

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TÜRKİYE'NİN SİYASAL HAYATI

Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açıdan...

METİN HEPER

TÜRKİYE'NİN SİYASAL HAYATI

METİN HEPER

Türkiye'nin Siyasal Hayatı

TÜRKİYE'NİN SİYASAL HAYATI

Yazan: Metin Heper

İngilizceden çeviren: Kadriye Göksel

Yayın hakları: © Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.

1. baskı / Şubat 2011 / ISBN 978-605-111-991-5

Sertifika no: 11940

Kapak tasarımı: Yavuz Korkut

Baskı: Şefik Basım / Turgut Özal Caddesi

No: 137 İkitelli - İSTANBUL

Tel: (212) 549 62 62

Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.

19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 1 Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL

Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16

www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Türkiye'nin Siyasal Hayatı

Metin Heper

İçindekiler

Önsöz.....	11
1. Osmanlı'da merkez ve çevre	15
2. Osmanlı mirası ve siyasal hayat.....	37
3. Karizma, Atatürk ve Atatürkçülük	58
4. Atatürk ve kamu bürokrasisi	80
5. Demokrasimizin arkaplanı.....	90
6. Demokrasimizin sorunları.....	111
7. “Güçlü Devlet” ve demokrasi.....	121
8. Cumhurbaşkanlığı ve parlamenter sistem.....	148
9. Başlıca siyasi partiler, 1923-1999	173
10. Siyasal partiler ve demokrasi.....	216
11. Devlet ve çıkar grupları	231
12. 1980 sonrası çıkar grupları.....	259
13. Ordu ve demokrasi.....	279
14. Avrupa Birliği, ordu ve demokrasi	304
15. Adalet ve Kalkınma Partisi ve ordu.....	318
16. İslamiyet, siyasal sistem ve toplum.....	337
17. Devlet, din ve çoğulculuk	359
18. Recep Tayyip Erdoğan, İslamiyet ve demokrasi	377
19. AKP, muhafazakârlık ve demokrasi	406
20. Devlet Bahçeli ve sağ siyaset.....	426

Kitaba katkıda bulunan Doç. Dr. Menderes Çınar, Hacettepe Üniversitesi'nde; Doç. Dr. Aylin Güney, Yaşar Üniversitesi'nde; Doç. Dr. Şule Toktaş, Kadir Has Üniversitesi'nde ve Dr. Başak İnce, Bilkent Üniversitesi'nde öğretim üyeleridir.

Önsöz

Cumhuriyetin kuruluşundan 2010'lu yıllara uzanan dönemde, ülkemiz büyük değişimlerden geçti. Bu değişimlerden görece olarak en az etkilenen, hatta zaman zaman bu değişimlerin daha da kapsamlı olarak ortaya çıkmasına engel oluşturan önemli bir olgu, Osmanlı'dan devralınan ve daha sonra devam edegelen güçlü devlet geleneği ve onun ürünü olan vesayetçi siyasi rejimimiz oldu.

Bu durumun sonucu olarak, siyasi yaşamımızın önde gelen tartışma konuları, Osmanlı'nın Cumhuriyet'e mirası, Kemalizm/ Atatürkçülük, asker-sivil ilişkileri, din, milliyetçilik ve demokrasi, sivil toplum ve çıkar grupları olmuştur. 1970'lerin ilk yarısından itibaren bunları ve ilgili konuları Türkçe ve İngilizce olarak yayımlanmış çeşitli kitap, kitap bölümü ve makalelerimde ele aldım. İngilizce yayımlanmış kitaplarımın bazılarının Türkçe çevirileri de yayımlandı. Bu kitapta ise, İngilizce olarak yayımlanmış bazı kitap bölümlerimin ve makalelerimin Türkçe çevirileri yer almaktadır. Yayın tarihleri 1980 ile 2008 tarihleri arasında değişen bu çalışmalarında, yukarıda değinilen siyasi yaşamımızın tartışmalı boyutlarının değişik zaman dilimlerindeki görünüşleri üzerinde durmaktayım ve bu konulardaki bazı yerleşik görüşlerden farklı tezler ileri sürmekteyim.

Siyasi yaşamımızın değişik zaman dilimlerindeki görünüşleri birbirlerini andırmakta, ancak kuşkusuz bazı değişimler de geçirmektedir. Ancak "öz"ün ayrı kaldığı, değişimlerin de fazla kapsamlı olmadığı, yalnızca "biçim"e inhisar ettiği söylenebilir. Örneğin yakın yıllarda Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, bu kitaptaki ilgili bölümde nakledildiğinden daha fazla olarak Adalet ve Kalkınma Partisi içinde kontrolü eline almıştır. Ancak, Erdoğan'ın büyük

olasılıkla İslamiyet'in "meşveret" (danışma) kuralının etkisiyle oluşmuş olan demokrasi düşüncesinin, temelli bir değişikliğe uğramadığı ileri sürülebilir. Benzer şekilde, yakın yıllarda Milliyetçi Hareket Partisi Başkanı Devlet Bahçeli, bu kitapta sözü edilen ılımlı kişiliğinin bazen ötesine geçerek büyük bir öfkeyle iktidarı eleştirmektedir. Ancak, Bahçeli demokrasiye saygılı ve zaman zaman demokrasinin bekası için uyumlu hareket etmeye devam etmektedir. Özde değil de biçimdeki bu tür değişimlerin nedenlerinin, (1) siyasal hayatımızın bazı sorunlarını bir türlü demokrasi içinde çözememizin, (2) demokrasi içinde sosyal, ekonomik ve diğer benzer sorunlarımızı tartışacağımız yerde devamlı demokrasiyi tartışmamamızın ve (3) ülkede çeşitli boyutlarda kutuplaşmanın dozunun artmasının sonucu olduğu söylenebilir.

Burada, kitapta ele alınan bazı konularla ilgili olarak, önemli bir terminoloji sorunu üzerinde de durulması yararlı olacaktır. Hemen hergün kullandığımız "laik" sözcüğünün, ilgili olgu kümesini iyi anlamamızda ve söz konusu konularda birbirimizle iletişimimizde sorunlar doğurduğu söylenebilir. Bu sözcük, iyi bilindiği gibi, Fransızca kökenlidir. Fransa'da bugün devletin sürdürdüğü bazı etkinlikler, örneğin eğitim, daha önceleri Kilise tarafından yürütülürdü. Daha sonra bu hizmetlerden bazıları devlet tarafından, yani artık resmi kimliği dinsel olan kişiler tarafından değil, resmi kimliği dinsel olmayan kişiler tarafından sunuldu. Böylece Fransa'da, devletin dinden özerkleştiği "laik" sisteme geçildi. İlgili kamu politikaları artık dinden esinlenerek yapılmayacaktı.

Cumhuriyet ile birlikte Türkiye'de de devlet dinden özerkleştirilmeye çalışıldı. Bu çaba, bir taraftan özellikle Diyanet İşleri Başkanlığı aracılığıyla yürütüldü, dinin, hurafeler ve dogmalar olarak yorumlanmamasına çalışıldı. Aynı zamanda dinin siyasi amaçlarla kullanılması önlenmeye çalışıldı; devletin bir niteliğinin laiklik olduğu anayasa hükmüne bağlandı. Ancak Türkiye'de bununla yetinilmedi. Aynı zamanda vatandaşların da dinin hurafe ve dogmalarından kurtarılmaya çalışılması gerekliydi. Türkiye Cumhuriyeti insanının, din ile ilgisi olmayan konularda bir karar vereceği zaman yol gösterici olarak dine başvurmaması, kendi akli melekelerini kullanması lazımdı. 1964 yılında yayımlanan önemli kitabında (McGill University Press, Montreal, 1964) Niyazi Berkes, devletin bu ikinci kategori çabasına "sekülerizm" adını verdi. Ancak Türkiye'de "sekülerizm" sözcüğü nadiren kullanılmaktadır. Kullanıldığı zaman da, laiklik ile eş anlamlı kullanılmaktadır. Oysa, belirttiğimiz gibi, bu iki sözcük ile iki ayrı olguya

atıfta bulunulur. Laiklik, devletin kamu politikalarının saptanmasında dinin bir tarafa bırakılması; sekülerizm, kişinin kararlarını kendi akli muhakemesini kullanarak almasıdır.

Geçerken belirtelim ki ampirik realitede ne laiklik ne de sekülerizm saf halleriyle bulunur. Hemen her zaman hemen her yerde, değişik derecelerde laikliğe ve sekülerizme rastlanır. Ayrıca, kişinin laik bir devlet düzenine taraftar olması için çok ileri derecede seküler olması gerekmez. Eğer kişi, dindarlığı, kişisel ahlâk düzeyinde tutuyorsa ve/veya dinden çıkarsayıp içselleştirdiği âdil davranma, ihtiyacı olana yardım etme gibi erdemlerin ötesinde dinin buyruklarının siyasete yansıtılmasında ısrarcı değilse o kişinin de laikliği karşı çıkarması mümkündür; diğer bir deyişle o kişi de, ülkemizde kullanıldığı anlamıyla, "laik"tir. Aynı şekilde, her "laik" kişinin de ateist (Tanrı'nın varlığını reddeden), agnostik (Tanrı'nın varlığının veya yokluğunun kanıtlanamayacağını düşünen) veya dinin yalnızca hurafeler ve dogmalar bütünü olduğu varsayımına sahip bir kişi olması gerekmez. "Laik" kişinin de, dinle ilişkili konularda, *dinci* değil ama, *dindar* olması olasıdır. "Dinci değil ama" istisnasını getirdik, çünkü "dinci", mümkünse tüm hayatın din kurallarına göre düzenlenmesi taraftarıdır.

Ülkemizde genellikle burada belirttiğimiz hususlarda aksi düşüncelere tesadüf edilmesinin önemli bir nedeninin, sözünü ettiğimiz ayrımların gözden kaçırılması olduğunu düşünüyoruz. Örneğin, "laik" sıfatını genellikle hem devlet hem de kişi için kullandığımız için, "laik" yani seküler kişinin aynı zamanda dindar olabileceğini kabul etmekte zorlanıyoruz. Bu nedenlerle bu kitabın ilgili bölümlerinde, "laik" ve "seküler" ayrımına başvuruyoruz.

Bu Önsöz'ün son sözü şu husus olacaktır. Ülkemizde, sosyal bilimlerde, "Ne olmuştur?" ve "Neden olmuştur" soruları genellikle atlanır ve "Ne olmalıydı?" ve "Ne olmalı?" sorularına odaklanılır. Birinci tür soruları yanıtlanmaya çalışan sosyal bilimciler temelde neden-sonuç ilişkilerini ortaya çıkarmaya gayret sarfederler; ikinci tür soruları cevaplamaya çalışan sosyal bilimciler ise bir şeyleri düzeltmeye çalışırlar. Bir şey beğenilmiyorsa düzeltmeye çalışılır. Bu nedenle, Türkiye'de sosyal bilimcilerin çoğu, inceledikleri hemen her şeyi eleştirirler, her şeyde bazı kusurlar bulurlar. Bu durumun sonucu olarak, birinci tür sorulara odaklananlar da, aynı konuları inceledikleri zaman kaçınılmaz olarak "Ama o kadar da değil" sonucuna varırlar! Bu kitapta yer alan çalışmaların yazarı, incelediği hemen her konuda birinci tür sorular üzerine odaklanmaya çaba sarf etmiştir.

Kitabın çevirisini büyük bir ustalıkla yapan sayın Kadriye Göksel'e ve daha önce, *Devlet ve Kürtler* kitabımı yayımlamış olan ve şimdi de bu kitaptaki çalışmalarımı okuyucuyla buluşturan Doğan Kitap'a teşekkür ederim.

Metin Heper,
Ankara, Ağustos 2010

Osmanlı'da merkez ve çevre^{1*}

Osmanlı İmparatorluğu'nda, 16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın ilk on yıllarına kadar olan dönem, çoğunlukla, merkezi yönetimden yarı feodal yönetime doğru tedrici bir dönüşüm olarak tanımlanır. Bu görüşü savunanlar, bu dönemde merkezin yavaş yavaş zayıfladığını ve çevrenin giderek daha çok "özerklik" kazandığını varsayarlar.² Çoğunlukla ileri sürülen diğer husus, 19. yüzyılda, Osmanlı'da aynı zaman diliminde anayasa temelli siyasal rejime doğru bir ilerleme kaydedildiğidir. Sened-i İttifak (1808), Gülhane Hatt-ı Hümayunu (1839) ve Islahat Fermanı (1856), Tanzimat Dönemi boyunca (1839-1876) merkez ve çevrede kurulan "temsili" meclisler ve konseyler, 1876 Anayasası'nın ilanı ve ardından 1877 yılında ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın toplanması, bu ikinci dönüşümün kilometre taşları olarak algılanır.

Gerçi bu görüşler bazı çekincelerle ileri sürülmüştür. Merkezin siyasi gücünün, Fatih Sultan Mehmet'in (1451-1481)³ padişahlığı sırasında kesin olarak sağlamlaştırılmasından sonra, bir daha zayıflamadığı belirtilmiştir. Aynı şekilde, 19. yüzyılın, bırakın liberalizmi, başarılı bir çoğulculuk (plüralizm) dönemi olarak da hi görülemeyeceği görüşüne karşı çıkılmamıştır. 19. yüzyılda, çoğunlukla sultani ve/ya da bürokratik mutlakiyetçilikten söz

1. * Çevirisi yapılan makale: Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, Cilt 1, No. 1 (1980), s. 81-105.

2. Burada, "merkez"den kasıt devletin toplumdaki özerkliğini ve egemenliğini sürdürmeye çalışan zümreler; "çevre"den kasıt ise devletin yasalarından ve düzenlemelerinden sakınmaya çalışan gruplardır. Merkez ve çevre, kültürel bakımdan da farklılık gösterir.

3. Burada ve bundan sonra, parantez içindeki rakamlar, adı geçen padişahın tahtta kalış dönemini göstermektedir.

edilmiştir. Gene de 16. yüzyıldan itibaren, yerel eşrafın Osmanlı yönetiminde güçlendiği ve bu grubun 19. yüzyılda da etkilerini sürdürdüğü, hatta daha da güçlendiği savunulmuştur.⁴

Merkez ve çevre: Tarihsel arka plan

Aslında Osmanlılar, feodalizmin mirasçıları idi.⁵ Selçuklu Hükümdarı Melikşah, Memluk devlet görevlilerine arazi vermiş, onlar da bu arazilerde kendi egemenliklerini kurmuşlardı.⁶ Osmanlıların ilk padişahı Osman (1299-1324), Selçuklu Sultanı tarafından "bey", yani, siyasi güç sahibi kimse olarak kabul edildi.⁷ Fakat o çağda bile, Anadolu'nun toplumsal yapısı gerçek anlamda feodal değildi, çünkü köylüler serflikten çok uzaktı. Osmanlıların fethettikleri topraklarda, köylülere bir tür yarıcı/ortakçı statüsü verilirdi.⁸ Bu husus önemlidir: Batı'da serflikin yavaş yavaş ortadan kalkmasıyla feodal toprak sahiplerinin sınıfsal gücü tehlikeye girmişti.⁹

Osmanlılar, en baştan beri merkezi bir yönetim kurma eğilimi

4. Örneğin bkz., E. Arıcanlı, "The Role of the State in the Social and Economic Transformation of the Ottoman Empire", doktora tezi, Princeton Üniversitesi, 1976; Deena R. Sadat, "Rumeli Ayanları: the Eighteenth Century", *Journal of Modern History*, 44 (Yaz 1972): 346-363; Joseph S. Szylowicz, "The Ottoman Empire", *Commoners, Climbers, and Notables: A Sampler of Studies on Social Ranking in the Middle East*'nin içinde. C. A. O. van Nieuwenhuije, der., E. J. Brill, Leiden, 1977.

5. Bu makalede, Osmanlı Devleti'nin Anadolu ve özellikle Rumeli'deki topraklarındaki durum ele alınmaktadır. 14. ve 15. yüzyıllarda yeni Osmanlı toplumsal sisteminin sistemli bir şekilde kurulduğu bölge Rumeli'dir. Sistem daha sonra Anadolu'ya, Ortadoğu'ya ve Kuzey Afrika'ya yayılmıştır. Fakat, Anadolu'nun dışında geleneksel toprak ve vergi sistemleri çok fazla değişmemiştir. Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*'nin içinde, W. R. Polk ve R. L. Chambers, der., University of Chicago Press, Chicago, 1968, s. 46-54; Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, NLB, Londra, 1974, s. 368; Joel Shinder, "Early Ottoman Administration in the Wilderness: Some Limits on Comparison", *International Journal of Middle East Studies* 9 (Kasım 1978), s. S03.

6. Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, G. Toth ve C. Wittich, der., E. Fischhoff ve diğerleri, çev., Bedminster Press, New York, 1968, s. 1015-1016; Stanford J. Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*'nin içinde, s. 7.

7. Halil İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", *A History of the Ottoman Empire to 1730*'nin içinde, M.A. Cook, der., Cambridge University Press, Cambridge, 1976, s. 15.

8. Kemal H. Karpat, "Structural Change, Historical Stages of Modernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics", *Social Change and Politics in Turkey*'nin içinde, Karpat ve diğerleri, der., E. J. Brill, Leiden, 1973, s. 30.

9. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, s. 19.

gösterdi.¹⁰ I. Bayezit'in padişahlığı sırasında (1389-1403) ve bu dönemden hemen sonra, nüfusun ve arazinin düzenli aralıklarla tespitine, merkezi bir hazine ihdasına, tüm vilayetlerde devlet işlerini düzenlemek için merkezde padişahın kullarından oluşan bir bürokrasinin yapılandırılmasına geçildi.¹¹

Batı'daki mutlak monarşiler, memurlarını genellikle küçük kırsal soylular arasından seçiyordu,¹² oysa Osmanlılar, Hintli Sultanlar gibi,¹³ sadık kullardan oluşan bir maiyeti tercih ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda, merkezdeki ve çevredeki önemli makamlara sadık kullar yerleştirilerek eski Türk aristokrasisi, yönetici zümre konumundan yavaş yavaş uzaklaştırıldı. Bu aristokrasi her ne kadar padişahlar tarafından kullara karşı kullanılabilecek etkili bir grup olarak elde tutulsa da¹⁴ statüleri artık merkezi oluşturan zümrenin başındakilerin iki dudağının arasında idi. Bu durum da onların artık merkeze bağımlı duruma geldiklerini gösteriyordu.¹⁵

Osmanlı toprak düzeni de patrimonyal özellikler gösteriyordu. Bütün ülke, tek bir mülk, *oikos*, idi. Ülke, adeta Sultanın geniş bir malikânesi idi.¹⁶ Osmanlı yönetimi Anadolu'da tesis edildiği zaman bütün tarım arazileri devletin mülkiyetine geçti. Devletin, araziler ve köylüler üzerindeki denetimini kısıtlayan bütün yerel feodal haklar ortadan kaldırıldı. Devlet, 1475 yılında, vakıfların ve kişilerin mülkiyetindeki büyük arazilere el koydu ve çevre'de,

10. Osmanlı'da başlangıçta ve daha sonraki dönemlerde aristokrasinin gelişmesinin önündeki engeller için, bkz., Şerif Mardin, "Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 22 (Aralık 1967), s. 121-122.

11. Halil İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", s. 28; J. S. Szyliowicz, "The Ottoman Empire", s. 105.

12. Max Beloff, *The Age of Absolutism, 1660-1815*, Harper & Row, New York, 1962, s. 101; Hans Rosenberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience, 1660-1815*, Beacon Press, Boston, 1958, s. 67.

13. Daniel Thorner, "Feudalism in India", *Feudalism in History*'nin içinde, R. Coulborn, der., Archon Books, Hamden, CT, 1965, s. 218.

14. Stanford J. Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers", s. 58.

15. Öte yandan, Müslüman "Türk" grupların siyasi makamlara gelmesi tam anlamıyla engellenmedi. Norman Itzkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica* 16 (1962), s. 73-94. Eski "Türk" aristokrasisi bazen, devletin otoritesinin uzanmayacağı etkinliklerini sürdürdü. Örneğin Beyşehir'de, Eşrefoğulları Beyliği kurnazlıkla, daima en büyük erkek çocuğun başına geçeceği dini bir vakıf kurdu. Mardin, "Historical Determinants of Stratification: Social Class and Class Consciousness in Turkey", s. 122.

16. Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, s. 1013. Bu anlamda, Osmanlı toprak düzeni Roma, İnkâ ve Hint imparatorluklarındaki sisteme benziyordu.

diğer görevlerinin yanı sıra, devlet adına vergi toplayan sipahilere tımar olarak verdi.¹⁷

Osmanlı tımar sisteminde, padişaha hizmete karşılık arpalık sahibi olunması beraberinde geniş siyasi haklar ve ilgili araziler üzerinde mutlak hâkimiyet getirmedi. Bu ilişkide padişah hâkim durumda idi. Tımarın bir unsuru olan dirlik, tımar sahibine verilen bir araziden (çiftlik) oluşmakta idi. Çiftlik sahibi, o bölgede bırakıldığı sürece "maaşını" bu araziden çıkarırdı. Başka bir bölgeye gönderildiği zaman, çiftliği devlete geri vermek zorunda idi. Kendisine tahsis edilen diğer arazilerde yalnızca denetleme yetkisi vardı. Köylülerin kendilerine verilen toprakları işleyip işlemediklerini ve vergilerini ödeyip ödemediklerini takip ederdi. Tımar sahipleri kendi küçük çiftliklerinden başka toprakları işlemezler, denetimleri altındaki arazileri, mevcut köylüler merkez tarafından yapılan yasalardan doğan yükümlülüklerini yerine getirdikleri sürece başka köylülere devredemezlerdi. İdari ve yasal konular, merkezin atadığı diğer yöneticilerin, kadıların ve yeniçerilerin sorumluluğu altında idi. Yasalar önünde, köylüler ile tımar sahipleri eşitti; köylüler, özerk siyasi yetkileri olmayan tımar sahiplerini gerektiğinde üst makamlara şikâyet edebilirlerdi.¹⁸

Özerk siyasi güç, diğer hususlara ek olarak, yasa ve yönetmelik çıkarma yetkisini de içerir. Bu yetki bağımsız olarak kullanılır; delege edilen yetkilere dayanmaz. Osmanlı İmparatorluğu'nda çevreye özerk yetkiler verilmemiştir. Bunun bir göstergesi, daha önceki Müslüman devletlerde rastlanmayan bir şekilde, Osmanlı'da, devletin ve toplumun bütün yönlerini düzenleyen yasaların bulunmasıdır.¹⁹ Osmanlılar adeta, son Roma-Bizans döneminin kamu hukuku (*jus publicum*) ilkelerini yeniden hayata geçirdiler. İranlılardan, 1860'larda Avusturyalı soyluların tehlikeli buldukları, "yöneticinin keyfi olarak kural koyma ve hak tanıma ve hakları geri alma" uygulamasını benimsediler.²⁰ Osmanlı padişahları, kendi örf'i sultani yani hükümdarlık ayrıcalıklarını

17. İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", s. 34-35, 49.

18. Szyliowicz, "The Ottoman Empire", s. 108.

19. Osmanlıların, İmparatorluğun doğu sınırındaki vilayetlere "hükümet" adını vermesi bu durumu açıklamaktadır. Bu vilayetler, İstanbul'un yakından denetleyemediği yönetim birimleri idi. Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Turkey, Volume I. Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976, s. 62-83, 101.

20. Eugene N. Anderson ve Pauline R. Anderson, *Political Institutions and Social Change in Continental Europe in the Nineteenth Century*, University of California Press, Berkeley, 1967, s. 69.

kullanarak; eskilerini yürürlükten kaldıran yeni yasa ve yönetmelikler çıkardılar.²¹ Dolayısıyla, padişahların fermanları, yalnızca gelenekleri yorumlayan Ortaçağ uygulamalarından çok farklı idi.²² Padişahlar, bir kimseye berat, yani rütbe, nişan ya da toprak tahsis edildiğini gösteren imparatorluk belgesini vererek ya da verdiği beratı geri alarak, o kimsenin vergiden muaf ya da vergi ödeyecek grup içinde olduğuna karar verebilirlerdi.²³ Anılan bu çok kapsamlı yasa ve yönetmelikler, topluma haklar vermek amacıyla değil toplumu merkezden yönetmek amacıyla hazırlanmıştı. Osmanlı yönetiminde İslamiyet'in devlet karşısında özerk bir güç ya da iktidar olmaması da devletin gücünü perçinlemişti. Dini kurumunun üyelerini de Sultan belirliyor ya da bu görevlerine son veriyordu.²⁴

21. Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton, 1962, s. 102; Shaw, *History of the Ottoman Empire and Turkey, Volume I.*, s. 135.

22. Weber, *Economy and Society*, s. 1012. Örf-i Sultani, sultanın, dini olmayan bir hükümdar olarak, isteklerini ve emirlerini ifade eder. Lybyer'a göre de Örf-i Sultani, "tahttaki sultanın yüce istekleri" ile ilgilidir. Kurum, Roma Hukukundan (*jus*) ziyade Roma uygulamasına (*lex*) benzer, çünkü Osmanlılar genellikle, kamu hukukunu ilgilendiren konularda, hukuk sorunlarını basit yönetim sorunlarına dönüştürdü. İlk Müslüman devletlerinde bile doğrudan devleti etkileyen, özellikle, savaş, siyaset, vergi, suç gibi konularda, yönetim Şeriat'ın yanında sınırsız takdir yetkisi kullanırdı. Böylece Osmanlılar, eski Türk-İran devlet geleneğini sürdürmenin yanı sıra, kamu yararının ya da devlet güvenliğinin gerektirdiği durumlarda Şeriat ile çelişen önlemler alabiliyorlardı. Padişahlar, "Allah, Kuran'dan ziyade hükümdar sayesinde insanları [günah işlemekten] alıkoyar" görüşüne dayanarak, işlenen suçlara dini hukukun gerektirdiğinden daha ağır cezalar veriyorlardı. Keyfi cezalara set çeken 1839 Tanzimat Fermanı'ndan sonra bile, "siyaseten", "idari ceza"lara hükmedilebiliyordu. II. Abdülhamid döneminde de (1876-1909) sadrazam, eğer mesele dini değil de siyasi ise Şeyhülislamı tekdin edebilirdi. Osmanlı'da padişahın dini hukuka (Şeriata) ne kadar uyması gerektiği her zaman belirsiz kalmıştır. Uriel Heyd, *Studies in Old Criminal Law*, Clarendon, Oxford, 1973, s. 169, 192; Albert Howe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1913, s. 152; Joseph Schacht, *An Introduction to Islamic Law*, Clarendon (Press), Oxford, 1964, s. 84-85; Halil İnalcık, "Osmanlı Hukukuna Giriş: Örfi Sultani ve Fatihin Kanunları", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 12 (Haziran 1958), s. 107; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara, 1963, s. 174; M. Z. Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul: 1940-1948, s. 335-337; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, V. Cilt, Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947), s. 5.

23. Şerif Mardin, "Power, Civil Society, and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11 (Haziran 1969), s. 272.

24. S. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume I*, s. 135. Osmanlı'da Devlet ve din, eşdeğer kavramlar olarak kullanılıyordu: Devlet dinin somut dışavurumu olarak algılanıyor, din ise devletin temel boyutu gibi düşünülüyordu. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964, s. 6-7.

Devlet ve dinin birbirinden özerk olmaması, Osmanlı yönetiminde devletin üstünlüğünü güvence altına almıştı. Osmanlı'da, toplumun refahının, merkezi oluşturan zümrelerin toplumun kaynaklarını kontrol edebilmesine bağlı olduğu düşünülürdü.

Osmanlı'da şu düstur geçerli idi: Devletin askeri güce ihtiyacı vardı. Askeri gücün sürdürülmesi için mali kaynak gerekiyordu. Mali kaynaklar ile halkın refahı doğru orantılı idi. Son husus "adalet" in hâkim kılınması, yani her halk kesiminin ait olduğu konumda tutulması ile mümkündü.²⁵ Son çözümlemede devlet, hem tebaanın hem de yönetici grubun kendisine tavizsiz sadakatini istiyordu.

Bu durumun sonucu olarak, Osmanlı'da padişahın kişiliği ile devlet özdeşleştirilebilir mi? Padişahların hem yönettiği hem de saltanat sürdüğü klasik Osmanlı dönemi için böyle bir sonuca varmak akla yakın olabilir. Fakat, daha sonraki yüzyıllarda, padişah üzerinde Yeniçerilerin, sivil, dini bürokratların ve/ya da sarayın içindeki çeşitli hiiziplerin etkin olduğu gözönüne alındığında padişahın kişiliği ile devlet arasında bir özdeşlik görmek güçtür. Devlet yönetiminde hâkim olan zümreler giderek padişahın değil devletin hizmetkârı olmuştur. Padişah eski karizmasını yitirmiş; karizma giderek devlete atfedilmiştir.²⁶ Artık, padişah devlet adına görevden azledilebiliyor, padişah değil devlet nizamın korunmasından sorumlu sayılıyordu.

Bu makalede, "merkez" ile kastedilen, yönetimde devletin özerkliğini ve üstünlüğünü korumaya çalışan zümreler ya da kişilerdir. "Doğru" bir eğitim ve kültür genellikle gerekli idi, fakat merkezin bir parçası olmak için yeterli değildi. Osmanlı devlet hayatında, istisna olmakla birlikte, okur-yazar olmayan sadrazamlar da olmuştur, ancak bunlar da aynı şekilde devletin sadık hizmetkârı olarak görülürdü. Devlete tavizsiz sadakat fikrini benimsetmenin en genel yolu kurumiçi toplumlaştırma olmuştur. Merkezdeki kurumlardan birinde görev yapmak, yavaş yavaş

25. Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*'nin içinde, R. E. Ward ve Dankwart A. Rustow, der., Princeton University Press, Princeton, 1964, s. 42-43; Norman Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic Tradition*, Alfred A. Knopf, New York, 1972, s. 88.

26. Shils, karizmatik eğilimin, ister Tanrı'nın hukuku, isterse doğal hukuk ya da bilimsel hukuk ya da pozitif hukuk ya da bir bütün olarak toplum ya da hatta belirli bir tüzel kişi ya da kurum olarak ortaya çıksın, düzen ihtiyacının bir fonksiyonu olduğunu kaydeder. Shils'e göre, düzenli bir evrenin ya da evrenin bir parçasının temelini somutlaştıran, ifade eden ya da simgeleyen her şey, korku ile karışık bir saygı ve hayranlık uyandırır. Edward Shils, "Charisma, Order, and Status", *American Sociological Review* 30 (Nisan 1965), s. 203.

devlete sadakatin içselleştirilmesi ile sonuçlanırdı.²⁷

Böylece, her ne kadar merkezi oluşturanların ortak özelliği devlete kuvvetli bir bağlılık da olsa, bu husus bu kişilerin devletin niteliği (akla dayalı bir devlet mi yoksa bir din devleti mi) ya da devletin sürdürülebilirliği (geleneksel kurumları canlandırarak mı yoksa Batılılaşma yoluyla mı) konularında her zaman aynı görüşte olmalarını sağlamıyordu. Nitekim devletin bir özelliği, kurumsal ve kişisel çekişmelerin her zaman bulunması idi. Özellikle eski Türk aristokrasisi ikincil duruma düşürüldükten ve çevreye itildikten sonra, devletin kullardan oluşan bürokrasisini dengeleyecek bir güç kalmadı. Osmanlıların bu soruna çözümü, geleneksel böl ve yönet uygulaması idi.²⁸ Sözelimi, ilk yüzyıllardaki kazasker (ordu başkadısı) ile defterdar (hazineden sorumlu en yüksek görevli) ve onların 19. yüzyıldaki eşdeğerleri, sadrazama değil padişaha karşı sorumlu idi. Vilayetlerde, tımar sahipleri, mültezimler, vergi tahsildarları, yerel yöneticiler ve yeniçeri ağaları hep birbirlerine düşürülürlerdi. Üstelik böyle bir güvensizlik ortamında, kurumlar arasındaki çatışmalara kişisel çekişmeler de eklenirdi. Yönetimin her kademesinde, yeni atanan herkes, makamını ilerideki entrikalara karşı korumak amacıyla, önemli görevlere kendi adamlarının gelmesini sağlamaya çalışırdı.

Devlet bir bütün olarak, uzun süre tek bir grubun çıkarına göre yönetilemeyecek kadar güçlü idi. 1839 yılında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ve 1856 yılında Islahat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra bile bürokratların yerleri çok sağlam değildi.²⁹ Merkezdeki gruplar arasındaki fikir ayrılıkları ve bu grupların devlet karşısındaki belirsiz konumları dikkate alındığında, bu bürokrat zümreyi ekonomik bir sınıf olarak ele almak uygun olmaz. Aşağıda değinileceği gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısında bile merkez, küçük toprak sahiplerinin ve köylülerin ekonomik çıkarlarını desteklemeye çalışmıştı.

Hiç kuşkusuz, merkezdeki zümrelerin değişmeyen ortak

27. Toplumsallaşma aracı olarak bazen eğitim ve sosyoekonomik temelden daha etkili olan örgütler ve çalışma grupları örneğin şu çalışmalarda ele alınmıştır: K. P. Langton, *Political Socialization*, Oxford University Press, New York, 1969, s. 144-159; Gabriel A. Almond ve Sidney Verba, *The Civic Culture*, Princeton University Press, Princeton, 1966, 12. Bölüm.

28. Taner Timur, *Kuruluş ve Yükseliş Döneminde Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1979, s. 180-181, 190.

29. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VII. Cilt: Islahat Fermanı Devri, 1861-1876*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956, s. 342.

eğilimi, halkı, özellikle köylüleri korumaktı; böylece devlet sürekli bir şekilde gelir sağlayabilecekti.³⁰ Maksat değişik olsa bile, Atatürk'ün 20. yüzyıldaki görüşlerinin habercisi olan sözlerle, 16. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman (1526-1566) ülkenin gerçek efendisinin halk ya da reaya olduğunu savunmuştu.³¹ Görevlerine atanan mütesellimlere ya da voyvodalara, reaya karşı adaletsiz davranmamaları özellikle vurgulanırdı. Bu kişiler görevlerini kötüye kullandıkları zaman merkez bu atamaları daha da dikkatli bir şekilde yapmaya çalışırdı.³²

Osmanlı'da merkez, yerel eşraf ile köylülerin zararına anlaşmaya varmazdı. Yukarıda da belirtildiği gibi, merkez yerel eşrafı daima kendi amaçları için *kullanmaya* gayret ederdi. Daha önceleri, devletin buyrukları ilgililere, kendisine sadık ayan ve eşraf ve aynı zamanda esnaf kethüdası (esnaf şeyhi) ve yerel yöneticiler çağrılarak iletilirdi.³³ Daha sonra, tımar sistemi etkisini kaybettiği ve yerini iltizam ve hatta doğrudan vergi toplama sistemi aldığı anda, yerel eşrafın önemi daha da arttı.³⁴ Fakat yetkileri merkezden bağımsız değildi, devlete bağımlı idi. Hourani'nin, yerel eşrafın siyasi etkileri hakkındaki genel görüşünden burada söz etmek yerinde olacaktır.³⁵ Hourani'ye göre, yerel eşrafın siyasi etkisi iki etmene dayanmaktaydı. Bir yandan, merkeze erişebilmeleri, böylece halkın ya da toplumun bir kısmı hakkında yetkililere bilgi vermeleri, onları uyarmaları ve genel olarak onlarla halkın sorunlarını paylaşmaları, dolayısıyla etkin bir role sahip olmaları, öte yandan, merkeze bağımlı olmaksızın, toplumdaki

30. Kemal H. Karpat, "Some Historical and Methodological Considerations Concerning Social Stratification in the Middle East", *Commoners, Climbers and Notables: A Sampler of Studies on Social Ranking in the Middle East*'in içinde, C.A. O. van Nieuwenhuijze, der., E. J. Brill, Leiden, 1977, s. 90.

31. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VI. Cilt: Islahat Fermanı Devri, 1856-1861*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1954, s. 191.

32. Halil İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteen Century Islamic History*'nin içinde, T. Naff ve R. Owen, der., Feffer & Simons, Londra ve Amsterdam, 1977, s. 27-52, 362-369. Merkez ayrıca adaletnameler de yayınlardı, yetkilerini kötüye kullanan ve halkı sömürenleri uyarırdı. Y. Özkaya, "XVIII'inci Yüzyılda Çıkarılan Adalet-Namelerine Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleten* 38 (Temmuz 1974), s. 445-491.

33. İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", s. 47; Roderic Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*'nin içinde, William R. Polk ve Richard L. Chambers, der., University of Chicago Press, Chicago, 1968, s. 96.

34. Harold Bowen, "Ayan", *Encyclopedia of Islam, Vol. I*'in içinde, E. J. Brill, Leiden, 1960, s. 778.

35. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", s. 46.

mevkileri dolayısıyla “doğal” liderlik konumlarının onlara kazandırdığı etkinlik. Osmanlı’da, yerel eşrafın yönetime erişebilmele-ri ve bu imkânı kendi lehlerine kullanabilmeleri kendi toplumsal konumlarının onlara sağlayacağı imkânlardan daha önemli idi. Yerel eşrafın etkinlikleri, devletin taşradaki gücü azaldığı oranda arttı. Onlar güç boşluğunu doldurdular; merkeze karşıt ve etkin bir güç oluşturmamışlar.

Osmanlı yerel eşrafının, bir asilzade sınıfı, yani, insanın doğuştan ait olduğu tüzel nitelikli bir sınıf oluşturmadığı açıktır. Onlar aristokrat mıydı, yani devlet hayatını etkileyebilecek güçlü bir zümre miydi? Bu bile şüphelidir. İnalıcık’ın belirttiği gibi, çiftliklerinin olması onların, gelişmelerin arazi üzerinde mutlak kontrole sahip bir aristokrasinin egemenliğinde, yani tamamen farklı bir çerçevede meydana geldiği Orta ya da Doğu Avrupa’daki aristokrasiye benzemelerini gerektirmez.³⁶ Eisenstadt’ın belirttiği gibi, Batı’da eski toprak sahipleri güçlerini büyük ölçüde kaybettikten sonra bile hâlâ, (a) bürokrasi içinde stratejik önemi olan makamları ellerinde tutmaya çalışarak, (b) pek çok üst yöneticiye aristokratik değerleri ve yaşam biçimini benimsetmeye çaba göstererek, (c) monarşinin, ülkedeki diğer grupların yararına olabilecek politikalarına karşı yoğun bir biçimde muhalefet örgütleyerek ve başlatarak ve (d) yöneticilerin aristokrasinin ekonomik çıkarlarını artırmak için sağladıkları ekonomik olanakları ve fırsatları kullanarak güçlerini, saygınlıklarını ve servetlerini devam ettirmek için çaba harcamışlardır.³⁷ Bunlardan ilk üç etkinliğe Osmanlılarda rastlanmadı. Osmanlılarda çevredeki yeni sosyal oluşumlar, er geç merkeze egemen olmak amacı gütmeydi.³⁸ Dördüncü tür etkinlik Osmanlılarda görüldü, fakat eşraf genel olarak tarımsal girişimci olma ve özerk bir güç geliştirme hevesinde değildi. Daha ziyade devlet ve köylüler arasında aracı olmayı tercih etti.³⁹ Böylece, mültezim, yönetici vekili ya da yerel yönetimde idare heyeti üyesi ve daha sonra yerel “temsil” heyeti üyesi oldular. En güçlü oldukları dönemde bile, merkezi dengeleyici karşıt

36. Halil İnalıcık, “Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings”, *Review*, I (Kış/İlkbahar 1978), s. 86.

37. S. N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires: The Rise and Fall of the Historical Bureaucratic Societies*, Free Press, New York, 1963, s. 180-181.

38. Faruk Birtek, “The State and the Transition to Capitalism in England and Turkey: A Social Structural Model”, Doktora Tezi, University of California, Berkeley, 1978, s. 126.

39. Mardin, “Power, Civil Society, and Culture in the Ottoman Empire”, s. 263.

güç olarak ortaya çıkmak yerine merkezin kendilerine uygun gördüğü mevkilere gelmeye razı oldular.⁴⁰ Merkez resmi "ayan" tanımı bile yaptı: "İşinin ehli, herkesçe tanınan, dürüst, hali vakti yerinde ve sözü dinlenen kimse".⁴¹ Eşrafa ayan unvanı, merkezin yayınladığı özel beratlarla verildi.⁴² Yasa ile düzenlenmiş böyle bir statüyü kabul etmeleri ve yerel düzeyde resmi bir makam elde etmek için devlete karşı çıkmak yerine kendi aralarında yarışmalarının, diğer eşraf ile birlikte hareket ederek devlete karşı örgütlenmiş bir güç haline gelmelerini önledi. Bunun yerine devlet ile birebir ilişkiler kurmayı tercih ettiler. Her eşraf kendisine verilmiş kamusal yetkiyi, hem devletin hem de köylülerin pahasına kendisini güçlendirmek için kullandı.⁴³ Osmanlı tarihçilerinden Cook, Osmanlılarda asgari merkezi denetimin daima yerel sorumsuzluk ile sonlandığı gözlemi ile bu durumu anlatmaya çalışıyor olmalıdır.

Zaten merkez açısından, eşrafın yerel yönetime katılması her zaman geçici bir uygulama idi. Sözgelimi, 1786 yılında merkez, yeniden ayanın yerine kendi temsilcilerini getirmeye çalışmıştır.⁴⁴ Merkez sürekli olarak yerel eşrafı birbirine düşürmeye çaba sarf etmiştir. Durumun kontrolden çıktığı görüldüğü zaman ve elinde yeterli güç var ise, merkez ayan ve eşrafı zorla yola getirmek politikası gütmüştür. Merkezin gözünde, kendisine verilen kamu gücünü kendi çıkarına kullanan ayan, aslında mütegalibe güruhundan (zorba grubundan) başka bir şey değildi.⁴⁵

19. yüzyılda merkez ve çevre

Merkezin devlet anlayışı ve çevreye karşı tutumu 19. yüzyılda da değişmedi. Merkezin kendisine misyon olarak üstlendiği

40. Sadat, "Rumeli Ayanları: the Eighteenth Century", s. 351.

41. Halil İnalcık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum*, 6 (1980): 283-337.

42. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", s. 27-52, 362-369; Lajos Fekete, "Berat", *Encyclopedia of Islam*, cilt I, 1960, s. 1170; Karpas, "Structural Change, Historical Stages of Modernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics", s. 37.

43. Michael A. Cook, "Introduction", *A History of the Ottoman Empire to 1730*'nin içinde, Cook, der., Cambridge University Press, Cambridge, MA, 1976, s. 8.

44. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Londra, 1961, s. 441.

45. İnalcık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", s.27-52, 362-369.

çağdaşlaşma çabalarının nedeni, kendisini güçlendirme isteği idi. Bu çabalara, özellikle ayanın yetkisini sınırlamak amacıyla girilmişti.⁴⁶ Ayanın İstanbul'da kendileri ile birlikte, merkezin siyasetini etkileyecek ve mevcut statüsünü yasa ile güçlendirecek yandaşları yoktu.

1808 yılında yapılan Sened-i İttifak, görünüşte benzerlikler olmasına karşın, bir Magna Carta değildi, ne de sonradan Osmanlı İmparatorluğu'nda hukuk devleti ülküsünü gerçekleştirebilmek amacıyla gündeme getirildi.⁴⁷ Nitekim, Alemdar Mustafa Paşa gücünü kaybeder etmez Senet de adeta *unutuldu*.⁴⁸ Daha sonra, yenilikçiler çoğulcu (plüralist) örneklerle başvurma ihtiyacı duyduklarında, ilk Halifenin seçilmiş olduğunu anımsamakla yetindiler ve Kuran'ın, meşveretin (danışma) öneminden söz etmesine atıfta bulundular.⁴⁹

Zaten Sened-i İttifak, çevrenin dâhil olduğu bir çatışmanın ürünü değildi. Alemdar, merkezdeki bir yenilikçi grubun yeniden güç kazanmasını sağlamak için İstanbul'a *çağrılmıştı*.⁵⁰ Alemdar'ın İstanbul'a gelmesini sağlayanlar ve onu devlet işleri hakkında bilgilendirenler, III. Selim'in tahttan indirilmesi sırasındaki kargaşada Alemdar'ın vilayetine kaçmak zorunda kalan bir grup üst düzey yetkili idi. Alemdar da, bu yetkililerin kendileri için güç kazanmak amacıyla kullandıkları bir araç olduğunu daha sonra kabul etmişti.⁵¹

Her ne kadar merkez Alemdar'ı eski gücüne kavuşmak için kullanmış olsa da Alemdar'a meşruiyet kazandırma çabası göstermesi ilginçtir. Tarihçi Şahinzade, Alemdar yönetimi hakkındaki incelemesinde, dönemin yönetiminin "adı sarı belirsiz" (*bi-nâm ve nishân*) kişilerin elinde olduğunu savunmuştu. Başkent halkının

46. Kemal H. Karpat, "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East*'in içinde. W. R. Polk ve R. L. Chambers, der., University of Chicago Press, Chicago, 1968, s. 70; Adolphus Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.*, Saunders & Otley, Londra, 1854, s. 115.

47. Stanford J. Shaw ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977, s. 3.

48. Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu"; *Belleten* 28 (Ekim 1964), s. 609.

49. Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", s. 95.

50. İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 604.

51. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 146; Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, s. 91; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1942, s. 82-83, 98, 102.

gözünde bile Alemdar, meşru yönetimi zorla eline geçirmişti.⁵² Alemdar, İstanbul halkı arasında "haydut başı" olarak anılırdı.⁵³

Alemdar diğer yerel eşrafa devletin karşı karşıya olduğu krizleri gözden geçirmek için İstanbul'a gelmelerini söylediği zaman, bir kısmı onu kıskandıkları ve/ya da ondan korktukları için ortaya çıkmadı.⁵⁴ Bu durum, eşraf arasında devlet görevleri için süregelen bir rekabet olduğunu göstermektedir. Sened-i İttifak, önceden güçlerini birleştirmiş yerel eşrafın eseri değildi.⁵⁵, ⁵⁶

Mardin'in Osmanlı toplumundaki toplumsal seferberliği anlatırken sözünü ettiği Alaeddin'in lambası analojisi, yerel eşrafın devlete ile ilişkilerini de açıklamada kullanılabilecek güzel bir benzetmedir. Alemdar, yerel eşraf ile yaptığı toplantıyı açık konuşmasında ve sonunda düzenlenen Senet'te, devleti kurtarma gereği özellikle vurgulanmıştır.⁵⁷ Senet'e göre, yerel eşraf askere alma ve vergi toplanması konularında devlete yardım edecek, her iki yardım da doğal olarak merkezin elini güçlendirecekti. Ayrıca, yerel eşraf anlaşmayı bozmadığı sürece merkezin onlara karşı harekete geçmeyeceği hükmü de yer almıştı. Ancak yerel eşraf, merkezin elinin güçlenmesine yardım ettiği sürece merkez neden onlara karşı harekete geçecekti? Eğer Senet'in, güçleri hemen hemen eşit iki taraf arasında değil, ne pahasına olursa olsun egemenliğini sürdürmeyi düşünen merkez ile yalnızca sınırlı bir bölgede etkili olmak isteyen çevre arasında bir anlaşma olduğu dikkate alınırsa taşıdığı hükümler daha anlamlı hale gelecektir. Çevre, merkezin karar alma sürecine katılma heveslisi değildi, bütün istediği, bölgelerindeki faaliyetlerine devletin karışmaması idi.⁵⁸ Eğer merkez ile ilgili bazı iyileştirmeleri desteklemişler ise, bunun nedeni

52. Avigdor Levy, "Power Politics at the Center, 1808-1812: The Resurgence of the Ottoman Sultanate", Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Kongresi'nde sunulan bildiri, Ankara, 11-14 Temmuz 1977, s. 5-6.

53. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, s. 99.

54. İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 604.

55. Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim II, 1789-1807*, Harvard University Press, Cambridge, M.A., 1971, s. 397 ve devamı.

56. Osmanlı toplumsal hayatında, ileri gelen aileler arasında bile ittifaklar kurulmamıştır. Nitekim Osmanlı'daki evliliklerde gelin ile damat arasında hemen her zaman sosyal eşitsizliklere rastlanmıştır.

57. Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafâ Paşa*, s. 96; İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 612.

58. İnalçık, "The Nature of Traditional Society", s. 52-53; Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", s. 95; Karpas, "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", s. 80.

yerel kaynakların kullanılmasında kendilerine bölgesel rakip istememeleri idi. Çünkü devletin, çevredeki yöneticileri üzerindeki denetini zayıfladıkça bu yöneticiler toplumu yağmalamaya başlarlardı.⁵⁹ Yerel eşrafın, merkezin toplumun kaynakları üzerindeki kontrolünü kaybetmemesine yardımcı olmak istemesinin nedeni bu olsa gerektir. Merkezin bu şekilde yerel yöneticilerini daha iyi kontrol edebileceğini umut etmiş olmaları düşünülebilir. Yerel eşrafın, merkezi politikalara katılma isteğinde olmamaları ve Senet'in kendilerine bölgelerinde yeterince özerklik vermiş olması nedeniyle merkezin güçlenme olasılığına kayıtsız kaldığı sonucuna varılabilir.

Merkezin, her şey ile ilgilenen devleti, sonraki dönemlerde çevre üzerinde daha etkili bir devlete dönüştürme çabaları, merkez ve çevreyi bir kez daha karşı karşıya getirdi. Önceleri devletin işlevlerinden bazıları ayan ve eşrafa devredilmişti. Artık otokrasi, merkezileşme ve sözde "yerinden yönetim"⁶⁰ yoluyla merkez, geleneksel, devlet ile tebaa arasında hiçbir aracı olmaması idealini yeniden gerçekleştirmeye çalıştı.⁶¹

Tanzimat Dönemi'ne (1839-1876) yön veren anlayış ile 18. yüzyılda Batı Avrupa'nın akılcı geleneği arasında büyük bir benzerlik vardır. Rousseau'nun Fransız Devrimi'nden hemen önce ayrıntılı olarak belirttiği gibi, Avrupa'da filizlenen söz konusu görüşe göre ulus, özerk yerel aristokratik oluşumlardan (*estates*) meydana gelen bir toplum değil, türdeş (homojen) bir toplumdur. İkinci tür toplumda, sosyal grupların çıkarlarına değil toplumun genel çıkarına vurgu yapılır ve adı geçen genel çıkarı en iyi koruyacak olan kurum devlet olduğu varsayılır. Bu bağlamda, devlet ile sosyal gruplardan oluşan halk arasındaki ilişki olumsuz karşılanır; tercih edilen ilişki, bireylerden oluşan halk ile devlet arasındaki doğrudan ilişkidir.⁶² Tanzimat'ın altında yatan siyasi anlayışta da devlet ile tebaa arasında doğrudan ve eşit ilişki öngörülür.

Bu çerçevede, toplumdaki bazı (Müslüman) ileri gelenlerin ayrıcalıklara sahip olmalarına ve onların teba ile devlet arasında

59. Sadat, "Rumeli Ayanları: the Eighteenth Century", s. 354, 360.

60. Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers", s. 29-40. Bu yerel kurullara neden "sözde" denildiği aşağıda açıklanmaktadır.

61. Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Daedalus*, 102 (Aralık 1973), s. 180.

62. J. L. Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Frederick A. Praeger, New York, 1960; R. R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution: The Challenge*, Vol. I, Princeton University Press, Princeton, 1959.

aracı rolü oynamalarına olumsuz bakılır.⁶³ Tanzimat reformcularının amacı, teba ile doğrudan bağlantılı, herkese eşit davranan, akılcı ve adalet ilkeleri çerçevesinde faaliyet gösteren merkeziyetçi bir devlet kurmaktır.

Bu devlet anlayışı ve Avrupa devletlerinin baskıları,⁶⁴ 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde merkez ve çevre arasındaki ilişkiyi şekillendirmiştir. Hem 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda hem de 1856 Islahat Fermanı'nda sözü edilen bütün vatandaşların eşitliği ilkesi, bir taraftan devletin kitleleri kendi lehine ve yerel eşraf aleyhine harekete geçirmek ve aynı zamanda kendilerini Osmanlılar'daki azınlıkların hamisi olarak gören Avrupa devletlerinin yatıştırmak için bir araç olarak görüldü. Fermanı hazırlayan Reşit Paşa, artık halkın kendini devletle özdeşleştireceğini, devlete başkaldırmayacağını ve ekonominin düzeleceğini ve böylece devletin gelirlerinin artacağını umuyordu.⁶⁵ Fermanın "liberal ilkeler" olarak görülen hükümleri doğal insan hakları kuramına dayandırılmamıştı.⁶⁶

Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri olan ve dönüşümlü olarak dışişleri bakanlığı ve sadrazamlık yaptıkları sırada Tanzimat geleneğini sürdüren Âli Paşa ve Fuad Paşa da temsili sisteme sıcak bakmıyorlardı.⁶⁷ Tanzimat'ın bu ünlü devlet adamlarına, bürokratik mutlakiyetçiliği getirdikleri ve devleti ön palana çıkaran bir cumhuriyetçiliği savundukları için karşı olan Genç Osmanlılar bile temsili sistemin savunuculuğunu yapmıyorlardı. Genç Osmanlılar, tek görevi yöneticileri frenlemek olacak bir temsili meclis özlemi içindeydi.⁶⁸

Osmanlı'nın anayasa temelli bir siyasal rejim kurma konusundaki

63. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", s. 54, 63.

64. Allan Cunningham, "Stratford Canning and the Tanzimat", *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*'nin içinde, W. R. Polk ve R. L. Chambers, der., University of Chicago Press, Chicago, 1968; F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations*, Cambridge University Press, Londra, 1942; Engin D. Akarlı, "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions", Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1976, s. 17.

65. Kemal H. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1909", *International Journal of Middle East Studies*, 3 (Haziran 1972), s. 258.

66. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 620; Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Turkey, 1808-1975*, s. 61; Şerif Mardin, "The Mind of the Turkish Reformer", *Western Humanities Review* 15 (Sonbahar 1960), s. 425.

67. Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", s. 101.

68. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963, s. 223.

başarısızlığının arkasında uzun süre etkisini sürdürmüş olan patri-monyal geleneğin iki özelliği yatmaktadır.

(1) Hem yönetenlerin hem de yönetilenlerin hukuk devleti fik-rini içselleştirmemiş olmaları, (2) mevkii, unvanı ve toplumsal ya-da ekonomik statüsü ne olursa olsun bütün vatandaşların görev-lerinin yanında haklarını ve özgürlükleri olabileceğini kavrama-mış olmaları.⁶⁹ Böylece 1877 Osmanlı Meclisi ve daha önce üye-leri kısmen seçimle göreve gelmiş olan yerel düzeydeki kurul-lar, merkezin kendi çıkarları için kullanabileceği kurumlar olarak görüldü. Osmanlı Meclisi Başkanı Ahmet Vefik Paşa, sık sık mil-letvekillerinin sözünü keserek onlara tebaayı hiç tanımadıkları-nı ve boşa konuştuklarını söylerdi.⁷⁰ Kaldı ki milletvekilleri de, Turgot'ların, Necker'lerin ve diğerlerinin kellelerini isteyen 18. yüzyılın sonlarındaki Fransa *Parlement*'inin üyelerine hemen he-men hiç benzemiyordu.⁷¹ Osmanlı milletvekilleri, savaş için ge-rekli harcamalara ilişkin yasaları itirazsız geçirirler (dolayısıyla bütçede büyük açıklar meydana getirirler), bütçe açığını karşıla-mak için gelir, varlık ve hayvan vergilerinin artırılmasını onaylar-lardı. Ayrıca mülk sahiplerinin ve devlet memurlarının servetleri-ne ve varlıklarına göre devlet tahvili almalarını gerekli kılan zo-runlu iç borçlanmalara da itiraz etmezlerdi.⁷²

Osmanlı Meclisi'ndeki kırsal bölge temsilcileri de farklı ha-reket etmediler. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanından son-ra çeşitli yönetim düzeylerinde kurulan yerel yönetim kurul-larının yetkilerini sınırlama konusunda merkez ile birlik oldu-lar.⁷³ Aslında yerinden yönetim politikasının bir parçası ola-rak kurulan bu kurullar, merkezin yerel uzantıları gibi algılan-mıştı. Büyük Petro'nun (Deli Petro) kent konseyleri gibi,⁷⁴ bu kurulların altında yatan asıl amaç vergi toplamayı kolaylaştı-rmaktı. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu'nda başlıca alt yönetim kademelerinin her birinde bir idari kurul olması hükmü, vergi

69. Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Mithat Constitution and Parliament*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1963, s. 253.

70. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 165.

71. Palmer, *The Age of Democratic Revolution*, s. 453.

72. Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Turkey, 1808-1975*, s. 185; Akarlı, "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909)", s. 212.

73. Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Turkey, 1808-1975*, s. 185.

74. Henry Jacoby, *The Bureaucratization of the World*, University of California Press, Berkeley, 1973, s. 115.

toplama yöntemlerini yeniden düzenleyen bir padişah fermanının (Ocak 1840) içinde yer almıştı.⁷⁵ Bu fermana göre kurulan bu kurulların yalnızca danışmanlık yetkisi vardı. Üyeleri, aldıkları kararların danışma niteliğinde mi yoksa kesin mi olduğunu çoğu zaman bilmiyorlardı.⁷⁶ Bazen boş kâğıtlara ya da içeriği kendilerine gösterilmeyen belgelere mühür basmaları ya da imza atmaları istenirdi.⁷⁷ Ücretleri geciktiği zaman istifa ederlerdi.⁷⁸ Kurul toplantıları halka açık yapılmazdı, dolayısıyla merkez ile çevre arasındaki anlaşmalar gizli tutulabilirdi.⁷⁹ Bütün bunlar, yerel eşrafın, genellikle meşruti bir rejim yolunu açan önemli bir adım olduğu ileri sürülen bu yerel kurullarla gerçekten ilgilenmediğini göstermektedir.

Bu kurullar, aslında vergi ödemek ve diğer yükümlülüklerini yerine getirmek istemeyen köylülerle baş etmek amacıyla kurulduğu için,⁸⁰ merkez bu kurulların oluşumunda da "titiz" davranmıştı. Kurul üyelerinin, belli miktarda mülk sahibi olmaları gerekli idi; böylece yalnızca halkı etkileme olasılığı yüksek olan kişiler oy kullanabiliyordu. Bu kişiler, merkezin gönderdiği listede yer alan adaylara oy veriyorlar ve gerekli temsilci sayısının iki katını seçiyorlardı; kurulların nihai bileşimini merkez belirliyordu. Bütün bu kısıtlamalara karşın, merkez gene de işi şansa bırakmak istemiyordu; kurul üyelerinin yarısından çoğu bürokrattı ve bu bürokratlar doğal olarak merkez tarafından atanıyordu.⁸¹

Yerel eşraf, bekleneneği gibi, Tanzimat reformlarına karşı çıkmıştır.⁸² Robert Davison'un işaret ettiği gibi,⁸³ "reformlara karşı çıktılar, çünkü merkezi hükümetteki düzensizlikten ve

75. Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", s. 98.

76. İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", s. 634.

77. Mark Pinson, "Ottoman Bulgaria in the First *Tanzimat* Period – the Revolts in Nish (1841) and Vidin (1850)", *Middle Eastern Studies*, 11 (Mayıs 1975), s. 114.

78. Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Turkey, 1808-1975*, s. 87.

79. İber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1974, s. 4.

80. Karpat, "Structural Change, Historical Stages of Modernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics", s. 37.

81. Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers", s. 35; Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Turkey, 1808-1975*, s. 85.

82. Pinson, "Ottoman Bulgaria in the First *Tanzimat* Period", s. 104.

83. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, s. 65.

yetersizlikten yararlanarak yerel düzeyde yönetsel ve mali nüfuzlarını sürdürüyorlardı." Merkezin yerel düzeydeki mali yetersizliğinin sürmesinden özellikle çıkar sağlıyor olmalıydılar, çünkü o zaman bu durumu kendi yararlarına kullanıyorlardı. Eskiden olduğu gibi, 19. yüzyılda da merkezi denetimin zayıflaması, çevrenin sorumsuzca davranmasına yol açtı.

Dolayısıyla Osmanlı yerel eşrafı, özgüvenli bir şekilde pek fazla risk almayan yerel nüfuzlu kişilerdi. Bu bakımdan, İngiliz aristokratları ile aralarında belirgin bir fark bulunmaktaydı. Daha 16. yüzyılın ikinci yarısı ile 17. yüzyılın ilk yarısında, İngiliz aristokratları riske girerek yeni ticari girişimlerde bulunurlar ve tüccarların ya da sanayicilerin gerekli patentleri ya da izinleri almaları için merkezi hükümet üzerindeki nüfuzlarını kullanırlardı.⁸⁴ Bunun aksine, Osmanlı yerel eşrafı, 1845 yılında başkentte toplanacak Olağanüstü Meclis'e davet edildiği zaman şaşırmış ve ne yapması gerektiğini bilememişti. Davison'a göre, "korkarak da olsa" bu daveti kabul ettiler.⁸⁵ Lewis'e göre de, "delegelerin bu yeni ve alışılmadık uygulamadan kafaları karışmış gibiydi; kendilerinden ne söylemeleri beklendiğini bilemediler ve hiçbir şey söylememeyi tercih ettiler".⁸⁶

Merkezin taşradaki kontrolünü artırmak için yaptığı diğer girişimler, 1858 Arazi Kanunnâmesi ve 1864 Vilayet Nizamnamesi idi. Yerel eşraf Arazi Kanunnâmesi'ni de kendi yararına kullanmanın yolunu buldu. Memurlara rüşvet verdiler, köylüleri mahkemelerde yanlış bilgi vermeye zorladılar. Oysa merkezin düşüncesi tarımsal verimliliği artırmaktı, böylece devlet gelirlerinin artacağı umuluyordu. Amaç küçük toprak sahiplerini ve köylüleri korumaktı. Âli Paşa, vasiyetinde, köylülerin tefecilerden kurtarılması gerektiğini yazmıştı.⁸⁷

Arazi Kanunnâmesi'nin altındaki belirgin niyet, devletin yüzyıllar boyunca o ya da bu şekilde devletin elinden çıkmış hazine (mîrî) arazileri üzerindeki kontrolünü yeniden sağlamaktı. Bu, devletin arazi ile ilgili eski geleneklerini yasa haline

84. L. Stone, *The Crisis of Aristocracy, 1558-1641* (London: Oxford University Press, 1977), s. 162.

85. Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", s. 99, 147.

86. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 111.

87. Akarlı, "The Problems of External Pressures, Power Struggles, Budgetary Deficits: Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909)", s. 37; Arıcanlı, "The Role of the State in the Social and Economic Transformation of the Ottoman Empire", s. 48.

getirilerek gerçekleştirilecekti.⁸⁸ 19. yüzyılın ikinci yarısında, merkez Bizans imparatorlarının 10. yüzyıl boyunca tasarladıklarını yapmaya çalışıyordu: varlıklı kimselerin fakirlerin arazilerini kapatma gücüne karşı yasa çıkarmak.⁸⁹ Bu amaçla kadastro sistemi kuruldu. Doğru bir kayıt sistemi ile daha fazla hazine arazisinin yasa dışı yollardan mutlak mülkiyete, ardından vakıf mülkiyetine dönüşmesinin engelleneceği umut ediliyordu. Arazi alım satım işlemleri büyük ölçüde yetkililerin iznine bağlı kılındı. Yasa ile, özellikle tek bir ağanın köydeki bütün arazilere sahip olamayacağı hükmü getirildi. Kanunnâme'nin açık amacı, eşrafın arazi üzerindeki kontrolüne karşı bir tür yaygın köylü mülkiyeti sağlamak, böylece merkezin yerel düzeydeki gücünü artırmaktı.⁹⁰ Shaw ve Shaw,⁹¹ yasanın etkin bir şekilde uygulanması ile, çevrede eşrafın varlıklarının gerçekten ellerinden alınabileceği sonucuna varmışlardır.⁹²

1864 Vilayet Nizamnamesi'nin de amacı merkezin çevre üzerindeki yetkisini artırmaktı. Yasa, illerde düzenli ve etkili bir yönetim sağlama aracı gibi görüldü. Valinin yetkileri genişletildi. Merkez, Nizamnameyi 1858 Arazi Kanunnâmesinin hedeflerine ulaşmak amacıyla kullanmak istedi. Mithad Paşa, Bağdat Valisi iken bütün arazi tapularını kaydettirmek, arazileri devletin denetimi altına almak, böylece kamu düzenini sağlamak ve vergiye tabi geliri artırmak istedi. 1871 yılında, valilerin yetkileri daha da artırıldı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkez, yanında hiçbir müttefiki olmaksızın çevredeki eşrafı karşısına aldı. Bunu kendi örgütlenmesini çevreye de taşıyarak yaptı. Osmanlıların "gerçek" merkeziyetçiliğini Tudor'ların "sahte" merkeziyetçiliğinden ayıran

88. Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat:Yüzüncü Yıldönümü Münasebetiyle*'nin içinde, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 419.

89. Steven Runciman, *Byzantine Civilization*, World Publishing, Cleveland, 1965, s. 83.

90. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", s. 376, 379-384; Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, s. 99; D.Warriner, "The Real Meaning of the Ottoman Land Code", *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*'ün içinde, C. Issavi, der., University of Chicago Press, Chicago, 1966, s. 7.

91. Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Turkey, 1808-1975*, s. 115.

92. Batı ülkelerinde geçerli ilgili hukuk hükümleri, Türkiye'de toprak sahiplerine ilk kez İsviçre'den 1926 yılında iktibas edilen Medeni Kanun vasıtasıyla kayıtsız şartsız uygulanabilmiştir. Halil İnalcık, "Land Problems in Turkish History", *The Muslim World* 45 (Temmuz 1955), s. 226-227.

budur.⁹³ Osmanlı'nın bu özelliği pek çok ülkeden farklıdır. Diğer ülkelerin modernleşme serüveninde, toprak sahipleri ya devlet ya da burjuvazi ile işbirliğine gitmişlerdir.⁹⁴ Osmanlı'da eşraf da-ima devlete karşı olmuş, ancak hile ve hurda ile bazı toprakları eline geçirmiş, etkin bir burjuva ise gelişmemiştir.

Sonuç gözlemler

Osmanlılar'da yerel seçkinler, sözcüğün gerçek anlamıyla yereldi. Servetleri, büyük ölçüde merkez'in çevredeki zayıflığını kendi çıkarlarına kullanamamasına bağlı idi. Yerel seçkinler, ekonomik güçlerini siyasi güce çeviremediler ve/ya da çevirmek istemediler. Böylece, sözgelimi, kendi işlerine daha çok yarayacak bir Arazi Kanunnâmesi çıkması için merkezi etkileyemediler. Onun yerine, amaçlarını gerçekleştirmek için yasadaki boşlukları bulmak, görevlilere rüşvet vermek ve köylülere baskı yapmak yolunu seçtiler. Bütün bu dolaylı yollardan gitme zorunluluğu sorunlu idi ve eşraf bakımından devlete bağımlılık ilişkisi ile sonuçlandı.

Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nda yerel eşrafın öneminin artmasının sonucu olarak seçimle iş başına gelen kurullar kurulduğu ve 19. yüzyılın ikinci yarısında eski yönetici ailelerle merkezi hükümet arasında bir ittifak çıktığı hakkındaki ilgili yazındaki (literatürdeki) yaygın görüşleri kabul etmenin imkânı yoktur. S. N. Eisenstadt'ın terminolojisi kullanılacak olursa,⁹⁵ Osmanlılarda dönüşüm, ayrı düzeylerde yer alan ("segregative") dönüşümden başka bir şey değildi. Çünkü yeni oluşan toplumsal zümre, yani yerel eşraf, merkezi etkileri altına alamadı. Bu yerel seçkin zümresi kendi istekleri ve güçleri ile merkeze gelip onu etkileri altına alamadı. Son kertede merkezin onlar için uygun gördüğü rolleri oynamak durumunda kaldılar. Merkez ile geleneksel ilişki örüntüleri değişmedi. Osmanlı'da, merkez ile çevrenin birbirlerini karşılıklı etkiledikleri ("coalescent") ve birlikte hareket ettikleri bir dönüşüme rastlanmadı.

Bu bağlamda merkez ile çevre arasındaki gerginlik hiçbir zaman uzlaşma yoluyla giderilemedi. Eğer herhangi bir anlaşma oldu ise bu, yerel eşraf ile bazı bürokratlar arasında devletin

93. Birtek, "The State and the Transition to Capitalism in England and Turkey", s. 151.

94. Smith Dennis, "Domination and Containment: An Approach to Modernization", *Comparative Studies in Society and History* 20 (1978), s. 185.

95. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, s. 75-77.

kaynaklarını sömürmek amacıyla üstü kapalı yapılan bir tertip idi. Eğer merkezin bazı politikalarının yerel eşrafa yararı dokundu ise bu merkez tarafından istenerek yürürlüğe konan bir politikanın sonucu değildi. Merkezin, aldığı yasal önlemleri uygulayabileceğinden asla kuşkusu yoktu. Fakat bu önlemler kolayca sapıtılabiliyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda reform girişimleri hep merkezden gelmiş ve/ya da Avrupa devletlerinin ısrarı sonucu yapılmıştır. Yazında merkezin bu tür girişimlerine fazla yer verilmez, Avrupa devletlerinin bu konudaki zorlamalarına odaklanılır. Unutmamak gerekir ki, örneğin 19. yüzyılda, Osmanlı'da reform girişimleri, merkez ve çevre'in rolleri ve işlevlerine ilişkin geleneksel çizgiden sapmamıştır.⁹⁶

Bu durumun sonucu olarak, yerel eşraf yalnızca yerel düzeyde saygınlığa sahip oldu, sözü dinlendi. Fakat bu bile devlet ile olan ilişki örüntülerinin sonucu idi. Merkez ile yerel meseleler hakkında iletişim kurabildikleri ya da tebayı devlete karşı bir ölçüde koruyabildikleri için yerel düzeyde söz sahibi oldular. Devletin kendilerine verdiği yetkileri kullanarak köylüleri sömürüp hali vakti yerinde kişiler haline gelmişlerdi. Ancak merkezin gözünde daima talimat verilebilecek ast konumunda idiler. Aristokrasinin devlet hizmetinde çalıştığı Rusya'da bile, ordunun ve devletin üst kademelerindeki görevliler kendilerini aristrokrat sınıfının üyesi gibi görürlerdi.⁹⁷ Osmanlı toplumunda ise, herhangi bir sosyal statü ile ilişkilendirilmemiş devlet görevi, başlıca saygınlık ve güç kaynağı olmayı sürdürdü.⁹⁸ Nitekim 19. yüzyılın sonunda, eşraf erkek çocuklarını Osmanlı meslek okullarına, oradan da kamu görevine ya da orduya gönderirdi.⁹⁹

Osmanlı siyasi gelişimine, özellikle merkez ile çevre arasındaki ilişkiler açısından bakıldığında, klasik Osmanlı döneminden Gerileme Devrine ve daha sonra 19. yüzyıla kadar gözle

96. Çevreleşme (peripheralization) kuramcıları, iki boyutlu bir paradigma (kavramsal çerçeve) geliştirmişlerdir: sanayileşmiş metropol (Avrupa) ve bağımlı ekonomi (Osmanlı). Aslında ilgili paradigmanın üç boyutlu olduğunu Birtek göstermiştir: Osmanlı siyasi merkezi, Osmanlı zirai çevre ve sanayileşmiş Avrupa. Ayrıca Birtek, siyasi merkezin, sanayileşmiş Avrupa'dan parasal kaynak temin edip kendi bürokratik ve idari konumunu güçlendirmek amacıyla kullandığını da göstermiştir. F. Birtek, "The State and the Transition to Capitalism in England and Turkey", s. 174.

97. Jerome Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton University Press, Princeton, 1971, s. 350.

98. Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. Cilt, s. 3.

99. Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", s. 65.

görülebilen bir süreklilik olduğu görülür. Bu ilişkinin en belirgin özelliği olan sürekli gerilim Osmanlı siyasi kültürünü yakından etkiledi. Sonuç, başkalarından kuşku duyma, başkaların güven-meme, keyfi yönetim ve etik olmayan davranış biçimleri idi. Anderson ve Anderson'ın Alman siyasi hayatındaki otoriterlik eğilimine bağladıkları o ülkedeki bir kültürel özellik üzerine göz-lemeleri, Osmanlı yönetimi için de geçerlidir: "Her bireyin kendi polisini oluşturması çizgisindeki faydacı felsefi düşünceyi benim-sememek, hukuku, herkesin uyması gereken kurallar bütünü ola-rak değil, yönetimin zorla uygulayacağı ve uygulatacağı ayrı bir olgu olarak algılamak ve eğer ceza görmeden yapabilirlerse, bü-rokrasiyi kafese koymak."¹⁰⁰

Ortaçağda, kişinin kendi başına karar verme yetisinin gelişme-si, temel hak ve özgürlüklerin teminat altına alınmaya başlanma-sı ve güç kullanımının denetim altına alınması konularında cid-di ilerlemelerin nedeninin aristokrasinin oynadığı rol olduğu gö-rüşü doğru ise,¹⁰¹ Ziya Gökalp'in, Osmanlı yönetiminde yerel eş-rafın halkın bir kısmına, sultan ve tebaası arasındaki efendi-köle ilişkisini temelinden sarsan ve sonunda halk egemenliği düşün-cesine zemin hazırlayan özgürlük ve onur fikrini aşlamaya yar-dımcı olduğu düşüncesinin¹⁰² ütöpik bir proje olduğunu belirt-mek gerekir. Kendisi bağımlı olan bir grup, mutlakiyetçiliğe kar-şı nasıl başarılı bir mücadele verebilirdi? Aslında bunun tam ter-si doğrudur. Osmanlı siyasi hayatı otoriter kişilik gelişimi için uygun bir zemin idi. Osmanlılar'da düzenin devamının, padişahın her an herkesi cezalandırabileceği tehdidine bağlı olduğu ve eğer halk korku ile umut arasında yaşatılmazsa kamu düzeninin bozu-lacağı varsayılıyordu.¹⁰³ Bu otorite eğilimi, Osmanlı toplumunda eşraf ile köylü arasındaki "feodal" ilişkileri dayanılması daha da güç duruma dönüştürmüş olmalıdır.

Mardin, Osmanlı yönetiminde merkezin çevreden gelenek-sel tedirginliğini merkez ile çevre arasındaki gerginliğe bağla-mıştır.¹⁰⁴ Bu gerginliğin Osmanlı ve hatta Cumhuriyet'in siyasi

100. E. N. Anderson ve P. R. Anderson, *Political Institutions and Social Change in Continental Europe in the Nineteenth Century*, s. 236.

101. Bertrand de Jouvenel, *On Power: Its Nature and the History of its Growth*, çev. J. F. Huntington, Viking, New York, 1949, s. 319-322.

102. Karpas, "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", s. 79.

103. Heyd, *Studies in Old Criminal Law*, s. 195.

104. Mardin, "Center-Periphery Relations", s. 171.

yapısına ve kültürüne etkileri henüz yeterince incelenmemiştir. Başkalarından kuşku duyma, başkaların güvenmeme, keyfî yönetim ve etik olmayan davranış biçimleri siyasal-toplumsal örgütlenmenin ana unsurları olduğu zaman, toplumun enerjisi tükenir. Bu durum, iç ve dış sosyoekonomik etmenlere ek olarak Osmanlı-Cumhuriyet gelişmemişliğini açıklayacak bir etmen olsa gerektir. Nitekim Anderson, Avrupa'da sanayi devriminin büyük başarısının ve dünyanın geri kalanını eline geçirmesinin belirleyici etkeninin, Avrupa'nın kendine özgü siyasi ve yasal kurumları olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁵

Daha önce de kaydedildiği gibi, Osmanlı'da dönüşüm, ayrı düzeylerde yer alan ("segregative") bir dönüşümdü. Merkezin siyasi yaklaşımı, çevredeki bazı dönüşümlere karşın aynı kaldı. Çevredeki dönüşüm, devrimci olmak bir yana evrimci bir dönüşüm bile değildi. Çevredeki dönüşüm, merkezin zayıflayan veya artan denetim gücüne bağlı olarak bazen ilerledi bazen geriledi. Diğer bir deyişle, merkezin denetim gücü ile eşrafın sorumsuz davranması arasında ters bir orantı gözlemlendi.

Osmanlı mirası ve siyasal hayat

Türkiye'nin siyasi kültürü, değişimden ziyade süreklilik sergiler. Osmanlı siyasi normları ve kuralları, yüzyıllarca süren imparatorlukta ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bunlardan bir kısmı bugün de canlılığını korumakta ve Türkiye'nin çağdaş siyasal hayatını etkilemektedir. Bu bölümde, önce Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze kadar Türk tarihinin önemli dönüm noktaları ana hatları ile gözden geçirilecektir. Ardından, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Cumhuriyet döneminde süreklilik gösteren siyasal kültür örüntülerine dikkat çekilecektir. Daha sonra, Osmanlı mirasının Türk demokrasisine etkisi incelenecektir. Son olarak, neden yakın zamana kadar Türkiye'nin siyasal hayatının ayırıcı özelliğinin değişimden ziyade süreklilik olduğu sorusu ele alınacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu, 13. yüzyılın sonunda kurulmuş, 16. yüzyılda en parlak dönemine ulaşmıştı; bu dönemde Kafkasya'dan Balkanlara ve Kuzey Afrika'ya kadar uzanan Osmanlı Devleti, dünyanın en büyük imparatorluklarından biri idi.

Şimdi Gerileme Devri diye nitelediğimiz 16. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 18. yüzyılın sonuna kadar imparatorluk yavaş yavaş zayıfladı. İmparatorluğun önce yeni toprakları ülkeye katma dönemi sona erdi. Ardından eldeki topraklar kaybedilmeye başlandı. Bu ikinci dönemde, devlet kurumları da değişikliğe uğradı. Bu arada padişah da yönetimde egemen konumunu kaybetmeye başladı. Dini ve askeri kurumlar güçlü ve önemli duruma geldi.

Osmanlılar, bu ikinci dönemde Avrupa'da meydana gelen düşünsel, ekonomik ve teknolojik dönüşümleri takip edemedi. Uzunca bir süre, ilk yüzyılların devlet yapısını ve uygulamasını

geri getirmek için büyük çabalar harlandı. Bekleneceği gibi, bu strateji imparatorluğun daha da fazla gerilemesini önleyemedi. Osmanlılar, bu çöküş nedeniyle, 18. yüzyılın sonundan itibaren, Yeniçeri ocağı dahil kamu kurumlarını, Avrupa'daki eşdeğer kurumlara özenerek iyileştirmeye çalıştı. Ne var ki Batılılaşma yanlısı yenilikçiler (ıslahatçılar), İslamiyet eğilimli gelenekçilerin güçlü muhalefeti ile karşılaştılar ve bu nedenle ancak kısmen başarılı olabildiler.

1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla Batılılaşma yanlısı yenilikçiler ülkede kontrolü ele aldılar. Bu nedenle, 1920'li ve 1930'lu yıllarda Cumhuriyet'in kurucuları, İslami dogmanın yerine aydınlanmacı düşünceyi yerleştirmek amacıyla çok geniş kapsamlı zihinsel bir dönüşüm başlattılar. Bu dönemi, 1940'ların ortasında çok partili demokrasiye geçilmesiyle, bazı siyasi dönüşümler izledi. Cumhuriyet Türkiye'sinde üçüncü önemli dönüşüm, 1980'lerin başında ithal ikamesi ekonominin yerini ihracata yönelik ekonominin alması oldu.¹

Osmanlı siyasi kültürünün bazı boyutları

Osmanlı Devleti, seçmeci (eklektik) popüler kültürün, düzene karşı olan (heterodoks) mezheplerin ve rakip beyliklerin kendilerine güçlük çıkardığı uçbeylerinden oluşan bir zümre tarafından kuruldu.² Bu koşullarda, birlik ve beraberliği sürdürmek, yönetim kurumlarının en önemli kaygılarından birisi oldu ve giderek dış düşmanlara karşı sürekli dikkatli olunması ve ülke içinde yasa ve düzenin korunması üzerinde durulmasına yol açtı. 15. yüzyılın sonlarında yaşamış Osmanlı tarihçisi ve devlet adamı Tursun Bey, bir Osmanlı özdeyişini vurguladı: "Bir toplumda yaşayan insanlar arasında uyum, ancak etkin bir devlet tarafından sağlanabilir."³ İşte bu kaygı iledir ki Osmanlı

1. Çevirisi yapılan orijinal makale: Metin Heper, "The Ottoman Legacy and Turkish Politics", *Journal of International Affairs*, Sonbahar 2000, 54, No. 1, s. 63-82.

Bu üç önemli dönüşüm konusunda şu kaynaktan yararlandım: Dankwart A. Rustow, "Turkey's Liberal Revolution", *Middle Eastern Review*, 12 (1985), s. 5-11.

2. Halil İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", *A History of the Ottoman Empire to 1730'nin içinde*, M.A. Cook, der., Cambridge University Press, Cambridge, 1976, s. 17; Cemal Kafadar; *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1995, s. 53.

3. Halil İnalcık, "[Turkey:] The Nature of Traditional Society", *Political Modernization in Japan and Turkey'nin içinde*, Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, der., Princeton University Press, Princeton, 1964, s. 42.

İmparatorluğu'nda yönetici kuruma "Askeriye" adı verildi.⁴

Bu durum, iktidarın Sultan'ın elinde toplanmasına yol açtı. Osmanlı Devleti'nin ilk yüzyıllarında İmparatorluk, padişahın kişisel sultanı altında yönetildi. Bu nedenle, Sultanların sadık kaldıkları kurallara değişmez gözüyle bakılmadı.⁵ Bunun doğal sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir kimsenin toplumdaki statüsünü Sultan'ın iradesi belirledi. Ayrıca Padişahın *hisba* görevi vardı; yani Sultan, tebaasının refahından sorumlu idi.⁶

Osmanlı devlet geleneğinde karşıt bir eğilim de vardı. 14. yüzyılın ikinci yarısında,⁷ devlet Sultan'ın kişiliğinden ayrılmaya başlamıştı. Daha Kara Halil Paşa'nın sadrazamlığı sırasında (1368-1373), devlet hazinesi Sultan'ın hazinesinden ayrı tutulmaya başlamıştı.⁸ Daha sonraki yüzyıllarda devleti, padişah ile değil yerleşik değerlerle tanımlayan ve *adab* adı verilen bir gelenek ortaya çıktı.⁹ Sözelimi, 1808 yılında merkezi hükümet ile yerel yöneticiler arasında imzalanan sözleşmede (*Sened-i İttifak*), taraf olarak "Sultan" değil "devlet" ifadesi kullanıldı.¹⁰

Adab geleneğinin ortaya çıkmasına karşın, 1839-1876 Tanzimat Dönemi'nde ülkeyi çağdaşlaştırma görevi yüklenen üst düzey bürokratlar da kişisel yönetim tarzı benimsediler; bütün önemli kararlar bu üst düzey bürokratlar tarafından alındı.¹¹ 19. yüzyılın sonunda, Sultan II. Abdülhamid, bürokratları ve subayları eğitmek için çağdaş okullar açarken bile katı bir kişisel idare tarzı benimsedi. Yakın çevresindekileri, liyakatleri temelinde değil kendisine sadakatlerini esas alarak ödüllendirdi.¹²

Her ne kadar Osmanlı Devleti Sultan'ın kişiliğinden tam olarak

4. Paul Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, Luzac, London, 1965, s. 3-4.

5. İnalcık, "The Nature of Traditional Society", s. 42-43.

6. Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History* 12 (Haziran 1969), s. 260.

7. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1299 yılında kurulduğu varsayılır.

8. Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume One: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1908*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976, s. 119.

9. Carter Findley, *The Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, 1980, s. 9.

10. İnalcık, "The Nature of Traditional Society", s. 52-53.

11. Şerif Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971), s. 208.

12. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton, 1962, s. 122.

ayrıştırılamamış olsa da devlet her zaman Osmanlı siyasi kültürünün önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Osmanlı anlayışına göre, toplumun refahı devletin gücüne bağlı idi. Böylece, Osmanlılar döngüsel bir adalet kavramı benimsedi; buna göre, adil yönetim halkın esenliğine katkıda bulunur, halkın esenliği de devletin gücünü korumak için ihtiyaç duyduğu kaynakları sağlamasını kolaylaştırırdı.¹³

Osmanlılar sürekli olarak şu kritik konu ile ilgilendiler: Bu devletin devam etmesi nasıl sağlanabilir? Önceleri Sultan devletin koruyucusu olarak görüldü. Ancak 19. yüzyılın başlarından 1876 yılında başlayan II. Abdülhamid dönemine kadar, yalnızca devletin çıkarlarını ön planda tutma eğiliminde olan sivil bürokrat kesim, Sultan'ın görevlerinin büyük bir kısmını eline geçirdi.¹⁴ Kamu bürokrasisinde *Mühimme Odası* (Önemli Kamu İşleri Dairesi) kuruldu. Dairenin adı, devletin çıkarları ile yakından ilgili meselelere gönderme yapan bir terim idi.¹⁵

Devletin gücü ve dolayısıyla refahı ile böylesine ilgilenilmesi, kültürel boyutta merkez-çevre bölünmesine yol açtı. Yönetici kurumlar –Saray, sivil bürokrasi ve ordu– kültürel eğilimlerinde halkın geri kalanından ayrıldı. *Adab* geleneğine yatkınlıklarının yanı sıra, bu seçkin grubun üyeleri, “Osmanlı geleneğini” oluşturan karmaşık örf ve âdetleri, davranışı ve karmaşık Osmanlı Türkçesini de benimsediler.¹⁶

Bu Osmanlı geleneği, seçkinlerin, içinde ortodoks İslam öğretilerini ve Arapça ve Farsça sözcüklerin ya da anlaşılması zor yeni sözcüklerin (neolojizm) yaygın olarak bulunduğu bir dili barındıran “Üst Kültürü”nü içeriyordu. Halkın “Alt Kültürü”ü ise, çeşitli heterodoks İslami gruplara bağlılık ve gündelik hayatta kullanılan kaba Türkçe’yi içeriyordu.¹⁷ 19. yüzyıldan itibaren, seçkinler Batı kültürünü gitgide daha fazla benimsedikçe halk ile aralarındaki kültürel mesafe daha da arttı. Önceleri, seçkinler ve halkın arasında, farklı mezheplerine mensup olunmasına karşın İslamiyet

13. İnalcık, “The Nature of Traditional Society”, s. 43.

14. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Walkington, İngiltere, 1985, s. 44-46.

15. Findley, *The Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 57, 64.

16. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume One*, s. 113; Joseph S. Szylowicz, “The Ottoman Empire”, *Commoners, Climbers, and Notables: A Sampler of Studies on Social Rankings in the Middle East’in içinde*, C.A.O. van Nieuwenhuijze, der., E. J. Brill, Leiden, 1977, s. 107.

17. Mardin, “Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire”, s. 270.

yaşamsal bir bağ oluşturmıştı. 19. yüzyılda ise seçkinler genellikle seküler bir hayat tarzı benimsediler ve yüksek Avrupa kültürünü, çoğunlukla Fransız kültürünü, daha çok dış görünümünü, gittikçe daha çok taklit ettiler. Halk ise İslami geleneklerini ve değerlerini korudu. Bu durumun sonucu olarak seçkinler gitgide halkı basit ve dünyadan habersiz kitleler olarak gördüler.¹⁸ Bu nedenle, kendilerini daima halktan üstün addettiler.

16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyıla kadar süren Duraklama Devri'nde, Yeniçeri Ocağı tüm devlet katlarında etkisini artırdı.¹⁹ Dönemin sonlarına doğru, sivil bürokrasiyi oluşturan Kalem Efendileri de aynı yolu tuttu.²⁰ Dolayısıyla, 19. yüzyılda seçkinlerin devlet içindeki seçkin konumları, bu gelişmelerin sonucu idi. Osmanlı'da Batılılaşmanın ortaya çıkması ile birlikte, Batı hakkında az çok bilgisi olan seçkinler, ülkeyi diğerlerinden daha iyi yöneteceklerini düşündüler. Yeni edindikleri bilgileri, devlet yönetiminde sahip oldukları mevkiin meşruiyet kaynağı olarak gördüler.²¹ Böylece, 19. yüzyılın ilk üç onyılında, sivil bürokrat seçkinler ve yenilikçi Sultan II. Mahmud, din adamlarını ve geleneksel Yeniçeri Ocağı'nı saf dışı bıraktılar. 19. yüzyılın ikinci yarısında ise çoğunlukla yazar-çizer zümresi ve orta düzey bürokratlar giderek devlet hayatında daha etkin konumlara geldiler; hem daha önceki seçkin gruplarını hem de gelenekçi Sultan Abdülaziz'i etkisizleştirdiler; ve 1876 yılından 1908 yılına kadar süren Birinci Meşrutiyet Dönemini başlattılar. Söz konusu "Genç Osmanlılar"a göre, Meclis halkın temsil edileceği bir kurum değildi, seçkinler burada kendi aralarında tartışacak, böylece "aydın fikirler"in çarpışması ile "ülke için en iyi politika"nın oluşturulması sağlanacaktı.²²

Genellikle asker ve bürokrat seçkinlerden oluşan Jön Türkler, Eski (Tanzimatçı) ve Yeni Osmanlıların seçkinci geleneğini sürdürdüler. Jön Türkler, 1912'den 1918'e kadar Osmanlı devlet hayatında egemen bir rol oynadılar. Osmanlı seçkini ve devlet adamı Ahmet

18. Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Daedalus*, 102 (Kış 1973), s. 179.

19. İnalcık, "The Nature of Traditional Society", s. 53.

20. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume One*, s. 280-81; Norman Itzkowitz, "Eighteenth Century Ottoman Realities", *Studia Islamica*, 16 (1962), s. 86.

21. Mardin, "Center-Periphery Relations", s. 179.

22. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, Londra, 1961, s. 231.

Rıza'nın ileri sürdüğü görüşleri benimsediler. Jön Türkler, toplumsal, dini, ahlaki ve siyasi sorunlar ile ilgili olarak oynadıkları rolün yarı açıklanmış yarı gizli otorite kaynağı olarak Ahmet Rıza'nın pozitivist (olgucu) sosyolojisini temel aldılar.²³ Özellikle August Comte'un sosyolojisinin toplumsal mühendislik bakış açısı ile kendi seçkinci bakış açıları arasında bir paralellik görerek, tek başına bu yeni bilginin kendilerine siyasi meşruiyet sağlayacağını düşündüler.²⁴ Bu arada devletin bütünlüğünü korumaya birinci derecede önem verdiler ve toplumun kurtuluşunun devletin etkin konumuna bağlı olduğu sonucuna vardılar. Devletin önemine duyulan bu inanç, ütöpik bir toplumsal değişimi gerçekleştirme konusunda çaba göstermelerine yol açtı. Geleneksel usul ve âdetlerin çevredeki halk için devam edegelen önemini görmediler.²⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda bu merkez-çevre çekişmesinin bir başka sonucu, devletin gündeminde daima politik-kültürel sorunların sosyoekonomik meselelerin önüne geçmesi idi. Sözgelimi, Osmanlı seçkinleri merkantilist temelli ekonomi politikalarına ilgi göstermemişlerdi ve gelir sağlamak için gümrük vergisi almıyorlardı.²⁶ Yönetici sınıfa göre, barış ve refah her toplumsal grubun ait olduğu yerde tutulmasına bağlı idi. Eski kurallar, seçkinlerin kapitalist ekonominin mantığını kavramalarını engelliyordu.²⁷ 20. yüzyılın ilk on yılında bile hâlâ birinci derecede devletin kurtuluşu için sadece Batılılaşmanın, İslamcılığın veya Türkçülüğün benimsenmesinin yararları ve zararları gibi politik-kültürel konuları tartışıyorlardı. Sosyoekonomik meselelerin önemini kavrayamıyorlardı.

Osmanlı'nın mirası ve Türkiye'nin siyasi kültürü

Cumhuriyet döneminde, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi ve yıkılması ile ilgili düşünceler, hem ulusal bütünlük hem de toplumsal düzen kaygılarını pekiştirdi. Cumhuriyet'in ilk

23. A.g.e., s. 231.

24. Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", s. 201.

25. A.g.e., s. 209

26. Şerif Mardin, "Turkey: The Transformation of an Economic Code", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*'nin içinde, Ergun Özbudun ve Aydın Ulusan, der., Holmes and Meirs, New York, 1980, s: 29-37.

27. Halil İnalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*'in içinde, M. A. Cook, der., Oxford University Press, Cambridge, 1976.

yıllarında, devlet yetkilileri ülkenin her an parçalanabileceğinden ve eski fay hatlarının tekrar ortaya çıkmasından korkuyorlardı.²⁸ Daha sonraki dönemlerde de "birlik ve beraberlik" in önemi sürekli vurgulandı. Çoğu kez uzlaşma, bazı temel konularda *anlaşarak* değil, belli bir politika veya çözüm biçimi *zorla benimsenilerek* sağlanmaya çalışıldı. Bir konu hakkında genel olarak *uzlaş*ı sağlamak değil de *görüş birliğine* yapılan bu aşırı vurgu, Cumhuriyet Türkiye'sinde muhalif siyasete olumlu bakmanın önünde ciddi bir engel teşkil etti.²⁹

Osmanlı dönemindeki gibi, Cumhuriyet döneminde de siyasete genellikle kişisel yönetim tarzı damgasını vurdu. 1920'lerin sonunda ve 1930'larda, Başvekil İsmet İnönü'nün hükümeti bürokratlaştırma çabalarına karşı³⁰ Reisicumhur Atatürk resmi devlet ananelerini gözdardı etti ve Bakanlar Kurulu'ndan çeşitli konularda doğrudan doğruya kendisine bilgi sunmasını istedi.³¹ İnönü de, cumhurbaşkanlığının ilk yıllarında, kendisini Milli Şef ilan ederek devlette tüm önemli yetkileri eline aldı, çünkü Cumhuriyet devrimlerini korumanın tek yolunun bu olduğunu düşünüyordu.³² 1945 yılından sonra çok partili dönemde bile siyasi liderler oransız güç sahibi olmaya devam ettiler.

1950'lerde Başvekil Adnan Menderes Demokrat Parti'nin neredeyse tek sözcüsü idi.³³ Süleyman Demirel, 1965-1980 yılları arasında Adalet Partisi'nin, 1987-1993 yılları arasında Doğru Yol Partisi'nin başında iken benzer biçimde hareket etti.³⁴ Diğer siyasi liderler de aynı yolu izlediler. Türkiye'de hemen hemen bütün parti liderleri, başlarında bulundukları partilerin diğer üyelerini ikinci plana iterek kendilerini öne çıkardılar. Böylece, kendi istekleri ile ayrılmadıkları sürece, kendilerini sağlam bir şekilde yerleştikleri konumlarından parti içi rekabet yoluyla

28. Mardin, "Center-Periphery Relations", s. 177.

29. Bu konuyu şu çalışmamızda daha aydınlık olarak ele aldık: Metin Heper, "The Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared", *Comparative Political Studies*, 25 (Temmuz 1992) s. 169-194.

30. Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 68-69.

31. Falih Rıfkı Atay, Çankaya: Atatürk'ün Doğumundan Ölümüne Kadar, Doğan Kardeş Yayını, İstanbul, 1969, s. 289.

32. Metin Heper, *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*, E. J. Brill, Leiden, 1998, s. 181-182.

33. Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Hurst, Londra, 1977, s. 76-102.

34. Feride Acar, "The True Path Party, 1983-1989", *Political Parties and Democracy in Turkey'nin içinde*, Metin Heper ve Jacob Landau, der., I. B. Tauris, Londra, 1991, s. 188-201.

uzaklaştırılmaları mümkün olmadı. Beklendiği gibi, parti başkanlarının kişisel özellikleri ve siyasette kendi davranış biçimleri parti programlarından daha fazla önemli oldu. Seçmenler de siyasi partilerden ziyade liderlere oy verme eğilimi gösterdiler.

Üstelik, Süleyman Demirel gibi bazı liderler halkın gözünde "Baba" imgesine sahip oldular.³⁵ Demirel, 1993 yılında Başbakan olmadan önce, halkın refahından kişisel olarak sorumlu bir yönetici imgesi yansıttı. Demirel Başbakan iken, bir keresinde, tebası ile haftalık görüşme yapan gerçek bir padişah gibi, "Bir ihtiyacı olan doğrudan beni arayabilir" demişti.

Diğer ucta, İnönü gibi, bireysel çıkarları ikinci plana iten liderler vardı. İnönü hemen yalnızca ülkenin uzun vadede yararına olduğunu düşündüğü sorunlar ile uğraştı. Toplumsal gruplardan soyutlanmış ve onların sorunları ile günbegün ilgilenmeyen güçlü devlete inanıyordu. Bu "güçlü devlet" anlayışı, devlet odaklı siyasi bir felsefe olan Osmanlı adab geleneğini andırıyordu.³⁶

Türkiye'de hem duyarlı hem de sorumlu bir biçimde davranan siyasi liderler ancak son yıllarda ortaya çıktı. Cumhuriyetin ilk yıllarında devletin en başta gelen koruyucusu İsmet İnönü idi. 1925-1937 yılları arasında Başbakanlık, 1938-1950 yılları arasında Cumhurbaşkanlığı ve 1961-1965 yılları arasında tekrar başbakanlık yapan İnönü "halk adamı" olmadı, "halkın adamı" oldu; sevilmedi fakat saygı duyuldu.³⁷ İnönü'nün izinden gidenler, kendilerini, laiklik/sekülerizm, kültürel/vatandaşlığa dayalı milliyetçilik gibi Cumhuriyet ilkelerinin bekçisi olarak düşündüler. 1980 sonrası dönemde, askerler bu vesayetçi rolü üstlenmeye başladı.³⁸ 1983-1987 yılları arasında Başbakan Turgut Özal ucuz popülizm ve siyasi kayırmaya karşı durdu. Nisan 1999'dan sonra Demokratik Sol Parti başkanı Bülent Ecevit'in başbakanlığında kurulan, Milliyetçi Hareket Partisi başkanı Devlet Bahçeli'nin ve Anavatan Partisi başkanı Mesut Yılmaz'ın Başbakan Yardımcılığı yaptığı koalisyon hükümeti, hem Cumhuriyet ilkeleri hem de ekonomi konularında duyarlı ve sorumlu politikalar izlediler. O yıllarda artık devlet adamı olgunluğuna ulaşmış Demirel de 1993-2000 yılları arasındaki cumhurbaşkanlığı döneminde aynı şekilde davrandı.

35. Kamran İnan, *Siyasetin İçinden, Milliyet*, İstanbul, 1995.

36. Findley, *The Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 11.

37. Heper, *İsmet İnönü*, s. 99.

38. Metin Heper ve Aylin Güney, "The Military and the Democracy in the Third Turkish Republic", *Armed Forces and Society*, Cilt. 26, No. 4 (Yaz 2000) s. 635-657. [Çevirisi bu kitapta bölüm 13]

1980'den sonraki liderlerin hepsinin, her ne kadar seçkinlik özellikler sergileseler de aynı zamanda demokrat yönleri de gözlemlenmiştir. 1945-1980 yılları arasındaki "aydın"-bürokrat seçkinler (genellikle üniversite öğretim üyeleri, yüksek bürokratlar ve önde gelen gazeteciler) ise 19. yüzyılın Osmanlı seçkinlerine benzer şekilde, ülkenin geri kalanına tepeden baktılar. Bu "aydınlar" eğitimi, kendilerine atfettikleri konumun ayırıcı bir özelliği gibi algıladılar.³⁹ 1950'lerde, pek çoğu üniversite mezunu olmayan Demokrat milletvekillerini küçümsediler. Cumhuriyet reformlarının olağan siyasi yöntemler ile korunamayacağını düşünen bu "aydın" seçkinler, askeri rejimi demokrasiye tercih ettiklerini gösteren bazı adımlar attılar ve sözcüğümü, 1971 askeri müdahalesinde belli bir rol oynadılar.⁴⁰

Cumhuriyet döneminde, devlet seçkinleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki selefleri gibi, "yüksek siyasetle" (rejim meseleleri ile) meşgul oldular ve sosyoekonomik konulara görece daha az ilgi gösterdiler. 1923-1945 yılları arasında, tek partili dönemde, Batılılaşmanın boyutu ve hızı siyasi gündemde önemli bir yer tuttu. 1945'ten 1980'e kadar, bu konu önemini korudu. Bu ve benzer meselelerde "devlet mantığı" ile "siyasi mantık" arasındaki uyumsuzluk sürdü; Cumhuriyet'in değerlerini vurgulayanlarla "ulusal iradeye" ağırlık verenler karşı karşıya geldi. İlk grup, kendisini laikliğin/sekülerizmin ve vatandaşlığa bağlı/kültürel milliyetçiliğin bekçisi olarak görüyordu; ikinci grup ise halkın özel çıkarlarının savunucusu olduğunu düşünüyordu. Doğal olarak kültürel ve siyasi konularda uzlaşmak hemen hemen olanaksızdı; bu durum siyasi yaşamda sık sık kutuplaşmalara ve üç buçuk kez de askeri müdahaleye yol açtı.

1980 yılından sonra, üzerinde kolayca uzlaşılabilir ekonomik ve toplumsal meseleler, Batılılaşma, İslamiyet ve milliyetçilik gibi siyasi-kültürel meselelerin önüne geçmeye başladı. Bu nedenle, 1999 genel seçimlerinden sonra, siyasi görüşleri farklı olan Demokratik Sol Parti, Milliyetçi Hareket Partisi ve Anavatan Partisi, kurdukları koalisyon hükümetinin tarafları olarak, hem siyasi istikrara hem de önemli bir kriz ile karşılaşan ekonominin kendisini toparlamasına önemli katkıda bulunan siyasi

39. Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite*, MIT Press, Cambridge, MA, 1965, 3. Bölüm.

40. Hikmet Özdemir, *1960'lar Türkiye'sinde Sol Kemalizm:Yön Hareketi*, İz, İstanbul, 1993, özellikle s. 170-99; Hasan Cemal, *Kimse Kızmasın Kendimi Yazdım*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, özellikle s. 103.

sağduyunun ve toplumun ihtiyaçlarına duyarlılığın güzel bir birleşimini sergilediler.

Osmanlı'nın mirası ve Cumhuriyetçilerin akılcı demokrasisi

Osmanlı'nın devletin toplumu kendi bildiği gibi yönetme geleneği, Cumhuriyet Türkiye'sinin demokrasisinde de belirli bir iz bıraktı. İyi bilinen tabiriyle "Türk Devrimi", eski siyasi ve toplumsal sistemin (*ancien régime*), özellikle ilerlemenin önünde bir engel olarak algılanan Osmanlı İslamiyeti'nin, kalıntılarını ortadan kaldırmayı hedefledi. Bu devrim, toplumun diğer kısımlarını değiştirmeden Osmanlı İmparatorluğu'ndan devralınan değerler ve tutumları değiştirmeyi amaçladı.⁴¹ 1930 yılında Atatürk ikinci bir siyasi partinin, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına önayak oldu; amacı, diğer konuların yanı sıra, akılcı tartışmalarla siyasetin düzeyini yükseltmekti. Fakat laik reformlara karşı olanların bu yeni partiye akın etmesi üzerine Atatürk partinin kurucusu Fethi Okyar'a partiyi kapattırmak zorunda kaldı. İnönü, aynı anlayışla, 1946 yılında Demokrat Parti'nin kuruluşunu onaylamadan önce, partinin genel başkanı Celal Bayar'a Cumhuriyet'in reformlarını korunup korunmayacağını sormuş, Bayar'dan olumlu yanıt aldıktan sonra partinin kuruluşunu onaylanıştı.

Cumhuriyet'in kurucuları, Türkiye'de ulusun uzun vadeli çıkarlarının küçük siyasi çıkarlara kurban edilmeyeceği akılcı bir demokrasinin yerleşeceğini umut ediyorlardı. Bu görüş, Cumhuriyetin Osmanlılardan da miras aldığı seçkinciliğin (elitizm) ve ütopyacılığın sonucu idi; aynı zamanda Cumhuriyet'in kendi çağdaşlaştırma (modernizasyon) projesini de yansıtıyordu. Söz konusu projenin nihai amacı, Türkiye'nin çağdaş uygarlığa yetişmesini sağlamaktı. Seçkinler bunun, "mantıklı düşünebilen" yeni vatandaşlar yetiştirilerek mümkün olabileceğini düşünüyordu.⁴² Önce Cumhuriyet ilkelerine toplumsallaştırılan yeni bir seçkin grubu yetiştirilecekti.⁴³ Daha sonra, seçkinler halkı eğiterek onların daha yüksek bir akılcılık düzeyine erişmelerine yardım edeceklerdi. Böylece, önce 1930'da, ardından 1945'te,

41. Rustow, "Turkey's Liberal Revolution", s. 5-11.

42. Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: Transition to Multiparty Politics*, Princeton University Press, Princeton, 1959, s. 54.

43. Frey, *The Turkish Political Elite*, 3. Bölüm.

iktidardaki Cumhuriyetçi seçkinler, “okumuşlar” arasında tartışmayı teşvik etmek amacıyla rejimi kısmen liberalleştirdiler. Siyasi zümre, akılcı tartışmalarla bir yandan “henüz daha yüksek bir akılcılık düzeyine erişmemiş” kitlelere karşı Cumhuriyet’in reformlarını korurken bir yandan da en iyi politikaları tespit edecekti.⁴⁴

Ancak giderek seçkinler iki gruba ayrıldı. Bir tarafta, laik/seküler demokratik devletin koruyuculuğunu yüklenme konusunda kendini görevli gören ve akılcı demokrasiye inanan devlet seçkinleri (Atatürk, İnönü, sivil bürokrat seçkinler ve giderek asker) bulunuyordu. Diğer tarafta ise Cumhuriyet’in çağdaştırma projesini kitlelere daha uygun hale getirmeye çalışan siyasi seçkinler (1970'lere kadar Cumhuriyet Halk Partisi dışındaki siyasi partilerin yönetici kadroları, daha sonra bir süre Bülent Ecevit'in önderliğinde sonra Cumhuriyet Halk Partisi'nin de yönetici kadroları) vardı. Siyasi seçkinler popüler demokrasiyi savunuyor ve genel çıkara oranla kişilerin ve grupların siyasi çıkarlarına daha duyarlı davranıyorlardı. Devlet seçkinleri için, önce Cumhuriyet, sonra demokrasi geliyordu. Siyasi seçkinlere göre tersi doğru idi.

Tahmin edileceği gibi, çok önemli konularda farklı görüşler taşıyan bu iki seçkin zümresi, hemen hiçbir önemli meselede aralarında tartışarak bir uzlaşmaya varamıyordu. İki taraf da kendi görüşünün yüzde 100 doğru olduğunda ısrar ediyor ve karşı zümre ile uzlaşmayı aklından bile geçirmiyordu. Bu sıfır toplum sonuçlu düşünce biçimi (bir tarafın kazancının diğer tarafın kaybı olduğu yaklaşımı), Osmanlı siyasetine de özgü idi ve Cumhuriyet Türkiye'sine de damgasını vurmuştu. Demokrat Parti'nin 1950 yılında iktidara gelmesinin ardından Cumhuriyet Halk Partisi, sivil bürokrat seçkinler ve giderek asker, aynı ruh hali ile Demokratlara karşı tavır aldı ve siyasi rejimi kontrolü altında tutmaya çabaladı.

Bu yaklaşımı destekler biçimde, o yıllarda Ankara Üniversitesi öğretim üyelerinden Profesör Bahri Savcı, “aktif dinamik siyaset” ile “en genel anlamda siyaset”i birbirinden ayırdı. “Aktif dinamik siyaset”, siyasi bir makam ele geçirmek ve bu görevi sürdürmek için yürütülen siyasi faaliyetler idi. “En genel anlamıyla siyaset” ise seçmenlerin tercihlerini gözardı etmeyen fakat temelde kamu politikalarının akılcı bir biçimde belirlendiği siyaset biçimi idi. Profesör Savcı'ya göre, “aydınlar” “en genel anlamıyla siyaset”ten sorumlu idiler, siyasiler ise yalnızca aktif dinamik

siyasetten.⁴⁵ Demokratlar, bu anlayışa üniversitelerin akademik özerkliğini kısıtlayarak karşılık verdiler. Bu çizgide, kamu bürokrasisinde 25 yıl çalışanlara, hükümetin takdiri ile zorunlu emeklilik kuralı getirildi.⁴⁶ Demokratların Cumhuriyet'in reformlarını toptan ortadan kaldıracaklarından çekinen ordu da 1960 yılında bir askeri müdahalede bulundu. 1961 Anayasası ile, siyasi gücün Meclis ile bürokratik kurumlar arasında bölündüğü bir siyasal sistem kuruldu. Bu Anayasaya göre, yeni oluşturulan Milli Güvenlik Kurulu,⁴⁷ Anayasa Mahkemesi, Danıştay, özerk üniversiteler ve Türkiye Radyo Televizyon Kurumu, Meclis'i denetleme görevi yapacaklardı. Siyasi liderler, yetkilerini kısıtlayan bu çabaya tepki olarak, zaman zaman 1961 Anayasası'nı gözardı ederek davrandılar. Ordu, 1971 ve 1980 yıllarında iki kez daha müdahalede bulundu. 1982 Anayasası ile tarafsız cumhurbaşkanına ve Milli Güvenlik Kurulu'na ilave yetkiler verildi.⁴⁸

"Akılcı demokrasi" Türkiye için hem yararlı hem de zararlı oldu. Her ne kadar siyasi kadrolar ile asker-bürokrat seçkinler arasındaki çekişme üç askeri müdahaleye yol açmış olsa da bunların hiçbiri uzun vadeli otoriter bir rejim ile sonuçlanmadı. Bunun nedeni, askerlerin demokrasiyi araç (halkın temsili) değil amaç (akılcı politika oluşturma) olarak algılamaları idi. Böylece, ordu ve yandaşları, "siyasi rejimin başarısızlıklarından" bir siyasal sistem olarak demokrasinin değil siyasetçilerin sorumlu olduğunu düşündüler.⁴⁹ Sonuç olarak, ordu müdahalelerinin amacı, yeni bir anayasa hazırlayarak ya da mevcut anayasada değişiklikler yaparak siyasette yeniden denge sağlamaktı. Nitekim askerler her müdahaleden sonra kendi iradeleri ile tekrar kışlarına döndüler. Kaydadeğer olan, askerlerin Batılılaşma projesine taraf olmaları ve demokrasinin Batılılaşmanın ayrılmaz bir parçası olduğunu düşünmeleri idi. Şaşırtıcıdır ki İslamiyet'in yeniden güç kazanması ve "Kürt sorununun" devam etmesi bile Türkiye'yi

45. A.g.e., s. 78.

46. A.g.e., s. 110-111.

47. Bu Kurul, Cumhurbaşkanının başkanlığında, Başbakan, Milli Savunma Bakanı, Dışişleri Bakanı, İçişleri Bakanı, Genelkurmay Başkanı, Kara Kuvvetleri Komutanı, Deniz Kuvvetleri Komutanı, Hava Kuvvetleri Komutanı ve Jandarma Genel Komutanı'ndan oluşuyordu.

48. Heper, *The State Tradition in Turkey*, 6. Bölüm.

49. Metin Heper, "The 'Strong State' and Democracy: The Turkish Case in Comparative and Historical Perspective", *Democracy and Modernity*'nin içinde, S. N. Eisenstadt, der. (Leiden: E. J. Brill, 1992). [Çevirisi bu kitapta bölüm 7]

tekrar otoriter tek partili rejime ya da uzun vadeli askeri diktatörlüğe sürükledi. Bunun nedeni, bütün yol açtıkları sorunlara karşın ne İslamiyet'in ne de "Kürt sorunu"nun, Türkiye'nin demokrasisi, ulusal birliği ve toprak bütünlüğü için önemli bir tehdit oluşturmamasıydı.

Bu durum bir ölçüde Cumhuriyet Türkiye'si'nin Osmanlı'dan aldığı mirasa bağlanabilir. Osmanlı İmparatorluğu'nda İslamiyet özerk bir güç değildi. *Adab* geleneği yalnızca devlet odaklı değil aynı zamanda laiklik odaklı bir siyasi yaklaşım idi.⁵⁰ Dini kurumlar sultana bağlı idi, üst düzey din adamlarını Sultan atar ya da görevden alırdı.⁵¹ Üstelik Tanzimat Dönemi'nde, bir Başmüftülük kuruldu; bu kurul, dinin bürokratlaştırılmasına giden ilk adımdı.⁵² Sultan, "gereksinmeye ve gerekçelere" dayanarak dini hukukun (şariat) yanı sıra seküler kurallar da (örf-i sultani) koydu. Kısaca, Osmanlıların benimsediği İslamiyet, laik yöneticinin mutlak otoritesini kabul eden bir İslamiyet idi.

Cumhuriyet döneminde, Diyanet İşleri Başkanlığı başbakanlığa bağlandı ve okullarda sunulan eğitim ve çeşitli törenlerde verilen mesajlar ile halkın büyük ölçüde laik devlet ve seküler düşünce yapısı benimsemesi sağlandı.⁵³ Bu nedenle, 1990'larda, sistemi protesto amacıyla değil de samimi dini düşüncelerle din eksenli partilere oy verenlerin oranı yalnızca yüzde 7 idi; bunların da ancak yüzde iki kadarı İslami temellere dayalı bir devlet özlemi duyuyordu.⁵⁴ Bu şaşırtıcı bulunmamalıdır. 1999 yılında ülke çapında yapılan güvenilir bir araştırma, halkın çoğunluğunun düzenli bir şekilde dini gereklilikleri yerine getirdiğini bulmuştur. Vatandaşların yüzde 91'i ramazanda oruç tutmakta, yüzde 46'sı Kuran'da şart koşulduğu gibi namaz kılmaktadır. Fakat aynı araştırmaya göre, halk bir İslam devleti istememektedir. Sözgelimi, yalnızca yüzde 1,4'ü zıncının Şariat kurallarına göre cezalandırılması gerektiğini düşünmektedir.⁵⁵

"Kürt sorunu"na gelince, etnik köken (etnisite) Osmanlılara yabancı bir kavramdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda, tebaa

50. Findley, *The Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire*, s. 11.

51. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume One*, s. 19.

52. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 97.

53. Metin Heper, "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", *Middle East Journal*, 35 (Yaz 1981) s. 355.

54. Metin Heper, "Islam and Democracy in Turkey: Toward a Reconciliation", *Middle East Journal*, 51 (Ocak 1997), s. 32-45. [Çevirisi bu kitapta bölüm 16]

55. *Nokta dergisi*, 16-22 Ocak 2000.

birbirinden yalnızca Müslüman ve gayrimüslim olarak ayrılırdı. Osmanlılar, Musevileri ve Hristiyanları “Kitap Ehli” olarak gördü, korudu, onların kültürel haklarını tanıdı, kendi millet sistemleri içinde örgütlenmelerine izin verdi. Müslümanlar gibi, Kürtler de Osmanlı toplumunun ve siyasetinin belkemiğini oluşturuyordu. Çoğu zaman devlette yüksek makamlara bile getiriliyorlardı.

Cumhuriyet, ulusal kimliği şekillendirmek için vatandaşlığa dayalı milliyetçiliği benimsedi: devlete bağlılığını açıkça söyleyen kimseler Türkiye devletinin vatandaşı olarak kabul gördü. Cumhuriyet’in kurucularına göre, Türk ulusu Osmanlı Müslüman topluluğun laik karşılığı idi. “Türk” sözcüğü, etnik kimliği göstermiyordu. Atatürk’e göre, “Türk” sözcüğü, Türkiye vatandaşı olduğunu düşünen bütün etnik ve dini grupları içine alan nominal bir terim idi; bir isimdi, sıfat değildi. Atatürk, “Türk” sözcüğünü niçin kullandığını, bunun o dönemlerde en iyi bilinen terim olduğu şeklinde açıklamıştı.⁵⁶ Daha sonra, devletin Kürt kökenli vatandaşları, bu konuda kendi seçimlerini kendileri yaptılar. Örneğin pek çoğu, kendi iradeleri ile ülkenin sosyal ve ekonomik koşullarının daha iyi olduğu batı ve kuzeybatı bölgelerine yerleştiler. Diğer Türk vatandaşları ile birlikte toplumun bütün kesimlerinde yerlerini aldılar. Gitgide en üst düzeylerdeki bürokratik ya da siyasi makamlara geldiler. 1920’lerde Türkiye’de Kürt isyanları patlak verdiği zaman, hükümet bu isyanların, Cumhuriyet’in laiklik ve merkezileştirme politikaları ile bölgenin görece geri kalmışlığına bağladı. Dolayısıyla çözümün daha fazla eğitim ve sosyoekonomik kalkınma olduğu sonucuna vardı.

“Kürdistan İşçi Partisi”nin (PKK) 1984 yılında devlete karşı girdiği silahlı ayaklanmaları da Kürt kökenli vatandaşların büyük çoğunluğu desteklemedi. Bu eylemlerin 1999 yılından beri, çok partili siyasi yaşama olumsuz bir etkisi olmadan başarıyla kontrol altında tutulmasının nedenlerinden birinin bu olduğu söylenebilir. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu’nun, 1998 yılında, Kürtlerin yoğun olarak bulunduğu güneydoğuda yaptığı bir araştırmada, vatandaşlara, “Eğer başbakan olsaydınız bölgenin sorunlarını çözmek için ne yapardınız” diye sorulduğu zaman, yüzde 5,6’sı Kürtçe dilinde eğitimi başlatacağını, yüzde 0,6’sı demokrasiyi tam olarak uygulayacağını ifade ederken, yüzde 5,1’i daha iyi eğitimden, yüzde 7,1’i işsizlikten söz etmiş, yüzde 7,2’si teröre son vereceğini, yüzde 60,2’si de bölgeye daha çok yatırım yapacağını

56. Atatürk, *Atatürk’ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri*’nden alıntı, derleyen Nuran Tezcan, Çağdaş Yayınevi, İstanbul, 1989, s. 23-24.

bildirmiştir.⁵⁷ 1999 yılında ülke çapında yapılan bir başka araştırmada da vatandaşların yalnızca yüzde 1,4'ü Kürt olduğunu söylemiştir.⁵⁸

Neden değişim değil de süreklilik?

Yanıtlanması gereken temel bir soru, neden Türkiye’de demokrasinin hâlâ tam olarak yerleşmediğidir. Genel olarak “aydın” kesimden, özel olarak askerlerden bazıları neden hâlâ akılcı demokrasi kavramına taraftar olmaya devam etmektedir? Aslında eğer ne İslamiyet’in yeniden canlandırılması ne de Türkiye’nin etnik yönden bölünmesi mümkün değil ise neden ordu bu iki meseleye karşı çok duyarlıdır ve neden kendisini laik ve demokratik bir Türkiye’nin güvencesi gibi görmeye devam etmektedir?

Son sorunun yanıtı açıktır: devlet seçkinleri hâlâ siyasi seçkinlere güvenmemektedirler. Devlet seçkinleri, siyasi seçkinlerin bazılarının, siyasi partilerinin çıkarlarını, hatta kişisel çıkarlarını ülkenin uzun vadeli çıkarlarının üstünde tuttuklarını düşünmektedirler. Yakın zamanlara kadar askerler, Osmanlı İmparatorluğu’nun ve tek partili Cumhuriyet döneminin ileri gelen devlet adamları gibi, çeşitli sosyoekonomik grupların ve kişilerin değil devletin ihtiyaçlarına/ülkenin genel çıkarına odaklandılar. Sözgelimi, 1960 müdahalesini planlayan subayların içindeki ihtilaf, yetkilerin hemen sivillere devredilmemesi, önce “ülkenin ihtiyacı olan yapısal reformların” gerçekleştirilmesi görüşüne taraftar olanlar ile bu görüşe karşı çıkarlar arasında çıktı.⁵⁹

Bu durum 1980 sonrası dönemde değişmeye başladı. Ordu git-tikçe özel çıkarların meşruiyetini kabul etmeye ve sivil siyasetten pek fazla tedirginlik duymamaya başladı. Ayrıca, askerler, ordu müdahalesinin siyasi rahatsızlıkların çaresi olmadığı noktasına da geldi.⁶⁰ Ordu, bir süre gücü doğrudan elinde tutmaya karşı çıktı. Gene de eğer askerlere göre ülkenin yaşamsal çıkarları tehlikede ise ordu, askere iç ve dış düşmanlara karşı ülkeyi

57. Söz konusu araştırmanın bütün sonuçları, 25 Ocak 2000’de *Milliyet* gazetesinde yayımlanmıştır. Araştırmaya katılanların yüzde 0,5’i dini eğitime öncelik vereceğini söylemiş, 2,6’sı başka projeler önermiş, yüzde 11,1’i de hiç yanıt vermemiştir.

58. Kürt kökenli vatandaşların, ülkenin nüfusu içindeki oranını, yüzde 12 ile yüzde 20 arasında olduğu tahmin edilmektedir.

59. Walter F. Weiker, *The Turkish Revolution, 1960-1961: Aspects of Military Politics*, Brookings Institution, Washington, D.C., 1963.

60. Heper ve Güney, “The Military and the Democracy in the Third Turkish Republic”, s. 619-42.

savunma görevi veren kanunlar uyarınca müdahalede bulunabilirdi. Örneğin, 1996 yılında, ordu siyasi İslanı ciddi bir tehdit olarak görmeye başladığında, Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla hükümete bazı önlemler alınmasını önerdi. Refah Partisi-Doğru Yol Partisi koalisyon hükümeti bu önlemleri almaya isteksizlik gösterdiğinde ordu gazetecilere, işadamlarına, üniversite rektörlerine ve bazı yüksek bürokratlara brifingler vererek kamuoyunu harekete geçirdi. Bu yarı demokratik baskı altında koalisyon hükümeti istifa etmek zorunda kaldı.⁶¹

Bu gelişmeye bakarak, askerin siyasi sürece müdahale etmeye hâlâ hayli eğilimli olduğunu söyleyebilir miyiz? 2000'lerin başı itibari ile, "aydın" kesim arasında daha önce orduyu eleştirmiş çok sayıda kişi artık askerin böyle bir eğilimi olmadığını düşünmeye başlamıştır. Sözgelimi, tanınmış gazetecilerden Ertuğrul Özkök, Hasan Cemal ve Ali Sirmen, artık Türkiye'de demokrasinin devam edegelen sorunlarından dolayı askerlerden ziyade siyasetçilerin eleştirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Ordu gibi bu kişiler de, Nisan 1999'dan sonra, Demokratik Sol Parti, Milliyetçi Hareket Partisi ve Anavatan Partisi koalisyonu hükümeti gibi bazı istisnalar dışında, parti ve kişi çıkarlarının siyasal hayatta önemli rol oynamaya devam ettiği konusunda ordu ile aynı görüşü paylaşmaktadırlar.

Neden böyle bir durum ile karşı karşıyayız? Yukarıda akılcı demokrasinin Türkiye için hem yararlı hem de zararlı yönleri olduğunu ileri sürülmüştü. Akılcı demokrasi, çok partili siyasal hayatın kilitlendiği durumlarda devreye girerek siyasal krizlerin önlenmesinde önemli bir rol oynarken aynı zamanda önemli sorunların çözümü için siyasi partilerin bir fikir birliğine varmalarını güçleştirdi, işbirliği yapmalarını engelledi. Çünkü, genel çıkarlara ağırlık veren devlet mantığı ile özel çıkarları vurgulayan siyaset mantığının uzlaşabilmesi mümkün değildi.

Devlet seçkinlerinin, genel çıkarları neden çok fazla vurguladığına, bu yaklaşımın Osmanlı öncülerine ve bu durumun Cumhuriyet dönemindeki nedenlerine yukarıda değinildi. Ayrıca, siyasi seçkinlerin özel çıkarları gittikçe daha fazla vurgulamasının nedenlerinden birinin, adı geçen seçkinlerin devlet seçkinlerinin elinden gücü bütünüyle almak ve giderek devlet seçkinlerinin savunduğu her şeye karşı çıkmak yaklaşımı olduğunu belirttim. Genel resmi tamamlamak için, siyasi seçkinlerin neden

61. Metin Heper ve Aylin Güney, "The Military and the Consolidation of Democracy : The Turkish Case", *Armed Forces and Society*, 26 (İlkbahar 2000), s. 625-47

neredeyse tamamen özel çıkarları vurguladığı ve gücü devlet seçkinleri ile paylaşmak yerine tümüyle ele geçirmeye çalıştıkları sorusuna da cevap bulmak gerekmektedir.

Bunun nedeninin, Türkiye’de sivil toplumun değil devlet seçkinlerinin öncülüğü ile demokrasiye geçilmesi olduğu ileri sürülebilir. Türkiye’de sivil toplumun olmaması, siyasi, ekonomik ve toplumsal gücün merkezde kümeleştiği Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e kalan bir mirastır. Osmanlılarda statü ve mali güç, en üst yönetici zümre içinde belli bürokratik makamları işgal edenlere ait olurdu.⁶² Bu nedenle, siyasetin belirlenmesinde bürokratik makamlardaki devlet seçkinlerinin çok büyük ağırlığı vardı.⁶³ Daha önce de ifade edildiği gibi, bu seçkinler, “kültürel üstünlükleri” ve “engin bilgileri” dolayısıyla bu makamlara sadece kendilerinin gelmesini ve böylece devletin politikalarını yalnızca kendilerinin belirlemesini haklı görürlerdi.

Bu tür bir yönetim yapısına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu’nda, servet bürokratik makamları işgal edenlerin elinde toplanırdı. Bu nedenle Osmanlılarda girişimci orta sınıfın gelişmesi mümkün olmadı. Bürokrat kökenli büyük toprak sahipleri, iltizam usulü ile vergi toplamayı toprağı işlemeye tercih ettiler. Ayrıca, yasa dışı yollardan devlet arazilerine el koydular ve özel mülkiyetlerine geçirdiler.⁶⁴ Kısacası, ellerindeki devlet gücünü kullanarak büyük servetler yaptılar.⁶⁵ Girişimci orta sınıfların çıkarlarına hizmet edebilecek, hukukun üstünlüğünü destekleyen, etkin çalışan ve kaynakları israf etmeyen hükümet biçimi, devlet gücünü kullanarak servetler elde eden bürokratik seçkinlerin çıkarlarına hizmet edemezdi.⁶⁶ Bu yüzden, Sultan III. Selim’in Batılı reformları yapma çabaları bürokratik seçkinler arasında destek bulmadı.⁶⁷

Osmanlı İmparatorluğu’nda devletin gücünün zayıflaması genel olarak yerel düzeydeki yöneticilerin sorumsuz uygulamalarına yol açtı.⁶⁸ İsbetli bir biçimde, Osmanlı bürokratik seçkinleri, “devletin gömleğini giydiği zaman zalim, devletin gömleğini

62. Szyliowicz, “The Ottoman Empire”, s. 103, 107.

63. Mardin, “Ideology and Religion in the Turkish Revolution”, s. 202.

64. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume One*, s. 187.

65. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 33.

66. Roderic Davison, *The Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963, s. 64.

67. İnalcık, “The Nature of Traditional Society”, s. 50.

68. Mardin, “Center-Periphery Relations”, s. 175.

yitirdiğinde mazlum" olarak tanımlandı.⁶⁹ Bu durum, merkezin çevre hakkındaki kuşkularını pekiştirdi. Merkez, çevreye yetki vermek zorunda kaldığı zaman (iltizam sisteminde olduğu gibi), bunun geçici bir önlem olduğunu düşündü. Merkez, çevredeki örgütlenmeleri tanımaya pek fazla gönüllü olmadı; çevreyi merkezin ayrıcalıklarından mümkün olduğunca yoksun bıraktı.⁷⁰

Çevrenin merkeze bağımlılığı nedeniyle merkez çevreye karşı böyle keyfi bir tutum benimseyebildi. Bu yüzden, çevredekiler merkez ile bireysel temele dayalı dikey bir ilişki kurmaya çabalandılar; kendi aralarında merkeze karşı etkin olabilecek yatay ilişkiler geliştirmeye çalışmadılar.⁷¹ Çevredekiler, devletten özel ayrıcalıklar sağlamanın diğer ileri gelenlerle birlikte devlete karşı ortak bir eyleme başvurmaktan daha makul bir hareket tarzı ve mümkün olduğunu düşündüler.⁷²

Bu koşullarda, Osmanlı İmparatorluğu'nda orta sınıf, 19. yüzyılda dünya piyasalarına üretim yaptıkları zaman bile merkezden özerk bir duruma gelemediler.⁷³ Osmanlı "burjuvazisi" olarak bilinen zümre, aslında azınlık tüccarlardan ve bürokratik geçmişi olan Müslüman tüccarlardan oluşan ve kendi aralarında bölünmüş bir alt sınıf idi. "Burjuvazinin" bu iki unsuru, kendi aralarında dini-etnik çatışmaya sürüklendiler, dolayısıyla merkezi otoriteye karşı birleşik bir cephe kuramadılar.⁷⁴ Merkezin adab geleneği yerine koyacakları bağımsız değerler ya da kültür örüntüsü geliştiremediler. Osmanlı isyanları aslında ideolojik temevre güdüm-lü hareketler değil, devletten ayrıcalık elde etme girişimleri idi. Çevre, zaman zaman elde ettiği küçük çaplı ayrıcalıklarını bile pekiştiremedi, çünkü arada bir sağlayabildiği ayrıcalıklar hukuki (*de jure*) değil, fiili (*de facto*) idi.⁷⁵ Merkez, çevrenin yetki kullanmasına meşruiyet kazandırmaya hep isteksiz durdu.

69. Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", p. 269.

70. A.g.e., s. 274.

71. Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review* 1, No. 1 (1980), s. 88. [Çevirisi bu Kitapta bölüm 1]

72. Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1994, s. 232.

73. Ali Kazancığil, "The Ottoman Turkish State and Kemalism", *Atatürk: Founder of Modern State*'in içinde, Ali Kazancığil ve Ergun Özbudun, der., C. Hurst, Londra, 1981, s. 45.

74. Fatma Müge Göçek, *Rise of Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change*, Oxford University Press, New York, 1996, s. 134, 139-140.

75. Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire", s. 89.

Meşruiyetten yoksun zayıf çevre, liberal siyasi değişimi gerçekleştirecek bir güç olamazdı. Çevreden bu yönde örgütlü ve etken bir baskı gelmediği için, merkezin bazı unsurları yenilikçi (reformcu) rolüne soyundu.⁷⁶ Bundan dolayı, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi değişim, kişinin doğal hakları kuramına değil devleti bir arada tutma gerekliliğine dayandırıldı.⁷⁷ Bu şartlar altında, 1876 Osmanlı Anayasası'nın taslağını hazırlayan komisyonun en "liberal" üyelerinin bile bir cumhuriyet kurulmasını ya da padişahın egemenlik haklarının büyük ölçüde azaltılmasını önermemesine şaşırmamak gerekir.⁷⁸ Tanzimat dönemini başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda (Tanzimat Fermanı), imparatorluğun bütün tebaasının canını, malını ve onurunu koruma amacı vurgulandı, fakat bireyin doğal haklarından söz edilmedi.⁷⁹ Fermanın gerisinde yatan mantık, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin koruyucusu gibi hareket eden Avrupa devletlerinin gönlünü almaktı; Ferman, ilke olarak temel hak ve özgürlükleri vurgulamadı. Ferman ayrıca yalnızca Osmanlıları çağdaşlaştıracak bürokratik seçkinlerin canını ve malını sultana karşı güvence altına alıyordu.⁸⁰ Benzer nedenlerle, Osmanlı'nın 1876 anayasal monarşi deneyimi, anayasaya saygılı bir hükümet kurulmasını sağlayamadı.⁸¹

Cumhuriyet döneminde de reform isteği sivil toplumdan gelmedi. Yukarıda belirtildiği gibi, Atatürk, neredeyse tek başına zihinsel bir devrim, İnönü demokratik bir devrim, Turgut Özal ekonomik bir devrim başlattı. Devlet ve siyasi seçkinler bu devrimleri yapmak için güçsüz sivil toplum gruplarından bağımsız hareket ettiler.⁸² Hatta yakın zamanlara kadar Ankara, belli başlı çıkar gruplarının ekonominin durumu hakkında sundukları görüşleri dahi küçümsedi.⁸³

76. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, s. 64.

77. İnalcık, "The Nature of Traditional Society", s. 57.

78. Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume Two, Reform, Revolution and the Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808–1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977, s. 175.

79. A.g.e., s. 61.

80. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, s. 448.

81. Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1963, s. 253.

82. Metin Heper, "The State, Political Party and Society in post-1983 Turkey", *Government and Opposition*, 25 (1990), s. 312-33.

83. Metin Heper, der., *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, Walter de Gruyter, Berlin, 1991.

Sivil toplumun siyasi yönden etkili olmaması da Türk demokrasisinin hem yararına hem de zararına oldu. Bir yandan, demokrasinin olmazsa olmaz koşulu laiklik/sekülerizm gibi önemli devrimler toplumsal protestolarla karşılaşmadan yürürlüğe koyuldu. Cumhuriyet reformlarına karşı çıkanların güçlü tepkilerini yumuşatmak için gerekli olan, çok partili demokrasiye aşamalı geçiş gerçekleştirilebildi. Devleti küçültmek ve siyasi etkinliği olan sivil toplumun gelişmesine yol açmak için önemli olan pazar ekonomisine geçiş başlatılabildi. Ayrıca Türkiye, siyasi İslamın ve ayrılıkçı Kürt hareketinin demokrasisi için yarattığı tehlikelerle başa çıkılabildi.

Öte yandan, akılcı demokrasi arada bir “çok akılcı” oldu. Bu durumlarda, devlet mantığı, bırakın sivil toplum mantığını, siyasi mantıkla bile uyum sağlayamadı. Devlet seçkinleri, muhalefete tahammül edemediler, demokrasinin bir tartışma rejimi olduğunu göremediler. Yalnızca toplumun uzun vadeli çıkarlarını vurguladıkları için, devletin, grupların ve bireylerin çıkarlarının uzlaştırılması ihtiyacını kabul edemediler. Bu yüzden, siyasi manevra ustası siyasi seçkinler toplumun gerçek ihtiyaçlarına ilgisiz kalabildiler. Çünkü siyasi seçkinler, aynı anda, hem devlet seçkinlerine karşı mücadelele ettiler hem de genellikle rejim sorunlarına odaklanan kendi aralarındaki çatışmalarla uğraştılar. Rejim sorunlarının günlük sosyoekonomik sorunlara önceliği oldu; bu yüzden de kişisel bağlılık liyakattan daha önemli bir konuma yükseldi. Devlet seçkinleri ve siyasi seçkinler zıt görüşler taşıdı, bu durum siyasi istikrarsızlığı beraberinde getirdi, sonuçta toplumsal uyum ve geleceğin ne getireceğini tahmin edebilmek hemen hemen olanaksız oldu.

Sonuç olarak, Türk demokrasisinin kendisini Osmanlı İmparatorluğu'nun boyunduruğundan kurtarması uzun zaman aldı. Bununla birlikte, Nisan 1999 genel seçimlerinden sonra uyumlu bir koalisyon hükümeti kuruldu ve bu hükümet, Türkiye'yi Avrupa Birliği yolunda ilerletecek ve önemli bir ekonomik krizin yararına sarmaya yardım edecek cesaretli siyasi ve ekonomik kararlara imza attı. Bu gelişmenin iki temel nedenden kaynaklandığını ileri sürmek mümkündür. Birinci etmen, bu dönemde Demirel ve Ecevit gibi siyasi liderlerin olgun ve sağgörülü bir devlet adamlığı sergilemeleridir. Bu liderlerin Türkiye'nin 1960'lardaki ve 1970'lerdeki deneyimlerinden ve sorunlarından ders çıkardıkları ileri sürülebilir. O dönemlerde Türk siyaseti fazlaca parçalanmış ve kutuplaşmış, bu durum da sürekli siyasi

krizlere yol açmıştı. Demirel ve Ecevit gibi liderlerin aslında ülke için yüce amaçlar beslemeleri, ülkenin olumlu gidişatında önemli rol oynadı. İkinci neden, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) tam üye olma isteği ve bu nedenle demokrasisini AB ülkelerinin düzeyine çıkarma çabası idi. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik için aday gösterilmesi, daha fazla demokratikleşme yolunda itici güç oldu. Böylece, her ne kadar Osmanlı mirası Türkiye'nin siyasi kültürünü ve uygulamasını etkilemeyi sürdürse de, ülkenin siyasal hayatında daha fazla demokrasiye ve yalnızca yöneticilerin değil halkın dileklerine ve isteklerine duyarlılık gösterilmesine doğru genel bir yönelim belirdi.

Karizma, Atatürk ve Atatürkçülük¹

Karizma olgusu hakkındaki pek çok çalışmada, bu olgunun Max Weber tarafından ayrıntılarıyla açıklanan çeşitli boyutlarının iç tutarlılığı incelenir ya da Weber'in bu kuramı ayrıntılı bir biçimde ele alınır ve kapsamı genişletilir.²

Ayrıca bazı karizmatik liderler ile ilgili önemli çalışmalar yapılır.³

Bu ikinci tür çalışmalar, karizmatik liderin yaşamı boyunca karizmasının ortaya çıkışı ve yapısına odaklanır.

Bu çalışmaları, karizmanın özel bir yönüne, karizmanın alışkanlık haline gelmesi ya da dönüşümüne duyulan ilgi takip

1. * Çevirisi yapılan orijinal makale: Metin Heper, "Transformation of Charisma into a Political Paradigm: Atatürkism in Turkey", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, Cilt. 1, No. 3-4, (Sonbahar-Kış 1980-81), s. 65-82.

2. Diğer kaynakların yanı sıra, bkz. Carl J. Friedrich, "Political Leadership and the Problem of Charismatic Power", *Journal of Politics*, 23 (1961), s. 3-24; Karl Loewenstein, *Max Weber's Political Ideas in the Perspective of Our Time*, Amherst, 1966; Robert C. Tucker, "The Theory of Charismatic Leadership", *Daedalus*, 97 (1968), s. 731-756; Harold Wolpe, "A Critical Analysis of Some Aspects of Charisma", *Sociological Review*, 16 (1968), s. 305-318; K. J. Rantam, "Charisma and Political Leadership", *Political Studies*, 12 (1964), s. 341-354; Reinhard Bendix, "Reflections on Charismatic Leadership", *State and Society: A Reader in Comparative Political Sociology*, Boston, 1968, s. 616-629; William H. Friedland, "A Sociological Concept of Charisma", *Social Focuses*, 43 (1964), s. 18-26; Arthur Schweitzer, "Theory and Political Charisma", *Comparative Studies in Society and History*, 16 (1974), s. 150-181.

3. Diğer kaynakların yanı sıra, bkz. Richard R. Fagen, "Charismatic Authority and the Leadership of Fidel Castro", *The Western Political Quarterly*, 18 (1965), s. 275-284; Dankwart A. Rustow, "Atatürk as Founder of a State", *Daedalus* 97 (1968), s. 793-828; Johannes Fabian, "Charisma and Cultural Change: The Case of a Jamaa Movement in Katanga (Congo Republic)", *Comparative Studies in Society and History* 11 (1969), s. 155-171.

etmiştir.⁴ Burada "işlevsel karizma kuramı"⁵ karşımıza çıkar: Karizmatik liderlik, geleneksel yönetimden çağdaş yönetime geçişin temeli olarak görülür; karizmatik kişi hem "norm ortadan kaldırıcı" hem de "norm koyucu" olarak algılanır.⁶ Bu açıdan bakıldığı zaman, karizmatik liderin vermesi gereken sınav, oluşmasına yardım ettiği kurumsal yapıda bıraktığı etkinin kalıcılığıdır.⁷

Karizma olgusu ile ilgili literatürde, "doğal karizma" ve "değer karizması" olmak üzere iki tür karizma kavramlaştırılması yapılmıştır. Doğal karizma, liderin halkın duygularını etkilemesidir. Lider kendisine duygusal bir bağ ile bağlanmış taraftarlarında bir coşkunluk, yoğun bir mutluluk ve siyasetle ilişkili bir tutku yaratır. Değer karizmasında ise, liderin kişiliğinin parlantısı, taraftarlarının onun değerlerini sorgusuz sualsiz kabul etmelerine yol açar.⁸

İlgili literatürde, karizmanın alışkanlık haline gelmesini ya da dönüşümünün nedenini açıklamaya ve sürekliliğini anlatmaya çalışan birbirleri ile ilintili bir dizi varsayım bulunmaktadır. Bu varsayımlar kısaca şöyle özetlenebilir: (1) Değer karizmasının sürekli olma olasılığı doğal karizmadan daha yüksektir. Bu olasılık,

4. "Karizmanın alışkanlık haline gelmesi" kavramı, tartışmalıdır. Friedrich, alışkanlık haline gelmiş karizmadan söz etmenin pek fazla anlamlı olmadığını, çünkü "alışkanlık" ve "karizma"nın birbiriyle çelişen terimler olduğunu kaydeder. Özellikle otoritenin kaynağının yapısının değiştiği, fakat başlangıçtaki karizmanın yeni otoriteyi az çok pekiştirdiği durumlarda, "dönüşümün" daha doğru bir terim olduğunu belirten Tucker ile aynı fikirdeyim. [Carl J. Friedrich, *Man and His Government: An Empirical Theory of Politics*, New York, 1964, s. 172; Tucker, "The Theory of Charismatic Leadership", s. 753.] Karizmanın az çok eksiksiz bir şekilde bir kurum tarafından içselleştirildiği durumlarda, "karizmanın alışkanlık haline gelmesi" yerine Shils'in "karizmanın azalması" terimini kullanmak daha doğru olabilir. [Edward Shils, "The Concentration and Dispersion of Charisma", *World Politics II*, (1958), s. 1-19.]

5. Tucker, "The Theory of Charismatic Leadership", s. 734.

6. Diğer kaynakların yanı sıra, bkz. David Apter, *Ghana in Transition*, New York, 1963; Ann Ruth Willner ve Dorothy Willner, "The Rise and Role of Charismatic Leader", *The Annals* 358 (1965), s. 77-78; T. K. Oommen, "Charisma, Social Structure and Social Change", *Comparative Studies in Society and History* 10 (1967), s. 84-99; R. Hrair Dekmejian, *Egypt Under Nassir: A Study in Political Dynamics*, London, 1972.

7. S. N. Eisenstadt, "Introduction: Charisma and Institution Building, Max Weber and Modern Sociology", *Max Weber on Charisma and Institution Building*, Şikago ve Londra, 1968, s. XL.

8. Schweitzer, "Theory and Political Charisma", s. 155-166. Buna benzer karizma türleri için, ayrıca bkz., Robert Michels, *First Lectures in Political Sociology*, Giriş bölümünü de yazarak çev. Alfred de Grazia (New York, 1949), s. 126; Monte Palmer, *The Dilemmas of Political Development: An Introduction to Politics of the Developing Areas* (Urbana, Illinois, 1973), 4. Bölüm, "Charisma and Political Development", s. 70; Friedrich, "Political Leadership and the Problem of Charismatic Power", s. 23-24.

değer karizmasına sahip bir kimsenin mesajının toplumsal duruma uygunluğu ve uygun kalması oranında yüksektir. Bu uygunluk, mesajın başlangıçta katı bir yapıya sahip olmadığı ve süreç içinde dogmatik bir biçim almadığı ölçüde kalıcı olur; (2) liderin otoritesi yalnızca karizmatik olmadığı zaman, giderek yerini yasal-akılcı otorite biçimi alır; (3) tekrarlayan krizler ve kültürel bölünmelerin ağır basması, karizmatik kişinin etkisinin sürmesi için elverişli ortamlardır; ve (4) kahramanlık, cesaret, otoriterlik, vatanseverlik gibi değerlerin güçlü bir şekilde vurgulanması ve bir bütün halinde siyasi kültürün değişmeden aynen devam etmesi ya da görece seküler olmayışı, karizmatik kişilerin etkilerini sürdürebilmelerine uygun ortamlardır.⁹

Bu makalede, hem doğal hem de karizmatik bir lider olarak Atatürk incelenecek ve yukarıdaki varsayımlarla bağlantılı olarak 1970'lerin sonu Türkiye'sine etkisi değerlendirilecektir.

Atatürk: Gönülsüz doğal karizmatik lider

Mustafa Kemal Atatürk,¹⁰ 1881 yılında Makedonya'nın Selanik kentinde doğdu. Babası, gümrük memuru ve dini vakıflarda yönetici idi. Daha sonra bu görevi bırakarak ticaret hayatına atıldı. Annesi kendisini ibadete adanmış dindar bir kadın idi; Mustafa'nın mahalle mektebine gidip hafız (Kuran'ı ezberden okuyan kimse) hatta hoca (dini öğreten kimse) olmasında ısrar etti. Mustafa, annesinin istediği gibi, olağan bir törenle mahalle mektebine başladı.

Bir gün derste ayağa kalktı, öğretmenini oturmasını emretti, fakat o, dizlerinin üzerinde yazı yazmak için yerde bağdaş kurup oturmaktan bacaklarının uyuştüğünü söyleyerek oturmayı reddetti. "Bana karşı mı geliyorsun?" diye bağırdı öğretmeni. Mustafa, "Evet, size karşı geliyorum" diye cevap verdi. Bu sırada,

9. Bu kuramları geliştirirken yararlandığım kaynaklar: Schweitzer, "Theory and Political Charisma", s. 155; Willner ve Willner, "The Rise and Role of Charismatic Leader", s. 79; Dankwart A. Rustow, *A World of Nations: Problems of Political Modernization*, Washington D.C., 1967, s. 166; Seymour M. Lipset, *The First New Nation: The United States in Historical and Comparative Perspective*, New York, 1963, s. 22-23; Edward Shils, "Political Development in the New States", *Comparative Studies in Society and History* 2 (1960), s. 288; Fagen, "Charismatic Authority and the Leadership of Fidel Castro", s. 276; Clifford Geertz, "Ideology and Discontent Leadership: An Analysis", *Canadian Journal of Political Science* 1 (1968), s. 8; Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, Giriş bölümünü de yazarak der. Talcot Parsons, New York, 1966, s. 328.

10. "Atatürk": 1935 yılında Türkiye'de soyadı almak zorunlu hale getirildiği zaman, Mustafa Kemal'in benimsediği soyadı.

diğer öğrenciler de ayağa kalktılar ve “hepimiz size karşı geliyoruz” dediler, böylece öğretmen ödün vermek zorunda kaldı.

Kısa bir süre sonra, babası onu mahalle mektebinden alarak laik bir özel okula yazdırdı. Birkaç yıl sonra babasını kaybetti ve eğitimi kesintiye uğradı. Sonunda, annesinin karşı çıkmasına rağmen, Selanik'te Askeri Ortaokul'a (Askeri Rüştîye) girdi. Mustafa'ya dersler çok kolay geldi ve hepsini çabucak kavradı. Matematik öğretmeni, yaygın bir Türk geleneğini izleyerek ona ikinci bir isim olarak, olgunluk anlamına gelen “Kemal” adını verdi. Ortaokulu ve Manastır Askeri İdâdi'sini başarıyla bitirdi, 1899 yılında İstanbul'da Harp Okulu'na girdi ve teğmen oldu. 1902 yılında Harp Akademisi'ne devam etti ve yüzbaşı rütbesiyle mezun oldu. İlk önce Şam'da Beşinci Ordu'ya atandı. Trablusgarp Savaşı'nda başarılı görevler yaptı; Birinci Dünya Savaşı'nda, Gelibolu Yarımadası'nı başarıyla savunması, ona ulusal bir ün kazandırdı. Kurtuluş Savaşı'nı ustalıkla yönetmesi askeri bir kahraman olarak ününü arttırdı.

Böylece, Türkiye'nin tarihinin en uygun anında Mustafa Kemal'in bir kurtarıcı ve bir ulusal kahraman olarak ortaya çıktığını görürüz. Atatürk'ün önde gelen çağdaşlarından biri, Türkiye'de söz konusu yılların, bir kahramana özlem duymakla geçtiğini kaydeder.¹¹ Atatürk'ün kişisel girişimi ve Kurtuluş Savaşı sırasında ölümden ya da tutuklanmaktan kıl payı kurtulması, Atatürk ile ilgili böyle imgenin oluşmasına yardım etti. Kendisine, Büyük Millet Meclisi tarafından “Gazi” unvanı verildi.

Atatürk'ün başka doğal karizmatik özellikleri de vardı; başarıma isteği ile dolu ve cesur idi. Her türlü koşulda amaçlarına ulaşmaya çalıştı. İngiliz Lord Kinross, Atatürk'ün gençliğinde arkadaşlarının büyük bir kısmından uzak durduğunu kaydeder. Gerçekten arkadaşları, ağzını aramaya ve amaçlarını anlamaya çalıştıkları zaman o onlara “Ben büyük bir şahsiyet olacağım”¹² derdi. Annesinin şiddetle karşı çıkmasına rağmen gizlice askeri okula girdiğinde, cesaretinin ilk belirtilerini göstermişti. Askeri okulda ve daha sonra genç bir subay iken sürekli olarak gizli direniş örgütleri oluşturuyor, hatta bu amaçla bültenler çıkarıyordu. Öte taraftan muharebelerde daima en ön saflarda da bulunduğu da oluyordu; bir keresinde kurşun göğsündeki saati parçalamıştı. Atatürk böylece, Weber'in, doğal karizmatik liderin en

11. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk: Bir Tahlil Denemesi*, Dördüncü Baskı, İstanbul, 1971, s. 11.

12. Lord Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, London, 1964, s. 13.

önemli özellikleri olduğunu düşündüğü "kahramanlık ve örnek bir kişilik" sergilemişti.¹³

Atatürk'ün başka bir karizmatik özelliği daha vardı: "toplumda uzun zamandır gelişmekte olan duyguları", güçlü ve açık bir şekilde dile getirebilme yeteneği.¹⁴ Hitabet becerisi askeri okulda gelişmişti. Bir konu seçerek okul arkadaşlarının bu konu üzerinde belirli bir süre konuşmalarını ister, kendisi de saat tutardı. Kendi konuşmalarında, olağanüstü ikna yeteneğini göstermeye başlamıştı.¹⁵ Bu yeteneğini, Kurtuluş Savaşı devam ederken (1920-1922) Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde çokça gösterdi. Meclis Başkanı olarak yaptığı konuşmalar çıkarılırsa, konuşma süresi açısından Meclis üyeleri arasında dördüncü gelmişti.¹⁶ Nitekim Amerikalı sosyal bilimci Frederick W. Frey, Atatürk'ün "hitapları" ile iktidara geldiği sonucuna varmıştır.¹⁷

Atatürk, yaradılışı ve eğitimi gereği soyut düşünce adamı değil eylem adamı idi. Fakat eylemlerini derinlemesine düşünürdü; temel ilkeleri, konuşmalarından ve diğer açıklamalarından kolayca belgelenebilir.¹⁸ Bu ilkeler, devrimci fikirleri içeriyordu.¹⁹ Her ne kadar Atatürk'ün devrimleri bir *tabula rasa* üzerinde uygulanmadıysa da, aşağıda ayrıntılarıyla açıklandığı gibi, kelimenin gerçek anlamıyla bir *devrim* idi. Siyasi alanda, "halk egemenliği" ve "Türkiye Devleti" fikri, yepyeni ve önemli adımlardı. Türkiye, İslami bir imparatorluktan laik ulusal bir devlete dönüştürülecekti.²⁰ Atatürk, vatandaşlarına üç temel fikri aşlamaya çalıştı: (1) kişi çevresini kontrol edebilir, kaderciliğe gerek yoktur; (2) yeni Türkiye'nin temeli, ekonomik akılcılıktır; eski "savaşçı devlet", "ekonomik devlet"e dönüştürülmelidir; (3) Batılı meşruiyet ve özgürlük normları, Türkiye devletinin temel taşları olmalıdır.²¹

13. Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, s. 328.

14. Friedland, "A Sociological Concept of Charisma", s. 23.

15. Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, s. 17.

16. Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass., 1965, s. 317.

17. A.g.e., s. 318.

18. Rustow, "Atatürk as Founder of a State", s. 799.

19. Karizmatik kişi, büyük değişikliklere yol açacak kadar yenilikçi ve yaratıcıdır, bu yüzden, mevcut durumun devamını sağlayan kişilerden ayrılır. Bkz., Oommen, "Charisma, Social Structure and Social Change", s. 86.

20. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, İkinci Baskı, Londra, 1968, s. 367-368.

21. Şerif Mardin, "Atatürk Devrimlerini Hazırlayan Faktörler", *Çeşitli Cepheleriyle Atatürk'ün İçinde* (konferans makaleleri), İstanbul, 1964, s. 5-63.

Atatürk'ün "normatif bir olgu olarak [değer] karizması",²² yalnızca eski değerleri geride bırakmasında değil aynı zamanda, aşağıda daha ayrıntılı olarak değinilecek olan, yeni değerleri gündeme getirmesinde de kendisini gösterdi. S. N. Eisenstadt, "Karizmatik olmayan ya da sıradan reformların, büyük bir projenin ya da 'tasarımın' bir parçası olarak değil birbirine bağlı olmayan çeşitli hedefler göz önünde tutularak gerçekleştirilmiş reformlar gibi görüldüğünü" kaydeder.²³ Atatürk ise, çeşitli reformlarını, entegre bir bütünün parçaları olarak tasarlamıştı.²⁴ Daha sonra Fabian stratejisi adı verilecek olan bir yaklaşım ile temel reformlarını muhaliflerinin niyetlerinin farkına varamayacakları şekilde planladı ve başarılı bir şekilde yürürlüğe koydu. Eğer Dankwart A. Rustow gibi, karizmatik bir liderin başlıca görevinin herkesi ortak bir noktada birleştirme olduğu düşünülürse,²⁵ hiç kuşkusuz Atatürk bu bakımdan değer karizmasına sahip bir lider idi.

Savaşçı bir devlet ve toplum mirası ile şekillenmiş olan ülke kültürü, Atatürk'e değer karizmasının yüklenmesini kolaylaştırdı. Bazı görgül (ampirik) araştırmalarda, askerlik ruhu, cesaret, kahramanlık, vatanseverlik, otoriteryanizm ve "devlet baba" psikolojisinin Türkiye'de belirgin değerler ve tutumlar olduğu bulunmuştur. 1972 yılında yapılan bir araştırmada, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ndeki 200 öğrenciden 153'ünün "ulusal ve askeri liderleri" diğer liderlere tercih ettikleri anlaşılmıştır.²⁶ Yaşamdaki idealleri araştırıldığında, deneklerin büyük bir kısmı "vatanıma ve milletime yararlı olmak" demiştir. Bu öğrenciler arasında, en fazla değer verilen erdem olarak, yalnızca "dürüstlük", "cesaret" in üstüne çıkmıştır.²⁷ 1962 yılında yapılan benzer bir başka araştırmada da aynı değerler ve tutumlar ile karşılaşılmıştır. 1960'ların ikinci yarısında ülke çapında 1370 erkek ve 477 kız

22. Karizmanın bu yönünün ayrıntıları için, bkz. Apter, "Nkrumah, Charisma and the Coup", s. 766. Dekmejian'a göre, değer dönüşümü, karizmanın gelişiminin ve "alışkanlık haline gelmesinin" kaçınılmaz bir aşamasıdır (*Egypt under Nasir: A Study in Political Dynamics*, s. 4-9).

23. Eisenstadt, "Introduction: Charisma and Institution Building", s. XXXVII.

24. Şerif Mardin, "Atatürk, Bürokrasi ve 'Rasyonellik'", *Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Simpozyumu Bildirileri*'nin içinde, İstanbul, 1975, s. 61.

25. Rustow, *A World of Nations: Problems of Political Modernization*, s. 153.

26. Mahmut Tezcan, *Türklerle İlgili Stereotipler (Kalıp Yargılar) ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara, 1974, s. 343.

27. A.g.e., s. 255, 261.

lise öğrencisi arasında yapılan bu ikinci araştırmada, güç ve kahramanlığın Türk halkının başlıca özellikleri olduğu, bunların ardından milliyetçiliğin geldiği bulunmuştur. Okur yazar köy erkekleri arasında da güç ve kahramanlığın, dinin ardından ilk sıraya yerleştiği görülmüştür.²⁸ Milliyetçiliğe verilen önem, daha önce, Ankara'da Siyasal Bilgiler Fakültesi ve İstanbul'ta Robert Kolej öğrencileri ile 1950'lerin ikinci yarısında yapılan bir araştırmada da tespit edilmiştir. Öğrencilere şu soru sorulmuştur: "Yaşamınız boyunca yapabilmekten muhtemelen gurur duyacağınız iki şey nedir?" Yanıtların yüzde 46'sı, vatana hizmet etmek olmuştur.²⁹ 1950'lerin ilk yarısında J. M. Gillespie ve G. W. Allport, aynı soru ile en yüksek yüzdeleri Meksika (yüzde 25) ve Mısır'da (yüzde 20), en düşük yüzdeleri de ABD (yüzde 3) ve Fransa'da (yüzde 6) elde etmişlerdir.³⁰ Gene 1950'lerin ikinci yarısında, gençler arasında yapılan diğer bir araştırmada da kahramanlık, cesaret ve vatanseverliğin Türkiye'de halkın temel özellikleri olduğu ortaya çıkmıştır.³¹ Başka araştırmalarda da aşağı yukarı aynı bulgular elde edilmiştir.³² Eski yüzyıllarda, tarihçi von Hammer, Voltaire, Lamartine, Napolyon, Lord Byron gibi yabancı yazar, düşünce ve devlet adamlarının da yiğitlik, kahramanlık ve vatanseverliğin, Türklerin temel özellikleri olduğunu kaydettiklerini burada belirtmek gerekir.

Elverişli toplumsal durumun, yeniliklere açık bir siyasi kültürün ve hiç kuşkusuz kişisel özelliklerinin de sonucunda, Atatürk doğal karizmasının pekiştirdiği değer karizmasına sahip bir lider

28. Frederick W. Frey, "Socialization to National Identification among Turkish Peasants", *The Journal of Politics*, 30 (1968), s. 945. Aslında Frey, Atatürk'ün karizmatik özelliği ile Türk milliyetçiliğini şahsında canlandırıldığını ileri sürüldüğünü kaydetmiştir, s. 941.

29. H. H. Hyman, Arif T. Payaslıoğlu ve Frederick W. Frey, "The Values of Turkish College Youth", *Public Opinion Quarterly*, 22 (1958), s. 275- 291.

30. J. M. Gillespie ve G. W. Allport, *Youth's Outlook on the Future: A Cross-National Study*, New York, 1955.

31. George Helling, "A Study of Turkish Values By Means of Nationality Stereotypes", yayınlanmamış doktora tezi, The University of Minnesota, 1959, s. 214.

32. Çiğdem Kâğıtçıbaşı, "Psychological Aspects of Modernization in Turkey", *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 4 (1973), s. 167; Frederick W. Frey, "Surveying Peasant Attitudes in Turkey", *Public Opinion Quarterly*, 27 (1963), s. 335-355; aynı yazar, "Patterns of Elite Politics in Turkey", *Political Elites in the Middle East*'in içinde, George Lenzcowski, der., Washington D.C., 1975, s. 64 vd.; Arnold Leder, "Kemalist Rule and Party Competition in Rural Turkey: Politics and Change in an Anatolian Community", yayınlanmamış doktora tezi, Indiana University, 1974, s. 354; Engin D. Akarlı, "The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey", *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems*, İstanbul, 1975, s. 135-156; İbrahim Yasa, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Temel Sorunları*, Ankara, 1970, s. 122.

olarak ortaya çıkmıştır. Joseph S. Szyliowicz, “Atatürk’ün, yeni rejime meşruiyet kazandıran ve çağdaş ulus hayalini gerçeğe dönüştürebilen güçlü bir karizmaya sahip olduğunu” ifade etmiştir.³³ Karizmanın Atatürk’ün meşruiyetinin tek kaynağı gibi alınması yerinde olmaz.³⁴ Fakat, Atatürk’ün bağımsızlık savaşını örgütlemesinde, bu savaşa önderlik etmesinde ve bir devrim yapmasında doğal karizmasının önemli rol oynadığı kuşkusuzdur.

Atatürk’ün değer karizmasının sınılandığı en önemli dönem, Anadolu’ya geçebilmek ve ulusal direnişi başlatmak için ele geçirmiş olduğu ordu müfettişliği görevinden istifa etmek zorunda kaldığı zamandı.

Kritik soru, yetkisinin yasal-meşru dayanağı ortadan kalktıktan sonra diğer komutanların ona itaat edip etmeyecekleri idi. Bu konu ile ilgili o sıralarda Erzurum’da cereyan eden bir olayı Lord Kinross çarpıcı bir biçimde anlatır:³⁵

Yaver odaya girdi ve Doğu Anadolu’da kolordu komutanı olan Kâzım Karabekir Paşa’nın kendisini görmek istediğini söyledi. Kemal [Atatürk] ümitsizce baktı. Harp Nazırı’nın, [Atatürk’ün] görevini ona [Karabekir Paşa’ya] önerdiğini biliyordu. Her şeye karşın bu görevi kabul etmiş olabilirdi. Rauf’a acı acı gülümseyerek, “Görüyorsun haklıydım” dedi ve yaverine Paşa’yı içeri almasını söyledi. Kâzım, amirinin karşısına çıkan bir asker havasıyla odaya girdi, hazırola geçerek saygıyla Kemal’i selamladı ve “Ben ve kolordum emrinizdedir, Paşam” dedi. Duygularını yenilen Kemal biraz sendeledi ve sanki bir rüyadan uyanıyormuşçasına gözlerini ovuşturdu, ardından Kâzım’a doğru yürüdü, sarılarak iki yanağından öptü ve defalarca teşekkür etti.

Bunlar çok kritik dönemlerdi. Bazı komutanlar kararsızdı; Atatürk’ün liderliğini kabul edenler, diğerlerini de ikna etmeye uğraşıyordu.³⁶

Bir ideolojinin bulunmadığı durumlarda, karizmanın yanı sıra otoriteriyenizm ve “örgütlenme”, gücün ve yetkinin temel unsurlarıdır. Atatürk, en başından beri “örgütlenmeye” büyük önem

33. Joseph S. Szyliowicz, “Elite and Modernization in Turkey”, *Political Elites and Political Development in Turkey*’nin içinde, Frank Tachau, der., New York, 1975, s. 29.

34. Bu konu aşağıda daha ayrıntılı olarak irdelenmektedir.

35. Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, s. 178.

36. A.g.e., s. 151. Ayrıca, bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hâtıraları*, İstanbul, 1953, s. 2-29.

verdi. Otoriteryenizme çok ender başvurulduğu³⁷ ve kapsamlı fakat değişime açık bir ideolojinin ancak daha sonra geliştirildiği göz önüne alındığında, eğer Atatürk'ün doğal karizması ile desteklenen değer karizması olmasaydı başarıya ulaşması mümkün olmazdı sonucuna varılabilir.

Atatürk, gitgide kitleler gözünde doğal karizmatik bir lider imgesine sahip oldu. 1960 ve 1970'lerde yapılan iki görgül araştırmada, özellikle erkekler arasında Atatürk'ün popülaritesinin sürdüğü anlaşıldı. Yukarıda değinilen ve ülke çapında 1370 erkek ve 477 kız lise öğrencisi arasında yapılan araştırma, erkeklerin yüzde 80'inin ve kızların yüzde 71'inin, Atatürk'ün Türkiye'de ve dünyada en çok hayranlık duydukları kişi olduğunu ortaya koymuştur.³⁸ Dört Türk köyünde yapılan bir başka araştırmada da, erkeklerin yüzde 62,8'i, kadınların ise yüzde 11,8'i Atatürk'ü Türkiye'de ve dünyada en çok beğendikleri kişi olarak göstermişlerdir.³⁹

Atatürk ile ilgili bu çok olumlu duygular ile kahramanlık, cesaret ve savaşçılık değerlerine verilen önem arasında bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Kitlelerin, özellikle ulusal bir kurtarıcı olarak Atatürk'e duydukları hayranlık, ikinci araştırmada açıkça ortaya çıkmıştır. Köylülerin Atatürk'e hayranlıklarının nedeninin, laikliği, Latin alfabesini, yeni Medeni Kanunu ya da kıyafet devrimini getirmesi değil "dinimizi, bayrağımızı, onurumuzu/namusumuzu kâfirlerden kurtarması" olduğu bulunmuştur.⁴⁰

Ülkede halkın çok büyük bir bölümünün Atatürk ile ilgili duyguları ona tapma düzeyindedir; resmî politika da bu tür duyguları desteklemektedir.

Ölüm yıldönümü hâlâ ulusal yas günü olarak kabul edilmektedir; bütün sinemalar, tiyatrolar, gece kulüpleri yasa gereği kapalıdır. Radyo ve televizyon programlarının büyük bir bölümünde, onun yaptığı işler ve başarıları dokunaklı bir şekilde anlatılır. Ankara'da, büyük bir anıtmezarada yatmaktadır. Son zamanlardaki diğer devlet adamlarının da aynı anıtmezara gömülüp gömülmemesi gerektiği tartışmaları, anıtmezarın dini değil vefat eden siyaset insanına büyük saygının simgesi olduğunu göstermektedir. 1946'da çok partili

37. Rustow, yakın çağlarda, bu çapta çok az siyasi dönüşümün insan yaşamına çok fazla mal olmadan başarılıldığını kaydeder ("Atatürk as Founder of a State", s. 806).

38. Frey, "Socialization to National Identification Among Turkish Peasants", s. 944.

39. Özer Ozankaya, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, Ankara, 1971, s. 191.

40. A.g.e., s. 191-193. 1930'lar hakkında benzer bir sonuç için, bkz. Fraulein Lili Linke, "Social Change in Turkey", *International Affairs* 16 (1937), s. 561.

sisteme geçildikten sonra, bazı çevrelerde, Atatürk'ün itibarını sarsma eğilimleri, 25 Temmuz 1951'de çıkarılan ve Atatürk'ün kişiliğini küçük düşürecek konuşmaların, yazıların ve heykellerini kıranların cezalandırılması hükmünü getiren bir yasa ile büyük ölçüde sınırlandı. Son yıllarda, Atatürk'ü anma törenlerinin nasıl yapılması gerektiğini gösteren el kitapları yayımlandı.

Oysa, Atatürk'ün bir keresinde, "Ben mutlaka olağanüstü bir kişi değilim" demesine, doğal karizmasından yararlanmaya çalışmamış olmasına karşın, bütün bunlar sürüp gitmektedir. Bir başka vesile ile "Beni görmek demek, mutlaka yüzümü görmek demek değildir. Benim fikirlerimi, benim duygularımı anlıyorsanız ve hissediyorsanız, bu kâfidir" demişti.⁴¹ Başlıca amacı, yasal-akılcılığa dayanan bir yönetim kurmaktır. Bu hedefine ulaşma çabalarında, geleneksel meşruiyet sembollerini kullanmaktan kaçınmadı. Vatandaşlarına bir mesajı vardı; bu, Türkiye'yi çağdaş uygarlık düzeyine çıkarmaktır. Bunun Türkiye için tek en iyi yol olduğu konusunda kuşkusu yoktu. Bu konuda herkesi ikna edebileceğini düşündü, çünkü her şeyden önce "haklı" idi. Başaramadığı zaman, sabırla uygun zamanı bekledi, karşı çıkanları eğitmeye çalıştı; fakat önemli meselelerde, her ne kadar geçici bir önlem olduğunu düşünse de, otoriteryenizme başvurmadan çekinmedi.

Atatürk, ulusal bağımsızlık uğraşını örgütleme çabalarının en başından beri yerleşik kurallar çerçevesinde hareket etmeye çalıştı. Anadolu'ya ayak basmadan önce, altı ay boyunca İstanbul'da, aralarında Padişah ve Osmanlı Meclisi'nin ileri gelenleri de olmak üzere ilgililerle görüştü. Anadolu'ya geçer geçmez, İstanbul'a açıkça başkaldırmayı mümkün olduğunca geciktirdi. İstanbul ile ilişkilerini kopardığında, hatta koparmadan önce, kongreler düzenleyerek peşinde olduğu amacını meşrulaştırmak istedi. Atatürk bunu şöyle açıkladı: "... Bir fikrin bütün ülkede benimsenmesini istediğim zaman önce bir kongre topladım; durumu halkımla tartıştım; ancak halktan yetki aldıktan sonra planlarımı uygulamaya koydum. Milli mücadelenin ilk aylarında toplanan Erzurum ve Sivas Kongreleri ile ardından toplanan Büyük Millet Meclisi, bunun canlı kanıtıdır".⁴² Lord Kinross bu sözlerin gerçeği yansıttığını ifade etmiştir. "(Atatürk) kuramsal olarak diktatörlüğü reddeder ve kendisinden sonra kalıcı olacak ve ... Batı tarzı demokrasiye dönüşecek bir sistem kurmak

41. Cavit Orhan Tütengil, *Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak*, İstanbul, 1975, s. 58.

42. Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, s. 438.

onun samimi dileğidir.”⁴³ Nitekim Atatürk, Ankara’da Hukuk Fakültesi’ni açarken şunları söylemişti: “Bugün tanık olduğumuz olay, yüksek memur ve uzman bilginler yetiştirmekten daha büyük bir önem taşımaktadır. ... Türk Devrimi, varlığını ve yönelimini, toplumsal yaşamın temeli olan sağlam hukuk esaslarına göre yerleştirmeye ve güçlendirmeye çalışmaktadır”.⁴⁴ Yukarıda, Atatürk’ün Millet Meclisi’nde en fazla konuşma yapanlardan birisi olduğu belirtilmişti. Bütün bu konuşmalar, Meclis üyelerini [Atatürk’ün] kendi görüşlerini benimsemeye ikna etmek amacıyla yapılmıştı.

Yukarıda değinildiği gibi, Atatürk ancak çok önemli meselelerde ve son çare olarak otoriteryenizme başvurmaktan ya da başvurabileceği tehdidini yapmaktan kaçınıyordu. Cumhuriyetin ilanı hakkında uzun tartışmalar sırasındaki müdahalesi, bunun çarpıcı bir örneğidir.⁴⁵ Bu konuda şu açıklamayı yapmıştı:

Kalabalık salonun bir köşesinden tartışmaları izliyorduk. Böyle bir tartışmadan beklediğimiz yönde bir çözüm beklemenin boşuna olduğu açıktı.... Sonunda, karma Komisyonun başkanından konuşmak için izin istedim ve önümdeki kürsüye çıkarak yüksek sesle şu açıklamayı yaptım: “Efendiler” dedim, “egemenlik ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye; görüşme ile, münakaşa ile verilmez. Egemenlik, saltanat kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milleti’nin egemenlik ve saltanatına el koymuşlardı; bu musallat olmalarını altı asırdan beri devam ettirmişlerdi. Şimdi de, Türk Milleti bu mütecavizlerin hadlelerini ihtar ederek, egemenlik ve saltanatını, isyan ederek kendi eline açıkça almış bulunuyor. ... Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fıkrimce uygun olur. Aksi takdirde, yine gerçek gerektiği şekilde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir”.

Atatürk, daha sonra otoriteryenizme yalnızca geçici bir önlem olarak başvurulması gerektiğini ifade etti, korkuya dayalı otorite kurulamazdı.⁴⁶ En çok tercih ettiği yöntem, ustalıkla yürütülen

43. A.g.e., s. 450. Ayrıca, bkz. Halil İnalcık, “Atatürk ve Türkiye’nin Modernleşmesi”, *Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi’nin içinde*, Ankara, 1972, s. 37.

44. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 1906-1938, II*, İkinci Baskı, Ankara, 1959, s. 236-237.

45. *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal*, Leipzig, 1929, s. 577-578.

46. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 1918-1937, III*, İkinci Baskı, Ankara, 1961, s. 88.

siyasi taktiklerdi.⁴⁷ Bu taktikler yalnızca siyasi değildi, aynı zamanda, değinildiği gibi, geleneksel idi. Direniş hareketini başlatmak amacıyla Samsun'a çıktığında, halkta mücadele ruhu uyan-dırmak için büyük camide toplantılar düzenledi. Kalabalık bir toplulukla namaz kılıp başarı için dualar edildikten sonra, şehir merkezindeki küçük bir alanda büyük bir toplantı yapıldı.⁴⁸ Padişahın'ın, Atatürk'ü ölüme mahkûm eden bir fetva verdirmesinin ardından, Atatürk ve arkadaşları Anadolu'da 152 müftü tarafından desteklenen karşı fetva yayınlattı ve bunu kasabalarda ve köylerde dağıttırdı. Atatürk'e ve onun başarılarına daha geniş bir açıdan bakan Rustow, Atatürk'ün "çeşitli girişimlerinde, Osmanlı'nın en parlak dönemini anımsatan yöntemler ve simgeler kullandığı" sonucuna vardı; "İlk padişahlar gibi, başarılı savaş komutanı, devletin kurucusu ve büyük bir eğitim uğraşının destekleyicisi rollerini kişiliğinde birleştirdi".⁴⁹

Arkadaşlarıyla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nu Birinci Dünya Savaşı macerasına sorumsuzca sürükleyen ateşli Enver Paşa'nın aksine, Atatürk gerçekçi idi. Enver Paşa ve on yıl önceki İttihat ve Terakki Partisi'nin liderleri gibi, Asya'daki bütün Türkleri kurtarmak gibi ütöpik görüşler taşımadı, yalnızca Anadolu'yu kurtarmanın ötesine geçmedi. Hiçbir zaman şansa inanmadı.⁵⁰ Kendi ifadesi ile belirtmek gerekirse, "Hayalci ya da sihirbaz" gibi görünmemeye dikkat etti.⁵¹ Uygulanabilir, gerçek ve somut işlerle ilgilendi. Bir keresinde şöyle demişti:

Halk Partisi'nin programı olmadığını söylediler. "İlkeler" adıyla bilinen program, bu iftiracıların asla görmedikleri ve alışkın olmadıkları türde bir metindir, çünkü sağlam ve uygulanabilir meselelerle doludur. Uygulanması mümkün olmayan bazı fikirler ve kuramsal kurnazlıklar içeren bir metin de yazabilirdik; öyle yapmadık. Yeniden kurma yolunda ve milletin maddi ve manevi gelişimi için sözlerden

47. Halide Edip, "Dictatorship and Reforms in Turkey", *Yale Review* (Eylül 1929), s. 28; Sir A. Telford Wough, "Nine Years of Republic in Turkey", *The Journal of the Royal Central Asian Society*, (Ocak, 1933), s. 52-53.

48. Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, s. 165-168.

49. Rustow, "Atatürk as Founder of a State", s. 822. Atatürk'ün geleneksel yöntemlere de başvurması hakkında, ayrıca, bkz. Binnaz Sayarı, "Religion and Political Development in Turkey", yayımlanmamış doktora tezi, The City University of New York, 1976, s. 160 vd. [Bu eser daha sonra (1981) Hollanda'da Brill Yayınevi tarafından yayınlandı. Çevirenin notu.]

50. *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1918-1937*, III, s. 86.

51. *Gazi Mustafa Kemal Paşa Tarafından Yapılan Bir Konuşma*, s. 19.

ve kuramlardan üstün olan eylemler yapmayı tercih ettik. Fakat İlkeler'e, herkesin bilmek zorunda olduğu "egemenlik milletindir" ve 'Büyük Millet Meclisi dışında hiçbir otorite ulusun kaderi hakkında karar veremez' gibi bazı yerleşik ilkeleri dahil ettik.⁵²

Atatürk'ün değer karizmasının kurumsallaşması

Yukarıda belirtildiği gibi, Atatürk her ne kadar doğal karizması ile kitleleri peşinden sürüklediye de, o gönülsüz bir doğal karizmatik lider idi. Atatürk temelde yeni Türkiye'nin siyasi sisteminin normatif yönünü oluşturacak bir mesaj geliştirmeye çalıştı. Nitekim, Şerif Mardin'in kaydettiği gibi, Atatürk'ün devrimi bir "değerler devrimi" idi: "Türk devrimi, *hoşnutsuz bir burjuvazinin* aracı değildi, toplumsal düzenden memnun olmayan köylüye dayandırılmadı, feodal ayrıcalıkları yok etmek amacı yoktu, [Türk devrimi] Osmanlı rejiminin değerlerini hedef olarak aldı."⁵³

Türkiye artık "Batı uygarlığına" tamamen katılacak ve tutucu olan İslami gelenekler kesin olarak terk edilecekti. Yeni seküler ilkelerin en önemlileri, devletçiliğin yanı sıra milliyetçilik ve halkçılık idi. Milliyetçilik ilkesi, ümmet ya da dini cemaat fikrinin ve Osmanlı'da din-ü-devlet ya da din ve devletin birliğinin yerini alan birleştirici bir fakir ve bağ olacaktı.⁵⁴ Ümmet fikrinin ortadan kalkmasıyla, toplumun ideallerini tanımlayacak ve kamu politikasının hazırlanmasına yol gösterecek yeni bir kavrama ihtiyaç vardı. Bu kavram halkçılık idi. Kısmen Osmanlı toplumunun toplumsal dokusunu çözen uzun bir dağılma sürecine çözüm olarak, kısmen ayrıcalıklı hiçbir toplumsal sınıf olmaksızın Osmanlı'nın geleneksel bir halk topluluğu kavramından yararlanarak, halkçılık, milliyetçilik ülküsünün çevresinde toplumsal birliği sağlama aracı olarak algılandı.⁵⁵ Halkçılık ilkesi, birbirinden farklı değerlere sahip çeşitli sınıfların, bu değerlerini temsilcileri aracılığıyla diğerlerine dayatma olasılıklarını

52. A.g.e., s. 599.

53. Şerif Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971), s. 202. Ayrıca bkz., İlkey Sunar, "The Political Rationality of Ottoman Economics: Formation and Transformation", *Polity, Economy and Society in Ottoman Turkey and North Africa*'nın içinde, Şerif Mardin ve William I. Zartman, der., Princeton, N.J., yakında çıkacak.

54. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964, s. 318.

55. Donald Everett Webster, *The Turkey of Atatürk: A Social Process in the Turkish Reformation*, Menasha, Wisconsin, 1939, s. 167.

engelledi. Halkçılık, “devletin halk tarafından yönetilmesi”nden ziyade “halk için hükümet”in kuramsal gerekçesi haline geldi.⁵⁶ Devletçilik fikri, 1920’lerin “bırakınız yapsınlar (*laissez-faire*)” politikalarının yetersizliğinin kanıtlanması üzerine ortaya çıktı. Bu politikaya göre, her ne kadar özel sermayenin ve/ya da girişimin yetersiz olduğu kanıtlandığı zaman devlet müdahale edecek idiyse de bu ilkenin tutarsızca uygulanması, ekonominin pek çok alanında fiilen devlet tekeline yol açtı.

Türkiye’nin aydın-bürokrat seçkinlerine bu değerleri aşlamak ve yeni kadroları eğitmek amacıyla yoğun bir eğitim programı hazırlandı; Atatürk’ün kendisi bu faaliyetlerin lideri idi. Kinross’un belirttiği gibi, “Masa [Atatürk’ün Ankara’daki konutunda akşam yemeği] ulusal bir kurum haline gelmişti. Masa, Atatürk’ün, yönetimi halk tarafından değil halk için olması gereken bir ülkenin kendi hayalindeki yeni yönetici zümresini eğittiği bir okul oldu... Genellikle tek yönlü tartışma, devletin dayandığı genel ilkeler, siyasi, toplumsal ve ekonomik ilkeler etrafında döndü.”⁵⁷ Aynı zamanda İstanbul Üniversitesi yenileştirildi ve yenileri kuruldu.

Atatürk’ün yanı sıra yeni devletin diğer liderleri de bu toplumsallaştırma sürecinde aktif rol oynadılar. O dönemde CHP Genel Sekreteri olan Recep Peker, yenilikçi misyona çok önem veriyordu. İstanbul Üniversitesi öğrencilerine verdiği derslerde, yalnızca yenilikçi, girişimci ve birlikte yapılmış hareketin değil aynı zamanda bırakınız yapsınlar bireyciliğinin zararından, sınıf mücadelesinden ve bunun sonucu olan “modası geçmiş liberalizmden” kaçınmanın gerekliliği üzerinde duruyordu.⁵⁸ Zamanın Başbakanı İsmet İnönü, 1934 yılında Ankara Üniversitesi’nde, gerekirse toplum uğruna yaşamın bile feda edilebileceğini söylemişti.⁵⁹

Atatürk’ün demokratik değerlere yaklaşımı olumsuz değildi. Aksine, daha önce de değinildiği gibi, Atatürk demokratik bir bakış açısına sahipti. Fakat yaşadığı sürece, gerçek anlamda çoğulculuğun zamanının gelmediğini düşündü. İsmet İnönü ile birlikte kurulmasını teşvik ettiği Serbest Cumhuriyet Fırkası (1930)

56. Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System*, Princeton, N.J., 1959, s. 50-51.

57. Kinross, *Atatürk: The Rebirth of a Nation*, s. 262.

58. Donald Everett Webster, “State Control of Social Change in Republican Turkey”, *American Sociological Review* 4 (1939), s. 247.

59. Nuri Eren, *Turkey Today and Tomorrow: An Experiment in Westernization*, New York, 1963, s. 25.

buna bir örnektir. Yeni Türk devletinin dayandığı temel ilkenin, yani sekülerizmin tehdit altında olduğu sonucuna vardığı zaman bu muhalefet partisini kapattırdı.⁶⁰

Yukarıda değinildiği gibi, Atatürk karşısındakileri daima tartışarak ikna etmek isterdi. Her ne kadar Birinci Büyük Millet Meclisi kendisine kısa bir süre için (1920-1924) olağanüstü yetkiler vermiş olsa da Meclis ile ve Meclis kanalıyla çalışmaya büyük özen gösterdi. Atatürk'ün, geçmişe dönmeye çalışan Hitler'e benzememesi, kendi belirlediği bu projesini kolaylaştırdı. Toplumsal değişimlere ayak uydurmaya çalıştı. Programının devrimci yönlerine karşın, geçmişle önemli bağlantıları devam etti. En az iki yüzyıl önce başlatılan Batılılaşma sürecini "mantıklı" bir şekilde sonuçlandırmaya çalıştı.

Sekülerizm vurgusu, devriminin en can alıcı yönü idi. İlkesi, "hayatta en hakiki mürşit ilimdir" olmuştu. Bu yaklaşımının yanı sıra yaşamı boyunca diğer tek partili sistemlerde olduğu gibi belirli bir "kuramı" dogmatik bir biçimde izlemek yerine halkın görüşlerine önem vermesi ve parti programına yansıtması,⁶¹ Atatürk'ün süresiz olacak otoriter bir siyasi sistemi tercih etmemesi sonucunu doğurmuştu.

Atatürk'ün mesajının "bürokratikleştirilmesi"

Atatürk'ün aksi yöndeki yaklaşımına karşın, O'nun değer karizması daha sonra devletin "özerkliğini" meşrulaştırmak için kullanıldı.⁶² Türkiye örneğinde karizma, devlet karizmasına dönüştürüldü. Daha 1927'de, Toynbee ve Kirkwood, Cumhuriyetin ilk yıllarında milliyetçilik ve halkçılıktan esinlenen siyasi projeyi, "Ulusal açıdan türdeş (homojen), yönetim açısından merkezi, kesinlikle egemen ve vatandaşlarının özerkliğini hiçbir şekilde hoşgörmeyen kışkırtıcı bir Tanrı'yı [Tevrat'ta adı geçen Tanrı Yahve'yi] andıran bir devlet anlayışı" olarak ifade etmişlerdi.⁶³ Çok partili hayata geçildikten sonra da bu yaklaşımda pek fazla bir değişiklik olmadı. Sivil bürokrasi ve özellikle ordu tarafından

60. Bu gelişmeleri kendi konumuna bir tehdit gibi de görmüş olabilirdi, fakat bunun tek neden olduğunu düşünmüyorum.

61. Karpas, *Turkey's Politics: The Transition to Multi-Party Politics*, s. 395.

62. Burada özerkliği, Nettle'in tanımladığı anlamda, devletin siyasetin üzerinde olması anlamında, kullandım [J.P. Nettle, "The State as a Conceptual Variable." *World Politics* 20 (1968), s. 559-592.]

63. Arnold J. Toynbee ve Kenneth P. Kirkwood, *Turkey*, New York, 1927. s. 4.

temsil edilen devlet, ülke siyasetinde önemli bir yere sahip olma-ya devam etti.⁶⁴

Bu anlamda, Türkiye'nin siyasi gelişimi, daha sonra Mısır ve Gana'daki gelişmelerin tam tersidir. Mısır halkı, Nasır'a verdiği karizmatik meşruiyeti, onun yakınındaki kişilerden, kamu bürokrasisinden ve siyasi partilerden esirgedi.⁶⁵ Gana'da, Nkrumah'nın karizmasını, Halk Kongresi Partisi'ne dönüştürme, fakat bürokrasiyi politikadan arındırma çabaları oldu.⁶⁶ Türkiye'de sivil bürokrasi, Atatürk'ün devrimlerinin taşıyıcısı olarak seçildi ve ona devrimleri halka mal etme görevi verildi.

Hiç kuşkusuz, bu sorumlulukları yüklenen ilk kurum, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) idi. CHP, Kurtuluş Savaşı'nda görev yapmış olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin doğrudan varisi idi. Bu parti, Atatürk'e ve onun politikalarına sadık kişileri göreve getirme ve örgütleme faaliyeti içinde oldu, siyasette yer alan kimseleri eğitti ve devrimleri yaymaya çalıştı.

Parti'nin egemen Atatürkçü kanadı, Cumhuriyeti kuranların ideallerine ve vaatlerine gereken önemi verdi. 1950'lerde Demokratlar iktidarda iken, CHP, Atatürk'ün ilkelerinin en önemlileri olduğunu düşündüğü laiklik/sekülerizm ve "siyasi demokrasi" ilkelerinin en sadık savunucusu oldu. 1960-1962 arasındaki kritik dönemde, yani 1960 askeri müdahalesinden hemen sonra, Atatürk'ün başbakanı, cumhurbaşkanı olarak halefi ve CHP'nin Genel Başkanı İsmet İnönü, parlamenter siyasal hayatın yeniden hayata geçirilmesinde önemli bir rol oynadı. Parti 1960'larda, temel ekonomik ve toplumsal sorunlarda ödün vermeye gönüllü olması nedeniyle Atatürk'ün ilkelerine ihanet etmekle eleştirildi.

Bu eleştiri yerinde değildi. Yukarıda ima edildiği gibi, Atatürk, Türk siyasetine kapalı bir düşünce sistemi dayatmak istemedi. Fakat, Atatürkçülüğün bürokratikleşmiş biçimi dikkate alındığında, eleştirinin bir anlamı vardır. Atatürk'ün görüşlerinin bürokratikleştirilmesi, 1930'ların sonunda kamu bürokrasisinin siyasal hayatta önem kazanmaya başlamasının sonucu idi.

64. Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Daedalus* 102 (1973), s. 169-190; Akarlı, "The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey", s. 135-155.

65. H. Hrair Dekmejian, "Nasir's Role and Legacy II: Marx, Weber and the Egyptian Revolution," *Middle East Journal*, 30, No. 2 (Bahar 1976), s. 167.

66. Runciman, "Charismatic Legitimacy and One-Party Rule in Ghana", s. 148-165; Lionel Tiger, "Bureaucracy and Charisma in Ghana", *Journal of Asian and African Studies* 1 (1969), s. 14-25.

CHP, hiçbir zaman ekonomik bir seferberlik aracı olarak düşünülmedi, böyle olunca, "seferber hale getirilmiş" tek parti olmadı.⁶⁷ İsmet İnönü, hükümetin bürokratlaştırılmasında önemli bir rol oynadı. İnönü'yü anlatan tanınmış bir biyografi yazarı, onun siyasi yönelimini şöyle özetler: "İnönü asla büyük hareketlerin adamı olmadı. Statik ve kutsal bir hiyerarşi olarak gördüğü ve hükümet adı verilen bu düzenin içinde kaldı. Yasa ve düzeni daima dikkat çekici eylemlere tercih etti".

Siyasi sisteminin bürokratikleşmesi, 1930'ların sonunda, yerel parti örgütlerinin başkanlarının valiler tarafından atamasıyla tamamlanmış oldu. 1935 yılında, İçişleri Bakanı parti genel sekreterliği yaptı.

Yazarın, 1969 yılında, 1945-1960 döneminin yüksek bürokratlarına uyguladığı bir ankette, deneklerin hiçbiri şu önermeye katılmadı: "Türk siyasi hayatındaki gerilimin ve darboğazların bir kısmını gidermek için Atatürkçülüğün laiklik, milliyetçilik, devletçilik gibi bazı ilkeleri ile ilgili olarak bir orta yol bulmak belki isabetli olabilir." "Kamu göreviniz sırasında şu sorunlardan hangi iki tanesinin Türkiye'nin kalkınması için hayati önem taşıdığını düşünüyordunuz" sorusuna, otuz altı denekten onsekizinin birinci tercihi, "Atatürk reformlarının korunması" oldu. Dolayısıyla, "Türkiye'de demokratik yaşam biçiminin güçlendirilmesi", "ekonomik kalkınmayı hızlandırma yollarının bulunması" ve "gelişim ve değişimden kaynaklanan toplumsal bölünmenin azaltılması"na ikinci derecede önem verildi. Adı geçen bürokratlar, ayrıca, kendilerinin kamu politikasının oluşturulmasından birinci derecede sorumlu olduğunu düşündüler. Otuz altı deneğin otuz dördü, "Türkiyenin, kamu politikasının oluşturulmasına önemli katkılarda bulunacak deneyimli ve bilgili kişilere [demokrasi dahil] her şeyden fazla ihtiyacı olduğunu" düşünüyordu.⁶⁸

Konu ile ilgili genel literatürde şu görüş ileri sürülmüştür: "Bürokratik denetim çok geniş kapsamlı hale geldiğinde, olgulara akılcı yaklaşımı güçleştiren bir saplantı oluşturur ..., bütünüyle özel tarihsel koşullarda gelişen şeyleri, bürokratik zihniyet yapısı

67. Ergun Özbudun, "Established Revolution versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey", *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems*'in içinde, Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore, der., Basic Books, New York, 1970, s. 393 vd.

68. Bkz. Metin Heper, "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire' Tradition", *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976), s. 514-518.

her duruma genelleştirir".⁶⁹ Türkiye örneğinde, belli tarihsel koşulların ürünü olan "kültürel" reformlar, "sınıfsız toplum", "uzmanlık" bilgisine verilen aşırı önem ve halkçılığa dayalı kamu yararı kavranı, "devlet benim" in (*l'état c'est moi*) yerini egemen *genel iradenin* ya da "ulusal ben" in aldığı siyaset modeline yol açtı. Bu durumun sonucu olarak bürokratik seçkinlerin siyasi görüşü, "taşra"ya karşı duyarlı olmadı.⁷⁰ Taşranın siyasette yavaş yavaş öne çıkması, olumsuz bir gelişme olarak algılandı. Yazarın, 1970'li yılların başlarında yaptığım bir araştırmada Türk bürokrasisinin, siyasal hayattaki bazı değişiklikleri kabullenmesine karşın, değer sisteminin (*ethos*), aynı kaldığı bulundu.⁷¹ Bu durum, bürokraside siyasete daha fazla katılma hevesine yol açtı. Bu istek büyük ölçüde engellendiğinde, bürokratların tepkisi siyasi sürece olumsuz yaklaşım oldu. Giderek, "Atatürkçülük" bürokrasi tarafından, bürokratların kendilerinin formüle ettiği bürokratik egemenlik ilkesini meşrulaştırma ve siyaseti protesto araçları olarak kullanıldı.

Sözü edilen "Atatürk'ün mesajına" sadık bir bürokrasi yaratma çabası, devlet bürokrasisini, devletin siyasetten özerkliğinin en coşkulu savunucularından biri haline getirdi. Aynı eğilimin aynı derecede coşkulu fakat daha etkili taraftarı ordu oldu. Ordu ile ilgili çalışmaları da olan Rustow'a göre, bu kurumda "devlete ve millete hizmet anlamında Kemalist etik en yoğun biçimde somutlaşmıştı."⁷² 1960 yılında ordu, "Atatürk'ün ilkelerini savunmak" için siyasete müdahale etti. O dönemde, ordu tarafından toplanarak yeni anayasa taslağını hazırlamakla görevlendirilen Profesörler Kurulu'nun ön raporunda şu görüş yer aldı: Devletin elinde bulunan yetki, gücünü bağlı olduğu yasadan alması ve toplumun genel çıkarını sağlaması gerekirken, kişisel nüfuz sağlama ve ihtiras aracına dönüştü. Bu nedenle siyasi otorite, devletin gücünün orduya, mahkemelere

69. Henry Jacoby, *The Bureaucratization of the World*, çev. Eveline Kanes, Berkeley, 1973, s. 156.

70. Bu görüşü şu yayında daha etraflı olarak geliştirdim: Metin Heper, "The Recalcitrance of the Turkish Public Bureaucracy to 'Bourgeois' Politics: A Multi-Factor Political Stratification Analysis", *Middle East Journal* 30 (1976), s. 485-500.

71. "The Turkish Public Bureaucracy and Negative Politics", Uluslararası Siyasal Bilimler Derneğinin Onuncu Dünya Kongresi'nde sunulan makale, Edinburgh, İskoçya, 16-21 Ağustos 1976. Burada bürokratik değer sistemi (*ethos*) kavramı ile, bürokratların kendileri tarafından bağımsız olarak geliştirilen bürokratik bir kültüre atıfta bulunuyorum.

72. Dankwart A. Rustow, "Turkey: The Modernity of Tradition", *Political Culture and Political Development*'in içinde, Lucian W. Pye ve Sidney Verba, der., Princeton, N.J., 1965, s. 186.

ve barolara, görevlerine bağlılık göstermeye hevesli devlet memurlarına ve üniversitelere dayanan gerçek kaynakları ile bütün manevi bağlarını kaybetmesiyle sona erdi; hem Türkiye'nin uygar devletler arasında hak ettiği yeri korumasında yaşamsal önemi ve değeri devletin temel, olmazsa olmaz kurumlarına hem de Atatürk'ün reformlarına düşmanlık besler hale geldi.⁷³ 1971 yılındaki askeri müdahalenin de ilan edilen amacı farklı değildi. Ordu, hükümete verdiği muhtıradan, Meclisin ve hükümetin, beceriksiz politikalarıyla, Türkiye'yi, Atatürk'ün gösterdiği yönde çağdaşlaştırma fırsatını kaçırdığı, eğer mümkün olan en kısa sürede "Atatürkçü" reformlar yapılmazsa ordunun müdahale edeceği belirtildi.

Siyasi bir paradigma olarak Atatürkçülük

Edward Shils, karizmatik seçkinlerin konumlarını sağlamlaştırma ve topluma ya da denetimi altındaki kurumlara karizmatik bir düzen dayatma çabasının karizmanın çeşitli merkezlere dağılmasına ve giderek zayıflamasını yol açtığını belirtir. Çünkü yeni düzende, daha çok kimsenin karizmatik olması, mevcut kurumların kendilerine benimsetilmiş karizmalara sahip olmalarını gerektirir ve dolayısıyla bu tür yeni kurumların meydana getirilmesi gerekir.⁷⁴ Shils, başka bir yerde, karizmatik eğilimin, düzen ihtiyacının bir fonksiyonu olduğunu kaydetmiştir, düzen ister Tanrı'nın yasası ya da doğa yasası, ister pozitif hukuk ya da genel olarak toplum ya da hatta sözgelimi ordu gibi, belirli bir tüzel kişilik ya da kurum tarafından sağlansın, durum değişmez. Bu gibi durumlarda, her ne şey düzenli bir kozmos özünü bünyesinde taşıyorsa, onu ifade ediyorsa ya da onun sembolü ise ve dolayısıyla huşu ve çekinme ile karışık bir saygı duygusu yaratıyorsa ona başvurulur.⁷⁵ Konuya bu açıdan bakılınca, Türkiye'de kamu bürokrasisinin ve ordunun, Atatürk'ün mesajının (Atatürkçülüğün) koruyucuları ve devletin ana unsurlar olarak halkın gözünde karizmaya sahip olacaklarını beklemek gerekirdi. Fakat, Türkiye'de durumun, D. L. Cohen'ın, bu gibi durumlarda mesajı taşımaları beklenen aracı(lar)dan ziyade mesajın kendisinin karizmatik nitelikler

73. Kemal H. Karpat, "The Causes of Revolution of May 27, 1960 and the New Constitutional Regime", *Political and Social Thought in the Contemporary Middle East*'in içinde, Kemal H. Karpat, der., New York, 1968, s. 307.

74. Edward Shils, "Charisma", *International Encyclopedia of the Social Sciences* 2 (1968), s. 389.

75. Aynı yazar, "Charisma, Order and Status", s. 203.

taşıyabileceği hipotezini⁷⁶ desteklediği söylenebilir.

Türkiye’de “aracı” (ordu ve özellikle sivil bürokrasi), mesajdan daha az karizmatik oldu. Öte taraftan “aracılar” ile karizmatik kişi, yani Atatürk, arasındaki karizmatik otorite ilişkisi, “aracılar” ile halk arasındaki ilişkiden daha yoğun oldu. Mesajın izleyiciler için daha az etkileyici olmasının nedeni, karizmatik kişinin doğal karizmasının sürüp gitmesi değil, “aracıların” mesajı karizmatik olmayan yollarla gündemde tutmaya çalışmış olmalarıdır.

“Aracı” olarak ordunun bile mesajdan daha az karizmatik olmasının nedeni, ordunun siyasete müdahale etmesidir. Ordu, sivil bürokrasinin gözünde de saygınlığını yitirmiştir, çünkü sivil bürokrasi ordunun Atatürk’ün askerin tarafsızlığı ilkesini çiğnediği sonucuna varmıştır, çünkü ordu sosyo-ekonomik gelişme sorunlarının çözümünde başarılı olamayacağının işaretlerini vermiştir.⁷⁷ Diğer taraftan, sivil bürokrasinin kendisi de, çok partili sisteme geçilmesinden bu yana sürekli olarak saygınlığını kaybetmiştir.

Mesajın kendisi, yani Atatürkçülük, 1960’larda ve 1970’lerde siyasal hayatta zorlama bir biçimde canlılığını sürdürdü. Hem solcu hem sağcı partiler, Atatürkçülüğe sözde bağlılık göstermeye çalıştılar. 1960’lı yılların başında, toplumsal adaleti savunan sosyalist yeni-devletçiler (*neo-etatists*), kendi inandıkları sosyalizmin komünizmden çok farklı olduğunu ve Atatürkçülüğe dayandığını ifade ettiler ve ordunun toplumsal adalet isteyenlerin tarafını tuttuğunu ileri sürdüler.⁷⁸ Aslında, programlarının temel unsurları, yani temel sanayilerin millileştirilmesi, işçilerin daha fazla temsil edilmesi ve işçilere grev hakkı, Atatürk döneminin Atatürkçülük anlayışından oldukça uzaktı.⁷⁹ Aynı şekilde, radikal solcu devrimciler tarafından yayımlanan haftalık *Türk Solu* dergisinin yazarları, Atatürkçülüğün ulusal bağımsızlık taraftarı olduğunu savundular ve bu nedenle milliyetçiliği Atatürkçülüğün ayrılmaz bir parçası olarak aldılar. Milliyetçilik, “bağımsızlık” artı “devrim” olarak tanımlandı. Tüm milliyetçiler, ülkenin bir koloni gibi sömürülmesine karşı savaşılmaya çağrıldılar.⁸⁰ Sağcı-dinci/milliyetçi muhafazakâr gruplar da Atatürk’ü kendi görüşlerine

76. D. L. Cohen, “The Concept of Charisma and the Analysis of Leadership”, *Political Studies* 20 (1972), s. 300.

77. Leslie L. Roos ve Noralou P. Ross, *Managers of Modernization. Organizations and Elites in Turkey (1950-1969)*, Cambridge, Mass., 1971, 7. Bölüm.

78. Jacob M. Landau, *Radical Politics in Modern Turkey*, Leiden, 1974, s. 55.

79. A.g.e., s. 56-88.

80. A.g.e., s. 107.

uygun olarak yorumladılar ve eğilimlerini Atatürkçülüğü kullanarak meşrulaştırmaya gayret ettiler. Önce haftalık, sonra onbeş günde bir yayımlanan ve sağcı Milliyetçi Hareket Partisi'ni destekleyen *Devlet* dergisinin ön kapağında, Atatürk'ün, "Ey Türk, kendine dön" sözü yer alıyordu.⁸¹ Bu partinin başkanı, Nazi ve faşist olmakla suçlandığında, Atatürkçülüğün tek doğru yorumunun *kendisinki* olduğunu belirtti.⁸²

Siyasi bir paradigma olarak Atatürkçülük'e dönmek, Türkiye'nin siyasal hayatında dönem dönem görülen kutuplaşmalarla özellikle tetiklenmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk başkan Washington'un kitlelerde yarattığı hayranlığın karizmatik yönlerinin ve Washington'un kahramanlığını siyasi liderler tarafından abartılıp genç ulusunun kimliğinin takviye edilmesine çalışılması gibi,⁸³ Atatürkçülük de bürokratik "merkez" tarafından, devletin hegemonik üstünlüğünü sürdürmek amacıyla kullanılmakta, böylece devletin özerkliği teminat altına alınarak Atatürk'ün ve Cumhuriyeti'nin temel kazanımlarının korunabileceği ümit edilmektedir.

Eğer, Schweitzer gibi "karizmatik demokrasi", siyasal liderlerin doğal karizmaları ile kitleleri peşinden sürükleyerek iktidara geldiği ve iktidarda kaldığı bir demokrasi olarak tanımlanırsa, Türkiye'de hiçbir zaman böyle bir demokrasi olmamıştır. Türkiye'nin siyasi sisteminin geçmişi "güçlü siyasi, toplumsal ve ekonomik statü gruplarının geleneksel inançları ile yönlendirilen", "ileri gelenlerin demokrasisi" idi, fakat bu "ileri gelenler" esas olarak bürokratik gruplardı. Bu nedenle, Türkiye'de ister devrimci ya da reformcu, ister eski rejim taraftarı ya da karşı devrimci olsun, kitle hareketlerinin siyasi, toplumsal ve ekonomik değerlerinin egemen olduğu "ideolojik demokrasi" oluştu. Türkiye daha sonra, "çıkar odaklı partilerin ve baskı gruplarının iktidarının siyasete egemen olduğu"- "temsilcilerin demokrasine"ye geçmeye çalıştı⁸⁴ ve bu tür bir yönetime doğru bazı adımlar attı.⁸⁵

81. A.g.e., s. 233.

82. A.g.e., s. 210.

83. Lipset, *The First New Nation: The United States in Historical and Comparative Perspective*, s. 21.

84. Bu demokrasi tanımları için, bkz. Schweitzer, "Theory and Political Charisma", s. 173.

85. Bkz. İlkay Sunar, *State and Society in the Politics of Turkey's Development*, Ankara, 1974.

Sonuç

Türkiye'nin siyasi deneyimi, değer karizmasının kalıcı olma olasılığının doğal karizmadan daha fazla olmayabileceğini ve bu iki tür karizmanın farklı grupları etkilemeye devam edebileceğini göstermektedir. Fakat değer karizmasının siyasal hayatta daha önemli rolü olacaktır; değer karizmasının etkisinin niteliği, siyasi sistemin belli bir biçimde oluşmasında ve varlığını sürdürebilmesinde önemli bir rol oynayacaktır. Mesajın esnek olup olmaması ile kalıcı olup olmaması arasında bağlantısı olmayabilir. Bu konuda belli yer ve zamandaki toplumsal durumun, mesajın daha sonra nasıl kullanılacağını ve mesaja hâlâ değer veren grupların siyasi hayattaki ağırlığının daha önemli etkenler olduğu söylenebilir Türkiye'de, karizmatik kişinin fikirleri sivil bürokrasinin ve ordu tarafından içselleştirilmiştir, diğer pek çok ülkede olduğu gibi, CHP'den sonraki siyasi partiler tarafından değil. Türkiye'nin bu konudaki deneyimi, yasal-akılcı otorite sisteminin, liderin yalnızca doğal karizmatik olmaması oranında daha köklü biçimde yerleşeceği hipotezini doğrulamaktadır. Türkiye örneği, ayrıca, tekrarlayan krizlerin ve kültürel bölünmelerin ağır basmasının karizmatik kişinin etkisinin sürmesine elverişli bir ortam hazırladığı hipotezini de desteklemektedir. Buna ek olarak, Türkiye örneği, değer karizmasından ziyade doğal karizmanın yaygın olduğu ortamlarda, kahramanlık, cesaret, otoriterlik, vatanseverlik, vb. değerlerin vurgulanmasının önemli olduğunu göstermektedir.

Atatürk ve kamu bürokrasisi¹ *

Osmanlı mirası

Batılı olmayan toplumların çağdaşlaşma girişiminde genellikle Batı model olarak alınmıştır. Bu durum, bürokratik reform çabalarında da böyledir.² “Organik” (zaman içine yayılmış bir biçimde kendiliğinden) (*organic*) değil belli bir zaman dilimi içinde tetiklenmiş (*induced*) bir değişimi³ öngören genel reform stratejisi içinde, genel olarak, kalkınmanın son ürününün, sözgeli, bürokratik-siyasi örgütsel yapının, benimsenerek Batılı çağdaşlaşma deneyiminin benzerinin yaşanacağı varsayılmıştır. Osmanlıların Batı’ya açılmasından beri kamu bürokrasisi ile ilgili olarak Türkiye’de benimsenmiş bulunan reform modeli de bundan farklı olmuştur.⁴

Tanzimat Dönemi’nin (1839-1876) devlet adamları, Batı’nın (Weberyan) yasal-akılcı yönetim modelinin, yani saptanmış kurallara uyan ve rasyonel bir biçimde çalışan kamu bürokrasisi

1. * Çevrilen orijinal kitap bölümü: Metin Heper, “Atatürk and Civil Bureaucracy,” *Atatürk and the Modernization of Turkey*’nin içinde, Jacob M. Landau, der., Boulder: Colorado, 1984, s. 89-97.

2. Henry Jacoby, *The Bureaucratization of the World*, çev. Eveline Kanes, University of California Press, Berkeley, 1973, s. 166-167.

3. Bu iki tür değişim için şu esere bkz.: A.F.K. Organski, *The Stages of Political Development*, Alfred A. Knopf, New York, 1965.

4. Peter F. Sugar, “Economic and Political Modernization [Turkey]”, *Political Modernization in Japan and Turkey*’nin içinde, Robert E. Ward and Dankwart A. Rustow, der., Princeton University Press, Princeton, 1964, s. 147 ve devamı; Stanford J. Shaw, “Some Aspects of the Aims and Achievements of the Nineteenth Century Ottoman Reformers”, *Beginnings of Modernization in the Middle East*’in içinde, William R. Polk ve Richard L. Chambers, der., University of Chicago Press, Chicago, 1968; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

modelinin peşinde oldular.⁵ Fakat onlara göre yasal-akılcılık, kendilerini başka kurum ve kişilerin denetimlerinden korumanın bir aracından başka bir şey değildi. Sözelimi, Âli Paşa, padişahı devlet yönetiminden uzak tutacağını düşündüğü için bürokratik uygulamaların aynen korunması gerektiğini vurgulamıştı.⁶

Ayrıca Osmanlı'da, bürokratik merkez her zaman çevreyi kontrolü altında tutmayı amaçlamış ve bu çabasında zaman zaman başarılı olmuştur.⁷ Osmanlılarda Weberyen bir bürokratik kurumu yeşerebilmesi için bürokratların özsel-akılcı bir yaklaşım (izlenecek politikaları uygulamaktan çok onları kendilerinin kararlaştırmaları yaklaşımı) sergilemelerine engel olacak siyasal kurumlaşma biçimi de (seçilmiş meclis, seçim sistemi ve parti sistemi olan "anayasal sistem") bulunmamaktaydı.⁸ Osmanlı devlet hayatı, daima güçlü patrimonyal (merkezi bürokratik) özellikler gösterdi;⁹ fakat Klasik Çağ'ın (1300-1600)¹⁰ ardından sistem yavaş yavaş geleneksel patrimonyalizmden kişisel yönetime dönüştü. Geleneksel meşruiyet sistemi zayıfladı; sadakat, türlü çeşitli maddi teşviklere ve ödüllere bağlı hale geldi.¹¹

Klasik Çağ kapandıktan sonra intisap (bağlanma) yani güçlü bir kimse ile zayıf bir kimse arasında karşılıklı anlaşma ile kurulan adı konmamış ilişkiler yoğunluk kazandı.¹² Önemli bir göre-

5. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1992*, Princeton University Press, Princeton, 1980. Burada, Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, University of California Press, Berkeley, 1987, s. 217 ve devamında sözü edilen "yasal-akılcı bürokrasi modeli" benimsenmiştir.

6. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963, s. 85, 91.

7. Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History* 12 (Haziran 1969), s. 258-281; Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century," *International Political Science Review* 1, No. 1 (1980), s. 81-105. [Çevirisi bu kitapta bölüm 1]

8. Bu tanım için bkz., Fred W. Riggs, "Bureaucratic Politics in Comparative Perspective," *Journal of Comparative Administration*, 1 (1969), s. 17.

9. Metin Heper, "Patrimonialism in the Ottoman Turkish Public Bureaucracy," *Asian and African Studies*, 13 (1979), s. 3-21.

10. Bu dönem için, bkz., Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, Norman Itzkowitz ve Colin Imber, çev., Weidenfeld ve Nicolson, London, 1973.

11. Guenter Roth, "Personal Rulership, Patrimonialism and Empire Building in the New States," *World Politics*, 20 (1968), s. 195-196.

12. Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1908*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976, s. 166.

ve getirilen kişi, kendisine karşı ilerideki olası entrikalara karşı bir önlem olarak bütün önemli makamları kayırdığı kişilerle doldurdu. Tanzimat Dönemi'nde bile devletin üst makamlarını işgal edenler, kendi adamları ile çalışmayı tercih etti. II. Abdülhamid devrinde (1876-1909), bu uygulama doruk noktasına çıktı. Fakat bu kez, özellikle üst düzeylerde, bürokrasinin uyması gereken kuralları azaltarak yönetimine karşı kurumsallaşmış itaatsizliği ortadan kaldırmak amacıyla bu yöntemle başvuran padişahın kendisi oldu.¹³

Atatürk'ün kamu bürokrasisi anlayışı

Atatürk'ün tipik Osmanlı bürokratını küçük görmesi, Reşit ve Âli Paşaların aynı tür tavırlarının bile ötesindeydi. Bu iki paşanın hor gördüğü bürokratlar 19. yüzyılda en azından yüce bir amaca, tarihi imparatorluk geleneğinin izini sürerek devleti kurtarmaya çaba harcıyorlardı.¹⁴ Atatürk'ün Osmanlı bürokratını hor görmesinin sebebi ise, imparatorluğun son demlerinde bürokratların padişaha yaranarak sadece kendi kişisel çıkarlarını kollamaya çalışmaları idi. Bu kimseler, Jön Türk liderlerinin gerici ve işe yaramaz gördükleri ve ellerinden geldiğince görevden uzaklaştırdıkları devlet memurları idi;¹⁵ bunların pek çoğu daha sonra tekrar memuriyete gelmeyi başarmışlardı.

Atatürk de Jön Türklerle aynı görüşte idi, sivil bürokratlar kendilerini, kutsal bir amaç güttüğünü sandıkları Sultan'ın kişiliğinin yansımasından başka bir şey olmadıklarını düşünüyorlardı; dolayısıyla kendi küçük çıkarlarını korumaya çalışıyorlardı.¹⁶ Daha 1917 yılında, Atatürk bu bürokratların görevlerini ve yetkilerini kötüye kullandıklarından yakınıyordu.¹⁷

Kurtuluş Savaşı sırasında, Atatürk'ün bu konudaki olumsuz

13. Engin D. Akarlı, "The Problems of External Pressure, Power Struggles and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions," yayımlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1976, s. 84 ve devamı. Ayrıca, bkz. Sir Edwin Pears, *Life of Abdulhamid*, Constable, Londra, 1917.

14. Metin Heper, "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire' Tradition", *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), s. 507-521.

15. Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, 2. baskı, Heinemann, Londra, s. 194.

16. Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri (SD)*, II, 1906-1938, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1959, s. 104.

17. Atatürk'ün *Tamim, Telgraf ve Beyannameleri (TTB)*, IV, 1917-1938, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1964, s. 104.

değerlendirmeleri daha da arttı. 15 Mart 1920 tarihinde ülkenin her tarafına yaklaşan seçimler dolayısıyla gönderdiği tamiminde, halkın seçimleri içtenlikle desteklemesine karşın kıdemli yerel bürokratların konuya ihtiyatla yaklaştıklarını ileri sürdü. Daha da kötüsü, ulusun ülkeyi kurtarma çabasının aleyhinde çalışan memurlar bulunmaktaydı. Atatürk İstanbul hükümetinden bu memurları görevden uzaklaştırmasını istedi.¹⁸

Atatürk'ün kamu bürokrasisi projesi

Kurtuluş Savaşı sırasında, Atatürk, önemli görevlere, güçlü milliyetçilik duygusuna sahip, verilen görevleri gereği gibi yerine getirebilen ve sorumluluk alma yeteneğine sahip memurların atanması için elinden geleni yaptı.¹⁹ İstanbul Hükümeti Atatürk'ün önerilerine düşmanca bir tavır takındı. Atatürk, son bir çare olarak memurların Anadolu harekâtının amaçları doğrultusunda eğitilmesine çalıştı, ancak başarılı olamadı²⁰

Sonuç olarak, Atatürk'ün hem Kurtuluş Savaşı'ndan önce hem de bu savaş sırasında kamu bürokrasisi ile deneyimi çok cesaret kırıcı idi. Bu yüzden daha 12 Temmuz 1920 tarihinde, "memur sınıfının" siyasal hayatta etkin rol oynamasını önlemek için çaba harcanmasını istedi; bu "sınıftaki" herkese iş bulmaya çalışarak zaman harcanmaması uyarısında bulundu. Ancak bu şekilde karşı karşıya olunan sorunların üstesinden gelinebileceğini düşündü.²¹

Atatürk, diğer yandan, devlet memurlarının ihtiyaçlarının karşılanmasının da gerekli olduğunu farkında idi.²² Çünkü Atatürk'e göre memurlar, ciddi maddi ihtiyaç içinde oldukları için yetkilerini kötüye kullanıyorlardı.²³ Ne de olsa devlet memurları, askerlerle birlikte, "devlet çarkını döndüren kimselerdi."²⁴

1920'lerin başında Atatürk, her ne kadar işinin ehli bir kamu bürokrasinin kaçınılmaz olduğunu bilse de iş başındaki memurların başkalarının aldıkları kararları etkin bir şekilde uygulamaktan daha

18. Nutuk: Gazi Mustafa Kemal Tarafından, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 207-208.

19. A.g.e., s. 205

20. SD, II, s. 62.

21. SD, I, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde ve C.H.P. Kurultaylarında, İkinci Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1961, s. 90.

22. SD, II, s. 90-91.

23. TT8, IV, s. 2.

24. SD, II, s. 90-91.

fazlasını gerektirecek görevleri yerine getirebileceklerinden kuşku-lu idi. Gerçi Kurtuluş Savaşı'nın ilk yıllarında, memurlardan bazı sorunların üstesinden gelinebilmesine yardımcı olmalarını beklen-mişti, fakat bu, yürütülen mücadele için gerekli desteğin henüz sağ-lanamadığı ve her türlü yardıma ihtiyaç duyduğu sıralarda idi.

Son çözümlemede, Atatürk devrimi kişisel yönetime bir tepki olarak görülebilir. Devrimin temel hedefi, "merkezden" ve "top-lumdan" bağımsız formüle edilen ilkelere dayandırılmış, kişisel olmayan, egemen ve kurumsallaşmış bir "devlet" kurmak idi.²⁵ ²⁶ Bu devlet ülkenin uzun süreli çıkarları ile ilgilenenecekti; bu çı-karların koruyucusu olacaktı. Bu nedenle özel çıkarlar ikinci pla-na atılabilirdi.

Söz konusu devlet düşüncesi ve uygulaması, kişiler ya da ku-rumlar tarafından ayakta tutulabilir. J. P. Nettle'in belirttiği gibi, kavramsal olarak devlet, yasa ile, kamu bürokrasisi ile, hükümet ile özdeşleştirilebilir. Bunlar bazı yer ve zamanlarda bu devletin devamını sağlar ya da sağlanması için kullanılır."²⁷ Fransa'da, devrimden sonra (1789), kraldan zorla alınan egemenlik kâğıt üzerinde "ulusa" devredildi; oysa kamu çıkarlarını tanımlama ve koruma sorumluluğunu kamu bürokrasisi kendi üzerine aldı.²⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda, Tanzimat'ın devlet adamları aynı ro-lü oynamaya soyundular.²⁹

Atatürk, Osmanlılardan devraldığı "bürokratik sınıfı"³⁰

25. Bu devlet tanımı için bkz.: J. P. Nettle, "The State as a Conceptual Variable", *World Politics*, 20 (1968), s. xxx; Pierre Birnbaum, "State, Centre and Bureaucracy" *Government and Opposition*, 16 (1981). Birnbaum'un devlet-siyasal merkez-toplum üçlü tipolojisine gö-re, siyasal merkezin devletten daha önemli bir rol oynadığı durumlarda başlıca kararlar, başlıca toplumsal grupların –bürokrasi, aristokrasi, burjuvazi ve işçi sınıfının– temsilcileri arasındaki müzakerelerin sonucudur. Ne bir devletin ne de siyasal merkezin bulunduğu ül-kelerde ise bir merkezi karar mekanizması yoktur; bu sorumluluk topluma devredilmiştir.

26. Metin Heper, "Transformation of Charisma into a Political Paradigm: Atatürkism in Turkey", *Journal of American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, 1, 3-4 (Sonbahar/Kış, 1981), s. 65-82. [Çevirisi bu kitapta bölüm 3]

27. Nettle, "The State as a Conceptual Variable", s. 563.

28. Joseph LaPalombara, "Values and Ideologies in the Administrative Evolution of Western Constitutional Systems", *Political and Administrative Development*'in içinde, Ralf Braibanti, der., Duke University Press, Durham, 1969, s. 192 ve devamı.

29. Heper, "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change", s. 511.

30. Atatürk, "bürokratik sınıf (memur sınıfı)" deyimini, "bürokrasi" sözcüğünü türeten M. De Gournay'ın kullandığı anlamda kullanmıştır: "...memurlar, sekreterler, müfettişler ve yö-neticiler, kamu çıkarına yararlı olması için atandılar; ... gerçekten de devlet dairelerin ka-mu çıkarının sürdürülmesi için oluşturulduğu anlaşılmaktadır." Martin Albrow, *Bureaucracy*, Macmillan, Londra, 1970, s. 16. Nitekim, Atatürk, bürokratların görevlerini kötüye kullanma-larının halkın kendilerinden nefret etmesine yol açtığını belirtmiştir. *TTB*, IV, s. 2.

sürdürmeye istekli olmadığından, bu "sorumluluğun" yerine getirilmesi için sivil bürokrasiyi görmezden geldi. "Bâb-ı Âli Hükümeti'nin yerini, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin alması gerekir" dedi.³¹ Atatürk, daha sonra, cumhurbaşkanlığı makamını "devlet" makamı olarak seçti.³²

Atatürk, Hegelci bir devlet anlayışını –sivil toplumu ezmeden genel çıkarları koruyan devlet görüşünü– benimsedi.³³ Fakat, Hegelci devletin ayrılmaz bir unsurunu reddetti: "Mutlak sınıf" ya da kamu bürokrasisi. Atatürk, kamu bürokrasisi için, ilk kez 18. yüzyılda J. H. G. von Justi tarafından kavramsallaştırılan makine modelini uygun gördü: "Gereği gibi kurulmuş devlet, bütün çarkları ve dişlileri birbirine tam olarak uyan bir makineye benzer, yöneticisi, her şeyi harekete geçiren ana dişli ya da ruh olmalıdır."³⁴

Atatürk'e göre, "alt yönetim"³⁵ olarak düşündüğü Türkiye Büyük Millet Meclisi bile bir makine gibi çalışmalıydı. Kamu bürokrasisi, yönetim makinesinin daha da az önemli bir parçası, yalnızca başkaları tarafından kullanılabilir bir araç ("kâbil-i istimal bir cihaz") idi.³⁶ Atatürk'e göre, II. Frederick (1740-1786) yönetimindeki Prusya'daki gibi, Türkiye'de de kamu bürokrasisi katı bir hiyerarşi içinde yapılandırılmış, yasalara aynen uyarak görev yapan devlet memurlarının çalıştığı tarafsız bir örgüt olmalıydı; bu görevlilerin uygulamaya dönük bir eğitimden geçmiş olmaları gerekli idi.³⁷ Atatürk, kamu bürokrasisinde müfettiş teşkilatının kaldırılmasından sonra bürokratik düzensizliklerin arttığını kaydederek Richelieu'nun komiserinin –monarşik düzenin

31. SD, II, s. 106.

32. Metin Heper, "Atatürk' te Devlet Düşüncesi", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk*, A. Gevgilili, der. İstanbul: Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı 1985.

33. A.g.e., birçok sayfada. Buradaki "Hegelci devlet" kavramı için bkz., Shlomo Avineri, *Hegel's Theory of the Modern State*, Cambridge University Press, Londra, 1972, s. xxx.

34. Martin Krygier, "State and Bureaucracy in Europe: The Growth of a Concept," *Bureaucracy: The Career of a Concept*'in içinde, Eugene Kamenka ve Martin Krygier, der., Edward Arnold, Londra, 1979, s. 17.

35. SD, I, s. 211.

36. A.g.e., s. 298.

37. TTB, IV, s. 490; Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1956, s. 132. Uygulamaya dönük eğitimi vurgulayan Atatürk, öğrenmenin boş zamanlarda yapılan bir etkinlik olarak görüldüğü aristokratik modele karşı idi. Aristokratik modelin, Weberyani bürokrasi olgusu bakımından uygun olmadığı görüşü ileri sürülmüştür: John Armstrong, *The European Administrative Elite*, Princeton University Press, Princeton, 1973, s. 159.

temsilcisinin– Türk örneğini –*mülkiye heyet-i teftişiyesi*– yenisinden oluşturdu.³⁸

Max Weber, ideal-tipik bürokrasi kuramı çerçevesinde, tek tek bürokratların kişisel eğilimlerinden etkilenmeme özelliğinin³⁹ bürokrasiye başka kurumlarca kolayca kontrol edilebilen tarafsız bir yapı kazandıracağını ileri sürmüştü. Fakat, görgül (ampirik) çözümlemelerinde, bürokratların kendilerinin devletin asıl sahipleri olabileceğini (*Beamtenherrschaft*) fark etmişti.⁴⁰ Genç Marx da bürokrasinin temel gerekçesinin sömürüye karşı bir koruma olmadığını, aksine güçlü bir sömürü kaynağı olduğunu öne sürmüş, bürokrasinin bütün eylemlerini, içeride hiyerarşik yapısı ile, dışarıda da kurumun kapalı, tüzel yapısı ile korunan bir sıkı ağızlılık ile ustaca gizlediği sonucuna varmıştı.⁴¹

Fakat Atatürk'ün kamu bürokrasisinin dışında kalma niyeti yoktu. Gerekli gördüğü zaman, üst kademeyi atlayıp doğrudan astlarla görüşürdü.⁴² Von Justi'nin terminolojisini kullanmak gerekirse, Atatürk "makine"nin parçası değildi, makinenin çalışmasını denetleyen idi.⁴³ Nitekim Dankwart A. Rustow bir keresinde şöyle yazmıştı: "[Atatürk] astları ile ilişkilerinde onlara yasanın bütün gücünü hissettirirdi. Kendi hareketlerinde ise ... yasayı ihlal etmeksizin yasayı bir miktar esnetme eğilimi gösterirdi."⁴⁴

O halde, Atatürk'ün, kendisinin "özel" akılcılık çerçevesinde hareket etmeye, yani kendisinin uygulanacak politikaları kararlaştırmaya çalıştığını, kamu bürokrasisinden ise "araçsal" yahut "hukuksal" akılcılık çerçevesinde faaliyet göstermesini, diğer bir deyişle, sadece kararlaştırmış politikaları uygulamasını beklediğini ileri sürebilir miyiz? Son kertede Atatürk'ün kamu bürokrasisi imgesi Weberyen bir kurgulama değil miydi? O, "ayrıntıların" (*teferruatın*), uzmanlara (*erbab-ı ihtisasa*) bırakılması gerektiğini ifade etmemiş miydi?

38. SD, I, s. 285.

39. Weber, *Economy and Society*, s. 988-989.

40. Weber, "Parliament and Government in Reconstructed Germany", Appendix, II, *Economy and Society*'nin içinde, s. 1465.

41. Martin Krygier, "Saint-Simon, Marx and Non-Governed Society," *Bureaucracy: The Career of a Concept*'in içinde, s. 46.

42. Charles A. Sherill, *A Year's Embassy to Mustafa Kemal*, C. Scribner and Sons, New York, 1934, s. 217, 220-222.

43. Alıntı: Krygier, "State and Bureaucracy in Europe: The Growth of a Concept", s. 17-18.

44. Dankwart A. Rustow, "Atatürk as Founder of a State," *Daedalus*, 97 (1968), s. 810.

Bu sorulara verilecek yanıt olumlu olamaz. Atatürk, işin başında sivil bürokratlara hiç güvenmemişti. Oysa uygulama alanında da olsa bir kurumun akılcı hareket ettiğinden söz edebilmek için o kurumun belli bir hareket özgürlüğüne sahip olması gerekir. Oysa Atatürk, bürokratların, hiç düşünmeyen ve yalnızca söyleneni yapan robotlar gibi hareket etmelerini istemişti. Çünkü Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, yani artık bürokratları daha iyi denetleyebildiği zaman bile, bürokratların yapmaları gereken işler için yeterli donanımına sahip olmadıkları sonucuna varmıştı.⁴⁵

Ne var ki aradan bir süre geçtikten sonra Atatürk, kamu bürokrasisinden belli bir yeterlilik düzeyinde kendilerine verilen işleri yapmalarından daha fazlasını istemişti. Artık bürokratlar, *Cumhuriyet mefkûresine* (ideallerine) sadık olmalıydılar.⁴⁶

Fakat, Cumhuriyet bürokratları, Hegel'in "mutlak ya da evrensel sınıfı" olmayacaktı; onlar kendileri neyin en iyi olduğunu saptamayacaklardı; neyin en iyi olduğu –Kemalizmin cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve devrimcilik ilkeleri– onlara empoze edilecekti. Bu durumun sonucu olarak, bürokratların akılda tutması gereken nokta şu idi: Onlar yasal olanı değil, amaca hizmet edenı yapacaklardı.⁴⁷ Amaç Kemalizm idi.

Ancak Atatürk, Pandora'nın kutusunu da açmıştı; uygulamaya ilişkin yasal-akılcı yönetim önündeki engeller kaldırılınca, yani bürokratların sadece kurallara uygun olarak kendilerinden isteneni yapmalarında ısrar edilmeyince, sonucu kestirmek mümkün değildi. Beklenebilecek oldu; kamu bürokrasisi makine rutinini aşarak, kendilerine ifade edildiği şekilde değil, *kendilerinin yorumladıkları biçimi* ile Atatürk devrimlerinin savunucusu olarak hareket etmeye başladı. Böylece, Hegel'in "mutlak sınıfı ve ya evrensel sınıfı" için belirlemiş olduğu hukuki sınırları aşmaya başladılar. Böylece Cumhuriyet'in ilk döneminin belli bir aşamasında, bürokratik seçkinler, kamu çıkarlarının özünü ve onaylanmış ideolojiyi temsil eden ve onların özverili koruyucuları kimliği ile Plato'nun "koruyucular tarafından hükümet" formülündeki

45. SD, *Tamim ve Telgrafları*, V, Hazırlayanlar: Sadi Borak ve Dr. Utkan Kocatürk, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1971, s. 31.

46. SD, I, s. 340. Atatürk bazen büyükelçilik görevlerini, bağımsızlık mücadelesinde kendisine sadık kalan çalışma arkadaşlarını ödüllendirmek için kullanmıştır. George S. Harris, "The Atatürk Revolution and the Foreign Service, 1919-1931," Middle East Studies Association of North America'nın Altıncı Yıllık Toplantısında sunulan bildiri, Columbus, Ohio, ABD, 1972, s. 27.

47. Bu ayrım için, bkz. Roderic Martin, *The Sociology of Power*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1977, s. 81-82.

'koruyucuları' anımsattılar.⁴⁸ Bu seçkinler için rehber ideoloji, Kemalizm'in *kendilerinin tespit ettiği ve yeniden yorumlanamaz biçimi* oldu.⁴⁹

Çok partili siyasete geçildikten sonra, söz konusu bürokratik yönetim geleneği gitgide tehlikeye girdi. Fakat bürokratlar genellikle koruyucu rollerini kolayca terk etmediler. Tehdit arttığında "olumsuz siyaseti" tercih ettiler; çok partili demokratik hayatın kurallarına uymak yerine, kast (sınıf) özelliklerini korumak için ellerinden geleni yapmaya çalıştılar.⁵⁰

Sonuç gözlemler

Frederick T. Bent'in işaret ettiği gibi, "Atatürk, devletin ilerlemesi gereken yönü göstermekte, zihnindeki amaçları gerçekleştirecek örgütler kurmaktan çok daha başarılı idi."⁵¹ Kamu bürokrasisi konusunda bu durumun nedeni, önceki ve sonraki amaçlarının kaçınılmaz olarak birbiriyle çelişmesi idi.

Bu anlamda, Atatürk ile II. Abdülhamid arasında belirgin bir paralellik vardır. Prusyalı Great Elector (1640-1688) gibi, her iki yönetici de memurlarında hem yetenek aradılar hem de sadakat.⁵² Abdülhamid kişisel bağlılık istedi, Atatürk devlet memurlarının, başkaları tarafından formüle edilen amaçların olağan bir şekilde yerine getirmeleri üzerinde durdu. Her ne kadar Atatürk, II. Abdülhamid'in aksine Türkiye'de Batı kültürünün tam olarak benimsemesini istemiş olsa da her ikisi de Batı modellerini Türkiye'ye eksiksiz aktarma taraftarı olmadılar.

Atatürk'ün sivil bürokrasi imgesi, hem Osmanlı bürokrasisi hakkındaki olumsuz algısı ile hem de Cumhuriyet için belirlediği hedeflerle şekillendi, Atatürk, belli zamanlarda belli konularda

48. Fritz Morstein, *The Administrative State. An Introduction to Bureaucracy*, The University of Chicago Press, Chicago, 1957, s. 55.

49. Bkz. 13. dipnot. Ayrıca bkz., Metin Heper, "Recalcitrance of the Turkish Public Bureaucracy to 'Bourgeois Politics': Multifactor Political Stratification Analysis," *Middle East Journal*, 30 (1976), s. 485-500; Metin Heper, C. L. Kim ve C-T Pai, "The Role of Bureaucracy and Regime Types: A Comparative Study of Turkish and South Korean Higher Civil Servants," *Administration and Society*, 12 (1980), s. 137-157.

50. Metin Heper, "Negative Bureaucratic Politics in a Modernizing Context: The Turkish Case", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, 1 (1977), s. 65-84.

51. Frederic T. Bent, "The Turkish Bureaucracy as an Agent of Change," *Journal of Comparative Administration*, 1 (1969), s. 48.

52. Şerif Mardin, "Atatürk, Bürokrasi ve Rasyonellik," *Atatürk Devrimleri, I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri, 10-14 Aralık 1973*'ün içinde, Sermet, İstanbul, 1975.

politika geliştirmeye odaklandı; bürokrasinin günlük faaliyetleri ile fiilen uğraşmadı. Çözümlemeye çalıştığı değişik sorunların gerektirdiği politikalar kaçınılmaz olarak birbirleriyle çelişkili idi ve bu durum kamu bürokrasisinin yapılandırılmasında da güçlüklerle karşılaşılması sonucunu doğurmuştu. Sonuç olarak Atatürk'ün bürokrasi projesi, kendisi hayatta iken kısmen gerçekleştirilebilmiş, vefatından sonra da büyük ölçüde çarpıtılmıştır.

Demokrasimizin arkaplanı*

Mevcut belli başlı yaklaşımlar

1950'lerde ve 1960'ların büyük bir bölümünde, Samuel P. Huntington gibi bazı önemli istisnalar dışında,¹ Sosyal Bilimlere benzeşme (*convergence*) kuramı egemendi. Bütün toplumların, *Gemeinschaft* (topluluk) türü yapıdan *Gesellschaft* (toplum) yapısına doğru dönüşeceği ve giderek, sanayileşmiş ülkelerdeki siyasal sistemlerdeki gibi, çoğulcu bir demokrasiye geçeceği varsayıyordu.² Bu tek doğrultulu evrim varsayımı çizgisinde, demokrasi konusundaki araştırmalar demokrasinin önkoşulları üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu aşamada, demokrasilerin karşılaştıkları güçlükler "siyasal olgunlaşmamışlığın" sonucu olarak görüldü; bu "büyüme sancılarının" geçici olduğu ve er veya geç gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere yetişeceği düşünüldü.

Ancak 1960'lardan itibaren, pek çok Latin Amerika ülkesinde otoriter rejimlerin yeniden ortaya çıkmasıyla, benzeşme kuramı konusunda tereddütler görülmeye başladı. Bir grup, Latin Amerika'daki bu olayları bu bölgedeki toplumların doğal otoriter ve korporatist, yani siyasetin büyük şirketlerin etkisi altında

1. * Çevirisi yapılan orijinal kitap bölümü: Metin Heper, "Transitions to Democracy Reconsidered: A Historical Perspective," *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*'in içinde, Dankwart A. Rustow ve Kenneth Paul Erickson, der., HarperCollins, New York, 1991.

Samuel P. Huntington, "Political Development and Political Decay," *World Politics* 17 (1965), s. 386-430.

2. *Gemeinschaft* (topluluk) türü toplumsal yapıdan *Gesellschaft*'a (toplum) geçiş, ortak ve toplu yaşamdan bireyselleşmeye ve akılcılığa, doğuştan gelen statüden edinilmiş statüye, kutsal-cemaat yapısından seküler-toplum yapısına dönüşüm demektir. Bu tipoloji, Ferdinand Tönnies'in *Gemeinschaft und Gesellschaft* adlı kitabında yer almaktadır. İngilizcesi: *Community and Society*, Charles Loomis çev. ve der., Harper and Row, New York, 1963.

belirlendiği yönetim yapısına bağladı.³ Diğer bazıları, yeni eğilimleri "bağımlı kapitalizmin neden olduğu yapısal kısıtlamalar" olarak gördü.⁴ Her iki yaklaşımda da, Üçüncü Dünya ülkelerindeki siyasi sistemlerin dinamikleri dikkate alındı; benzeşme kuramına dayalı işlevsel paradigma bunu gözardı etmişti, fakat işlevselciler (*functionalists*) gibi, son iki yaklaşım da determinist nitelikteydi.

Bir üçüncü yaklaşım çerçevesinde, hem demokrasinin pekiştirilmesi meselesine odaklanıldı hem de determinizmden kaçınıldı. Dankwart A. Rustow'un önerdiği genetik yaklaşım ile demokrasiye geçiş ve demokrasinin pekiştirilmesi aşamaları diyakronik (artzamanlı) olarak ele alındı.⁵ Rustow, İsveç ve Türkiye örneklerine bakarak, demokrasinin pekişmesi için yalnızca ulusal birliğin önkoşul olduğunu, siyasal aktörler arasında sırasıyla gözlenecek kutuplaşma, kriz ve uzlaşma süreci sonunda kalıcı bir demokrasinin ortaya çıkabileceğini öne sürdü. Son çözümlemede, düzgünce işleyen bir demokrasinin karşılıklı görüşme tekniklerini iyi bilen siyasetçilerin becerisi olduğunu ve bu siyasetçilerin siyaseti sıfır toplamı bir oyun olarak görmeyecekleri görüşünü ortaya attı.

Rustow'un önemli gördüğü anlaşmazlıkları çözme biçiminin, Huntington'un daha önce ortaya attığı *problematiğe* benzeyen tarafları vardı, fakat ondan bazı yönlerden farklı idi. Huntington, siyasi kurumsallaşma sürecinin, yani pazarlık ve uzlaşmada yetenekli bireysel siyasi aktörlerden ziyade, kendine özgü değerleri ve normları olan özerk bir siyasi merkezin ortaya çıkmasının önemli olduğunu düşündü. Huntington'a göre, düzgünce işleyen bir demokrasinin, gerektiğinde toplumsal güçlerin taleplerini dengeleyecek ve başka taraflara yönlendirecek siyasi kurumlara ihtiyacı vardı.⁶ Robert A. Dahl, siyasi örgütlerin denetlenmesi gerekmele birlikte, kendi özerkliklerinin de olması gerektiğini belirtirken aynı

3. Örneğin Peter H. Smith, "Political Legitimacy in Spanish America," *New Approaches to Latin American History*'nin içinde, Richard Graham ve P. H. Smith, der., University of Texas Press, Austin, 1974.

4. Örneğin Paul Cammack, "The Political Economy of Contemporary Military Regimes in Latin America: From Bureaucratic Authoritarianism to Restructuring," *Generals in Retreat: The Crisis of Military Rule in Latin America*'nin içinde, Phillip O'Brien ve Paul Cammack, der., Manchester University Press, Manchester, İngiltere, 1985.

5. Dankwart A. Rustow, "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model", *Comparative Politics* 2 (1970), s. 337-363.

6. Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, Conn., 1986.

noktaya işaret etmişti.⁷ Daha önce, Otto Kirchheimer de demokrasinin güçlendirilmesini rejimin kendi normlarının ve yapılarının kurumsallaştırılmasına bağlamıştı.⁸

Genetik yaklaşıma benzeyen, fakat önemli bir yönden ondan ayrılan daha yeni bir yaklaşım, hem demokrasiye geçiş hem de demokratik rejimlerin sona ermesi hakkındaki araştırmalara yön verdi.⁹ Rustow, demokrasilerin pekiştirilmesinin, başlıca aktörlerin belirli stratejilerinden daha başka etmenlere, sözgelimi yönetimdeki çelişkilerin niteliğine bağlı olduğuna dikkat çekmişti.¹⁰ Oysa demokrasiye geçiş konusunda yakın zamanlarda yapılan araştırmalar, görece kısa vadeli gelişmelere ve siyasi aktörlerin bu gelişmelere karşı tepkilerine odaklandı. Bu çizgide göze çarpan bir örnek, Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter ve Laurence Whitehead'ın "Dönüşümler" projesidir.¹¹ Her ne kadar bu projedeki yazarlar ulaştıkları sonuçları "geçici", araştırdıkları demokrasileri de "belirsiz" olarak nitelendirmekte olsalar da sonuçta demokrasi hedefli aşama aşama ve kontrollü bir rejim değişikliği modeli geliştirdiler. Adı geçen bilim insanları, demokrasiye geçişin başarısız olduğu durumlarda siyasi aktörler yeterince becerikli olsalardı ülkelerini istikrarlı bir demokrasiye götürebilirlerdi tezini ortaya attılar.

Bu araştırmalara konu olan Latin Amerika ülkeleri ve Türkiye'de dahil olmak üzere Güney Avrupa ülkelerindeki demokrasilerin aralarındaki dikkate değer farklılıklar ışığında, siyasi aktörlerin becerisine bu denli önem atfedilmesi kabul edilebilir bir husus olarak gözükmemektedir. Pek çok Latin Amerika ülkesinde rejim otoriteriyenizm ile demokrasi arasında gidip

7. Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control*, New Haven and London: Yale University Press, 1982.

8. Otto Kirchheimer, "Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs", *American Political Science Review* 59 (1965), s. 964-974.

9. Juan J. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes: Crises, Breakdowns and Reequilibrations*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978.

10. D.A. Rustow, "Transitions to Democracy", s. 362.

11. Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter ve Laurence Whitehead, der., *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986; Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter ve Laurence Whitehead, der., *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986; Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter ve Laurence Whitehead, der., *Transitions from Authoritarian Rule: Latin America* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986; Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter ve Laurence Whitehead, der., *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies* Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986.

gelirken, Güney Avrupa'da pek çok ülke, önce uzun süre otoriter rejimler tarafından yönetildi; ancak daha sonra bu ikinci grup ülkeler Güney Amerika'dakilere göre daha istikrarlı yürüyen demokrasilere geçtiler. Ayrıca, her iki bölgedeki ülkeler arasında da farklı örnekler görüldü. Latin Amerika'da, Brezilya, bu kıtadaki diğer ülkelere göre, mevcut otoriter rejim tarafından daha yakından denetlenerek demokrasiye geçti. Güney Avrupa'nın bir ülkesinde, Yunanistan'da, askerlerin egemen olduğu otoriter bir rejim ortaya çıktı; İtalya'da, İspanya'da ve Portekiz'de otoriter rejim, tesisinden bir süre sonra sivilin eline geçti. Diğer yandan, önemli bölgesel farklılıklar ve benzerlikler de görüldü. Yunanistan demokrasisinde, pek çok Latin Amerika ülkesinde olduğu gibi, fakat diğer Güney Avrupa ülkelerinin tersine, çok büyük dalgalanmalar oldu.

Ayrıca bu bölgelerde, her biri adeta kendine özgü bir model olan iki siyasi rejim modeli ortaya çıktı. Latin Amerika'da Meksika ile Güney Avrupa'da Türkiye. Salvador Giner Türkiye'deki siyasi dinamiklerin "muhtemelen kendine özgü"¹² olduğunu, bu dinamiklerin başka yerlerde "ayrıcılık", "belirsiz" ya da "tuhaf" olarak tanımlandığını belirtti.¹³ Meksika ile birlikte Türkiye de, araştırmacıların demokrasiye geçişlerin dinamikleri hakkında bir genelleme yapmayı umdukları için Dönüşümler projesine dahil edildiler.

Adı geçen araştırmacıların kendilerinin de belirttiği gibi, bu projelerinin sonunda, tek tek ülke bazında sınanabilecek ve kavramsal-tematik çalışmalara arka plan sağlayabilecek bir demokrasiye geçiş ve/ya da demokrasinin pekiştirilmesi konusunda doyurucu bir kuram formüle edilemedi.¹⁴ Araştırmacılar, tümevarım (*induction*) yöntemiyle ve oldukça önemli boyutlardan birbirinden farklı ülkelerin deneyimlerini hiç bir ayırım gözetmeksizin veri olarak almışlardı. Kanımızca bu nedenle de,

12. Salvador Giner, "Political Economy, Legitimation and the State in Southern Europe," *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*'un içinde, G. O. O'Donnell, P. Schmitter ve L. Whitehead, der., s. 38.

13. Laurence Whitehead, "International Aspects of Democratization," *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*'un içinde, G. O'Donnell, P. Schmitter ve L. Whitehead, der., s. 4; Philippe Schmitter, "An Introduction to Southern European Transitions from Authoritarian Rule: Italy, Greece, Portugal, Spain and Turkey," *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*'un içinde, G. O'Donnell, P. Schmitter ve L. Whitehead, der., s. 3; S. Giner, "Political Economy, Legitimation and the State in Southern Europe," s. 38.

14. G. O'Donnell, P. Schmitter, ve L. Whitehead *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, s. 3.

gözlemledikleri bazı olguları “çelişkili (*paradoxical*)”, bazı olguları da “şaşırtıcı (*surprising*)” buldular. Sözgelimi, O'Donnell ve Schmitter şöyle yazdı: “İronik olarak görülebilir, fakat İtalya, İspanya ve Portekiz'in daha uzun ömürlü ve ideolojik yönden daha güçlü otoriter rejimlerine oranla hem Latin Amerika'nın hem de Yunanistan'ın amaçları daha az belli ve daha az disiplinli otoriter rejimleri önceki az çok demokratik rejimlerin kurumlarına daha fazla zarar vermiştir.”¹⁵

Eğer Latin Amerika ve Güney Avrupa'daki sözü edilen gelişmelere tamamen görgül (ampirik) değil kuramsal açıdan bakılmış olsaydı işaret edilen durum ironik görünmeyebilirdi. Aşağıda ayrıntılı olarak belirtileceği gibi, Huntington'ın sözünü ettiği biçimi ile siyasi kurumsallaşma, yani siyasi kurumların toplumun dileklerine ve tercihlerine duyarlı olmasının yanında sorumlu da davranması ve dolasıyla toplumun uzun süreli genel çıkarını göz önünde tutarak toplumun bazı isteklerini geri çevirmesi uygulamasına Latin Amerika'da Güney Avrupa'ya göre daha ender durumlarda rastlanmıştır. Latin Amerika'daki pek çok ülkede demokrasinin pekiştirilmesinde karşılaşılan güçlüklerin nedeni budur, otoriter rejimlerin süresi ya da ne kadar otoriter olduğu değildir.

Ayrıca, araştırmacılar inceledikleri ülkelerde demokrasinin kaderini, diğer etmenlerin yanı sıra özellikle “Güney Avrupa'da sivil toplumun daha fazla dirençli oluşu” ile açıklamaya çalışmışlar ve bu açıdan Brezilya'nın Güney Avrupa'ya benzediğini ifade etmişlerdir.¹⁶ Söz konusu Dönüşümler Projesi çerçevesinde, Brezilya'nın diğer Latin Amerika ülkelerinden oldukça farklı olduğu bulunmuştur. Fakat araştırmacılar bu önemli farkı irdeleyerek açıklamaya çalışmamışlardır.

Daha önce de bir ölçüde belirtildiği gibi, araştırmacıların söz konusu projeye yön veren demokrasiye geçiş ve demokrasinin pekiştirilmesi eğilimleri, onları sürekli bir “açılım” (*apertura*) için neyin gerekli olduğunu araştırmaya götürdü. Ele alınan ülkelerin otoriter ve demokratik rejim deneyimlerindeki farklılıklar ve benzerlikler alt alta sıralandı ve böylece başarılı bir şekilde demokrasiye geçiş için “aşama aşama ve kontrollü bir geçiş” formülüne ulaşılmaya çalışıldı. Elde edilen özgün senaryo ile bazı ülkelerin demokrasi deneyimleri açıklandı; söz konusu senaryo

15. A.g.e., s. 22

16. A.g.e.

tarihi gelenekleri farklı olan başka ülkelerin demokrasi serüvenini açıklamakta yetersiz kaldı. Bu durumun temel nedeni bu satırların yazarına göre şudur: Araştırmacıların başka bakımlardan övgüye değer normatif (yani demokratik) eğilimleri, Abraham F. Lowenthal'ın de vurguladığı gibi,¹⁷ onları normatif (ne yapılması gerektiğini amaç edinmiş) bir çalışmaya yöneltmiş, fakat adı geçen çalışma kuramsal (analitik, yani sebep-sonuç temelli) kuramsal bir arka plan ile desteklenmemiştir.

Alternatif bir yaklaşım

Demokrasiye geçiş ve demokrasinin pekiştirilmesi ile ilgili ve son değinilen yaklaşımın yerini, Rustow'un makalesinde açıkça belirtilen çizgide¹⁸ ve daha kuramsal bir yaklaşım almaktadır. Bu yeni yaklaşım çerçevesinde incelenen ülkelerin siyasal rejimlerinin tarihsel gelişim örüntülerinin izini sürmek gerekir. Eğer Dönüşümler Projesi'ni yürütenler her şeyden önce Latin Amerika'da otoriter rejim deneyiminin neden amaçları daha az belli ve daha az disiplinli otoriter rejimler olarak ortaya çıktığı sorusunu ele alsaydı, Güney Avrupa'da otoriter rejimlerin siyasi kurumlara Latin Amerika'ya göre daha fazla zarar verdiği sonucuna varmayabilirlerdi.

Rejimlerin tarihsel gelişim örüntülerini ele alan araştırmalar, yalnızca "Batılı devletlerin" incelenmesinde değil,¹⁹ yukarıda ele alınan ülke kümelerinin incelenmesinde de gereklidir. James M. Malloy'un ileri sürdüğü gibi, bu tür bir yaklaşım, pek çok Latin Amerika ülkesinde otoriter rejim ile demokrasinin birbirini izlemesinin arkasındaki dinamikleri de gün yüzüne çıkaracaktır.²⁰ Diğer bir deyişle, bu ülkelerin özgün tarihsel gelişim örüntülerinin bugünkü siyasal hayatlarına miras bıraktığı etkilerinin incelenmesi zorunludur. S. N. Eisenstadt'ın da belirttiği gibi, farklı gelişim biçimlerinin izlerini bugün değişik ülkelerin farklı siyaset

17. Abraham F. Lowenthal, "Foreword," *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*'in içinde, s. viii.

18. D.A. Rustow, "Transitions to Democracy".

19. Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making", *The Formation of National State in Western Europe*'un içinde, Charles Tilly, der., Princeton University Press, Princeton, 1975, s. 12.

20. James M. Malloy, "The Politics of Transition in Latin America," *Authoritarians and Democrats: Regime Transitions in Latin America*'nın içinde, James M. Malloy ve Mitchell A. Seligson, der., Pittsburgh University Press, Pittsburgh, 1987.

uygulamalarında görebiliriz.²¹ Böyle süregelen siyasal geleneklerin sonucu olarak, değişik ülkelerde aynı sorunlara farklı biçimlerde yaklaşıldığına tanık olabiliriz. İsabetli kuramsal çerçeveden yoksun ve fazlaca deneyci (ampirist) bir yaklaşım, aynı sorunların değişik biçimlerde yorumlandığı gerçeğini gözden kaçırabilir ve dolayısıyla değişik ortamlarda bu sorunların üstesinden gelmek için benimsenen çözümlerin gerisindeki mantığı yakalayamaz. Sözgelimi, demokrasi, Türkiye'de olduğu gibi, başlı başına bir *amaç* olarak alınabilir,²² fakat başka koşullarda, Latin Amerika'da ve Güney Avrupa'da olduğu gibi, başka amaçlara ulaşmak için bir *araç* olarak görülebilir. Demokrasinin amaç ve araç olarak algılanması Huntington'ın da işaret ettiği gibi çok önemli bir ayrımdır.²³

Kuşkusuz, tarihsel gelişim örüntüsünün önemine yapılacak vurgu determinist bir nitelik kazanmamalıdır. Geçmişin günümüz olgularına etkisi araştırılırken, siyasi aktörlerin de süregelen bir öğrenme süreci içinde olabilecekleri hatırd tutulmalıdır. Dönüşümler Projesi bu ikinci hususu göz önüne almıştır, fakat kuramsal temelinin zayıf olması nedeniyle neyin "öğrenildiğinin" yeterince üzerinde durmamıştır; "yüzeysel öğrenme"ye, yani siyasi istikrarsızlığa doğrudan yol açan nedenlere, çeşitli seçkinlerin kısa vadeli stratejilerinin başarılarına ve başarısızlıklarına odaklanılmış, "gerçek öğrenme", yani bu siyasi istikrarsızlığın nedeni, diğer bir deyişle siyasi kurumsallaşma eksiği, ele alınmamıştır. Eğer bu iki tür öğrenmeyi birbirinden ayırabilirsek demokrasilerin genel olarak Latin Amerika'da istikrarsız olmasını ve Güney Avrupa'da ise genellikle oldukça istikrarlı olmasını daha doyurucu bir şekilde açıklayabiliriz.

Burada önerilen yaklaşım bağlamında, siyasi rejimlerin hangi boyutları incelenmelidir? Robert A. Dahl'ın önerdiği gibi, demokrasinin pekiştirilmesinin özerklik ve denetim arasındaki hassas bir dengeye bağlı olduğunu varsayılırsa,²⁴ incelenmesi gerek-

21. S. N. Eisenstadt, "Varieties of Political Development: The Theoretical Challenge," *Building States and Nations: Models and Data Resources*'ın içinde, 1. Cilt, Sage, Beverly Hills, Calif., 1983.

22. Metin Heper, "Extremely 'Strong State' and Democracy: Turkey in Comparative and Historical Perspective," *Democracy and Modernity*'nin içinde, S. N. Eisenstadt, der., Leiden, Brill, 1992. [Çevirisi bu kitapta bölüm 7]

23. Samuel P. Huntington, "Will More Countries Become Democratic?" *Political Science Quarterly*, 99 (1984), s. 193-218.

24. Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy, Autonomy vs. Control*, Yale University Press, New Haven, Conn., 1982.

li olan hususların (1) siyasi kurumsallaşmanın türü ve derecesi; (2) siyasi kurumsallaşmanın niteliğini etkilecek siyasal gelişim örüntüsü olduğu sonucuna varılabilir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Huntington, toplumsal grupların siyasal sistemden taleplerini makul bir düzeye getirecek siyasi kurumsallaşmaya olan ihtiyaca dikkat çekmiştir,²⁵ ancak Mark Kesselman ve Gabriel Ben-Dor'un işaret ettiği gibi,²⁶ farklı bağlamlarda karşılaşılabilecek farklı tür ve derecede siyasi kurumsallaşma meselesine eğilmemiş ve dolayısıyla siyasi kurumsallaşmanın çok zayıf ya da çok da güçlü olabileceğini ve her iki durumda da demokrasinin sorunlu olabileceği ihtimalini göz önünde tutmamıştır. Çok güçlü bir kurumsallaşma, siyasi olmayan aktörlerin, sözgelimi bürokratik ya da askeri seçkinlerin, siyasette ağırlıklı rol oynadığı siyasal rejimlerde ortaya çıkabilir. Böylece siyasal kurumsallaşma, siyasi gücün temelini oluşturacak devletin meşruiyet temellerini ve siyasal hayatın temel normlarını ve kurallarını sivil topluma siyasal aktörlere danışmadan kendi başlarına saptayan devlet seçkinlerinin önemli rol oynadığı bir kurumsallaşma şeklinde ortaya çıkabilir. Bu siyasal kurumsallaşma modelinde, siyasi yönü ağır basan *hükümetten* çok siyasi yönü zayıf olan *devlet* ağır basar. Çeşitli grup çıkarları ile ülkenin uzun süreli çıkarları arasında bir denge sağlanmaya çalışılmaz; ülkenin uzun süreli çıkarları esas alınır.²⁷

Toplumun genel çıkarını her şeyin üzerinde tutan, ülkenin milli birlik ve bütünlüğünü her konuda ölçüt alan ve kendi menfaatini toplumun rızasına dayandırmayan *devlet* misyonundan, Batı Almanya'da olduğu gibi bir siyasi parti,²⁸ Fransa'da ve Türkiye'de rastlandığı gibi bürokratik seçkinler,²⁹ 1980 yılından sonra Türkiye'de olduğu gibi nadiren cumhurbaşkanlığı

25. Huntington, *Political Order in Changing Societies*.

26. Mark Kesselman, "Over Institutionalization and Political Constraint: The Case of France," *Comparative Politics*, 2 (1970), s. 21-44; Gabriel Ben-Dor, "Institutionalization and Political Development: A Conceptual and Theoretical Analysis," *Comparative Studies in Society and History* 17 (1975), s. 309-325.

27. Kenneth H. F. Dyson, *The State Tradition in Western Europe. The Study of an Idea and Institution*, Martin Robertson, Oxford, 1980, s. 206.

28. Gordon Smith, *Democracy in Western Germany: Parties and Politics in the Federal Republic*, Heinemann, London, 1979.

29. Pierre Birnbaum, "State, Centre and Bureaucracy," *Government and Opposition*, 16 (1981), s. 58-77; P. Birnbaum, "France: Polity with a Strong State," *The State and Public Bureaucracies: A Comparative Perspectives'in içinde*, Metin Heper, der., Greenwood Press, New York, 1987.

makanı³⁰ sorumlu tutulabilir. Aşağıda ayrıntılarıyla ele alınacağı gibi, zayıf, ne çok zayıf ne çok güçlü ve güçlü kurumsallaşma modellerine sırasıyla pek çok Latin Amerika ülkesinde, bazı Güney Avrupa ülkelerinde ve Türkiye'de rastlanmıştır.

Şimdi farklı siyasi kurumsallaşma modellerine yol açan değişik tarihsel gelişim örüntülerini ele almamız gerekmektedir. Bu noktada S. N. Eisenstadt'ın formüle ettiği tarihsel rejim türleri sınıflaması burada ele alınan sorunsal bakımından yararlıdır. Eisenstadt, emperyal-bürokratik, emperyal-feodal ve patrimoniyal rejimleri birbirinden ayırmıştır.

Emperyal-bürokratik ve emperyal-feodal rejimlerin başlıca özelliği, merkezin hayli belirgin bir kurum olarak ortaya çıkmış olması ve bu merkezin ilgili aktörler tarafından kendine özgü simgesel ve örgütsel bir varlık gibi algılanması idi. Emperyal-bürokratik ve emperyal-feodal rejimlerde merkezin belirginliği ve özellikle emperyal-bürokratik rejim türünde toplumsal gruplardan özerkliği, merkez ile çevre ile arasındaki kültürel farka da yol açtı. Bu fark, merkezin özerk bir şekilde kendi personelini seçme ve kendi örgütlenme biçimine kendisinin karar verebilmesi ve bu uygulamaları sürdürebilmesinin sonucu idi.

Değindiği gibi, bu durum özellikle emperyal-bürokratik rejimlerde böyledi. Nitekim, emperyal-bürokratik rejimden farklı olan emperyal-feodal rejimde, merkezi otorite karşısında merkezin gücünü etkili bir şekilde dengeleyen kurumlar bulunmaktaydı. Batı'da çevrenin en azından bir bölümünün merkezi etkileme olgusu emperyal-feodal rejim ile başlamıştı. Bu tür bir denetim emperyal-bürokratik rejimde mümkün değildi. Emperyal-bürokratik ve emperyal-feodal rejimlerin tersine, patrimoniyal rejimde, belirgin ve kendine özgü simgesel ve örgütsel niteliklere sahip bir merkez bulunmamaktaydı. Bu rejimde, merkezin ne özel normları ve simgeleri ne de ayrı bir personel seçme ve örgütlenme ölçütleri vardı.³¹

Bu tarihsel gelişim örüntülerinin siyasal hayata damgalarını vurmaları oranında, değişik siyasal kurumlaşma biçimleri ile karşılaşılacağı açıktır. Bu bağlamda, siyasal kurumsallaşmanın düzeyinin, emperyal-bürokratik ya da emperyal-feodal bir mirasa sahip yönetimlerde patrimoniyal mirasa sahip yönetimlere göre daha yüksek olacağı beklenebilir. Aynı şekilde emperyal-bürokratik

30. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Walkington, UK, 1985.

31. S. N. Eisenstadt, "Strong and Weak State: Some Reconsiderations," *The State and Public Bureaucracies'in içinde*, Heper, der.

mirasa sahip siyasal rejimlerde siyasi kurumlaşmanın emperyal-feodal mirasa göre daha güçlü olacağı varsayılabilir.

Aşağıda daha ayrıntılı olarak gösterileceği gibi, pek çok Latin Amerika ülkesinde, Yunanistan'da ve belli bir ölçüde Portekiz'de siyasal rejimler, geçmişte ve günümüzde patrimonyalizme yakın olmuş ve bu durum bu ülkelerde zayıf siyasi kurumsallaşmalara yol açmıştır. Güney Avrupa'da, özellikle İspanya'da siyasal rejimler, geçmişte ve günümüzde emperyal-feodalizme ait özellikler sergilemiş ve dolayısıyla, her ne kadar Kuzey Avrupa ile kıyaslandığında hayli zayıf olsa da, ne çok zayıf ne de çok güçlü bir siyasal kurumsallaşmaya sahip olmuştur.³² Emperyal-bürokratik bir mirasa sahip Türkiye'de, siyasal kurumsallaşma çok güçlü oldu.

Buraya kadar, başka kuramsal ve yarı kuramsal yaklaşımlara oranla, tarihsel gelişim örüntüleri ile siyasal kurumsallaşma düzeyleri arasındaki ilişkilerin, Latin Amerika, Güney Avrupa ve Türkiye'nin demokrasi deneyimlerini isabetle irdelemek için daha uygun bir model olduğunu belirttik ve ayrıntısına girmeden bu model çerçevesinde ilgili coğrafyalarda rastlanan eski rejim türleri ve bu rejimlerin daha sonra ne tür siyasal kurumsallaşmalara yol açtığı konusunda bazı genellemelerde bulunduk. Şimdi bu genellemelerin ayrıntılarına girelim ve bu ülke kümelerinde değişik tarihsel gelişim örüntülerinin ve bu örüntülerin ürünü siyasal kurumsallaşma biçimlerinin demokrasiye etkilerini irdeleyelim.

Tarihsel gelişim örüntüleri

Sözü edilen bütün bölgelerde ve ülkelerde, bekleneneği gibi, siyasi kurumlar ilk ortaya çıktıklarında toplumsal grupları siyasal hayatın dışında bıraktılar. Osmanlı-Türk yönetiminde, merkezi devlet oluşurken güçlü bir aristokrasi ve/ya da dini kurum engeli ile karşılaşmadı.³³ Merkezi otorite belli bir ölçüde kurulduktan sonra, eski Türk devlet geleneğinden gelen yüce hukuk görüşü benimsendi; padişah, genellikle kendi kişisel tercihlerini işin

32. İtalya, tarihsel olarak, emperyal-feodal bir yönetime sahip olmamıştır. Bu ülkede 1870-1871'e kadar siyasi bir merkez yoktu. 1922'ye kadar da ulusal düzeyde siyasi kurumlar ancak kısmen gelişmişti. Bu yüzden, diğer Avrupa ülkeleri ile kıyaslandığında, bu ülkede bölgesel ve patrimonyal gelenekler güçlü, merkezi otorite zayıf kaldı. Fakat, İtalya'da çok önceden beri siyasi parti, ne çok zayıf ne de çok güçlü bir siyasi kurumsallaşmayı mümkün kıldı. Raymond Grew, "Italy", *Crisis of Political Development in Europe and the United States*'in içinde, R. Grew, der., Princeton University Press, Princeton, 1978.

33. Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review* 1, No. 1 (1980), s. 81-105. [Çevirisi bu kitapta bölüm 1]

içine katmadan, eşitlik ve adalet ilkelerinin ışığında söz konusu hukuka uygun hareket etti.³⁴ Böylece yönetime akılcılık damgasını vuracaktı. Bürokratik seçkinler, ilgili vizyonu devletin onlara sağladığı eğitim ve örgütsel toplumsallaşma yoluyla özümse-diler.³⁵ Bu durumun sonucu olarak giderek, emperyal-bürokratik bir siyasal rejim gelişti.

Güney Avrupa'da, devlet Osmanlı'daki kadar sivil toplumdan özerkliği sahip olmadı. Gerçi 18. yüzyıl İspanya'sında Bourbon monarşisi, otoritenin tek elden kullanıldığı bir devlet oluşturmuş ve Osmanlı, Fransız ve Avusturya'daki gibi, devlet İspanya'da da meşruiyetini, halkın genel rızasına değil, eski askeri zaferlerine dayandırmıştı.³⁶ Fakat, İspanyol Kilisesi, o zaman ve daha sonra, kendine özgü meşruiyet kaynağı ile devlete (krallığa) rakip bir kurum olarak gelişti ve böyle kaldı. İspanya'daki yerel toplumsal güç kaynakları da (*estates*) merkezi hükümete karşı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yerel eşrafa göre daha etkili bir dengeleyici güç olarak ortaya çıktı.³⁷ Sonuçta, Güney Avrupa'da, özellikle İspanya'da, emperyal-feodalizm hakim siyasal rejim oldu.

İspanyol Devleti'nin Latin Amerika'daki sömürgelerinde karşılaştığı direnç İberya Yarımadası'ndakinden daha fazla idi. Aslına bakılırsa, İspanyol Krallığı, 16. yüzyılda Meksika ve Peru'yu ele geçiren *conquistadore*'ler (fatihler), sömürgelerde yerleşen sivil ileri gelenler ve diğer ayrıcalıklı İspanyollardan oluşan *encomendero* (sömürge yöneticisi) sınıfı mensuplarını istediği ölçüde denetim altına alamadı. Örneğin İspanyol sömürgecilerin yerlilerden temin ettiği mal ve hizmetler ile ilgili *encomienda sisteminin* usulüne uygun uygulanması için gönderilen yönergelerin pek çoğu kâğıt üzerinde kaldı. İspanyol devleti, Kuzey ve Güney Amerika'da ortaya çıkmakta olan oligarşik sınıflarla, tamamen ticari amaçlarla işbirliği anlaşmaları yapmaya ağırlık verdi. Bu ülkelerdeki İspanyol genel valileri ve yöneticileri için, bir makam sahibi olmak, hızla

34. Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume One: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1908*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.

35. Carter V. Findley, "The Advent of Ideology in the Islamic Middle East, Part I," *Studia Islamica*, ex fasciculo 60 (1982), s. 143-169; Metin Heper ve Ersin Kalaycıoğlu, "Organizational Socialization as Reality-Testing. The Case of Turkish Higher Civil Servants," *International Journal of Political Education* 6 (1982), s. 175-198.

36. R. Grew, "Italy," 279-280.

37. Stanley G. Payne, "Spain and Portugal," *Crises of Political Development*'in içinde, Grew, der., s. 199-202; Juan J. Linz, "Europe's Southern Frontier: Evolving Trends Toward What?" *Deadalus* 108 (1979), s. 205.

zenginleşme fırsatı sağlıyordu. Bu oligarşik zümrenin üyeleri kendi toplumlarını soyup soğana çeviriyorlardı.³⁸

Bu ülkeler bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra, *caudillos*'ların kişisel yönetimine geçildi. Yönetim bu oligarkların kişiliğinde somutlaştı. Bu yönetim biçiminin daha gelişmiş bir şekli olan oligarşik pretoryenizm, yalnızca özel çıkarlarını kollayan kliklerin ve grupların koalisyonu idi.³⁹ Böylece, İspanya Güney Amerika'dan çekildiği zaman, toplumun başlıca yerleşik unsurları, "klanlar, kabileler, büyük çiftlikler, köy ya da kasabalar ve silahlı gruplardı."⁴⁰ Diğer bir deyişle, tarihsel olarak, Güney Amerika'daki pek çok rejimin ayırt edici özelliği patrimonyalizm idi.

Portekiz Brezilyası, Latin Amerika'nın büyük bir kısmından ilginç bir şekilde farklı idi. İspanyolların tersine, Portekizliler yerleşik ve örgütlü bir yerli toplum ile karşılaşmadı. Nüfusun ve diğer pek çok kaynağın az olması nedeniyle, Brezilya'ya yerleşen Portekizlilerin sayısı sınırlı kaldı. Böylece, Lizbon'a geniş bir hareket özgürlüğü sağlandı⁴¹ ve Brezilya'ya hiyerarşik ve otoriter bir yönetim modelini ve topluluğun "organik" temsili fikrini götürebildi. Bu durumun sonucu olarak Brezilya'da, merkezi otoriteden bağımsız gruplardan oluşmuş bir sosyal statü yapısının meşruluğu fikri kabul görmedi. Bu yüzden, Brezilyalıların giderek benimsediği "liberal" sistem, Lockean ya da demokrasi öncesi bir rejim idi; gerçek demokrasi değildi. Buna ek olarak, Napolyon'un 1808 yılında Portekiz'i istilası, bu defa Portekiz monarşisinin ve sarayının Brezilya'ya taşınmasına neden oldu ve böylece o ülkede toplumsal gruplardan bağımsız bir merkezin ortaya çıkmasını hızlandırdı.⁴²

Bu gelişmelerin bir ürünü olarak, Brezilya'da bağımsızlık mücadelesi sırasında cumhuriyetçilik idealinin benimsenmesi konusunda bu mücadeleyi yürütenler arasında bir fikir ayrılığı ortaya çıkmadı; birkaç istisna dışında hepsi siyasal rejim olarak

38. Charles Gibson, *Spain in America*, Harper and Row, New York, 1966, s. 48-67, 90-111.

39. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, s. 198-199, 201.

40. Ronald C. Newton, "On 'Functional Groups', 'Fragmentation' and 'Pluralism' in Spanish American Political Society", *Hispanic American Political Review* 5 (1978), s. 27.

41. Thomas E. Skidmore ve Peter H. Smith, *Modern Latin America*, Oxford University Press, New York, 1984, s. 25-26.

42. Fernando Uricoechea, *The Patrimonial Foundations of the Brazilian Bureaucratic State*, University of California Press, Berkeley, 1980, s. 35-36.

monarşiyi tercih etti.⁴³ Bu nedenle, II. Pedro'nun yönetimi sırasında (1840-1889) halk onun meşruiyetini kayıtsız şartsız tanıdı; buna karşılık II. Pedro da, halka karşı "yasal açıdan" olmasa bile manevi açıdan bir sorumluluk duydu.⁴⁴ Brezilya, devletin oluşumu bakımından, İspanyol-Güney Amerika ülkelerinden ayrı bir yol tuttu.

Tersine, pek çok İspanyol Güney Amerikasında patrimonyalizm egemen siyasal rejim türü oldu. 19. yüzyılda, siyasi güce giden yol, sosyal güce sahip kişilerin ve onların himayesindeki grupların ittifakından oluşan koalisyonların desteğini sağlamaktan geçiyordu. Gücü eline geçiren lider, bütün önemli mevkilere kendi yakınlarını ve himayesindeki kişileri yerleştirerek kişisel yönetimine karşı gelişebilecek şiddete dayalı direnişlerden kendisini koruyor ya da seçimlerde aleyhine bir sonuç çıkmasını ön-lüyordu. Bolivya gibi bazı ülkelerde, yöneticiler kurucu meclis toplama zahmetine bile katlanmıyordu. Diğer ülkelerde bir kurucu meclis toplandığı zaman da bu meclis, liderin istediği şekilde bir anayasa hazırlıyordu. Ardından, lider, küskün taraftarlar kendisini devirmek için karşıtları ile birleşinceye kadar önde gelen kendi taraftarları ile dönüşümlü olarak liderlik görevini üstleniyordu.⁴⁵

Bu durum, siyasal-toplumsal yapının, temelde kişisel yönetimlerini sürdüren liderlerden (*caudillos*) ve siyasal hayata katılım becerisinden yoksun kitlelerden⁴⁶ meydana gelmesinin sonucu idi. Çeşitli siyasi gruplar, uzlaşamayacak şekilde bölün-müştü ve dolayısıyla siyasetin nihai amacı konusunda paylaştıkları görüşler yoktu.⁴⁷ Ayrıca, bekleneneği gibi, iktidar müca-delesinin biçimi konusunda üzerinde birleşilen kurallar da bulunmuyordu.⁴⁸

Gene 19. yüzyılda, Güney Avrupa'da, eski oligarşik toplumsal yapı, bir girişimci orta sınıf (burjuva) hegemonyasına

43. T. E. Skidmore ve P. H. Smith, *Modern Latin America*, s. 38-39.

44. Richard M. Morse, "Toward a Theory of Spanish American Government", *Journal of the History of Ideas* 15 (1954), s. 89-91.

45. John A. Peelur, *Latin American Democracies: Colombia, Costa Rica and Venezuela*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1985, s. 50.

46. R. M. Morse, "Toward a Theory of Spanish American Government," s. 81.

47. Gino Germani ve Kalman Silvert, "Politics, Social Structure and Military Intervention in Latin America," *Archives Européennes Sociologie* 2 (1961), s. 77

48. Glen Dealy, "Prolegomena on the Spanish American Political Tradition," *Hispanic American Historical Review* 48 (1968), s. 146.

dönüşüyordu.⁴⁹ Sınıf olgusu, bireysel çıkarlara karşılık, ortak çıkarlar kavramını, bu ortak çıkarların ideolojiler şeklinde ifadesini, birbirleri ile uyumlu politikaların geliştirilmesini beraberinde getiriyor ve söz konusu politikaların etkin ve verimli bir şekilde uygulanabilmesi için, belli kurallara uygun ve rasyonel bir şekilde faaliyet gösterecek kamu bürokrasisilerine ihtiyacı ortaya çıkarıyordu.

Aynı zamanda, takip edilmek istenen politikaların genel kabul görebilmesi için, retorik ve simgesel bir şekilde de olsa, ortak çıkarlara atıf yapılması zorunluluğu belirliyordu ve uygulamada da genellikle böyle yapılıyordu.⁵⁰ Ayrıca, yalnızca başka "grup çıkarlarına karşı değil" aynı zamanda, Juan Linz'in terimleri kullanılacak olursa, sisteme karşıt muhalefete (*disloyal opposition*) karşı da sınıf koalisyonları ortaya çıkmaya başlamıştı. Bunun tipik bir örneği, İtalya'da aristokratların ve orta sınıfa mensup avukatların, devrimcilerin ve radikal reformcuların iktidarda pay sahipleri olmalarını önlemek amacıyla kurdukları Cavourian koalisyonu idi.⁵¹

Diğer yandan, kurallara uygun ve rasyonel çalışan bürokrasi olgusu, Max Weber'in tanımladığı, yasal (*legal*) ya da araçsal (*instrumental*) rasyonalite düşüncesini de beraberinde getirmişti: kamu bürokrasileri, siyasi iktidarların aldıkları kararları aynen uygulayacaklar, onların özünü (*substance*), yani rasyonalitesini sorgulamayacaklardı. Siyasal hayatta girişimci orta sınıfların artan siyasi etkisi, bu düşüncenin kurumsallaşmasını çabuklaştırdı.⁵² Yasal ya da araçsal yasallık düşüncesi, önce İtalya'da, ardından da İspanya'da bürokratik merkezin meşruiyetinin temeli oldu.⁵³

19. yüzyıl Osmanlı'sında, eski kurumsallaşma modelinin yozlaşmasının ardından devlet, bürokratik çizgilerde yeniden güçlendirildi. 1839-1876 Tanzimat Dönemi'nde, sivil bürokratik seçkinler, sivil toplumdan soyutlanmış bir devlet fikri geliştirdiler. Bürokratik seçkinler kendilerini, kendi kişisel çıkarlarının değil,⁵⁴ devletin uzun vadeli çıkarlarının savunucuları olarak ko-

49. S. Giner, "Political Economy, Legitimation and the State in Southern Europe," s. 13.

50. A.g.e., s. 27.

51. R. Grew, "Italy," s. 276.

52. John A. Armstrong, *The European Administrative Elite*, Princeton University Press, Princeton, 1973, özellikle Dördüncü Bölüm.

53. J. J. Linz, "Europe's Southern Frontier," s. 183.

54. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964, s. 62.

numlandırdılar.⁵⁵ Avrupa'nın Aydınlanma felsefesinden etkilenen bu bürokratik seçkinler, Osmanlı devletinin kurtuluşunu, kendilerinin birinci derecede rol oynayacakları akılcı bir karar alma sürecinin kurumsallaşmasında gördüler. Onlar, "yasal" ya da "araçsal" akılcılıktan çok özsel (*subsantive*) akılcılık peşinde idiler; başkalarının oluşturduğu politikaları uygulamak istemediler, kendileri politika oluşturmak istediler.⁵⁶ Böyle bir gelişmenin ortaya çıkmasında etkin olan bir başka etmen, Osmanlı'nın daha 16. yüzyıldan itibaren Selçuklulardan devraldığı eski aristokrasiyi etkisiz hale getirmiş ve bir girişimci orta sınıflar devrimi geçirmemiş olmasıdır. Sonuçta Osmanlı, emperyal-bürokratik siyasal rejim türüne sahip oldu. Cumhuriyet döneminde de uzun süre devam eden bu bürokratik yönetim geleneğinin sonucu ortaya çıkan çok güçlü siyasal kurumsallaşma modeli, daha sonra demokrasiye geçişte ve zaman zaman sürdürülmesinde güçlükler doğurdu.

Genel olarak, Güney Avrupa ülkeleri böyle bir durumla karşılaşmadı. Eski egemen koalisyonlar zamanla farklılaşarak değişik ekonomik sektörlerle ilişkili çıkar gruplarına ve siyasi partilere dönüştü. Adı geçen siyasi partiler pragmatik dünya görüşlerine sahipti;⁵⁷ bu durum siyasi kurumlaşmayı kolaylaştırdı.⁵⁸ Bu konuda İtalya başı çekti. 1948 yılından sonra, İtalyan siyasetine oldukça iyi örgütlenmiş kitle partileri egemen oldu.⁵⁹ İspanya'da aynı gelişme aşağı yukarı 30 yıl sonra meydana geldi. İtalya gibi İspanya'da da siyasi yaşam, parti seçkinlerinin tekeli altına girdi ve siyasi çekişmenin yönü yeniden parlamenter arenaya çevrildi.⁶⁰ Bu gelişmeler, her iki ülkede de uzun süreli otoriter bir yönetimin ardından uzlaşmayı kolaylaştırdı ve görece istikrarlı demokrasilerin yerleşmesine katkıda bulundu. Öte yandan,

55. Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japon and Turkey*'nin içinde, Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow, der., Princeton University Press, Princeton, 1964, s. 55.

56. Metin Heper, "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire' Tradition," *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976), s. 507-521.

57. S. Giner, "Political Economy, Legitimation and the State in Southern Europe," s. 37-38.

58. S. P. Huntington, "Will More Countries Become Democratic?" s. 408-412.

59. R. Grew, "Italy," s. 285.

60. José María Maravall ve Julian Santamaria, "Political Change in Spain and the Prospects for Democracy", *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*'un içinde, G. O. O'Donnell, P. Schmitter ve L. Whitehead, der., s. 90-91.

Portekiz'de 1976 yılından sonra varılan "ateşkes, ... düşmanlıkları azalttı fakat tamamen gideremedi."⁶¹ Bunun bir önemli nedeni, bu ülkede uzlaşmanın tarafları olan "toplumsal ve siyasi örgütlerin her birinin güçlü ve kutuplaşmış toplumsal tabanlara ve birbiriyle çelişen karşıt görüşlere dayanması"⁶² idi.

Burada ayrıca İtalya'da siyasi kurumsallaşma, görece pragmatik kitle partileri bağlamında başlamadan önce, II. Dünya Savaşı sırasında direnişçi hareketin tüm büyük siyasi güçlerinin hepsi için ortak bir idealler ve amaçlar bütünü yaratılmasına ve güçlendirilmesine katkıda bulunduğunun ve bu idealler ve bu amaçlar kümesinin pek çoğunun neredeyse doğrudan doğruya anayasaya aktarıldığının da altı çizilmelidir.⁶³ 1970'lerden önce, ortak idealler ve amaçlar geliştirilmesine yol açacak benzer bir durum İspanya'da ortaya çıkmadı. Anayasal rejimin İtalya'da İspanya'dan daha önce pekişmesinin nedeni bu olsa gerektir.

Diğer taraftan Yunanistan'da ne görece pragmatik kitle partileri ne de, başlangıcının 19. yüzyıla kadar geri giden irredantist milliyetçiliğin 1922 ve 1974 yıllarında karşı karşıya kaldığı iki krize karşın, bütünleştirici bir idealler ve amaçlar bütünü geliştirilebilirdi. Yunanistan'da demokrasinin bir süre devam eden görece riskli durumu bu iki etmenden kaynaklanmış olmalıdır.

Demokrasiye geçişler

Latin Amerika'daki durum ile kıyaslandığında, genel olarak Güney Avrupa'da, özel olarak İtalya ve İspanya'da "yeni bir görüş birliği" ortaya çıkmaya başladı.⁶⁴ Temelde siyasal bakımdan kapsayıcı olan (bazı grupları dışarıda bırakmayan) bu rejimlerde, demokrasiyi ilke olarak kabul etmeyen muhalefet dışındaki bütün gruplar sisteme dahil edildi. Bu konuda II. Dünya Savaşı sonrası ekonomik mucizesinin de yardımı oldu. Kaldı ki pek çok Latin

61. Kenneth Maxwell, "Regime Overthrow and the Prospects for Democratic Transition in Portugal," *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*'un içinde, G. O. O'Donnell, P. Schmitter ve L. Whitehead, der., s. 135.

62. A.g.e.

63. Gianfranco Pasquino, "The Demise of the First Fascist Regime and Italy's Transition to Democracy," *Transitions From Authoritarian Rule: Southern Europe*'un içinde, G. O. O'Donnell, P. Schmitter ve L. Whitehead, der., s. 69. İtalya'da demokrasiye geçiş 1940'lar da faşist rejimin yıkılmasından sonra gerçekleşti. Bu nedenle, savaşa katılmayan İspanya ile yapılan karşılaştırma isabetsiz bulunabilir. Ancak, biz burada iki ülkedeki demokrasiye geçişleri değil, demokrasinin pekiştirilmesini karşılaştırıyoruz.

64. S. Giner, "Political Economy, Legitimation and the State in Southern Europe," 14.

Amerika ülkesinin aksine, Güney Avrupa'da hükümetlerin meşruiyeti tümüyle ekonomik performansa bağlı değildi. Yine de devletin refah devleti politikaları gütmesi yükümlülüğü kabul edilmişti ve bu çizgide hareket edilmişti. Güney Amerika'nın belli başlı ülkelerinde de bu politikaların gerekliliği kabul edilmiş, fakat yeterince kaynak ayrılması için gayret gösterilmemişti.

Latin Amerika ülkelerinin çoğunda benzer bir siyasi kurumsallaşmaya rastlanmadı. Güney Avrupa'daki toplumsal yapılarla kıyaslandığında, yöneten-yönetilen, patron-himayesi altındakiler ağlarının yaygınlığı ve dikey hiyerarşiler, Latin Amerika'daki pek çok toplumun ayırıcı özelliği olmaya devam etti. Partiler ve programlar arasında yarışma dışında, siyasi parti çizgilerini aşan hizipçi koalisyonlar şeklinde yapılanan ve özel çıkarlara yönelik iktidar-muhalefet mücadelesi kural olmaya devam etti.⁶⁵ Bu durum, halkın hükümetlerle doğrudan etkileşim kurma çabalarına yol açtı.⁶⁶ Amaç, hükümet ve kamu bürokrasisine siyasi partilerin aracılığı olmaksızın doğrudan erişerek kaynakların paylaşım "tezgahına" ortak olmaktır.⁶⁷ İktidarda olanlar, talepleri makul düzeye indirmenin bir yolunu bulamıyorlar ve tüm talep sahiplerinin isteklerini karşılayarak onları yanlarına çekmeye çalışıyorlardı. Bu strateji doğal olarak yalnızca zamana oynamaktır; bir bütün olarak ekonominin daha da zayıflaması sonucunu veren her ödün, hükümetlerin daha sonraki talepleri karşılamalarını daha da güçleştiriyordu.⁶⁸

Böylece Peru gibi, görece kapsayıcı otoriter rejimler yangına körükle gidiyorlardı. Kapsayıcı olmayan otoriter rejimler de ekonomiyi giderek daha da zora sokan kaynak dağılımı politikası uyguluyorlardı.⁶⁹ Ancak siyasal katılımı büyük ölçüde engelledikleri için, ekonomi kısa sürede krize sürüklenmiyordu. Fakat onlar da çok geçmeden kaynaklarını tüketiyorlardı. Yeterli siyasi kurumsallaşmanın olmaması, dolayısıyla siyasal meşruiyetin kaybedilmesi sonucu tek seçenek daha fazla otoriteriyenizm oluyordu.

65. J. M. Malloy, "Politics of Transition in Latin America," s. 241-242.

66. R. C. Newton, "On 'Functional Groups,' 'Fragmentation,' and 'Pluralism,'" s. 28-29.

67. J. M. Malloy, "Politics of Transition in Latin America," 243; Douglas A. Chalmers, "Parties and Society in Latin America," *Studies in Comparative International Development* 7 (1972), s. 102-130.

68. J. M. Malloy, "Politics of Transition in Latin America," s. 243.

69. Brezilya ile ilgili olarak, bkz. Kenneth Paul Erickson, "Brazil: Corporative Authoritarianism, Democratization and Dependency," *Latin American Politics and Development*'in içinde, Howard J. Wiarda ve Harvey Kline; der., Vestview, Boulder, Colorado, 1985, s. 201-205.

Dönüşümler Projesi'nin gösterdiği gibi, daha fazla baskı ödün verenlerle vermeyenler arasında çatışmaya yol açıyordu. Daha fazla baskı otoriter rejimlerin yıkılmasını yalnızca geciktiriyor fakat, hiç kuşkusuz, engelleyemiyordu. Bu gelişmelerin de gösterdiği gibi, Latin Amerika'daki demokrasi sorunlarının incelenmesine, kronolojik olarak otoriter yöneticilerin kendi aralarındaki çatışmaların değil, bu ülkelerdeki siyasi kurumsallaşmanın düzeylerinin irdelenmesi ile başlanmalıdır.

Latin Amerika'da otoriter rejimlerinin Güney Avrupa'ya kıyasla daha baskıcı, dolayısıyla daha sorunlu olmasına karşın gerekli düzeyde siyasi kurumsallaşmanın gelişmemiş olması, Latin Amerika'da kademeli ve kontrollü bir şekilde demokrasiye geçişi, Güney Avrupa'da aynı şekilde demokrasiye geçişten daha güç hale getirmiştir. Latin Amerika'da yalnızca Brezilya'da, süreç üzerinde dikkatli ve sürekli bir denetim uygulanabildi;⁷⁰ bu "başarı" büyük ölçüde o ülkede ileri düzeyde siyasi kurumsallaşmanın oluşmuş olması ile açıklanabilir. Eduardo Viola ve Scott Mainwaring'in vardığı, "Brezilya'da yakın gelecekte otoriter aktörlerin güçsüzleştirilmesi olasılığının çok düşük olduğu, oysa Arjantin'de hem daha ileri bir demokrasiye geçişin ve hem de otoriter bir sisteme dönüşün mümkün görüldüğü"⁷¹ sonucu da, burada öne sürülen genel tez açısından anlamlıdır. Nitekim, Latin Amerika'daki hemen bütün demokrasiye geçişlerde olağanüstü büyük belirsizliklerle karşılaşıldı;⁷² yeniden kurulan demokrasi-lerden geriye dönüş ihtimali ortadan kalkmadı.⁷³

Türkiye, Latin Amerika ülkeleri bir yana, Güney Avrupa'daki diğer ülkelerle kıyaslandığında da, kendine özgü bir siyasi hayata sahip olmaya devam etti. Sivil toplumdaki soyutlanmış bir devlet Türkiye'de Cumhuriyeti'nin temel özelliğini oluşturdu.⁷⁴ Theda Skocpol, toplumdaki özerk devlet olgusunun, (1) uluslararası ilişkilerin yol açtığı zorunluluklardan, (2) önemli kalkınma ve

70. G. O. O'Donnell ve P. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, s. 45.

71. Eduardo Viola ve Scott Mainwaring, "Transitions to Democracy: Brazil and Argentina in the 1980s", *Journal of International Affairs* 38 (1985), s. 219.

72. G. O. O'Donnell ve P. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, s. 3.

73. L. Whitehead, "International Aspects of Democratizations," s. 31.

74. Metin Heper, "State, Democracy and Bureaucracy in Turkey," *The State and Public Bureaucracies*"in içinde, der. M. Heper, s. 131-145; Metin Heper, "The State, Political Party and Society in Post-1983 Turkey," *Government and Opposition*, 25 (1990), s. 1-13.

çağdaşlaşma sorunlarının gündemde olmasından, (3) toplumsal düzen ve denetim ihtiyacından ve (4) kamu kuruluşlarında artan uzmanlaşmadan türediğini öne sürer.⁷⁵ Türkiye’de anılan tür bir devletin ortaya çıkmasının sebebi, kalkınma sorunu ve kamu kuruluşlarında uzmanlaşmanın artması değil, çağdaşlaşma projesi, güç bir coğrafyada yaşamak olgusu ve milli birlik ve beraberliğe atfedilen aşırı önemdir. Türkiye’de çağdaşlaşma hedefi, siyasi etkisi bulunan toplumsal grupların yokluğunda devlet seçkinleri tarafından benimsendi. Bu seçkinlere göre, çağdaşlaşma demokrasiyi de kapsıyordu, fakat bu seçkinler demokrasinin rasyonalist biçimini tercih ettiler. İslamiyetin toplum üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak ve onun yerine “aklı” koymak istiyorlardı. Demokrasi gerekli idi, fakat toplum için en iyi olan, bilgili kişiler tarafından tartışma yoluyla belirlenmeliydi. Bu devlet seçkinleri demokrasiyi belirli bir sınıfın ya da çıkar grubunun amaçlarına ulaşmasını sağlayacak bir araç olarak değil, ülkenin genel çıkarlarını ön planda tutacak bir amaç olarak algıladılar. Sonuç olarak, diğer pek çok ülke ile kıyaslandığında, Türkiye’de, çok partili siyasete geçiş (1945) ile birlikte demokrasi gündelik sosyal-ekonomik sorunlar ile ilgili politikaların yarışması şeklinde değil, aksine rejim tartışmaları ve dolayısıyla demokrasinin uygulanmasına ilişkin kurallar ile ilgili çatışmalar şeklinde ortaya çıktı ve devam etti.

Türkiye’de siyasal hayat temelde, devlet ve toplumsal gruplardan soyutlanmış siyasi partilerden oluştu. Siyasi partilerle toplumsal gruplar arasında kurumsallaşmış bir ilişki ağı gelişmedi; toplumsal gruplar, kendilerini temsil eden gönüllü kuruluşlar aracılığıyla hükümeti pek fazla etkileyemediler. Hükümet ile toplumsal gruplar arasındaki ilişki himayeci bir örüntü biçiminde gelişti.⁷⁶ Türkiye’de yalnızca devlet ve toplum arasında değil aynı zamanda siyasi partiler ve toplumsal gruplar arasındaki çeme-safe göz önünde tutulursa, toplumsal grupların bir araya gelmesi denetim altında tutulabiliyordu.

Böylece, Türkiye’de kültürel bölünme işlevsel bölünmeden daha önemli oldu. Birincil anlaşmazlık, Güney Avrupa’da olduğu gibi, sağ ve sol arasında değil, devlet ile siyasi seçkinler arasında idi.

75. Theda Skocpol, “Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research,” in *Bringing the State Back In*, Peter Evans, Dietrich Rueschmeyer ve Theda Skocpol, der., Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 9.

76. Metin Heper, “Interest Group Politics in Post-1980 Turkey,” 27-30 Eylül 1989 tarihinde İsviçre Zürih’te yapılan “Government and Organized Interests” adlı uluslararası konferansta sunulan bildiri.

Devlet seçkinleri siyasi çekişmelerin ülkenin yüksek çıkarlarını tehlikeye attığı sonucuna vardığı zaman asker müdahale etti.⁷⁷

Bu büyük oranda siyasi olmayan aktörlerin temsil ettiği devletin ana eksenini oluşturduğu çok güçlü kurumsallaşma modelinin, Türkiye’de rejim dönüşümlerine diğer ülkelerdekinden çok farklı etkileri oldu. Türkiye’de demokrasi, bir araç değil amaç olarak algılandı. Bu nedenle askeri müdahaleler (1960-1961, 1971-1973, 1980-1983) demokrasiyi hedef almadı, demokrasinin politikacılar yüzünden yozlaştığı düşünüldü. Bu nedenle, askerler her müdahalenin ardından makul bir süre içinde kışlarına çekildiler. Türkiye’de, ele aldığımız diğer ülkelerdeki gibi, *rejim* istikrarsızlığı olmadı, fakat *siyasi* istikrarsızlık devam etti. Bunun nedeni, devletin ve siyasi seçkinlerin yaklaşım tarzlarını uzlaştırmamanın güçlüğü idi. Güney Avrupa ülkelerinde farklı sınıfların çıkarlarını bağdaştırmak görece daha kolaydı. Tahmin edileceği gibi, sınıf farklılıklarından doğan bir çözüme ulaşmak, devlet ile siyasi seçkinler arasındaki anlaşmazlıkları çözmekten daha güçtür, fakat yalnızca göreceli olarak. Burada önemli olan, değişik gruptakilerin mevcut siyasi rejimi meşru kabul edip etmemesi ve diğer grupları siyasi sürecin dışında bırakmaya çalışıp çalışmayacağıdır.

Latin Amerika’da sosyal gruplar kendi görüşlerini derli toplu bir şekilde formüle edemedi; uzlaştırılmaya çalışılacak program önerileri/ideolojiler ortaya çıkmadı ve siyasi rejimler istikrara kavuşamadı. Türkiye’de her müdahalenin ardından yapılan anayasalar esas olarak aşamalı ve kontrollü geçişin aracı olarak düşünülmüdü; “doğru” siyasi davranışın ilkelerinin belgeleri olarak algılandı. Ara dönem geçtikten sonra (Türkiye’de gerçek “dönüşümler” olmamıştır), eski otoriterler ile yeni demokratlar arasında ya da geleneksel sağ ile halk kesimleri arasında bir gerginlik ortaya çıkmadı; gerginlik siyasetçilerle Anayasa Mahkemesi arasında oldu. Sözgelimi, Anayasa Mahkemesi, 1970’lerde, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin siyasi af gibi önemli bir konuda aldığı karar, usule uygun olmadığı gerekçesiyle bozmuştu.⁷⁸ Bu karar o tarihte büyük siyasi tartışmalara yol açmıştı.

Güney Avrupa’da, özellikle İtalya ve İspanya’da, anayasalar Türkiye’deki anayasalardan farklıdır, çünkü o anayasalar devlet seçkinlerinin siyasi seçkinlere dayattığı hususları kapsamıyordu,

77. Metin Heper, "Conclusion," *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*’in içinde, M. Heper ve Ahmet Evin, der., de Gruyter, Berlin, 1988, s. 249-257.

78. C. H. Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, Eothen Press, Walkington, İngiltere, 1983, s. 25-26.

tersine o anayasalar, “görüş birliğine” varmış olan siyasi seçkinlerin kendilerinin hazırladıkları belgelerdi. Latin Amerika’da ise, önemli rejim konularında görüş birliğine varmak bile olanaksızdı.

Türkiye, ağır baskıcı bir rejim bir yana, uzun süren herhangi bir otoriter rejim altında yaşamadığı için, Türkiye’de siyasi seçkinler geçmişten hiç bir şekilde ders almadılar; siyasi kurumlaşmanın önemini kavrayamadılar. Güney Avrupa ve Latin Amerika’da siyasi seçkinler geçmişten ders aldılar. Ancak alınan dersler iki coğrafyada değişik oldu. Önceki entelektüel birikimleri ve kurumsal gelenekleri nedeniyle, Güney Avrupa’daki siyasi seçkinler, siyasi kurumsallaşmanın önemini kavradılar. Böyle bir geleneğe sahip olmayan Latin Amerika’da alınan ders yüzeysel kaldı; siyasi kurumsallaşma meselesine değil, siyasi kurumlaşmanın çok zayıf olması dolayısıyla yapılan siyasi hatalara odaklandılar.

Demokrasimizin sorunları¹

Demokratikleşme, siyasi katılımın artması sürecidir. Demokrasinin pekişmesi (konsolidasyonu), demokrasiden başka bir rejimin artık genel kabul görmemesidir. Son yıllarda Türkiye'de demokrasisinin pekişmesinde bazı aşamalar kaydedilmiştir. Diğer taraftan, ülkenin siyasi rejiminin demokratikleşmesi bazı bakımlardan henüz yetersizdir. Her ne kadar kendi içinde çelişkili gibi görünse de, en azından bazı siyasi partilerin yeterince demokratikleşmemesinin, demokrasisinin pekişmesi yönünde kaydedilmiş olan gelişmeye katkıda bulunduğu ileri sürülebilir.

Demokrasinin pekişmesi için birinci önkoşul, ifade özgürlüğü, siyasi katılımın kısıtlanmaması, özgür ve adil seçim gibi demokrasinin temel kuralları ile ilgili olarak politikacılar arasında bir görüş birliği bulunmasıdır. İkinci önkoşul, ülkede millî birliğin gelişmiş olmasıdır. Örneğin demokrasi ciddi bir tehlike ile karşı karşıya kaldığı zaman, politikacılar kendi aralarındaki ayrılıkları bir kenara bırakıp söz konusu tehlikeyi atlatabilmek için gerekli önlemleri birlikte alabilmelidirler. Bu şekilde davranabilmele-ri aralarında yeterli güven ve uyumun gelişmiş olmasına bağlıdır. Politikacıların hem halkın ihtiyaçlarına *duyarlı* hem de *sorumlu* davranmaları demokrasinin pekişmesi için gereklidir. Burada sorumlu davranmaktan maksat, ihtiyaç halinde ülkenin uzun vadeli çıkarlarına gereken önemin verilmesidir.

Türkiye'de 20. yüzyılın sonunda uzun vadeli çıkarlar, uygulamada özellikle ordu tarafından önemli olarak tanımlanan çıkarlardır. Kanunlar orduya, ülkeyi hem iç hem de dış tehlikelere

1. * Çevirisi yapılan orijinal kitap içi bölüm: Metin Heper, "The Consolidation of Democracy versus Democratization in Turkey," *Political Parties in Turkey*'nin içinde. Barry Rubin ve Metin Heper, der., Frank Cass, Londra-Portland, OR, ABD, 2002.

karşı koruma görevini yüklemiştir. İki binli yıllara geçerken ordu, Kürt sorununu ve siyasi İslamı iki önemli iç tehdit olarak görmektedir.

Ordu, ülkeyi iç ve dış tehlikelere karşı koruma görevini Milli Güvenlik Kurulu (MGK) aracılığıyla yerine getirmektedir. Milli Güvenlik Kurulu, başbakan, başbakan yardımcısı, milli savunma, içişleri, adalet ve dışişleri bakanları ile genelkurmay başkanı ve dört kuvvet komutanından oluşmakta, Kurul'a cumhurbaşkanı başkanlık etmektedir. Anayasaya göre, Bakanlar Kurulu MGK'nın önerilerini öncelikle değerlendirmek zorundadır.² Bu nedenle, eğer politikacılar ülkenin uzun vadeli çıkarlarına yeterince önem vermezlerse yalnızca siyasi partiler siyasi desteklerini kaybetmekle kalmamakta (1999 genel seçimlerinde olduğu gibi), aynı zamanda rejimin kendisi de siyasi meşruiyet krizi ile karşılaşmaktadır. Geçmişte bu tür siyasi meşruiyet krizleri ordunun üç kez yönetimi ele alması ile sonuçlandı (1960-61, 1970-73 ve 1980-83). 1996-1997 yıllarında da ordu, laik-demokratik devlete karşı gene bir iç tehdidin ortaya çıktığı sonucuna vardı. Ancak bu kez yönetimi ele alma eğilimi göstermedi; sonunda Başbakan Erbakan'ın istemeyerek de olsa istifa etmesine yol açan bir süreç başlattı. Süreç şöyle işledi: MGK, asker üyelerin ısrarı üzerine, hükümetin siyasi İslama karşı bazı önlemler almasını önerdi. Necmettin Erbakan'ın başkanlığındaki din eğilimli Refah Partisi (RP) ile laik eğilimli Doğru Yol Partisi'nden (DYP) oluşan koalisyon hükümeti, MGK'nın önerdiği önlemlerin bazılarını kabul etmek istemedi, diğer bazılarını ise güdük bırakılmış bir şekilde benimseme eğilimi gösterdi. Bunun üzerine, ordu hükümet üzerindeki baskısını artırdı; yargıyı, üniversiteleri, bazı sivil toplum kuruluşlarını ve genel olarak halkı başarılı bir şekilde hükümete karşı harekete geçirdi. Halkın bir kısmı, akşamları evlerinin ışıklarını yakıp söndürerek hükümeti protesto etti. Ordunun müdahale edebileceğinden çekinen Erbakan sonunda istifasını verdi.

Ordu, 1980'lere kadar, ülkede politikacıların ülke için neyin en iyi olacağını akliselimle ve yurtsever tartışmalarla araştırdığı, yani *sorumlu* hareket ettiği, "rasyonel demokrasinin" yerleşmesini istedi. Politikacıların yalnızca kendi özel ve parti çıkarlarını gütmelerini onaylamadı. Daha sonraki yıllarda ordu demokrasiye yaklaşımını bir ölçüde yumuşattı. Ordu artık demokratik rejimlerde politikacıların özel çıkarlara karşı da duyarlı hareket

2. Daha sonraki yıllarda yapılan yapılan bazı değişiklikler ile MGK'nın sivil üye sayısı artırılmış ve Kurul hükümete karşı daha yetkisiz duruma getirilmiştir [Çeviren'in notu].

etmelerinin beklendiğini kabul etti. Öte taraftan, yukarıda değinildiği gibi, Kürt sorununa ve siyasi İslama karşı tedirginlik süregeldi. Ayrıca, asker ülke için en iyi oları bulmak amacıyla sağduyulu ve yurtsever biçimde yürütülecek tartışmaların önemini vurguladı; siyasetin, iktidarı ele geçirmek ve elde tutmak için çalışmaktan ziyade ülkenin sorunlarına odaklanarak yapılmasını istedi. Bunun yanı sıra asker, politikacıların siyasi sadakate değil liyakate değer vermeleri gerektiği konusunda da ısrarlı olmaya devam etti. Politikacılar bu düzeyi tutturamadıkları zaman ordu rahatsız oldu ve siyasete müdahale etti.

Bütün bunlar, Türkiye’de liberal demokrasinin asla pekişmeyeceği anlamına mı gelmektedir? Bu konuda karamsar olmak için bazı nedenler bulunmaktadır. Bir kere, Türkiye’de ordu müdahalede bulunduğu zaman, yönetimi uzun süre elinde tutmak istemedi; “demokrasiyi kendinden [demokrasiden] korumayı” ve yeniden “daha akılcı işleyen bir demokrasi” yerleştirmek istedi. Fakat, değinildiği gibi, giderek tanımladığı biçimi ile “rasyonel demokrasinin” bir ütopya olduğu sonucuna vardı. Daha da önemlisi, ordu, müdahaleler ile siyasetin istenildiği şekilde yeniden yapılandırılmayacağı noktasına geldi. Ayrıca asker uzun süredir müdahalelerin, terfilerin sırası bozulduğu için ordu safalarında moralleri olumsuz etkilediğini ve biraz zaman geçince eleştiriler arttığı için ordunun halkın gözünde saygınlığını yitirme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını düşünmektedir. Sonuç olarak, ordu, elinden gelse, müdahalede bulunmamayı tercih etmeye başlamıştır. Ayrıca, yukarıda belirtildiği gibi, ordunun politikacılardan beklentisi de yıllar geçtikçe azalmaktadır. Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne tam üye olma isteği göz önüne alındığında, büyük bir olasılıkla bu beklentiler yakın gelecekte daha da azalacaktır. Fakat bazı beklentiler hâlâ sürmektedir. Durum hoş karşılanırsa da karşılanmasa da demokrasinin kesinkes pekişmesi politikacıların bu beklentilere duyarlı olmasına bağlı olmaya devam etmektedir.

Demokratikleşme sorununa gelince, bu konu ile ilgili olarak demokrasinin Türkiye’ye 1940’larda, sosyoekonomik grupları temsil eden *siyasi seçkinler* tarafından değil *devlet seçkinleri* (kendilerini, ülkenin uzun vadeli çıkarlarının yegâne koruyucuları olarak gören siyaset adamları, bürokratlar ve askerler) tarafından getirildiğinin altını çizmek gerekir. “Akılcı demokrasi” taraftarı olan devlet seçkinleri, çok partili hayatı başlatarak, ülkeye en yararlı olanı bulmaya yardımcı olacak akılcı tartışmaların

kapsamını genişletmeyi amaçladılar. Bu nedenle, demokratikleşmenin birincil hedefi, siyasi katılımın gerçekte genişletilmesi olmadı. Kaldı ki demokrasiye geçişte sosyoekonomik gruplar önemli bir rol oynamadığından, toplumdan da siyasi katılımın genişletilmesi için etkili talepler gelmedi.

Sonuç olarak Türkiye’de demokrasi, uzun süre devlet seçkinleri ile siyasi seçkinler arasında bir çekişme şeklinde devam etti. Devlet seçkinleri, kendilerini ülkenin uzun vadeli çıkarlarının koruyucusu olarak gördüler ve özel çıkarlara karşı küçümseyici bir tavır takındılar; buna karşılık siyasi seçkinler kendilerini birincil olarak özel çıkarların temsilcileri gibi tanımladılar. Devlet seçkinlerinin demokrasi beklentileri ve bu nedenle siyasi seçkinlerle aralarındaki anlaşmazlığın, ülkenin siyasal hayatına önemli etkileri oldu.

Her şeyden önce, Türkiye’de siyaset, ülkenin ve halkın günlük ihtiyaçlarından çok rejim meselesi etrafında döndü. Örneğin demokrasi ve laiklik/sekülerizm konuları, sosyal sorunlardan, ekonomik meselelerden, çevre ile ilgili tartışmalardan ve hatta dış politikadan çok daha önemli tartışmalara ve siyasi hayatta kırılmalara yol açtı. Diğer sorunlarla kıyaslandığında, demokrasi ve laiklik/sekülerizm sorunlarının çözümü daha güçlü ve siyasette gerginliğe, dolayısıyla uyumsuzluğa neden oldu. Bu koşullarda, siyasi liderler, partilerinin rejim meseleri ile ilgili duruşlarını karşıt siyasi liderlere karşı amansızca savunan kahramanlar gibi algılandılar. Bu durum, parti liderlerinin parti üyeleri üzerinde aşırı otoriteye sahip olmalarına kolaylaştırdı ve parti içi demokrasi-nin gelişmesine engel oldu. Siyaset, rejim meselelerine odaklandığı ve halkın günlük ihtiyaçları konusunda çözüm üretmek ikinci planda kaldığı için bu konularda uzman parti üyelerinin kendilerin gösterebilmeleri ve siyasetin basamaklarında ilerleyebilmeleri mümkün olmadı. Adı geçen politikacılar rejim meseleleri ile ilgili konularda, daha da kötüsü, kişisel düzeyde parti liderleri ile mücadeleye giriştiklerinde partilerinden ihraç edildiler

Devlet seçkinleri ile siyasi seçkinler arasındaki çekişmenin ikinci önemli sonucu, siyasi himayenin (patronaj) ve kayırmacılığın (klientelizm) yaygınlaşması oldu. Siyasi seçkinlerin birinci derecede özel çıkarlara odaklanıp ülkenin uzun vadeli çıkarlarını pek dikkate almamaları, onların, oy getireceğini umduklarından, ekonominin olumsuz etkilenmesi pahasına, halkın belirli ihtiyaçlarını karşılamaya önem vermelerine yol açtı. Bu eğilimi, kendi partilerinin taraftarlarından gelen siyasi himaye taleplerini de

güçlendirdi. Uzmanlıklarını kullanarak politika üretilmesine katkıda bulunarak siyasette öne çıkma olanağı olmayan politikacılar, ancak seçmenlerine bazı özel hizmetler verip onları memnun ederek siyasette kalabildiler.

Devlet seçkinleri ile siyasi seçkinler arasında süregelen anlaşmazlığın üçüncü önemli sonucu, devlet seçkinlerininin demokrasiyi, bir *araç* –toplumsal grupların çıkarlarını karşılama aracı– gibi değil *amaç* –ülkeye en yararlı olanı bulma amacı– gibi algıladıklarından, hiçbir zaman devlet seçkinleri tarafından demokrasiinin kendisinin yanlış bir rejim olarak görülmemesi idi. Ordu ne zaman müdahale etse kendisini müdahaleye iten nedenden siyasetçileri sorumlu tuttu, demokrasiyi değil. Ordu bu nedenle süresiz olarak yönetimi elinde tutmayı düşünmedi.

Bu açıdan, Türkiye örneği, iki dünya savaşı arasında Avrupa'daki gelişmelerden çok farklı idi. Avrupa'da işçiler burjuvazinin çıkarlarına ya da belli gruplar ülkenin çıkarlarına karşı bir tehdit gibi görüldüler ve bu nedenle pek çok ülke Türkiye'deki askeri rejimlerden çok daha uzun süren otoriter rejimlere sürüklendi. Türkiye'deki askeri rejimlerin tersine, Avrupa'daki otoriter rejimler, siyasetçileri değil demokrasiyi suçladı. Türkiye'de tek partili dönemde (1923-1945) bile, demokrasi, birincil olmasa da nihai amaç oldu. Bu nedenle, tek partinin kendisi –Cumhuriyet Halk Partisi– çok partili sistemi getirdi. Bu nedenle, ordu müdahale ettiği zaman bir süre sonra kendiliğinden kışlasına çekildi.

Ancak demokrasinin araç değil amaç olarak benimsenmesinin olumlu olduğu kadar olumsuz sonuçları da oldu. Başka hiçbir rejim demokrasiye tercih edilmedi; fakat benimsenen demokrasinin kuralları liberal demokrasinin kurallarından farklı oldu. Ordu nihai hakem rolünü üstlenmeyi sürdürdü. Sonuç olarak, her ne kadar 1990'ların sonu ile 2000'lerin başında demokrasinin pekiştirilmesinde önemli adımlar atılmış olsa da siyasi rejim tümüyle demokratikleştirilemedi.

Bu yıllarda demokrasinin pekiştirilmesi doğrultusunda kaydedilen ilerlemeler nelerdi? Bu yıllarda yedi siyasi partiden üçü hükümet ve üçü muhalefet partisi olmak üzere altı siyasi parti, farklı düzeylerde de olsa, giderek daha çok mevcut siyasi rejimi yanlış eğilimleri benimsedi. Bu çizgide bir dönüşümden geçmeyen tek siyasi parti Doğru Yol Partisi (DYP) oldu.

Demokratik Sol Parti (DSP), İslamiyet hakkında daha ılımlı bir tutum benimsedi. Parti'nin Başkanı Bülent Ecevit, ideolojik grupların partiye katılmasını önledi ve aynı zamanda himaye ve

kayırmacılıktan da uzak durdu. Ecevit 1999-2001 yıllarında, başbakan olarak, Türkiye'nin o zamana kadar iç uyumu en fazla olan bir koalisyonu yönetti. Ecevit her zaman güvenilir bir insan olmuştur. Ancak genel başkanlığını yaptığı (eski) Cumhuriyet Halk Partisi, Ecevit'in sol söylemi ile neredeyse sistem karşıtı bir partiye dönüştü. Sonraki partisi (DSP), siyasete daha dengeli yaklaştı. DSP, sosyal demokrasiyi ılımlı milliyetçilik ile harmanlamaya çalıştı. Başbakan Ecevit'in İslamiyet hakkındaki fikirleri ordunun görüşünden farklı idi. Sözgelimi, Ecevit, ordunun aksine, Nurcular Hareketi'nin Fethullah Gülen tarafından yönetilen bir kolu olan Fethullahçılar gibi dini grupların, Cumhuriyet için tehlike olmadığını, aslında Gülen'in laikleri ve İslamcıları birbirlerine daha yakın bir çizgiye çekebileceğini düşünmüştü. Ancak Ecevit'in kendisi, sistem karşıtı militan bir cepheleşme politikası gütmemişti.

Devlet Bahçeli'nin liderliğindeki Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), bu yıllarda anti-kapitalist ve Batı karşıtı eğilimini geride bıraktı. Bahçeli, partisinden Ülkü Ocakları kökenli gençlik grubunu ve daha sonra Büyük Türkiye Partisi'ni (BTP) kurmuş olan İslamcı milliyetçileri uzaklaştırmak için önemli adımlar attı. MHP, halkın dini ve kültürel hassasiyetlerine karşı duyarlı oldu; ordunun aksine, eğer isterlerse kız öğrencilerin, üniversitelere başları örtülü olarak girebilmeleri gerektiği görüşünü taşıdı. Ancak MHP bu konuda ısrarcı olmadı, ordunun zaman içinde bu konuda ikna olmasını umut etti. Öte taraftan Bahçeli başörtülü kadın milletvekillerinin Meclis'e bu şekilde girmeye çalışmalarına karşı çıktı. 1980'lerde başlayarak, özellikle son yıllarda, MHP aşırı milliyetçilikten uzaklaştı ve siyasi yelpazenin merkezine doğru yaklaştı. Ecevit gibi, MHP lideri Bahçeli'nin de kişisel özellikleri son derece olumludur. Hükümet içinde uyuma değer vermiş, ülke çıkarlarının partisinin başlıca kaygısı olması gerektiğini düşünmüştür. Ecevit gibi, Bahçeli de Başbakan Yardımcılığı yaptığı 1999 sonrası koalisyon hükümetinde uyumu sağlamak için önemli bir rol oynadı. Bahçeli ile kendisi de Başbakan Yardımcısı olan ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz arasında bir gerginlik yaşandı; fakat Bahçeli ve Yılmaz, biraz da Ecevit'in araya girmesiyle bu anlaşmazlığın kriz boyutuna gelmesine izin vermediler.

1980'lerde, Turgut Özal'ın lideri olduğu Anavatan Partisi (ANAP), dört görüşü –muhafazakârlık, ekonomik liberalizm, sosyal demokrasi ve milliyetçiliği– temsil etmeye çalıştı ve liberal ekonomik akılcılık ile dini ve ahlâki değerlere dayalı toplumsal

birlikteliğin (tesanüdün) sentezine ihtiyaç olduğunun altını çizdi. Parti üç özgürlüğü –vicdan, ifade, girişim özgürlüklerini– destekledi. Özal’dan sonra Mesut Yılmaz’ın liderliğindeki ANAP’ın, üyeleri arasında görüş birliğine varılmış bir kimliğinin olmadığı ve değişmekte olan kültürel ve siyasi koşullara uyum sağlayamadığı da doğru idi. Fakat parti ekonomik liberalleri ve milliyetçileri başarıyla bir arada tutabilmiş ve güçlü bir biçimde Batı yanlısı bir tavra sahip olmuştu. Parti lideri Yılmaz her ne kadar ordu aleyhine demeçler vermeye eğilimli olsa da 1999-2001 koalisyon hükümetine katılmıştı. Ancak pek çok siyasi gözlemci Yılmaz’ın kişisel özelliklerini Ecevit ve Bahçeli kadar olumlu bulmamıştır. Bununla birlikte Yılmaz liderliğindeki ANAP da sistem karşıtı bir duruş sergilememiştir.

1969 yılından itibaren Türkiye’de dini odaklı partilerin kurulmasının altında yatan asıl gerekçe, sistem karşıtı bir hedef içermiyordu. Amaç, İslamiyet’e dayalı bir devlet kurmak değil, dini değerler temelinde ülkede ahlâki gelişmeye katkıda bulunmaktır. Ancak Necmettin Erbakan bu partilerde siyasi İslam yanlısı sesleri bastıramadı; kendisi de bazen o koroya katıldı; sonuçta bu partiler birbiri ardına kapatıldı. Fakat bu süreçte, bu siyasi partiler açısından laiklik kavramı önemli bir evrim geçirdi. Önceleri laiklik ve İslamiyet’in birbirleri ile bağdaşamayacağı düşünüldü. Ancak daha sonra devletin İslamiyet’e ve İslamiyet’in devlete müdahale etmemesi gerektiği noktasına gelindi. Dini eğilimli en son parti -Recep Tayyip Erdoğan’ın liderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)– ise siyasette dini sembolleri bile kullanmamakta kararlı olduğu görünümü verdi.

Önceleri Deniz Baykal’ın liderliğindeki (yeni) Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), hizipçi siyaseti sürdürüyordu. Ayrıca, parti laikliği militan bir şekilde savunuyor, dini akıldışılıkla eş tutuyor, dolayısıyla İslamiyet’in halkın önemli bir sosyolojik gerçeği olduğunu gözden kaçırıyordu. Bu durum, parti içinde seçkincilik eğilimlerine yol açmıştı. Üstelik, CHP’nin söylemi, sadece Cumhuriyet ilkelerine odaklanmıştı, bu nedenle parti diğer alanlarda ve değişen çağın gerekliliklerine uygun politika üretmiyordu. Fakat sonradan CHP’nin yeni bir eğilim benimseme niyetleri olduğunu gösteren belirtiler ortaya çıktı. Partinin amacı devlet-toplum ikileminin üstesinden gelmek idi. Baykal’ın yeni “Anadolu Solu” söylemi, yalnızca dindarlığa karşı hoşgörüyü değil, aynı zamanda dindarlığın kendisine önem atfedilmesini de içeriyordu. CHP ayrıca Türkiye’de demokrasinin daha ileri bir

düzeye çekilmesinden de yana idi; azınlıkların ve aynı zamanda, kadınlar gibi, geleneksel olarak ezilen grupların haklarını da savunmaktaydı. Sosyoekonomik açıdan, CHP bir taraftan bazı çekincelerle de olsa piyasa ekonomisi gerçeğini kabul etmekte, diğer taraftan sosyal demokrasinin evrensel kurallarının altını çizmekte idi. 2000'li yılların başında CHP'nin söylemi artık *sınıf* odaklı değil *insan* odaklı idi.

Tansu Çiller'in Doğru Yol Partisi, liderinin kişisel özelliklerinden ve siyasetteki tavrından olumsuz etkilenmiştir. Partinin şanssızlığı büyüktü, çünkü Çiller kişisel bir yöntem benimsemişti. Bülent Ecevit ile eşi Rahşan Ecevit de partileri Demokratik Sol Parti'yi yakından denetlemişlerdi; fakat bu denetim bazı ilkelere dayanıyordu. Bu ilkelerden biri, radikal solcuları partiden uzak tutmaktı. Çiller örneğinde ise herhangi bir ilke olduğunu söylemek güçtü. Bahçeli ülkeye birinci öncelik verdi; partisi ikinci sırada, kendi siyasi kaderi üçüncü sırada idi. Çiller'e gelince, onun için kişisel siyasi çıkarından başka hiçbir şey önem taşımıyordu. Bu yüzden, himaye ve kayırmacılığa en ilkesiz şekilde başvurdu. Ayrıca, hiçbir ilkesi olmadığı için tutarsızdı; sözlerini tutmazdı; çoğu zaman çabucak birbirine taban tabana zıt görüşler ve politikalar benimserdi. Sözelimi, iktidarda iken hükümetin Kürt meselesindeki karar verme yetkilerini orduya devretmişti; fakat iktidardan düşer düşmez ordu ile sert bir ağız dalaşına girdi. Çiller yalnızca ilkeden yoksun değildi, aynı zamanda dürüstlüğü de kuşkulu idi. DYP, rejim karşıtı değildi; ancak Çiller'in başkanlığında demokrasinin düzeyini çok aşağılara çekti.

Etnik eğilimli siyasi partilere gelince, sistem karşıtlığı Halkın Emek Partisi'nden (HEP) Demokrasi Partisi'ne (DEP) doğru arttı, fakat DEP'ten Halkın Demokrasi Partisi'ne (HADEP) doğru azaldı. HADEP de önceleri siyasete etnik içerikli bir yaklaşım sergiledi. Fakat, 1999'dan sonra, Anayasa Mahkemesi'nin, partinin o yıl yapılacak genel seçimlere katılmasına olanak vermesinin ardından parti liderleri daha sistem yanlısı davranmaya başladılar; hatta içlerindeki radikal unsurları uzak tutabilmek için kamu görevlilerinden bile yardım istediler. Kendi partilerinin de bir "Türkiye partisi" olduğunu açıkça ilan ettiler.

Bu bölümde ele alınan yedi partiden altısı son zamanlarda, Türkiye'de demokrasinin yakın gelecekte pekişmesini hızlandıracak çeşitli dönüşümler sergilemiş olmakla birlikte, yukarıda belirtildiği gibi, bu partilerin son yıllardaki genel olarak demokratikleşme ve özel olarak parti içi demokrasi sicilleri gelecek için

umut verici değildi. Yedi partinin hiçbiri, sosyoekonomik grupların kamusal karar verme sürecine etkin bir şekilde katılmalarına isteklilik göstermedi. Yalnızca CHP toplumsal gruplarla ortaklaşa çalıştı, fakat bunlar da sosyoekonomik gruplar değil kimlik grupları idi. Ayrıca, partilerin çoğu, halkın İslamiyet gibi temel meselelerdeki hassasiyetine ve siyasette ve toplumda temel bir uyum ihtiyacına duyarlı davranmadı. Bu açıdan, Demokratik Sol Parti (DSP), Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve dini odaklı partilerin istisna teşkil etmiş olduğu söylenebilir. Dini odaklı partiler halkın Müslümanlık ile ilgili isteklerini ve dileklerini dikkate almaya çalıştı, fakat halkın uyumlu bir siyaset ve toplum görme isteğine ilgisiz kaldı.

İncelenen partilerin büyük çoğunluğunda parti içi demokrasiye rastlanmadı. Parti liderleri, partilerini tahakkümleri altına aldılar; yalnızca görüş ayrılıklarına değil aynı zamanda yapıcı eleştirilere karşı bile hoşgörüsüz davrandılar. Parti içi demokrasi olduğu görüntüsü veren tek parti, demokratik merkezîyetçiliği ile ANAP idi. Yılmaz partisinin üyelerine danıştırdı, fakat son sözü kendisi söylerdi; lider ile yarışmaya kalkan herkes kendini etkisiz hale getirilmiş bulurdu. Doğru Yol Partisi diğer uçta duruyordu ve yalnızca liderin kişisel siyasi çıkarının desteklenmesi bekleniyordu. DSP, MHP ve dini ve etnik odaklı diğer partilerde, liderler büyük ölçüde bazı ülkelere göre davranırlardı. ANAP ve CHP gibi partilerde, bazı hedeflerden söz edilirdi, fakat liderler bu hedeflere uygun hareket edecekleri konusunda güven vermezlerdi. Doğru Yol Partisi'nde ne bir ülkü ne de lidere güven vardı.

Son olarak, bazı siyasi partilerde, parti içi demokrasinin olmasının bu partilerde sistem yanlısı eğilimleri artırdığı öne sürülebilir, fakat diğerlerinde böyle değildi. Lider egemenliğinin bu bakımdan işlevsel olduğu siyasi partilere örnek olarak, DSP, MHP, CHP, HADEP ve en son kurulan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) gösterilebilir. Özellikle DSP'de ve genellikle AKP'de liderler için başında ağırlıklarını koydular ve partilerini sistem eğilimli üyelerden oluşturdular. MHP ve CHP de sistem karşıtı grupları partilerinden uzaklaştırmak için çok uğraştı ve büyük ölçüde başarılı oldu. HADEP liderinin de, MHP ve CHP liderlerine benzer bir çaba harcadığı anlaşılmaktadır. Fakat ne ölçüde başarılı olmuş olduğu açık değildir. Mili Nizam Partisi'nden Refah Partisi'ne kadar din eğilimli partilerde, Erbakan bu tür bir çaba göstermedi, çünkü radikal İslamcılarının desteğini kaybetmekten korktu. ANAP lideri Yılmaz'ın bu konudaki performansı,

hem olumlu hem de olumsuzdu: partisinde büyük değişikliklere yol açacak kadar güçlü değildi; zaten partililerinin görüşleri Yılmaz'ın görüşleri ile çelişmiyordu, fakat partisi, Yılmaz'ın kişilik özellikleri ve siyasi söylemi nedeniyle ona biraz yabancılaşmıştı. En kötü durumda Çiller idi; Süleyman Demirel'den aldığı partiyi adete "parya" bir partiye dönüştürdü.

Ülkemizde, siyasi seçkinler arasında demokratik değerlerin yaygınlık kazanamamasına karşın demokrasinin pekişmesi yönünde belli bir ilerleme kaydedilmiştir. Demokrasinin pekişmesi yönündeki ilerleme, demokrasinin *araç* değil *amaç* olarak algılanmasının sonucu idi. Siyasi meşruiyet krizleri ile karşı karşıya gelindiği zaman, suç demokrasiye yüklenmedi; suç siyasetçilere yüklendi. Demokratik değerler yaygınlık kazanamadı; bunun nedeni, devlet seçkinleri bir ölçüde ikinci plana çekilmeye başlayınca yerlerini, toplumsal seçkinlerin ağırlığını koyduğu bir siyasi rejimin değil siyasi seçkinlerin denetiminde bir siyasi rejimin yerleşmeye başlaması idi. Türkiye demokratikleşmekte yetersiz kaldı, çünkü çok partili siyasi hayat toplumsal grupların talebi sonucu ortaya çıkmadı. Demokrasiye geçiş kararı, kendilerini demokratikleştirmeye istekli olmayan devlet seçkinleri tarafından alındı ve otoriter eğilimler gösteren siyasi liderler tarafından yürütüldü. Devlet seçkinlerinden bağımsız demokrasi pratiği uygulaması, genelde himaye ve kayırmacılığın ötesine geçemedi. Ülkede demokrasimi bir ölçüde pekişti, ancak aynı ölçüde demokratikleşemedi.

“Güçlü Devlet” ve demokrasi¹ *

Giriş

Devlet olgusu hakkındaki karşılaştırmalı sosyal bilimler literatürü, hem daha çoğulcu bir siyasi sisteme geçişin ön koşulu olarak ulusal birliğin hem de artan katılımın gerekli kıldığı yeniden entegrasyonun, ya “siyasi” ya da “devlet” seçkinleri tarafından gerçekleştirilebileceğinin altını çizmektedir. Anglo-Amerikan ülkelerinde bu işlevler çoğunlukla siyasi seçkinler tarafından yerine getirilmiştir. Bu ülkelerde *Gemeinschaft*’tan (topluluk, cemaat) *Gesellschaft*’ta (toplum) dönüşüm, “dinamik bir uzlaşma” çerçevesinde gerçekleşmiştir: Yeni tartışma konuları ortaya çıktıkça görüş ayrılıkları genellikle uzlaşılarak giderilmiştir. Avrupa’daki bazı ülkelerde ise cemaatten (topluluktan) topluma dönüşme olgusu ile toplumda entegrasyonu sağlayacak devletin ortaya çıkması aynı anda olmuş ve bu ülkelerde devlet toplum karşısında özgün ve özerk bir statü kazanmıştır.²

Söz konusu devlet olgusu hakkındaki karşılaştırmalı sosyal bilimler literatürü, geleneksel modernleşme kuramını tamamlayıcı bir işlev görmüştür. Geleneksel modernleşme kuramı çerçevesinde, sağlıklı bir demokrasinin ekonomik, sosyal, kültürel, psikolojik ve siyasal önkoşullarının toplumun bünyesinde gömülü olduğu varsayımı yapılmıştır. Bu nedenle, bazı demokrasilerde toplumun genel çıkarını en iyi kendilerinin temsil edebileceği ve dolayısıyla koruyacağı varsayımından hareket eden devlet

1. * Çevrilen orijinal kitap içi bölüm: Metin Heper, “The ‘Strong State’ and Democracy: The Turkish Case in Comparative and Historical Perspective,” *Democracy and Modernity*’nin içinde, S. N. Eisenstadt, der., E. J. Brill, Leiden-New York-København-Köln, 1992.

2. Toplum çeşitleri ve “devletlilik” (stateness) kavramı ile ilgili olarak şu kaynaktan yararlanılmıştır: K. F. H. Dyson, *The State Tradition in Western Europe: The Study of an Idea and Institution*, Oxford, 1980, s. 57.

seçkinlerinin demokratik rejimin istikrarını gözetmek konusunda önde gelen bir rol oynayabileceği olasılığı gözardı edilmiştir.

Türkiye'deki gelişmeler bu ikinci durumun tipik bir örneğini oluşturmuştur. 1945 yılında çok partili sisteme geçilmesinden bu yana Türkiye ardı ardına iki kez siyasi katılım krizi ile karşılaşmıştır. Bu krizlerden ilki, çevreyi temsil ettiğini ileri süren yeni bir grup seçkinin geleneksel bürokratik seçkinlere meydan okuduğu zaman, ikincisi artan kentleşmenin, taşradan kent merkezlerine tümüyle yeni çıkarlar ve dolayısıyla talepler taşıdığı zaman ortaya çıkmıştır.³ S. P. Huntington'ın çözümlemesine göre,⁴ bu krizler, 1940'lı yılların ortalarından itibaren yirmi yıl boyunca yönetimde pretoryenizmin (askeri/yarı askeri yönetimin) belirtilerinin hızla arttığı dönemde meydana gelmiştir. Başka bir çalışmamda belirttiğim gibi,⁵ söz konusu dönem boyunca ve özellikle 1970'lerde, siyasi seçkinler *siyasal sorumluluğu* neredeyse tamamen ihmal ederek, ilgili çıkar ve taleplere *siyasal duyarlılığı* gittikçe daha çok vurguladılar. Huntington'ın yorumuna dönersek, artan siyasi hareketliliğe (*political mobilization*) karşın, siyasi partilerin toplumsal gruplardan bağımsız kalmayı sürdürmediği, böylece çelişen talepler ve çıkarlar üzerinde toplumsal uzlaşmaya sağlayacak etkin bir hakem işlevini görememiş olduğu öne sürülebilir. Bu durumun sonucu olsa gerek, D. A. Rustow'un sözünü ettiği demokrasinin nihai bir önkoşulu olan "demokratik kuralları içselleştirme" (*habituation*) aşaması,⁶ Türkiye'de 1970'li yılların sonunda dahi pek gerçekleşmemiştir.

Öte taraftan kabul etmek gerekir ki pek çok yeni demokrasinin aksine Türkiye'de, ne siyasal rejimin meşruiyet kaynağı yasal-akılcı (*legal-rational*) bir yetki formülünden kişisel egemenliğe dayalı karizmatik yetki formülüne dönüştürülmüş, ne de siyasal rejim anarşiye sürüklenmiştir. Her ne kadar Türkiye'de ordu 1960-1980 yılları arasında üç kez askeri müdahalede bulunmuş olsa da bu müdahalelerin her defasında asıl amacı "demokrasiyi yörüngesine oturtmak"tı. Türkiye'de birbiri ardına müdahaleler yapılmadı; her müdahalede de askerler makul bir süre

3. Frank Tachau, *Turkey: The Politics of Authority, Democracy and Development*, New York, 1984.

4. Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, New Haven, 1968, iv. Bölüm.

5. Metin Heper, "Recent Instability in Turkish Politics – End of Monocentrist Polity?" *International Journal of Turkish Studies*, I (1979-1980), s. 358-359.

6. Dankwart A. Rustow, "Transition to Democracy – Toward a Dynamic Model", *Comparative Politics*, II (1970) s. 358-359.

sonra kışlarına geri döndüler. Bu nedenle, Türkiye'nin siyasi sorunları sadece siyasi kriz düzeyinde kaldı ve rejimin çökmesine yol açmadı. Bu durum, Türkiye'yi İspanya, İtalya, Almanya gibi Avrupa ülkelerinin II. Dünya Savaşı öncesi deneyiminden farklı kılmıştır.⁷ Türkiye çok partili sisteme geçtikten sonra, siyasi krizler, demokrasinin yeniden yapılanması çabalarına yol açtı; tekrarlamak gerekirse, ülke uzun süren otoriter yönetimlere sürüklenmedi.

Belirtildiği gibi, eğer "güçlü devlet"⁸ alternatif bir siyasi entegrasyon ve aynı zamanda meşruiyet kaynağı olarak görürsek, bir taraftan Avrupa ülkeleri bir taraftan da yeni ülkeler ile Türkiye arasındaki rejim farkları daha iyi anlaşılabilir. Burada sözü edilen devlet, rasyonel biçimde formüle edilmiş ve koruyuculuğunu yüklediği normlar ve değerler ile "aşkın" bir devlettir. Bu devlet (1) toplumun ve siyasal hayatın değişik unsurlarını bu normlar ve değerler çevresinde birleştirmeye çalışan bütünleştirici bir devlettir; aynı zamanda (2) yalnızca söz konusu normlara ve değerlere göre yürütülen siyasetin meşru olduğunda ısrar eden bir devlettir.⁹

Bu çalışmada iki tez ileri sürülmektedir. Birinci tez şudur: Türkiye ile pek çok yeni ülke arasındaki siyasi rejim konusundaki farklar, Türkiye'de, burada tanımlandığı biçimi ile, "güçlü bir devlet" in bulunması, pek çok yeni ülkede ise devletin çok zayıf olmasının sonucudur.¹⁰ J. Linz "yerleşik demokrasi"yi şöyle tanımlamıştır: "Siyasi parti kurma ve hiçbir etkili siyasi kurumu doğrudan ya da dolaylı olarak seçmene karşı sorumluluğun dışında bırakmamak, düzenli aralıklarla serbest ve dürüstçe seçim yapmak".¹¹ Türkiye bu anlamda yerleşik bir demokrasiye sahiptir. 1945 yılında çok partili sisteme geçilmesinden bu yana 1946 seçimleri hariç, seçimler serbest ve dürüst bir şekilde yapılmış ve zaman zaman hükümet olaysız bir

7. Juan Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes – Crisis, Breakdown and Reequilibration*, Baltimore-Londra, 1978.

8. Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer ve Theda Skocpol, der., *Bringing the State Back In*, Cambridge, İngiltere, 1985.

9. Dyson, *The State Tradition in Western Europe*, s. 206. Ayrıca bkz., Robert N. Berki, "State and Society: An Antithesis of Modern Political Thought", *State and Society in Contemporary Europe*'un içinde, Jack Hayward ve Robert N. Berki, der., Oxford, 1979.

10. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Walkington, İngiltere, 1985. Geçerken belirtmek gerekir ki "güçlü devlet" kavramı, devletin siyasete etkisinin (bazen olumlu bazen olumsuz biçimde) önemli olduğunu gösterir, toplum karşısında kesinlikle etkin olduğunu, örneğin başarılı bir şekilde vergi toplayabileceğini göstermez.

11. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes*, s. 5

şekilde el değiştirmiştir. Türkiye'nin hızlı siyasi hareketliliğe ve siyasal pretoryenizme karşın "yerleşik demokrasi" olgusu,¹² yalnızca devletin siyasal hayatta oynadığı rolün niteliği ile açıklanabilir. Bu husus şöyle ifade edilmiştir:

Devletin yönetim deneyimi, devlete saygı, Türkiye'nin siyasi kültüründe devletin önemi, devlete siyasi hayatta belli bir ağırlık ve ciddiyet (*gravitas*) sağlamış ve bu özelliği ile devlet siyasal hayatta bir istikrar unsuru olmuştur.¹³

Türkiye'nin demokrasi serüveni, C. Tilly'nin, eğer siyasal rejim yeterli meşruiyete sahip ise tek başına modernizasyonun mutlaka siyasal hayatta büyük çalkantılara yol açmayacağı görüşünü dolaylı olarak da olsa desteklemektedir.¹⁴ Türkiye'de siyasi bütünleşme aracı olarak devlet, artan pretoryenizmin yarattığı krizlerin derinleşmesini önlemiştir. Bu özel rol, siyasal ve toplumsal hayatta bütünleşme "ihtiyacı" belirlediğinde devletin duruma el koymasına yol açmış ve bu durum ülkede pek çok kişinin gözünde devletin meşruiyetini güçlendirmiştir.

Burada ileri sürülen ikinci tez şudur. Türkiye'de devletin siyasal hayatta oynadığı önemli rol dolayısıyla, Türkiye bir bakıma benzer devlet geleneğine sahip Avrupa ülkeleri grubuna dahil edilebilir. W. Hale'in belirttiği gibi, "iktisatçıların ve sosyologların Türkiye'yi gelişmekte olan ülkeler arasında saymalarına karşın Türkiye'nin Rönesans sonrası tarihi, sözgelimi Nijerya, Hindistan ya da Brezilya'dan daha çok bazı Avrupa ülkeleri tarihi ile ortaktır."¹⁵ Fakat Türkiye bir bakımdan da benzer devlet geleneğine sahip Avrupa ülkeleri kategorisine dahil edilemez: Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde devlet, siyasi yönden etkili toplumsal gruplarla birlikte ortaya çıkmadı; bu toplumsal grupları siyasi yönden etkisiz hale getirerek siyasal hayatta etkin bir role sahip oldu. Mutlakiyetçi Fransız ve Prusyalı

12. Burada şu nokta da hatırlanmalıdır: Türkiye ne Venezuella'nın petrolüne, ne Hindistan'ın siyasi yaşamında önemli kast sistemine, ne de Sri Lanka'nın izole durumu-na sahiptir.

13. Andrew Mango, "The State of Turkey", *Middle Eastern Studies*, XIII (1977), s. 265.

14. Charles Tilly, "Does Modernization Breed Revolution", *Comparative Politics*, III (1973), s. 447. Bu açıdan siyasal etmenlerin önemi konusunda, bkz. Samuel P. Huntington, "Will More Countries Become Democratic?" *Political Science Quarterly*, XCIX (1984), s. 193-218 ve Rustow, "Transitions to Democracy".

15. William Hale, "Modern Turkish Politics – An Historical Introduction", *Aspects of Modern Turkey*'nin içinde, William Hale, der., Londra 1976, s. 1.

krallar güçlerinin zirvesinde iken bile yerel meclislerin (sırasıyla *parlement* ve *Stände*) istekleri ve baskıları ile mücadele etmek zorunda kalnuşlardı.

Osmanlı padişahları ise Fatih Sultan Mehmet'ten sonra, merkezi etkileyebilecek güçte bir aristokrasi ile baş etmek zorunda kalmadılar.¹⁶

Güçlü devletlere sahip Avrupa ülkeleri, güçlü devlet modelinin meşruiyetini kaybetmesinin sonucu olarak siyasi istikrarsızlık tehlikesi ile karşı karşıya kaldılar;¹⁷ bu durum, siyasi rejimleri çöken bazı Avrupa ülkelerinde görüldü. Öte taraftan, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra pek çok Avrupa ülkesi demokrasilerini başarıyla yeniden yapılandırdı. Fakat, sözgelimi, Almanya'da (1949) ve Fransa'da (1958) demokrasinin yeniden yapılandırılması, nitelik bakımından, Türkiye'nin 1960 yılından sonra demokrasisini yeniden yapılandırmasından farklı idi. Her şeyden önce, Almanya'da ve Fransa'da, demokrasinin yeniden yapılandırılması, seçilmiş toplumsal grupların temsilcileri tarafından gerçekleştirildi,¹⁸ ve güçlü devlet olgusu, Türkiye'ye kıyasla daha zayıf bir biçimde korundu. Devlet başkanı ve/ya da bürokrasi ile siyasi parti, beraberce "devlet işlevi"ni yüklediler; siyasi partiler hem siyasi duyarlılık hem de siyasi sorumluluk sergilemeye başladılar.¹⁹ Türkiye'de ise demokrasinin yeniden yapılandırılması güçlü devlet fikrine yakın duran devlet seçkinleri tarafından tek taraflı olarak gerçekleştirildi. Önce sivil bürokrasiye ve orduya (1960), daha sonra cumhurbaşkanlığına (doğrudan) ve yine ordu'ya (1982) devlet işlevi yüklendi. Rustow, toplumsal grupların seçilmiş temsilcilerinden söz ederek, yalnızca çatışmaları takip eden uzlaşmalardan doğan demokrasilerin yaşayabildiğini belirtmiştir.²⁰

Eğer devlet seçkinleri ile siyasi seçkinler arasındaki çatışmalara

16. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki durum için bkz., Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, I (1980), s. 81-105. [Çevirisi bu kitapta bölüm I]

17. Betrand Badie ve Pierre Birnbaum, *The Sociology of the State*, Chicago, 1983, s. 137.

18. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes*, v. bölüm. Hiç kuşku yok ki Almanya'da demokrasini yerleşmesinde Mütteliklerin oynadığı rol gözardı edilemez. Fakat dışarıdan demokrasiyi dayatma çabaları diğer pek çok bağlamda, özellikle üçüncü dünyada başarısız olduğundan, yerel seçkinlerin oynadığı rol belirleyici değilse bile çok önemli görülebilir.

19. Metin Heper, "The State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective", *Comparative Studies in Society and History*, XXV (1985), s. 86-110.

20. Rustow, "Transitions to Democracy", s. 352-355.

aynı açıdan bakılırsa, Avrupa ile Türkiye demokrasilerinde yeniden yapılandırma modelleri arasındaki farkın, sonuçta iki ortamda birbirinden tamamen farklı sonuçlar elde edilmesine yol açtığı ileri sürülebilir.

Burada çizilen resmi tamamlamak ve Türkiye'de güçlü devlet geleneğinin demokrasiye etkilerini de karşılaştırmalı bir biçimde ele almak için Türkiye'de devlet seçkinlerinin demokrasiyi nasıl algıladıklarının da açıklığa kavuşturulması gerekir. 18. yüzyılın sonundan itibaren benimsenen savunmacı (saldırgan değil kendini savunmacı *defensive*) modernleşme stratejisi, Batılılaşmayı Osmanlı-Türk bürokratik seçkinlerinin gündeminin en başına koydu ve Batılılaşma, diğer anlamlarının yanı sıra demokrasi olarak da algılandı.²¹ Fakat, B. Moore'un tercih edeceği, yükselen toplumsal sınıfların ısrar ettiği demokrasiden ziyade bürokratik seçkinlerin bilinçli kararı ile benimsenen demokrasi, doğal olarak çeşitli çıkarların uzlaştırılması gereken bir siyasal sistem olarak görülmedi. Osmanlı döneminde demokratik yönde açılım, sadece bürokratik seçkinlerin padişahın kişisel yönetiminden kurtulması gibi anlaşıldı. Cumhuriyet döneminin büyük bir kısmında ise demokrasi, bürokratik seçkinlerin ülke için neyin en doğru olduğuna karar vermelerine olanak sağlamak amacıyla "aydın"-bürokratik seçkinlerin, çoğunluğun "mutlakiyetçiliğinden" kurtulması gibi algılandı. Bu durumun sonucu olsa gerek, daima denetim altında tutulmaya çalışılan siyasal seçkinler, aşırı muhalif ya da sorumsuz davranışlar sergilediler; onların böyle hareket etmeleri de "aydın"-bürokratik devlet seçkinlerinin onlara karşı olan önyargılarını daha da pekiştirdi.

T. Skocpol ve diğerleri, yapısal-işlevci gelişimciliğin ve çeşitli neo-Marksist akımların sosyal determinist (toplumsal belirlemeci) varsayımlarından bazılarının vazgeçmek gerektiğini inandırıcı bir şekilde gösterdiler. Devlet ile sosyoekonomik ve sosyo-kültürel olgular arasındaki ilişkinin diyalektik olarak incelenmesi gerektiğinin altını çizerek, "de Tocqueville" yaklaşımının, devletin kurumlarının ve eylemlerinin, grupların oluşumuna ve çeşitli toplumsal grupların siyasi kapasitelerini, fikirlerini ve isteklerini etkileme biçimlerinin yeniden ele alınması gerektiğini

21. Türkler kendilerini daima Batı standartlarına göre değerlendirme eğilimi içinde olmuşlardır. Bkz. David Barchard, *Turkey and the West*, Londra 1985, s. 7. Ordunun demokrasi hakkındaki benzer yaklaşımı için, bkz. F. Tachau ve M. Heper, "The State, Politics and the Military in Turkey", *Comparative Politics*, XVI (1983), s. 17-33.

ileri sürdüler.²² Kuşkusuz böyle bir yaklaşım, devletin toplumsal gruplardan bağımsız geliştiği ve toplumsal grupların çok az siyasi güce sahip olduğu siyasi sistemlerin nasıl çalıştığını gün ışığına çıkaracaktı. Bu açıdan bakınca aslında devletin toplumsal grupların siyasi etkisini zayıflattığı Osmanlı İmparatorluğu-Türkiye Cumhuriyeti örneğinde, yapısal-işlevci gelişimcilik ve çeşitli neo-Marksist akımların devlet merkezli yaklaşımlarla tamamlanması değil, tamamen terk edilmesi gerekecekti.

Pek çok yeni ülkede demokrasinin kaderi özerk siyasi partilerin ortaya çıkmasına ve özerk siyasi partilerin ortaya çıkması da devletin kontrolünde olmayan kaynakların varlığına bağlı olmuştur.²³ Türkiye’de ise demokrasinin kaderi, akılcı biçimde formüle edilmiş ve koruyuculuğunu yüklediği normlar ve değerler çerçevesinde (1) toplumun ve siyasal hayatın değişik unsurlarını söz konusu normlar ve değerler çevresinde birleştirmeye çalışan ve yalnızca söz konusu normlara ve değerlere göre yürütülen siyasetin meşru olduğu hususunda ısrar eden “aşkın” devletin ne böyle çok güçlü ne de çok zayıf olmasına bağlı olmuştur.

Güçlü devletin her zaman son irdelemede en etkin koruyucusu olan Türk ordusu hakkında yapılan bir incelemede, ordunun hem siyasi seçkinlerden hem toplumsal gruplardan tamamen soyutlanmış bir kurum olduğu sonucuna varılmıştır. Bu tür bir soyutlanmanın ve birbirinden tamamen farklı iki dünya görüşünün (“akılcı bir demokrasi anlayışı” ve “çoğulcu dolayısıyla etkisiz bir demokrasi anlayışı”) kalıcı bir demokrasi için olumsuz bir etki yaratıp yaratmayacağı sorulduğu zaman, asker bu soruyu “çıkart yol ‘sivillerin’ de bize benzemesidir” diye yanıtlamıştır.²⁴ Fakat Türkiye’de sivillerin, askerlerin demokrasiye bilişsel yaklaşımını benimsemesi, hatta anlaması güçtür. Türkiyede siviller, yaşamlarını daima her zaman her yerde var olan ve her şeye gücü yeten güçlü bir devlet anlayışı çerçevesinde düzenlemiştir. 1970’lerde işverenlerin isteklerini neden kesin ve açık bir şekilde dile getirmediikleri sorulduğunda, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği Başkanı şu yanıtı vermişti:

22. Theda Skocpol, “Bringing the State Back In – Strategies of Analysis in Current Research”, *Bringing the State Back In*’in içinde, s. 3-37; Peter B. Evans, Dietrich Rueschmeyer ve Theda Skocpol, “On the Road toward a More Adequate Understanding of the State”, *Bringing the State Back In*’in içinde, s. 347-366.

23. Burada, bu kavramlar, Samuel N. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires – The Rise and Fall of Historical Bureaucratic Societies*, Glencoe, 1963’de tanımlandığı gibi kullanılmaktadır.

24. Mehmet Ali Birand, *Emret Komutanım*, İstanbul, 1986, s. 146.

Bu ülkede felsefemiz her zaman “Devlet Baba”yı her şeyin üstünde tutmak, ona meydan okumaktan kaçınmak, ‘Devlet Baba’ya rağmen değil onunla birlikte bir ekonomi politikası yürütmek’ şeklinde olmuştur. Özel sektörün kamu görevine aday olmaktan çekinmesi, ‘Devlet Baba’ya karşı çıkmama anlayışından, devletin hâlâ çok güçlü olduğu ve devleti gücendirmenin kendileri açısından iyi olmayacağı inancından kaynaklanmaktadır.²⁵

Kalıcı bir demokrasi için yalnızca özerk siyasi partiler değil aynı zamanda özerk toplumsal grupların da olması gerektiğine kuşku yoktur.

Devletin vizyonu

Siyasi davranış, başka hususlara ek olarak, genelleştirici (aşkın), bütünleştirici ve meşrulaştırıcı bir devletin varlığı ya da yokluğuyla, eğer böyle bir devlet yok ise bu işlevlerin belirli başka kurumlar tarafından yerine getirilip getirilmediğine göre farklı biçimler alır. Yukarıda işaret edildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde bu tür bir devletin varlığı, Türkiye ile pek çok yeni ülke arasında önemli bir farklılık oluşturmıştır. Avrupa’daki güçlü devlete sahip ülkeler ile kıyaslandığında da Türkiye’de devlet işlevinin daha çok belirli kurumlarda kümелendiği görülmektedir. Bu noktayı daha ayrıntılı olarak ele almadan önce, Osmanlı İmaratorluğu’nda ve Türkiye Cumhuriyeti’nde güçlü bir devletin nasıl ortaya çıktığına bakmamız gereklidir.

Osmanlılar merkezi bürokratik bir yönetim kurdukları zaman,²⁶ bunu en aşırı biçimde gerçekleştirmişlerdi, çünkü Osmanlı padişahları aristokrat, patrimonial, ya da feodal aileden ya da aşiretten gelmiyorlardı, onlar ülkelerini ele geçiren ya da ülkelerini sınırlarını genişleten uçbeyleri idi. Önce askeri becerileri ile İslamiyet’te öne çıkan bu uçbeyleri, egemen Müslüman hükümdarlar için çalıştılar. Bu hükümdarların yetenekleri ve güçleri azaldıkça söz konusu beyler, doğuda diğer Müslüman halkları ve batıda Bizanslıları alt edip kendi devletlerini kurdular,

25, Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 103.

26. Aksi belirtilmedikçe, bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye Cumhuriyeti’nin merkezi bürokratik yönetiminin özellikleri ile ilgili olarak kullanılan kavramlar ve terimler şu kaynaklardan alınmıştır: Eisenstadt, *The Political Systems of Empires* ve Samuel N. Eisenstadt, *Traditional Patrimonialism and Modern Neo-Patrimonialism*, Beverly Hills, s. 262.

kendi adlarına ülkelerini yönetmeye başladılar. Böylece, askeri unsurlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasında önemli bir rol oynadı.²⁷

Osmanlı hükümdarlarının kökeni, güttükleri amaçları ciddi olarak etkiledi: 17. ve 18. yüzyılda Fransa'da ve Prusya'daki gibi ticari (merkantilist) politikalarla devletin ekonomik gücünü arttırmayı ve büyümesini sağlamayı ya da 18. ve 19. yüzyılda İngiltere'deki gibi toplumsal grupların, ya da tüm halkın gelişmesini teşvik etmeyi değil, hemen yalnızca fetih ve toprak kazanmaktan oluşan "siyasi" bir amaç peşinde koştular. Merkantilist bir politika izlediklerinin en açık göstergesi, sözgelimi 19. yüzyılda ithalat vergilerinden daha yüksek olan ihracat vergileri almaları idi.²⁸ Maden çıkarma faaliyetlerinin de üretim faaliyetlerine göre önceliği vardı.

Bu durumun sonucu olarak, devlet işleri hemen yalnızca merkezi hükümet tarafından yürütüldü; merkezi hükümet siyasi amaçlarına çevredeki yönetimleri yok sayarak ulaşmaya çalıştı. *Stände* ve *parlement* kurumları Osmanlılara yabancı kaldı. Yerel Osmanlı eşrafı, 1845 yılında başkentte toplanan Olağanüstü Meclis'e davet edildiği zaman o kadar şaşırды ki ne yanıt vereceğini bilemedi. Bir kaynağa göre göre, "belirgin bir kaygı ile de olsa" dileklerini söylediler; bir başka kaynağa göre ise bu yeni ve alışılmadık davranıştan kafaları karışan delegeler ne söylemeleri gerektiğini bilemediler ve bir şey söylemediler.²⁹ Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği Başkanı'nun işaret gibi, bu çekingenlik yakın zamana kadar devam etti.

Osmanlı hükümdarlarının amaçları ve bu amaçlara ulaşmadaki başarıları, onların toplumsal gruplardan bağımsız hareket edebilmelerini sağladı. Özellikle 15. yüzyıl ile 16. yüzyılın ilk yarısında diğer ülkelere karşı askeri üstünlükleri, onlara daha çok savaş ganimeti olarak çok büyük kaynaklar kazandırdı. Zaptedilen topraklarda, azınlık ailelerinden devşirilen erkek çocuklarını Müslüman yaptılar; bu çocukları özel eğitim kurumlarında devletin normlarını öğreterek yetiştirdiler ve sivil yönetimde ya da

27. Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest", *Archivum Ottomanicum*, III (1971), s. 112.

28. Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, XI (1969), s. 262.

29. Sırası ile Roderic Davison, "The Advent of the Principle of Representation in the Government of the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East – The Nineteenth Century*'nin içinde, William R. Polk ve Richard L. Chambers, der., Şikago, A.B.D., 1968, s. 100 ve Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra, 1968, s. 44.

orduda ya da toplumsal grupları kontrol etmek ve onlardan vergi toplamak için de kullandılar. Bu uygulama ve dolayısıyla toplumsal grupların mali desteğine ihtiyaç duyulmaması, devleti bu gruplara siyasi ya da hukuki haklar vermek zorunda bırakmadı. Daha sonra, Osmanlı Devleti askeri üstünlüğünü yitirince imparatorluğun jeostratejik önemi, Avrupalı güçlerden kaynak elde etmelerini sağladı, böylece gene toplumsal gruplarla pazarlık etmeye ya da onların isteklerini yerine getirmeye pek fazla ihtiyaçları olmadı.

Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet, çevre ile ittifak yapmak zorunda kalmaksızın çevrede kendi uzantısı olan kurumları kurabildi.³⁰ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu durum, pek çok Avrupa ülkesindeki benzer gelişmelerden farklı oldu: Avrupa ülkelerinde, toprak sahiplerinin ya burjuvazi ile ya da devlet ile özdeşleşmesi, devletin gelişmesinin temel özelliği idi. Tam aksine, tüm toplumsal kurumların devlete karşı konumlarını belirli bir düzeye indirmek amacı, Osmanlılarda merkezin çevre ile ilgili politikalarına egemen oldu. Devlet seçkinleri, aracı yapılarından (*intermediary structures*) ve bunların özel çıkarlarından hiç hoşlanmadılar. Seçkinliğin tek ölçütü eğitim oldu;³¹ böylece devlet seçkinleri kendilerini toplumsal gruplardan kolayca soyutlayabildiler.

Yalnızca siyasi amaçlar üzerinde duran ve toplumsal gruplardan hemen hemen tamamen bağımsız olan Osmanlı padişahları, diğer Müslüman ülkelerde görülmemiş düzeyde kendilerine takdir hakkı tanıyan bir hukuk sistemi geliştirdiler.³² Bu nedenle, sözgelimi, Fatih Sultan Mehmet (saltanatı: 1451-1481), devlet seçkinlerinin İslami kurumların denetiminden de bağımsız olduğunu gösterecek şekilde, padişah olarak yetkisini kendisinin gazi unvanına dayandırdı.³³

Böylece Osmanlı'da, "gereklilik" (*necessity*) ve "gerekçe" (*reason*) ilkelerine dayanılarak ve akılcılık kuralını ön plana alınarak, yönetici sınıfın ülküleri ve değerleri ile ilgili bir dünya

30. Faruk Birtok, "The State and the Transition to Capitalism in England and Turkey – A Social-Structural Model", Doktora Tezi, California Üniversitesi, Berkeley, A. B. D., 1978, s. 126.

31. Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass., A. B. D., 1965

32. Carter V. Findley, "The Advent of Ideology in the Islamic Middle East", Birinci Bölüm, *Studia Islamica*, fasikül LV, s. 154.

33. Halil İnalcık, "The Rise of the Ottoman Empire", *A History of the Ottoman Empire to 1730*'nin içinde, M.A. Cook, der., Cambridge, İngiltere, 1976.

görüşü formüle edildi. "Adap" adı verilen ve seküler ve güçlü devleti öne çıkaran bu dünya görüşü, "devleti geleneksel değerlerle özdeşleştirme"³⁴ çabalarını içeriyordu. Benzer biçimde devlete ilişkin dünya görüşleri, 19. yüzyılda Batılılaşma, 20. yüzyılda da Batılılaşmayı da içeren Kemalizm (daha sonra Atatürkçülük) olarak tekrar gündeme getirildi.

Bu koşullar altında, Osmanlı'da ve Türkiye Cumhuriyeti'nde toplumsal gruplar, Avrupa'daki toplumsal gruplar gibi, ne toplum ile ilgili genel konulara yönelebildiler ne de yasal-siyasi haklar elde edebildiler. Sosyoekonomik faaliyetler, ikinci derecede önemli görüldüğü için hiçbir toplumsal statüsü olmayan azınlık gruplar tarafından yürütüldü. Bu nedenle, devlet seçkinlerinin ekonomik konuları önemsemeye başladığı 20. yüzyılın ilk on yılında, bir "Müslüman Türk burjuvazisi" yaratma zorunluluğu ortaya çıktı ve bu yönde çabalara girişildi.

Böylece, Türkiye'de toplumsal gruplar devlet seçkinlerine göre daha düşük bir statüye sahip oldular. Devlet ile aralarındaki devletin hakim konumda olduğu ilişkiler örüntüsü, devletin resmi ideolojisi ile aşık atabilecek ve onun yerine geçebilecek evrensel vizyonlar geliştirmelerine olanak tanımadı. Söz konusu devlet ideolojisini yüceltmeye ya da karalamaya odaklanmış kültürel seçkinler ile birlikte hareket edememeleri de toplumsal grupların kendi özel çıkarlarını aşıp genel çıkarları ilgilendiren meseleler hakkında kamuoyu yaratabilen bir grup, yani "kamu çıkarı yönelimli bujuvazi" (*bourgeoisie-as-public*) haline gelebilmelerini önledi.³⁵

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nde siyasal rejim

Peter B. Evans ve diğerleri, Charles Tilly ve diğerlerinden³⁶ yararlanarak, çağdaş Avrupa devletlerinin ortaya çıkmış olduğu toplumsal, ekonomik, kültürel ve jeopolitik koşulların, sömürge deneyimi sonrası devletlerin ve yeni gelişmekte olan diğer ulus devletlerin koşullarından farklı olduğunu göstermişlerdir. Ayrıca,

34. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire – The Sublime Porte*, Princeton, A. B. D., 1980.

35. Bu konuda, bkz. Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State – A Sociological Introduction*, Londra 1978, s. 83.

36. Charles Tilly, der., *The Formation of the National State in Western Europe*, Princeton 1975, birçok sayfada ve Charles Tilly, "War-Making and State-Making as Organized Crime", *The Formation of the National State in Western Europe*"un içinde, birçok sayfada.

aşağı yukarı eşit güçte ve hayli rekabetçi devletler arasındaki savaşların, çağdaş Üçüncü Dünya'da, Avrupa'da olduğu gibi, devletlerin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamamış olduğuna işaret etmişlerdir. Çağdaş Üçüncü Dünya'da akrabalık ve yerel toplum düzenlerinin, bu ülkelerde devletlerin ortaya çıkmasını önemli ölçüde engellediğini ileri sürmüşlerdir. Avrupa ülkelerinden ayrıldıkları diğer bir nokta olarak da, çağdaş Üçüncü Dünya ülkelerinin, köylülerden ve toprak sahiplerinden vergi toplamaktan çok dünya ekonomisi ile bağlantıları yolu ile mali kaynaklar elde etmeye çalışmaları olduğunu vurgulamışlardır.³⁷

Yukarıda özetlenen Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki siyasi gelişmelerin niteliği, İmparatorluk ve Cumhuriyet'te neden Avrupa'da devletlerinin ortaya çıkması aşamasında rastlanan güçlükler ile karşılaşmadığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Ayrıca, pek çok yeni ülkenin dünya ekonomisi ile bağlantılarından sağladıkları mali kaynaklar Türkiye'de de İmparatorluk ve Cumhuriyet dönemlerinde aynı yöntemlerle elde edilebilmiştir. Osmanlı Devleti'nde ve Türkiye'deki bu gelişmeler, devletin toplumsal gruplar üzerindeki egemenliğini kolaylaştırmıştır, çünkü pek çok yeni ülkenin tersine, İmparatorluğun ve Cumhuriyet'in devleti, en başından beri toplumsal gruplardan belirgin bir şekilde özerk bir kurum olarak ortaya çıkmıştır. İşte bu nedenle, S. N. Eisenstadt, pek çok yeni ülke rejimlerini neo-patrimonyalizm olarak tanımlarken Türkiye'nin Cumhuriyet rejimini "ulusal-devrimci" diye nitelendirmiştir.³⁸

Neo-patrimonyalizmin örneklerine, tarihleri en az Osmanlı-Türk devleti kadar eskiye giden bazı Üçüncü Dünya ülkelerinde de rastlanmıştır. Sözgelimi, İran hakkında yazan L. Binder şu gözlemlerde bulunmuştur: "İktidar ilişkilerinin yapısı parçalıdır, bölümlere ayrılmıştır. Birincil gruplar ve etnik gruplar ya da demografik sınıflar egemen referans gruplarıdır ... Her lider, hem kendi adına hem de yandaşları adına diğerleri ile pazarlık etmektedir."³⁹ İran modelinin tarihi öncüllerinin izlerine, Eisenstadt'ın tarihteki "bürokratik imparatorluklar" hakkındaki karşılaştırmalı çalışmasında da rastlanır. Bu tür imparatorluklar arasında en az farklılaşmış toplumsal örgütlenme ve tabakalaşma olguları

37. Evans ve diğerleri, "On the Road toward a More Adequate Understanding of the State", birçok sayfada.

38. Eisenstadt, *Traditional Patrimonialism and Modern Neo-Patrimonialism*, s. 19-20.

39. Leonard Binder, *Iran: Political Development in a Changing Society*, Berkeley-Los Angeles 1964, s. 36.

Sasanilerde bulunmaktaydı. Sasani krallarının “Kralların Kralı” unvanı, sınırsız güçten çok kendilerine özgü bir zayıflığı ifade eder. Sasanilerde, vasalların (yerel güç sahiplerinin) kendi egemenliklerini sürdürmelerine olanak sağlanırdı. Yedi büyük ailenin tüm eyaletler üzerinde yetkisi vardı, bu eyaletlerde köylüler kraliyet hazinesinin saldıgı vergilerin yanı sıra bu yedi büyük aileye de vergi öderlerdi. Dolayısıyla, her ne kadar ilk Sasani hükümdarları, bu feodal-aristokrat ailelerden bir kraliyet bürokrasisi oluşturmaya çalışsalar da bürokrasinin üst kademelerini işgal edenler, çok geçmeden aristokrasinin bir kısmı ile yakın bağlar kurarlar ve giderek bu üst düzey bürokratlar, hemen hemen tümüyle kendi çıkarları ya da ittifak kurdukları ya da özdeşleştikleri ailelerin çıkarları doğrultusunda hareket etmeye başlarlardı.⁴⁰

Aksi duruma Osmanlılarda rastlanmıştır. Osmanlı padişahı I. Bayezit (saltanatı: 1389-1403), uzlaşılması olanaksız yerel güçlülerin topraklarını *dar-ül-harb* (savaş alanı) olarak gördü, onların prensliklerini imparatorluğun topraklarına kattı ve bu vasal prenslikler topluluğunu merkezden yönetilen bir imparatorluğa dönüştürdü.⁴¹ 1839-1876 Tanzimat Dönemi’nde de, sivil bürokratik seçkinler, bireysel yönetimin yerini idari kurumların alabileceğini ileri sürdüler. Tanzimat Fermanı’nı yazan Reşit Paşa’nın görüşüne göre, rasyonel yönetime, ancak hükümdarların yerini laik, devlet-odaklı normları içinde barındıran bürokratik kurumların alması ile kavuşulabilirdi.⁴²

Bu noktada sömürgeciliğin ortaya çıkışının, bugünün yeni ülkelerinde eskiden var olan genel dayanışmayı yavaş yavaş yok ettiğİ de kaydedilmelidir.⁴³ Sömürge yönetimi, her tür yetkinin el değiştirmesine neden oldu ve geleneksel yöneticileri zayıflat-tı. Böylece, sömürgecilik döneminde, ortak çıkar düşüncesi gelişemedi.⁴⁴ Sömürgeci ülke tarafından genel valilikler eliyle doğrudan yönetilen sömürgelerde, hükümette ancak birkaç “yerli”

40. Eisenstadt, *The Political Systems of Empires*, s. 69-70, 163, 279.

41. İncalcık, “The Rise of the Ottoman Empire”, s. 26-27 ve Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, I: Empire of the Gazis, The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge, İngiltere, s. 58. Bu yönetim biçimi özellikle Balkanlar’da ve Anadolu’da kurulmuştur. İmparatorluğun Ortadoğu ve Kuzey Afrika’daki topraklarında yerel yönetimlere daha fazla özerklik tanınmıştır.

42. Şerif Mardin, “Tanzimat Fermanının Hakiki Mânası – Yeni Bir İzahat Denemesi”, *Forum*, 15. Kısım 1957, s. 8.

43. Eisenstadt, *Traditional Patrimonialism and Modern Neo-Patrimonialism*, s. 49.

44. R. Scott, “Introduction”, *The Politics of New States*’in içinde, R. Scott, der., Londra, 1970, 26; Fatma Mansur, *Process of Independence*, Londra, 1962, s. 26.

bürokrata görev verildi, onlar da yönetimin alt kademelerinde çalıştırıldılar. Bu nedenle sömürgelerdeki yönetim biçimini anlatmak için “yerel hükümet” aslında isabetsiz bir terim idi, doğru terim “yerel yönetim” olmalıydı. “Yerliler” resmin tamamını görmiyorlar, bir ülkeyi yönetme sorumluluğunun neleri içerdiğinin farkına varamıyorlardı. Dolaylı yoldan yönetilen sömürgelerde de durum genellikle aynı idi. Atama ile gelen “yerli” yöneticiler, kendilerine sömürgeci devlet tarafından dayatılan politikaları uygulamak durumunda idiler. Otoriteleri kısıtlanmış olan bu “yerli” yöneticiler artık kendilerini vatandaşlarının ya da ülkelerinin genel refahından sorumlu hissetmiyorlardı.⁴⁵ Kaldı ki sömürge yöneticileri, bu “yerli” yöneticileri yukarıdan gelen emirlere sorgusuz sualsiz uyacak ve sömürgeci efendileri ile işbirliği yapacak kişiler arasından seçmeye özen göstermişlerdi. Bazı sömürge ülkelerde ve bazı dönemlerde, sömürge yöneticileri, kendilerine aracı olarak, çok az sermayesi olan, fakat kısa sürede yüksek kazanç elde etmek için kendi ülkesini ve vatandaşlarını acımasızca talan etmeye hazır “yerli”leri kullandılar.⁴⁶

Daha sonra halklarının ulusal özlemlerini seslendiren seçkinler de belirtilen kişiler arasından seçildiler. Daha önceki konumları ve ülkelerinde ulusal eğilimler ortaya çıkıncaya kadar sömürgecilerin desteklerini arkalarına almaları dolayısıyla bu kişilerin vatandaşlarının pek çoğunun gözündeki meşruiyetleri zayıftı. Aslında milliyetçilik, halkların ancak küçük bir kısmının desteklediği bir lider ve birkaç yakın arkadaşı tarafından savunuldu.⁴⁷ Pek çok yerde sömürge yönetiminin sona ermesinin bir çatışma sonucu gerçekleşmemesi de, adı geçen “milliyetçi” liderlerin çevresindeki güçlü dayanışmanın ortaya çıkmasını engelledi.⁴⁸ Bu nedenle, yalnızca sömürgeci güçleri ülkeden çıkarmak amacıyla işbirliği yapmak ortak yarar olarak görüldüğü için, pek çok yerde “milliyetçilik”, aslında var olan derin bölünmeleri gizleyen aldatıcı bir söylemden başka bir şey değildi.⁴⁹

Bu yeni ülkelerde devlet kurmanın güçlükleri genellikle, sömürgeci güçlerin çizdiği keyfi sınırlardan kaynaklanan kültürel

45. A.g.e., s. 23.

46. Mansur, *Process of Independence*, s. 130-131; C. Young, “The Colonial State and its Connections to Current Political Crises in Africa”, kollokium tebliği, Woodrow Wilson International Center, Washington, D.C., Mayıs 1984, s. 4.

47. Mansur, *Process of Independence*, s. 4.

48. Scott, “Introduction”, s. 27.

49. A.g.e., s. 28

çoğulculuk ile açıklanmıştır. Her ne kadar kültürel çoğulculuk her yerde devlet kurulmasını güçleştirse de kültürel olarak bölünmemiş, Üçüncü Dünya ülkesi olmayan Belçika ve Kanada gibi ülkelerde benzer sorunların ortaya çıkmaması bu tezi zayıflatmaktadır.⁵⁰

Pek çok yeni ülkede, siyasi aktörlerin kendi kişisel çıkarlarını aşamamaları ve ortak siyasi bir kimlik geliştirememeleri, aslında burada özetlenen tarihsel gelişmelerin sonucudur. Bu ülkelerin başlıca sorunu, farklı kültürel grupların aynı topraklar üzerinde yaşayan tüm grupların genel çıkarına karşılık kendi çıkarlarını kollama çabasının ötesinde, genel çıkar kavramının bu gruplara yabancı olmuş olmasıdır: Bu ülkelerde, (1) "Siyasi partiler arası mücadele, parçalarının bütüne karşı mücadelesi olmuştur, iki ya da üç güçlü ulusal grup arasındaki mücadele değil";⁵¹ (2) "Belirli yerel grupları temsil eden partiler, dini partiler ve aşiret partilerine karşıt olarak yeni "devlet" in amacı, sömürge dönemi öncesi güç dengesini yeniden kurmak şeklinde ortaya çıkmıştır";⁵² (3) "İki görüş çarpışmıştır: eşit bireylerin örgütü olarak anlaşılan ulus ve her biri geleneksel bir hiyerarşik yapı çerçevesinde kendilerine düşen işlevleri yerine getiren gruplardan oluşmuş organik bir varlık olarak anlaşılan ulus";⁵³ (5) "çağdaş devletin ne olduğunu ve ne yaptığını anlamak için çaresizce bir arayış."⁵⁴

S. N. Eisenstadt'ın da belirttiği gibi, bu yeni ülkelerde merkezi otoritenin doğuşu, temel toplumsal düzen kavramında köklü değişiklikler sonucu meydana gelmedi.⁵⁵ Kitlelere göre "ulusal topluluk" yapay bir kavramdan başka bir şey değildi.⁵⁶ Dolayısıyla, bu siyasal sistemlerde siyasi kurumların kendi aralarında son derece bölünmüş olması olası idi.⁵⁷ Siyaset, yöneticilerle halkın yakın ilişki içinde olduğu bir uğraş değil, yöneticileri (birlikte "sistemi" oluşturan) patronlara, ortaklara, taraftarlara ve rakiplere bağlayan bir etkinlik idi. Üst düzey kamu bürokratlarının

50. Bu yazının kaleme alındığı tarihlerde adı geçen ülkelerde bu çeşit sorunlarla karşılaşmamıştı. Bugün de karşılaşılan benzer sorunlar aynı ölçüde değildir. [Çevirenin notu]

51. Mansur, *Process of Independence*, s. 160.

52. A.g.e., s. 165.

53. A.g.e., aynı sayfa.

54. A. g. e., s. 130-131.

55. Eisenstadt, *Traditional Patrimonialism and Modern Neo-Patrimonialism*, s. 14.

56. Christopher Clapham, *Third World Politics – An Introduction*, Londra-Sydney 1986, s. 43.

57 Gerald A. Heeger, *The Politics of Underdevelopment*, New York, 1974, s. 8.

bile görevlerini yerine getirmeleri için ilgili hukuk kuralları ya da milliyetçilik duygusu yeterli olmuyordu; başka "özendirici etmen"lere ihtiyaç duyulmaktaydı.⁵⁸ Üstelik, bu sömürgecilik sonrası ülkeler, çabucak küresel ekonomiye dahil oldular; bu gelişme yaygın olarak benimsenebilecek değerlerin ortaya çıkmasını daha da güçleştirdi; aksine, dolaylı da olsa, siyasal rejimlerin neo-patrimonyal bir siyasal sisteme dönüşmesine yol açtı.⁵⁹

Bu ülkelerin bağımsızlıklarına kavuşmalarından sonra seçkinler, ülkelerinde dayanışmacı duyguları geliştirme konusunda başarılı olamadılar; böylece, sosyal gruplardan bir ölçüde de olsa özerk hareket edebilecek siyasi partilerin yokluğunda onların işlevlerini yerine getirebilecek, "rasyonel bir biçimde" toplumun "genel çıkarı"na ilişkin normlar ve değerler formüle eden aşkın devletin (*transcendental state*) ve toplumu ve siyasal hayatın değişik unsurlarını söz konusu normlar ve değerler çevresinde birleştirmeye çalışan bütünleştirici bir devletin (*integrating state*) ortaya çıkmasına da zemin hazırlamadılar. Ayrıca, yeni ülkelerin pek çoğunda milliyetçi seçkinler, "siyasi seferberliği" (*political mobilization*) (sosyal zümrelerin/sınıfların siyasal hayata katılımını) hızlandıran politikalar izledi. Bu da siyasal gerginlik olasılığını artıran bir başka etmen oldu. Bir taraftan "milliyetçi" istekler çoğaldı; öte taraftan daha adaletli bir toplumsal düzen isteği dile getirildi. Siyasi partiler daha baştan itibaren sosyalist politikalar izleyerek kitleleri daha da radikalleştirdi. Bu gelişmeler, üstelik girişimci orta sınıfların olmadığı ve bağımsızlıklarını kazanmadan önceki dönemden sendikalar miras almış olan adı geçen toplumlarda meydana geldi.⁶⁰ Bu nedenle, toplumsal grupların istekleri, gerçekçi olmayan bir gelir dağılımı isteği şeklinde ortaya çıktı. Bekleneceği gibi, bu toplumlarda, yoksunluğa hoşgörü, bir başka deyişle "doyumun ertelenmesi" eşiği çok düşüktü.⁶¹ Bu durumun sonucu olarak, devletin otoritesinin saygınlığı olmadığı bir ortamda,⁶² hem çeşitli zümreler ve gruplar hem de otoritesini kabul ettirmek için çaba gösteren yönetimler sık sık şiddete başvurdu.⁶³

Yeni ülkelerin çoğunda, sözü edilen ortamlarda, yetkinin

58. Young, "The Colonial State", s. 60.

59. Clapham, *Third World Politics*, s. 49.

60. Mansur, *Process of Independence*, s. 68, 75, 80.

61. Eisenstadt, *Traditional Patrimonialism and Modern Neo-Patrimonialism*, s. 24.

62. Mansur, *Process of Independence*, s. 169.

63. A.g.e., s. 168-169.

arkasındaki meşruiyet formülü, “yasal-akılcılıktan” kişisel yönetime, bir iki ülkede de karizmaya dönüştü. Çok partili sistemlerin yerini tek partili otoriter rejimler aldı ve ordular sık sık siyasete müdahale etti. Karizmatik yetkinin de aşkın ve bütünleştirici devlet kavramının dönüşmesini önleyen yalnızca kişisel yönetim değil, ilgili yöneticilerin yalnızca kendi özel çıkarlarının peşinde koşmaları idi. Askeri müdahaleler de bir kurum olarak orduyu arkasına alan generaller tarafından değil, kendi adına hareket eden generaller tarafından yapıldı. Yalnızca birkaç müdahale, çeşitli siyasi gruplar karşısında tarafsızlıklarını koruyan geçici askeri hükümetler ile sonuçlandı.

Birçok ülkede, işbaşına getirilen paravan siyasi liderler, iktidarlarını ordu desteği sayesinde korudular.⁶⁴ Bu yüzden müdahaleyi yapan orduların komutanları “asker-politikacı” ve orduların kendileri “bürokratik burjuvazinin askeri kanadı” olarak anıldılar.⁶⁵

Bu konuda, Türkiye'deki bazı gelişmelere kısaca bakıldığında, Türkiye ile yeni ülkelerin birçoğu arasındaki nitelik farkları açıkça görülecektir.

Erken modern Avrupa'da olduğu gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nde de devlet bir savaş –Kurtuluş Savaşı (1919-1922)– ortamında kuruldu. Fakat bu durum, Türk devlet seçkinlerini, siyasi-anayasal hakları uygulamada çevredeki seçkinlere danışmak zorunda bırakmadı.

Savaş sonunda, parçalı bir toplum ortaya çıktı; ancak çevredeki seçkinlerin en az yirmi yıl devlet işlerine karışması önlendi.⁶⁶ Aynı dönemde dini seçkinler de sıkı bir denetim altında tutuldu.

Diyanet İşleri Başkanlığı başbakanlığa bağlandı ve başkanı devlet memuru yapıldı. Savaş ayrıca ulusal bir kahramanı, üst düzeyde karizmaya sahip Atatürk'ü yarattı. Halk tarafından, yalnızca adaletsiz düzene değil aynı zamanda “kâfirlere” karşı da savaşmış olduğu düşünülen Atatürk, toplumsal dayanışmanın simgesi olarak ortaya çıktı.

Atatürk, (düşüncelerinin başkalarını etkileme gücünden kaynaklanan) “değer karizması”nı Cumhuriyetin devlet ideolojisini,

64. Scott, “Introduction”, s. 40-41.

65. Clapham, *Third World Politics*, s. 143.

66. Frederick W. Frey, “Political Development, Power and Communications in Turkey”, *Communications and Political Development*’in içinde, Lucian W. Pye, der., Princeton, 1963, s. 298-326.

yani Kemalizm'i pekiştirmek amacıyla kullandı.⁶⁷ Daha sonra ordu Kemalizm'in bekçisi olduğunda, bu değer karizması daha az güçlü bir şekilde de olsa ordu tarafından devralındı.⁶⁸ Atatürk ve arkadaşları, merkezden yön verilen ve yavaş yavaş en küçük köylere kadar uzanan bir eğitim ağı⁶⁹ ile hem seçkinlere hem de halka ulus fikrini benimsetmek için yoğun bir çaba içine girdiler. Türkiye'de gerçek bir yerel hükümet ve ona bağlılığın olmaması, ülkede halkın ulus fikri etrafında birleşmesini ve kendisini bu ulusun devleti ile özdeşleştirmesini kolaylaştırdı.⁷⁰

Atatürk ve yakın arkadaşlarının bu çizgideki çabaları başarılı oldu. 1945 yılında çok partili siyasal sisteme geçildikten sonra, siyasi partiler arasında kayda değer bir dini ya da etnik bölünme olmadı. 1960 yılından sonra, bazı radikal siyasi partiler bu tür bölünmeleri yaratmaya kalkıştı, fakat ilk anlardaki sınırlı başarılarının ardından, bu partilere verilen destek 1970'lerde azaldı. Daha sonra militan aşırı sağ ve sol gruplardan birkaçı yeniden bölünmeleri teşvik etmeye çalıştı. 1980 askeri müdahalesinden sonra, bu tür (gizli) bölünmelerin en çok ortaya çıktığı bölgelerde yaşayan halk, militanlara el vermekten vazgeçti, hatta onları yetkililere ihbar etti. Hükümetler olası yıkıcı eylemlere karşı yerel milis grupları oluşturdu.

Ek olarak, tek partili dönemin (1923-1945) otarşik ekonomik politikaları ve rejimin (sosyalist olmayan) devletçi politikaları, ithal ikamesi stratejisi ile birlikte, Türkiye'nin diğer pek çok ülke ile aynı hızda ve aynı ölçüde dünya ekonomisine katılmasını engelledi.⁷¹ 1980 yılından sonra, ihracata yönelik ekonomi

67. "Değer karizması" ile "doğal karizma" iki ayrı olgudur. Kişinin doğal karizması onun kişilik özellikleri ile başkaları üzerinde kendisine karşı uyandırdığı coşku yüklü duygusal bağlıdır. Kişinin "değer karizması" ise onun kişilik özellikleri ile başkaları üzerinde kendisinin vizyonuna, ideallerine ve savunduğu değerlere güçlü bir şekilde bağlanmasına neden olmasıdır. Bkz. Arthur Schweitzer, "Theory and Political Charisma", *Comparative Studies in Society and History*, XVI (1974), s. 298-326. Atatürk için, doğal karizması değil değer karizması önemli idi.

68. Dankwart A. Rustow, "Atatürk as Founder of a State", *Daedalus*, XCVII (1968), s. 793-828; Metin Heper, "Transformation of Charisma into a Political Paradigm – 'Atatürkism' in Turkey", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, I (1980-1981), s. 65-82. [Çevirisi bu kitapta bölüm 3]

69. Andreas Kazamias, *Education and the Quest for Modernization in Turkey*, Şikago, A.B.D., 1960.

70. Metin Heper, der., *Dilemmas of Decentralization – Municipal Government in Turkey*, Bonn 1986; Metin Heper, *Local Government and Democracy in Turkey – Istanbul in the 1980s*, Walkington, İngiltere 1987; Metin Heper, *Local Government in Turkey – Governing Greater Istanbul*, Londra, 1989.

71. Ergun Özbudun ve Aydın Ulusan, der., *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*, New York-Londra 1980.

politikası başlatıldı ve ekonomi genel olarak liberalleşti. Ancak bazı koruma politikalarına devam edildi.

Son olarak, girişimci orta sınıfların gelişmesi Türk sendikacılık hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açtı; devlet de bu iki grup arasında hakem rolü oynadı ve sendikacılık hareketinin rayından çıkmasına engel oldu. Ordu, 1980 müdahalesinden hemen sonra, sendikaların siyasi faaliyetlerini yasakladı; diğer yandan, ülke çapında işçilerin ücretlerini tek taraflı olarak yüzde 70 arttırdı ve işverenlerin işçi çıkartmasını da önledi.

Daha önce değinildiği gibi, 1960'lardan itibaren devleti birinci derecede ordu temsil etti. Ordu bu rolü, giderek parçalandığını ve kutuplaştığını düşündüğü Atatürk-sonrası "aydın"-bürokratik kesimlerden ve giderek Cumhuriyet Halk Partisi'nden devraldı. 1960, 1971 ve 1980 yıllarındaki üç askeri müdahale, siyasi partilere ve toplumsal gruplara karşı gittikçe daha tarafsız bir tutum sergileyen ve entrikacı komita gibi değil bir kurum gibi hareket eden ordu tarafından yapıldı. Müdahalelerin amacı, kurulan geçici hükümetler eliyle Türkiye'de yeniden akılcı demokrasiyi kurmak idi.⁷² Türkiye'nin siyasi gelişim modeli, otoritenin temelindeki yasal-akılcı meşruiyet formülünün korunmasını sağlamakla kalmadı, aynı zamanda sistemi parçalanmaya sürüklenmekten alıkoydu. Bazı yeni ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de hiçbir zaman açlık grevleri yapılmadı; halk ekmek bulamıyoruz diye sokaklara dökülmedi.⁷³ Ne siyasi partiler arasında tırmanan rejim tartışmalarının ne de yıkıcı militan grupların derin toplumsal

72. Metin Heper, "The State, Military and Democracy in Turkey", *Jerusalem Journal of International Relations*, IX (1987), s. 52-64.

73. Ellen Kay Trimberger, *Revolution from Above – Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru*, (New Brunswick, N. J., 1978) adlı kitabında, Mısır'ı da, Türkiye gibi, güçlü devlet örneği olarak görmüştür. Fakat daha az otoriter Türkiye ile karşılaştırıldığında, daha "otoriter" Mısır'da açlık grevlerinin sıklığı, Trimberger'in Mısır'ı güçlü devlet örneği olarak nitelendirmesi hakkında kuşku uyandırmaktadır. Ne "merkezi feodalizm" mirasına sahip Japonya'nın (Reinhard Bendix, *Kings and People – Power and Mandate to Rule*, Berkeley, 1978, s. 472) ne de yalnızca siyasi amaçlardan çok ekonomik kalkınmanın üzerinde duran İspanyol-Amerikan İmparatorluğu (Eisenstadt, *The Political System of Empires* [yukarıdaki 22. dipnot], s. 126) mirasına sahip ve sömürgeci geçmişi, dünya ekonomisine erken katılımı ve bürokratik otoriter rejimi ile Peru'nun Türkiye kadar güçlü bir devlete sahip olduğu söylenebilir. Fakat burada bu konu üzerinde daha fazla durulmayacaktır. Bu çalışma, Türkiye'deki güçlü devlet olgusunu, sömürgecilik sonrası yeni Asya ve Afrika ülkeleri ve yerleşik demokrasileri çökmüş bazı BatıAvrupa ülkelerindeki durumları karşılaştırmalı olarak değerlendirmek amacıyla yapılmıştır. Türkiye ile Latin Amerika ülkeleri arasındaki bu yönden farklar, *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives* başlıklı derleme kitapta (Dankwart A. Rustow ve Kenneth Paul Erickson, der., New York 1991) yer alan "Transitions to Democracy Reconsidered: A Historical Approach" başlıklı kitap bölümünde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. [Çevirisi bu kitapta bölüm 5]

kökleri vardı; dolayısıyla devlet seçkinleri tarafından kolayca kontrol altına alınabildiler.

Bir devletin varlığına karşılık devletin niteliği

Değindiğimiz gibi, Türkiye'de demokrasi, etkin bir devlet var olduğu için sürdürülebilmıştır. Fakat aynı devletin bir başka niteliği dolayısıyla, Türkiye'de demokrasi bazı Avrupa ülkelerinde başarıldığı gibi bir dengeye kavuşturulamamıştır. İtalya, İspanya ve bir dereceye kadar Batı Almanya gibi ülkelerde, solun devrim girişimleri ya da çoğu zaman yalnızca devrimin gündeme gelmesi demokrasinin çökmesine sebep olmuştur.⁷⁴ Türkiye'de ise siyasi krizler, bir toplumsal grubun çıkarlarının tehlikede olduğunu algıladığı için değil, devlet seçkinleri siyasi partilerin yeterince sorumlu davranmadıkları ve böylece akılcı demokrasiyi tehlikeye düşürdükleri sonucuna vardıkları zaman meydana gelmiştir.

Bu konu ile önemli ilgili bir nokta da, demokratik rejimlerin çöktüğü Avrupa ülkelerinde kurumlar *araç*, ürettikleri politikalar ise *amaç* idi. Üretilen politikalar isabetli değil ise kurumlardan vazgeçilebilirdi.⁷⁵ Türkiye'deki durum ise tam tersi idi; bir kurum olarak demokrasi, devlet seçkinleri tarafından *araç* değil, *amaç* olarak görüldü. Bu nedenle, askeri müdahaleler yapıldığında demokrasi kusurlu bulunmadı, kusurlu olan birinci derecede siyasi parti seçkinleri, ardından da örgütlü çıkar grupları idi. Buna karşılık siyasi parti seçkinleri, devlet seçkinlerini Türkiye'de demokrasinin gelişmesini önlemekle suçladılar. Daha önce değinildiği gibi, siyasi parti seçkinleri demokrasiyi denetimsiz çoğulculuk varsaydılar. Bu durum, Türkiye'de hem demokrasinin otoriter bir rejime sürüklenmesini hem de değinilen açıdan dengeye kavuşturulmasını önledi.

Avrupa'da demokratik rejimlerin çökmesine yol açan gelişmeleri değerlendiren Linz şunları kaydetmiştir:

Toplumsal düzene duyulan düşmanlığın ya da toplumsal düzeni katı bir şekilde savunmanın siyasi sistemin krize girmesinde ne kadar payı olduğunu ve siyasi düzenin zayıflamasının ya da meşruiyetini yitirmesinin ekonomik ve toplumsal sorunları ne kadar ağırlaştırdığını kesin bir dille söylemek zordur ve her görgül (ampirik) örnekte durum değişik olabilir.⁷⁶

74. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes*, s. 14

75. A.g.e., s. 11.

76. A.g.e., s. 12

Türkiye’de siyasi krizler, her şeyden önce meşruiyet krizleri olarak ortaya çıkmıştır. 1950’lerin başından beri, sadece radikal partiler değil radikal olmayan siyasi partiler de sık sık birbirlerinin meşruiyetini sorgulamışlardır. 1980 askeri müdahalesinden beri, Cumhuriyet Halk Partisi’nin (CHP), parti liderleri ve “aydın-bürokrat” seçkinlerin büyük bir çoğunluğundan oluşan devlet seçkinlerine altyapı oluşturma ve Demokrat Parti’nin (DP) geleneginden gelen siyasi partilerin ise, siyasi ya da “devlet karşıtı” seçkinlerin “karargâhı” olması karşılıklı gayrimeşrulaştırma çabalarının zeminini hazırlamıştır. 1960’ların sonuna doğru, CHP merkeze değil çevreye eğilim göstermeye başlamış ve genellikle aydın-bürokrat seçkinler de bölünme ve kutuplaşma belirtileleri göstermeye başlamışlardı. Bu seçkinler giderek çeşitli sert ideolojileri (sağ-sol) ya da yumuşak ideolojileri benimsemeye başladılar ve tüm bu gruplar üstü kapalı bir şekilde Atatürkçülüğe karşı tavır aldılar. Önceleri aydın-bürokrat devlet seçkinleri ile aydın-bürokratik seçkinlerin karşıtı siyasi seçkinler arasındaki bölünmenin yerini daha sonra, devlet seçkini gibi hareket eden ordu ile 1980-sonrası siyasi liderler artı “aydınlar” zümresi arasındaki daha da sert bir bölünme aldı. Ordu söz konusu karşıtlarına karşı olumsuz bir tavır aldı; ordu karşıtları da aynı tutumu benimsediler. Böylece, bu iki grubun giderek hemen hemen hiçbir konuda anlaşmaya varmaları mümkün olmadı.

Linz ayrıca, Avrupa ülkelerindeki rejim deneyimlerini göz önünde tutarak, siyasal istikrarın idamesi için siyasal rejim taraftarları ile bunların aynı siyasal rejime sadakatlerini sağlamaya çalıştıkları diğer gruplar arasında, devlet ve ulus konularında mümkün olduğunca sürekli bir uzlaşmanın bulunması gerektiğini ileri sürmüştür.⁷⁷ Türkiye’de bu da mümkün olmadı. Sözelimi Adalet Partisi Genel Başkanı Süleyman Demirel, sürekli olarak ülkenin seçimle iş başına gelen kurumunun (parlamento) seçimle gelmeyen kurumlar (Anayasa Mahkemesi, Milli Güvenlik Kurumu ve benzeri kurumlar) tarafından kuşatıldığı 1961 Anayasası ile yönetilemeyeceğini söyleyerek bu Anayasaya karşı olduğunu dile getirdi. Demirel’in 1961 Anayasası’na açıkça muhalefet etmesi, devlet ile siyasi seçkinler arasındaki sürtüşmeyi sertleştirdi. Ancak, ara sıra ortaya çıkan söylentilerin aksine Demirel, Anayasayı destekleyen devlet seçkinlerine karşı kitleleri harekete geçirme çabasına girmedir.

Türkiye’de çok partili hayata geçiş, yeni bir toplumsal grup ya

da grupların ortaya çıkmasının sonucu değildi. Toplumsal gruplar güçlü yatay bağlar geliştirmemişlerdi, isteklerini örgütleri aracılığıyla etkin bir şekilde dile getirme olanakları yoktu.⁷⁸ Siyasi partilerle toplumsal gruplar arasındaki bağlantılar da zayıf kalmıştı.⁷⁹ Bu durum Türkiye'de siyasi meşruiyet krizinin devamlı gündemde kalmasına yol açtı. Rejim çöküşleri yaşamış olan Avrupa ülkeleri ile kıyaslandığında, Türkiye'de hükümetlerin izledikleri politikaların isabetinin ve etkililiğinin rejimin istikrarı açısından önemi ikinci derecede kaldı. Türkiye'de siyasi liderler, isabetli politikalar geliştirerek ve bunları etkin bir şekilde uygulayarak özellikle kendilerini destekleyen seçmenlerin gözünde popülerliklerini korumadılar; taraftarlarının gözünde siyasi liderlerin "saygınlıklarını" koruyan, daha çok devam etmekte olan devlet-toplum çatışmasında oynadıkları roller –daha doğrusu "kahramanca" çıkışları idi.⁸⁰ Sonuç olarak, Avrupa ülkelerindeki durumun aksine, Türkiye'de siyasi partiler politikalarının etkili olması nedeniyle meşruiyetlerini kaybetmediler. Devlet seçkinleri, kendilerine [siyasi partilere] karşı güvenlerini iyice kaybettikleri zaman meşruiyetlerini kaybettiler.

Türkiye'de temel siyasi tartışmanın belli bir tür meşruiyet konusu çevresinde cereyan etmesi Avrupa'daki gibi kitle hareketlerinin ortaya çıkmasını da önledi. Türkiye'de meşruiyet devlete ilişkin konularda gündeme geldi. Bu nedenle ne sokaktaki insanı ne de onların temsilcilerini ilgilendirdi. Bir keresinde yaşlı bir köylüye, 1960 askeri müdahalesinin ardından o zamana kadar başbakanlık görevini sürdüren Adnan Menderes'in hatasının ne olduğu sorulduğunda, o yaşlı vatandaş, "Burnunu devletin işine

78. İlkay Sunar, "Dünyada ve Türkiye'de Demokrasiye Geçiş Sorunları", *Ekonomi ve İdari Bilimler Dergisi*, I (1987), s. 87-108.

79. G. Bingham Powell, Jr., "Party Systems and Political System Preference – Voting Participation, Government Stability and Mass Violence in Contemporary Democracies", *American Political Science Review*, LXXV (1981), s. 866-867; Metin Heper, "The State, Political Party and Society in Post-1983 Turkey", *Government and Opposition*, Yaz 1981, s. 320-333.

80. "Devlet" karşısı siyasi liderlerin, aslında özellikle aynı düşüncedeki entelijansiya arasında destek bulduğu görüşü kısmen doğrudur. Osmanlı-Türk bağlamında kitleler devleti bir tehdit değil koruyucu bir baba gibi gördü. Bu tutum Osmanlıların geçmişinden kaynaklanmaktadır: Osmanlı'da bireysel haklar gündemde değildi; toplumcu (kolektivist) özgürlük anlayışı yaygındı. Osmanlı döneminin bu toplumsallığı ve bunun doğal sonucu olarak kişisel çıkarlara ilgisizlik, Cumhuriyete bir miras olarak kaldı. Kitlelerin bu eğilimi, "aydın" zümresinin sorumlu davranmayı otoriterlik olarak nitelemesi ve sadece topluma duyarlı davranmaya odaklanması kitlelerin toplumsalcı eğilimi ile çatıştı. Bu konular, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., *The State, Military and Democracy – Turkey in the 1980's*, Berlin-New York, 1988 adlı eserde ayrıntılıyla ele alınmıştır.

soktu"⁸¹ diye yanıtlamıştı! Bu vatandaşa göre, devleti ilgilendiren meseleler ne sıradan vatandaşın ne de siyasi seçkinlerin işi idi. Bu tutum, devlet seçkinlerinin neden meşruiyet meselesinin bir kitle hareketine dönüştürmesini kolayca önleyebildiklerini ve neden geçici askeri hükümetlerin, hiç değilse ilk başlarda, yaygın bir şekilde desteklendiğini açıklar.

Linz, Avrupa'da birbirlerinden azami ideolojik uzaklığa sahip ve merkez sağ ve merkez sol partilerden oluşan iki partili bir siyasi rejim türü gözlemlenmişti. Bu siyasi rejim türü Avrupa'da, ya kendi kendisinin sonunu hazırladı ya da iç savaşa dönüşen bir cepheleşmeye yol açtı. Linz, bu koşullar altında, bedeli ne olursa olsun, çok partili siyasi rejimin demokrasinin ayakta kalmasının tek yolu olduğu sonucuna vardı.⁸² İki toplumsal grubun kavgaya kilitlendiğini öngören Linz, iki partili rejim biçiminin siyasal istikrarsızlığa yol açacağını düşündü; çok partili bir sistemin kesişen çıkarlar örüntüsüne yol açacağını (toplumdaki çeşitli grupların bazı konularda karşıt siyasi partilere bazı konularda da benzer siyasi partilere sempati duyacağına), bunun da anlaşmazlıkları azaltacağını düşündü. Çok partili sistem, ancak küçük partiler ilke olarak demokrasi karşıtı muhalefet gibi davrandığı ve büyük partilerin de demokrasiyi büyük bir içtenlikle desteklemediği zaman demokrasinin çökmesine yol açardı. Ancak şu durumlarda demokrasi karşıtlığından söz edilebilirdi: (1) iktidarı ele geçirmek için yarı askeri (paramiliter) örgütlerin desteğini sağlamaya çalışmak; (2) seçmenlerin desteği ile iktidara gelen partilerin meşruiyetini reddetmek; (3) silahlı kuvvetlerin desteğini kazanmak için kışanların kapısını çalmak; (4) anayasa ile güvence altına alınmış özgürlüklerini kullanmaya çalışan siyasi parti liderlerini siyasi haklarından mahrum etmeye çalışmak.⁸³

Türkiye'de rejimin yeniden yapılanması hakkında son sözü söyleyen devlet seçkinleri, iki partili sistemi çok partili sisteme göre daha yararlı buldular. Onlara göre siyasi seçkinlerin sorumlulukları temsilciliklerinden daha önemli idi. Devlet seçkinleri, büyük partileri küçük partilere tercih ettiler, çünkü küçük partiler etnik köken, din ya da sınıf gibi "akılcı olmayan" bölücü etmenlerle daha fazla ilgileniyorlardı. İki büyük partinin bulunması, istikrarın önkoşulu ve umut edilen akılcı bir demokrasinin temeli olarak görülüyordu.

81. Özer Ozankaya, *Köyde Toplumsal Yapı ve Siyasal Kültür*, Ankara 1971.

82. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes*, s. 25.

83. A.g.e., s. 31.

Seçmenler de sürekli olarak iki büyük partiye oy veriyorlardı, anlaşılan o ki büyük partilerin çekişmeleri azaltacaklarını, hiç değilse şiddetlendirmeyeceklerini ve aynı zamanda seçmenlere duyarlı davranacaklarını düşünüyorlardı. 1983 yılından sonra Anavatan Partisi'nin seçimlerdeki başarısı buna iyi bir örnektir; Kemal H. Karpat'a göre, CHP 1973 yılında oyların çoğunluğunu aldı, çünkü halk, partinin geçmişte ordu ile yakın ilişkisi nedeniyle artan çekişmelerin ve düzensizliğin üstesinden gelebileceğini düşünmüştü.⁸⁴ CHP'nin 1977 ara seçimlerinde gerilemesi de –o zamana kadar Türkiye'de kargaşa çok artmıştı– bu görüşü desteklemektedir.

Linz'in ölçütlerine göre, Türkiye'de rejime karşıt davranışlar sergileyenler yalnızca küçük partiler değildi; 1980 yılından önce büyük partiler de öyle hareket etmişti. 1950'lerde Demokratlar, muhalefetteki CHP'yi temel muhalefet haklarından yoksun bırakmaya çalıştılar. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, buna, eğer ordu müdahale ederse Demokratları kendisinin bile kurtaramayacağını söyleyerek yanıt verdi;⁸⁵ bu demeç, amacı öyle olmasa da, orduyu müdahaleye teşvik edebilecek bir açıklama idi. Nitekim ordu 1960 yılında müdahale etti. Daha önce de değinildiği gibi, izleyen yıllarda AP Genel Başkanı Süleyman Demirel kitlelerin “aydın”-bürokrat seçkinlere karşı harekete geçirilebileceğinden söz etti; Demirel 1970'lerde iki kez, paramiliter örgütleri bulunan siyasi partilerle koalisyon hükümeti kurdu. Aynı dönemde CHP, Marksist sendikalarla işbirliği içine girerek hükümete büyük çapta baskı yapmaktan çekinmedi. Fakat bu durum, Avrupa'daki gibi, rejimin çökmesine ve yerleşmiş meşruiyet formülünden vazgeçilmesine yol açmadı, demokrasiyi yeniden istikrara kavuşturarak meşruiyet formülünün devamını sağlamak amacıyla yapılan askeri müdahalelere yol açan siyasi krizlere neden oldu.

Son çözümlemede, Linz, Avrupa'da demokrasilerin çöküşlerini, hükümetin “sorunları çözememesi ve demokrasiyi temel ilke olarak benimsemeyen muhalefetin çözüm olarak kendilerini önermesi” sonucu başlayan bir süreçten kaynaklandığını öne sürdü. Bu da sistemin meşruiyetine duyulan güvenin gideerek sarsılmasına ya da en azından demokrasiyi temel ilke olarak

84. Bu görüşü bizzat Karpat tarafından yazara ifade edilmiştir. Karşıt bir görüş için, bkz. Ergun Özbudun ve Frank Tachau, “Social Change and Electoral Behavior in Turkey”, *International Journal of Middle East Studies*, VI (1975), s. 460-480.

85. İsmet İnönü, Atatürk'ün yakın kader arkadaşı, Cumhuriyet Halk Partisi'nin Genel Başkanı, uzun yıllar başbakan ve eski Genelkurmay Başkanı idi. Ordu kendisine büyük saygı gösterirdi.

benimsemeyen muhalefet ile işbirliğine daha az karşı çıkılmasına yol açtı.⁸⁶ Türkiye’de askeri müdahaleye götüren senaryo da farklı idi. Siyasi krizler tırmanırken, siyasi partilerin başvurdukları taktik manevralar halk desteğinin artması ya da azalması için yapılmadı. Büyük partiler, seçmen tarafından marjinal düzeyde desteklenen ya da onaylanan radikal partilerle koalisyon kurma ya da militan sendikalarla siyasi işbirliği yapma yolunu seçti. Bu siyasi manevralar, soldan ya da sağdan gelen tehditleri parti çıkarına kullanmak için de yapılmıyordu; nitekim ortanın solundaki büyük bir siyasi parti (CHP), dini eğilimli marjinal bir parti ile (Milli Selamet Partisi) koalisyon kurmaktan çekinmedi.

Linz’e göre, Avrupa’da seçime gitmenin, rejim krizlerinin çözümüne pek fazla katkısı olmadı. Seçimlerde rekabet büyük bir olasılıkla siyasi partiler tarafından korunmaya çalışılan çıkarların daha belirgin olmasına yol açmış ve partiler arasında ileride yapılabilecek işbirliklerini daha da zorlaştırmıştı.⁸⁷ Türkiye’de iki büyük partinin genel başkanları arasında anlaşma, siyasal krizlerin çözülmesi sağlayabilirdi; ne de olsa çıkarlar konusundaki anlaşmazlıklar rejim konusundaki anlaşmazlıklara göre daha önemsizdi.

Bu koşullarda, Türkiye’de siyasi seçkinlerin, 1949 yılında Almanya’da, 1958 yılında Fransa’da olduğu gibi, yürütmeyi güçlendirerek demokrasiyi yeniden istikrara kavuşturmaları güçtü. Eski CHP’li siyasetçi ve 1971-1973 döneminde ordunun partilerüstü hükümetlerinde başbakanlık yapmış olan Nihat Erim, uzun dönemde demokrasiyi kurtarmak için kısa dönemde demokrasi-den vazgeçilebileceğini ileri sürmüştü. Erim’in görüşü siyasi seçkinlerin büyük çoğunluğu ve “aydınlar” tarafından antidemokratik görülerek reddedilmişti. 1970’lerin sonunda, eski Adalet Partisi (AP) milletvekili Profesör Aydın Yalçın ve bir meslektaşı, 1958 Fransız Anayasası’na benzeyen bir anayasa taslağı hazırladılar. “Aydınlar” ve siyasi seçkinler, yürütmeyi güçlendirecek bu girişimi de gözardı ettiler; diğer nedenlerin yanı sıra, hem CHP hem de AP, diğeri iktidara geldiğinde güçlendirilmiş yürütme yetkilerinin kendilerine karşı kullanılabileceğini düşündü.

Siyasi seçkinler demokrasiyi yeniden istikrara kavuşturamadıkları için bu işi son kertede ordu üstlendi ve süreç liberal olan fakat demokrat olmayan bir anayasanın kabul edilmesi ile sonuçlandı. 1961 Anayasası, Anayasa Mahkemesi –ki bu Anayasa

86. Linz, *The Breakdown of Democratic Regimes*, s. 50.

87. A.g.e., s. 68.

ile kurulmuştu–, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu (TRT) ve üniversite gibi kurumları “anayasal kurumlar” olarak belirledi ve onlara tekrar “çoğunluğun [siyasi seçkinlerin] etkili olması” olasılığına karşı sübap görevi verdi. Anayasa Mahkemesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin çıkardığı yasaların Anayasaya uygunluğunu denetleyecekti. TRT’ye ve üniversitelere, “sorumsuz siyasetçileri” denetleyecek “aydın” bir kamuoyu yaratılmasına katkıda bulunmaları için geniş özerklik tanındı. 1971 yılından sonra yapılan anayasa değişiklikleri ise, temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasını büyük ölçüde sınırlandırmış, yürütmeye yeni yetkiler vermiş ve ordu komutanlarından ve bazı hükümet üyelerinden ve genelkurmay başkanı ile ordu komutanlarından oluşan Milli Güvenlik Kurulu’nun (MGK) yetkisini artırmıştı. 1982 Anayasası ise güçlü bir cumhurbaşkanlığı oluşturdu ve MGK’ye ek yetkiler tanıdı. Bakanlar Kurulu’nun yetkileri de artırıldı.

1989 yılına kadar, 1980 askeri müdahalesini gerçekleştiren cuntanın lideri tarafından yürütülen Cumhurbaşkanlığı ve daha da önemlisi Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla, ordu Türkiye’nin siyasi yaşamını önceki dönemlere göre daha da yakından izlemeye başladı. Hem siyasi seçkinlerin kamu yararına uygun davranmaları sağlanmaya çalışıldı, hem de “günlük siyasetle uğraşmaktan” kaçınmak istendi. Ordunun, hem silahlı kuvvetler hem de daha fazla yetki ile donatılmış yürütme organı olarak bu ikili işlevi, yeni tartışmalara yol açtı. Yukarıda da değinildiği gibi, 1980 öncesi dönemin pek çok siyaset insanı ve “aydın”ların pek çoğu, asker ve “demokratlar” arasında cereyan eden çatışmayı Türkiye’nin yeni siyasal fay hattı olarak gördü. 1971 ve 1980 sonrası düzenlemeler, demokrasiyi kurtarmaktan çok ortadan kaldırma girişimi gibi olarak algılandı. “Demokrasiye yakışan”, bireysel hak ve özgürlüklere vurgu yapan ve kadroları “aydın”-bürokrat seçkinlerden oluşan kurumları “çoğunluğun mutlakiyetçiliği” önüne siper yapan 1961 Anayasası’na özlem ifade edildi. 1971 ve 1980 sonrasında, aynı amaçla ancak bu kez “aydın”lar tarafından yönetilmeyen kurumlar öne çıkarılmıştı.

Gene de ülkenin liberal-demokratik yöne yavaş da olsa yönelmeye başladığı söylenebilir. Türkiye’nin siyasi yaşamında askerin bekçilik rolü yavaş da olsa azalmaya başlamıştır. Ordu, kendisinin akılcı demokrasi anlayışına uymayan kısa vadeli çıkarların peşinde koşulmasına hâlâ karşı olduğu için siyaseti bir ölçüde depolitize etmeye çalışmaktadır; fakat siyasetin kapsamını sınırlandırma anlamında depolitizasyondan kaçınmaktadır. Örneğin,

ordu artık Atatürkçülüğü sosyo-ekonomik meselelerde, Shils'in tanımladığı biçimiyle, (kapalı) bir ideoloji olarak algılamamaktadır. 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'na göre sosyo-ekonomik konulara daha az değinmiştir. Ordu, Bakanlar Kurulu'nu olağanüstü yetkilerle donatarak güçlendirmekte ısrar etmekte, hukuk ve düzen sorunları ile aslında sivil hükümetlerin ilgilenmesini istemektedir. Yarı askeri yönetim olan sıkıyönetime ender olarak başvurulmaktadır.

Burada ayrıca kaydetmek gerekir ki 1983 sonrası siyasi seçkinleri, kısa vadeli çıkar anlayışından daha önceki dönemlere kıyasla daha uzak durmuşlardır. Daha da önemlisi, 1989 yılında cumhurbaşkanı seçilinceye kadar Anavatan Partisi Genel Başkanı olan Turgut Özal, siyasi tartışmaları özellikle ekonomik konular ile sınırlamaya çalışmış ve muhaliflerinin meşruiyetini tartışmaktan kaçınmıştır.

Türkiye'nin liberal demokrasiye doğru daha da yol alması, birbiriyle ilişkili iki koşula bağlıdır: Siyasetçilerin gerektiği zaman önemli konularda bir fikir birliğine varabilmeleri, devlet seçkinlerinin de "akılcı demokrasi" konusunda ısrardan vazgeçebilmeleri. Son kertede, herkesin bu konuda göstereceği sağduyunun ölçütü, Türkiye'nin yakın gelecekte askeri müdahalelerin yol açtığı kısır döngüden kurtulup kurtulamayacağı olacaktır.

Cumhurbaşkanlığı ve parlamenter sistem¹

Giriş

Juan J. Linz, siyasi denge açısından, parlamenter sistemin başkanlık sistemine göre üstünlüklerini savunurken, en azından orta vadede "en iyi rejim" olarak tanımladığı demokrasinin yerleşmesi ile kaynakların adil dağıtılması olasılığı arasında yakın bir ilişki olduğunu varsaymıştır.

Linz'e göre, eğer kaybedenlerin kayıpları çok fazla değilse ve eğer kaybedenler kaybettiklerini yakın bir gelecekte geri alabileceklerini umuyorlarsa, yönetim sistemi olarak demokrasi tehdit altında olmayacaktır.

Linz, başkanlık sisteminden ziyade parlamenter sistemin bunu daha olası kılacağını ileri sürmüştür, çünkü başkanlık sisteminin tersine, parlamenter sistemde iktidarda bulunanların yetkileri genellikle daha azdır ve iktidardan kolayca düşürülebilirler.²

Bu görüş eleştirildi,³ fakat Linz'i eleştirenler, onun demokrasinin yerleşmesi için sivil toplum gruplarının çıkarları arasındaki dengenin önemi ile ilgili temel varsayımını sorgulamadılar. Bu görüş, Giovanni Sartori'nin, demokrasinin hem yatay hem de düşey boyutunun olması gerektiği uyarısını gözden kaçırmaktadır; demokrasinin kalıcı olabilmesi için, hem siyasi katılıma hem de

1. * Çevirisi yapılan orijinal makale: Metin Heper ve Menderes Çınar, "Parliamentary Government with a Strong President: The Post 1989 Turkish Experience", *Political Science Quarterly*, Cilt 111, No. 3 (1996), s. 483-503.

2. Juan J. Linz, "The Perils of Presidentialism", *Journal of Democracy*, 1 (Kış 1990), s. 51-69; Linz, "The Virtues of Parliamentarism", *Journal of Democracy*, 1 (Sonbahar 1990), s. 84-91.

3. Donald L. Horowitz, "Comparing Democratic Systems", *Journal of Democracy*, 1 (Kış 1990) s. 73-79; Seymour Martin Lipset, "The Centrality of Political Culture", *Journal of Democracy*, 1 (Kış 1990), s. 80-83.

sağduyulu bir hükümete ihtiyaç vardır.⁴ Yalnızca farklı toplumsal grupların çıkarları arasında değil aynı zamanda farklı grupların çıkarları ile toplumun uzun vadedeki çıkarları arasında da bir denge sağlanmalıdır.⁵

Linz ve onu eleştirenler, Anglo-Amerikan ortamların dışında da siyasi aktörlerin aynı zamanda devlet seçkini gibi hareket edeceğini varsayarlar.

Samuel P. Huntington'ın yaklaşık 30 yıl önce savunduğu düşünceleri dikkate almazlar: Oysa demokrasinin güçlenmesi için siyasi kurumlaşma, yani kendi değerleri ve normları olan, gerektiğinde sivil toplum gruplarının göreceli gücünü dengeleyebilecek özerk bir siyasi merkezin ortaya çıkması gereklidir.⁶

Bu anlamda siyasi kurumlaşma, yalnızca Üçüncü Dünya ülkelerinde değil aynı zamanda, en azından bir süre, Fransa ve Almanya gibi Avrupa ülkelerinde de sağlanamadı.

Bu nedenle, Fransa ve Almanya'da, egemenlik bölüştürülerek yarı başkanlık ve yarı parlamenter sistemlere başvuruldu. Linz bunların, hem başkanlık sisteminin hem de parlamenter sistemin özelliklerini yansıtan "melez" rejimler olduğunu ileri sürmüştür.⁷

Fransa ve Almanya gibi ülkelerin rejimleri ne başkanlık sisteminin ya da parlamenterizmin ne de "melez" rejimlerin bir türüdür.

Bu ülkelerin rejimleri niteliksel olarak hem başkanlık sisteminden hem de parlamenterizmden önemli bir noktada farklıdır, çünkü bu rejimlerde egemenlik devlet seçkinleri ve siyasi seçkinler arasında paylaşıldı.

Devlet seçkinleri kendi adlarına egemenlik hakları

4. Giovanni Sartori, *The Theory of Democracy Revisited, Part One: The Contemporary Debate*, Chatham House Publishers, Chatham, N.J., 1987, s. 131-132.

5. Bu nokta yalnızca Juan Linz ve onu eleştirenler tarafından değil aynı zamanda demokrasinin pekişmesi için siyasi aktörlerin aşamalı ve kontrollü bir rejim değişikliği meydana getirebilme becerisinin önemini vurgulayan "Dönüşümler" projesinin destekçileri tarafından da dikkate alınmadı. Metin Heper, "Transitions to Democracy Reconsidered: A Historical Approach", *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*'in içinde, Dankwart A. Rustow ve Kenneth Paul Erickson, der., HarperCollins, New York, 1991. [Çevirisi bu kitapta bölüm 5] Bir örnek olarak bkz., Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter and Laurence Whitehead, *Transitions from Authoritarian Rule*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986, 4 Cilt.

6. Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven, CT, 1968.

7. Linz, "The Virtues of Parliamentarism", s. 85.

kullandılar; yetkileri siyasi seçkinlerin yetkilerinden kaynaklanmadı.⁸ Devlet seçkinleri, toplumun uzun vadeli çıkarlarının korunmasından sorumlu idi ve doğrudan bir kolektivite olarak algılanan halka hesap veriyorlardı, siyasi seçkinler ise özel çıkarları temsil etmek durumunda idiler ve kendi seçmen gruplarına hesap veriyorlardı. Sözgelimi, Charles de Gaulle kendisinin “siyasi mücadelelerin üstünde ve ulusal bir hakem” olduğunu söylerdi: Kendisine Fransa'nın ve cumhuriyetin kaderinin emanet edildiğini ve bu nedenle kendisinin “... Fransa'nın rehberi” olduğunu ifade ederdi; bu noktadan hareketle tüm güçleri elinde tutmak isterdi.⁹ Almanya'da çözüm olarak “şansölye demokrasisi” benimsenmişti. Şansölye hükümet politikasının ana hatlarının belirleyecekti. Bakanlar uzmanlıkları açısından önemli idiler ve parlamentoya değil Şansölyeye karşı sorumlu idiler. Şansölye, dönemi sona erdiği zaman kendisi yerine başkası seçilirse görevinden uzaklaştırılabilirdi; aksi takdirde dönemi boyunca görevde kalırdı.¹⁰

Hem Fransa'da hem Almanya'da en azından İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra demokrasiden başka bir rejim eğilimi ortaya çıkmadı, fakat bir süre siyasi rejimlerinin, hem “demokratik” hem de “demokratik olmayan” boyutları oldu. Bu ülkelerde, kendilerini toplumun uzun vadeli çıkarlarını gözetmekle “görevli” görenler en azından bu faaliyetlerinde kendilerini siyasi olarak sorumlu görmüyorlardı.

Bunun çarpıcı bir örneği, kendisini Fransa'nın siyasal hayatında bütün güçleri elinde tutmak isteyen De Gaulle idi. Bu rejimlerde üzerinde durulan nokta, özel çıkarların adaletli bir şekilde uzlaştırılması değil devlet seçkinleri ile siyasi seçkinler arasında uyumlu bir ilişki kurmaktır.

Hem Fransa'da hem de Almanya'da, devlet seçkinleri ve siyasi

8. Karma anayasa fikri Aristo'dan beri vardır. Daha yakın dönemlerde, Montesquieu despotluğu açıkça suçlamış ve anayasal monarşiyi, yani cumhuriyetçilik ve monarşi rejimlerinin karışımını tercih etmiştir. Bkz. Robert Anchor, *The Enlightenment Tradition*, University of California Press, Berkeley, 1967, s. 43-50. Tarihi bir örnek, 19. yüzyılın sonunda Bismarck'çı Reich'in, demokratik normları monarşik ilkelerle birleştiren “anayasal düalizm”idir (*constitutional dualism*). Bkz. Gordon Smith, *Democracy in Western Germany: Parties and Politics in the Federal Republic*, Heineman, Londra, 1979, s. 10.

9. Lowell G. Noonan, *France: The Politics of Continuity and Change*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1970, s. 98.

10. Renate Mayntz, “Executive Leadership in Germany: Dispersion of Power or ‘Kanzlerdemokratie?’” *Presidents and Prime Ministers*’in içinde, Richard Rose ve Ezra N. Suleiman, der., American Enterprise Institute for Public Research, Washington, D.C., 1981, s. 147.

seçkinler aralarında uyumlu bir ilişki kurdular.¹¹ Bunun temel nedeni, iki ülkede de siyasi rejime “demokratik olmayan” bir boyut katma ihtiyacının herkes tarafından kabul edilmiş olması idi.¹² Almanya’da 1949 Anayasası’nı hazırlayanların başlıca iki düşüncesi vardı: Ülkeyi “güç kazanma hırsı içinde olan siyasi liderlerin totaliter eğilimlerine” karşı korumak ve ulusal hükümetlerin istikrarını sağlamak.¹³ Böylece 1949 Anayasası, liberal demokratik ilkelerin yanı sıra, çelişen çıkarlar ile ilgili olarak üst düzeyde hakemlik rolü oynayacak ve bir kolektivite olarak toplumun ihtiyaçlarını gözetecek olan bir devlet anlayışı ile hazırlandı.¹⁴ Böylece Almanya’da Şansölye bir taraftan devleti temsil ediyordu; bir taraftan da siyasal gücü aynı zamanda partiden ve parlamentodaki parti grubundan (ve çoğunlukla koalisyon ortağından da) aldığı desteğe ve seçimlerde halkın göstereceği yakınlığa bağlı idi.¹⁵ Almanya’da siyasi liderler, vatandaşların birinci görevlerinin devlete karşı olduğunda ısrar ettiler; fakat aynı zamanda yandaşlarının çıkarlarının temsilcileri gibi de davrandılar.¹⁶

Fransa’da da aşağı yukarı aynı duruma rastlandı. 1958 yılında başlayan Beşinci Cumhuriyet, temelde Michel Debre’in Fransa’da gerektiğinde kamusal hayatta disiplinli davranışın yerini alacak kurumsal bir siyasal yapılanmaya ihtiyaç olduğu görüşüne dayandı.¹⁷ De Gaulle, hiçbir parti programının Fransız halkının belirli bir kesiminin çıkarlarından fazla bir şey yansıtmayacağını düşündü; ancak parti politikalarının üstünde kalabilen bir cumhurbaşkanı herkesin ortak çıkarını gözetebilirdi.¹⁸ 1958 Fransız Anayasası güçlü bir cumhurbaşkanı yarattı, fakat Anayasa, cumhurbaşkanının seçmenlere hesap vermesini de öngördü. Bu ülkede cumhurbaşkanı

11. Jean V. Poulard, “The French Double Executive and the Experience of Cohabitation”, *Political Science Quarterly* 105 (Yaz 1990), s. 243-267.

12. John A. Rohr, “Executive Power and Republican Principles at the Founding of the Fifth Republic”, *Governance* 7 (Nisan 1994), s. 113.

13. Mayntz, “Executive Leadership in Germany”, s. 140.

14. Nevil Johnson, *Government in the Federal Republic of Germany: The Executive at Work*, Pergamon Press, Oxford, İngiltere, 1973, s. 27.

15. Mayntz, “Executive Leadership in Germany”, s. 147.

16. Arnold J. Heidenheimer, *The Government of Germany*, Thomas Y. Crowell, New York, 1971, s. 156.

17. Anne Stevens, *The Government and Politics of France*, St. Martin’s Press, New York, 1992, s. 39.

18. A.g.e., s. 61.

devletin başı ve Fransa'nın önderi olarak düşünüldü; bu sıfatla cumhurbaşkanı günlük siyasetin üzerinde kalmaya çalıştı. Aynı zamanda konumunu koruyabilmek için bir sonraki seçimleri de kazanması gerekli idi. Bu nedenle, başbakanlarla sürekli olarak çatışamazlar; kendilerine anayasa ile verilmiş hak bile olsa onları değiştiremezler. De Gaulle'ün, cumhurbaşkanı olarak seçmenlerden ve siyasilerden uzak durduğu doğrudur. Fakat, Cumhurbaşkanı Valéry Giscard d'Estaing'in, Fransız halkını ve Fransız devletini gözetken, fakat aynı zamanda partizan çekişmelerle mükemmel bir şekilde başedebilen bir cumhurbaşkanı imgesi yansıtmak üzere hazırlanmış konuşmaları, Fransa'da de Gaulle'den sonra gelen cumhurbaşkanlarının tipik davranışlarının iyi bir örneğini oluşturmuştur.¹⁹

Türkiye'deki dengesiz siyasi gelişme

Türkiye'de, 1945 yılında çok partili sisteme geçilmesinden bu yana demokrasi tek amaç olmuş ve iki karma anayasa altında yaşanmıştır. Fakat Türkiye'de devlet seçkinleri ile siyasi seçkinler arasında bir uzlaşma olmamıştır. Aslında, karma anayasanın kendisi ciddi bir tartışma konusu olmuştur. Bunun başlıca nedeni, Türkiye'de devlet seçkinlerinin siyasi seçkinleri ikinci plana itme çabalarıdır. Bu nedenle, siyasi seçkinler, 1960-1961 ve 1980-1983 askeri müdahalelerinden sonra kendilerine "dayatılan" karma anayasaları olumlu karşılamamışlardır.

19. yüzyılda İstanbul'da ve çevrede kurulan temsili meclisler, sosyoekonomik grupların isteklerinin değil, merkezin kendisinin eseri idi. Bu meclislerin kurulmasının temelinde yatan nedenler, imparatorlukta gayrimüslimlere daha fazla hak ve özgürlük verilmesinde ısrar eden Batılı ülkelere ödün vermek, vergi ve askere almanın kolaylaştırılması, padişahın yetkilerinin azaltılması ve böylece bürokratik seçkinlerin devlet işlerinde daha etkili hale getirilmesi idi.²⁰ Nitekim 1909-1918 İttihat ve Terakki Partisi

19. Ezra N. Suleiman, "Presidential Government in France", *Presidents and Prime Ministers*'in içinde, Rose ve Suleiman, der., s. 106. Ayrıca, bkz. Jack Hayward, "From Republican Sovereign to Partisan Statesman", *De Gaulle to Mitterand: Presidential Power in France*'in içinde, Jack Hayward, der., New York University Press, New York, 1993 ve Harvey B. Feigenbaum, "Recent Evolution of the French Executive", *Governance* 3 (Temmuz 1990), s. 264-278.

20. Stanford J. Shaw, "Some Aspects of the Aims and Achievements of Nineteenth-Century Ottoman Reformers", *Beginnings of Modernization in the Middle East: Nineteenth Century*'nin içinde, William R. Polk ve Richard Chambers, der., The University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1968; Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963.

döneminde, partinin bürokratik ve askeri seçkinleri, hükümetleri kendi istekleri doğrultusunda yönlendirebildiler.²¹

1923 yılında ilan edilen Cumhuriyet'in ilk on yıllarında, durumda pek fazla bir değişiklik olmadı. 1923-1945 yılları arasındaki tek partili dönemde, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), aslında birincil amaçları Türkiye'yi çağdaşlaştırmak olan Atatürk ve İsmet İnönü'nün önderliğindeki devlet seçkinlerinin enstrümanı rolünü oynadı. Bu devlet seçkinleri, "değişime engel olan İslamiyetin" Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünde başlıca etmen olduğunu düşündüler ve mantıklı düşünen ve dine değil akla dayalı kararlar verebilen yeni kuşaklar yetiştirme girişiminde bulundular. Cumhuriyet döneminin devlet seçkinleri, böylece, "akılcı demokrasi"yi tercih ettiler; onlara göre, demokrasi ülke için en iyi olanı bulmak amacıyla açık fikirli olarak tartışma demektir.²²

Atatürk-İnönü geleneği ile eğitilen ve üniversitelere, üst düzey kamu görevlerine ve CHP saflarına yerleştirilen aydın-bürokratik seçkinler, akılcı demokrasi düşüncesini 1945 yılından sonraki çok partili dönemde de canlı tutmaya çalıştılar. Sözgelimi, uzun süre devletçi "aydın"-bürokratik seçkinlerin büyük bir kısmına eğitim ocağı görevi yapan Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi profesörlerinden Bahri Savcı, "en geniş anlamı ile siyaset" ile "aktif dinamik siyaset" arasında bir ayrım yaptı: "En geniş anlamı ile siyaset", kamu politikalarının, mümkün olduğu ölçüde seçmenlerin tercihi gözönünde tutularak ancak akılcı bir çözümlemeye dayalı olarak belirlenmesi demektir. Devletçi "aydın"-bürokratik seçkinlerin en geniş anlamı ile siyasetten sorumlu olduğu düşünüldü. Siyasi seçkinlerin yaptığı "aktif dinamik siyaset", siyasi makamlara gelmek ve o makamlarda kalabilmek için yapılan faaliyetlerdi. Savcı'ya göre, "en geniş anlamı ile siyaset", "aktif dinamik siyasetin" yürütülmesi için gerekli temel çerçeveyi çizecekti.²³

Ancak siyasi seçkinler, devletçi "aydın"-bürokratik seçkinlerin kendilerine politika yapmanın genel ilkelerini dayatma çabalarına itiraz ettiler. Devletin iradesini değil "milli iradeyi" temsil edeceklerini ileri süren yeni politikacılar, devletçi

21. Ahmad, Feroz. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*. Clarendon Press, Oxford, İngiltere, 1969, 6. ve 7. Bölümler.

22. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Walkington, İngiltere, 1985, 4. Bölüm. "Rasyonel demokrasi" kavramı için yararlanılan kaynak: Sartori, *The Theory of Democracy Revisited, Part Two: Classical Issues*, s. 51-55.

23. Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 78.

aydın-bürokratik seçkinlerle çatışmaya girdiler. 1950'lerde, devletçiliği temsil eden muhalefetteki CHP liderleri, "milli iradeyi" temsil eden Demokrat Parti hükümetini, akılcı demokrasiden popülist demokrasiye dönüş olduğunu ileri sürerek sert bir biçimde eleştirdiler ve toplumun yüksek çıkarları aleyhine davranmakla suçladılar. Demokratlar da, Cumhuriyetçilerin "milli iradeye" saygı göstermediklerini²⁴ ve aslında halkı ayaklandırarak Demokratları devirmek için gizli planlar yaptıklarını²⁵ öne sürerek karşı saldırıya geçtiler. Bu uzlaşılması zor çekişmenin sonucunda, devlet seçkinleri ve siyasi seçkinler birbirlerine güvenlerini tamamen yitirdiler.²⁶

27 Mayıs 1960'da askeri müdahale oldu. Devletçi "aydın"-bürokrat seçkinler, egemenliği bu iki grup seçkin arasında bölen 1961 "karma" anayasasını hazırlama fırsatını elde ettiler. Milli Güvenlik Konseyi'ni (MGK) ve Anayasa Mahkemesi'ni kuran bu Anayasa, Danıştay'ı güçlendirdi ve üniversitelere ve Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu'na, kamuoyunu "aydınlatabilecekleri" düşüncesi ile özerklik tanıdı. Bu düzenlemelerin altında yatan neden, devletçi iradenin ulusal iradeye üstünlüğünü sağlamak için, parlamentoyu bürokratik kurumların vesayeti altına almaktı.

Bu iki grup seçkin arasındaki husumet dikkate alındığında, siyasi seçkinlerin, kendilerini devlet seçkinleri karşısında ikinci plana itmeyi amaçlayan bu anayasal düzenlemeyi kabul etme olasılığı yoktu. Devletçi seçkinlerin aslında toplumun uzun vadeli çıkarlarını gözönüne almadığını, tamamen bencilce nedenlerle siyasi seçkinlerin kontrolü ele geçirmelerini önlemeye çalıştığını düşünen siyasi seçkinler, kendi yetkilerinin herhangi bir şekilde sınırlandırılmasını yalnızca baskıcı bir düzenleme, dolayısıyla antidemokratik olarak algıladılar. Bu nedenle, Demokrat Parti'nin devamı olan Adalet Partisi'nin Genel Başkanı Süleyman Demirel, başbakanlığı sırasında sürekli olarak 1961 Anayasası ile ülkenin yönetilemeyeceğinden yakındı.²⁷ Karma anayasa kavramının arkasındaki temel gerekçe, yani siyasi seçkinlerin, sağduyulu bir yönetim ihtiyacına yeterince özen göstermediği algılandığı zaman Anayasaya konan

24. A.g.e., 4. ve 5. Bölümler.

25. Füzûzan Tekil, *İnönü Menderes Kavgası*, Tekin Neşriyat, İstanbul, 1989.

26. Metin Heper, "The Strong State as a Problem for the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared," *Comparative Political Studies*, 25 (Temmuz 1992) s. 186.

27. Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 89.

bazı hükümler ile siyasi katılımın yanı sıra sağduyulu bir yönetimi sağlama gerekçesi, siyasi seçkinlerce makul görülmediğinden,²⁸ hem Adalet Partisi hem de 1967 yılından sonra, Bülent Ecevit'in liderliğinde, devletçi bir parti olma niteliğini yitirmiş olan CHP, dini eğilimli Milli Selamet Partisi ve aşırı milliyetçi olduğu düşünülen Milliyetçi Hareket Partisi gibi sistem karşıtı partilerle koalisyon hükümetleri kurmaktan çekinmedi.

Bu durumun yol açtığı siyasi kriz ortamlarında, ordu 1971 ve 1980 yıllarında olmak üzere iki kez daha müdahale etti. 1971-1973 muhtırası ile yapılan askeri müdahaleden sonra ordu yönetimi doğrudan eline almadı, ülkeyi partilerüstü bir hükümet ile yönetmeye çalıştı, bazı temel hak ve özgürlüklerin kapsamı daraltıldı ve MGK'ya hükümete "görüş" değil "tavsiye"de bulunma yetkisi verildi. Fakat 1973 yılından sonra da, siyasi seçkinler özellikle ordunun dışındaki devlet kurumları ile tartışmayı sürdürdüler ve gitgide bu kurumların siyasileşmesinde ve kamplaşmasında önemli bir rol oynadılar.²⁹

Bu koşullar altında, devlet kurumları siyasi sistemin "ihtiyaç duyduğu denge"yi sağlayamadı ve ordu 1980-1983 yılları arasında üçüncü kez araya girdi.

Bu kez de ordu anayasayı değiştirerek "demokrasiyi güçlendirmeye" çalıştı. Sonuç 1982 Anayasası oldu; bu Anayasa'nın hazırlanmasında askeri cunta, 1961 Anayasası'nın hazırlanmasında ve 1971 müdahalesinin ardından yapılan anayasa değişikliklerinde askeri cuntaların oynadığı rolden çok daha büyük bir rol oynadı.

"Son 20 yılda, MGK'nin [asker üyeleri] dışında devlet kurumlarında gittikçe artan siyasileşmeyi ve kutuplaşmayı" görmüş olan 1980 askeri müdahalecileri, Türkiye'de demokrasinin kurtuluşunun MGK'yı daha fazla güçlendirmek olduğunu düşündüler.³⁰ Bu arada, parlamenter sistemi korurken, simgesel olmanın ötesinde yetkilere sahip bir cumhurbaşkanlığı oluşturdular.

28. Metin Heper, "Turkish Democracy Reconsidered: Illusion Breeding Disillusion", *Institutional Aspects of Economic Integration of Turkey into the European Community*'nin içinde, Heiko Körner ve Rasual Shams, der., Verlag Weltarchiv G.MBH, Hamburg, 1990.

29. C. H. Dodd, *The Crisis of Democracy*, genişletilmiş ikinci baskı, The Eothen Press, Huntingdon, İngiltere, 1990, s. 45-48. Birinci baskı 1983.

30. Metin Heper, "The State, the Military and Democracy in Turkey", *Jerusalem Journal of International Relations* 9 (Eylül 1987), s. 52-64. 1982 Anayasası'na göre, Bakanlar Kurulu, "devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararları öncelikle değerlendirmekle" yükümlüdür (Madde 118).

1982 Anayasası ve cumhurbaşkanlığı

Türkiye zaman zaman zorlu siyasi krizler ile karşılaşmasına karşın, siyasi seçkinler ve düşün insanlarının büyük bir kısmı parlamenter sistem dışında herhangi bir yönetim şeklini otoriter bir yönetim olarak algıladılar ve karşı çıktılar. Bu durumda, zaten demokrasiye ilke olarak bağlı ordunun düşünebileceği yönetim biçimi, bir parlamenter sistemde görülmeyen "normal yetkilerden daha fazlasına sahip, etkin ve güçlü bir cumhurbaşkanı" ile de olsa parlamenter sistemden başka bir yönetim biçimi olamazdı.³¹ 1949 Anayasası ile Almanya'nın simgesel ve törensel bir cumhurbaşkanlığını tercih etmesine (çünkü Alman şansölyesine, yani başbakanına; "normalden daha fazla yetki" veriliyordu) ve 1958 Anayasası ile Fransa'nın devlet seçkini ve yürütme yetkisine sahip bir cumhurbaşkanlığı benimsemesine karşın Türkiye, devlet seçkini satüsünde ancak yürütme yetkisi sınırlı olacak bir cumhurbaşkanlığında karar kıldı.

Türkiye'de 1982 Anayasası çerçevesinde, hükümet sistemi parlamenterdir, çünkü yürütme, siyasi sorumluluğu olmayan bir cumhurbaşkanı ile ikili bir yapı göstermektedir. Yürütmeden yalnızca Bakanlar Kurulu sorumludur. Cumhurbaşkanı, parlamentoda çoğunluğun desteğini alabilecek bir kimseyi başbakan olarak atar ve Fransa'nın tersine, Bakanlar Kurulu'nun oluşumu üzerindeki etkisi sınırlıdır. Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, kendi üyeleri arasından seçilir.

Cumhurbaşkanının yürütme ile ilgili meselelerde kendi başına davranma yetkisinin olmaması, parlamenter sistemin başlıca ilkesidir. İlk bakışta Türkiye bu genel kuraldan ayrılmamış gibi görünmektedir. Türkiye'de cumhurbaşkanının tüm kararları, Anayasa ve diğer yasalarla kendisine tek başına hareket edebilme yetkisi verilmiş olan durumlar dışında, başbakan ve ilgili bakanlar tarafından da imzalanır (Anayasanın 105. Maddesi). Aynı madde, "Cumhurbaşkanının resen imzaladığı kararlar ve karar-nameler aleyhine Anayasa Mahkemesi dahil, yargı mercilerine başvurulamaz" hükmünü getirmiştir. Fakat, Ergun Özbudun'un belirtmiş olduğu gibi, Anayasa'da, cumhurbaşkanının tamamlayıcı imzalar olmaksızın harekete geçebileceği durum/durumlar açıkça belirtmemiştir. Bunun yorumu ancak şu olabilir: ya ikinci

31. Ergun Özbudun, "The Status of the President of the Republic under the Constitution of 1982: Presidentialism or Parliamentarism?" *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980's*'in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., Walter de Gruyter, Berlin, 1988, s. 37.

imzaya gerek olduğu açıktır ya da anayasal gelenek gereği tamamlayıcı imzalar olmalıdır. Zaten bu konuda genel kural da siyasi yürütmenin görev alanına giren konularda tamamlayıcı imzaların gerekli olmasıdır.³² Bu nedenlerle Özbudun, Türkiye'de Cumhurbaşkanının "yürütmenin başı" yetkisi ile değil "devletin başı" yetkisi ile ilgili durumlarda kendi başına hareket edebileceği sonucuna varmıştır.³³

Öte taraftan, 1982 Anayasası'nda, Türkiye'de cumhurbaşkanının kendi başına kullanabileceği çok sayıda yetkisi bulunmaktadır ki bu durum, yürütme yetkisi sınırlı da olsa, cumhurbaşkanının bir devlet seçkini olarak algılandığını gösterir. Yasama yetkileri, her yıl Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde konuşma yapmak, yasaları yeniden görüşülmesi için Meclis'e geri göndermek, anayasa değişikliklerini halkoyuna sunmak, yasaların, yasa hükmündeki kararnamelerin ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü'nün, Anayasa'ya aykırı oldukları gerekçesi ile iptali için Anayasa Mahkemesi'ne başvurmak ve Anayasa'nın belirlediği durumlarda Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni feshetmektedir. Cumhurbaşkanının yürütme yetkileri arasında, gerekli gördüğünde Bakanlar Kurulu'nu toplantıya çağırarak ve Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmek ve sıkıyönetim ya da olağanüstü hâl ilan edileceği zaman Bakanlar Kurulu'na başkanlık etmek, Milli Güvenlik Kurulu'nun (MGK) gündemini hazırlamak ve MGK toplantılarına başkanlık etmek, Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Devlet Denetleme Kurulu başkanını ve üyelerini atamak ve bu Kurula soruşturma, inceleme ve denetleme yapması için talimat vermek vardır.³⁴

Cumhurbaşkanının bu yetkileri arasında özellikle önemli olan, MGK'nın gündemini hazırlaması ve bu kurulun toplantılarına başkanlık etmesidir. Bakanlar Kurulu, MGK'nın, devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği ve toplumun huzuru ve güvenliği açısından önemli gördüğü önlemlere öncelik vermek zorundadır. Bunlar, görevi alırken ettiği yemine göre, Cumhurbaşkanının da sorumlu olduğu hususlardır. Cumhurbaşkanı, MGK'yı kullanarak Bakanlar Kuruluna belli hususları dayatabilir. Ayrıca 1982 Anayasası, 1958 Fransız

32 .C. H. Dodd, "Political Modernization, the State, and Democracy: Approaches to the Study of Politics in Turkey", A.g.e.'nin içinde, s. 20.

33 . Özbudun, "The Status of the President of the Republic under the Constitution of 1982", s. 42-43.

34 . A.g.e., s. 43.

Anayasası'nda olduğu gibi, cumhurbaşkanının temel görevini tanımlar: "Cumhurbaşkanı, Anayasanın uygulanmasını, devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetir" (Madde 104). Aynı şekilde, Fransız Anayasası'na göre, cumhurbaşkanı anayasaya saygı duyulmasını sağlar, kamu yetkililerinin düzenli çalışmalarını gözetir. Her iki anayasada da cumhurbaşkanlarına çok geniş şekilde yorumlanabilecek yetkiler verilmiştir. Yukarıda söz edildiği gibi, Fransa'da de Gaulle yetkilerini çok geniş bir şekilde yorumladı; De Gaulle buna teşvik edildi, nitekim görevi ulvi ifadelerle tanımlanmıştı.³⁵

Türkiye ile Fransa'da cumhurbaşkanlığı arasındaki fark, Türkiye'de bu makama genel seçimler ile gelinmemesidir. Bu durumun sonucu Türkiye'de cumhurbaşkanının halk oyu desteğine dayandırılabilir meşruiyetinin bulunmamasıdır. Öte taraftan Türkiye'de cumhurbaşkanlığının önemi, seçimi ile ilgili düzenlemelerden de bellidir: Meclis'te cumhurbaşkanı seçilirken, birinci ve ikinci oylamada üçte iki çoğunluk gereklidir; eğer üçüncü oylama gerekirse, bu kez üye tam sayısının çoğunluğunun desteğini alması gerekir. Sözgelimi, Almanya'da parlamentoda cumhurbaşkanının seçiminde basit çoğunluk yeterlidir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından cumhurbaşkanı seçilmek için nitelikli çoğunluk gerekliliği, de Gaulle sonrası Fransa'sında görülmeyen, cumhurbaşkanının tarafsızlığını sağlamak için benimsenmiş bir hükümdür. Türkiye'de tarafsızlık ilkesi, cumhurbaşkanlığına özel bir ağırlık sağlar. Kemal H. Karpat'ın işaret ettiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Cumhuriyet döneminde egemen felsefe, hükümet yetkisinin, toplumsal, ekonomik ya da ideolojik yaklaşımları bir kenara bırakarak, iktidarın siyasi gerekliliklerine sıkı sıkıya bağlı kalınarak, diğer bir deyişle hikmet-i hükümet anlayışı ile kullanılması gerektiğidir. Bu nedenle güç ve yetki, yüce ve bilge bir yöneticiye ait olmalıdır, bu yönetici, toplumun uzun vadeli çıkarlarına göre davrandığı süreçte, tek bir kişi bile olabilir.³⁶

Türkiye'de cumhurbaşkanının tarafsızlığı başka hükümlerle de güvence altına alınmaya çalışılmıştır. Milletvekillerinin beş yıllık dönem için seçilmelerine karşın cumhurbaşkanının görev süresi

35. Douglas E. Ashford, *Policy and Politics in France: Living with Uncertainty*, Temple University Press, Philadelphia, 1982, s. 19 vd.

36. Kemal H. Karpat, "Military Interventions: Army-Civilian Relations in Turkey Before and After 1980" *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980's*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 152.

yedi yıldır. Eğer seçilen cumhurbaşkanı bir siyasi parti üyesi ise partisinden istifa etmek zorundadır. Seçildikten sonra milletvekilliği sona erer. Fransa ve Almanya'nın tersine, Türkiye'de bir cumhurbaşkanı ikinci kez bu göreve seçilemez.

Türkiye'de cumhurbaşkanının tarafsızlığı, siyasal hayatta ona özel bir konum sağlar. En az 40 yaşında olması ve üniversite eğitimi yapmış olması zorunluluğu, yönetimdeki konumunu daha da pekiştirir. Hem yaşa saygı hem de toplumda ve siyasal hayatta seçkin konumu kazanma aracı olarak eğitim Türkiye'de her zaman çok önemli olmuştur.³⁷ 1982 Anayasası ayrıca, Türkiye'de cumhurbaşkanının öneminin vurgularcasına, Yüce Divan'a verilmesini, Fransa ve Almanya'ya göre daha zor hale getirmiştir. Fransa'da salt çoğunluk, Almanya'da üçte iki çoğunluk gereklidir; Türkiye'de ise dörtte üç çoğunluk olması zorunludur.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, 1982 Anayasası çerçevesinde, Türk Cumhurbaşkanı'nın devletin koruyucusu olarak büyük bir gücü vardır. Cumhurbaşkanı siyasi yürütmenin başı değildir, fakat sorumlulukları çok geniştir ve bu sorumluluklarını yerine getirirken bazen siyaset alanını aşmak zorunda kalır. Bunu, siyasetteki manevi açıdan yüce konumunu kullanarak, başka çıkar yol yoksa Milli Güvenlik Kurulu ve Devlet Denetleme Kurulu aracılığıyla yapabilir. Fakat yönetim sistemi temelde parlamenter sistemdir ve cumhurbaşkanı bu yönetim sisteminin temel ilkelerine saygı göstermek zorundadır, bunların arasında Bakanlar Kurulu'nun ulusun politikalarını belirleme ve uygulamaktan birinci derecede sorumlu olduğu ilkesi de vardır ve bu en önemli ilkedir.

1983 yılından sonra Türkiye'de cumhurbaşkanlığının dinamiği

Kenan Evren'in cumhurbaşkanlığı dönemi (1983-1991)

1982 Anayasası çerçevesinde görev yapan ilk cumhurbaşkanı, 1980-1983 askeri müdahalesini yapan cuntanın başı Kenan Evren idi. Anayasadaki geçici bir maddeye göre, Anayasanın halkoylaması sonucu onaylanması ile Evren Cumhurbaşkanı seçildi. Özellikle cumhurbaşkanlığının ilk dönemlerinde devlet seçkini bir cumhurbaşkanı olarak yetkileri konusunda çok kıskanç davrandı; terörizm, önemli bakanlıkların siyasileşmesi ve siyasi

37. Çiğdem Kağıtçıbaşı, "Social Norms and Authoritarianism: A Comparison of Turkish and American Adolescents", *Journal of Personality and Social Psychology* 16 (1970): 444-451; Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite*, The MIT Press, Cambridge, MA, 1965.

İslam gibi konularda oldukça aktivist bir tutum sergiledi. Zaman zaman, tamamen yürütmeye ait konular olan Kıbrıs sorunu ve Türkiye'nin NATO ile ilişkileri gibi konular ile yakından ilgilen-di. Bir süre sonra, o sırada Başbakan olan Turgut Özal yavaş ya-vavaş daha etkin bir rol oynamaya başladı. Hem Özal'ın Evren'i [Evren'in] kendi yetki alanına yöneltirken gösterdiği dikkat hem de Evren'in görevinin sınırlılıkları hakkında gittikçe daha gerçek-çi olması, aralarında sağlıklı bir iş bölümünün ve uyumun ortaya çıkmasını sağladı. Özal, Evren'in, gitgide seyrekleşen ve giderek daha az ısrarcı önerilerini ve öğütlerini siyasi geleneklere uygun bir şekilde benimsedi; Evren de siyasi yürütmenin sorumlu oldu-ğu meselelere karışmamaya daha fazla özen gösterdi.³⁸

Evren'in cumhurbaşkanlığı, bir geçiş dönemi oluşturdu. Evren'in askeri geçmişi, 1980-1983 askeri müdahalesini yapan cuntanın başı olması, 1982 Anayasası'nın onaylanması ile cum-hurbaşkanı seçilmesi ve bu nedenlerle aydın kesimin büyük bir kısmının Evren'e doğrulttuğu sonu gelmez eleştiri okları gibi so-runlar, ardından gelen Özal ve Süleyman Demirel'in cumhurbaş-kanlıklarında elbette söz konusu olamazdı. Bu nedenle, Özal ve Demirel'in cumhurbaşkanlıkları Türkiye'nin simgesel bir konu-mun ötesinde yetkileri olan bir cumhurbaşkanı ile parlamenter sisteminin gerçek sınamalarını oluşturacaktı.

Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığı dönemi (1991-1993)

Özal'ın, hem başbakanlığı (1983-1991) hem de cumhurbaşkan-lığı sırasında, Türkiye'yi "dünyada en gelişmiş on ya da onbeş ül-ke arasına" yükseltmek gibi iddialı bir misyonu vardı.³⁹ Özal'a göre, Türkiye "zamana uymak ve çağdaş uygarlığa ulaşmak" zo-runda idi. Özal, "doğru", yani "gerçekçi" politikalar izleyerek bu amacın gerçekleştirilebileceğini düşünüyordu.

Özal, eğer bir kimse doğru politikalar üretmeye çabalıyorsa o kimsenin partizanca davranmakla eleştirilemeyeceğini de düşü-nüyordu. Özal'ın bu konudaki düşüncesi şöyleydi: Kendisi siya-sal hayata 1970'lerin sonunda bürokrasiden gelmişti; o sıralar-da Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarı idi. Bürokratik normlar devletin tarafsızlığını yansıttı; bir kimse ülkenin refahını amaç

38. Evren'in cumhurbaşkanlığı için, bkz. C. H. Dodd, "Kenan Evren as President: From Conflict to Compromise", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 171-186; Mezin Heper, "The Executive in the Third Turkish Republic, 1982-1989", *Governance* 3 (Temmuz 1990), s. 299-314.

39. Bu misyonundan, sözelimi, 19 Kasım 1989 tarihindeki cumhurbaşkanlığı yemin tö-reninde söz etmişti.

edinmişse o kimse tarafsız davranırdı.⁴⁰ Kaldı ki cumhurbaşkanı olduğu için kimse ondan bir orta yol izlemesini beklememeli idi. O, uzun zamandan beri sürdürüğü görüşlerini açıklamaya devam edecekti.⁴¹

Bu yaklaşımının sonucu olarak Cumhurbaşkanı Özal yalnızca doğru bildiği politikaları üretmekle yetinmedi; bu politikaların hükümetler tarafından uygulanmasını da istedi. Özal, 1982 Anayasası'nın "olağanüstü hal ilan edilmesi gibi birkaç nokta dışında Fransız Anayasası'na benzediğini" ileri sürdü. 1982 Anayasası'na yalnızca bir cümle ilave edilmiş olsa idi ("Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu'nun başkanıdır") iki anayasa arasında, cumhurbaşkanının yetkileri yönünden bir fark olmayacağını ileri sürdü.⁴² Özal ürettiği politikaları bir süre hükümete kabul ettirebildi, çünkü partisi (Anavatan) üzerinde etkisini sürdürebildi, bunun nedeni bir süre Özal'ın sözünden çıkmayan Yıldırım Akbulut'un başbakan olarak görev yapması idi .

Akbulut, başbakan olur olmaz, Cumhurbaşkanı ile uyumlu bir şekilde çalışacağını, aralarında bir çelişkinin söz konusu olmayacağını söyledi.⁴³ Nitekim Akbulut Bakanlar Kurulunu Özal'ın önerdiği isimlerden oluşturdu.⁴⁴ Özal özellikle ekonomi konusunda düzenli olarak ekonomi bürokratlarından bilgi almaya devam etti. Hükümete, bazen da doğrudan bürokratlara, özel talimat verdi.

Özal'ın aynı zamanda başbakanlık rolünü de oynaması hem akademik çevrelerin⁴⁵ hem de basının eleştirisine yol açtı. Medya Özal'dan "Cumhurbaşbakan",⁴⁶ "Seçilmiş Sultan",⁴⁷ ve benzeri biçimlerde söz etmeye başladı. Özal bu eleştirileri önemsemedi.

40. *Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Türkiyemiz, Dünya ve Gelecek Konulu Konuşmaları*, Ankara, 1990, Cumhurbaşkanlığı tarafından derlenen kitap, s. 22.

41. Heper, "Turgut Özal's Presidency: Crisis and the Glimmerings of Consensus", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford, 1994, s. 187-198.

42. *Milliyet*, 30 Kasım 1990. Fransa'da cumhurbaşkanı acil durum ilan edebilir, Türkiye'de ise acil durum ancak Cumhurbaşkanının başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu tarafından ilan edilebilir.

43. *Milliyet*, 21 Mart 1990.

44. Akbulut'un kendisi Bakanlar Kurulu'nun bu şekilde kurulduğunu ifade etti. *Hürriyet*, 30 Mayıs 1991.

45. Lütfi Duran, "Türk Anayasası ve Fransa Örneği", *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1990.

46. Köşe yazarı Derya Sazak, *Milliyet*, 3 Mart 1990.

47. Başyazı, *Hürriyet*, 30 Kasım 1990.

Hatta hükümet kendisine danışmadan önemli bir karar aldığı ve Özal bu kararı beğenmediği zaman hükümeti açıktan açığa eleştirdi. Bu, genellikle ekonomik meselelerde böyleydi.⁴⁸ Özal sık sık Anavatan Partisi'nin işlerine de karışıyordu; partiye ilgisi, ekonomiye yakın ilgisi dolayısıyla idi. Bir keresinde şöyle demişti: "Anavatan Partisi'ni ben kurdum ... Halkımıza bazı sözler verdik ... Bugünkü hükümetin kendisine ait ayrı bir programı yok, o nedenle benim benimsediğim programın aksine davrandığında Hükümeti uyarmak benim görevim."⁴⁹ Özal dış siyasette de karar verme yetkisini eline aldı ve tek başına hareket etti. Hassas dış siyaset meseleleri hakkındaki görüşlerini açıkladı ve önemli konularda, Dışişleri Bakanı'na bile sormadan yabancı ülkelerle görüşmeler yaptı.⁵⁰ Bu tür davranışlarını, Cumhurbaşkanı ve MGK'nın başı olarak ülkenin dış güvenliğinden sorumlu olduğunu söyleyerek gerekçelendirdi.⁵¹

Akbulut'un Haziran 1991'de parti başkanlığı görevi sona erdiği zaman, Özal gene toplanan kurultayda yeni başkan seçimini etkilemeye çalıştı. Fakat bu kez başarılı olamadı, Özal ile aynı görüşü paylaşmayan ve Özal'ın sadık hizmetlisi olmayı kabul etmeyen eski Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz partinin yeni başkanı olarak seçildi. Yılmaz başbakan olduğunda, Özal ile yakın bir ilişki kurmayı istedi, fakat onun gölgesi altında başbakanlık yapmak istemedi. Yılmaz, Özal'ın Anavatan Partisi'nin manevi lideri olduğunu söyledi, fakat kendisinin ve parti arkadaşlarının Özal ile ilişkilerini "Anayasanın çizdiği sınırlar içinde yürüteceklerini" ekledi.⁵²

Özal'a göre, başbakan ile bu tür bir ilişki, kuşkusuz, tatmin edici değildi. Ayrıca Özal, "partisinin" eski reformcu yaklaşımını değiştirmeye başlamış olduğu sonucuna varmıştı. Bu nedenle, yalnızca hükümete değil aynı zamanda partiye de yön vermeye devam etmeye çalıştı. Bazı bakanları ve önemli bürokratları, bilgi almak için Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne çağırmaya devam etti. Bunun üzerine Yılmaz, bakanlardan ve bürokratlardan, kendisinden izin almadan Cumhurbaşkanını görmemelerini istedi.

48. Özal'ın hükümete yönelik bu tür bazı eleştirileri için, bkz., *Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın Türkiye Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliği Genel Kurulundaki Konuşmaları*, Ankara, 1990, s. 18; *Dünyadaki Dengeler ve Türkiye*, Ankara, 1991, s. 23; *Geleceğe Bakış*, Ankara, 1992, 27-30. Bu kitapçıklar Cumhurbaşkanlığı tarafından derlenmiştir.

49. *Türkiyemiz, Dünya ve Gelecek*, s. 40-41.

50. Bkz., diğerlerinin yanı sıra, *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1990; *Milliyet*, 28 Mart 1990.

51. *Turkish Daily News* (Ankara), 15 Mart 1990.

52. *Hürriyet*, 4 Ekim 1991.

Özal yenilgiyi kolay kolay kabullenmedi. Ne hükümetin günlük işleri ile ne de parti işleri ile ilgilendiğini savundu, onun ilgilendiği uygulanacak politikalar idi. "Geçmişte Anavatan'ın başarılarına katkısı olan" politikalarından vazgeçilmesini istemiyordu. Fakat Yılmaz, hem hükümeti hem de partiyi Özal'dan bağımsız olarak yönetmeye kararlı idi. Hatta, eğer Özal partinin işlerine karışmazsa "cumhurbaşkanlığının daha az tartışmalı olacağını" söyleyerek üstü kapalı bir şekilde Özal'ı tehdit bile etti.⁵³ Bu uyarısı ile Yılmaz, Özal'ın Cumhurbaşkanı seçilmesi cumhurbaşkanlığının meşruiyeti ile ilgili tartışmalara yol açtığı için, Özal'ın, Yılmaz'ın genel başkanlığını yaptığı Anavatan Partisi'nin desteğine ihtiyacı olduğuna dikkat çekiyordu. Bu gelişmeler üzerine Özal, Yılmaz ile yaptığı haftalık olağan görüşmeleri kesti. Başbakanlığının bundan sonraki döneminde Yılmaz ile Özal'ın arası açık kaldı.

20 Ekim 1991'de genel seçim yapıldı. Anavatan Partisi, Süleyman Demirel'in Doğru Yol Partisi'nin gerisinde kaldı. Yeni hükümet Doğru Yol Partisi ile Sosyal Demokrat Halkçı Parti tarafından kuruldu. Demirel Başbakan oldu.

Geçmişte Özal ile Demirel arasındaki ilişki çok gergin olmuştu. Demirel daima Özal'ın 1982 yılında demokrasiye yeniden geçildikten sonra fırsatçı davrandığını düşünmüştü, Demirel'e göre Özal, Anavatan Partisi'ni kurmuş ve 1983 genel seçimlerinde Demirel'in eski Adalet Partisi'nin oylarını çalmıştı. O sıralarda Demirel'in siyasi faaliyetleri yasaklanmıştı. Üstelik, Demirel'in ve diğer 1980 öncesi siyasetçilerin siyasi haklarının halk oylamasıyla geri verilmesi gündeme geldiğinde, Özal buna karşı bir kampanya yürütmüştü. Buna karşılık, Özal 26 Eylül 1989 tarihinde, o dönemlerde arkasında seçmenlerin desteği olmadığı düşünülen Anavatan Partisi'nin oyları ile Cumhurbaşkanı seçildiğinde, Demirel de, diğerleri ile birlikte, Özal'ın cumhurbaşkanlığının meşru olmadığını savunmuş ve Meclis'te gerekli sayıda oyu sağlar sağlamaz Anayasayı değiştirerek Özal'ı makamından indireceğini belirtmişti.

Önceleri Cumhurbaşkanı Özal ile yeniden başbakan olan Demirel uyumlu çalışıyor gibi göründü. Derken Özal, beklenmedik bir hareketle kendi döneminin sona ermiş olduğunu söyledi: 1987 seçim kampanyasında, başbakan olarak, halka bazı sözler vermişti; bu sözleri yerine getirmek ahlâki bir sorumluluktu; fakat yeni seçimler yapılmıştı; artık halktan yeni yetki almış olan kimseler ülkeyi yönetecekti. Özal, görüşlerini dile getirmeye

devam edeceğini bildirdi, fakat bunları dikkate alıp almamak yeni hükümete kalıyordu.⁵⁴

Demirel ise eski defterleri kapatacağını bildirdi, çünkü "devletin aksamadan çalışması" önemli idi.⁵⁵ Fakat Demirel kendini, daha önce başbakan olan Yılmaz gibi, Özal'a "cumhurbaşkanının, siyasi yürütmenin değil devletin başı olduğunu, cumhurbaşkanının yetkilerinin Anayasa'da açıkça gösterildiğini ... cumhurbaşkanının görevinin eşgüdüm olduğunu" belirtmeyi zorunlu gördü.⁵⁶

Demirel'in bu çıkışına ve [Özal'ın] kendi çağının sona erdiği hakkında daha önce söylediği sözlerle karşın, Özal gene de Demirel ile yaptığı haftalık görüşmelerin bir gündem çerçevesinde olmasını arzu etti,⁵⁷ böylece o da hükümetin kararlarına katılabilecekti. Demirel buna razı olmayınca Özal hükümetin bazı bürokratik görevlere yapılacak atamalarla ilgili kararnamelelerini imzalamayı reddetti; gerekçe olarak, üst düzey bürokratların yerlerini değiştirmenin partizanlığı getireceğini söyledi. Hükümetlerin değişebileceğini, fakat bazı uygulamaların aynı kalması gerektiğini ileri sürdü.⁵⁸ Özal gene bürokratları Cumhurbaşkanlığı Köşkü'ne davet ederek ekonomi hakkında bilgi almak istedi. Ayrıca, alternatif politikalar üretmek için kullanacağı kendi uzman kadrosunu da oluşturdu. Özal, Demirel Hükümeti'nin, kendisinin uzmanlığından yararlanacağını ciddiyetle düşünüyordu. Bu olmayınca, Özal hükümeti açıkça eleştirmeye ve doğrudan halka seslenmeye başladı. Ayrıca, Anavatan Partisi'ni daha etkin bir muhalefet yürütmeye zorlamaya çalıştı, hatta partiye bu amaçla belirli taktikler bile erme girişimlerinde bulundu.

Özal'ın bütün bu çabaları boşuna idi. Demirel, Cumhurbaşkanı ile haftalık görüşme yapmaya ihtiyacı olmadığı kanısındaydı. Gerektiği zaman Özal ile görüşecekti. Hükümet, istendiği zaman Cumhurbaşkanı'na bilgi vermekten kaçınmayacaktı, fakat bunun düzenli olarak yapılmasına gerek yoktu.

Demirel, bürokraside yapmayı düşündüğü atamalar hakkında bile Özal'a bilgi vermekten sakındı, çünkü bu tür

54. Heper, "Turgut Özal's Presidency: Crisis and the Glimmerings of Consensus", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 197.

55. *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1992.

56. *Cumhuriyet*, 31 Ocak 1991.

57. *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1992.

58. *Milliyet*, 7 Ocak 1992.

konuları Cumhurbaşkanı ile “görüşüp tartışmaya” istekli değildi.⁵⁹ Demirel’in, “Cumhurbaşkanlığı Köşkü”nde bir koalisyon ortağı” edinmeye niyeti yoktu.⁶⁰

Özal, Yılmaz’ın başında bulunduğu Anavatan Partisi’nden de yakınlık göremedi. Yılmaz, Özal’ın ANAP’ı kontrol etmesini gene istemedi. Aslında Özal ve Yılmaz’ın bu konuda birbirlerinin tam tersi görüşleri vardı. Özal Yılmaz’ın kendisinin görüşlerine değer vermediği ANAP’ın siyasal hayatta sürekli gerilediğini düşünüyordu.⁶¹ Yılmaz ise, eğer kendisi Özal’ın gösterdiği çizgide yürürse etkin bir lider olamayacağı kanısındaydı.⁶²

Bütün bunlar Özal’ı oldukça kederlendirdi. Cumhurbaşkanlığından ayrılıp yeni bir siyasi parti kurmayı ve İkinci Dönüşüm programını gerçekleştirmeyi bile düşünmeye başlamıştı.⁶³ Oysa 17 Nisan 1993 tarihinde aniden kalp krizinden vefat etti.

Süleyman Demirel’in cumhurbaşkanlığı dönemi (1993-2000)

Özal’ın ardından, 16 Mayıs 1993 tarihinde Demirel cumhurbaşkanı oldu. Demirel’in önceleri cumhurbaşkanlığını nasıl yürüteceği konusunda kesin bir fikri yoktu. Anayasayı yorumlamaya çalıştığını ve cumhurbaşkanı olarak kendi tarzını oluşturmaya çalıştığını açıkladı.⁶⁴

Özal gibi, Demirel’in de istikrarlı bir demokrasi, dengeli bir ekonomi ve güçlü bir ordu vizyonu vardı.⁶⁵ Fakat, Özal’ın aksine, Demirel değişimden çok siyasi istikrara önem verecekti. Demirel’e göre, siyasi istikrar her şeyden önce “demokratik yetkiye” ve “hukukun üstünlüğüne” bağlı idi. Demokratik yetki, siyasi kurumların siyasi yönden hesap verme yükümlülüğü olmayan kurumlardan bağımsız olması demektir. Burada özellikle aklında olan, ordu idi. Geçmişte iki kez, 1971 ve 1980 yıllarında ordu tarafından iktidardan indirilmişti.

Demirel hukukun üstünlüğüne de önem verdi, çünkü kendi cumhurbaşkanlığının, Özal’ınki gibi, tartışmalı olmasını

59. *Milliyet*, 4 Ocak 1992.

60. *Hürriyet*, 2 Şubat 1992.

61. *Hürriyet*, 5 Haziran 1992.

62. *Sabah*, 21 Eylül 1992.

63. Mehmet Barlas, *Turgut Özal’ın Anıları*, Gençlik Yayınları, İstanbul, 1994, s. 166.

64. *Milliyet*, 26 Haziran 1993.

65. *Tercüman*, 18 Mayıs 1994.

istemedi.⁶⁶ “Türkiye Cumhuriyeti’nin Cumhurbaşkanı anayasal bir Cumhurbaşkanı olacaktır. Anayasanın kendisine vermediği yetkileri kullanmayacaktır ... Eğer bütün kurumlar, Anayasada belirlenen yetkileri içinde kalırsa demokratik sistem yerleşecek ve demokratik denge olacak” demişti.⁶⁷ Ne zaman hangi siyasi kurumların hangi işlevlerden sorumlu olduğu meselesini ele alsa, daima “bu ülkede kurallar var; herkes bu kurallara uymak zorundadır” diye eklerdi.⁶⁸ Demirel’e göre siyasi istikrar her kurumun işlevini gerektiği gibi yerine getirmesine bağlı idi. Gerektiğinde tüm kurumların işlevlerini iyi bir biçimde yerine getirebilmeleri için katkıda bulunması gerektiğini, ancak kurumlara politika dayatmaması gerektiğini düşünüyordu.

Dolayısıyla, Demirel Cumhurbaşkanı olarak birinci görevinin “devletin sorunsuz bir şekilde işlemesini”⁶⁹ sağlamak olduğu kanısında idi. Böylece, örneğin hükümetin atamalar ile ilgili karar-namelerini ince eleyip sık dokumadan imzalaması gerektiği, ilke olarak “bazı tartışmalı noktaları olsa bile”⁷⁰ mevzuatın kendisine tanıdığı geciktirme yetkisine ilke olarak başvurmaması sonucuna vardı. Belirli bir noktada, ekonomik kriz nedeniyle inisiyatif ele alması ve Bakanlar Kurulu’nu olağanüstü hâl ilan etmeye zorlaması istendiği zaman Demirel, ekonominin kendisinin doğrudan sorumluluğu altında olmadığını söyledi.⁷¹ Aynı şekilde, hükümeti iktidardan düşürmek için Demirel’den yardım istendiği zaman, bunun Meclis’e ait bir sorumluluk olduğunu belirtti.⁷² Bu çizgide, Demirel Milli Güvenlik Kurulu’nun da anayasal bir kurum olduğunu ve Anayasaya göre sorumluluklarını yerine getirdiğini ifade etti.⁷³ Demirel bunları, bazı entelijansıya mensuplarının ülkenin Kürt sorununa askeri ve sivil çözüm arasında ayırım yaptıklarında ve askeri çözümü açıkça kınadıklarında söylemişti. Bu kişiler, askerin terörü bastırma ve ardından bölgenin sosyoekonomik

66. *Milliyet*, 17 Mayıs 1993.

67. *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1993. Demirel’in, daha önce Özal’ı yetkilerini aştığı hususunda şiddetle eleştirdiği için şimdi kendisi bu konuda çok dikkatli davranmaya çalışıyordu denebilir.

68. Abdullah Uraz, *Millîyet Devlet Kucaklaşması*, Eka, Ankara, 1994, s. 74-116.

69. Bu tür sözlerinden biri için, bkz. *Sabah*, 5 Aralık 1993.

70. *Türkiye*, 22 Mayıs 1994 ve 16 Mayıs 1994 tarihinde yaptığı basın toplantısı.

71. *Sabah*, 5 Nisan 1994, *Hürriyet*, 2 Şubat 1994.

72. *Meydan*, 9 Mayıs 1994.

73. *Sabah*, 13 Kasım 1994.

kalkınmasını sağlama çözümüne karşılık, sivillerin, ayrılıkçı terör tüm şiddetiyle sürerken dahi bölgeye siyasi ve kültürel haklar verme çözümünü destekliyorlardı

Diğer taraftan, Demirel devletin başı olarak dikkatli bir şekilde bazı yetkilerini kullanma konusunda ısrarlı davrandı. Sözgelimi, hükümetin belirlediği genelkurmay başkanı adayını onaylayıp onaylamama konusunda takdir yetkisinin kendisinde olduğunu ifade etti. Bir keresinde, kendi istediği orgeneralin genelkurmay başkanı olmasını sağladı.⁷⁴ Aynı şekilde, Türkiye'nin güneydoğusundaki ayrılıkçı terörün hükümetin değil devletin işi olduğuna işaret etti. Fakat bu meseleye doğrudan karışmadı. Muhalefet partilerinin başkanları ile görüştü ve onların bu mesele hakkındaki fikirlerini başbakana iletti. Böylece, Anayasa'nın kendisine yüklediği "eşgüdüm görevini" yerine getirmiş olduğunu düşünmüş olmalıydı.⁷⁵

Demirel'in kurumların başarısına, kurumların işlerini yürütme yöntemlerine karışmaksızın katkıda bulunma isteği, hem Başbakanlığı (1991-1993) hem de Cumhurbaşkanlığı döneminde koalisyon hükümetinin büyük ortağı olan eski siyasi partisinin (Doğru Yol Partisi'nin-DYP) başkanı Tansu Çiller'in başbakan olduğu dönemde hükümet ile ilişkilerinde açıkça görüldü. Demirel, cumhurbaşkanı olmadan önce, parti işlerine karışmayacağını belirtmişti.⁷⁶ Bu sözünü tuttu. Ayrıca, kendi kurduğu Doğru Yol partisinin Tansu Çiller'i yeni genel başkan seçmesine sonucu etkileyecek şekilde karışmadığı da söylenebilir.

Fakat, Demirel DYP hükümetini eleştiren partililerin kendisini ziyaret etmelerine ve Çiller'in ve yakın çevresindeki siyasetçilerin DYP'nin geleneksel görüşlerine ve politikalarına aykırı davrandıklarından yakınmalarına izin verdi. Bu ziyaretlerde, Demirel'in parti üyelerine partinin başarısı için çalışmalarını öğütlediği kaydedilmiştir.⁷⁷ Demirel bu şekilde davranmasını şöyle açıkladı: Siyasal sistemin istikrarı önemlidir. Eski partisi de dahil olmak üzere siyasi partiler içindeki istikrar, bir bütün olarak siyasi sistemin istikrarlı olmasına katkı yapacaktır. Ayrıca, iktidardaki partinin başarısı, vatandaşların rejime güvenini artırır. Tarafsızlık, bir siyasi partinin işlerine sürekli olarak karışmamak

74. *Hürriyet*, 6 Mayıs 1994.

75. *Milliyet*, 21 Ekim 1993.

76. *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1993.

77. *Hürriyet*, 25 Eylül 1993 ve 21 Şubat 1994.

demektir; eğer bir kimse bazen bir siyasi partinin işleri ile ilgilenirse ve eğer bunu yüce bir amaç için yaparsa o kimsenin partizanca davrandığı düşünülemez.⁷⁸

Demirel, genel olarak hükümetle ilişkilerinde de dikkatli bir yaklaşım benimsedi. Sözgelimi, gazetecilerin ısrarlı sorularına karşın hükümet hakkında düşündüklerini açıklamaktan kaçındı. Çok ender durumlarda bir şeyler ima edercesine, "Herhangi bir kimseye kusur yüklemek benim işim değil"⁷⁹ ya da "Cumhurbaşkanı muhalefet lideri gibi davranmamalıdır"⁸⁰ dedi. Ancak bu durumlarda dahi, Demirel son kertede cumhurbaşkanlığını bir "tahkim yeri" gibi düşündü. Demirel'e göre, cumhurbaşkanının siyasi meselelerle ilgilendiği zaman tarafsız bir şekilde ve bütün ülkenin çıkarına uygun davranması gerekirdi.⁸¹ Demirel cumhurbaşkanı olarak kendisi söz konusu olduğunda "siyaset"i ancak "Türkiye'nin sorunları",⁸² yani ülkenin yaşamsal sorunları ile ilgili olabileceğine, bunun ötesine gidilmemesi gerektiğinin altını çizdi. Öte taraftan Demirel, bu anlamı ile "Türkiye'nin sorunları" hakkında da daima kendisine danışılması gerektiği görüşündeydi. Çünkü, Demirel'e göre, Türkiye'nin siyasi sistemi Alman siyasi sistemine benzemiyordu; daha çok Fransız siyasi sistemi gibiydi: "Türkiye'de Cumhurbaşkanlığı, Türkiye'nin sorunları hakkında, 'umurumda değil' denilebilecek bir görev değildi".⁸³ Bu konuda şu görüşleri ileri sürmüştü: "Talimat vermem, fakat söylediğim, tavsiyenin daha ötesinde bir şeydir. Düşündüklerim doğru değilse neden doğru olmadığını bana söylemeliler";⁸⁴ "Onların yerine geçmeye çalışmıyorum; onlara, özel bir şekilde ele alınması gereken önemli bir sorun ile karşı karşıya olduğumuzu söylüyorum."⁸⁵

Ancak Demirel ara sıra benimsediği bu ilkelerinin dışına çıkar ve hükümeti açıktan açığa eleştirirdi. Türkiye ciddi bir sorunla karşı karşıya kaldığı ve hükümetin görüşlerini dikkate almadığı zaman böyle davrandığını belirtirdi. Bir defasında, hükümeti ele

78. *Sabah*, 20 Aralık 1993; *Milliyet*, 27 Haziran 1993; *Hürriyet*, 22 Aralık 1993.

79. *Sabah*, 5 Mayıs 1994.

80. *Milliyet*, 16 Mayıs 1994.

81. *Milliyet*, 27 Haziran 1993; ayrıca, bkz., Uraz, *Millet Devlet Kucaklaşması*, s. 199, 276.

82. *Hürriyet*, 11 Ağustos 1993.

83. *Hürriyet*, 11 Ağustos 1993.

84. *Milliyet*, 24 Mayıs 1994.

85. *Milliyet*, 12 Temmuz 1993.

geçirmiş ve laik Cumhuriyetten önceki dönemi geri getirmeye çalışan dini eğilimli bir parti gibi kritik bir olgu ile karşılaştığını düşündüğünde Demirel çizgiyi çekti: "Hükümet, devletin organlarından bir tanesidir, değişik kurumların toplamı değildir. Anayasa Mahkemesi vardır, Cumhurbaşkanlığı vardır. Bu ülkede kimse her aklından geçeni yapamaz."⁸⁶ Dolayısıyla, bazı münferit durumlarda, ihtiyatlı bir biçimde de olsa hükümetin yetkili olduğu hususlara müdahale etti.

Sonuç gözlemler

Giovanni Sartori'nin ileri sürdüğü gibi, kalıcı demokrasi, siyasi katılım ve sağduyulu bir hükümet arasında kurulacak hassas dengeye bağlıdır. Bazı durumlarda, siyasi seçkinler her iki koşulun da gözetilmesinde kilit rol oynarlar. Bazı durumlarda ise sağduyulu bir hükümet kurulması sorumluluğu, siyasi sorumluluğu olmayan seçkinler tarafından üstlenilir. Fransa ve Almanya gibi ülkelerde, karma bir hükümet altında işlev yapan bir yönetim biçimi sorun yaratmamıştır, çünkü bu ülkelerde, böyle bir siyasi düzenlemenin yararı önde gelen siyasi seçkinler tarafından kabul görmüştür. Ülkenin siyasal hayatının nasıl bir düzenlemeyi gerektirdiği konusunda temelde bir fikir birliğine ulaşılmış, konu ile ilgili siyasi düzenlemeler gönülsüzce yapılmamış ve üzerinde anlaşılan söz konusu düzenlemeler ihtiyacı büyük ölçüde karşılamıştır. Almanya ve Fransa'da denenen karma anayasa ile Samuel Huntington tarzında siyasi kurumsallaşma ortaya çıkmış; devlet seçkinleri, sistemin zaman zaman ihtiyaç duyduğu istikrarı sağlamaya çalışmışlardır.

Türkiye'de, zaman zaman devlet seçkinleri siyasete egemen oldular. 1940'larda çok partili siyasete geçilmesinin ardından, yeni bir siyasi seçkin grubunu oluşturan Demokratlar, popülizm ile siyasi katılıma ağırlık verdiler ve giderek sağduyulu bir yönetimin ikinci plana atıldığı izlenimini doğdu. Bu durum, devletçi seçkinlerin, siyasi seçkinlerin ülkenin uzun vadeli çıkarlarını gözardı ettiklerini düşünmelerine neden oldu. Sonuçta, devlet seçkinleri 1961 karma anayasasını oluşturarak Huntington tipi bir siyasi kurumsallaşma sağlamayı denediler. Özü itibarıyla, parlamenter sistem korundu, fakat parlamento bazı bürokratik kurumların denetimi altına alındı. Demokratlar bu siyasi düzenlemenin demokratik olmadığını söylediler. Ardından gelen siyasi krizler, 1971 ve

1980 askeri müdahalelerine ve 1982 yılında ülkenin ikinci karma anayasasına yol açtı.

1982 Anayasası da, rejimin parlamenter yapısını korudu, fakat cumhurbaşkanına olağandan fazla yetki verdi. Dönemin ilk cumhurbaşkanı olan Kenan Evren'in parlamentonun seçimi yoluyla gelmemesi, daha sonraki cumhurbaşkanlarının nitelikli oy çokluğu ile seçilmesi, cumhurbaşkanının görevden alınmasının görece güçleştirilmesi ve benzeri düzenlemeler, cumhurbaşkanına yönetimde büyük ağırlık kazandırdı. Fakat cumhurbaşkanı, halk tarafından seçilmesinin kazandıracağı meşruiyetten yoksundu. Böyle bir meşruiyetinin olmaması nedeniyle, siyasi yürütme ile ilişkileri oldukça belirsiz idi, bu da cumhurbaşkanının sistemin ara sıra ihtiyaç duyabileceği yol gösterme işlevinin yerine getirebilmesini ve genel olarak görevini anayasaya uygunluğu tartışılmayacak şekilde yürütebilmesini güçleştirdi.

Özal ve Demirel parlamentoda yapılan seçimler yoluyla cumhurbaşkanlığı makamına geldiler. Ancak siyasi seçkinler, 1982 Anayasası ile kurulmaya çalışılan Huntington tipi siyasal düzenlemeyi tereddütle ve gönülsüzce kabul etmişlerdi. Üstelik Özal, Anayasa'nın kendisine tanıdığı yetkilerin de ötesinde yetki sahiymiş gibi hareket etmeye çalıştı ve ülkeyi adeta tek başına yönetmeye kalktı. Siyasi yürütmenin yalnızca simgesel başkanı olmasını gözdardı ederek, hükümete kendince uygun politikaları kabul ettirme girişiminde bulundu. Özal'a tamamen boyun eğen bir siyasetçinin başbakan olduğu bir dönem dışında, Özal'ın devlet başkanı olarak sergilediği söz konusu davranışları bütün çevrelerin ağır eleştirilerini çekti ve cumhurbaşkanı olarak bu defa da aslında sahip olduğu yetkileri kullanmakta tereddüt etmeye başladı. Aslında Özal cumhurbaşkanı gibi değil yürütmenin başı gibi hareket etmek istedi; ülke sorunlarına daha geniş bir açıdan bakıp hükümete yeni vizyonlar ilhamı etmeye çalışmaktan çok günlük politikaların hazırlanmasına katkıda bulunmak istedi. Hemen her önemli konuya karışma eğilimi gerilim yarattı ve tepki topladı; bu nedenle giderek günlük politikalarının belirlenmesine bile katkısı olamadı.

Demirel farklı bir cumhurbaşkanlığı tarzı sergiledi. En başından cumhurbaşkanı olarak çok ihtiyatlı davrandı; görevinin yalnızca farklı devlet organları ve aynı zamanda siyasi partiler arasında eşgüdüm sağlamak olduğunu düşündü. Siyasi yürütme ile ilişkilerinde genelde yetkilerini aşmamaya dikkat etti; ancak hükümetin bazı konularda politika oluştururken kendi görüşlerini

de göz önünde tutmasını istedi. Hükümet Demirel'in bu isteğine uygun davranmadığı zaman Demirel hükümeti açıkça eleştirdi ve bu durum zaman zaman siyasal hayatta tansiyonu artırdı.

Cumhurbaşkanının simgesel özelliklerden daha fazlasına sahip olduğu parlamenter sistem Türkiye'de sorunlu oldu. Siyasi aktörler, bu tür bir siyasi yapılanmaya ihtiyaç olmadığını düşündüler. Eski gündem maddelerini canlı tuttular, eski kavgalarını sürdürdüler. Huntington tipi bir siyasi kurumlaşmaya itiraz ettikler ve dolayısıyla o tür bir siyasal yapılanmanın gerektirdiği biçimde hareket etmek istemediler. Aksine, kendi geleneksel siyasal davranış biçimlerini sergilemeye devam ettiler. Özal, kendisinin "Türkiye'ye çağ atlatma" misyonunu sürdürmeye çalıştı; Demirel yasaların ve yönetmeliklerin kesin sınırları içinde kalmak istedi ve tüm kurumların da böyle hareket etmesini için çaba harcadı, çünkü geçmişte ordu zaman zaman hükümetlerin yetkilerini çiğnemişti. Sonuçta karma anayasa olgusu ve onun arkasında yatan mantık siyasi seçkinler tarafından anlaşılmadı; sonuçta, siyasal hayatta sağduyulu bir yönetimi zorlaştıran gerginlikler yaşanmaya devam etti.

Anglo-Amerikan tarzı bir siyasal hayat, yani devlet seçkinlerinin devreye girmesi ile değil de siyasi seçkinlerin bir taraftan siyasi katılıma önem verirken diğer taraftan da sağduyulu bir yönetim sağlamaları diğer düzenlemelere göre daha demokratiktir ve daha uyumlu bir yönetim sağlar. Karma anayasa altında işlev gören bir yönetim, ikinci iyi düzenleme olarak düşünülmüştür. Almanya ve Fransa gibi ülkelerde belli bir dönemde siyasi seçkinlerin yeterince sağduyulu bir siyasal davranış biçimi sergileyemedikleri durumlarda karma bir anayasaya ihtiyaç hissedilmiştir. Türkiye'de demokrasiye geçiş siyasi ve devletçi seçkinler arasında şiddetli bir anlaşmazlığa yol açmış ve süreç içinde siyasi seçkinler popülist bir politika anlayışına sapmışlardır. Bu durumun sonucu olarak karma bir anayasa altında çalışacak bir siyasal rejim tercihi yapılmıştır. Anayasal bir düzen içinde siyasi seçkinlerin yanında devlet seçkinleri de siyasal hayatta yerlerini almışlardır. Öte taraftan bu iki kategori seçkin grubu daima bir çatışma içinde olmuştur. Ancak hem siyasi seçkinlerin hem de devlet seçkinlerinin demokrasiye bağlılıkları nedeni ile ülke uzun süreli otoriter yönetime sürüklenmemiştir. Ne var ki iki karma anayasa deneyiminin de (1961 ve 1982) başarısızlıkla sonuçlanması Türkiye için bir şanssızlık olarak görülebilir; siyasal, yetenekli ve sağduyulu cumhurbaşkanlarının yapabilecekleri katkılardan

daha çok yararlanabilirdi. Ülkenin yeni siyasi krizlerle karşılaşmaması için, siyasi seçkinler ya daha sağduyulu davranmak ya da karma anayasa rejiminin gereklerine uymak durumundadırlar. Doğal olarak, birinci şık amaç olmalıdır.⁸⁷

87. Yazarın isteği ile, orijinal makalenin bundan sonraki bölümü ile takip eden paragraf arasındaki kısmı bugün için güncelliğini ve önemi tamamen kaybettiği için çevrilmemiştir [Çevirenin notu].

Başlıca siyasi partiler, 1923-1999*

Bu çalışmada, başlıca siyasi partiler, doğrudan ya da dolaylı olarak anayasal siyasi rejime karşı çıkmayan ve ülkenin siyasetinde önemli rol oynamış/oylayan partiler olarak alınmıştır. Türkiye'nin siyasi rejimi, tek partili dönemde (1923-1945) laik devlet, çok partili dönemde de (1945'ten günümüze kadar) laik ve demokratik devlet olarak düşünülebilir. 1990'ların sonlarından geriye bakıldığında şu partilerin rejimle barışık siyasi parti tanımına uyduğu söylenebilir: *Cumhuriyet Halk Partisi*, *Halkçı Parti*, *Sosyal Demokrasi Partisi*, *Sosyal Demokrat Halkçı Parti*, *Demokratik Sol Parti*, yeni *Cumhuriyet Halk Partisi*, *Demokrat Parti*, *Adalet Partisi*, *Doğru Yol Partisi* ve *Anavatan Partisi*. Bu çalışmada, bu siyasi partilerin her biri hakkında kısa bilgiler sunulmaktadır.¹

Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1980)

Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) kurulacağı ilk kez Nisan 1923'te açıklandı, parti resmen Eylül 1923'te Mustafa Kemal (Atatürk)²

1. * Çevirisi yapılan orijinal kitap bölümü: Metin Heper, "The Mainstream Political Parties in Turkey", *Turkey in the Twentieth Century/La Turquie au vingtième siècle* içinde, Erik-Jan Zürcher, der., Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2008. 1923-1999 yıllarındaki başlıca siyasi partiler ve bu partilerin genel seçimlerde aldıkları oy oranları, sırasıyla Ek 1 ve Ek 2'de yer almaktadır.

2. (Mustafa Kemal) Atatürk (1881-1938): General, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve 1923-1938 yılları arasında Cumhurbaşkanı. 1905 yılında Türkiye Harp Akademisi'nden mezun oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Boğazı'nı büyük bir müttefik donanmasına karşı başarıyla savundu. 19 Mayıs 1919 tarihinde, savaştan sonra Türkiye'nin bir kısmını işgal eden müttefiklere karşı *Kurtuluş Savaşı*'ni başlattı. 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ni topladı ve Meclis Başkanı ve Hükümet Başkanı oldu. Daha sonra kendisini ülkeyi çağdaşlaştıracak reformlara adadı. 1934 yılında, Türkiye Büyük Millet Meclisi ona "Atatürk", "Türklerin Babası" adını verdi. Son yıllarında daha çok tarih ve dil üzerinde yoğunlaştı. 10 Kasım 1938'de vefat etti. Fikirleri sonraki kuşakları önemli ölçüde etkiledi.

tarafından kuruldu. Parti 10 Kasım 1924 tarihine kadar Halk Fırkası olarak anıldı. Halk Fırkası, Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (ARMHC) bir kolu olan Müdafaa-i Hukuk "Grubunun" partiye dönüştürülmesi ile ortaya çıktı. Bu oluşum Birinci Grup olarak adlandırılıyordu.³ Birinci Grup kendisini ARMHC'nin temsilcisi olarak tanıtıyordu. ARMHC, Atatürk'ün önderliğinde Kurtuluş Savaşı'nı (1919-1922) başlatan milliyetçilerin siyasi bir aracı gibi hareket etti.

İlk olarak, Atatürk CHP'nin Genel Başkanı, İsmet⁴ (İnönü) Genel Başkan Yardımcısı ve Recep (Peker) Genel Sekreteri oldu. İlk zamanlarda CHP kadroları İttihat ve Terakki Partisi ile bir devamlılık gösterdi. Üyeleri çoğunlukla, aydınlar ve bürokratlar ve aynı zamanda emekli subaylar ve büyük toprak sahipleri idi. Emekli subaylar ve büyük toprak sahiplerinin sayıları, 1945 yılında çok partili sisteme geçilmesinden sonra azalmaya başladı.⁵ Tek partili yıllarda, CHP'nin halk tabanı, aslında başka bir seçenek olmadığı için partiye oy veren dağınık kitlelerdi. Bazıları, Atatürk'ün ülkeyi "gavurlardan" kurtardığını düşündüğü için bu partiye ilgi gösterenlerdi. Bazıları, sevmeseler de İnönü'ye saygı duyuyordu.⁶ Bunların bazıları, bir olanak tanındığında, İnönü'nün CHP'sinden çok Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (1924), Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı (1930) ya da Demokrat Parti'yi (1950'li yıllar) desteklediler.

CHP başlangıçta temel misyonunu, Türkiye'nin ulusal birliğini ve toprak bütünlüğünü korumak olarak tanımladı. Parti, Türkiye'yi çağdaşlaştırmayı ve Türkiye'de hukukun

3. ARMCH'nin diğer kolu İkinci Grup idi, oldukça dağınık olan bu grubun üyeleri önce Atatürk'ün bütün yetkileri elinde toplamasına ve Cumhuriyeti ilan etmesine karşı çıktılar. Blz. Michael M. Finefrock, "The 'Second Group' in the First Turkish Grand National Assembly", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies* 3 (Fall 1979), 3-20.

4. İsmet İnönü (1884-1973): General ve Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı. 1906 yılında Harp Akademisi'nden mezun oldu. Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye sınırında Mustafa Kemal ile çalıştı. 1918 yılında Harbiye Nazırlığı'na müsteşar olarak atandı. Birinci Ankara Hükümeti'nde Harbiye Nazırı oldu. Kurtuluş Savaşı sırasında, çok önemli Birinci ve İkinci İnönü Savaşlarını kazandı. Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim 1923 tarihinde, Cumhuriyet'in ilk başbakanı oldu. 19 Kasım 1924-3 Mart 1925 dönemi dışında, 1937 yılına kadar başbakanlık yaptı. 11 Kasım 1938 tarihinde, Cumhurbaşkanı seçildi ve 1950 yılına kadar bu görevde kaldı. 20 Kasım 1961-13 Şubat 1965 tarihleri arasında yeniden başbakanlık yaptı. Cumhuriyet'in reformlarının kurumsallaşmasında, 1945 yılında çok partili sisteme geçişte, 27 Mayıs 1960 ve 12 Mart 1971 askeri müdahalelerinden sonra yeniden sivil yönetime dönüşte ve Türkiye'de demokrasinin yerleştirilmesinde önemli bir rol oynadı.

5. Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite*, Cambridge, 1965, s. 111-134.

6. Metin Heper, *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*, Leiden, 1998, s. 63.

üstünlüğünü ve "halk için halkın egemenliği"ni amaçladı. Partinin misyonu, 8 Nisan 1923 tarihinde Atatürk tarafından duyurulan Dokuz Umde'de (İlke) ayrıntılarıyla açıklandı: (1) Türkiye Büyük Millet Meclisi ulusun tek temsilcisidir; (2) Saltanatın kaldırılması (1922) bir zorunluluktur, fakat Halifelîğe ihtiyaç vardır; (3) ülkede güvenliğin korunması başlıca önceliktir; (4) mahkemelerin kararlarını adil bir şekilde verebilmele-ri için gerekli önlemlerin alınması zorunludur; (4) aşar sistemi kaldırılacaktır; tarım ve ticaret teşvik edilecektir; devlet, çiftçilere, tüccarlara ve sanayicilere kredi verecektir; çiftçilere modern tarım makinaları sağlanacaktır; hammaddeleri Türkiye'de bulunan sanayiler desteklenecektir; demiryolu ulaşımını, eğitimi, sağlığı, toplumsal refahı, ormancılığı, hayvancılığı ve madenciliği geliştirmek için çaba gösterilecektir; (6) ve (7) zorunlu askerlik süresi kısaltılacak, askerlerin yaşam standartları yükseltilecek, yedek subaylara daha güvenli bir gelecek sağlanacaktır; şehit düşen askerlerimizin ailelerine yardım edilecektir; (8) kamu bürokrasisinde yeniden düzenecek ve devlet memurları daha yüksek bir yaşam düzeyine kavuşturulacaktır; (9) yalnızca kamu iktisadi teşebbüslerine değil özel sektör yatırımlarına da teşvik sağlanacaktır.⁷

Kısa süren Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925) ve Cumhuriyetçi Serbest Fırka (1930) dönemleri dışında, 1923 yılında Cumhuriyetin kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, CHP ülkeyi tek partili rejimle yönetti. Özellikle 1925 yılında Şeyh Said isyanı ile başlayan ve 1938 yılına kadar aralıklarla devam isyanlar nedeniyle CHP gittikçe daha otoriter bir yönetim biçimi benimsedi.⁸ Partinin, güneydoğudaki 14 bölgenin her biri için merkezden özel olarak atanmış müfettişleri ve aynı şekilde dikkatle seçilmiş il başkanları ve belediye başkanları ile aşırı hiyerarşik bir örgütü vardı.⁹ Bundan başka, Haziran 1936'da parti ile devlet birleştirildi: İçişleri Bakanı partinin genel sekreteri, valiler il başkanları oldu. Yanı sıra, parti, devlet memuru olan müfettişlerin genel denetimi altına sokuldu.¹⁰ Böylece kurulan

7. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952*, İstanbul, 1952, s. 580. Dokuz Umde'nin kaynaklarının bir irdelenmesi için, bkz. Finerfock, "The 'Second Group' in the First Turkish Grand National Assembly", s. 3-17.

8. Erik Jan Zürcher, *Turkey: A Modern History*, Londra ve New York, 1993, s. 187-189.

9. Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, İstanbul, 1998, s. 259-261.

10. Esat Öz, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi ve Siyasi Katılım, 1923-1945*, Ankara, 1992, s. 116-119.

baskıcı vesayet rejiminde.¹¹ CHP hukuktan eğitime ve kıyafete kadar uzanan bir takım yeniliklerle Türkiye'yi Batılaştırmaya çalıştı.

1939 yılında Parti Genel Sekreteri'nin hükümet dışında bırakılmasıyla, parti-devlet birliği ortadan kalkmaya başladı. Aynı yıl İnönü, CHP içinde, hükümetin sadık muhalefeti ve eleştirmeni rolü oynayacak olan Müstakil Grubu (Bağımsız Grup) kurdu. Bu deneme İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sona erdi.¹²

Partinin 15 Ekim 1927 tarihinde toplanan İkinci Kurultayı'nda, parti cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik ve laikliği parti-nin izleyeceği ilkeler olarak benimsedi. 10 Mayıs 1931 tarihinde toplanan bir sonraki kurultayda da devletçilik ve inkılâpçılık, daha önce benimsenen dört temel ilkeye eklendi. Aslında, devletçilik politikası, 1929 küresel ekonomik krizin hemen ardından izlenmeye başlanmıştı. Yalnızca 1937-1938 döneminde, Celâl Bayar'ın başbakanlığı sırasında devletçi politika biraz yumuşatıldı ve özel sektör daha fazla teşvik verildi.¹³ Altı ilkenin hepsine birlikte "Altı Ok" adı verildi ve bu ilkeler 13 Şubat 1937 tarihinde 1924 Anayasası'na eklendi. Altı Ok, Kemalizm'in temelini oluşturdu. Kemalizm, laiklik (sekülerizm) ilkesi ile İslami ilkelerin yerine akli koyma girişimi idi. Atatürk ve arkadaşları, İslamiyet'in değişimi önlemek için kullanılmış olduğunu, dolayısıyla ilerlemenin önünde bir engel oluşturduğu görüşünü taşıyorlardı.¹⁴ Devlet, okullarda düzenli olarak bayrak töreni ve İstiklal Marşı ile yoğun bir toplumsallaştırma uygulamasına başvurarak, İslamiyet'i temel alan teba yerine Cumhuriyet ilkelerine bağlı vatandaşlar yetiştirmeye çalıştı.¹⁵ Devlet ayrıca, korporatist çizgide, büyük toprak sahiplerini aracı gibi kullanarak köylü kesim üzerinde toplumsal denetim uyguladı.¹⁶ CHP, en azından Bülent

11. Walter P. Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath*, Leiden, 1973.

12. Kemal H. Karpat, "The Republican People's Party, 1923-1945", *Political Parties and Democracy in Turkey*'nin içinde, Metin Heper ve Jacob Landau, der., I. B. Tauris, Londra, 1991, s. 58-59.

13. Zürcher, *Turkey, A Modern History*, s. 204-209.

14. Metin Heper, "Atatürk'te Devlet Düşüncesi", *Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk'ün* içinde, Ali Gevgili, der., İstanbul, 1983, s. 205-243.

15. Metin Heper, "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", *Middle East Journal* 35 (1981), s. 355-356.

16. Ayşe Güneş Ayata, "Roots and Trends of Clientelism and in Turkey", *Democracy, Clientelism and Civil Society*'nin içinde, Luis Roniger and Ayşe Ayata, der., Boulder Colorado, 1994, s. 51-52.

Ecevit'in İsmet İnönü'den genel başkanlığı devraldığı 1972 yılına kadar, Jakobenist dünya görüşüne sıkı sıkıya bağlı kaldı.

Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de vefatından sonra İnönü, Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı oldu. Atatürk'ün vefatı ile ortaya çıktığı varsayılan otorite boşluğunu doldurmak için, İnönü "Milli Şef" unvanını benimsedi ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülkeyi baskı rejimi ile yönetti.¹⁷ Fakat İnönü, daha Atatürk henüz sağ iken açık bir rejimin erdemlerini takdir etmeye başlamıştı. Tek partili dönemde başbakan iken bir muhalefet partisini CHP içindeki bir hizbe tercih etti. Ona göre, bir hükümet, bir sabah kalktığı anda kendi saflarından gelen beklemediği bir muhalefet ile karşılaşmazsa politikalarını daha tutarlı bir şekilde uygulayabilirdi.¹⁸ Daha genel olarak, siyasi partiler arasında akıllıca tartışılan bir politikanın, tek bir parti tarafından belirlenen politikadan daha iyi olacağını düşünüyordu. İnönü'nün otoriteryenizmi geride bırakmak için başka nedenleri de vardı. Ona göre, eğer tek parti kendi iradesi ile daha açık bir rejime dönüşüm başlatmazsa, zamanla yok olacak ve yaptığı tüm reformlar boşa gidecekti.¹⁹ Bundan başka, İnönü tek partili sistemde "diğerlerinin ülkeyi nasıl yöneteceklerini tam olarak bilemiyordu". Bu düşünceler ile, kendisi henüz sağ iken halkın kendi kendini yönetmeyi öğrenmesi gerektiğine karar verdi.²⁰

İnönü, Cumhurbaşkanı olduktan sonra, 2 Mart 1939 tarihinde İstanbul Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada rejimi demokratikleştirme niyetini ilk kez dile getirdi.²¹ Son olarak, 1 Kasım 1945 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılış konuşmasında,

17. Heper, *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*, s. 181-182; Osman Akandere, *Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç ve Dış Tesirler*, İstanbul, 1998, s. 29-59.

18. Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi'nin Mevkii*, 2 cilt, Ankara, 1965, s. 81.

19. Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973*, Ankara, 1990, s. 59.

20. A.g.e., s. 59. Genel olarak literatürde, İnönü'nün çok partili sistemi, yükselmekte olan orta sınıftan gelen baskı nedeniyle tercih ettiği ve her şeyin, savaşta kazandıkları zaferin ardından Batı demokrasilerini memnun etmek için tasarlandığı ileri sürülmektedir. Sosyoekonomik etmenlerden söz edenler, daha 1930 yılında Atatürk'ün Serbest Cumhuriyet Fırkası'na gösterilen coşkulu desteğe canı sıkıldığında onu yatıştırmaya çalışan, karşılıklarına çıkabilecek güçlükleri birlikte aşabileceklerine ve partiye karşı soğuk davranmasına gerek olmadığına ikna eden kişinin İnönü olduğunu gözden kaçırmaktadırlar. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İnönü'nün pragmatik tutumundan söz edenler, onun açık rejim niyetini 1945'te değil 1939'da dile getirdiğini görmezden gelmektedirler.

21. Tam metin, Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi, 1938-1945. Dönemin İç ve Dış Politikası Üzerine Bir Araştırma*, 1986, 2. cilt, s. 23-26'da yer almaktadır.

İnönü güvenilir muhalefet partilerine ihtiyaç olduğunu söyledi, böylece muhalefet partilerinin –bunlar arasında Demokrat Parti de (DP) vardı– kurulmasına olanak sağladı.

Öte yandan, Cumhuriyet reformlarını korumak için, muhalefet partilerinin eylemlerini başından itibaren yakından izleme ihtiyacı duydu. DP Genel Başkanı Celal Bayar parti başkanı olarak İnönü'yü ziyaret ettiği zaman, DP'nin Cumhuriyet'in en temel kurumları ile mücadele etmeyeceğinden emin olmak istedi. Böylece, Demokratların laiklikten ödün verip vermeyeceklerini, Köy Enstitülerine karşı olup olmayacaklarını, Atatürk'e karşı düşmanca bir politika izleyip izlemeyeceklerini, yeni kurulan partilerin dış ülkelerle bağlantı kurup kurmayacaklarını ve/ya da hükümeti zayıflatıp zayıflatmayacaklarını ve Meclis'in saygınlığını zedeleyip zedelemeyeceklerini bilmek istedi. Bayar bütün bu sorulara olumlu yanıt verince İnönü tatmin oldu ve Bayar'ın partisinin kendisi tarafından kabul edilebilir olduğunu söyledi.²² İnönü ve Bayar arasındaki bu görüşme siyasi partiler arasında uyumlu bir ilişkinin gelişmesi, dolayısıyla Türkiye'de kalıcı bir demokrasinin yerleşmesi açısından iyi bir başlangıç olabilirdi. Ancak bu görüşme, DP içindeki sertlik yanlısı politikacılar tarafından iki lider arasındaki gizli bir anlaşma gibi düşünüldü.²³ Bu nedenle Bayar, DP içindeki ve dışındaki yandaşlarını sakinleştirmek için İnönü'ye karşı tutumunu sertleştirdi.

2 Temmuz 1946'da Cumhuriyet döneminin ilk genel seçimleri yapıldı. Bazı işgüzar yöneticiler bu seçimlere CHP lehine hile karıştırdılar. Demokratlar bunu protesto ettiler, muhalefet için yasal güvence istediler ve daha açık bir rejim talep ettiler. İnönü Demokratların isteklerini anlayışla karşıladı. CHP bazı yasaları liberalleştirdi. Bunların arasında, siyasi parti kuruluşunu kolaylaştıran Dernekler Yasası da vardı. İstiklal Mahkemeleri kaldırıldı. Daha da önemlisi, İnönü, "12 Temmuz Beyannamesi" ile (1947), muhalefet partileri hukuk kuralları içinde kaldıkları ve yapıcı eleştiriler yaptıkları sürece onların siyasi haklarının güvence altına alınacağı sözünü verdi.²⁴ 1950 genel seçimlerinin hemen öncesinde, CHP özel ve yabancı sermayeye ve dine karşı anlayışlı bir tutum benimsedi. Fakat gene de 14 Mayıs 1950 seçimlerini kaybetti; parti çoğunluk sistemi ile yapılan bir seçimde oyların

22. Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları 1944-1973*, s. 83.

23. Şükrü Karatepe, *Tek Parti Dönemi*, İstanbul, 1997, s. 117.

24. Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi*, 3 cilt, Ankara, 1972, s. 231.

ancak yüzde 39,9'unu almıştı. İkinci Dünya Savaşı yıllarında, İnönü'nün birinci önceliği Türkiye'yi savaştan uzak tutmaktı, dolayısıyla halkın ekonomik dertlerine çok fazla dikkat edememişti. Savaş yıllarında kıtlık vardı, o nedenle fiyatlar birdenbire yükselmışti. Cumhuriyet'in ilk yıllarında Atatürk ve İnönü'nün otoriter yönetimi altında yürütülen reformların ve Demokratların halka popülist vaatlerinin de Demokratların zafer kazanmasına katkısı oldu.²⁵

CHP, 1950'li yıllar boyunca muhalefette kaldı. Parti 1950 genel seçimlerinin ardından 1954 ve 1957 genel seçimlerini de kaybetti. Bu iki seçim de çoğunluk sistemine göre yapılmıştı. CHP, 1954 seçimlerinde yüzde 34,2, 1957 seçimlerinde yüzde 40,8 oy aldı.

1950'lerde CHP, ilk önce devletçiliğin ve laikliğin/sekülerizmin savunucusu oldu. 1950'lerin ortalarından itibaren, ekonomi kötüye gitmeye başladığı ve Halk Partililer, "oy toplamak amacıyla laiklikten ödün verdiği" için DP'ye eleştirilerini artırmaya başladıkları zaman Demokratlar gitgide baskı yöntemine başvurdular. Bu buhranlı dönemde, CHP demokrasinin yöntemsel kurallarının – özellikle temel hak ve özgürlüklerin, yasa önünde eşitliğin, yargı bağımsızlığının ve basın özgürlüğünün ve üniversite özerkliğinin– destekçisi oldu. Parti, ayrıca, bir üst meclis/senato ve bir anayasa mahkemesi kurulmasını ve nispi temsil sisteminin benimsenmesini de istedi.²⁶ Bu dönemde, CHP, Petrol ve Yabancı Sermaye Yasalarına karşı çıkmak dışında, ekonomik meselelere odaklanmadı. İnönü bu iki yasaya, Türkiye'nin bağımsızlığı adına karşı çıktı. İnönü, Lozan Barış Konferansı'nda (1923), kapitülasyonları kaldırmak için büyük çaba sarf etmişti. Osmanlılar, güçlü oldukları dönemde, bazı Avrupa devletlerine, Osmanlı limanlarında serbestçe ticaret yapma, Müslüman yargıçlar tarafından değil kendi konsolosları tarafından kendi yasalarına göre yargılanma ve bunun gibi bazı ayrıcalıklar tanımıştı. Daha sonraki yıllarda, söz konusu kapitülasyonlar Osmanlı Devleti için büyük bir mali külfet oluşturmuştu.²⁷ Bunun dışında İnönü, Türkiye'de akılcı demokrasinin, temelde aydın ve eğitilmiş kimseler arasında akıllı tartışmalara dayalı demokrasinin güçlendirilmesinin üstünde durdu. Sonuç olarak, 1950'li yıllarda, İnönü laikliğin/

25. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Londra ve New York, 1961, s. 312-319.

26. Heper, *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*, s. 196-200.

27. Roderic H. Davison, *Turkey. A Short History*, İngiltere, 1981.

sekülerizmin en önde gelen savunucusu oldu. İnönü'ye göre laiklik, bilgi üzerine bina edilmiş tartışmanın en önemli önkoşulu idi. CHP'nin 14 Ocak 1959 tarihinde toplanan onaltıncı kurultayında Parti'nin İlk Hedefler Beyannamesi duyuruldu. Beyannamede, insan haklarına dayalı hukukun üstünlüğü, yargı bağımsızlığı, nispi temsil sistemi, üniversite özerkliği, basın özgürlüğü, anayasa mahkemesi, toplu sözleşme, memur sendikaları ve planlı ekonomi yer alıyordu.²⁸ 1950'lerin sonuna doğru DP, CHP üstündeki baskısını iyice artırdı ve partiyi kapatmanın eşiğine kadar geldi.²⁹ 27 Mayıs 1960 tarihinde ordu müdahale etti ve Demokratları iktidardan uzaklaştırdı. Yeni bir Anayasa (1961) yapıldı. 6 Ekim 1961 tarihinde genel seçimlere gidildi.³⁰ CHP, oyların ancak yüzde 36,7'sini alarak 450 sandalyeli Mecliste 173 sandalye kazandı. CHP, 1961-1965 yılları arasında kurulan dört koalisyon hükümetinin üçünde başı çekti. CHP, 20 Kasım 1961'de Adalet Partisi (AP) ile, 25 Kasım 1962'de Yeni Türkiye Partisi (YTP), Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) ve bağımsızlarla ve 25 Aralık 1963'te yalnızca bağımsızlarla koalisyon yaptı. Bağımsızlarla yapılan koalisyon azınlık hükümeti idi. 13 Şubat 1964 tarihinde bu hükümetin bütçesi reddedildi ve koalisyon dağıldı.

Önceki koalisyonların hepsinde İnönü başbakan idi. İnönü, geleneksel olarak Kemalizmi koruma rolünü üstlenen "aydın"-bürokrat-asker zümresi ile Adalet Partisi ve Yeni Türkiye Partisi gibi merkez sağ partiler içinde Kemalizmin laiklik ve devletçilik gibi boyutlarına karşı çıkanlar arasındaki gerilimi azaltmak için büyük çaba gösterdi.

10 Ekim 1965 genel seçimlerinden hemen önce, geleneksel olarak devletin partisi olmuş olan CHP, artık "ortanın solu" politikasını benimsediğini duyurdu. CHP içindeki bu politika değişikliğini Bülent Ecevit başlatmış, İnönü desteklemişti. Partinin Turhan Feyzioğlu ve Kemal Satır gibi merkezçilerine göre, bu politikanın amacı 1961 Anayasası'nın yarattığı liberal ortamda gelişen aşırı solun çekiciliğini azaltmaktı. Bu Anayasa aslında CHP'nin eseri

28. Suna Kili, *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler: Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme*, İstanbul, 1976, s. 161-163.

29. Cem Eroğlu, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara, 1970, s. 173-176.

30. 1961 yılından itibaren, Türkiye'de genel seçimler nispi temsil yönteminin değişik biçimleri kullanılarak yapıldı. 1965 genel seçimlerinde kullanılan ulusal artık (milli bakiye) sistemi, oy yüzdesi ile koltuk yüzdesi arasında yakın bir uyum sağlayarak temsil ilkesini temel aldı. 1961 seçimleri de dahil olmak üzere diğer seçimlerde nispi temsilin "d'Hondt modelinin" değişik şekilleri kullanıldı. "d'Hondt sistemi" daha fazla oy alan partiler lehine idi; siyasi istikrarın korunmasına yardımcı olurdu.

idi, çünkü Kurucu Meclis'te hakim bir durumu vardı.³¹ Kurucu Meclis, 1960 askeri müdahalesinden sonra toplanmış ve bu Meclise 1961 Anayasası'nı hazırlama görevi verilmişti. Ecevit ve arkadaşlarına göre, ortanın solu politikasının benimsenmesi sosyal demokrat platforma doğru bir hareketti. İnönü'ye göre ise, ortanın solu devletçilik, devrimcilik, halkçılık, toplumsal adalet ve özellikle akılcılık demekti.

1965 seçimlerinin sonucu, CHP için gene düş kırıklığı oldu; parti yalnızca yüzde 28,7 oranında oy aldı. Adalet Partisi çoğunluk sağlayarak tek başına hükümeti kurdu. Parti içindeki Bülent Ecevit grubu, partide sol yönde daha radikal bir değişime ihtiyaç olduğunu belirtti. Turhan Feyzioğlu'nun önderliğini yaptığı diğer grup ise buna karşı çıktı. Ardından meydana gelen güç mücadelesini Ecevit grubu kazandı, Feyzioğlu ve arkadaşları CHP'den istifa ederek Güven Partisi'ni kurdular. Ecevit CHP'nin Genel Sekreteri oldu. Ecevit'in sloganı, "Toprak işleyenin, su kullananın" idi. Fakat İnönü daha fazla sola kayılmasını önledi.

12 Ekim 1969 genel seçimleri de CHP için düş kırıklığı idi; parti oyların ancak yüzde 27,3'ünü alabilmişti. Bu sonuç parti içindeki hizip mücadelesini bir kez daha alevlendirdi. Fakat Ecevit'in grubu durumunu korudu ve Kemal Satır grubuna üstün geldi. Kemal Satır grubu da, Feyzioğlu grubu gibi, Ecevit ve arkadaşlarının solu eğilimlerine karşı idi. Satır grubu CHP'nin seçimlerdeki başarısızlıklarını partinin yeni ortanın solu politikasına bağlamıştı, oysa Ecevit ve arkadaşları partinin sola doğru daha radikal bir dönüşüme ihtiyacı olduğunu düşünüyorlardı.³² 12 Mart 1971'de ikinci defa askeri müdahale oldu. İnönü'nün girişimi ile CHP ordunun isteği üzerine kurulan "partilerüstü" hükümetlerde yer aldı. İnönü, generallerle işbirliği yapmanın demokrasiye dönüşü hızlandıracağını düşünüyordu. Ecevit aynı fikirde değildi; bu müdahalenin, kişisel olarak kendisine karşı değilse bile CHP'nin ortanın solu politikasına karşı yapıldığını düşünüyordu.³³ Protesto olarak Genel Sekreterlik görevinden istifa etti. 5 Mayıs 1972 tarihinde, İnönü-Ecevit anlaşmazlığını çözmek için toplanan olağanüstü kurultayda Ecevit yeniden Genel Sekreterliğe seçildi,

31. Ömer Faruk Gençkaya, "Türk Siyasal Sisteminde Kurucu Meclis: 1961 ve 1981 Deneyimleri Karşılaştırılması", 27 Mayıs 1960 Devrimi, Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası'nın içinde, Suna Kili, der., İstanbul, 1998, s. 24.

32. Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, Londra, 1977, s. 248-251.

33. Heper, *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*, s. 235.

İnönü'nün adayı Satır kaybetti. Bunun üzerine İnönü 33 yıldır yürüttüğü parti başkanlığı görevinden istifa etti. Satır ve arkadaşları da partiden ayrıldılar ve Cumhuriyetçi Parti'yi kurdular.

Ecevit'in yönetimi altındaki CHP katılımcı demokrasiyi destekledi ve ücretlilerin ve yoksulların yaşam düzeyini yükseltmeyi amaçlayan karma ekonomi politikası benimsedi. Parti artık toprak reformunu, kooperatiflerin geliştirilmesini ve yol, su, eğitim ve sağlık hizmetleri ile diğer altyapı hizmetlerinin sağlanacağı kırsal yerleşim bölgelerinin kurulmasını savunuyordu. Parti ayrıca kamu iktisadi teşebbüslerini geliştirmeyi ve sermayenin kitleler arasında paylaşılmasına aracılık edecek bir "halk sektörü" oluşturmayı da hedefliyordu.³⁴ 14 Ekim 1973 seçimlerinde CHP karizmatik lideri Ecevit ile yarıştı. Bu seçimlerde CHP oyların en fazlasını (yüzde 33,3) aldı, fakat kazandığı sandalye sayısı Parlamento'da çoğunluğu sağlamaya yetmedi. Ecevit, Necmettin Erbakan'ın dini eğilimli Milli Selamet Partisi ile koalisyon hükümeti kurdu (Ocak 1974). İki partinin toplumsal refah konusundaki görüşleri aynı idi, fakat laiklik/sekülerizm de dahil olmak üzere pek çok temel mesele hakkındaki görüşleri taban tabana zıttı.³⁵ O dönemlerde Ecevit, o zamana kadarki dine karşıt yaklaşımın "Tarihi bir yanılğı" olduğunu ifade etti.³⁶ Ecevit, laikliği/sekülerizmi tehlikeye atmaksızın, dine karşı hoşgörülü bir tavırdan yana idi. Fakat çok geçmeden koalisyon ortakları arasında ciddi anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Temmuz 1974'te yapılan Kıbrıs Barış Harekâtı'nın hemen arkasından Ecevit, harekâtın kazandığı ünü oya çevirebilme umuduyla erken seçim için ısrar etti.

Tahmin edileceği gibi, ne MSP ne de diğer partiler erken bir seçime sıcak baktı ve Ecevit Hükümeti istifa etti (Eylül 1974). 14 Aralık 1974 tarihinde toplanan parti kurultayında, partinin yeni eğilimi "demokratik sol" olarak belirlendi. 5 Haziran 1977 genel seçimlerinde, CHP çok partili dönemdeki en yüksek oy oranına ulaştı (yüzde 41,2), fakat gene Meclis'te çoğunluğu sağlayamadı. Ecevit Haziran 1977'de azınlık hükümeti kurdu, ama güvenoyu alamadı. Ecevit, CHP'nin 1970'lerde katıldığı son koalisyon hükümetini 17 Ocak 1978 yılında kurdu. Ecevit bu koalisyon hükümetini Demokratik Parti, Cumhuriyetçi Güven Partisi (Güven

34. Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, s. 327-362.

35. Metin Heper, "Recent Instability in Turkish in Turkish Politics: End of a Monocentrist Policy?" *International Journal of Turkish Studies* 1 (1979-1980), s. 102-113.

36. Nazmi Hanoğlu, "Demokratik Sol Parti", *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi'nin içinde*, 15. Cilt, 1995, s. 1275.

Partisi ile Cumhuriyetçi Parti'nin birleşmesi ile oluşan parti) ve (Adalet Parti'sinden istifa eden) 11 bağımsız milletvekili ile kurulmuştu. Bu koalisyon hükümetinin iktisadi politikası çok başarılı oldu ve CHP 14 Ekim 1979 tarihinde yapılan Senato ara seçimlerini de kaybedince hükümet istifa etti.³⁷

12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra bütün siyasi partilerin faaliyetleri yasaklandı. Ecevit parti başkanlığı görevinden istifa etti. 16 Ekim 1980'de ordu diğer partilerle birlikte CHP'yi de kapattı.

Cumhuriyet Halk Partisi'nin ardılı siyasi partiler

Halkçı Parti (HP) (1983-1985)-

Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP) (1983-1985)

12 Eylül 1980 askeri müdahalesini yapan cunta, 1983 baharında siyasi partilerin kurulmasına izin verdi. 20 Mayıs 1983 tarihinde, CHP'nin 1980 sonrası ilk ardıl partisi kuruldu, Bu, Necdet Calp tarafından kurulan Halkçı Parti (HP) idi. Calp eskiden Başbakan İsmet İnönü'nün özel kalem müdürlüğünü yaptığı için cuntanın desteğine sahipti. Calp HP'yi, merkezci ya da merkez sağcı eski CHP siyasetçileri ile birlikte kurdu. Bu nedenle, parti programında işçi haklarına ve sendikalara fazla önem verilmedi. Parti programının büyük bir kısmı Atatürk'e saygıya ve devlet sektörünün genişlemesinin desteklenmesine ayrılmıştı. Finkel ve Hale'nin ifade ettiği gibi, HP yalnızca "hayli ılımlı" (*pastel pembe*) bir sosyal demokrasi" sunuyordu.³⁸ Her ne kadar cunta HP'ye olumlu bakmış olsa da cunta üyelerinin oluşturduğu Milli Güvenlik Kurulu partinin 89 kurucu üyesini veto etti. Gene de HP 6 Kasım 1983 genel seçimlerinden önce gerekli kurucu üye sayısına ulaştı. Bu seçimlerde, parti oyların yüzde 30,4'ünü alarak ana muhalefet partisi oldu. HP etkili bir muhalefet sergileyemedi. Hatta Parti'nin Genel Başkanı Necdet Calp, iktidardaki Anavatan Partisi'ne çok hoşgörülü davranmakla suçlandı.³⁹

HP kurulduğu sırada cunta tarafından desteklenmişti. Dolayısıyla gerçek bir sosyal demokrat parti kurma özlemi vardı. Büyük

37. A.g.e., s. 173-174.

38. Andrew Finkel ve William Hale, "Politics and Procedure in the 1987 Turkish General Elections", *Turkish State, Turkish Society*'nin içinde, Andrew Finkel ve Nükhet Sirman, der., Londra, 1990, s. 104.

39. Yavuz Gökalep Yıldız, "SHP-CHP", *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin içinde, 15. Cilt, 1995, s. 1268.

uğraşlardan sonra, İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü,⁴⁰ bu kimlikte bir partinin başına geçmeye ikna edildi. 29 Mayıs 1983 tarihinde E. İnönü ve arkadaşları Sosyal Demokrasi Partisi'ni (SODEP) kurdular. 25 Mart 1984 tarihinde yapılan yerel seçimlerde, HP'nin oylarının büyük bölümü SODEP'e kaydı. Bu seçimlerde SODEP oyların yüzde 23,4'ünü aldı; HP'nin oyları ise yüzde 8,8'e düştü. SODEP'in liderleri, Meclis'te olmasalar bile Türkiye'de sosyal demokratları HP'nin değil kendilerinin temsil ettiğini ileri sürdüler.⁴¹ Aynı zamanda, SODEP ülkede toplumsal grupların çıkarlarını uzlaştırmayı da amaçladı. Parti, sınıfsal ilişki konularını sendikal haklara indirgedi. Parti programında sendikaların hak ve özgürlükleri ile ilgili olarak, partinin "çoğulcu-demokratik ülkelerde" karşılaşılan standartları getirmeyi istediği belirtiliyordu.⁴²

Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) (1985-1994)

Aydın Güven Gürkan,⁴³ 29 Haziran 1985 tarihinde Halkçı Parti'nin başkanlığını Calp'ten devraldı. Gürkan'ın sınıf eğilimi vardı. HP ve SODEP'i birleştirmek istedi.⁴⁴ 26 Eylül 1985 tarihinde anlaşmaya varıldı. 2 Ekim 1985'te HP'nin adı Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) olarak değiştirildi. Ardından SODEP kendisini kapatma kararı aldı (3 Kasım 1985). SODEP'in üyeleri SHP'ye girdi. E. İnönü SHP Genel Başkanı oldu.

SHP siyasi yaşamına ciddi bir iç anlaşmazlık ile başladı. HP geçmişi olanlarla SODEP geçmişi olanlar parti içinde iki ayrı grup oluşturdular. Partinin enerjisi bir süre bu iki grup arasındaki mücadeleye harlandı.⁴⁵ 29 Kasım 1987 tarihinde yapılan erken genel seçimlerde SHP yüzde 24,7 oy aldı ve Meclis'te 99 sandalye kazandı. Parti, 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde oyların çoğunu (yüzde 28,7) aldı. Aynı yıl, partinin Kürt kökenli sekiz üyesi, "ayrılıkçı Kürt davası" savundukları gerekçesiyle partiden ihraç edildi.

SHP öncelikle CHP'nin oylarını elde etme amacıyla idi.

40. Erdal İnönü (d. 1926): Fizik profesörü. "İnönü-Wigner Grup Kontraksiyonu", matematiksel fizik alanında herkesçe bilinmektedir. 20 Ekim 1991 genel seçimlerinden sonra SHP ve Doğru Yol Partisi'nin kurduğu koalisyon hükümetinde başbakan yardımcılığı yapmıştır.

41. Yıldız, "SHP-CHP", s. 1268.

42. A.g.e., s. 1271.

43. Aydın Güven Gürkan (d. 1941): Ekonomi profesörü. Kasım 1985-Mayıs 1986 arasında Sosyal Demokrat Halkçı Parti Genel Başkanı.

44. Yıldız, "SHP-CHP", s. 1271.

45. Fatin Dağıstanlı, *Sosyal Demokratlar*, Ankara, 1998, s. 136.

Parti'nin işçilerin refahına yaklaşımı SODEP ile aynı idi. SHP, sendikacılık, toplu sözleşme ve grev alanlarında, işçilerin, çoğulcu demokratik ülkelerde verilmiş olan haklarını almalarını engelleyen bütün yasal kısıtları kaldıracaktı.⁴⁶ Parti, demokratikleşmeyi başlıca misyonu olarak kabul etti.⁴⁷ Diğer taraftan, E. İnönü'nün başkanlığında parti, asker-sivil ilişkilerinde dikkatli davrandı. Parti, son çözümlemede, sosyal demokrasi ile Atatürkçülüğün ortası bir çizgiyi tutturmaya çalıştı.⁴⁸ Ceza Muhakemeleri Usulü Yasası ve İş Yasasında düzeltmeler yapılmasında etkili oldu. Parti, refah toplumunu kendisine hedef seçti, fakat DYP ile ortak bir hükümet kurduktan sonra bu konuda pek fazla bir şey yapamadı. SHP, Kürt meselesi hakkında ayrıntılı bir araştırma yaptıran ilk parti olmasına karşın,⁴⁹ DYP ile koalisyon yaptığı sırada bu konuda sessiz kaldı. Parti, koalisyon ortağı DYP tarafından hazırlanan 5 Nisan 1994 tasarruf önlemlerini olduğu gibi onayladı.⁵⁰ SHP'nin adı bazı yolsuzluk olaylarına da karıştı. Mart 1994 yerel seçimlerinde SHP yüzde 14 oranında oy aldı. Parti Başkanlığı, Kasım 1994'te partiyi kapatıp, aşağıda ele alınacak olan, yeni Cumhuriyet Halk Partisi ile birleşmeye karar verdi.

Demokratik Sol Parti (DSP) (1985-1994)

HP ve SODEP'in SHP'de birleşmesinden sonra, HP milletvekillerinden bazıları SHP'den istifa etmişlerdi. Bu milletvekilleri, 22 Kasım 1985 tarihinde, Bülent Ecevit'in isteği ile Rahşan Ecevit'in başkanlığında Demokratik Sol Parti'yi (DSP) kurdular. Böyle bir formüle başvurulmasının nedeni, 1980 öncesi siyasetçilerinin siyasi faaliyet yasağının hâlâ sürmesi idi. Ecevit, eski CHP'deki gibi, hizipleşmenin olmadığı ve eşinin de yardımıyla, kendi başına yöneteceği bir siyasi parti istiyordu.⁵¹ İşte bu nedenle, Ecevit Gürkan'ın HP ve DSP'nin birleşmesi önerisini reddetti; daha sonra diğer sosyal demokrat partilerin birleşme önerilerini de aynı şekilde kabul etmedi. Ancak yeni Cumhuriyet Halk

46. Yıldız, "SHP-CHP", s. 1271.

47. Hasan Bülent Kahraman, *Sosyal Demokrasi ve Türkiye Partileri*, Ankara, 1993, s. 152.

48. Tanju Tosun, *Türk Parti Sisteminde Merkez Sağ ve Merkez Solda Parçalanma*, İstanbul, 1999, s. 280.

49. Dağıstanlı, *Sosyal Demokratlar*, s. 175-180.

50. Kemal Saybaşılı, *DYP-SHP Koalisyonu'nun Üç İli*, İstanbul, 1995, s. 47-60.

51. Dağıstanlı, *Sosyal Demokratlar*, s. 379.

Partisi (yCHP) kurulduğu zaman, partisi ile yCHP'nin, kendi hazırlayacağı yeni parti yönetimi şemasının kabul edilmesi koşuluyla, birleşebileceğini söyledi. yCHP lideri Deniz Baykal⁵² Ecevit'in koşullarını kabul etmedi; böylece bu konu da rafa kaldırıldı. İki partinin birleşme konusu daha sonra, yeni Cumhuriyet Halk Partisi'nin çok fazla ilerleme kaydedememesi nedeniyle, yeniden gündeme geldi; fakat 1995 yılı başlarında Deniz Baykal, DSP yerine DYP ile koalisyon yapmayı tercih etti.

DSP'nin kurucularının yaklaşık yüzde 80'i, işçi, köylü, esnaf ve emekli memur idi. Fakat daha sonra bu gruptan çok az kişi partide üst görevlere gelebildi. Üstelik, üst düzeydekiler, Ecevit'in isteklerine boyun eğmeyi "başaramadıkları" için sürekli değişiyordu.⁵³ Aynı şekilde, partinin söylemi, partinin yukarıdan aşağı değil, aşağıdan yukarıya oluşturulacağı, "yaygın demokrasi" sistemi benimseneceği, partide "sürekli katılım" olacağı idi. Fakat gerçekte, partinin neredeyse yalnızca Rahşan Ecevit tarafından yönetilen merkez örgütü, taşra örgütlerini sıkı bir kontrol altında tuttu.⁵⁴

Kasım 1985'te, HP-SODEP birleşmesine karşı olan bir grup milletvekili DSP'ye geçti, böylece DSP Meclis'te bir grup kurabildi.⁵⁵ DSP'nin katıldığı ilk seçim, 1986 ara seçimleri idi. Bu seçimlerde, DSP ülke barajını aşamadı.

Yukarıda belirtildiği gibi, 6 Eylül 1987 tarihinde yapılan halk oylamasında, 1980 öncesi milletvekillerinin siyaset yasağı kaldırıldı. 13 Eylül 1987 tarihinde, DSP Kurucular Kurulu Bülent Ecevit'i parti başkanlığına getirdi. Kasım 1987'de yapılan erken seçimlerde, DSP'nin oyları gene ülke barajının üstüne çıkamadı. Düş kırıklığına uğrayan Ecevit, kendisinin ve eşinin aktif siyasetten ayrılacaklarını duyurdu. Fakat DSP'nin işleri ile yakından ilgilenmeye devam ettiler.

Ocak 1989'da Ecevit, DSP'ye yeni genel başkan olarak döndü. Parti ilk önemli seçim başarısını 20 Ekim 1990 tarihinde yapılan genel seçimlerde kazandı, DSP bu seçimde oyların yüzde 10,8'ini

52. Deniz Baykal (d. 1938): *Siyaset Bilimi Doçenti. Eski Maliye (1974), Enerji ve Tabii Kaynaklar (1978) ve Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı (1994-1995).*

53. Dağıstanlı, *Sosyal Demokrotlar*, s. 379.

54. A.g.e., s. 359

55. Türkiye'de bir partinin Meclis'te grup kurabilmesi için en az 20 milletvekiline sahip olması gerekir. Meclis'te grubu bulunan partilerin, Meclis gündemini hazırlayan Meclis Danışma Kurulu'nda üyeleri bulunur ve Meclis'te parti olarak görüşlerini dile getirmeye hakları vardır.

aldı ve Ecevit dahil yedi milletvekili Meclis'e girdi. DSP 24 Ekim 1995 seçimlerinde oylarını daha da artırarak yüzde 14,7'ye yükseltti. Bu kez Meclis'e 76 milletvekilini soktu.

DSP ılımlı bir sol parti olmuştur. İktidar partilerinin politikalarına alternatif somut politikalar geliştirmiştir. DSP siyasete yaklaşımını "milliyetçi sol" olarak tanımlamıştır. Bu nedenle, parti tarafından "sosyal demokrasiden" değil "demokratik soldan" söz edildiği açıklaması yapılmıştır. Gerçekten de parti, Kıbrıs konusunda da diğer dış siyaset konularında da milliyetçi sol bir tutum sergiledi. Ecevit'in Kürt meselesi hakkındaki görüşüne gelince, sorun etnik farklılıklardan değil Güneydoğu'nun geri kalmış olmasından kaynaklanıyordu; dolayısıyla, Ecevit'e göre, Türkiye'de "Kürt sorunu" değil "Güneydoğu sorunu" vardı. Ecevit, devletin Kürtlere eğitim sağlanması gibi programlara karşı çıktı.⁵⁶ 1991 ve 1995 genel seçimlerinde, DSP Kürt nüfusun yoğun olduğu bölgelerde yüzde 3'ten fazla oy alamadı.

Ekonomiye gelince, DSP de, kamu sektörünün ve özel sektörün yanı sıra "halk sektörünün" geliştirilmesi koşuluyla neoliberalizme olumlu yaklaştı. Köylüler kooperatifler halinde örgütlenecekler ve "üretici yatırım fonlarına" sahip olacaklar, işçiler "işçi yatırım fonlarına" sahip olacaklar, köylüler ve işçiler, yönetim kurumları da dahil ekonomik ortaklıklar kuracaklardı.⁵⁷

Belirtiliği gibi, DSP sekülerizm/laiklik konusunda ılımlı ("daha demokratik") bir tutum benimsedi; parti Türkiye'de sosyal demokratlarının geleneklere saygı duyanları ve dinin gerekliliklerini yerine getirenleri gericilerle bir tutma eğilimlerini paylaşmadı. Parti'nin laikliği halkın dini hassasiyetlerine saygı ile birleştirildi. Hatta Ecevit, bireysel özgürlük yanlısı olarak, Süfi geleneklerini sürdüren tarikatlara, özellikle Fethullah Gülen hareketine sempati besledi ve böylece bireysel özgürlük yanlısı oldu.⁵⁸

Haziran 1997'de, DSP, ANAP ve Hüsamettin Cindoruk'un Demokratik Türkiye Partisi (7 Ocak 1997 tarihinde, DYP'den ayrılanların kurduğu merkez sağ parti), ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz'ın başbakanlığında Anasol-D adı verilen bir koalisyon hükümeti kurdu. Baykal'ın yeni CHP'si, hükümeti dışarıdan destekleme sözü verdi. Anasol-D, önceleri erken seçim niyetinde idi. Daha sonra, uzun vadeli politikalar benimsenmesine karar verildi. Bir

56. Hanoğlu, "Demokratik Sol Parti", s. 1275.

57. A.g.e., s. 1275.

58. A.g.e., s. 1275.

ekonomik reform paketi hazırlandı. Bu arada reformcu bir vergi yasası çıkarıldı. Enflasyon yüzde 60'ın altına çekildi. Beş yıllık zorunlu eğitimin yerine sekiz yıllık zorunlu temel eğitim kabul edildi. Yeraltı dünyasına karşı başarılı bir mücadele yürütüldü, pek çok mafya lideri mahkemeye çıkarıldı. Hükümetin desteğindeki ordu, PKK'nın (Kürdistan İşçi Partisi) terörist eylemlerini kontrol altına almayı başardı, aslında PKK'yı geri çekilmeye mecbur etti. Ancak Aralık 1998'de bu hükümet güvenoyu alamadığı için düştü.⁵⁹

Ecevit 17 Ocak 1999'da bir azınlık hükümeti kurdu. Yeni hükümet erken seçim yasası önerisi ile geldi ve yasa Meclis'ten geçti. Şimdi ülke bir başka seçime hazırlanıyordu. 16 Ocak 1999 tarihinde, Ecevit beklenmedik bir şekilde PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalandığını duyurdu. Her ne kadar terörist liderin yakalanması ile bir yönü sona eren çatışma bir önceki hükümet -Anasol-D- döneminde başlamış olsa da⁶⁰ ve Ecevit bu olayı partizan amaçlarla kullanmamış olsa da DSP popüler bir parti haline geldi. Gerçekten de 18 Nisan 1999 genel seçimlerinde, parti oyların en fazlasını aldı (yüzde 22,1). Ecevit, Devlet Bahçeli'nin Milliyetçi Hareket Partisi ve Mesut Yılmaz'ın liderliğindeki ANAP ile koalisyon hükümeti kurdu (28 Mayıs 1999).

DSP'nin 18 Nisan 1999 seçimlerindeki başarısı yalnızca Öcalan'ın yakalanmasına bağlanamaz. Hatta bu olayın partinin seçimlerdeki başarısında çok az bir rol oynadığı bile söylenebilir. Büyük bir olasılıkla DSP'nin başarılı olmasının nedenleri şunlardır: (1) Ecevit, ülkenin uzun vadeli çıkarlarının bekçisi gibi davrandı (sözgelimi, Kürt sorunu ile ilgili ödün vermeyen tutumu), fakat halka sevecen yaklaştı; (2) laiklik/sekülerizm meselesinde dengeli bir yaklaşım sergiledi; (3) o sıralarda çok az tanınan Milliyetçi Hareket Partisi Genel Başkanı Devlet Bahçeli dışında, hakkında yolsuzluk kuşkusu bulunmayan tek siyasi lider olarak görüldü; (4) sonuncu fakat en önemlisi, Bahçeli ile birlikte, diğer siyasi liderlerle kişisel kavgalar çıkartmaktan ve siyasi çekişmelere girmekten kaçındı. Türkiye'de, 20. yüzyıl biterken, Ecevit'in bu siyasi tarzı, devlet meselelerine, özellikle laikliğe kendine özgü yaklaşımı, siyasi hayatı sürdüğü sürece DSP'nin siyasi kaderini olumlu etkiledi.

59. Hükümetin neden güvenoyu alamadığı, aşağıda, Anavatan Partisi ile ilgili bölümde ele alınmaktadır.

60. Türkiye, Suriye'ye bir ultimatom vererek Öcalan'ı teslim etmesini istemiş, aksi halde sonuçlarına katlanacağını bildirmişti. Bunun üzerine Öcalan uzun bir kaçışa başlayarak önce Rusya'ya, ardından İtalya'ya, son olarak da Kenya'ya gitti ve orada yakalandı.

(Yeni) Cumhuriyet Halk Partisi (yCHP)

12 Eylül 1980 askeri müdahalesinin ardından diğer partilerle birlikte kapatılan CHP, 13 yıllık aradan sonra 9 Eylül 1992 tarihinde ilk kurultayını yaptı ve Deniz Baykal genel başkanlığa seçildi. SHP'nin ve DSP'nin bazı üyeleri yeni CHP'ye (yCHP) katıldı. Daha sonra SHP, yCHP ile birleşti. Baykal, "Türkiye'yi hükümete bırakmamak" uğruna, SHP yCHP ile birleşmeden önce SHP'nin koalisyon ortağı olan DYP ile koalisyona devam etmeye karar verdi. SHP gibi, CHP de ekonomide piyasa güçlerine ya da neoliberalizme olumlu baktı.

En büyük ılımlı İşçi Sendikaları Konfederasyonu olan TÜRK-İŞ, CHP ve SHP'ye benzeyen bir söylem benimsemişti, fakat bu partileri açıkça desteklemedi.⁶¹ SHP gibi, yCHP de "sosyal demokrasiyi" savunmaktan vazgeçti ve demokratikleşmeyi ve laikleşmeyi/sekülerleşmeyi vurgulamaya başladı. Fakat iktidarda iken bu konularda önemli bir ilerleme kaydedemedi. 24 Aralık 1994 seçimlerinde, yCHP yüzde 10,7 oy alarak ancak ülke barajını aşabildi ve beşinci parti oldu.

1995 seçimlerini takiben, yCHP herhangi bir koalisyon hükümetine katılmadı. Bu sıralar, Baykal'ın parti içindeki çeşitli gruplara karşı eşitlikçi davranmadığı yakınmaları vardı. Parti özel sektör yanlısı tutumunu sürdürdü. Katı bir laikliği, bir inanç sistemini oluşturmaktan başka bir rolü olmayan din anlayışını özellikle vurguladı

yCHP, DSP-ANAP-DTP koalisyonunu, yukarıda sözü edildiği gibi, dışarıdan destekledi. Fakat Baykal, halkın ilgi odağı olmayı istedi. "Destegi" neredeyse şantaja dönüştü. Bütün önemli kararların onun imzasını taşıdığı ve Türkiye'de laikliği/sekülerizmi tek başına koruduğu izlenimini vermek istedi. Daha sonra erken seçim istemeye başladı ve Yılmaz'ı yolsuzlukla suçlayan muhalefete katıldı. 18 Nisan 1999 seçimlerinin eşiğinde Baykal, kavgacı siyasi davranışları ve laiklik/sekülerizm yanlısı koalisyonu baltalaması nedeniyle kamuoyunun kendisinin aleyhine döndüğünü anladı. Bunun üzerine, seçim kampanyasını neredeyse tamamen Türkiye'de laikliğin/sekülerizmin savunulmasına dayandırdı. Sonuçta, oyları 1995 genel seçimlerine göre 3,4 puan düşerek yüzde 8,7'de kaldı. Yüzde 10'luk ülke barajını aşamadı ve Meclis'te sandalye kazanamadı. Baykal parti başkanlığından istifa etti, yerine Altan Öymen geldi.

61. Yıldırım Koç, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi*, İstanbul, 1998, s. 151.

Demokrat Parti (1945-1960)

1945 yılı baharında, Meclis'te bütçe görüşmeleri sırasında, aralarında Celal Bayar ve Adnan Menderes de⁶² olmak üzere bazı milletvekilleri CHP hükümetinin çalışmalarını eleştirdiler. Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuad Köprülü ve Emin Sazak bütçeye "red" oyu verdiler. Ardından, Meclis'te Toprak Reformu Yasası tartışılırken, Bayar, Menderes, Koraltan ve Köprülü, Meclis'e Dörtlülük Takrir adı verilen bir önerge sundular. Meclis'in hükümet üzerinde etkin bir kontrol gücü olmasını, çok partili bir sistemin kurulmasını ve vatandaşlara Anayasa'da (1924) yer alan temel hak ve özgürlüklerin fiilen verilmesi gerektiğini ileri sürdüler.⁶³ Öneri kabul edilmedi. Menderes, Koraltan ve Köprülü hükümeti eleştirmeye devam ettiler ve sonunda partiden ihraç edildiler. Bayar ise önce CHP'den, ardından Meclis'ten istifa etti. 7 Ocak 1946 tarihinde Dörtlülük Takrir'in imzacıları Demokrat Parti'yi (DP) kurdular. Bayar, partinin genel başkanı oldu.

Daha önce de belirtildiği gibi, Cumhurbaşkanı İnönü'nün, 1 Kasım 1945 tarihinde Meclisi açış konuşmasında güvenilir bir muhalefet partisine ihtiyaç olduğunu söylemesi, Bayar ve arkadaşlarını cesaretlendirmişti. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Sovyetler Birliği'nin yayılmacı bir politika izlemesi nedeniyle Türkiye'nin Anglo-Amerikan eksenine doğru çekilmesi, iktidardaki CHP'nin devletçi politikalarına karşı olan yeni bir girişimci sınıfın ortaya çıkması ve bazı Batılı seçkinlerin daha çoğulcu bir siyasi sistem istemeleri de, ikinci derecede de olsa, DP'nin kurulmasında etkili oldu.⁶⁴ Böylece, DP'nin programında, siyasi ve ekonomik "liberalizm" vurgulandı. DP, rejimin demokratikleştirileceğine, bireyle-re temel hak ve özgürlüklerin fiilen sağlanacağına ve özel sektörün daha fazla teşvik edileceğine söz verdi. Ayrıca, DP tarıma dayalı bir iktisadi kalkınma politikasından yana idi.⁶⁵

21 Temmuz 1946 genel seçimlerine kısmen hile karıştığı için DP Meclis'te 465 sandalyenin ancak 66'sını kazanabil-di. Bu nedenle, 7 Ocak 1947 tarihinde yapılan Birinci Büyük

62. Adnan Menderes (1899-1961): Siyaset adamı. DP'nin kurucu üyelerinden biri. 1950'li yıllarda DP iktidarının başbakanı. 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesini takiben kurulan Yüksek Adalet Divanı'nda yargılanarak idam cezasına çarptırıldı. Bu ceza infaz edildi.

63. Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics. The Transition to a Multy-Party System*, Princeton, 1959, s. 143-144.

64. Eroğul, *Demokrat Parti. Tarihi ve İdeolojisi*, s. 55-56; Ali Yaşar Sarıbay, "The Democratic Party, 1946-1960", *Political Parties and Democracy in Turkey*'nin içinde, Metin Heper ve Jacob Landau, der., I. B. Tauris, Londra, 1991, s. 120-121.

65. Tefvik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1950-1995*, İstanbul, 1996, s. 24-25.

Kurultayında, DP, “1924 Anayasasını ihlal eden ... antidemokratik yasaların” kaldırılmasını, seçimlerin devlet memurları yerine yargıçların gözetimi altında yapılmasını ve cumhurbaşkanlığının parti başkanlığından ayrılmasını isteyen Hürriyet Misakı’nı kabul etti.⁶⁶ DP Genel Başkanlığı, ayrıca, CHP iktidarı tarafından “partinin siyasi faaliyetlerine kısıtlamalar getirildiğinden” yakındılar. Buna karşılık CHP hükümeti, DP’yi yıkıcı politikalar izlemekle suçladı.⁶⁷

Bundan başka, yukarıda değinildiği gibi, Hikmet Bayur’un önderliğinde bazı DP milletvekilleri, DP Genel Başkanlığının CHP ile danışıklı dövüş yaptığını savundular ve onları hükümet karşısında daha etkin bir tutum takınmaya zorladılar. Cumhurbaşkanı İnönü, Bayar ve Başbakan Recep Peker ile uzun görüşmeler yaptıktan sonra, yukarıda sözü edilen 12 Temmuz 1947 beyanname-sini yayınladı. Hükümeti, muhalefete karşı daha ılımlı bir tutum takınmaya çağırdı, muhalefetten ise hükümete karşı daha yapıcı olmasını istedi. İnönü’nün bu uzlaştırmacı beyanati, CHP ile DP arasındaki düşmanca ilişkilerin düzelmesine yardımcı oldu.

CHP ile DP arasındaki ilişkilerin düzelmesi, Hikmet Bayur ve arkadaşları ile DP Genel Başkanlığı arasındaki fikir ayrılığını şiddetlendirdi. Hikmet Bayur ve arkadaşları DP’den ayrılarak 20 Temmuz 1948 tarihinde Millet Partisi’ni kurdular. Hikmet Bayur Genel Başkan, Mareşal Fevzi Çakmak⁶⁸ Onursal Başkan oldu⁶⁹ Mareşal Fevzi Çakmak, İnönü’nün 1944 yılında kendisini genelkurmay başkanlığı görevinden almasından sonra İnönü’nün amansız bir düşmanı olmuştu.⁷⁰ Mareşal Çakmak’ın dindar, tutucu eğilimleri olduğu için Parti onu CHP’ye karşı koz olarak kullanmak istedi.⁷¹

DP hem 17 Ekim 1948 hem de 16 Ekim 1949 ara seçimlerini, seçimlerin dürüstçe yapılacağına güvencesi olmadığı gerekçesiyle boykot etti. DP, ikinci büyük kurultayında, daha sonra “milli husumete” maruz kalmak istemeyen herkesin, yurttaşların doğal haklarını ihlal

66. Karpas, *Turkey's Politics. The Transition to a Multi-Party System*, s. 182.

67. Eroğul, *Demokrat Parti. Tarihi ve İdeolojisi*, s. 28.

68. Fevzi Çakmak (1876-1950): General ve siyasetçi. Cumhuriyet döneminin ilk Genelkurmay Başkanı. 1922-1944 yılları arasında bu görevde bulundu. Önce DP üyesi, ardından Millet Partisi’nin onursal başkanı oldu.

69. Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler, 1859-1952*, s.712.

70. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 224.

71. Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 102; Eroğul, *Demokrat Parti. Tarihi ve İdeolojisi*, s. 41.

etmekten sakınmasını isteyen Milli Husumet Andı'nı benimsedi.⁷²

16 Şubat 1950 tarihinde, Meclis, gizli oylama ve açık sayımı,⁷³ seçimlerin yargı tarafından denetlenmesini ve Fransa'daki *Conseil d'Etat*'ya benzeyen Şura-ı Devlet üyelerinden oluşan Yüksek Seçim Kurulu'nun (YSK) oluşturulmasını öngören bir yasayı kabul etti. YSK seçimlerin denetlenmesinden sorumlu olacaktı. ✓

DP, 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan Türkiye'nin ilk serbest seçimlerini, oyların yüzde 53,3'ünü alarak kazandı. Celal Bayar Cumhurbaşkanı, Adnan Menderes başbakan oldu. On yıl boyunca bu görevde kaldılar. 9 Haziran 1950 tarihinde, Parti'nin Genel Yürütme Kurulu Adnan Menderes'i genel başkanlığa getirdi. Adnan Menderes, partinin kapatıldığı 1960 yılına kadar bu görevi yürüttü.

DP liderleri daha önce CHP'de hizmette bulunmuşlardı. Cumhuriyet'in temel ilkelerini paylaşıyorlardı. Öte yandan Celal Bayar özel sektör yanlısı idi. Adnan Menderes tarımsal çıkarları temsil ediyordu. Partinin diğer bir kurucusu Fuad Köprülü esasında liberaldi. Bu üç lider ulusun pahasına devleti vurgulamaya karşı idi, fakat Celal Bayar ve Adnan Menderes, siyasi kaderlerinin tehlikede olduğunu algıarlarsa baskıcı önlemlere başvurma eğiliminde idiler.⁷⁴

DP, 1940'larda ve 1950'lerin başlarında bireysel hak ve özgürlükleri vurguladığından, Batı eğilimli genç subaylar da dahil olmak üzere, "aydın" kesim DP'yi destekledi. CHP iktidarda iken, halkın hükümetten beklentilerinde köklü değişiklikler olmaya başladık-tan sonra bile kitlelere uzak durdu ve onların dileklerine ve amaçlarına kayıtsız davrandı.⁷⁵ DP ise iktidara gelir gelmez ticaretle uğraşanlara büyük miktarda teşvik sağladı, çiftçilerin ürünlerine iyi fiyat verdi. Dolayısıyla bu gruplar da DP'yi destekledi.⁷⁶

Demokratlar iktidardaki ilk dönemlerine (1950-1954) DP'ye sempati duyduğunu varsaydıkları askerleri yüksek kademelere getirerek başladılar.⁷⁷ Bu dönemde DP hükümeti ekonominin liberalleşmesinde önemli adımlar attı. 1951 yılında, yabancı sermayeyi teşvik eden bir yasa çıkarıldı. Bu yasaya göre, sanayi, enerji, madencilik, ulaşım ve turizm yatırımları desteklenecekti. DP, İkinci Dünya

72. Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 47-48.

73. Önceleri, sayım gizli, oylama açık yapıldı.

74. Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, s. 79-102.

75. Turan Güneş, *Türk Demokrasinin Analizi*, Hurşit Güneş, der., Ankara, 1996, s. 83-88.

76. Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1950-1995*, s. 18; Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 58-62.

77. Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, s. 79, 153.

Savaşı'nda Merkez Bankası'nda biriken altın ve döviz rezervlerinden, özellikle Kore Savaşı sırasında pamuk gibi bazı tarım ürünlerini yüksek fiyatla ihraç etme fırsatından ve Marshall Planının yürürlüğe konmasından, dolayısıyla dış borç olanaklarından yararlanarak, büyük bir yol yapım projesine başladı ve tarımın makinalaşması için kredi sağladı. Bu iki politika da tarım üretimini çok arttırdı. Dolayısıyla DP kitleler tarafından daha da çok desteklendi.⁷⁸

İktidarlarının ilk döneminde Demokratlar Arapça ezan yasağını kaldırdılar (16 Haziran 1950). Ayrıca eskiden okullarda öğrencinin din dersini alması için velisinin yazılı izni olması gerekirdi, oysa artık veli öğrencinin din dersini almasını istemedikçe öğrenci din derslerine almak zorunda idi. Partinin liderlerine göre bu politikalar, DP'nin milli iradeye verdiği öneme uygun idi.⁷⁹ DP kendini, modernleştirici bürokratik devlete karşı kitlelerin koruyucusu olarak görüyorlardı.

Öte yandan, yukarıda da belirtildiği gibi, CHP saflarından gelen Demokratlar Cumhuriyet'in reformlarına bağlıydılar. 21 Temmuz 1951 tarihinde bu reformları korumak için bir yasa çıkarıldı. 1953 yılında, Millet Partisi laikliğe aykırı davrandığı gerekçesiyle kapatıldı. Parti bir yıl sonra Cumhuriyetçi Millet Partisi adıyla yeniden kuruldu. DP Hükümeti dış politikada Türkiye'yi Batı'ya yakınlaştıracak politikalar izledi. Bu siyasi kararlardan biri Kore Savaşı'na (1952) bir tugay gönderilmesi idi. Aynı yıl Türkiye, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO) katıldı; 1953 yılında Balkan Paketi'ne, 1955 yılında Bağdat Paketi'ne üye oldu.

DP daha iktidardaki ilk döneminde, muhalefete sert davranmaya başladı. Yasa dışı yollardan edinilmiş olduğu ileri sürülerek CHP'nin mallarına el konuldu.⁸⁰ Bundan başka, Demokratlar, Halk Partililerin halk kitlelerine genel bir eğitim sağlanması amacıyla kurdukları Halkevlerini de aynı gerekçe ile kapattılar.⁸¹

2 Mayıs 1954 genel seçimlerinde, DP 1950 genel seçimlerinde yüzde 53,3 olan oylarını yüzde 56,6'ya çıkardı. Ancak DP iktidarının ikinci döneminde (1954-1957), ekonomi darboğaza girmeye başladı. Dış dünya ile ticaretin koşulları artık elverişli olmaktan çıktı, altın ve döviz rezervleri önemli oranda azaldı, dış borçları

78 William Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Londra, 1981, s. 110-111.

79. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, Walkington, İngiltere, 1985, s. 99.

80. Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, s. 86-87.

81. Heper, *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*, s. 110.

ödeme güçlüğü başladı.⁸² Muhalefet, özellikle temel hak ve hürriyetler ihlal edildiği, “dine ödün verildiği” ve “dış ekonomik çıkarlar karşısında çok liberal bir tutum benimsendiği” argümanları ile hükümeti daha çok eleştirmeye başladı.⁸³ Buna karşılık, hükümet de daha baskıcı bir rejime başvurdu ve özellikle basına karşı sert önlemler almaya başladı. Gazeteler hükümeti eleştirdikleri zaman iddialarının doğruluğunu kanıtlama hakkından yoksun bırakıldılar ve hükümete hakaret etmekten cezalandırıldılar.⁸⁴ 1954 seçimlerinde ezici bir çoğunlukla Millet Partisi’ni desteklediği için, Kırşehir ili ilçe yapıldı.⁸⁵ Üniversite özerkliği büyük ölçüde kısıtlandı.⁸⁶ DP’nin böyle otoriter bir tutum benimsemesi, partinin bazı liberal görüşlü üyeleri arasında hoşnutsuzluk yarattı; o kadar ki bu üyeler DP’den ayrılarak 20 Aralık 1955 tarihinde Hürriyet Partisi’ni kurdular.⁸⁷

DP, 27 Ekim 1957 genel seçimlerinde, 1954 seçimlerine göre yüzde 9,9 oranında oy kaybederek yüzde 47,7’de kaldı. DP iktidarının son döneminin (1957-1960) başlarında, Türkiye’ye kredi veren ülkelerin oluşturduğu konsorsiyum ile yapılan anlaşma gereğince alınan tasarruf önlemleri sayesinde ekonomi toparlandı. Bu önlemler arasında Türk Lirasının değerinin düşürülmesi de vardı (4 Ağustos 1958).⁸⁸ DP açısından diğer olumlu bir olay, Başbakan Adnan Menderes’in Londra’da Gatwick Havaalanı yakınında meydana gelen bir uçak kazasından mucizevi bir şekilde kurtulması idi. Demokratlar bu olayı özel olarak Menderes’in, genel olarak DP’nin yeniden siyasi destek kazanması için kullandılar.⁸⁹ Fakat yukarıda adı geçen konsorsiyum, hükümetin yeni yatırımlar yapmasına izin vermedi ve ekonomi yeniden ciddi bir darboğaza girmeye başladı.

Bu nedenle, hükümet bir kez daha ciddi eleştirilere maruz kaldı. Bunun üzerine hükümet basına ve muhalefete karşı ek önlemler aldı. Hükümet, resmi ilanların dağılımında muhalif basına karşı ayırım yaptı. Hükümeti eleştiren bazı gazetecilere ve aynı

82. Eroğul, *Demokrat Parti.Tarihi ve İdeolojisi*, s. 120-222; Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, s. 52-53.

83. Heper, *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*, s. 196-208.

84. Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, s. 63-67.

85. Eroğul, *Demokrat Parti.Tarihi ve İdeolojisi*, s. 114-115.

86. A.g.e., s. 137.

87. Clement H. Dodd, *Politics and Government in Turkey*, Manchester, 1969, s. 44-45.

88. Hale, *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, s. 106-107.

89. Eroğul, *Demokrat Parti.Tarihi ve İdeolojisi*, s. 164-165.

zamanda CHP Genel Sekreteri'ne haklı olmadığı düşünülen nedenlerle çeşitli hapis cezaları verildi.⁹⁰ CHP Lideri İnönü'nün propaganda gezilerine kısıtlamalar getirildi, İnönü bunların pek çoğuna açıkça ve başarıyla karşı koydu. Ekim 1958'de, Başvekil Adnan Menderes, muhalefetin yarattığı "kin ve husumet cephesine" karşı Vatan Cephesi'nin kurulmasını istedi. Devlet radyosu her akşam, o gün Cephe'ye katıldığı söylenen kimselerin isimlerini okumaya başladı. Muhalefet, bu isimlerin pek çoğunun hayali olduğunu ya da çok uzun zaman önce ölen kişilere ait olduğunu iddia etti.⁹¹

Hükümet ile muhalefet arasındaki anlaşmazlığın tırmanması, Hükümetin Meclis'te bir Tahkikat Komisyonu kurması ile sonuçlandı (18 Nisan 1960). Komisyon'a, CHP'nin, "halkı yasalara karşı gelmeye teşvik etme, hükümete karşı direnişi ve fiili saldırıyı desteklemesi, halkı silahlandırması ve orduyu siyasete karıştırması" gibi eylemlerini soruşturma yetkisi verildi.⁹² Komisyon, siyasi partilerin toplantılarına izin vermeme hakkı da dahil olmak üzere olağanüstü yetkilerle donatıldı. Komisyonun kararları kesin olacaktı. O dönemde, Demokratların aklında CHP'yi kapatmak olduğu tahmini yapıldı.

28-29 Nisan 1960 tarihinde, İstanbul ve Ankara'da üniversite öğrencileri hükümete karşı gösteriler yapmaya başladı. Bunu, Ankara'da Harp Okulu öğrencilerinin sessiz bir protesto yürüyüşü izledi (21 Mayıs 1960). Hükümet İstanbul ve Ankara gibi kentlerde sıkıyönetim ilan etti. 27 Mayıs 1960'da askeri müdahale oldu. Özel bir mahkeme kurularak DP milletvekilleri yargılandı. 12 DP milletvekiline idam cezası verildi. Müdahalecilerin kurduğu Milli Birlik Komitesi, bu milletvekillerinden Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın cezasını onayladı. Diğer idam cezaları ömür boyu hapse çevrildi. Az sayıda milletvekili beraat etti. DP, 29 Eylül 1960 tarihinde kapatıldı. Hapis cezası alan Demokrat milletvekilleri, 1964 yılında çıkarılan siyasi aftan yararlandılar.

Demokrat Parti'nin ardılları siyasi partiler

Adalet Partisi (AP) (1961-1980)

Adalet Partisi (AP), 11 Şubat 1961 tarihinde kuruldu. 1960

90. Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, s. 52-56; Eroğul, *Demokrat Parti.Tarihi ve İdeolojisi*, s. 138-140.

91. Tefvîk Çavdar, "Demokrat Parti", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin içinde, Murat Belge, der., İstanbul, 1984-1985, s. 2069-2070.

92. Eroğul, *Demokrat Parti.Tarihi ve İdeolojisi*, s. 175-176.

askeri müdahalesinden sonra siyasi yelpazenin sağ kanadındaki boşluğu dolduracak başlıca parti idi. Partinin ilk genel başkanı, cuntanın ordudaki geniş tasfiye hareketi kapsamında bir süre önce emekli edilen General Ragıp Gümüşpala idi. Gümüşpala, bu göreve orduyu memnun etmek için getirilmişti.

Bunun, DP liderleri tarafından gerekli bir hareket olarak düşünülmüş olması olası idi, çünkü AP, DP'nin bayrağını devralmıştı. AP, 1961 Anayasası'nın halkoylaması ile onaylanmasına karşı çıktı. 1961 genel seçimlerinde, AP, fazla ileri gitmese de orduyu eleştirdi. 1961 genel seçimlerinden sonra AP, eski Demokratlar için siyasi af çıkarılması meselesini sık sık gündeme getirdi.

AP, liberal muhafazakâr bir kitle partisi idi. Halkın dini isteklerine karşı hoşgörülü bir tutum takındı. DP gibi, AP de kırsal kesimin isteklerine duyarlı davrandı. Parti, serbest ticareti ve girişimi destekledi. 15 Ekim 1961 genel seçimlerinde, AP yüzde 34,8 oranında oy alarak CHP'nin arkasından ikinci oldu. Kasım 1961'de CHP-AP koalisyonu kuruldu. Koalisyon Mayıs 1962'ye kadar sürdü. Gümüşpala'nın Kasım 1964'te vefatı üzerine, Süleyman Demirel⁹³ Partinin genel başkanlığına getirildi ve 1980 yılında Parti'nin kapatılmasına kadar bu görevde kaldı. AP, Şubat 1965'te, Bağımsız Senatör Suat Hayri Ürgüplü'nün başbakanlığında kurulan koalisyon hükümetine katıldı; Demirel başbakan yardımcısı oldu.

10 Ekim 1965 genel seçimlerinde, AP oyların yüzde 52,9'unu alarak tek başına hükümeti kurdu. Demirel başbakan oldu. AP 10 Ekim 1969 genel seçimlerinde de başarılı oldu; yüzde 46,5 oranında oy alarak Meclis'te yine çoğunluğu sağladı. Bu yıllar, AP'nin kentlerde ve piyasa ekonomisinin geliştiği kırsal bölgelerde güçlü olduğu yıllardı. Parti'nin iş dünyası ile küçük şehirlerde ve kasabalarda eşraf ile ve büyük toprak sahipleri ile yakın ilişkisi vardı.

93. Süleyman Demirel (d. 1924): İnşaat mühendisi, devlet memuru ve siyaset adamı. Kasım 1964'te AP Genel Başkanlığı'na seçildi. Şubat 1965-Ekim 1965 tarihleri arasında, Suat Hayri Ürgüplü hükümetinde Devlet bakanı ve başbakan yardımcısı olarak görev yaptı. 10 Kasım 1965 genel seçimlerinden sonra başbakan oldu. 12 Mart 1971 askeri müdahalesinin ardından başbakanlıktan istifa etti. 1970'li yıllarda iki koalisyon hükümetinde (ilki Mart 1975-Haziran 1977 arasında Milli Selamet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi ve Cumhuriyetçi Güven Partisi ile, ikincisi, Temmuz 1977-Aralık 1977 tarihleri arasında Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi ile) ve bir azınlık hükümetinde (Kasım 1979-Eylül 1980) başbakanlık yaptı. 12 Eylül 1980 müdahalesinden sonra, diğer siyasi parti liderleri ile birlikte on yıl boyunca siyasetten yasaklandı. Perde arkasından, Büyük Türkiye Partisi'nin ve Doğru Yol Partisi'nin (DYP) kuruluşunu planladı. Siyasi liderlerin siyaset yasağının kaldırılmasından sonra 24 Eylül 1987 tarihinde DYP Genel Başkanı oldu. Kasım 1991-Mayıs 1993 tarihleri arasında, DYP-Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP) koalisyon hükümetinde başbakanlık yaptı. 16 Mayıs 1993 tarihinde Cumhurbaşkanı oldu.

Esnaf ve küçük zanaatkâr da AP'yi destekliyordu.⁹⁴ Kısacası, 1960'ların ikinci yarısında, ekonomik büyümeye, "aydın"-bürokrat-ordu hegemonyasına karşı "milli iradeye" ve geleneksel değerlere önem veren AP, geniş seçmen desteğe sahip oldu.

AP, geniş bir "koruyan-korunan ilişkileri" (*patron-client relations*) ağı ile etkili bir şekilde yürütülen popülist bir politika benimsedi. Tarım ekonomisinde hızlı bir büyümenin ve AP'nin ekonomik politikalarının diğer alanlarda başarılı olmasının yol açtığı elverişli koşullarda küçük girişimciler desteklendi, maaşlarda ve ücretlerde reel artışlar oldu.⁹⁵ Demirel AP'nin vizyonunu "Büyük Türkiye" olarak saptadı. AP'nin bu Projesi, ülkede bir dizi baraj inşaatını da kapsıyordu. Nitekim o dönemde Demirel'e "Barajlar Kralı" adı verilmişti.

AP temelde laik bir siyasi parti idi. Fakat, Ecevit'ten önceki dönemde CHP'nin lider kadrosunun ve aydın-bürokrat seçkinlerin temsil ettiği devlete karşı dengeleyici bir güç gibi hareket etti.⁹⁶ Diğer taraftan, AP de, diğer siyasi partiler gibi, çıkar gruplarının temsilcileri de dahil sivil toplum örgütlerine fazla duyarlı davranma eğilimi göstermedi. İlk AP hükümetleri, politikalarına karşı olan çeşitli gruplara daha hoşgörülü davrandıkları halde 1970'lerin ortalarından itibaren daha az hoşgörü gösterdiler.

1960'ların sonlarında AP içinde anlaşmazlıklar baş gösterdi ve bazı gruplar partiden ayrıldı. İlk ayrılanlar, dini eğilimli kişiler ve aşırı sağcılar idi. Bu gruplar, sırasıyla Millî Nizam Partisi'ni ve Milliyetçi Hareket Partisi'ni kurdular. Demirel ve arkadaşları, Sadettin Bilgiç'in önderliğindeki muhafazakâr milletvekilleri tarafından, eski Demokratlar için siyasi af meselesini ağırdan almakla eleştirildiler. Bu nedenle, iş dünyasının ve kırsal kesimin çıkarlarını temsil eden ve 1960'ların sonunda Meclis Başkanı olacak olan Ferruh Bozbeyli ve arkadaşları AP'den ayrılarak Demokratik Parti'yi kurdular.

1960'ların sonu ile 1970'lerin başında Türkiye yoğun bir sağ-sol çatışmasına sahne oldu, bu anlaşmazlık hızla iki grup arasında silahlı çatışmaya dönüştü, hatta siyasi bir anarşinin doğuşunun belirtilerini gösterdi. Bu çatışmalara bazı militan solcu ve sağcı eylemcilerle öğrenciler ve işçiler karıştı.⁹⁷

94. Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 381; Clement H. Dodd, *The Crisis of Turkish Democracy*, 2. Baskı, Huntingdon, 1990, s. 9.

95. Çavdar, "Demokrat Parti", s. 2092.

96. Levi, "The Justice Party, 1961-1980", s. 144-146.

97. Zürcher, *Turkey, A Modern History*, s. 266-277.

12 Mart 1971'de ordu "muhtıra ile bir darbe" yaptı. Demirel Hükümeti istifaya zorlandı. AP, bu ara dönemde (1971-1973) kurulan dört "partilerüstü" hükümetin hepsine bakan verdi ve bu hükümetlerin bazı politikalarını destekledi. Parti aynı zamanda, ordunun etkisini azaltmak için sürekli çaba sarf etti.⁹⁸ 1973 yılı baharında, CHP ile işbirliği içinde, eski Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler'in cumhurbaşkanı olma girişimine başarıyla engel oldu. CHP ve AP birlikte, ılımlı ve liberal bir kişi olan (emekli) Amiral Fahri Korutürk'ü (eski Deniz Kuvvetleri Komutanı) bu göreve seçti.

Parti, sağdaki sürekli bölünmeler nedeniyle, 1960'lı yılların sonundan itibaren kentlerde CHP lehine oy kaybetmeye başlanıyordu. AP, 14 Ekim 1973 genel seçimlerinde, yalnızca yüzde 28,9 oranında oy aldı ve CHP'nin ardından ikinci parti oldu. Fakat Demirel Bozbeyli'nin Demokratik Parti'sini bölmeyi başardı ve milletvekillerinin yarısını AP'ye dönmeye ikna etti. Demirel, Mart 1975'te, Necmettin Erbakan'ın Milli Selamet Partisi, Alpaslan Türkeş'in Milliyetçi Hareket Partisi ve Turhan Feyzioğlu'nun Cumhuriyetçi Güven Partisi ile bir koalisyon hükümeti kurdu. Bu hükümet, "milliyetçi cephe hükümeti" olarak anıldı; soldan gelen tehlikeye karşı hareket edecekti.⁹⁹

Bu hükümet döneminde siyasi şiddet yeniden tırmandı. Ayrıca, 1970'lerin ikinci yarısında ekonomi ciddi bir darboğazla karşı karşıya kaldı. AP geleneksel olarak, devlet teşviki ve korumasından yararlanan ithal ikameci sanayileşmeye dayalı bir ekonomik büyüme politikası izliyordu ve iç piyasalara yönelmişti. 1970'lerin sonunda bu politika artık başarılı olamadı. Enflasyonun hızla yükselmesi ve dış ticaret hadlerinin kötüleşmesi ile ekonomik durum gittikçe bozulmuştu. AP, 5 Haziran 1977 genel seçimlerinde yüzde 36,9 oranında oy aldı, fakat yine CHP'nin ardından ikinci parti oldu. Ağustos 1977'de Demirel, Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi ile ikinci milliyetçi cephe hükümetini kurdu; bu kez merkezdeki Cumhuriyetçi Güven Partisi dışarıda bırakılmıştı. Demirel, hiç kimsenin onu "Türkiye'de sağcıların suç işlediğini" söylemeye zorlayamayacağını işte bu dönemde söyledi.¹⁰⁰ 1977 yılı sonunda, CHP Genel Başkanı Bülent Ecevit'in çağrısı üzerine bazı AP milletvekilleri CHP'ye geçince, ikinci

98. Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*, s. 300.

99. Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, s. 165.

100. Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi, 1950-1995*, s. 245.

milliyetçi cephe hükümeti sona erdi. CHP ise, Ekim 1979'da yapılan ara seçimlerde başarı gösteremedi ve Ecevit Hükümeti istifa etti. Bunun üzerine Demirel, Milli Selamet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin dışarıdan desteğini ile bir azınlık hükümeti kurdu.

O dönemlerde AP, küresel ekonomiye katılmayı açık açık dile getiren büyük sanayi ve işletmeleri gittikçe daha fazla temsil etmeye başlamıştı. Demirel'in azınlık hükümeti, 24 Ocak 1980 tarihinde ciddi kemer sıkma önlemleri aldı.¹⁰¹ Bu önlemler, ekonomiye serbest rekabetin getirilmesine ve ekonominin iç piyasaya dönük ithal ikameci yapısından dış piyasaya dönük ihracat teşvikli bir yapıya dönüştürülmesine yardımcı olacaktı.

Fakat hükümet bir kez daha tırmanan siyasi şiddeti kontrol altına alamadı. Siyasi şiddet ile bağlantılı olarak, ideolojik kutuplaşma, siyasi bölünme ve siyasi partiler arasındaki kavga en yüksek düzeye çıkmıştı. Bütün bu olumsuz gelişmeler, Meclis'in, Korutürk'ün cumhurbaşkanı olarak görev süresi dolduktan sonraki beş ay boyunca yeni bir cumhurbaşkanı seçememesinde de açıkça görülen siyasi kilitlenme (*immobilism*) ile eş zamanlı ortaya çıkmıştı. Daha önce bir uyarı mesajı göndererek parti başkanlarının özellikle dirlik ve düzen sorununun çözümü için birlikte hareket etmelerini isteyen asker, bu konuda olumlu bir adım atıldığını görmeyince bir kez daha siyasete müdahale etti (12 Eylül 1980). 16 Ekim 1980 tarihinde, diğer partilerle birlikte AP de ordu tarafından kapatıldı.

Doğru Yol Partisi (DYP) (1983-1999)

1982 yılında yeniden çok partili sisteme geçilmesinden sonra, merkez sağda ortaya çıkan partilerden biri, AP'nin halefi olarak kurulan Büyük Türkiye Partisi (BTP) idi. 1980-1983 müdahalecilerinin Milli Güvenlik Kurulu (MGK), BTP'nin AP'den farklı olmadığı gerekçesiyle bu partiyi kapattı. MGK, Türkiye'de demokrasinin yeni çok partili döneme bir beyaz sayfa ile başlanırsa yerleşeceğini düşünüyordu. Ordu, Türkiye'de müdahale öncesinde demokrasiyi çökmenin eşiğine getirdiğini düşündüğü siyasi partilerden daha sorumlu bir şekilde hareket edecek siyasi partilerin ortaya çıkmasını istiyordu.¹⁰² BTP'nin kapatılmasından sonra, Doğru Yol Partisi (DYP) kuruldu (23 Haziran 1983). DYP'nin

101. A.g.e., 1995, s. 258-259.

102. Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 134-135.

de kuruluş amacı, AP'nin kapatılmasıyla merkez sağda meydana gelen boşluğu doldurmaktır. Ahmet Nusret Tuna, partinin ilk genel başkanı oldu.

DYP 6 Kasım 1983 tarihinde yapılan genel seçimlere katılamadı, çünkü art arda üç kez MGK'ya sunulan listedeki kurucu üyeler, BTP'nin kapatılmasına yol açan nedenlerle veto edilmişti. Bu nedenle Parti, gerekli 30 kurucu üyeyi son başvuru tarihi olan 24 Ağustos 1983 tarihine kadar bulamamıştı. Genel Başkan Tuna da veto edilen üyeler arasında olduğundan DYP Genel Başkanlığı'na Yıldırım Avcı getirildi.

DYP'nin aşması gereken sonraki engel, Cumhuriyet Başsavcılığı'nın, partinin "Siyasi Partiler Yasası'na aykırı davranışlarda bulunduğu" için kapatılması istemiyle Anayasa Mahkemesi'ne açtığı dava idi. Mahkeme DYP'yi beraat ettirdi. Kuruluş aşamasında karşılaştığı bu sorunlar dolayısıyla, DYP'nin vizyonu en başından beri demokrasi ve demokratikleşme oldu.¹⁰³

Parti ilk Büyük Kurultayı'nı 14 Mayıs 1985 tarihinde -DP'nin iktidara gelişinin 35. yılında- yaptı. Ahmet Nusret Tuna'nın yerine Hüsamettin Cindoruk parti başkanlığına getirildi. Cindoruk'un, sert bir üslupla 1983 genel seçimlerinin meşruiyetten yoksun olduğu, çünkü "ulusal iradenin" serbestçe ifade edilemediği suçlaması, hâlâ 1980 öncesinin amansız siyasi kavgalarını ve çekişmelerini anımsayan seçmenlerden karşılık bulamadı. Cindoruk'un bu konudaki tutumu, eğer halk kendi haline bırakılırsa daima AP-DYP yolunu seçeceği düşüncesinden kaynaklanıyordu. AP-DYP liderleri, kendi partilerini "ulusal iradenin" doğal temsilcileri olarak algılıyorlardı.

Milliyetçi Demokrasi Partisi'nden bazı milletvekillerinin DYP'ye geçmesi sayesinde DYP Meclis'te bir grup kurabildi. Parti, 28 Eylül 1986 ara seçimlerinde, yüzde 23,5 oranında oy alarak Meclis'te dört sandalye kazandı. 6 Eylül 1987 tarihinde yapılan halk oylamasında, yüzde 49,7 "hayır" oyuna karşılık 50,3 "evet" oyu ile 1980 öncesi politikacılarının siyasi yasakları kaldırıldı. 24 Kasım 1987 tarihinde Süleyman Demirel, parti başkanlığını son geçici başkan Cindoruk'tan devraldı. Demirel en başından beri bütün ülkedeki yandaşları ile ilişkilerini sürdürmüştü.

Demirel'in yönetimindeki DYP, sosyal devlet politikalarına ve

103. Feride Acar, "The True Path Party", *Political Parties and Democracy in Turkey*'nin içinde, Metin Heper ve Jacob Landau, der., I. B. Tauris, Londra, 1991, s. 194.

vatandaşın refahına önem verdi.¹⁰⁴ DYP'ye göre bu hedefler demokrasinin ve demokratikleşmenin önemli boyutlarını oluştuyordu. Bu nedenle, 1982 Anayasası'ndaki "demokratik olmayan hükümlerin" yürürlükten kaldırılmasını hedef alan sivilleşme projesi Cindoruk döneminde tasarlandı ve Demirel döneminde olduğu gibi sürdürüldü. Cindoruk ve Demirel liderliğindeki DYP, 1982 Anayasası'nın 1980 öncesi siyaset adamlarının siyasi faaliyetlerini yasaklayan Geçici 4. Maddesi'ni ve bu Anayasanın, ara dönemde Milli Güvenlik Kurulu tarafından alınan kararlar hakkında yargıya başvurulamayacağı hükmünü de yürürlükten kaldırmak istiyordu. DYP, bu amaçlarını gerçekleştirmek için sivil topluma eğilimli liberal sol kesim ile bağlayıcı olmayan bir ittifak kurmaya çalıştı.

DYP'nin güttüğü amaçlar, son çözümlemede, "hür demokrasi" kavramına dayanıyor, yani "ulusal iradenin tartışılmaz üstünlüğünü ve engellenmeden kullanılmasını" öngörüyordu.¹⁰⁵ DYP, bu amaçlarını gerçekleştirmede bazı güçlüklerle karşı karşıya kaldı. Her şeyden önce, yukarıda söz edildiği gibi, 1980'den önceki siyasi çatışmalar belleklerinde hâlâ taze olan halk, DYP'nin "anti-militarizmini" hoş karşılamadı. İkincisi, bu antimilitarizm AP-DYP'nin "soldan gelecek tehlike" ile etkin bir şekilde baş edebilecek güçlü bir devlet tercihinine uygun düşmüyordu. Üçüncüsü, güçlü bir anti-militarizm, AP-DYP'nin orduya karşı geleneksel dikkatli yaklaşımı ile çelişiyordu. Son olarak, Güneydoğu'da PKK ile silahlı mücadelenin sürmesi nedeniyle, DYP ordu ile ilişkilerinde sağduyulu bir tutum takınmak zorunda idi.¹⁰⁶

29 Kasım 1987 genel seçimlerinde DYP oyların yüzde 19,1'ini alarak Mecliste 59 sandalye kazandı. O dönemlerde partiyi çiftçiler, tüccarlar, esnaf ve küçük ve orta ölçekli sanayiciler destekliyordu. Arada bir Orta Anadolu aksanı ile konuşmayı tercih eden Demirel'in geleneksel bir halk adamı imgesi vardı. Demirel, geniş kırsal kitlelere seslenirken kendisini rahat hissedirdi. Demirel, gelir dağılımını daha dengeli hale getiren hükümet politikaları taraftarı idi.¹⁰⁷

104. Ümit Cizre-Sakallıoğlu, "Liberalism, Democracy and the Turkish Center-right: the Identity Crisis of the True Path Party", *Turkey, Identity, Democracy and Politics*'in içinde, Sylvia Kedourie, der. Frank Cass, Londra, 1996, s. 14.

105. Acar, "The True Path Party", s. 195.

106. Ümit Cizre-Sakallıoğlu, "Doğru Yol Partisi", *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin içinde, 15. Cilt, 1995, s. 1261-1262.

107. Acar, "The True Path Party", s. 190-191.

Ancak, 20 Ekim 1991 genel seçimleri yaklaşırken DYP gittikçe kırsal kesimden uzaklaştı. 1991 genel seçimlerinde parti oyların çoğunluğunu aldı (yüzde 27,0). Meclis'teki sandalye sayısı 178'e yükseldi. DYP, Demirel'in başbakanlığında, Sosyal Demokrat Halkçı Parti ile koalisyon hükümeti kurdu. Bu seçimlerde, DYP Ankara, Adana ve Bursa gibi büyük kentlerde birinci geldi.

DYP'nin bu seçimlerdeki başarısının, Parti'nin ihracata yönelik iktisadi politikalar benimsemesinden kaynaklandığı düşünülürdü. Parti, geleneksel popülist karma ekonomi yaklaşımını korurken piyasa güçlerine gitgide daha fazla önem vermeye başladı. DYP, iktisadi politikalarında yeni geliştirilen bu eğilime paralel olarak, sanayici Ersin Faralyalı, Tansu Çiller¹⁰⁸ gibi yeni yüzleri saflarına kattı.

Bu sırada, DYP'nin karşı karşıya kaldığı ikilem, piyasa ekonomisi ve devletin ekonomik hayattan çekilmeye başlaması ile sosyal devlet politikası arasındaki çelişki idi.¹⁰⁹ DYP bu iki politikayı paralel bir biçimde yürütmek istedi. Demirel'in, piyasa ekonomisi sonucunda meydana gelen ekonomik büyümenin toplumsal odaklı politikaları finanse edecek kaynak yaratacağı umudu, diğer nedenlerin yanı sıra yüksek enflasyon nedeniyle gerçekleşmedi.¹¹⁰ Bunun sonucunda, DYP-SHP koalisyonu vaatlerini yerine getiremedi.

17 Nisan 1973 tarihinde Cumhurbaşkanı Turgut Özal vefat etti. 1 Mayıs 1993 tarihinde Meclis, Süleyman Demirel'i Cumhurbaşkanı seçti. 13 Haziran 1993 tarihinde yapılan parti kurultayında Ekonomik İşlerden Sorumlu Devlet Bakanı Tansu Çiller DYP Genel Başkanlığına getirildi. Ertesi gün, Çiller başbakan oldu.

Çiller'in liderliğindeki DYP, sosyal devlet pahasına piyasa ekonomisine önem vermeye çabaladı. Ancak hem Çiller'in çıkar gruplarının baskısı altında sık sık popülist politikalara yönelmesi hem de SHP'nin ve Cumhurbaşkanı Demirel'in sosyal refaha önem vermesi nedeniyle bu politikada fazla yol katedilemedi.¹¹¹ 1994 yılının ilk aylarında, kamu iktisadi teşekküllerini

108. Tansu Çiller (d. 1944): Ekonomi profesörü ve siyasetçi. Kasım 1990'da DYP'ye girdi. Kasım 1991-Mayıs 1993 döneminde, DYP-SHP koalisyonunda Devlet Bakanı oldu. 13 Haziran 1993 tarihinde DYP Genel Başkanlığına seçildi. Haziran 1993'ten Aralık 1995 genel seçimlerine kadar önce DYP-SHP koalisyon hükümetinde, ardından iki DYP-CHP koalisyon hükümetinde başbakan, ANAP-DYP koalisyon hükümetinde (Mart 1996-Temmuz 1996) Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı ve DYP-RP koalisyon hükümetinde (Temmuz 1996-Haziran 1997) Başbakan Yardımcısı olarak görev yaptı.

109. Cizre-Sakallıoğlu, "Liberalism, Democracy and the Turkish Center-Right: the Identity Crisis of the True Path Party", s. 146.

110. Cizre-Sakallıoğlu, "Doğru Yol Partisi", s. 1261.

111. A.g.e., s. 1263.

özeleştirme, kamu borçlanmasını daha az gerekli kılma, daha denk bir bütçeye sahip olma ve devleti küçültme girişimlerinde bulunuldu. 27 Ocak 1994 tarihinde, ülkenin içinde bulunduğu mali kriz karşısında Türk Lirası devalüe edildi. Bunu, 4 Nisan 1994 tasarruf önlemleri izledi. Bu önlemler de enflasyonu düşüremedi ve ekonomik istikrarı sağlayamadı.¹¹²

Siyasi platformda, Çiller'in önderliğindeki DYP, büyük bir olasılıkla Çiller'in ekonomik meselelerdeki başarısızlıkları nedeniyle Güneydoğu'daki silahlı çatışma ile ilgili olarak vatansever bir söyleme yöneldi. Çiller, bu konu ile ilgili olarak yetkilerini büyük ölçüde orduya aktardı; ordu üzerinde sivil kontrolü sürdürmeye pek hevesli olmadı.¹¹³ Aynı zamanda, Çiller, "ulusal bütünlük", "toprak bütünlüğü", "bayrak" ve "ezan" gibi temaları gittikçe daha sık vurguladı.¹¹⁴ Başlangıçta DYP'nin milliyetçiliği, toplumsal dayanışma, toprak bütünlüğü, diğergâmlık ve vatandaşlar arasında daha büyük bir vatanseverlik bilinci gibi temaları içeriyordu, fakat daha sonraları Çiller'in milliyetçiliği, etnik milliyetçiliğe yakın düşmeye başlamıştı.

Kasım 1994'te CHP kendini feshetti ve üyeleri Deniz Baykal'ın liderliğindeki yeni Cumhuriyet Halk Partisi'ne (yCHP) katıldı. DYP-SHP koalisyonunun yerini DYP-yCHP koalisyonu aldı. Çiller ve Baykal iktisadi devlet teşekküllerini özelleştirmek yerine onlara özerklik vereceklerini ve demokratikleşme çabalarını sürdürececeklerini ifade ettiler. Fakat her iki konuda da fazla bir ilerleme kaydedemediler. Ayrıca, iki liderin yıldızları barışmadı. Bu nedenle, 10 Eylül 1995 tarihinde DYP-CHP koalisyonu sona erdi. 30 Ekim 1995 tarihinde Çiller ve Baykal yeni bir koalisyon hükümeti kurdu, Çiller gene başbakan oldu. 24 Aralık 1995 genel seçimlerinde, DYP yüzde 19,2 oranında oy alarak Anavatan Partisi'nin (ANAP) ardından üçüncü oldu. ANAP oyların yüzde 19,8'ini almıştı. DYP ve ANAP bir koalisyon hükümeti kurdu, ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz başbakan, Tansu Çiller başbakan yardımcısı oldu. Kendi aralarında yaptıkları anlaşmaya göre iki yıl sonra Yılmaz ve Çiller görev değiş tokuşu yapacaklardı.

Kısa bir süre sonra, Çiller'in başbakanlığı sırasında çeşitli defalar görevini kötüye kullandığı iddiaları ortaya atıldı. Başbakan

112. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, Cumhuriyet'in 75. Yılı, 3. Cilt, 1979-1997, İstanbul 1998, s. 1062.

113. Cizre-Sakallıoğlu, "Doğru Yol Partisi", s. 1263.

114. Cizre-Sakallıoğlu, "Liberalism, Democracy and the Turkish Center-Right: the Identity Crisis of the True Path Party", s. 154.

Mesut Yılmaz da koalisyon ortağının dürüstlüğünden kuşkuları olduğunu ifade etti. Çiller'in başbakanlığı döneminde başbakanlığın tasarrufunda bulunan örtülü ödenekten harcanmış 500 milyar liranın, bu fonların genellikle gittiği kurumlara –Savunma Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Milli İstihbarat Teşkilatı ve benzeri kurumlara– gitmemiş olduğunu ifade etti. Bu gelişmeler üzerine DYP, ANAP ile yapmış olduğu koalisyondan çekildi.

27 Haziran 1996 tarihinde Çiller, dini eğilimli Refah Partisi (RP) ile koalisyon için anlaştı. Çiller daha önce RP'yi Türkiye'yi "Ortaçağ'a" geri götürmeye çalışmakla suçlamıştı. RP, Meclis'te Çiller aleyhindeki suçlamalara karşı oy kullanarak onu Yüce Divan'da yargılanmaktan kurtardı. Çiller, pek çok çevre tarafından, kendini kurtarmak için, "dini eğilimli bir partinin Batı'ya yönelik bir ülkeyi yönetmesine izin verdiği için" ağır bir biçimde eleştirildi. Çiller RP ile koalisyon kurduktan sonra, siyasi amaçlarla etnik milliyetçilikten yararlanma eğiliminin yanı sıra dini temaları da açık açık kullanmaya başladı. DYP eskiden, her ne kadar halkın dini isteklerine karşı duyarlı olsa da İslami grupları açıkça kendine çekmeye çalışmaktan ya da onlara özel mesajlar vermekten kaçınırdı.¹¹⁵

DYP-RP koalisyonu uzun sürmedi. Bir süredir, ordu İslamiyetin toplumda ve siyasette gittikçe artan rolünden kaygı duyuyordu. 28 Şubat 1997 tarihinde yapılan Milli Güvenlik Kurulu toplantısında, askerler hükümete, Türkiye'de genel olarak dine yönelmeyi ya da daha açıkça irticayı denetim altına almayı amaçlayan bir öneri listesi sundular. 1982 Anayasası'na göre, hükümet MGK'nın yaptığı bu gibi önerilere "öncelik vermek" zorunda idi. Fakat, RP'li Başbakan Necmettin Erbakan bu konuda ayak diredi ve siyasi gerilimi arttırdı. Erbakan sonunda istifa etmek zorunda kaldı (18 Haziran 1997). Bu, DYP-RP koalisyonunun sonu demekti. Çiller ve Erbakan, başbakanlık konusunda yer kapmaca oyunu oynamak için aralarında anlaşmışlardı. Fakat Demirel her ikisini de düş kırıklığına uğrattı ve Yılmaz'a başbakanlık görevini verdi.¹¹⁶

Çiller, başbakanlığın bu şekilde elinden alınmasına oldukça öfkelenildi. Cumhurbaşkanı ve ordu hakkında ağır sözler söyledi. Çabucak demokrasi savunucusu oldu. Bir taraftan partisinde

115. DYP ve din hakkında, bkz.Acar, "The True Path Party", s. 197.

116. Metin Heper ve Aylin Güney Avcı, "The Military and the Consolidation of Democracy: The Recent Turkish Experience", IPSA Research Committee'nin 13-16 Temmuz 1999 tarihinde İsrail, Sede Boker'de Ben-Gurion Research Center tarafından düzenlenen "Armed Forces and Society" adlı yıllık konferansında sunulan bildiri; Halki Cevizoglu, 28 Şubat. *Bir Hükümet Nasıl Devrildi*, İstanbul, 1998.

tüm yetkileri kendisinde toplamakta ısrar ederken bir taraftan da Cumhurbaşkanı'nın, ordunun, sivil toplum gruplarının liderlerinin ve kamuoyu oluşturanların kendisi ile uğraşmamalarını istedi; böylece düşlerini gerçekleştirebileceğini ümit etti. Giderek, hemen hemen herkesle, Cumhurbaşkanı ve ordunun yanı sıra diğer siyasi liderlerle, partisinin önde gelen üyeleri ile, öğrencilerle, işçilerle, memurlarla, komşu ülkelerle çatıştı. Bu nedenle, 18 Nisan 1999 genel seçimlerinin eşiğinde, DYP'ye bir kargaşa hakimdi. Çiller tek başına bir propaganda kampanyası yürüttü, herkesi ağır bir şekilde suçladı ve herkese her şeyi vaat etti. DYP seçimlerde yüzde 10,7 oranında oy alarak ülke barajını ancak geçebildi. Bu oy oranı, DYP'nin 1995 seçimlerinde aldığı oylara kıyasla yüzde 6,1 oranında düşüş demektir.

Anavatan Partisi (ANAP) (1983-1999)

Anavatan Partisi'ni (ANAP) 20 Mayıs 1983 tarihinde Turgut Özal¹¹⁷ kurdu. Daha Başbakan Süleyman Demirel'in baş danışmanı olduğu sırada, Özal Ocak 1980 ekonomik istikrar programının hazırlanmasında önemli bir rol oynamış ve 1980-1983 ara döneminde ekonomik işlerden sorumlu başbakan yardımcısı olarak görev yapmıştı.

Özal ANAP'ı, daha önce kamu sektöründe ve özel sektörde kendisi ile çalışan teknokratlarla ve 1980'den önce kapatılmış dini eğilimli Milli Selamet Partisi'nin, militan sağ Milliyetçi Hareket Partisi'nin, merkez sağ AP'nin ve merkez sol CHP'nin üyesi olan siyasetçilerle kurdu. Özal'ın hayali, 1980'den önceki dört siyasi eğilimi ANAP çatısı altında uzlaştırmaktı.¹¹⁸ Fakat temelde partinin söylemi, kapatılmış olan, kültürel olarak tutucu merkez sağ parti AP'nin eski seçmenlerini hedef alıyordu.¹¹⁹

117. Turgut Özal (1927-1993) Mühendis ve politikacı. 1967-1971 tarihleri arasında Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı yaptı. 1972-1973 yılları arasında Dünya Bankası'nda çalıştı. 1973-1975 döneminde, Türkiye'nin en büyük iki holdinginden birisi olan Sabancı Holding'de çalıştı. Mart 1975'te Başbakanlık Müsteşarlığı'na ve Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşar Vekilliği'ne getirildi. 1979 yılının sonunda, Başbakan Süleyman Demirel'in baş danışmanı olarak 24 Ocak 1980 ekonomik istikrar programını hazırladı. 1980-1983 askeri rejim döneminde bir süre ekonomik işlerden sorumlu başbakan yardımcılığı yaptı. 1983 yılında ANAP'ı kurdu. 1983-1989 yılları arasında başbakanlık yaptı. 31 Ekim 1989 tarihinde cumhurbaşkanı seçildi. 17 Nisan 1993 tarihinde, hâlâ cumhurbaşkanı iken kalp krizinden öldü.

118. Üstün Ergüder, "The Motherland Party, 1983-1989", *Political Parties and Democracy in Turkey*'nin içinde, Metin Heper ve Jacob Landau, der., I. B. Tauris, Londra, 1991, s. 153.

119. Levent Köker, "Anavatan Partisi", *Yüzyıl Biterken Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*'nin içinde, 15. Cilt, 1995, s. 1253.

Öte yandan ANAP ekonomide radikal bir değişimi hedeflemişti.¹²⁰ Ayrıca, merkez sağdaki eski siyasi partilerle karşılaştırıldığında, ANAP'ın yüzü kentlilere dönüktü. Özellikle 1991 genel seçimlerinde, parti büyük kentlerde önemli bir başarı kaydetmişti. Daha evvel, 1983 ve 1987 genel seçimlerinde ve 1984 yerel seçimlerinde de parti Türkiye'nin bütün bölgelerinden yani hem kentlerden hem de kırsal kesimden oy almıştı.

Özal ANAP'ı, toplumun belkemiğini ("ortadirek") oluşturduğunu ileri sürdüğü işçilerin, memurların, çiftçilerin, esnafın, ve benzer kesimlerin temsilcisi olarak sundu. ANAP, ihracat odaklı büyük sanayiciler tarafından da desteklendi.¹²¹

6 Ekim 1983 genel seçimlerinden hemen önce Özal, uzlaşmacı siyasetten yana ılımlı bir siyasetçi izlenimini verdi. İdeolojik çatışmalardan, özellikle 1980 öncesi dönem hakkında polemığe girmekten sakındı. ANAP, ekonomide olduğu kadar siyasette de pragmatik bir yaklaşım sergiledi. Özal, ekonomik projelerinden coşkuyla söz ediyor ve yapılması gerekenleri halka basit bir dille ve gerçekçi bir biçimde anlatıyordu.¹²²

Özal Türkiye'de, verimsiz ve yetersiz bulduğu bürokratik kadrolardan hoşnutsuzluğunun altını çizdi.¹²³ Ekonomik liberalizmi, insan yönüne görece çok az vurgu yaparak savundu.¹²⁴ ANAP'ın, bu tür özellikleri ile kendisinden önceki siyasi partilerden çok farklı olduğu görülüyordu. Sözgelimi, DYP'nin, en azından çok fazla oy kaybettiği 1987 genel seçimlerine kadar yaptıkları ile kıyaslandığında, ANAP piyasa ekonomisine verdiği önemden geri adım atmadı. Gene, Demirel'in DYP'sinin aksine, ANAP orduya karşı uzlaşmacı bir politika izledi. ANAP'ın bu politikası onu yalnızca DYP'den değil aynı zamanda diğer siyasi partilerden de farklı kıldı. ANAP birinci derecede ekonomiye önem verdiği halde diğer partiler siyasete odaklandı. ANAP, siyasi uyumu ekonomide büyük bir atılım için zorunlu gördü. ANAP içinde çok fazla teknokrat bulunması ve pek çok üyesinin Türkiye'nin siyaset sahnesine ilk kez çıkış olması da onu diğer partilerden ayırıyordu.

120. Rüşdü Saraçoğlu, "Liberalization of the Economy", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der. Boulder, CO, 1994.

121. Ergüder, "The Motherland Party, 1983-1989", s. 156.

122. a.g.e.

123. Metin Heper, "The Motherland Party Government and Bureaucracy in Turkey", *Governance* 2 (1989), s. 457-471.

124. Bilsay Kuruç, "Economic Growth and Stability", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der. Boulder, CO, 1994, s. 138-139.

ANAP siyasette de pragmatizmin savunucusu idi. Bunun nedeni, partinin, siyasi katılım, eşitlik ve adalet gibi önemli meselelerdeki güçlü duruşu ile değil mal ve hizmet sağlayarak oy kazanmaya çalışması idi.¹²⁵ Özal'ın sık sık düşünce ve vicdan hürriyetinden ve ekonomik girişimden söz etti. Özal'ın amacı, girişimci faaliyetlerin önündeki engelleri kaldırmak ve uzlaşmacı politikaya, dolayısıyla siyasi istikrara katkıda bulunmaktı; böylece Türkiye'de piyasa ekonomisi gelişebilir ve ekonomi diğer ekonomilerle başarıyla rekabet edebilirdi.¹²⁶ Özal'ın Türkiye'deki bütün tabuları yıkmaya çalışmasının nedeni budur. Özal, bir tatil kentinde, başbakan sıfatıyla, üstünde tişört ve şort ile bir askeri birliği teftiş etmişti. Ayrıca, Türkiye'nin düşman komşuları Suriye ve Irak ile ilişkilerini düzeltmeye de çalışmıştı. 1980 öncesi siyasetçilerin siyasi yasaklarının kaldırılıp kaldırılmaması hakkındaki halkoylaması sırasında Özal yasakların kaldırılmaması için gayret sarf etti. Eğer 1980'den önceki siyaset adamları aktif politikaya dönerlerse bunun iki açıdan sakınca yaratacağını düşünüyordu. Bir taraftan, bu siyasetçilerin yoğun çekişmelerine göğüs gerecekti, öte taraftan 1980 öncesi siyaset adamlarının birbirlerine eski düşmanlıkları hâlâ sürüyordu, bu ise Özal'ın uzlaşmacı politika çabalarını sürdürmesini engelleyecekti.

Yukarıda belirtildiği gibi, Özal siyasi katılım ve adalet gibi meselelerde pek itinalı davranmadı; ancak halkın devlete hizmet etmek için değil devletin halka hizmet etmek için var olduğu görüşünü savunuyordu.¹²⁷ Özal, ayrıca, 1983 sonrası dönemde rejimin sorunsuzca sivilleştirilmesinde önemli bir rol oynadı.¹²⁸ Ayrıca, ANAP döneminde, sınıf mücadelesin teşvik edilmesini yasaklayan 145 ve 146. maddeler ile dinin siyasi amaçlarla kullanılmasını yasaklayan 163. Madde Ceza Yasası'ndan çıkarıldı. Bundan başka, Türkiye insan haklarını korumak amacıyla hazırlanmış bazı uluslararası antlaşmaları da onayladı.

ANAP, 6 Kasım 1983 genel seçimlerinde en fazla devlet karşıtı ve en fazla sivil toplum yanlısı bir parti olarak yarıştı. Bu seçimlere katılan diğer iki parti, Milliyetçi Demokrasi Partisi ve Halkçı Parti idi. ANAP oyların yüzde 45,1'ini alarak Meclis'te çoğunluk sağladı. Partinin bu seçimlerdeki başarısının nedeni, kitle

125. Ergüder, "The Motherland Party, 1983-1989", s. 156.

126. Saraçoğlu, "Liberalization of the Economy".

127. Ahmet Evin, "Demilitarization and the Civilianization of the Regime", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der. Boulder, CO, 1994, s. 40.

128. A.g.e., s. 34-39.

iletişim araçlarını kullanma becerisi, olumlu anlamda “iş bitiriciliğe” önem vermesi, geniş ve etkin bir yerel parti örgütü ağı kurabilmesi, somut ekonomik projeleri tercih etmesi ve alt orta sınıf destekçisi imgesi idi.¹²⁹

1987 genel seçimlerine kadar, ekonomi ile ilgili olarak, ANAP içe dönük ithal ikamesi politikası yerine dışa dönük ihracatı teşvik politikasının savunucusu olarak ortaya çıkmıştı. Amaç, özel sektörü ekonominin itici gücü haline getirmek ve uluslararası piyasalarda rekabet etmesini sağlamaktı. İç talebi azaltmak ve üretimi ihracata yönlendirmek için maaşlar ve ücretler düşük tutuldu ve temel mallar üzerindeki devlet destekleri kaldırıldı. Aynı zamanda ithalat kısıtlamalarına da son verildi. Bu politikalar sanayileşmeyi yavaşlattı, çünkü yatırımlar azalmıştı. ANAP, devletin gelirlerini arttırmak için katma değer vergisini getirdi, İstanbul'daki Boğaziçi Köprüsü gibi devlet girişimlerinin gelir ortaklığı senetlerini halka sattı; lüks tüketime yeni vergiler koydu.¹³⁰ ANAP ayrıca yerinden yönetim politikası başlattı; 1984 yılından itibaren belediyelere büyük yetki ve gelir sağlandı.¹³¹ Özelleştirme, ANAP hükümetlerinin diğer iddialı politikası idi.¹³²

4 Mayıs 1986 tarihinde Milliyetçi Demokrasi Partisi dağıldıktan sonra bazı milletvekilleri Hür Demokrat Parti'yi kurdular. Bu parti 28 Eylül 1986 ara seçimlerinde başarısız oldu ve ANAP ile birleşti. Bundan bir süre sonra, 1980 öncesi siyasetçilerin yasaklarının kalkması gündeme geldi. ANAP konuyu halkoylamasına sundu. Yukarıda da söz edildiği gibi Özal yasakların kaldırılmasına karşı idi; fakat halkoylaması, kıl payı farkla bile olsa, 1980 öncesi siyasetçilerinin lehine sonuçlandı. 29 Kasım 1987 seçimlerinde ANAP'ın oyları azaldı (yüzde 45,1'den yüzde 36,3'e düştü), fakat parti Meclis'te çoğunluğunu korudu.

ANAP'ın ekonomik politikaları başlangıçta başarılı oldu. 1980'lerin başlarında ihracat arttı; fakat bu hız sürdürülemedi. Enflasyon ile mücadelede başarılı olunamadı. Üstelik ücretler düştü, zengin daha zengin, fakir daha fakir oldu. Özelleştirme çabaları da başarılı değildi. Her ne kadar belediyelere verilen gelirlerin ve yetkilerin (1984) bazıları geri alınsa da (1987), yerinden yönetim ANAP'ın görece başarılı projelerinden biri oldu.

129. Ergüder, “The Motherland Party, 1983-1989”, s. 155-160.

130. Saraçoğlu, “Liberalization of the Economy”, s. 199.

131. Metin Heper, der., *Local Government in Turkey: Governing Greater İstanbul*, Londra, 1989.

132. Selim İlkin, “Privatization of the State Economic Enterprises”, *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der. Boulder, CO, 1994.

ANAP hükümetlerinin diğer alanlardaki görece başarısızlıkları, bu hükümetlerin devraldığı geleneksel ekonomik yapıya, çağdışı kalmış ekonomik mevzuata ve ANAP hükümetlerinin yaptığı bazı zamanlama hatalarına bağlanabilir. Ayrıca, ANAP'ın, artan yolsuzluklar sırasında ortaya atılan "işbiricilik" sloganının bir süre sonra "köşeyi dönme" olarak algılanmasının ANAP'ın seçimlerdeki kaderine olumsuz etkileri oldu.¹³³ 26 Mart 1989 tarihinde yapılan yerel seçimlerde ANAP, özellikle kentlerde pek çok belediye başkanlığını kaybetti. Bu, parti için büyük bir başarısızlık idi. Durum, ANAP içinde bir iç değerlendirme yapılmasına yol açtı.

31 Ekim 1989 tarihinde Özal Cumhurbaşkanı oldu ve Yıldırım Akbulut'u başbakan olarak atadı. ANAP'ın 17 Kasım 1989 tarihinde yapılan olağanüstü kurultayında, Akbulut parti başkanlığına getirildi. Özal'ın ne niteliklerine ne de enerjisine ve kararlılığına sahipti. Akbulut'un başbakanlığı sırasında Özal kendi başına dış politikayı ve ekonomiyi yürüttü. Özal'ın sürekli olarak Dışişleri Bakanlığı'nın işlerine karışması nedeniyle iki Dışişleri Bakanı (Mesut Yılmaz ve Ali Bozer) istifa etti. 1991 yılında, Özal'ın eşi Semra Özal ANAP İstanbul İl Başkanlığına aday olunca, parti içindeki tutucular Bayan Özal'ın adaylığına itiraz ettiler. Bu, parti içindeki liberallerle muhafazakârlar arasında uzun sürecek bir çekişmenin başlangıcı oldu. 1991 genel seçimlerinden hemen önce, parti bu seçimlerde yeni bir genel başkan ile yarışma ihtiyacı duydu. 15 Haziran 1991 tarihinde yapılan kurultayda Mesut Yılmaz¹³⁴ ANAP'ın yeni genel başkanı seçildi. Yılmaz o dönemde muhafazakârlık ile dengelenmeyen liberalizmin anarşiye yol açacağı, milliyetçilik ile denetlenmeyen muhafazakârlığın dine dayalı bir devleti geri getireceği görüşünü taşıyordu. Yılmaz, 5 Temmuz 1991'den 20 Kasım 1991'e kadar başbakanlık yaptı. 20 Ekim 1991 genel seçimlerinde, görece genç oluşunu, dolayısıyla "enerjisini ve siyasette yıpranmamış" oluşunu vurguladı. Fakat ANAP seçimlerde başarılı olamadı, yüzde 24 oranında

133. Köker, "Anavatan Partisi", s. 1256-1257; Metin Heper, "The State and Debureaucratization: The Turkish Case", *International Social Science Journal* 126 (1990b), s. 605-615.

134. Mesut Yılmaz (d. 1947): İşadamı ve siyasetçi. 1983-1991 yılları arasında, Turgut Özal'ın başbakanlığındaki çeşitli ANAP hükümetlerinde Devlet Bakanı, Turizm Bakanı, Kültür Bakanı ve Dışişleri Bakanı olarak görev yaptı. 15 Haziran 1991 tarihinde ANAP Genel Başkanlığına seçildi. Temmuz 1991-Kasım 1991 (ANAP hükümeti), Mart 1996-Haziran 1996 (ANAP-DYP koalisyonu) ve Haziran 1997-Kasım 1998 (ANAP-DSP-Demokratik Türkiye Partisi koalisyonu) dönemlerinde başbakanlık yaptı.

oy alarak DYP'nin ardından ikinci oldu. Yılmaz halkın kendilerine muhalefet görevi verdiğini belirtti. Sonuç olarak, Yılmaz parti liderleri arasındaki koalisyon görüşmelerine katılmadı. DYP, Sosyal Demokrat Halkçı Parti ile koalisyon yaptı, ANAP muhalefetteki yerini aldı.

Yılmaz, muhalefette iken, sorumlu ve yapıcı bir şekilde davranmaya karar verdi. Sorumlu davranışı, hükümeti pek fazla eleştirmemekle eşit saydı. Bu, ANAP'ın daha aktivist bir tutum takınmasını isteyen Özal ile aralarında anlaşmazlık yarattı. Hatta Özal ANAP'a belli politikalar dikte etmeye çalıştı. Yılmaz, Özal'ın parti işlerine karışmasını engellemeye kalkınca, Özal Yılmaz'ı parti başkanlığından uzaklaştırmak amacıyla olağanüstü kurultay düzenletti. Kurultay'da Özal'ın yandaşları kaybettiler; bunlardan biri olan Akbulut dahil bazı partililer istifa etti. O sıralarda, Özal'ın cumhurbaşkanlığından ayrılıp yeni bir parti kuracağı söylentileri dolaştı. Fakat bu gerçekleşmedi.

Özal Nisan 1993'te vefat etti. Akbulut da dahil olmak üzere bazı Özalcular partiye geri döndü. Değildiği gibi, 24 Aralık 1995 genel seçimlerinde ANAP oyların yüzde 19,8'ini alarak Refah Partisi'nden sonra ikinci oldu. Bundan sonraki ANAP ile ilgili gelişmeler yukarıda, DYP ile ilgili bölümde ele alınmıştır. Mart 1996'da Yılmaz Çiller ile bir koalisyon kurdu ve başbakan oldu. Yukarıda da kaydedildiği gibi, bu, en başından kendi içinde çelişkilerle dolu bir koalisyon idi. Hem Yılmaz hem de Çiller, fakat özellikle Çiller, işbirliği içinde ülkeyi yönetmek yerine tek bir seküler merkez sağ partinin olası liderleri olarak konumlarını güçlendirmek için hiçbir fırsatı kaçırmamaya çalıştılar. Gene yukarıda söz edildiği gibi, Çiller görevini kötüye kullanmakla suçlandığı zaman, Yılmaz Çiller'i savunmadığı gibi muhaliflerinin yanında yer aldı. Böylece koalisyon bozuldu (Haziran 1996) ve Erbakan'ın başbakanlığında DYP-Refah Parti koalisyonu kuruldu (Temmuz 1996).

Daha önce de değindiği gibi, Milli Güvenlik Kurulu'nun 28 Şubat 1997 tarihinde hükümete siyasi İslam'ın güçlenmesi tehlikesine karşı ultimatoma gibi bir öneri listesi sunmasını izleyen gerilimin baskısı ile Erbakan 18 Haziran 1997 tarihinde başbakanlıktan istifa etti. Mesut Yılmaz, Ecevit'in DSP'si ve Hüsametdin Cindoruk'un Demokratik Türkiye Partisi (DTP) ile Anadol-D diye adlandırılan bir koalisyon hükümeti kurdu (30 Haziran 1997). 7 Ocak 1997 tarihinde kurulan DTP, DYP'den ayrılanların kurduğu bir küskünler partisi idi. Baykal'ın yCHP'si koalisyonu dışarıdan desteklemeye söz verdi.

Yukarıda, DSP ile ilgili bölümde de değinildiği gibi, söz konusu koalisyon başlangıçta erken seçime yöneldi. Daha sonra, yön değiştirdi ve bazı alanlarda başarılı politikalar başlattı. Fakat, Anasol-D'nin görece başarılı çalışmaları, Kasım 1998'de Yılmaz'ın yolsuzluk yapmakla suçlanması üzerine olumsuz etkilendi. Daha önce Yılmaz ve Çiller, Meclis'in onları yolsuzluk suçlamalarıyla Yüce Divan olarak görev yapan Anayasa Mahkemesi'ne göndermesini önlemek için birbirlerini karşılıklı olarak desteklemişlerdi. Yılmaz bu kez Türkbank'ın özelleştirilmesinde taraf tutmakla suçlanıyordu.¹³⁵ DYP ve dini odaklı Fazilet Partisi, hükümet aleyhine gensoru verdi. yCHP hükümetten desteğini çekti. Anasol-D güvenoyu alamadı (25 Kasım 1988) ve hükümet düştü. 18 Nisan 1999 genel seçimlerinde, ANAP daha da başarısız oldu; yalnızca 13,2 oranında oy aldı. Bu 1995 seçimlerine göre oylarının yüzde 6,5 oranında düşmesi anlamına geliyordu ve böylece ancak dördüncü parti olmuştu. ANAP, 28 Mayıs 1999 tarihinde DSP ve Milliyetçi Hareket Partisi ile koalisyon hükümeti kurdu. Yılmaz, daha önce Yüce Divan'da yargılanarak yolsuzluk suçlamalarından aklanma niyetini açıkladığından bu hükümette bakanlık görevi almadı.

Sonuç gözlemler

Türkiye'de siyasi parti yapısı, önce tek partili sistemden iki partili sisteme, sonra iki partili sistemden çok partili sisteme dönüştü. Bu dönüşümler, sivil toplumun yeniden yapılanmasından ve yeni toplumsal grupların ya da sınıfların temsil edilmesi ihtiyacından ziyade siyasi dinamiklerin sonucu meydana geldi. 1923'ten 1950'ye kadar, Cumhuriyet Halk Partisi tek parti olarak, önce Türkiye'yi çağdaşlaştırma, ardından 1940'ların ortalarından 1970'lerin başında İnönü'nün çekilmesine kadar Türkiye'de akılcı demokrasinin yerleştirilmesi misyonu çizgisinde hareket etti. Tek partili sistem, tepeden inme çağdaşlaştırma projesinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli görüldü. İki partili sistemin de görüş alış-verişini mümkün kılacağı ve en doğru politikaların bulunmasına katkı yapacağı düşünüldü.

1950'lerde, Demokrat Parti "milli irade"nin üstünlüğünü gerçekleştirme misyonunu benimsedi. Bu nedenle, toplumun,

135. Yılmaz, Çiller'i yolsuzluk suçlamalarına karşı desteklemesi ile ilgili olarak, "asilsiz suçlamalara" karşı kendisini bir an önce temize çıkarmayı ve dini odaklı Fazilet Partisi'nin koalisyona katılmasını önlemeyi düşündüğünü ileri sürerek kendisini savundu. Nitekim 18 Nisan 1999 genel seçimlerinden sonra, Meclis'ten Yüce Divan'da yargılanmak üzere gerekli kararı almasını istedi.

kendilerince tanımlanan uzun vadeli çıkarlarını savunma görevini üstlenmiş “aydın” bürokratik seçkinlerle kendilerini halkın çıkarlarının savunucusu gibi gören bu yeni siyasetçiler arasında anlaşmazlık çıktı. Bu anlaşmazlık, partiler arası gerginliği arttırdı. Sonunda ordu müdahale etti (1960-1961).

1961 askeri müdahalesi, diğerlerinin yanı sıra, hükümette tek parti egemenliğini önlemek amacındaydı. Seçimlerde çoğunluk ilkesinin yerini nispi temsil sistemi aldı. Seçim sistemindeki bu değişiklik, çatışmalarla dolu, dolayısıyla istikrarsız ve sağduyulu olmayan çok partili bir siyasi hayata, daha da kötüsü kilitlenen koalisyon hükümetlerine yol açtı. Sık sık yapılan askeri müdahaleler partiler yelpazesinde olumsuz sonuçları olan değişikliklere yol açtı.

Özellikle 1960-1980 döneminde, sert ideolojiler esnek misyonların yerini aldı. Söz konusu ideolojiler, toplumsal grupların görüşleri ve istekleri hemen hiç dikkate alınmaksızın belirlendi. Bazı istisnalar dışında, genel olarak, bu ideolojiler ülkenin karşı karşıya bulunduğu temel sorunlarla ilgili somut politikalar ve programlar şeklinde ortaya çıkmadı. Türkiye’nin siyasal hayatı, sözü edilen ideolojiler ve kayırma (patronaj) politikaları arasında gidip geldi ve siyasi rejim üzerine yapılan tartışmalar somut proje ve program üretmeye ön aldı. Bu durum, 1960’tan sonra Türkiye’de başlıca siyasi partilerin bile siyasal hayatta etkinliklerinin azalmasına neden oldu. Bu durumun sonuçlarından biri, parti örgütlerinin öneminin ikinci dereceye inmesi, yönetimde ve parti içinde lider egemenliğinin öne çıkması idi.

Böylece giderek parti başkanları, partilerinde tek güçlü kişi oldular. Bu statüleri, üstü kapalı olarak, parti başkanının ülkeyi ülke yararına hareket etmeyecek politikacılardan kurtarmak için göreve geldiği gerekçesine dayandırıldı. Bu durum, parti başkanları arasında giderilmesi güç bir gerilim yarattı. Parti başkanları arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi güç idi, çünkü hemen hemen her durumda çatışmalar, somut politikalar ya da programlar ile ilgili değildi, farklı siyasi rejimler, misyonlar ya da ideolojiler üzerine idi.

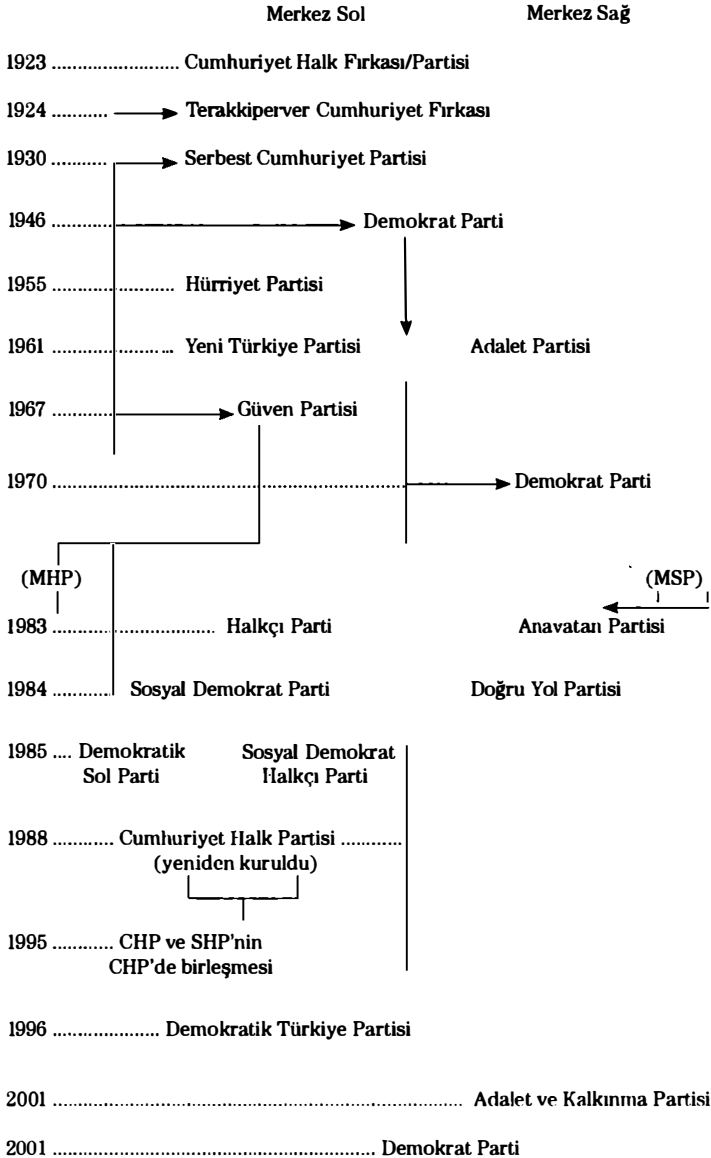
Parti başkanları arasındaki giderilmesi güç ayrılıklar ve kutuplaşmış çok partili sistem, siyasi yaşamda parçalanmaları ve tansiyonu artırdı ve askeri müdahaleye yol açtı. Askeri müdahaleler bir taraftan yapıldıkları andaki kargaşalara geçici olarak son verdiler; diğer taraftan da, siyasetin üst katmanlarındaki siyasetçilerin siyasi hayatına bir süre için nokta koydular. Bu durum, siyasetçilerin deneyim, ılımlılık ve sağduyu gibi devlet adamlığı

niteliklerini kazanmalarını önledi. Bu durum, uzun vadede başka başka askeri müdahalelere yol açtı.

Türkiye'deki siyasi parti hayatının bu kasvetli örüntüsü yakın bir gelecekte değişebilir. Bir kere 1980'den sonra ordu, yetkileri doğrudan ele almaya ve dolayısıyla parti sistemini alt üst etmeye gittikçe daha isteksiz olmaya başlamıştır. Onun yerine ordu, artık siyasi seçkinlere, ülkenin karşılaştığı hayati sorunlara yeterince önem vermeleri ve isabetli politikalar üretmeleri için baskı yapmaktadır. Açıktır ki işlerliği olan bir siyasi parti yaşamı, partilerin kendilerinden beklenen işlevleri yerine getirebilmelerine bağlıdır. İkincisi, bir süredir Türkiye'de demokrasiyi Cumhuriyet geleneği ile daha iyi uzlaştıracak deneyimli, dolayısıyla olgunlaşmış ve sağıgörümlü siyasetçiler ortaya çıkmaktadır. Bu siyaset adamlarının şimdiki halde en iyi iki örneği, Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit'tir. Bu iki siyaset adamı arasında ulaşılacak uzlaşma, siyasette gerilimi azaltacak, siyasete istikrar getirecek, böylece siyasi parti yaşamı uzun ömürlü olabilecektir. Bundan başka, yönetimde somut ve sağılam politikalarla uğraşan deneyimli ve sağıgörümlü siyasetçilerin egemen olması, ordunun bu tür sivil meselelerle yakından ilgilenmesi ihtiyacını da ortadan kaldıracaktır. Üçüncüsü, genel olarak aydınlar ve özel olarak son zamanlarda siyasi açıdan daha etkinleşmeye başlayan sivil toplum örgütleri daha iyi işlev gören bir parti sistemi için baskı yapmaktadırlar. Yakın gelecekte sivil toplumun, siyasi parti sisteminin yalnızca sorumlu değil aynı zamanda sağıgörümlü bir biçimde işlev görmesini sağılamak için baskı yapma sorumluluğunu ordudan devralacağı beklenebilir. Sonuncusu fakat en önemlisi, Türkiye'nin devam edegelen Avrupa eğilimi, ülkenin, hem siyasi temsil ve sorumluluk kültürünü hem de sorumlu siyasi davranışını pekiştirerek demokrasisini tam anlamı ile yerleşmesini zorunlu kılacaktır. Böyle bir dönüşümün sonucu olarak, Türkiye'de siyasi partiler, bir siyasi parti olarak temel işlevlerini yerine getirmeye, yani değişik çıkarları sorumlu bir biçimde uzlaştıracak somut politika ve programlar geliştirmeye yönelecekler ve böylece yukarıdan politika ve programlar dikte etmekten ve verimsiz parti içi çekişmelerden uzak duracaklardır. Türkiye'de siyasi parti yaşamındaki böyle bir dönüşüm, siyasi partilere halkın ve daha da önemlisi ordunun gözünde daha çok meşruiyet kazandıracaktır. Böylece siyasi partiler demokrasinin vazgeçilemeyecek unsurları olarak görülmeye başlanacaklardır.

Ek 1

1923-2001 yılları arasındaki başlıca siyasi partilerin şematik tarihçesi

Ek 2

Başlıca siyasi partilerin genel seçimlerde aldıkları oy oranları

Merkez Sol

Merkez Sağ

	CHP/HP/SP	DSP	DP/AP/DYP/DP	YTP	ANAP	AKP
1950	39,80		53,40			
1954	35,10		58,40			
1957	40,60		47,30			
1961	36,70		34,70	13,90		
1965	28,70		52,90			
1969	27,70		46,50			
1973	33,29		29,80			
1977	41,38		36,88			
1983	30,46		45,14			
1987	24,74	8,53	19,14		36,31	
1991	20,75	10,75	27,03		24,01	
1995	10,71	14,46	19,18		19,65	
1999	8,71	22,19	12,01		13,22	
2002	10,69	1,22	9,55		5,13	34,28
2007	20,85		5,14			46,66

Siyasal partiler ve demokrasi*

1945 yılında çok partili sisteme geçilmesinden bu yana Türkiye’de demokrasi monizm (tekçilik) sergileme eğilimi göstermiştir. Bürokratik, askeri ve akademik kadrolar, yani devlet seçkinleri, toplumun uzun vadeli çıkarlarının korunmasından kendilerini sorumlu görmüşlerdir. Onlara göre, siyaset onların belirledikleri normlara uygun olarak yürütülmek zorunda idi. Bu seçkinlerin görüşlerine göre, bir ideoloji, bir siyasi manifesto olarak Atatürkçülük siyasetin parametrelerini oluşturmalıydı.

Bu nedenle, 1961 ve 1982 Anayasaları ile monizmin tesisi ve meşrulaştırılması amaçlanıyordu. 1961 Anayasası, Anayasa Mahkemesi’nde, Danıştay’da (Fransa’daki *Conseil d’etat*’nın Türkiye’deki modeli), Milli Güvenlik Kurulu’nda ve yükseköğretim kurumlarında çalışan devlet seçkinlerine rejimin koruyuculuğu görevini vermişti. 1982 Anayasası ise bu görevi, cumhurbaşkanına ve Milli Güvenlik Konseyi’ne havale etmişti.¹ Bu çizgide yapılan düzenlemeler çoğulculuk olarak düşünülemezdi, çünkü sonuçta devlet seçkinleri, kendilerinin toplumun uzun vadeli çıkarları için çok önemli olduğunu düşündükleri her konuda son sözü söylemek zorunda hissediyorlar ve öyle hareket ediyorlardı. 1960-1961, 1971-1973 ve 1980-1983 askeri müdahaleleri, fakat özellikle ilk ikisi, bu devlet seçkinlerin pek çoğunun gözünde siyasi seçkinlerin Atatürk ilkelerine aykırı davranışları nedeniyle yapılmıştı.²

I. * Çevirisı yapılan orijinal kımıp bölümü: Metin Heper, "Trials and Tribulations of Democracy in the Third Turkish Republic", *Politics in the Third Turkish Republic*’in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford, 1994.

Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Wokington, UK, 1985, 4. ve 6. Bölümler.

Siyasi seçkinler, devlet seçkinlerinin bu yaklaşımına, demokrasinin yalnızca yatay boyutunu, yani siyasal katılımı, vurgulayarak tepki gösterdiler. Bunu, kalıcı bir demokrasinin hem düşey hem de yatay boyutu olduğunu, diğer bir deyişle, demokrasinin ayakta kalabilmesi için siyasi katılımın yanı sıra sağgörülü bir liderliğin de olması gerektiğini fark etmeksizin yaptılar. Yalnızca devlet seçkinlerinin toplumun uzun vadeli çıkarlarının koruyucuları gibi davranmalarına karşı çıkmakla kalmadılar, aynı zamanda "demokrasinin yalnızca bir siyaset ya da hatta bir hükümet modeli değil bir devlet modeli olduğunu"³ gözden kaçırdıkları izlenimini verdiler. Sözgelimi, 1960-1961 askeri müdahalesinden sonra, siyasi seçkinler ordunun teşvik etmesine karşın, artık bundan sonra neleri yapmaları, neleri yapmamaları konusunda aralarında bir görüş birliğine varma taraflısı olmadılar. Bu tür anlaşmaların anti-demokratik olduğunu düşündüler; bunları, demokrasiye geçişi ve demokrasinin yaşamasını kolaylaştıracak bir araç olarak görmediler. Nitekim 1970'li yıllarda ortanın sağındaki ve solundaki önde gelen siyasi partilerin başkanları, siyasetin uç noktalarında olan ve rejimin temel ilkelerine ve kurallarına sadakat göstermeyen siyasi partiler/gruplar ile işbirliği yapmaktan çekinmediler.⁴

1970'lerdeki bu ve benzer gelişmeler açısından bakıldığında, 1980'ler Türkiye'nin demokrasiye geçişinde yeni bir dönem açtı. Nitekim 1983 yılından sonraki gelişmeler, bir görüşe göre "yeni bir sermaye sınıfının yükselmesi de dahil etkili toplumsal ve siyasi grupların ortaya çıkması ve giderek yerleşik devletçi bürokrasiye ortak bir cephe alma"⁵ idi. İlişkili bir başka görüş ise, "Türkiye'nin siyasi kurumlarının, yeni bir fikir birliği, yani yeni temel siyasi ilkelere ve siyasi söyleme yol açabilecek olası radikal bir yeniden oluşumun sınırında" olduğu idi.⁶

Bu yeniden oluşumun önemli niteliği monizmin daha da zayıflaması olacaktı. Nitekim, önce askeri müdahaleleri yapanlar, demokrasiye yukarıdan müdahale etmeye çalışmanın önemli sorunları da beraberinde getirdiği sonucuna vardılar. 1980-1983

3. Clement H. Dodd, "Kenan Evren as President: from Conflict to Compromise", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford, 1994, s. 171-186.

4. Kemal H. Karpat, "Turkish Democracy at Impasse: Ideology, Party Politics, and the Third Military Intervention," *International Journal of Turkish Studies* 2 (1981), s. 1-43.

5. Dankwart A. Rustow, "Turkish Democracy in Historical Perspective," *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 3-12.

6. Faruk Birtok, "Prospects for a New Center or the Temporary Rise of the Peripheral Asabiyyah?" *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 223-228.

askeri müdahalesini yapan cuntanın amiral üyesi ve o ara dönemin başbakanı, ki o da emekli bir amiral'di, 1982 yılında yaptığı-mız görüşmelerde bu satırların yazarına ve bir başka sosyal bilimciye, ordunun iktidara geldiğini, yeni bir anayasa hazırlayarak siyasi sistemi yeniden dengeye sokmaya çalıştığını, fakat ordu kışlasına döner dönmez siyasilerin hemen eski alışkanlıklarına döndüklerini söylemişlerdi. Başka bir sosyal bilimcinin de düşündüğü gibi, ordunun o yıllarda artık siyasi hayata müdahaleden kaçındığını, çünkü siyasi müdahalelerin ordunun profesyonelliğini ve savaş kabiliyetini olumsuz etkilediğini kaydetmek gerekir.⁷ Askerler, ayrıca, müdahalenin ordunun üst kademelerinde rahatsızlık yarattığını, çünkü yeteneğe dayalı terfileri engellediğini de düşünmekteydiler. Bundan başka, siyasete müdahale, askerler arasında siyasallaşma ve ideolojik kutuplaşma olasılığını da artırmaktaydı ve bu olasılık, orduyu kendi dünya görüşünü (*Weltanschauung*) ve ortak kültürünü kıskançlıkla koruyan, dış etkilere kapalı bir kurum olmaktan çıkarma tehlikesini bağrında taşımaktaydı ki bu yüksek komuta kademesinin hiç istemediği bir durumdu.⁸

İkincisi, ordu "aydınlar"ın ve basınının büyük bir kısmının dozu gittikçe artan eleştirileri ile karşı karşıya kalmıştı. Ciddi günlük gazetelerin ve haftalık dergilerin pek çoğu, ordu ile "demokratlar" arasında 1980'lerin ortalarında başlayan anlaşmazlığın, Türkiye'nin siyasal hayatının en önemli çatışması olduğu görüşünde birleşmişti. Ayrıca, "seçmenlerin, 1983 genel seçimlerinde ve 1984 belediye seçimlerinde, Turgut Özal'ın o dönemde seçime giren partiler arasında en fazla ordu karşıtı olan Anavatan Partisi'ni (ANAP) destekleyerek, ordunun yeni rejimin kurumlarını ve kadrolarını büyük ölçüde şekillendirme çabasını engellemiş olduğu da" öne sürülmüştü.⁹ Seçmenlerin bu seçimlerde ANAP'a yönelmiş olmasının anılan gelişmeler üzerinde gerçekten de çok önemli bir etkisi olmuş olabilirdi; çünkü ordu daima "aydınlar" ya da basın gibi belirli bir grubun değil genellikle halkın sözcüsü olduğunu düşünürdü. Bu durum özellikle 1980'lerde böyle idi, çünkü –ordu açısından– 1960'larda ve 1970'lerde,

7. İlter Turan, "Cyclical Democracy: The Turkish Case", Midwest Political Science Association'ın yıllık kongresinde sunulan bildiri, Chicago, 11-14 Nisan 1984.

8. 1980 müdahalesinden sonra, o sırada cuntanın başkanı olan Orgeneral Kenan Evren, alt kademedeki subaylara yaptıkları müdahalenin bir zorunluluk olduğunu, ancak onların bu tür işlere girişmemesi gerektiğini söylemişti.

9. Rustow, "Turkish Democracy in Historical Perspective", s. 3-12.

“aydınlar”ın, basın ve siyasetçilerin, Türk siyasetinin parçalanmasında ve kutuplaşmasında rolleri olmuştur.¹⁰

Üçüncüsü, ordu Batılı devletlerin, özellikle Avrupa Topluluğu’nun (AT) baskıları ile gittikçe daha fazla karşı karşıya kalıyordu. 1980’lerde giderek daha çok sayıda siyasi lider, eğer AT’ye tam üyeliğin Avrupalılar tarafından ciddiyetle düşünülmesini isteniyorsa ülkenin Avrupa’nın demokrasi standartlarına ulaşmak zorunda olduğu noktasına gelmeye başlamıştı.¹¹ Daha da belirgin olarak, ordunun, Türkiye’nin Batı ile bağlarını sürdürmesi kararlılığı, Batı’nın Türkiye’deki rejim sorunları hakkındaki görüşlerini gözardı etmesine engel olmuştur.¹²

Son olarak, 1980’li yıllarda çok boyutlu dış politikaya ve piyasa kurallarına yapılan vurgu, her iki alanda da daha pragmatik politikaların benimsenmesini gerekli kıldı. Türkiye’nin dış ilişkileri çeşitlendikçe farklı dünya görüşleri ve ideolojiler Atatürkçülük ilkeleri ile yarışmaya başladı.¹³

Böylece, Atatürk ilkeleri ordu tarafından giderek yeniden yorumlanmaya başladı ve bu arada devletçilik ilkesi hemen hemen tümüyle bir kenara bırakıldı. Liberal ekonomik politika taraftarı Turgut Özal, 1980-1983 ara rejimi tarafından ekonomiden sorumlu başbakan yardımcısı olarak atandı. Daha önceki, laiklik karşısındaki katı siyasi tutum büyük ölçüde yumuşatıldı, Cumhurbaşkanı Kenan Evren bile demeçlerinde ya da konuşmalarında önemli görüşlerini güçlendirmek için Kuran’daki bazı Ayet’lere gönderme yaptı. İslamiyet gitgide mülli birliği bir arada tutan önemli bir unsur olarak kabul edildi. Ordu, “İslam’ın, yenilikçi bir inanç ve ahlaki bir öğreti olarak kabul edildiği zaman, aşırı sol ve sağ ideolojilerle mücadelede ve millî birliğin sağlanmasında önemli bir rol oynayacağı” sonucuna vardı.¹⁴ Sonuç olarak, “kökleri tarihten gelen sosyokültürel eski/yeni bir Türk

10. Ahmet Evin, “Demilitarization and Civilization of the Regime”, *Politics in the Third Turkish Republic*’in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford, 1994, s. 23-40.

11. Udo Steinbach, “The European Community, the United States, the Middle East, and Turkey”, *Politics in the Third Turkish Republic*’in içinde, Heper ve Evin, der., s. 103-116.

12. Ali L. Karaosmanoğlu, “The Limits of International Influence for Democratization”, *Politics in the Third Turkish Republic*’in içinde, Heper ve Evin, der., s. 117-131.

13. U. Steinbach, “The European Community, the United States, the Middle East, and Turkey”, s. 103-116.

14. Joseph S. Zszyliowicz, “Education and Political Development”, *Politics in the Third Turkish Republic*’in içinde, Heper ve Evin, der., s. 147-160.

kimliğinin gündeme getirilmesi hoş görülebilir hale geldi".¹⁵

Atatürk ilkelerinin yeniden yorumlanması, artık siyasetin kapsamının devletin ilgi alanının aleyhine genişlemesi demektir. Özellikle, Cumhurbaşkanı Evren ve bir devlet kurumu olan Milli Güvenlik Kurulu, monizmin ve çoğulculuğun birarada yaşayabilmesine olumlu bakıyor ve hatta tercihlerinin uzun vadede çoğulculuk olduğu izlenimini veriyordu. Bir taraftan, Türkiye'nin toprak bütünlüğü ve milli birlik gibi meselelerde monizmin devamı taraftarı idiler. Bu nedenle, ülkeye içeriden ve dışarıdan tehdit olarak düşündükleri her konuda etkin bir rol oynamayı arzu ediyorlardı. Yasa ve düzen, dış politika ve gençlerin eğitimi ile ilgili meselelerde son sözü söylemek istiyorlardı, çünkü onlara göre bunlar ülkenin uzun vadeli çıkarları açısından çok önemli idi. Bu konulardaki duyarlılıkları, Türkiye'nin elverişsiz jeopolitik durumundan ve ayrılıkçı eylemlerin ve "İslami köktencililiğinin yarattığı tehlikelerden" kaynaklanıyordu; bu iki tehdidin uluslararası boyutları da bulunmaktaydı.¹⁶ Böylece, devlet seçkinleri siyasete daha geniş bir alan tanınmasına olumlu bakmalarına karşın zaman zaman demokratik olmayan bir tutum takınmaktan uzak duramadılar: 1988 yılında, soldan gelen şiddet olayları sırasında Evren, "Eğer siyasetçiler görevlerini yapmazlarsa Silahlı Kuvvetlerin sessiz kalamayacağı" ihtarını yapmıştı.¹⁷

Ülkenin toprak bütünlüğü ve milli birlik için çok önemli olmadığını düşündükleri meselelere gelince, devlet seçkinleri bu konularda monizm konusunda ısrar etmediler. Aksine, güvenlik meseleleri ile ilgili olmayan alanlarda çoğulculuğu tercih ettiler. Sözgelimi, Cumhurbaşkanı Evren, ara sıra hükümetin dikkatini işsizlik, enflasyon, dış borç, çok sık aralıklarla fiyat artışı ve benzeri "sorunlar"a çekti. Fakat, genel olarak, bu konularda kendisi çözümler önermekten kaçındı. Bir keresinde (Kasım 1986) Cumhurbaşkanı Evren'in basın sözcüsü, Cumhurbaşkanı'nın ekonomik sorunları yakından takip ettiğini fakat doğrudan doğruya müdahale etmemesi gerektiğini düşündüğünü, "çünkü ekonominin aslında hükümetin sorumluluğu olduğunu" ifade etmişti.¹⁸

15. Steinbach, "The European Community, the United States, the Middle East, and Turkey", s. 103-116.

16. Karaosmanoğlu, "The Limits of International Influence for Democratization", s. 117-131.

17. Dodd, "Kenan Evren as President: from Conflict to Compromise", s. 171-186.

18. Metin Heper, "The Executive in the Third Turkish Republic, 1982-1989", *Governance* 3 (1990), s. 312.

1980-1983 ara rejiminin iki belli başlı liderinin bu satırların yazarına söylediklerinden de anlaşıldığı gibi, devlet seçkinleri rasyonel politikanın kısa sürede ülkede yerleşmesi konusundaki kötümserdiler. Bu duruma rağmen, kendilerinin yönetimi ele alması ile daha da güçlenen monizmi geçici bir çözüm olarak görmüşlerdi; siyasete müdahalenin ancak çok mecbur kaldığı zaman yapılması sonucuna varmışlardı. Ülkenin yönetiminden, esas itibariyle siyasetçiler sorumlu olmalı idi. Bu nedenle, 1982 yılında başlayan Üçüncü Cumhuriyet ile birlikte, yaşamaya karşı yürütme güçlendirildi. Şimdi Bakanlar Kurulu daha kolayca kanun hükmünde kararname yayımlayabilecek ve başbakan Bakanlar Kurulu'nun tüm üyelerinin istifa etmesine gerek kalmadan bir bakanı Bakanlar Kurulu'ndan uzaklaştırabilecekti.

Devlet seçkinlerinin ilgilendiği başlıca konu, etkili ve aynı zamanda sağgörümlü bir yönetimin Türkiye'nin siyasi hayatında kumsallaşması idi: Bir görüşe göre, Cumhurbaşkanı Evren'in, konuşmalarında üstünde durduğu devlet değildi; kendi yorumu ile devletin dayandığı Anayasanın ve Atatürk ilkelerinin savunuculuğunun gerekli kıldığı, güvenlik ve terörizme karşı takınılacak kesin tavır ihtiyacı gibi hususlardı. Aynı görüşe göre, "Cumhurbaşkanı siyasal hayatta realist bir yaklaşım sergilemenin önemini vurgulayarak demokrasiye de önemli bir katkıda bulunuyordu.¹⁹

Yukarıda belirtildiği gibi, devlet seçkinleri kendileri için belirlemiş oldukları sınırlı alandan bile yavaş yavaş çekilmek eğiliminde idiler. Ama önce Türkiye'nin siyasal hayatına, yüksek dozda akılcılığı, siyasiler arasında düşük düzeyde politizasyon eğilimini ve uzlaşmacı bir siyasi kültürü kazandırmaya çalıştılar. Bu nedenle, belirli bir süre eski siyasetçilerin aktif politikaya girmesini yasakladılar; marjinal partilerin Parlamente'ye girmesini zorlaştırmak için seçim yasasını değiştirdiler.²⁰ Cumhurbaşkanı Evren konuşmalarında, Türkiye'nin siyasi hayatına, etik ve toplumsal davranışları, özellikle makul ve sağduyulu, dolayısıyla rejimi gereğinden fazla sıkıntıya sokmayacak, siyasal katılımı aşılama'ya çaba harcadı.²¹ Halkın, kişinin sadece kendi çıkarlarının peşinden koşmasından çok başkalarının da çıkarlarına duyarlı olmanın önemini kavramasına çalıştı. Siyasete bu tür bir yaklaşımın, ülkeyi yönetecek

19. Dodd, "Kenan Evren as President: from Conflict to Compromise", s. 171-186.

20. İter Turan, "Political Parties and Party System in post-1983 Turkey", *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980's* içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., Walter de Gruyter, Berlin, 1988.

21. Dodd, "Kenan Evren as President: from Conflict to Compromise", s. 171-186.

siyasiler tarafından da içselleştirilmesini sağlamaya uğraştı.²²

Türkiye'de siyasi seçkinler genellikle çoğulculuk taraftarı olmuşlardır. Ne var ki "aydınlar"ın büyük bir çoğunluğu, basın ve siyasetçiler yalnızca siyasi katılım ile, yani demokrasinin yatay boyutunun güçlendirilmesi ile ilgileniyorlardı.²³ Eylül 1980'de ordunun iktidara el koymasının ardından, bir süre basın mensupları kendilerini demokrasinin ne olduğunu bilen tek grup olarak gördüler ve Türkiye'deki 1982 sonrası demokrasiyi "yapay demokrasi" olarak adlandırdılar.²⁴ "Sansürün getirdiği sınırları ... zorlamaya, bazı yerleşik tabuları yıkmaya" çalıştılar; genel olarak saldırgan habercilik yaptılar.²⁵ "Aydınlar"ın büyük çoğunluğu da ısrarla rejimin daha fazla demokratikleşmesini istediler. Bir süre sonra bu çabalar, liberalleşme yönünde dönüşümlere, örneğin eski siyasetçilerin yasaklarının kalkması da dahil, bazı anayasal ve yasal değişikliklere yol açtı. Eski siyasetçiler "tam demokrasi" isteği ile ortaya çıktılar. Akılda olan demokrasi, sınır olmayan siyasi katılım idi.

Bu çizgide, ANAP hükümetleri (ve daha sonra Doğru Yol Partisi [DYP]-Sosyal Demokrat Halkçı Parti [SHP] koalisyonu), kamu bürokrasinin, cumhurbaşkanının ve ordunun siyasette oynadıkları rolü azaltarak rejimi daha fazla demokratikleştirmeyi amaçladılar. Bu hükümetler, ekonomiyi liberalleştirerek, iktisadi devlet teşekküllerini özelleştirerek ve yerinden yönetime ağırlık vererek bürokrasinin gücünü sınırlamaya çalıştılar. Ekonominin liberalleştirilmesi yönünde alınan önlemler, monetarist bir yaklaşımı, yani faiz oranlarının, dövizin, iktisadi devlet teşekküllerinin ürettiği temel olmayan malların ve aynı zamanda tarım ürünlerinin üzerindeki kontrolün kısmen kaldırılmasını ve para piyasalarının geliştirilmesini kapsıyordu.²⁶ İktisadi devlet teşekküllerinin özelleştirilmesinin arkasında yatan temel amaç, ekonomik büyümeyi bireylerin girişimci ruhuna ve sermayenin kitlelere dağıtılmasına dayandırmaktı.²⁷ Hükümetin yerinden yönetim

22. A.g.e.

23. Metin Heper, "Turgut Özal's Presidency: Crisis and the Glimmerings of Consensus", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper Evin, der., s. 187-198.

24. Gérard Groc, "Journalists as Champions of Participatory Democracy", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 199-210.

25. A.g.e.

26. Rüşdü Saraçoğlu, "Liberalization of the Economy", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 63-76.

27. Selim İlkin, "Privatization of the State Economic Enterprises", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., 1994, s. 77-86.

politikasının amacı ise, merkezi hükümetin, belediyeler üzerindeki idari, yasal ve mali vesayetini azaltmaktır.²⁸

İlgili siyasal gelişmelere gelince, ANAP hükümetlerinin ilk yıllarında²⁹ Başbakan olarak Özal, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'e ve orduya karşı oldukça ihtiyatlı bir tutum sergiledi. Ekonomi dışındaki konularda pek fazla basın açıklaması yapmadı. Fakat bir süre sonra basın, devlet seçkinlerinin kendilerini sorumlu hissettikleri, asayiş, dış siyaset, ve benzeri konularda Özal'ı eleştiri yağmuruna tutunca Özal kendini köşeye sıkışmış buldu. Ayrıca, zaman geçtikçe Cumhurbaşkanı Evren'in muhalifleri kendilerine daha güvenir oldular ve Evren'i açıktan eleştirmeye başladılar. Bu nedenler ile Özal giderek, hem Cumhurbaşkanına hem de Milli Güvenlik Kurulu'na karşı Anayasa'nın kendisine verdiği yetkileri kullanmaya başladı.³⁰ Sözgelimi, Ocak 1987'de, Cumhurbaşkanı'nın kişisel olarak desteklediği bilinen bazı üst düzey bürokratlar ya daha alt görevlere atandılar ya da görevlerinden alındılar. Aynı yıl hükümet, ordunun başka bir adayı olmasına karşın, bir başka orgeneralini genelkurmay başkanı olarak atadı.³¹ Gene 1987 yılında, Milli Güvenlik Kurulu Türkiye'de "İslami uyanış tehlikesi" hakkında hükümeti uyardığı zaman, Özal bunun mevcut bir tehlike değil, sadece bir olasılık olduğunu ve abartılmaması gerektiğini beyan etti. Böylece yavaş yavaş Cumhurbaşkanının yetkileri Başbakana geçmeye başladı.³²

Özet olarak, devlet seçkinleri, Türkiye'nin siyasal hayatında monizmi sona erdirmeye yalnızca zorlanmadı, aynı zamanda buna istekli hale geldi. Yukarıda da belirtildiği gibi, monizm yerine *makul derecede* bir çoğulculuk peşindeydiler. Fakat "aydın kesim"in büyük çoğunluğu, basın ve siyasetçiler makul çoğulculuğu yeterince demokratik bulmadılar, "tam demokrasi istediler". Bu grup, 1980 öncesindeki meslektaşları gibi, neredeyse yalnızca demokrasinin yatay boyutunu (katılımı) vurguluyorlar, dikey boyutunu (sorumlu yönetimi) gündeme getirmiyorlardı.³³ Türk

28. Ersin Kalaycıoğlu, "Decentralization of Government", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 87-100.

29. İlk ANAP Hükümeti 1983 yılında kuruldu.

30. Heper, "The Executive in the Third Turkish Republic, 1982-1989", s. 299-319.

31. Evin, "Demilitarization and Civilization of the Regime", s. 23-40.

32. Ergun Özbudun, "Democratization of the Constitutional and Legal Framework", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 41-48.

33. Heper, "Turgut Özal's Presidency: Crisis and the Glimmerings of Consensus", 187-198.

demokrasisi böyle bir model çerçevesinde kalıcı olabilir miydi? Devlet seçkinlerinin devreden çıktığı bir durumda, siyasi seçkinler demokrasinin yatay ve düşey boyutları arasındaki gerekli dengeyi sağlayabilirler miydi?

Demokrasinin çoğulculuk olarak güçlendirilmesinin birinci koşulu, hiç kuşku yok ki siyasi seçkinlerin ve toplumsal aktörlerin, devlet seçkinlerinin tahakkümünden bağımsızlaştırılmasıdır. Değindiği gibi, 1980'lerde siyasi seçkinler kendilerini devlet seçkinlerinin denetiminden kurtarmada önemli bir yol katettiler. Ayrıca, en azından ANAP saflarında teknokrat seçkinler modernleştirici seçkinlerin yerini almaya başladı.

Modernleştirici seçkinler, radikal laikliğe, her hususu bir hukuk meselesi olarak görmeye ve otoriteryenizme yatkındılar. Onlar için, evrensel kültür örüntülerinden kaynaklanan aydınlıkçı yönetim zihniyeti çok önemli idi. Durkheim tarzı düşünce yapılarında, geleneksel halk kültüründen eser yoktu. Halk kültürün yerine, "ilerleme" ve milliyetçiliğe dayalı yeni bir toplumsal dayanışma modeli koymak istiyorlardı.³⁴ Bunun aksine, teknokrat seçkinler, Batı'dan alınan bazı değerleri benimseterek topluma yeni bir kimlik dayatmak yerine, geleneksel halk kültür örüntülerini ekonomik büyümenin gereklilikleri ile bağdaştırmaya gayret ediyorlardı. Teknokratik seçkinlerin amacı, geleneksel halk kültürü ile pragmatik akılcılığı bağdaştırmaktı;³⁵ Türkiye'de laik ve İslami düşünce biçimlerinin karşılıklı etkileşimi bu süreci kolaylaştırabilirdi.³⁶

Böylece Türkiye'de ilk kez ANAP'lı pek çok siyasetçi, halka yakın olmaya, onların tercihlerini, duygularını paylaşmaya başladı. Bunlar, bir tanıma göre "inançlı siyasetçiler" değil, "girişimci siyasetçiler" idi.³⁷ Girişimci olmaları gerekli idi, çünkü artık bu yıllarda halk, siyasetçileri ideolojik kanaatlerine göre değil yaptıkları hizmetlere göre destekleme eğiliminde olmaya başlamıştı.³⁸ Türkiye'nin siyasal hayatında artık seçimlerde giderek

34. Faruk Birtok, "Prospects for a New Center or the Temporary Rise of the Peripheral Asabiyyah?" s. 223-228; Şerif Mardin, "Islam in Mass Society: Harmony versus Polarization", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 161-168.

35. Nilüfer Göle, "Toward an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Heper ve Evin, der., s. 213-222.

36. Mardin, "Islam in Mass Society: Harmony versus Polarization", s. 161-168.

37. Göle, "Toward an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey", s. 213-222.

38. Üstün Ergüder, "Decentralization of Local Government and Turkish Political Culture", *Democracy and Local Government: Istanbul in the 1980*'in içinde, Metin Heper, der., Eothen Press, Wokington, İngiltere, 1987, s. 17 vd.

halkın “oylarını ekonomik çıkar hesaplarına ve diğer pragmatik nedenlere dayalı olarak verdiği” görülüyordu.³⁹ Eğer devlet seçkinlerinin yönetimdeki etkilerinin gitgide zayıflaması sivil toplumun devletin pençesinden kurtarılmasında ilk adım ise, teknokrat seçkinlerin ortaya çıkması da ikinci ve aslında daha da önemli bir adım idi. Teknokratik seçkinler Türk siyasetine, Faruk Birtek’in 1980 sonrası dönemin yol açmış olabileceğini düşündüğü yeni bir söylem getirdiler. Teknokratik seçkinler, modernleştirici seçkinlerin “zaman ve mekân ile sınırlı olmayan hayallerinden türetilmiş” ütopyalarının yerine, günün gerçekleri üzerinde temellendirilmiş kendi “ideolojilerini” koymaya çalıştılar.⁴⁰ Teknokratik seçkinler, demokrasi, devlet ve benzeri “yüce” konular üzerinde durmadılar; halk sağlığı, turizm, kirlilik gibi güncel/ acil sorunlara odaklandılar.⁴¹

Bu ikinci grup siyasetçilerin halkın günlük yaşamı ile siyaset arasında bir bağ kurma çabaları, 1980’lerde toplumun farklı kesimlerindeki yaşam koşullarını gittikçe daha çok ele alan basının bir kesiminin çabaları ile benzerlik gösteriyordu. Artık, farklı toplumsal sorunlar daha derinlemesine inceleniyordu. Basının bir kesimi, vatandaşların alışkanlık gereği uzun yıllardan beri demokrasi ve devlet meseleleri üzerine yönelmiş olan dikkatini artık demokrasinin ve devletin günlük performansına çekmeye başlamıştı: Böylece basın, vatandaşlara, habere, bilgiye, yaşama ve kültüre açılan pencere oluyordu. Şimdi, basın sivil toplumun yeşerebilmesi için gerekli olan, yani monizm eğilimli devletin egemenliği altında olmayacak, bir ortam hazırlanmaya başlamıştı.⁴²

Gerçekten de 1980’li yıllarda, toplumsal mühendislik sorumluluğu, gözle görülürcesine, devlet seçkinlerinden yalnızca siyasi seçkinlere değil aynı zamanda toplumsal aktörlere doğru kaydı. Kadınlar, çevreciler, İslamcılar, örtünmüş Müslüman öğrenciler ve eşcinseller ile transseksüeller (dönmeler) gibi birbirine hiç benzemeyen sivil toplum grupları, yeni sorunlara dikkat çektiler ve bu konularda yeni tezler ile ortaya çıktılar.⁴³ Ayrıca, aralarında “liberallerin”, Müslüman aydınların ve yeni solun bulunduğu,

39. Göle, “Toward an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey”, s. 213-222.

40. A.g.e.

41. A.g.e.

42. Groc, “Journalists as Champions of Participatory Democracy”, s. 199-210.

43. Göle, “Toward an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey”, 213-222.

daha iyi örgütlenmiş pek çok yeni grup da kamusal alanda yerlerini aldılar. “Liberaller” kendilerine devletten bağımsız bir ekonomik alan oluşturmaya çalıştılar. Müslüman “aydınlar” aynı çabayı din için gösterdiler. Yeni sol, daha az “ütopik” ve daha çok “ideolojik” bir söylem ile ortaya çıktı ve yeni boyutlar kazanmaya başlayan siyasal hayat içinde kendine bir yer edinmeye çalıştı.⁴⁴ Bütün bunlar, siyaset ile birlikte sivil toplumun da devletten özerkleşmesi yönünde gelişmelerdi.

Ayrıca, birbirinden apayrı ve daha örgütlü sivil toplum grupları, daha fazla hak ve özgürlük isteyen “aydınlar”ın, basın ve AB’de Türk demokrasisini eleştirenlerin saflarına katıldı. Yukarıda belirtildiği gibi, devlet seçkinlerinin kendileri de monizmi ve bunun gerektirdiği otoriter düzenlemeleri sürdürmeye hevesli değildi. Sonuç, daha önce anlatılan bir dizi anayasal ve yasal değişiklikler oldu. 1980 öncesindeki selefleri ile bağlantıları olan siyasi partiler, 1982 yılında çok partili sisteme yeniden geçişten sonra “yapay olarak kurulmuş” partilerin yerine geçtiler.⁴⁵

Bu gelişmelerin sonunda, siyasi sistem daha temsil edici oldu mu? Bu soruya olumlu yanıt vermek zordur. Yukarıda değinildiği gibi, hükümet partisindeki pek çok siyasetçi halkın duygularını paylaşmaya başladı ve aslında bu özlemlerin kamu politikalarına ve mevzuata yansımaya çaba gösterdi. Fakat ANAP hükümetleri, yalnızca genel olarak halkın özlem ve tercihlerine duyarlı hareket etti; örgütlü veya örgütsüz özel toplumsal grupların çıkarlarına ve görüşlerine pek ilgi göstermedi.

ANAP hükümetlerinin büyüme stratejisi, özel sektörün girişimci ruhuna dayanıyordu. Bu hükümetlerin, bankaların yatırımları finanse etmesini destekleyen ve aynı amaçla sermaye piyasalarının gelişmesini sağlayan politikaları, özel sektörün mali özerkliğini güçlendirdi. Fakat, ANAP hükümetlerinin liberalizasyon politikasının arkasında, *siyasi* değil *ekonomik* bir gerekçe vardı. Ekonomiye canlılık getirmek istediler; siyasi çoğulculuğun artmasına ve böylece toplumsal grupların siyasal hayatta daha etkin rol oynayacağı bir siyasal hayatın ortaya çıkmasına katkıda bulunmaktan uzak durdular. 1980 öncesi siyasi seçkinleri gibi, eski devlet merkezli yönetimi siyasi parti merkezli bir yönetime

44. A.g.e.

45. Özbudun, “Democratization of the Constitutional and Legal Framework”, s. 41-48; İler Turan, “Evolution of the Electoral Process”, *Politics in the Third Turkish Republic*’in içinde, Heper ve Evin, der., s. 49-59.

dönüştürmeye çalıştılar,⁴⁶ fakat ekonomi dahil bazı önemli meseleler söz konusu olduğunda kararlar üst düzeylerdeki karar organları tarafından alındı.⁴⁷

Selim İlkin ve Faruk Birtrek'in belirttiği gibi, bazı nedenlerle böyle umursamaz bir şekilde hareket edebilirlerdi. Yükselen kentsel sınıflar, Cumhuriyet Halk Partisi hükümetini, 1948 yılında Türk Ekonomi Kongresi'ni toplamaya mecbur etmişti. Ancak Kongre'de, ekonomik kaynaklar siyasi otoritenin elinde iken özgürlük ve demokrasiden söz edilemeyeceği dile getirildi.⁴⁸ Birtrek'in ifade ettiği gibi, yükselen kentsel sınıflar, yani mesleki orta sınıf mensuplarının da aralarında bulunduğu kent burjuvazisi, 1950-1954 yıllarında siyasal hayat içinde etkisini arttırmaya devam etti. Ne var ki 1954 yılından sonra, bu dönüşüm daha önceki ivmesini koruyamadı. Sonuç olarak merkez-çevre ayrılığı, Türkiye'nin siyasal hayatının tek tanımlayıcı paradigması olarak kaldı. Kent merkezli Türk sanayii, ancak 20 yıl sonra ve büyük ölçüde koruma ve ithalat ikamesi destekli olarak palazlanmaya başlayacaktı. Ancak Türkiye, tarım fiyatlarının uluslararası düzeyde düşmesinden ve tarıma bağlı olan ve daima yardıma ve desteğe ihtiyaç duyan bir sanayiden dolayı kendisini sürekli bir döviz sıkıntısı içinde buldu. Giderek kültürel bakımdan muhafazakar kasaba, yeni *asabiyyah*'ın (toplumsal dayanışmanın) güçlü olduğu yer oldu. Bu bölünmüş coğrafyada, abartılı bir milliyetçilik gitgide güç kazandı.

Diğer sert ya da yumuşak ideolojiler de canlılığını korudu. 1980'den sonra Türkiye'de hem kültürel hem de ekonomik bölünmeler devam etti. Bu nedenle toplumun entegrasyonunun, "organik" bir süreç şeklinde olmasına, yani toplum üyelerinin/gruplarının kendi aralarında görüşmeler yoluyla çeşitli konularda fikir birliğine varmalarına olanak yoktu. Entegrasyon "mekanik" bir şekilde, yani bir otorite merkezinin çeşitli konularda kendi formüle ettiği "fikirleri" toplum üyelerine/gruplarına dayatması suretiyle sağlanacaktı. Bu koşullar altında, çeşitli konulardaki "fikir birliği" "dinamik" değil temelde "statik" fikir birliği niteliği kazanacaktı. Müzakere edilen bir görüş yeniden müzakere edilebilirdi; dayatılan bir "fikir", ancak onu dayatan düşüncesini

46. Metin Heper, "The State, Political Party and Society in post-1983 Turkey", *Government and Opposition* 25 (1990), s. 321-333.

47. Ayşe Öncü ve Deniz Gökçe, "Macro-Politics of De-Regulation and Micro-Politics Politics of Banks", *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*'in içinde, Metin Heper, der., Walter de Gruyter, Berlin, 1991.

48. İlkin, "Privatization of the State Economic Enterprises", s. 77-86.

değiştirirse yerini bir başka “fıkre” bırakabilirdi.

Türkiye’de organik entegrasyonun ve dinamik “fikir birliği” geleneğinin yerleşmesi güçtü, çünkü yükselmekte olan çoğulculuk “en genel anlamında özgürlüğe, yani kişinin özerkliğine ve Batı’da çağrıştırdığı anlamı ile bireyselliliğe değil pragmatizme” dayanıyordu.⁴⁹ Clement H. Dodd, Türkiye’de rastlanan durumdan üstü kapalı olarak şöyle söz etmişti: “Özgür ve birbiriyle etkileşen bireylerden ve gruplardan oluşan sivil toplumun başlı başına kalıcı bir demokrasi yaratacağı düşüncesine çok fazla itibar edilmemelidir.”⁵⁰ Dodd’un konu ile ilgili bir iyimser bir de kötümser tahmini de vardı. İyimser beklentisine göre, “Söz konusu sivil toplumun ortaya çıkması ve serbest piyasa mekanizmasının gelişerek büyük ölçüde kendi finansmanını kendisinin sağlama-sı, devlete olan bağlılığını azaltabilecek ve dolayısıyla siyasal hayatta devletin tahakkümüne son verebilecekti.”⁵¹ Kötümser beklentisine göre ise, “Söz konusu sivil toplumun ortaya çıkması, ne ordunun ne de şimdi daha güçlü olan bağnaz İslami sağın hoşuna gidecek sorumsuz bir *enrichissez-vous* (zenginleşin/köşeyi dönen) türü bir topluma yol açabilecekti.”⁵²

1980’den sonra, Türkiye’de sivil toplumsal grupların hâlâ yatay ilişkiler yoluyla “toplumsal eşgüdüm” organları, ya da siyasi seçkinleri marjinal yaklaşımlardan uzak tutan “denge faktörleri” olarak hareket edemedikleri ileri sürülebilir ki bu fonksiyonların her ikisi de çoğulculuğu sürdürebilmenin başlıca koşullarıdır. ANAP içindeki teknokrat seçkinler, siyasete yeni bir pratik –karşılıklı cepheleşmeden ziyade hoşgörü ve “yüce” konulardan ziyade günlük ve acil konulara odaklanma– alışkanlığı kazandırmaya çalıştılar.⁵³ Fakat onlar da, bir süre sonra, yalnızca kültürel meselelere ve siyasi meşruiyet sorunlarına odaklanmaya devam eden “aydınlar”ın büyük bir bölümü, basın ve muhalif siyasetçiler tarafından yavaş yavaş “yüce” konulara ve cepheleşme siyasetine çekildiler⁵⁴ ve giderek Türkiye’nin siyasal hayatının yeniden kutuplaşmasına yol açtılar.⁵⁵

49. Göle, “Toward an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey”, s. 213-222.

50. Dodd, “Kenan Evren as President: from Conflict to Compromise”, s. 171-186.

51. A.g.e.

52. A.g.e.

53. Göle, “Toward an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey”, s. 213-222.

54. Heper, “Turgut Özal’s Presidency: Crisis and the Glimmerings of Consensus”, s. 187-198.

55. Metin Heper ve Jacob Landau, der., *Political Parties and Democracy in Turkey*, I. B. Tauris, Londra, 1991.

Bu durumun doğal sonucu, partiler arasında seçim sistemi, yasa organının siyasi sistemdeki gerçek rolü, cumhurbaşkanının yetkileri, temel hak ve özgürlükler hakkındaki kısıtlamalar ve sendikaların siyasi faaliyetleri üzerinde bir anlaşma olmaması idi.⁵⁶ Seçim Yasası ve Siyasi Partiler Yasası iktidar partisi tarafından partizan amaçlarla kullanılıyordu.⁵⁷ En azından Ekim 1991 genel seçimlerine kadar, dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal ve 1984 yılından itibaren Sosyal Demokrat Halkçı Parti Genel Başkanı ve 1991-1993 yılları arasında Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü gibi liderler bile zaman zaman uyuşmaz bir tutum içine girmişlerdi. Oysa 1990'lı yılların başında her ikisi de uzlaşmacı bir tutum sergilemişti.⁵⁸

* * *

1990'lı yılların başında Türkiye'de kurumsal monizm büyük ölçüde aşınmaya uğramıştı; kurumsal çoğulculuğun demokratik olmadığı düşünülüyordu, toplumsal çoğulculuk ise bulunmamaktaydı. Demokrasinin pekiştirilmesi hâlâ yalnızca yatay boyut açısından "başarılabilmişti"; demokrasinin düşey boyundan söz etmek bile otoriter çözüm özlemi olarak algılanıyordu. Üstelik, ekonomik kayırmacılık çok artmıştı;⁵⁹ eğitim sisteminde mevcut eşitsizlikler devam ediyordu;⁶⁰ ve sınıf bilincinin giderek keskinleştiğinden söz ediliyordu.⁶¹

Tek olumlu husus, hemen hiç kimsenin otoriter bir çözüm arıyor izlenimi vermemesi idi. Ordu tekrar siyasete bulaşmak istemiyordu. Siyasetçiler ya ilke olarak ya da Kürt sorunu gibi ülkenin karşı karşıya bulunduğu sorunlarla baş etmek için siyasal hayatı daha çok demokratikleştirmek istiyorlardı. Olumsuzluk emelleri olabilecek radikal partiler ya da gruplar hemen hiç etkin değildi. Giderek daha çok kişi uzlaşmacı siyasetin gerekliliğinden

56. Özbudun, "Democratization of the Constitutional and Legal Framework", s. 41-48.

57. Turan, "Evolution of the Electoral Process", s. 49-59.

58. Heper, "Turgut Özal's Presidency: Crisis and the Glimmerings of Consensus", s. 187-198.

59. Bilsay Kuruç, "Economic Growth and Political Stability", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford, 1994, s. 135-146.

60. S. Szyliowicz, "Education and Political Development", s. 147-160.

61. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra, 1987.

söz etmeye başlamıştı. Ekim 1991 genel seçimlerinin ardından, ileri gelen siyasetçiler de uyumlu bir politika gütmeyi tercih etmeye başlamıştı.

Sonuç olarak, yakın geçmişte büyük gerginliklere sebep olan meseleler üzerinde bile takınılan tavırlar genellikle yavaş yavaş yumuşamaya başlamıştı. Daha önce de değinildiği gibi, Türkiye'nin bütün müttefikleri son on yıllık dönem boyunca daha fazla demokrasi için baskı yapmışlardı. Bu istekler artık Türkiye'nin iç işlerine kabul edilemez bir müdahale olarak düşünülüyordu ve resmi kurumların ve basının olumsuz tepkilerine yol açmıyordu.

Öte taraftan kamusal alanda dinin daha görünür olmaya başlaması ve sayıları gittikçe artan dini tarikat ve mezhep kaynaklı etkinlikler, devletin ve siyasi seçkinlerin bu gelişmeler karşısında ne dereceye kadar rahat bir tutum takınmaları gerektiğini sorgulayan laik kent grupları arasında kaygılara neden oldu. Ülkede siyasal İslam tehlikesi sezenler için, demokratik bir siyasal rejimde gerici dini hareketlerin ölçüsüzce artması tehlikesi bir ikilem oluşturdu. Öte taraftan Şerif Mardin gibi, laik demokrasi taraftarı bazı gözlemciler Türkiye'de İslamiyet'in, metafizik boyutlarından soyutlanmış ahlâk ve etik gibi konulara odaklanmış "sivil din" olma yolunda gelişme belirtileri gösterdiğini öne sürdüler.⁶²

Sonuç olarak, 1990'lı yılların başında, Türkiye'nin siyasal hayatında anlaşmazlık konularının büyük ölçüde azaldığı, ancak uzlaşma önkoşullarının gerektiği kadar güçlenmediği söylenebilir. Türkiye'de demokrasinin geleceği, siyasi seçkinlerin yalnızca uyum siyasetine olan ihtiyacı değil, aynı zamanda demokrasinin düşey ve yatay boyutlarının dengesini bulma gereğini de kabul etmelerine bağlı görünmektedir.

Devlet ve çıkar grupları¹ *

Giriş

Çıkar grupları, devlet ve sivil toplum arasında önemli bir bağ oluşturur.² Çıkar gruplarının birincil işlevi artık yalnızca toplumun isteklerini dile getirmek ve siyasi sürece aktarmak gibi algılanmamaktadır;³ bunun yerine, çıkar gruplarına, vatandaşları siyasal rejime toplumsallaştırma, uzlaşma sağlama, yeni politikaların geliştirilmesine ve yasaların uygulanmasına katkıda bulunma gibi çeşitli işlevler yüklenmektedir.⁴

Öte taraftan çıkar grubu ile ilgili hem çoğulcu (plüralist) hem de korporatist çalışmalarda, çoğunlukla toplum merkezli bir yaklaşım benimsenmektedir. Bu yaklaşımı benimseyenler devlet kuramını pek fazla dikkate almazlar, onun yerine konuya temsili hükümet kuramı ile yaklaşırlar.⁵ Korporatist düzenlemeler temelde devlet olgusu ile ilişkili genel çıkar kavramı ile ilişkili

1. * Çevirisi yapılan orijinal kitap bölümü: Metin Heper, "The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey" *Strong State and Economic Interest Groups. The Post-1980 Turkish Experience*'in içinde, Metin Heper, der., Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1991.

2. Bu bölümde, devlet, J. P. Nettl ["The State as a Conceptual Variable", *World Politics*, 21 (1968), s. 559-592] tarafından ifade edilen anlamda kullanılmaktadır: Bir siyasal sistemde belli başlı politikalar belirlenirken sivil toplum unsurlarının görüşlerinin ve tercihlerinin göz önüne alınmadığı ölçüde devlet olgusundan söz edilir. Ayrıca bkz. Metin Heper, "Introduction", *The State and Public Bureaucracy*'nin içinde, Metin Heper, der., Greenwood Press, New York, 1987. Bu devletin diğer bazı boyutları aşağıda ele alınacaktır.

3. Buna başlıca örnek: Gabriel A. Almond ve G. Bingham Powell, Jr., *Comparative Politics. A Developmental Approach*, Little, Brown, Boston ve Toronto, 1966, 4. Bölüm.

4. Suzanne Berger, "Introduction", *Organizing Interests in Western Europe. Pluralism, Corporatism and the Transformation of Politics*'in içinde, Suzanne Berger, der., Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s. 10.

5. Alan Cawson, *Corporatism and Political Theory*, Basil Blackwell, Oxford, 1986, s. 26.

olmasına karşın, temsili hükümet kuramı çerçevesinde yapılan çalışmalarda devlet kuramı gözardı edilmektedir.⁶ Kısaca ifade etmek gerekirse, ikinci tür çıkar grubu çalışmaları toplum dinamikleri ve değişimleri konularına odaklanmaktadır.⁷

Çıkar grubu olgusuna yalnızca bu açıdan yaklaşılması yeterli değildir. Pierre Birnbaum'un güçlü bir biçimde öne sürdüğü gibi, devlet, demokrasi ve kapitalizm aralarında çok yönlü ilişkiler bulunan bağımsız olgulardır; her biri, çıkar grubu olgusunun şekillenmesine kendi başına etki yapar.⁸ Korporatist kuram, yalnızca siyasi dinamikler üzerinde durur.⁹

Sözgelimi, siyasal gücün merkezde kümелendiği siyasal sistemlerde, yürütme çok etkili bir konuma sahip olur ve çıkar gruplarının sayılarını ve onlara erişilmesi olanaklarını sınırlandırabilir. Yasalar da, daha baştan çıkar gruplarının oluşmasını güçleştirecek şekilde düzenlenebilir.¹⁰ Fakat aynı korporatist kuram, devlet olgusunu dikkate almaz. Oysa devlet çeşitli tarihsel kesitlerde belli bir siyasal sisteme ön almış ve onu şekillendirmiş olabilir.¹¹

Gerçekten de, siyaset, dolayısıyla genel olarak toplum,¹² özel olarak çıkar grubu olgusu¹³ üzerinde devletin önemli bir özel şekillendirici etkisi bulunmaktadır. Çıkar grubu olgusu hakkındaki herhangi bir araştırma, siyasal hayatta karşılaşılan devlet olgusunun derecesine ve türüne göre yapılmalıdır.¹⁴ Guillermo A. O'Donnell'in belirttiği gibi, "korporatizmin her türü, mevcut devletin türünün bir fonksiyonudur."¹⁵ Bu nedenle, O'Donnell, çıkar grubu çalışmalarında, ilgili kapitalist toplumun ve devlet

6. Peter J. Williamson, *Corporatism in Perspective. An Introductory Guide to Corporatist Theory*, Sage, Londra, 1989, s. 136.

7. Berger, "Introduction", s. 4.

8. Pierre Birnbaum, *States and Collective Action. The European Experience*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s. 107.

9. A.g.e.

10. Bkz. Graham K. Wilson, *Interest Groups*, Basil Blackwell, Oxford, 1990, s. 138-139.

11. Birnbaum, *States and Collective Action*, s. 107.

12. Bertrand Badie ve Pierre Birnbaum, *The Sociology of the State*, çev. Arthur Goldhammer, The University of Chicago Press, Chicago, 1983.

13. Birnbaum, *States and Collective Action*, s. 116.

14. Guillermo A. O'Donnell, "Corporatism and the Question of the State", *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*'nın içinde, James M Malloy, der., The University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1977, s. 47.

15. A.g.e., s. 8.

türünün gözden kaçırılmaması gerektiği uyarısında bulunmuştur.¹⁶ Philippe C. Schmitter de, diğerlerine ön alan ve ilgili yazında (literatürde) önemli bir yere sahip (kurumsal) korporatist kuramında, benzer ekonomik ve toplum yapılarına sahip Batı Avrupa ülkelerindeki çıkar gruplarının türlerini ve siyasal hayatta oynadıkları rolleri, o ülkelerdeki devletin sivil toplumdan özerkliğinin derecesi ile açıklamıştır.¹⁷ Aynı şekilde, neo-korporatizmin varlığı ya da yokluğu ile devlet olgusunun derecesi arasında önemli bir ilişki olduğu görülmüş, ne çok güçlü ne de çok zayıf olabilen devlet olgusunun, neo-korporatizmin ortaya çıkması için uygun bir ortam oluşturduğu saptanmıştır.¹⁸ Devlet, çıkar gruplarından bağımsız hareket edebilecek kadar güçlü olmalıdır, fakat devlet seçkinlerinin kendi kamu çıkarı anlayışlarını topluma dayatabilecek kadar güçlü olmamalıdır.¹⁹ Görece özerk ve yalnızca kendi tercihlerine göre hareket edebilen bir devlet çoğulculuğu engelleyebilir.²⁰ Nitekim, çoğulcular (plüralistler), çıkar grupları birbirlerini kontrol altında tutmadıkları sürece, devleti çıkar gruplarının emrinde gibi görmek istemişlerdir.²¹

Sonuç olarak, devletin çıkar grupları için önemini dikkate alan Peter J. Williamson, "devlet" ve "hükümet" sözcüklerinin, sırasıyla korporatizm ve çoğulculuk incelenirken kullanılmasını, aksi halde "kamu otoritesi" sözünden sözedilmesini önermiştir.²² Aynı şekilde Alan Cawson, devletin ve hükümetin kavramsal olarak birbirinden ayırt edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.²³

Ancak bu ayrımı yaparken devleti yalnızca kapitalist devlet gibi algılama hatası yapılmamalıdır. Bu yüzden, Cawson gibi, devletin "kapitalist akılcılığın" yayılması sonucu geliştiği üzerinde ısrarcı olmamak gerekir.²⁴ Bu nedenle, üretim alanında devletin,

16. Birnbaum, *States and Collective Action*, s. 110, 112.

17. Philippe C. Schmitter, "Models of Interest Intermediation and Models of Societal Change in Western Europe", *Trends Toward Corporatist Intermediation*'in içinde, Philippe C. Schmitter ve Gerhard Lehmbruch, der., Sage, Londra, 1979.

18. Pierre Birnbaum, "The State versus Corporatism", *Politics and Society*, 11 (1981), s. 490-501.

19. Cawson, *Corporatism and Political Theory*, s. 225.

20. Frank L. Wilson, *Interest-Group Politics in France*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, s. 24.

21. Cawson, *Corporatism and Political Theory*, s. 224.

22. Williamson, *Corporatism in Perspective*, s. 20, 1. not.

23. Cawson, *Corporatism and Political Theory*, s. 57 ve devamı.

24. A.g.e., s. 58.

sermaye birikimi sürecini destekleyen yasal kurallardan, açık ve kesin bir biçimde belirlenmiş normlardan ve üstü kapalı temellerden oluşan kurumsal bir mantığı olduğunu belirten R. Alford ve R. Friedland'a da katılmak mümkün değildir.²⁵

Devletlerin, açıkça belirtilmiş normlardan ve üstü kapalı temellerden oluşan kendine özgü mantığı olduğu doğrudur, fakat devletin mantığının kaynakları çok çeşitli olabilir.²⁶ Theda Skocpol'un ileri sürdüğü gibi,

Siyaset, yalnızca "toplum"a ya da "ekonomi"ye ya da "kültür"e indirgenemez. Siyasal hayatın niteliği ve toplumsal grupların siyasal amaçlarını formüle etmek ve onları gerçekleştirmek için devreye soktukları kolektif düzenlemeler sadece toplumun değil hem toplumun hem de devletin türünün ürünüdür. Bu nedenle, çıkar grupları ve toplumsal sınıflar gibi genellikle tamamen sosyoekonomik temelli olarak algılanan olguların, bırakın siyasi hayatta oynayabildikleri rolleri, bizzat ortaya çıkabilmeleri dahi büyük ölçüde siyasi aktörlerin etkilemeye çabaladıkları devletlerin türlerine ve misyonlarına bağlıdır.²⁷

Skocpol ayrıca, devlet misyonunun olası kaynaklarına da işaret etmiştir. Devlet misyonu önce devletlerarası ilişkilerin gerekliliklerinden kaynaklanır; sözgelimi, uluslararası iktisadi politika ve dış politika genellikle kapalı kapılar arkasında yapılır. İkincisi, kalkınma ve çağdaşlaşma ile ilgili önemli sorunlar, özellikle yabancı modeller benimsenmeye çalışıldığı zaman, siyasi seçkinlerden ziyade devlet seçkinleri tarafından yürütülür. Üçüncüsü, denetim ve düzen ihtiyacı, özellikle siyasi seçkinlerin bu işlevleri yerine getiremediği sonucuna varıldığı zaman, devlet seçkinlerinin sahne alması ile sonuçlanır. Son olarak, kamu örgütlerinde gittikçe artan uzmanlaşma, özellikle kamu çalışanlarının farklı sosyoekonomik kökenleri ve/ya da örgüt ve eğitim yönünden toplumsallaşmaları nedeniyle güçlü toplumsal gruplardan ayrıldığı ve korunduğu zaman, devlet misyonunun bir başka kaynağı olarak ortaya çıkar.²⁸

25. R. Alford ve R. Friedland, *Powers of Theory*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 428.

26. Bkz., diğerlerinin yanı sıra, Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society*, Weidenfeld ve Nicolson, Londra, 1969; Nicos Poulantzas, *Political Power and Social Classes*, Martin Robertson, Oxford, 1982.

27. Theda Skocpol, "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research," *Bringing the State Back In*'in içinde, Peter Evans, Dietrich Rueschmeyer ve Theda Skocpol, der., Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 27.

28. A.g.e., s. 9 ve devamı.

Yukarıdaki etmenlerin, bir siyasal sistemin şekillenmesine yardım ettiği ölçüde, bu siyasal yapı içinde yer alan devletin, çıkar grupları da dahil olmak üzere toplumun yapılanmasında etkin bir rol oynayacağı açıktır. Bu nedenle, Schmitter korporatizm olgusunun daha iyi anlaşılabilmesi için devlet olgusunun daha iyi analiz edilmesini önermiştir.²⁹ David Easton da, çoğulcu bağlamlarda kritik entegrasyonu sağlama işlevleri olduğu için dikkatini devlet anlamında "siyasi kurumlara" çevirmiştir.³⁰ Bu çizgide, haklı olarak işaret edildiği gibi, belirli ortamlarda ve dönemlerde devletler, kurumsal yapıları ve toplulukları büyük ölçüde şekillendirdiğinden, çıkar grubu olgusunu daha iyi kavramak için devletin tarihsel ve karşılaştırmalı açıdan kuramsal olarak açıklanmasına ihtiyaç olduğu sonucuna varılmıştır.³¹ Frank Wilson da, böyle bir yaklaşımı benimsememenin sonuçlarına dikkat çekmiştir:

Bir ülkede rastlanan çıkar grubu olgusu ile... [çıkâr grubu] modellerinden ... biri arasındaki uyum hakkındaki irdelemeler... doyurucu değildir, çünkü çoğunlukla sadece modellerin gerçeğe mekanik uygunluğunu belirten tanımlayıcı (descriptive) çalışmalara yol açmaktadır. Bu yaklaşımlar bu çalışmalardan beklenen umutları boşa çıkarmaktadır, çünkü deneysel (ampirik) çalışmaların neredeyse tümü, herhangi bir ülkedeki çıkar grubu olgusunun, iki ya da daha fazla ideal-tip çıkar grubu olgusu modelinin karışımı ile elde edilecek bir genel model çerçevesinde tanımlanabileceği sonucuna varmaktadırlar ... fakat pek çoğu çıkar grubu olgusunun nasıl belli bir biçimde ortaya çıktığını açıklayamamaktadır. Çünkü bu çalışmalar kuramsal bakımdan önemli soruları irdelememektedir: Neden bazı ortamlarda belirli çıkar grubu olgusu ile karşılaştıldığı halde bazılarında karşılaşılmamaktadır? Neden bazı çıkar grupları siyasette, diğerlerinden değişik baskı yöntemleri kullanmaktadır?³²

Aslında bir adım daha öteye giderek, bir siyasal sistemin geçmişte sahip olduğu devlet ya da hükümet geleneğine bağlı

29. Philippe Schmitter, "Neo-Corporatism and the State", *The Political Economy of Corporatism*'in içinde, Wyn Grant, der., McMillan, Londra, 1986, s. 31 ve devamı.

30. David Easton, *A Framework for Political Analysis*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1965.

31. Birnbaum, *States and Collective Action*, s. 108; F.Wilson, *Interest Group Politics in France*, s. 45.

32. F.Wilson, *Interest-Group Politics in France*, s. 45.

olarak, daha sonraki tarihsel dönemlerde, çıkar grubu olgusunun, farklı çıkar grubu modellerinin *karışımına* değil *egemen* tek bir çıkar grubu modeline uyacağını ileri sürmek doğru olur. Belirli bir yer ve zamandaki bir çıkar grubu olgusunun, daha önce ortaya çıkmış ve devam etmekte olan belli tür bir devlet-sivil toplum ilişkisini ürünü olduğu savunulabilir. Çünkü her çıkar grubu modelinin altında, bir tür devlete ya da hükümete uygun olup diğerlerine uygun olmayacak belirli bir mantık vardır. Çoğulculuk, temelde sivil topluma duyarlı bir hükümeti gerektirir; neo-korporatizm, devlet ve sivil toplum arasında uyumlu bir ilişkiyi gerektirir. Güçlü bir devletin egemen olduğu durumlarda ise, bu iki tür ilişkiye rastlanmaz. Bu nedenle, "isabetli bir devlet devlet kuramı geliştirebilmek için, her siyasal sistemde hem korporatist hem de çoğulcu boyutların bulunduğunu göz önünde tutmak gerekir"³³ savını ileri sürmüş olan Alan Cawson'a katılmak mümkün değildir.

Sözgelimi, Birnbaum'un gösterdiği gibi, güçlü bir devlet geleceği olan Fransa'da çoğulculuğun ve/ya da neo-korporatizmin var olduğu ya da Fransa'daki çıkar grubu olgusunun bir boyutunu oluşturduğunu görüşünü savunmak doğru olmaz. Wilson'un ifade ettiği gibi, Fransa'da "hükümet, izlediği politikalara çeşitli derecelerde karşı çıkan çıkar grubu tekellerini etkisizleştirmeye çaba harcamıştır."³⁴ Wilson'a göre, Fransa çoğulculuğa neo-korporatizme de uygun bir zemin" oluşturmamıştır. Çünkü "Fransa'da 'toplumsal ortaklık' anlayışı hâlâ tam anlamı ile kabul görmemiştir. Hükümet, çıkar gruplarına toplumsal ortak olarak atıfta bulunur; fakat kamu politikalarının yapılması sürecine çıkar gruplarının etkin bir şekilde katılmalarına engel olur."³⁵ Aynı şekilde, İngiltere'de, her ne kadar siyasal hayatta sosyal grupların çıkarlarının temsili ilkesi kabul görmüş olsa da bu görüş genelde meşruiyet kazanamamıştır. Parlamantonun egemenliği inancı,

33. Alan Cawson, "Conclusion: Some Implications for State Theory", *Organized Interests and the State. Studies in Meso-Corporatism*'in içinde, Alan Cawson, der., Sage, Londra, 1985, s. 226.

34. F.Wilson, *Interest-Group Politics in France*, s. 129. Fransa'daki durumun aksine, neo-korporatizm hükümetin otoriter davranmaktan kaçınma ihtiyacının bir sonucudur; denetimin tek bir merkezden yürütülmesinin önüne geçilmeye çalışılmasıdır. Bkz. Reginald J. Harrison, *Pluralism and Corporatism. The Political Evolution of Modern Democracies*, George Allen and Unwin, Londra, 1980, s. 188.

35. A.g.e., s. 131. Ayrıca bkz. Andrew Cox ve Jack Hayward, "The Incapability of the Corporatist Model in Britain and France: The Case of Labour", *International Political Science Review*, 4 (1983), s. 217-240.

korporatist bir uygulama olan ekonomik çıkar gruplarına ayrıcalık tanınması görüşü ile uyuşmamıştır.³⁶ Böylece, İngiltere'deki Ulusal Ekonomik Kalkınma Konseyi'nin, Avrupa'daki benzerleri ile kıyaslandığında, siyasal karar sürecine oldukça az bir katkısı olmuştur.³⁷ Peter J. Williamson'ın anımsattığı gibi, aralarında belirgin farklılıklar olan rejimlerde benzer kurumsal yapıda çıkar grubu olguları ile karşılaşılabılır, fakat bu çıkar grubu olguları farklı süreçlerin sonucu olarak ortaya çıkabilir. Bu nedenle, "çoğulculuk" ve "korporatizm" sistemlerinin genel kabul gören temel özellikleri göz önüne alınmadan bu kavramları dikkatsizce kullanmak isabetli olmamaktadır.³⁸ Sözelimi, çoğu zaman çıkar grubu ile merkezi otorite arasında hemen hemen her yakın ilişki örüntüsünden korporatizm olarak söz edilmektedir.³⁹

Örneğin, alanında tek ve en önemli bir çalışmada, Türkiye'de çıkar grubu olgusunun devlet korporatizmi ile çoğulculuk arasında gidip geldiği ileri sürülmüştür.⁴⁰ Bu isabetli bir gözlem değildir. Yukarıda, çıkar grubu olgusunun niteliği ile devlet türü arasında yakın ilişki olduğunu belirtilmişti. Devletlilik derecesi, Türkiye'de, aralarında Fransa da olmak üzere Kara Avrupası'ndaki devletlerde olduğundan daha yüksek olmuştur,

36. G. Wilson, *Interest Groups*, s. 100. Ayrıca, bkz. A. G. Jordan and J. J. Richardson, *Government and Pressure Groups in Britain*, Clarendon Press, Oxford, 1987, s. 287.

37. Jack Hayward, "Interest Groups and the Demand for State Action", *State and Society in Contemporary Europe*'un içinde, Jack Hayward ve R. N. Berki, der., Martin Robertson, Oxford, 1979, s. 34. Korporatist devlet ve liberal-demokratik gelenek arasındaki başlıca fark için, bkz. Andrew Cox, "Neo-Corporatism versus the Corporate State", *The Corporate State. Corporatism and the State Tradition in Western Europe*'un içinde, Andrew Cox ve Noel O'Sullivan, der., Edward Elgar, Aldershot, İngiltere, 1988, s. 36-37. Geoffrey Alderman'a göre, İngiltere'de çıkar grubu olgusu, "siyasa önerilerinin birbirlerini karşılıklı etkilediği" bir işlevsel korporatizm olarak ifade edilebilir. [*Pressure Groups and Government in Great Britain*, Longman, New York, 1984, s. 140].

38. Williamson, *Corporatism in Perspective*, s. xii.

39. Leo Panitch, "The Development of Corporatism in Liberal Democracies", *Trends Toward Corporatist Intermediation*'in içinde, Schmitter ve Lehmbruch, der., s. 123.

40. Robert Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, 1984. Douglas A. Chalmers'in belirttiği gibi, bazı siyasal sistemlerde bağımlılık (dependency) örüntüsü yalnızca özel "al gülüm ver gülüm" şeklinde değil, aynı zamanda siyasi destek karşılığı yasal ve mali ayrıcalıklar tanınması biçiminde de ortaya çıkabilir. Bazen "korporatist" terimi, bu ikinci tür ilişkilerin bazıları, özellikle düşük bağımlılık ilişkileri, için kullanılmıştır. (Chalmers, "The Politicized State in Latin America", *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*'nin içinde, Malloy, der., s. 34). Bianchi, adığı eserinde, siyasi destek karşılığı yasal ve mali ayrıcalıklar tanınmasına "devlet korporatizmi", genel olarak bağımlılığın az çok zayıfladığı durumlara da "çoğulculuk" adını vermiştir. Biz bu çalışmamızda, hem çoğulculuğu hem de korporatizmi, farklı kamu politikaları yapma süreçleri olarak kullanıyoruz.

Dolayısıyla Türkiye, çoğulculuk ya da korporatizmin herhangi bir türünün ortaya çıkması açısından Fransa'ya göre daha az uygun bir ortamdır.⁴¹ Türkiye örnek olayını ayrıntılarıyla ele almadan önce değişik devlet-sivil toplum ilişkilerinin ve bu ilişkilerin ürünü olan çıkar grubu olgusu türlerinin tarihsel ve karşılaştırmalı olarak ele alınması, konunun daha açık seçik sunumunu olanaklı kılacaktır.

Batı Avrupa'da devlet ve çıkar grupları

Belirtilen çizgide tarihsel-karşılaştırmalı bir çözümleme için, Kenneth H. F. Dyson'ın geliştirdiği kavramsal bir modelden yola çıkmak uygun olacaktır.⁴² Dyson, değişik siyasal sistemlerin tarihsel evrimlerinin incelenmesi için tek boyutlu değil iki boyutlu bir model önermektedir. Dyson'a göre, söz konusu incelemenin, hem toplum yapısındaki evrimin (*Gemeinschaft*, topluluk, *community*'ye karşılık *Gesellschaft* toplum, *society*)⁴³ hem de siyasal sistemdeki evrimin (devletlilik olgusunun derecesinin) izlerini sürerek yapılması gerekir. Konuya böyle yaklaşmak gereklidir, çünkü, yukarıda da işaret edildiği gibi, genel olarak siyasal sistemin yapısı, özel olarak çıkar grubu olgusu, toplumun yapısı ile kanu otoritesinin algılanması arasındaki devam edegelen ilişkinin sonucudur. Bir toplumda bir siyasi gelenek bir kez yerleşirse sürüp gitme eğilimi gösterir. Bu nedenle, belirli bir yer ve zamandaki çıkar grubu olgusunu daha iyi anlayabilmek için bu ilişkinin tarih içindeki serüvenine bakmak zorunludur.

Bu bakış açısından, Joseph R. Strayer'in merkezi (centralized) feodalizm ile merkezi olmayan (decentralized) feodalizm arasında yaptığı ayırım uygun bir başlangıç noktasıdır.⁴⁴ İngiltere'de Ortaçağ dönemi, merkezi feodalizmin tipik örneğidir. O dönemde

41. Devletin, Türkiye'de Fransa'ya göre daha aşkın olması, aşağıda daha ayrıntılı bir şekilde irdelenmektedir.

42. Kenneth H. F. Dyson, *The State Tradition in Western Europe. A Study of an Idea and Institution*, Martin Robertson, Oxford, 1980, s. 48-78.

43. *Gemeinschaft* tipi toplumdaki *Gesellschaft* tipi topluma geçiş, ortak duygu ve gelenekler üzerine bina edilmiş topluluklardan bireyselliğe ve akılcılığa, doğuştan gelen statüden sonradan kazanılan statüye, kutsal-topluluk (komünal) yaşamdan seküler-örgütsel yaşama doğru bir değişimi ifade etmektedir. Bu tiplendirme Ferdinand Tönnies tarafından, *Gemeinschaft und Gesellschaft* (1984) başlıklı çalışmasında yapılmıştır. Bu çalışma, Charles Loomis tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve derlenmiştir: *Community and Society*, Harper and Row, New York, 1963.

44. Joseph R. Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton University Press, Princeton, 1970.

İngiliz kralları ve yerel seçkinler (baronlar) birbirlerinin haklarını savunurlardı. 14. yüzyılın başında, merkezi ve yerel yönetim yapıları arasında belirgin bir uyuma ulaşılmıştı. Krallık konseyinin gezgin yargıçları ile ilk aşama mahkemesinin (bidayet mahkemesi) şövalyeleri arasında yakın bir ilişki vardı, yerel kiliseler, kontluklar ve idari bölgeler (parlamentoya üye gönderen kentler) ortak bir kimlik duygusu olan bir yönetim sisteminin gelişmesine katkıda bulundular. Dolayısıyla burada, feodalizm yerine “ulusal bir sözleşmeden” söz etmeye başlanabilirdi.⁴⁵

Uluslararası sözleşme fikri, daha sonra, *Ständestaat* yani feodal zümrelerin yönetimi olarak uygulamaya geçirildi ve güçlendirildi. Gianfranco Poggi, *Ständestaat*'ın İngiltere’de uyarlaması sırasında, feodal zümre temsilcilerinin, tek tek feodal zümrelerin küçük siyasi ayrıcalıklarını aşabilmiş olduklarını ileri sürmüştür.⁴⁶ Bu *Ständestaat* sisteminde, etkili yerel seçkinler ve gruplar, merkezi otorite ile işbirliği örüntülerinin koşullarını belirlediler ve ülke yönetiminde üstlerine düşen sorumluluğu yüklendiler. Bu nedenle en başından beri karşılıklı temel haklar konusundaki anlaşmazlıkların giderek olumlu bir biçimde çözüme kavuşturulması sonucu bu konuda uzlaşmaya varmak mümkün oldu. Anlaşmazlıklar, ilgili tarafların birçok kez konuyu ele alıp görüşmesi, yani “siyaset” yoluyla çözüldü.⁴⁷

Dolayısıyla, İngiltere’de feodal toplum ortadan kalktıktan sonra, siyasi yönden etkili bir parlamento ortaya çıktı. Bu parlamento giderek krala ait olan hak ve imtiyazları devraldı. Bu durumun sonucu olarak, İngiltere’de siyasal hayata damgasını vuracak bir kamu bürokrasisinin dal budak salması olgusu ile karşılaşılmadı. Esnek bir yapıya sahip olan parlamentoda siyasi uyum görüşmeler yoluyla sağlandı. Giderek, kurumlar arasında, yani parlamento ile kamu bürokrasisi arasında yetki paylaşımı anlayışı yerine sorunların parlamento bünyesinde karşıt görüşlerin tartışılması yolu ile çözüme ulaştırılması anlayışı benimsendi. “Politik dünya görüşleri”, belli kurumların ideolojik görüşleri ya da anayasalar kanalı ile teminat altına alınan ilkeler çizgisinde değil, kuralların siyasal arenada yarışan rakipler tarafından bir ölçüde serbestçe

45. Reinhard Bendix, *Kings or People. Power and the Mandate to Rule*, University of California Press, Berkeley, 1978, s. 193-195.

46. Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State. A Sociological Introduction*, Hutchinson, Londra, 1978, s. 44.

47. Metin Heper, “The State and Public Bureaucracies: A Comparative and Historical Perspective”, *Comparative Studies in Society and History*, 27 (1985), s. 98.

yorumlanabildiği, müzakere edilebildiği ve bir sonuca varıldığı bir siyasal hayat biçiminde şekillendi.⁴⁸

Bu tür siyasal sistemlerde, devlet temelde Weberyen bir biçimde, yani toplumun talep ve tercihlerini doğrudan belli politikalara dönüştüren bir kurum olarak ortaya çıkmıştı.⁴⁹ Diğer bir deyişle, ilgili siyasal kararlar, belli devlet normlarının süzgecinden geçirilerek değil, yalnızca mevcut, uygulamaya dönük (prosedürel) kurallara uygun biçimde alınmıştır. Çünkü bu siyasal sistemlerde devlet normlarının kaynakları, temelde feodal zümreler arasındaki ilişkilerin yol açtığı gereklilikler ve kamu örgütlerinde daha çok uzmanlaşma idi; kontrol ve düzen ihtiyacı ve önemli kalkınma, çağdaşlaşma ve dış politika sorunları değildi. Bu durumun sonucu olarak bu siyasal sistemlerde, ancak bazı kamu kurumlarında, *siyasal seçkinlerden* bağımsız çalışma eğiliminde olan az sayıda memur vardı; bu siyasal sistemlerde ortak ideolojik anlayışları çerçevesinde toplumu ve siyasal hayatı denetleyen, istedikleri yöne çekmeye ya da dönüştürmeye çalışan bir *devlet seçkinleri* zümresine rastlanmadı.

Merkezi olmayan feodalizme gelince, buna en iyi örnek Fransa'dır. 9. ve 10. yüzyıllar arasında Fransa'da yetkinin feodal çizgide desentralizasyonu başka ülkelerdeki duruma kıyasla daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştı.⁵⁰ Kral ile yerel asilzadeler arasında, sonunda XVI. Louis'nin mutlakiyet rejimine yol açan (1643-1715) sürekli bir mücadele cereyan etti. Ancak Fransa'da merkezi ve yerel yönetim kurumları arasındaki anlaşmazlıklar kolay kolay giderilmedi. 18. yüzyılın sonlarına doğru, Fransa'da yerel meclislerin (*parlements*) üyeleri, siyasal ve ekonomik yenilikçilerin –Turgot'ların, Necker'lerin ve diğerlerinin– kellelerini istemeye devam ettiler. Süreç içinde, siyasetin “karmızı çizgileri”ni belirleyen bir devlet olgusu ortaya çıktı.

Sonuç olarak, Fransa'da sözelimi milliyetçilik demokrasiden daima daha önemli bir norm oldu.⁵¹ İngiltere'de anlaşmazlıklar siyasal rakiplerin defalarca tartışmaları sonucu, yani *siyaset*

48. Dyson, *The State Tradition in Western Europe*, s. 62-67.

49. Richard Scase, "Introduction", *The State in Western Europe*'un içinde, Richard Scase, der., Croom Helm, Londra, 1980, s. 11.

50. Samuel E. Finer, "State and Nation Building in Europe: The Role of the Military", *Formation of National State in Western Europe*'un içinde, Charles Tilly, der., Princeton University Press, Princeton, 1975, s. 126.

51. David Thompson, *Democracy in France. The Third and Fourth Republics*, Oxford University Press, Londra, 1958, s. 146.

yöntemi ile, çözüme ulaştırıldığı halde, Fransa'da siyasal rakipler feodal zümreler olarak örgütlendiler ve anlaşmazlıklarını yasa ve anayasaya gönderme yaparak, yani *hukuk* temelinde çözüme ulaşturmaya çalıştılar.

Merkezi olmayan feodalizmin mirasına sahip ülkelerde, feodal düzen ortadan kalktıktan sonra, yerini siyasi yönden etkili *parlamento* değil *güçlü yürütme* aldı. Üzerlerinde uzlaşılması hemen hemen olanaksız konularda anlaşmazlıkların devam etmesi nedeniyle, *siyaset* yöntemi sorunun üstesinden gelmede yetersiz kaldı. *Hukuk* yöntemi çare olarak görüldü ve zümresel çıkarlar ve genel kamu çıkarı yasalaştırıldı. Çatışan tarafların, aralarındaki anlaşmazlıkları dinamik bir şekilde, yani süreç içinde görüşerek ve uyuşarak giderememeleri, hiyerarşik yürütme yetkisi ilkesine ve *Sachlichkeit* idealine, yani tarafsız bir yürütmeye (*executive*), ihtiyaç olduğu düşüncesinin yerleşmesine yol açtı. Karşıt görüşlere saygılı bir siyaset anlayışı çerçevesinde çeşitli istekleri bağdaştırmaya çalışmak yerine en "doğru"yu bulup bunu karşıtlara empoze etmek (zorla kabul ettirmeye çalışmak) tercih edildi. Siyaset, göreve, kamu hizmetine, uygulamaya ilişkin kurallara ve hızlı ve verimli çalışmaya odaklanmış, akılcı, tarafsız bir kurumsal değerler yelpazesi odaklı bir etkinlik olarak algılandı.⁵²

Bu tür siyasal sistemlerde devlet, Weberyen-Hegelci karışımı bir olgu olarak ortaya çıktı.⁵³ Devlet, temelde toplumun istek ve tercihlerini doğrudan belli politikalara dönüştüren bir kurum değildi. Karşıt görüşlere saygılı bir siyaset anlayışı çerçevesinde çeşitli istekleri bağdaştırmaya çalışmaya odaklanılan siyasal sistemler ile kıyaslandığında, en "doğru"yu bulup bunu karşıtlara dayatmaya odaklanılan söz konusu siyasal sistemlerde genel çıkara ilişkin normların kapsamı daha geniştir. İkinci tür siyasal sistemlerde söz konusu devlet normlarının kaynakları, yalnızca devletlerarası ilişkilerin gereklilikleri ve kamu örgütlerinde gitgide artan uzmanlaşma gereği değil aynı zamanda kritik çağdaşlaşma ve gelişim sorunları idi. Devlet seçkinleri, toplumu ve siyasal hayatı denetlemek, belli bir yöne çekmek ya da tamamen dönüştürmek istedikleri zaman kolayca ortak bir ideolojik çizgide anlaşabiliyorlardı.

52. Dyson, *The State Tradition in Western Europe*, s. 63, 65, 69.

53. Daha sonra Hegel'ci özellikler, Fransa'daki gibi, yürütücü düşünce yapısının bürokratik seçkinler tarafından belirlenmesi ölçüsünde arttı, Weberyen özellikler ise, Almanya'daki gibi, siyasi partilerin devlet normlarının da taşıyıcısı olması ölçüsünde güçlendi.

Bekleneceği gibi, bu birbirinden farklı gelişim süreçlerinin çıkar grubu olgusuna etkileri farklı oldu. İki tür çıkar grubu olgusu arasındaki farklılık, "devletin toplumsallaşması"na karşılık "toplumun tabakalaşması" olarak tanımlandı.⁵⁴ İngiltere'de, siyasetin anlaşmazlıkları giderme aracı olarak oynadığı önemli rol ve parlamentonun siyasal hayatta egemen konumu, Philippe C. Schmitter'in terimleri kullanılacak olursa,⁵⁵ "gönüllü, rekabetçi, eşitlikçi örgüt yapısına sahip, kurucularının özgür iradesi ile oluşturulmuş çok sayıda çıkar grubunun" ortaya çıkmasına yol açtı. Bu çıkar grupları, kamu politikalarını ve uygulamalarını özgürce etkileyebilirdi;⁵⁶ yasal (*de jure*) yetki ile donatılmalarına gerek yoktu. Üst düzey kamu görevlileri ile ilgili olarak yapılan karşılaştırmalı bir araştırmada, İtalyan, Hollandalı, İsveçli ve Alman meslekdaşları ile karşılaştırıldığında İngiliz üst düzey kamu görevlilerinin çıkar gruplarından en az tedirgin oldukları görüldü. İngiltere'de kulis faaliyetlerine kuşku ile bakılmadı.⁵⁷

İngiltere'de, çıkar grupları ile hükümet arasındaki ilişkiler, esnek, rekabetçi ve çoğulcu bir pazarlık süreci görünümü verdi.⁵⁸ Çıkar grupları ile yapılan resmi ve örgütlü ilişkiler meşru kabul edilmedi.⁵⁹ İngiltere'de ekonomi çıkar gruplarının, hükümetin ilgili politikalarının formüle edilmesine resmen katılmasını öngören neo-korporatist yaklaşımın, daha önce değinilmiş bulunan, seçilmiş kurumların sınırsız egemenliğe sahip olması gerektiği ilkesi ile çeliştiği sonucuna varıldı. Dolayısıyla, bu konuda hükümet, işveren kuruluşları ve işçi sendikaları arasında üçlü bir düzenlemeye gidilmesi mümkün olmadı. Avrupa'daki benzerlerine kıyasla, İngiltere'deki Ulusal Ekonomik Kalkınma Konseyi'nin (*National Economic Development Council*),

54. Dyson, *The State Tradition in Western Europe*, s. 285.

55. Philippe C. Schmitter, "Still the Century of Corporatism?" *Review of Politics*, 36 (1974), s. 85-131.

56. Robert Salisbury, "Interest Groups", *Handbook of Political Science, Cilt IV, Nongovernmental Politics*'in içinde, Fred I. Greenstein ve Nelson W. Polsby, der., Addison-Wesley, Reading, Massachusetts, 1975, s. 181.

57. Samuel Eldersveld, Sonja Hubee-Boonzaaijer ve Jan Kooiman, "Elite Perceptions of the Political Process in the Netherlands, Looked at in Comparative Perspective", *Mandarins in Western Europe. The Political Role of Top Civil Servants*'in içinde, Mattei Dogan, der., John Wiley, New York, 1975, s. 149-150.

58. Dyson, *The State Tradition in Western Europe*, s. 66; Hayward, "Interest Groups and the Demand for State Action", s. 34.

59. Salisbury, "Interest Groups", s. 216. Burada, resmi ve örgütlü çıkar grubu-siyasi parti ilişkisi değil, hükümet ile çıkar grupları arasındaki korporatist ilişki kastedilmektedir.

politika belirlenmesine katkısı oldukça sınırlı kaldı.⁶⁰ Margaret Thatcher'ın başbakanlığı döneminde, İngiltere'de devletin "daha güçlü" hale geldiği söylenebilir, fakat bu ülkede devlet toplumdan bağımsız belirlenmiş ideolojik temeller üzerine bina edilmemiştir.⁶¹ İngiltere'de devlet-çıkarcı grubu ilişkisi, makro-korporatizm değil, bürokratların sanayi ya da ilgili firmalar hakkında içeriden bilgi edinmesini gerekli kılan mezzo- ve mikro-korporatizm idi.⁶² Fakat bu gereklilik, resmi görüşmelere ve ortak kararlara değil, çıkar grubu üyeleri, kamu görevlileri ve bakanlar arasında, "telefonla, öğle yemeklerinde ya da Londra klüplerinde" düzenli olarak, bazen her gün, gayriresmi görüş alışverişi şeklinde idi.⁶³

İngiltere'de, bu tür gayriresmi görüşmeler yoluyla, çıkar grupları hükümete ulaştı ve kendilerini samimi olarak kullak veren kamu yöneticileri buldu. Kıta Avrupa'sında ise, devlet daha baştan, çıkar gruplarının çoğulcu bir yapı şeklinde ortaya çıkmasını önledi. Tarihsel süreç içinde, feodal zümrelerin çıkarlarının toplumsal sistem ile örtüştüğü ve zümresel planda temsil edildiği birinci aşamayı,⁶⁴ 19. yüzyılın başlarında "liberal bir ara dönem" izledi; bu ara dönemde temsil bireysel düzeyde yürütüldü; örgütlenme tamamen gönüllü idi, örgütlü ve muntazam bir şekilde yürütülen bir etkinlik değildi.⁶⁵ Çıkar grubu olgusunun bu şekilde devam etmesi uzun sürmedi. Gerek Bismarck gibi devlet adamları gerekse Katolik korporatist yazarlar olsun sağdaki gelenekçiler, liberal piyasanın toplumu böldüğü ve devrimci ideolojileri körüklediği sonucuna vardılar.⁶⁶ Çözüm, "Ortaçağ loncasının olumlu özelliklerini

60. Dyson, *The State Tradition in Western Europe*, s. 66; Hayward, "Interest Groups and the Demand for State Action", s. 34.

61. Cawson, *Corporatism and Political Theory*, s. 51.

62. A.g.e., s. 62-64.

63. G. Wilson, *Interest Groups*, s. 82.

64. Alessandro Pizzorno'nun kaydettiği gibi, "feodal zümrelerin bir bütün olarak temsil edildiği durumda, temsil edilen çıkarlar, tanımı gereği 'özel' çıkarlar idi. Genel çıkarın tek gözeticisi, daha önce belirli bir bölgede belirli bir özel çıkarın sahibi olan egemen güç idi. Meşruiyetini dinden alan Monarşi, genel çıkarı temsil etmesi dolayısıyla meşruiyet kazanan devlet kavramını dışlamıştı." (Pizzorno, "Interests and Parties in Pluralism", *Organizing Interest in Western Europe*'un içinde, Berger, der. s. 256).

65. Berger, "Introduction", A.g.e.'nin içinde, s. 14.

66. Charles Maier, "Preconditions for Corporatism", *Order and Conflict in Contemporary Capitalism. Studies in the Political Economy of Western European Nations*'in içinde, John H. Goldthorpe, der., Clarendon Press, Oxford, 1988, s. 41. Birinci baskı 1984.

canlandırma aracı gibi görülen”⁶⁷ korporatizm idi. Dayanışma, sınıf yerine göreve ya da mesleğe bağlılık ile sağlanacaktı.⁶⁸ Korporatizm toplumun katmanlaşmasına yardım etti. Çıkarlar arasında *arabuluculuk* (intermediation), çıkarların *temsili*-nin yerini aldı. Gene Schmitter’in terimleriyle ifade edilecek olursa,⁶⁹ “birkaç tekçi, zorunlu, rekabetçi olmayan, hiyerarşik yapıya sahip çıkar grubu birliği” devlet ile çeşitli çıkar grupları arasında aracı rolü oynadı.

Meslek kuruluşlarının başkanlarının ekonomik karar alma sürecine *yasal* katılım haklarının resmen tanınmasına paralel olarak, bu başkanlar, çıkar grupları ile devlet arasında arabuluculuk yapmaya çalıştılar. Dolaylı olarak biçimlendirilmiş değil, doğal olarak var olduğu düşünülen (fitri, *inherent*) bir kamu yararı anlayışının, ortak kararları şekillendireceği bekleniyordu. Karar vermeyi, siyasi değil, doğruluğu kendinden menkul anlamında akılcı bir etkinlik olarak görme eğilimi vardı. Bazı alanlarda, yani dağıtımdan ziyade üretim alanında, temelde sektörel çıkarları destekleyecek değil, genel ve sektörel çıkarları en uygun hale getirecek kararların verilmesine çaba gösteriliyordu. Hükümette ve kamu bürokrasisinde, her işi biraz bilenlere değil (*generalist*), belli konuları iyi bilenlere, yani uzmanlara (*specialist*), önem veriliyordu. Hükümetteki ve kamu bürokrasindeki uzmanlar çıkar grubu örgütlerindeki meslektaşlarıyla düzenli olarak bir araya gelme ve ortak karar alma ihtiyacını hissediyorlardı.

Osmanlı’da ve Cumhuriyet döneminde devlet ve çıkar grupları

Ortaçağ İngiltere’sinde merkezi feodalizm, kıta Avrupası’ndaki pek çok ülkede ise merkezi olmayan feodalizm hüküm sürerken Osmanlı-Türk devletinde bürokratik merkezcilik kurumsallaşmıştı. Osmanlı-Türk siyasal sistemi, feodal sistemlerde rastlanılan durumun aksine, merkezi otoriteye karşı koyacak bir toplumsal güçten yoksundu ve bu nedenle bürokratik-merkezci bir şekil almıştı.

Osmanlı İmparatorluğu’nun kurulmasında ordu önemli bir rol oynamıştı. Bu nedenle, asayişin korunması, daima bir devlet normu olarak vurgulandı. Osmanlı devlet adamları, imparatorluğu

67. Williamson, *Corporatism in Perspective*, s. 29.

68. A.g.e.

69. Bkz. yukarıda 52. not.

sürekli iç ve dış düşmanlara karşı koruyarak yıkılmaktan korumaya odaklanmışlardı. Bu nedenle, gitgide çoğu zaman abartılı bir biçimde isyan ve ihanet korkusuna kapıldılar. Bu durum onların, ayırın yapmaksızın tüm sektörel çıkarların temsilcilerine karşı olumsuz tavır almaya itti.⁷⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet, sivil toplum unsurları ile arasına daima mesafe koyabilirdi. Çünkü Osmanlıların altın çağında (15. yüzyılın ortalarından 16. yüzyıla kadar), Osmanlılar çoğunlukla düşmanlarına üstün geldiler, gerileme döneminde ise (16. yüzyılın ortalarından 19. yüzyıla kadar) ülkelerini ekonomik yönden geliştirmek yerine siyasi, idari ve kültürel yönden yenilemeye çalışarak bu gerileme sürecini durdurmaya çabaladılar. Her iki tür çabanın da sonucu, Osmanlı devlet adamlarının toplumsal grupları harekete geçirmek, dolayısıyla bu gruplar ile işbirliği yapmak ve onaylarını almak zorunda kalmamaları oldu.⁷¹

Bu durumun sonucu olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet ile sivil toplum arasında yakın bir ilişki kurulması ihtiyacı duyulmadı. Uzunca bir süre, devlet ile tebaa arasındaki ilişki tebaayı askere alma ve tebaadan vergi toplama etkinlikleri ile sınırlı kaldı.⁷² Öte taraftan devlet ile toplum kesimleri arasında zaten sürekli bir çekişme olamazdı; çünkü güç orantısız bir şekilde devletin elinde idi.

Osmanlı'da lonca sistemi de sivil toplum işlevi görmedi. Loncalar, devlet ile tebaa arasında idari bir bağ işlevi görüyordu. Loncaların yöneticileri (kethüdalar ya da kâhyalar), genellikle lonca üyelerinin sözcüsü değil devletin temsilcileri idi; nitelikten genellikle emekli devlet memurları arasından seçilerek atanırlardı.⁷³

Eğer bir lonca üyesi çok zenginleşirse, artık esnaf olarak kalamazdı; tüccar olmak zorunda idi. Çünkü, artık serveti paraya çevrildiği için devlet tarafından daha kolay kontrol

70. Şerif Mardin, "Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics?" *Deadalus*, 102 (1973), s. 293.

71. Kıta Avrupası'nda, buna zıt bir evrim modeli için, bkz. Charles Tilly, "Reflections on the History of European State-Making", *The Formation of National State in Western Europe*'un içinde, Tilly, der., s. 21 ve devamı; aynı yazar, *Coercion, Capital and European States, AD 990-1990*, Basil Blackwell, Oxford, 1990, s. 84 ve devamı.

72. Kemal H. Karpat, "Structural Change, Historical Stages of Modernization and the Role of Social Groups in Turkish Politics", *Social Change and Politics in Turkey. A Structural-Historical Analysis*'in içinde, Kemal H. Karpat, der., Brill, Leiden, 1973, s. 29.

73. Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, I (1970), s. 28-50.

edilebilirdi.⁷⁴ Kaldı ki ekonomik yaşamda, toplumun en marjinal kesimini oluşturan gayrimüslimler etkindi. Gayrimüslimler, gene devletten topluma doğru tek yönlü bir köprü görevi gören kendi *millet* sistemleri altında örgütlenmişlerdi. Bu toplulukların dini liderleri, başında bulundukları dini-etnik toplulukların yönetiminde devlete yardımcı olarak çalışırlardı.⁷⁵ Yerel düzeydeki eşraf, bir kimsenin doğuştan ait olduğu sayılan soylular zümresi oluşturmazdılar. Devlet işlerinde bir ölçüde söz sahibi olabilecek bir aristokrasi de olamadılar.⁷⁶ Eşraf, kendi aralarında, *Ständestaat* (hanedanlar yönetiminin) doğmasına yol açabilecek yatay bağlar oluşturma çabası göstermedi. aksine, devlet ile aralarında düşey bağlar kurmayı tercih etti. Kâr getiren girişimlerle değil, iltizam (devlet adına tebaadan vergi toplama ve toplanan vergilerden pay alma) ile ilgilendi.⁷⁷

Sonuç olarak, Osmanlılarda devlet, ne "toplumun siyasi örgütü olarak devlet" ne de korporatist bir devlet idi. Aksine, iki kutuplu bir yönetim biçimi ile karşılaşıldı. Koşullar, ne yarışmacı bir siyaset tarzına ne de korporatist siyaset tarzına uygundu. Benimsenen yönetim modeli, hiyerarşik bir yapı idi; tüm yetkiler devlette toplanmıştı. Batı Avrupa'da benimsenen ve Pius XI tarafından, *Encyclical Quadragesimo Anno*'da sözü edilen,⁷⁸ bir kimsenin kendi girişimi ve çabası ile başarabileceklerinin ondan alınıp topluluğa verilmemesi gerektiğini içeren yetki ikamesi ilkesi hem Osmanlı İmparatorluğu'na hem de daha sonra Cumhuriyet'e yabancı kaldı. Osmanlı'da 19. yüzyılın ortalarından itibaren, özel girişimciliğe ihtiyaç olduğu anlaşıldı, fakat devlet bu tür faaliyetlerin yakından denetlenmesi gerektiğini düşündü. Devlet ile tebaa arasında aracı rolü oynayan kesimler bir toplumsal zümre gerekli görüldü, fakat bu zümre devletten bağımsız olmamalıydı.⁷⁹

74. Şerif Mardin, "Turkey: The Transformation of an Economic Code", *The Political Economy of Income Distribution in Turkey*'nin içinde, Ergun Özbudun ve Aydın Ulusan, der., Holmes ve Meier, New York, 1980, s. 25.

75. Kemal H. Karpat, "The Ottoman Views and Policies toward the Orthodox Christian Church", *Greek Orthodox Theological Review*, 31 (1986), s. 131-155.

76. Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire: With Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, 2 (1980), s. 87-8. [Çevirisi bu kitapta bölüm I]

77. Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, 11 (1969), s. 266.

78. Alfred Stepan, *The State and Society. Peru in Comparative Perspective*, Princeton University Press, Princeton, 1978, s. 35.

79. Mardin, "Turkey: The Transformation of an Economic Code", s. 25.

Yüzyılın sonunda, çağdaş Türk milliyetçiliğinin önde gelen ideoloğu Ziya Gökalp, başlıca üç tür toplumsal grup olduğunu ileri sürdü: aile, sivil toplum ve devlet. Bunlar arasında en önemlisi devletti, çünkü başlı başına bir amaç idi. Durum gerektirdiğinde aile sivil toplumun, sivil toplum da devletin denetimi altına girmeliydi.⁸⁰ Atatürk, farklı çıkarları bulunan toplumsal sınıflar olgusunu reddetti.⁸¹ Bu görüş, 1945 yılında çok partili sisteme geçilmesinin ardından ortaya çıkan devletçilik karşıtı siyasi partiler tarafından bile paylaşıldı. Demokrat Parti'nin (1945-1960) kurucularından Fuad Köprülü de şu görüşü ifade etti: "Toplumsal sınıfların birbiriyle bağdaştırılamaz çıkarları olmasını ve bu nedenle birbirleriyle mücadele etmek zorunda kalmasını kabul edemeyiz."⁸² Bu görüşü, devletçilik karşıtı siyasi parti olan Adalet Partisi de (1964-1980) benimsedi.⁸³

Sonuç olarak, devlet 19. yüzyılın ortalarından itibaren ekonomik kalkınmaya önem vermeye başladığında, bunu merkezîyetçi yönetim ile sağlamaya çalıştı. Kalkınmanın devlet ilkelerinden biri olarak benimsenmesi bile, devlet seçkinlerini, sivil toplum unsurları ile organik bağ kurulması gerektiği noktasına getirmeye yetmedi. Devlet, sivil toplumda hiçbir müttefiki olmaksızın etkinliklerine devam etmeyi sürdürdü. Bunu "kendisine yeni görevler yaratarak" yaptı.⁸⁴

Böylece, 19. yüzyılın ortalarından itibaren, çeşitli odalar halinde örgütlenen çıkar grupları, geleneksel loncaların değiştirilmiş bir modeli olarak, yani devletin uzantıları gibi, ortaya çıktı. Tanzimat döneminde (1839-1876) ve daha sonra meslek örgütlerinin yanı sıra hükümetin denetiminde danışma organları olarak etkinlik gösteren çeşitli odalar kuruldu. Bu kuruluşların, ticareti ve daha sonra sanayiye geliştirmek amacıyla, Ticaret Bakanlığı ile yakın işbirliği içinde çalışmaları beklendi.⁸⁵

Cumhuriyet döneminde de, özellikle 1923-1945 tek parti döneminde, odaların benzer bir rol oynaması istendi. 1924 yılında

80. Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, s. 97.

81. A.g.e., s. 101.

82. Alıntı:A.g.e., s. 104-105.

83. A.g.e.

84. Faruk Birtek, "The State and Transition to Capitalism in England and Turkey: A Social-Structural Model", yayımlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley, 1978, s. 151.

85. Ayşe Öncü, "Cumhuriyet Döneminde Odalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 50 (1984), s. 1567-1568.

çıkarılan bir yasa da, odalar “genel çıkara hizmet eden kurumlar” olarak tanımlandı. Ticaret ve sanayinin gelişmesine yardım edecek etkinliklerde bulunmaları beklendi. Ticaret ve Sanayi Odası genel sekreteri, Ticaret Bakanlığı’ndan bir memur olacaktı.⁸⁶ 1943 yılında çıkarılan bir başka yasanın gerekçesi de şöyle özetlendi: “Geçirmekte olduğumuz kriz yılları, Türkiye’de işadamları ve sanayicilerde mesleki ahlâk ve disiplin eksikliğini gösterdi. Çok iyi bilinmektedir ki özel sektör bu etik değerlere sahip olsa, bu onları genel çıkarları gözeterek çalışmaya teşvik eder.”⁸⁷ Bu yasa ile Ticaret Bakanlığı’na ihtiyaç olan yerlerde oda kurma yetkisi verildi. Bakanlık, ayrıca, odaların yetkilerini artırabilir ya da kısıtlayabilir, odaları feshedebilir ve yeni üyeler seçtirerek yeniden kurabilirdi.⁸⁸

Cumhuriyet döneminde odaların hükümetin ek bir organı gibi algılandığı, 1950 tarih ve 5590 sayılı yasanın Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği’ni (TOBB) düzenleme biçiminde de açıkça görülmüyordu. 62. maddede, TOBB’un görevleri sıralanıyordu. Söz konusu kuruluşun, “yasa ile kendisine verilen başka görevleri yerine getirmek ve Türkiye Büyük Millet Meclisi ya da Bakanlık Komisyonları tarafından talep edilmesi halinde, ekonomik konularda danışmanlık yapmakla” ve “İktisat ve Ticaret Bakanlığı tarafından verilebilecek diğer görevleri yerine getirmekle” yükümlü olduğu hükmü getiriliyordu.⁸⁹

1950 yılında Demokrat Parti’nin iktidara gelmesiyle, Türkiye’nin siyasal hayatı bir süre görece liberal bir döneme girdi. Hükümetin odalar üzerindeki resmi denetimi biraz gevşetildi. İktisat ve Ticaret Bakanlığı’nın vesayeti kaldırıldı. Odalar artık kendi genel sekreterlerini kendileri atayabileceklerdi.⁹⁰ 1961 Anayasası da, dernek kurma özgürlüğü de dahil olmak üzere temel hak ve özgürlüklerin kapsamını genişletti. Hükümetin bu gelişmelere tepkisi, odaların resmi denetimi yerine gayriresmi denetimini benimsemek oldu. 1950’lerde, Demokrat Parti’yi destekleyen odaların üyeleri ödüllendirilirken partiye karşı olan odalar baskı altına alındı. İzleyen

86. A.g.e., s. 1569.

87. A.g.e., s. 1570.

88. A.g.e.

89. Kemali Saybaşı, “Chambers of Commerce and Industry, Political Parties and Government: A Comparative Analysis of the British and the Turkish Case”, *Studies in Development* (Ankara), 11 (1976), s. 122.

90. Öncü, “Cumhuriyet Döneminde Odalar”, s. 1571.

20 yıl boyunca Adalet Partisi de benzer bir politika benimsedi.⁹¹ Adalet Partisi hükümetleri, sadece kendilerine muhalefet edilemeyeceğini düşündükleri zaman odalarla zirve toplantıları yaptı.⁹² "Yalnızca bu amaçla kurulmuş yarı resmi örgüt oldukları için"⁹³ odaların görüşünü aldı, fakat odaların görüşleri kendi görüşleriyle çelişiyorsa onları dikkate almadı. Adalet Partisi liderleri, 1972 yılında, hayli kısıtlayıcı bir Dernekler Yasası'nın çıkmasına yardımcı oldu. 1960'ların sonunda, parti sözcüleri, o yıllarda, gerçek bir çoğulcu rejimin ortaya çıkmadığını, aksine anarşiye sürüklenilmesi tehlikesinin arttığını ve devletin yetkilerine meydan okumanın başladığını ileri sürmüşlerdi.⁹⁴ 1972 yasasının verdiği yetkilerle donatılan Adalet Partisi hükümetleri, odaları sindirmeye devam etti. Odaların, ithalat fiyatlarını kontrol ve tescil etmek gibi bazı yetkileri kaldırıldı; zaman zaman bazı odalar feshedildi.⁹⁵

Sonuç olarak, bazı Avrupa ülkelerindeki gibi, Türkiye'de de çıkar grubu örgütlerine izin verildi, fakat Türkiye'de bu düzenlemenin altında yatan amaç, bu örgütlerin başkanlarının ekonomik konularda devlet ile özel sektör arasında arabuluculuk etmelerini sağlamak değil, onları siyasi yönden kontrol etmektir.⁹⁶ *Parentala* ilişkisinin bu Türk modeli Şerif Mardin tarafından şöyle anlatılmıştır:

... Cumhuriyet döneminde merkezi toplumsal yapılaşma daima siyasi bir yapılaşma oldu, önde gelen sanayiciler ve işadamları, geleneksel Osmanlı sistemindeki tefeciler gibi, kolayca kontrol edilebildi. Kapitalist girişimci buzdağının tepesindeki birkaç büyük sanayici ve işadamlarının sistemde bir rol oynamasına izin verildi, çünkü bunlar devlet tarafından kolayca yönlendirilebiliyorlardı.⁹⁷

91. Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, s. 115.

92. Saybaşı, "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties, and Government", s. 129.

93. Ural Ayberk ve Emre Boduroğlu, "Turkish Interest Groups Facing the European Community", *Yapı Kredi [Bank] Economic Review (Istanbul)*, 3 (1989), s. 142.

94. Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, s. 115.

95. Saybaşı, "Chambers of Commerce and Industry, Political Parties, and Governments", s. 131.

96. Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze kadar, her ikisi de 1970 yılında kurulan Sanayi Odaları İşbirliği Teşkilatı ve Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği dışındaki bütün çıkar grubu örgütleri, ya devlet tarafından ya da devlet desteği ile kurulmuştur. Bkz. Kemali Saybaşı, "Türkiye'de Özel Teşebbüs ve Ekonomi Politikası", *Gelişme Dergisi* (Ankara), 13 (1976), s. 83.

97. Mardin, "Turkey: The Transformation of an Economic Code", s. 37.

Durum, gönüllü çıkar grubu örgütleri için de aynı idi. 1981 yılında, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) Başkanı'na, işverenlerin isteklerini neden açık bir şekilde ve doğrudan doğruya dile getirmedikleri sorulduğunda, başkan şunları söyledi:

Bu ülkede felsefemiz her zaman "Devlet Baba"yı her şeyin üstünde tutmak, ona meydan okumaktan kaçınmak, ona rağmen değil onunla birlikte bir ekonomi politikası yürütmek olmuştur. ... Özel sektörün kamu görevine aday olmaktan çekinmesi, "Devlet Baba"ya karşı çıkmama anlayışından, devletin hâlâ etkili olduğu ve devleti yalnız [kendi halinde] bırakmanın kendileri açısından iyi olacağı inancından kaynaklanmaktadır.⁹⁸

Türkiye'de, hükümetler çıkar gruplarına danışmadığı için bu grupların ekonomik karar verme sürecine etkisi olmadı. Beş yıllık planların hazırlanması sırasında bile görüşlerine itibar edilmedi.⁹⁹ Dolayısıyla, özel sektörün üyeleri, kendi çıkar grubu örgütlerini atlayarak *bireysel* olarak devlet ile *clientela* ilişkileri kurmaya çalıştılar. Bürokrasi ile "sorunsuz" bir ilişki kurmak amacıyla kıdemli bürokratları kendi bünyelerine katmak için büyük çabalar harcadılar.¹⁰⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de Türkiye'de çıkar grupları, devlet tarafından yakından denetlendiler. Türkiye'de devlet-çıkâr grubu ilişkisi, Andrew Cox'ın terimleriyle,¹⁰¹ devlet korporatizmi, neo-korporatizm ya da çoğulculuk değil "tektarafılık" (monism) olarak tanımlanabilir. Türkiye'de devlet, "en doğru politikanın ne olduğunu ben bilirim" tavrını sürdürdü; sivil toplum unsurlarını karar mekanizmasının dışında bırakmak güç olmadı; sivil toplum unsurlarının hükümete politika geliştirmede katkıda bulunmasına ihtiyaç duyulmadı; devlet kendini sivil topluma karşı sorumlu hissetmedi.

Devletin sivil topluma bu mesafeli yaklaşımı ve sivil toplumun devlet karşısında güçsüzlüğü, çıkar grubu olgusu ile ilgili tek tarafılık modelinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Çok partili sisteme geçilmesi, devlet-çıkâr grubu ilişkisinin

98. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Walkington, İngiltere, 1985, s. 103.

99. Saybaşı, "Türkiye'de Özel Teşebbüs ve Ekonomi Politikası", s. 91.

100. Fehmi Yavuz, "Özel Teşebbüs ve Planlı Kalkınmamız", *Doç. Dr. Cem Sar'a Armağan*'ın içinde, der. yok. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1972, s. 641.

101. Cox, "Neo-Corporatism versus the Corporate State", s. 46.

Türkiye'deki bu kendine özgü özelliğini değiştirmede. Bunun nedeni, Türkiye'de devlet seçkinlerinin demokrasiyi farklı algılama biçimi ve bunun Türk siyasetine etkisi idi. 18. yüzyılın sonundan itibaren benimsenen savunmacı/korumacı çağdaşlaşma stratejisi, Batılılaşmayı Osmanlı-Türk devlet seçkinlerinin reform gündeminin en önemli maddesi haline getirdi. Batılılaşma, diğerlerinin yanı sıra, demokrasi anlamına da geldi.¹⁰² Ancak, toplumsal grupların gelişmesi sonucu değil de devlet seçkinlerinin bilinçli kararı ile benimsenmiş bir demokrasi, sektörel çıkarların uzlaştırıldığı bir siyasal sistem gibi algılanamazdı. Osmanlı döneminde, siyasal açılım, devlet seçkinlerinin Sultan'ın kişisel yönetiminden bağımsız olması, Cumhuriyet döneminde demokrasi ise aydın-bürokrat seçkinlerin (devlet seçkinleri) "çoğunluğun mutlakiyetçiliğinden" bağımsız olması gibi düşünüldü; söz konusu aydın-bürokrat seçkinler, rasyonel akıl yürütme ile ülke için en doğru olan politikaları saptayabileceklerdi. Uzun süre, fiilen baskı altında tutulmasa bile, aydın-bürokrat seçkinlerin hegemonyası altında tutulmak istenen halkın temsilcileri (siyasal seçkinler), zaman zaman bu hegemonya çabalarına aşırı meydan okuyan ya da tümüyle sorumsuz tavırlar aldılar, bu da devlet seçkinlerinin onlara karşı önyargılı davranmalarına yol açtı.¹⁰³

Bu koşullarda, Türkiye'de bırakınız liberal bir devlet-çıkarcı grubu ilişkisini, korporatist bir devlet-çıkarcı grubu ilişkisi dahi ortaya çıkamazdı. Çünkü böyle bir gelişme, devleti çıkar gruplarının üstü bir konuma getirirdi.¹⁰⁴ Toplumdan özerk devlet buna izin veremezdi. Bu durumun sonucu olarak, Türkiye'de çıkar grupları, devlet ile ilişkilerinde, Wyn Grant'ın terimleri ile, "sistemin içinde" değil, "sistemin dışında" etkinliklerini sürdürmek durumunda idi.¹⁰⁵ Genel literatürde, çıkar gruplarının doğrudan bakanlara, milletvekillerine erişebildikleri durumlardan sistem içi etkinlikleri, bunu başaramayıp çeşitli kampanyalar, protestolar ve/ya da partizanca girişimlere başvurmalarından ise sistem dışı faaliyetler olarak söz edilir.

Türkiye'de, devletin çıkar grupları ilgili olarak izlediği *parentala*

102. Metin Heper, "Extremely 'Strong State' and Democracy: The Turkish Case in Comparative and Historical Perspective", *Modernity and Democracy*'nin içinde, S. N. Eisenstadt. der., Brill, Leiden, 1992. [Çevirisi bu kitapta bölüm 7]

103. Heper, *The State Tradition in Turkey*, birçok sayfada.

104. G. Wilson, *Interest Groups*, s. 151.

105. Wyn Grant, "Insider Group, Outsider Group, and Interest Group Strategies in Britain", yayımlanmamış makale, 1977, s. 92.

ilişkileri stratejisi ile karşı karşıya kalan çıkar grupları, partizanca hareketlerde bile bulunamazlar, politikanın dışında kalmayı tercih ederlerdi.¹⁰⁶ Zaman zaman sistem dışı faaliyetleri görüldü. Genellikle siyasi hayatta çok etkin rol oynadığı ileri sürülen Türkiye Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD) bile aslında sanıldığı kadar etkili değildi.

Nitekim 1970'lerin sonunda, istem ve görüşlerini dile getirmek için halka dert yanma ve gazetelere ilan verme yolunu seçmek durumunda kalmıştı.¹⁰⁷ Roger King'in etkisiz çıkar grupları ile ilgili bir tanımı, Türkiye'deki çıkar gruplarının konumuna büyük ölçüde uymaktadır: "... çoğunlukla hükümetle yakın ilişkisi olmayan ve amaçlarını anlatmak için toplumda büyük yankı uyandıracak kampanyalara güvenen, ... gönüllü bireyler tarafından oluşturulmuş, iyi örgütlenmemiş gruplar...."¹⁰⁸

Türkiye'de çıkar gruplarının sistem dışı faaliyetlerinin etkili olması da pek mümkün değildi, çünkü Türkiye'de devlet seçkinleri iş dünyasına karşı küçümseyici bir tavır takınıyorlardı. 1950'lerde zamanın İstanbul Ticaret Odası, bürokratların işadamlarına karşı "saygılı" olmalarını, "kravatlı hırsız" gibi davranmamalarını resmen istemek zorunda kaldı.¹⁰⁹ Aynı şekilde, 1974 yılında, İstanbul Ticaret Odası Başkanı, özel sektörün artık, Türkiye'de aşağılayıcı bir terim olan, "aracı" rolü oynamakla suçlanmaması gerektiğini ifade etti.¹¹⁰

Türkiye'de çıkar grubu olgusu, neo-korporatizmden de farklı idi. Sivil topluma karşı küçümseyici ve mesafeli tutum sergileyen devlet, neo-korporatist çıkar grubu siyasetinin vazgeçilmez koşulu olan "piyasa ile içli dışlı" değildi.¹¹¹ Devlet ile sivil toplum arasındaki derin uçurumun nedeni, daha önce de değinildiği

106. Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, birçok sayfada.

107. Daha ayrıntılı bilgi için bkz., Şebnem Gülfidan, "Big Business and the State: The Case of TÜSİAD", yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1989; Nazım İrem "Interest Groups-Government Interface: The Case of Turkish Businessmen and Industrialists' Association" yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 1990.

108. Roger King, *The State and Modern Society: New Directions in Political Sociology*, Mcmillan, Londra, 1986, s. 121.

109. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni. Dün, Bugün, Yarın*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1960, s. 250; Metin Heper, "The Recalcitrance of the Turkish Public Bureaucracy to 'Bourgeois Politics': A Multi-Factor Political Stratification Analysis", *Middle East Journal*, 30 (1976), s. 485-500.

110. İstanbul'da yapılan bir açık oturum. Bkz. *Milliyet*, 5 Mayıs 1974.

111. Maier, "Preconditions for Corporatism", s. 49.

gibi, Türkiye'de tarihsel olarak Batı'nın Ortaçağına özgü korporatist yapılanmanın olmaması idi. Merkantilist, yani devletin gelirlerinin artırılması politikasının benimsenmemiş olması, kame-ralist, yani devlet memurlarına gerekli uzmanlığın kazandırılması stratejisine başvurulmasını gerekli kılmadı.¹¹² Uzmanlığa önem vermeyen devlet, daha doğru kararlar alabilmek için ça-ba harcamadı ve bu nedenle iş çevreleri ile yakın ilişki kurarak sadece onların tekelindeki bilgilere ulaşma gereğini duymadı. Türkiye'de devlet, meşruiyetini güçlendirmek için de neo-kor-poratist düzenlemelere başvurma zorunluluğunu hissetmedi. Türkiye'de yaygın demokrasi anlayışı, siyasal katılım konusuna değişik bir özellik kazandırdı. Siyasal seçkinler kendilerini hal-kın değil devlet seçkinlerinin karşısında savunmasız hissettiler. Çünkü devlet seçkinleri, siyasi seçkinlerin, kendilerine empo-ze edilen normlar çerçevesinde davranmaları konusunda ısrar-cı oldular. Türkiye'de demokrasi, grup çıkarlarına duyarlı dav-ranmak anlamında *araç* değil, başlı başına bir *amaç* –en uygun politikayı saptama amacı– gibi algılandı.¹¹³ 1980 yılından önce, başka ülkelerde tek başına ya da diğer etmenlerle birlikte neo-korporatizme götürebilecek, güçlü bir sosyal demokrasinin var-lığı, ihracatta canlılık sağlanması ve bu canlılığın sürdürülme-si, ekonominin yeniden yapılandırılması, uzun vadeli enflasyo-nist baskıların önemli görülmesi, gitgide daha fazla uluslararası ekonomik bağımlılık, kuvvetli bir sendika hareketi, toplumsal bölünmelerin şiddetlenmesi ve bunlar gibi diğer pek çok etmen Türkiye'de rejim meselelerine kıyasla genellikle öncelikli mese-leler gibi görülmedi.¹¹⁴

Türkiye'de toplumsal bölünmelerin keskin olmaması, dev-let korporatizmine –devletin kapitalist sınıfı işçi sınıfına kar-şı kayırması politikasına– başvurulmasını da engelledi. Çağlar Keyder, 1980'lere kadar Türkiye'de pek çok kimsenin ekonomi-deki göreceli yerini sıfır toplam oyun çerçevesinde gördükleri-ni gösterdi: Toplumdaki iniş çıkışlara bağlı olarak ya herkesin

112. Türkiye'de Kameralist geleneğin bulunmadığı konusunda, bkz. Metin Heper, "A Methodological Note on Bureaucratic Modernization: Prevalent Attitudes of the Turkish Civil Servants", *International Review of Modern Sociology*, 12 (1982), s. 75-103.

113. Ayrıntılı bilgi için, bkz. Heper, "Extremely 'Strong State' and Democracy."

114. Bu etmenlerin neo-korporatizmin doğmasında etkili olduğu, diğerlerinin yanı sıra, Maier tarafından da belirtilmiştir: "Preconditions for Corporatism", birçok yerde. Ayrıca, bkz. Gerhard Lehmbuch, "Concentration and the Structure of Corporatist Networks", *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*'in içinde, Goldthorpe, der., bir-çok sayfada.

kazandığı ya da herkesin kaybettiği düşünöldü.¹¹⁵ Sol, toplum-sal bir hareket olarak bir tehdit yaratmadı. Bazı sol grupların içindeki saldırganca eğilimler, işçi sınıfında derinlere kök salmamıştı.¹¹⁶ Sağ "yatırım tehdidini" devlete karşı bir silah olarak kullanmadı. Sağ, ithalat tahsisi, kredi ve yatırım gibi alanlarda devlete bağımlı kaldı.¹¹⁷

Sonuçta, Türkiye, Portekiz'deki gibi kişinin diktatörlüğüne, İtalya ya da İspanya'daki gibi sınıf temelli otoriteryenizme ya da Latin Amerika'daki gibi bürokratik otoriteritenizme eğilim göstermedi. Türkiye'de özerk güç kaynaklarını ortadan kaldırarak kendi siyasi tabanını güçlendirmeye çalışan bir Salazar ortaya çıkmadı.¹¹⁸ Türkiye'de, İspanya'daki durumun aksine,¹¹⁹ sendikalar yok edilmedi. Devlet'in ekonomik talepleri sınırlamak için örgütlü gruplar aracılığıyla halkı baskı altında tutması gibi faşist bir uygulama da Türkiye'ye yabancı idi. Türkiye, Latin Amerika'dan da farklı idi, çünkü Türkiye'de bürokrasi ve burjuvazi arasında ekonomik işbirliğine de rastlanmadı.¹²⁰

Pierre Birnbaum'un belirttiğı gibi, Schmitter'in tanımladığı devlet korporatizmi, "çıkarlardan" yeterince farklılaşmamış, otoriter ve totaliter devletlerin özelliğidir.¹²¹ Sözelimi, Franco'nun yönetimindeki İspanya'da, siyasal sistem iş dünyası ile bakanlar ve kamu bürokrasisi arasındaki karmaşık bir etkiler ve karşılıklı kayırma ağı olarak

115. Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey*, Verso, Londra, 1987, birçok sayfada.

116. Kemal H. Karpat, "Turkish Democracy at Impasse: Ideology, Party Politics and the Third Military Intervention", *International Journal of Turkish Studies*, 2 (1981), s. 1-43.

117. Nezih Neyzi, "The Middle Classes in Turkey", *Social Change and Politics in Turkey. A Structural-Historical Analysis*'in içinde, Karpat, der., s. 129; Ayşe Öncü, "Inter-Organizational Networks and Social Structures: Turkish Chambers of Industry", *International Social Science Journal*, 21 (1979), s. 646-660.

118. Portekiz'deki durum için, bkz. Peter J. Williamson, *Varieties of Corporatism: A Conceptual Discussion*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 111.

119. Juan J. Linz, "A Century of Politics and Interests in Spain, *Organizing Interests in Western Europe*"un içinde, Berger, der., s. 387.

120. Latin Amerika örneğinde, Guillermo A. O'Donnell'in çok tartışılan tezi için, bkz. *Modernization and Bureaucratic-Authoritarianism. Studies in South American Politics*, Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1973. Latin Amerika'da kamu ve özel sektör arasındaki örtüşme hakkında, bkz. Howard J. Wiarda, "Corporatism and Development in the Iberic-Latin World: Persistent Strains and New Variations", *New Corporatism. Social-Political Structures in the Iberian World*'un içinde, Frederick B. Pike ve Thomas Stritch, der., University of Notre Dame Press, Notre Dame ve Londra, 1974, s. 14.

121. Birnbaum, *States and Collective Action*, s. 109.

nitelenirdi;¹²² Cortes'de (İspanyol Parlamentosu) korporatist bir sistem vardı. Faşist İtalya'da, "devlet ... toplumun bekçisi değildi, özel çıkarları temsil eden gruplardan ... oluşuyordu."¹²³ İtalya'da faşizmin kendi yönetim kadroları, korporatist devleti yönetecek yeni bir seçkin grubu asla olmadı. Bütün yeni korporatist kurumlar personelini özellikle iş dünyasından aldı.¹²⁴

Türkiye'de çıkar grubu olgusu, devlet korporatizmine dönüşmedi, çünkü devlet "çıkarlar"dan belirgin bir biçimde farklılaşmıştı. 1930'larda, başka ülkelerde devlet korporatizmi uygulamaları bütün hızıyla devam ederken, Atatürk aynı dönemde yönetimi kendi kişiliğinden ayırmak amacıyla Atatürkçülüğü geliştirmek ve devlete kendine özgü bir normatif sistem kazandırmakla meşgul idi.¹²⁵ O dönemde, korporatist sistemdeki durumun tersine, Türkiye'de devlet "siyasallaşmamış", büyük ölçüde (Atatürk'ün cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik, halkçılık, devletçilik ve devrimcilik ilkele-ri çerçevesinde) "kurumsallaşmıştı." Türkiye'de devletin, Katolik toplum felsefesinde karşılaşılabilecek bir kamu yararı kavramı vardı.¹²⁶ Bu, liberal kamu yararı anlayışı değildi, fakat anti-demokratik de değildi. Devlet seçkinleri tarafından tek taraflı olarak geliştirilen "kamu yararı", daha sonra bazı siyasal seçkinler tarafından da benimsendi. Devlet merkezli siyasal hayatın yerini sivil toplum merkezli değil, parti merkezli siyasal hayat almaya başladı.¹²⁷ Bu gelişme, siyasal seçkinlerin çıkar grupları ile giderek koruyucu (*parentala*) ilişkileri tesis etmelerine yol açtı.

Türkiye-Fransa karşılaştırması

Çıkar grubu olgusu açısından, Fransa'dan ziyade Türkiye'de devlet toplumdan hemen tamamen özerktir. Çıkar gruplarının neredeyse tamamen gözardı edildiği ülke Fransa değil Türkiye'dir.

122. Linz, "A Century of Politics and Interests in Spain", *Organizing Interests in Western Europe*'un içinde, Berger, der., s. 392.

123. Williamson, *Varieties of Corporatism*, s. 94.

124. A.g.e., s. 95.

125. Metin Heper, "Transformation of Charisma into a Political Paradigm: 'Atatürkism' in Turkey", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, 1 (1980-1981), s. 65-82. [Çevirisi bu kitapta bölüm 3]

126. Katolik toplum felsefesindeki kamu yararı kavramı için, bkz. Stephen, *The State and Society*, s. 31.

127. Metin Heper, "The State, Political Party and Society in post-1981 Turkey," *Government and Opposition*, 25 (1990), s. 321-333.

Fransa'da da yalnızca kendi çıkarlarının peşinde koşan ve aralarında ihtilaf olan çıkar gruplarının çekişmelerine ilgisiz kalan bir devlet olgusu ve özellikle Beşinci Cumhuriyet'te devletin gücünün, etkilenen çıkar gruplarına danışmaksızın hareket etmesini mümkün kıldığı altı çizilmiştir.¹²⁸ Fransa'da devletin böyle bir eğilim içinde olması, Fransız siyasal kültürünün çıkar gruplarına, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki, hatta İngiltere'deki kadar olumlu yaklaşmaması ve Fransız siyasal söyleminde genellikle çıkar gruplarının bencil davrandığı ve bu nedenle devletin genel çıkarın savunucusu olmak durumunda kaldığı düşüncesinin yaygın olması ile açıklanmaktadır.¹²⁹ Sonuçta, Fransa'da, sınırlı alanlarda bile gerçek bir neo-korporatizm ya da çoğulculuk görülmez. Yukarıda belirtildiği gibi, Fransız neo-korporatizminde, hükümet karar alma sürecinde çıkar gruplarını pek karar verme sürecine dahil etmez.¹³⁰ Fransa'da devlet, iş dünyası ile kendi amaçları doğrultusunda işbirliği yapar.¹³¹

Ancak, Fransa'da, çıkar gruplarının siyasal hayatta oynadığı rol, Türkiye'ye göre daha fazladır. Daha önce de söz edildiği gibi, her şeyden önce tarihsel olarak Fransa'da Devlet sivil toplum karşısında, Osmanlı-Türk bağlamında olduğundan daha az özerk idi. İkincisi, Fransa'da üst düzey bürokratlar görevlerine hazırlanırken bir süre özel sektörde çalışırlar.¹³² Üçüncüsü, Fransız devleti, Türkiye'nin aksine, 1970'lerden itibaren kendi inisiyatifi ile özel sektör ile arasındaki uçurumu kapatmaya başlamıştır. 1970'lerin başında, Başbakan Jacques Chaban Delmas, çıkar gruplarının daha önemli bir rol oynayabileceği "yeni bir toplum" yaratmak için büyük çaba harcamıştır.¹³³ Son olarak, Fransa'da demokrasi amaç değil araç olarak görülmektedir. Bu konuda Wilson şunları belirtmiştir: "Görevdeki bir hükümetin siyasi kaderinin büyük ölçüde ekonominin başarısına bağlı olması nedeniyle, hükümet yetkililerinin, iş dünyasının çıkarlarının aynı zamanda kendi çıkarları da olduğu tezini dikkate alma olasılıkları

128. F.Wilson, *Interest-Group Politics in France*, s. 245-247.

129. G. Wilson, *Interest Groups*, s. 127. Ayrıca, bkz. George Lavau, "Political Pressure by Interest Groups in France", *Interest Groups in Four Continents*'in içinde, Henry W. Ehrman, der., Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1958, s. 60.

130. Bkz. yukarıdaki 32. not.

131. G.Wilson, *Interest Groups*, s. 133.

132. Ezra N. Suleiman, *Politics, Power and Bureaucracy in France. The Administrative Elite*, Princeton University Press, Princeton, 3. Bölüm.

133. F.Wilson, *Interest-Group Politics in France*, s. 209.

çok yüksektir".¹³⁴ Sonuç olarak, Pizzorno'nun ifadesi ile,¹³⁵ Fransa'da devletin bütün kurumları iş dünyasına karşı aynı tek "sesle" konuşma eğiliminde değildir: "... artık deneyimli üst düzey bürokratlar, belli bir veya daha fazla çıkar grubunun istem ve tercihleri doğrultusunda 'genel çıkar'ı belirleme eğilimi için girmişlerdir".¹³⁶

Bu durumun sonucu olarak artık Fransa'da işadamlarının git-gide hatırı sayılır derecede siyasal hayatı etkilemelerine şaşırma-mak gerekir. Fransa'da işadamları, Türkiye'deki meslektaşları-nın aksine, taleplerini politize etmek zorunda değildirler. Onlar şimdi, "görüşlerini, seçilmiş hükümet yetkilileri ya da kamu görevlileri ile kurdukları özel, gayriresmi, ikili ilişkilerle ... ifade edebilirler".¹³⁷ Bazen artık iş dünyasını ilgilendiren yasalar çık-madan önce işadamlarına danışılır.¹³⁸ Fransa'da, büyük işletme-lerin genellikle Paris'te büroları vardır.¹³⁹ 1979 yılında, işadam-ları, kendileri ile yapılan görüşmelerde, hükümetin artık iş dün-yasının "özerkliğini" ihlal edeceği endişesini taşımadıklarını dile getirmişlerdir.¹⁴⁰

Bu gelişmeler birdenbire ortaya çıkmış değildir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, iş dünyasının ekonomik hayatta önemli bir rol oynaması (*economie concertée*) fikri, Fransız ekonomik düşün-cesine egemen olmuştu. Böylece devlet, büyük bir işveren der-neği olan Fransız İşadamları Derneği'nin (*Conseil National du Patronat Français*) güçlendirilmesini ve çağdaşlaşmasını teşvik etti.¹⁴¹

Yıllar geçtikçe, değişik işveren odaları, hükümetin çeşitli da-nışma organlarında ve komisyonlarında yer aldı. Fransız Devleti,

134. A.g.e., s. 92.

135. Alessandro Pizzorno, "Interests and Parties in Pluralism", *Organizing Interest in Western Europe*'un içinde, Berger, der. s. 262.

136. Cox ve Hayward, "The Inapplicability of the Corporatist Model in Britain and France", s. 231.

137. F.Wilson, *Interest-Group Politics in France*, s. 92.

138. A.g.e., s. 164. Bazı politika önlemleri ile ilgili olarak çeşitli birlikler de davet edi-lerek görüşleri alınmıştı. Bkz. Janine Goetschy, "The Neo-Corporatist Issue in France", *Political Stability and Neo-Corporatism. Corporatist Integration and Societal Changes in Western Europe*'un içinde, IJla Scholten, der., Sage, Londra, 1987, s. 179.

139. F.Wilson, *Interest-Group Politics in France*, s. 96.

140. A.g.e., s. 185.

141. G.Wilson, *Interest Groups*, s. 151. Ayrıca bkz., Graham K. Wilson, *Business and Politics. A Comparative Introduction*, Macmillan, Londra, 1985, s. 80-86.

yavaş yavaş belirli ekonomik sektörlerle yarı neo-korporatist ilişkiler kurdu.¹⁴²

Tarım, bu sektörlerden biri idi.¹⁴³ Bu ilişkiler yerel düzeyde de geliştirildi. Genel olarak, Fransa'da sendikalar zayıflarken, hükümet ile "güçlü çıkarlar" arasında yakın bir ortaklık doğdu.¹⁴⁴ Türkiye daha, bu tür bir devlet-çıkâr grubu ilişkisinden çok uzaktır.

142. A.g.e., s. 36-37.

143. Alan R. Ball and Frances Millard, *Pressure Politics in Industrial Societies. A Comparative Introduction*, Mcmillan, Londra, 1986, s. 130-164; John Keeler, *Politics of Neocorporatism in France*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1987.

144. G. Wilson, *Interest Groups*, s. 36.

1980 sonrası çıkar grupları¹ *

Olasılıklar ve gerçekler

1980'li yıllar ilk bakışta, Türkiye'de devlet-çıkâr grupları ilişkisinde yeni bir dönem açacağa benziyordu. Bu on yılda Türkiye'de, başka ülkelerdekine benzer çoğulculuğun (plüralizmin) ya da farklı korporatizm modellerinin ortaya çıkmasına yardımcı olacak gelişmeler görüldü.

Devletin kapsamının sınırlandırılması, kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi, yerinden yönetime geçilmeye başlanması ve piyasa ekonomisine önem verilmesi gibi açılımlar çoğulculuğu destekleyebilirdi.

1983-1989 yılları arasında Başbakan ve 1989 yılından itibaren Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal, Türkiye'de 1980'li yılların hem sınırsız ekonomik girişim özgürlüğünün hem de düşünce ve vicdan özgürlüğünün habercisi olduğunu ifade etmişti.

Korporatizmin ortaya çıkmasına uygun gelişmeler, ihraç ikamesi yerine ithal ikamesi stratejisi ve bunun sonucunda ekonominin daha fazla uluslararası düzeye çıkmasını da sağlayan ekonomide kapsamlı yeniden yapılanma ve toplumsal alanda, sınıf ilişkilerinde toplumda bir kişinin ya da grubun kazancının diğer kişinin ya da grubun aynı oranda zararı olması anlamında "sıfır toplam oyun" olgusunun belirginleşmesi (ki bu büyük ölçüde ilk sürecin sonucu idi) ve siyasi alanda, eskiden devlet seçkinleri tarafından toplumsal ve siyasi bütünlük sağlamak amacıyla kullanılan resmi ideolojinin, yani Atatürkçülüğün hegemonyasının yavaş yavaş zayıflaması,

1. * Çevirisi yapılan orijinal kitap bölümü: Metin Heper, "Interest Group Politics in post-1980 Turkey: Lingerin Monism", *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*'in içinde, Metin Heper, der., Walter de Gruyter, Berlin, 1991.

Özal'ın ima ettiği dönüşümün bazı boyutlarını oluştuyordu.²

Fakat gene de 1980'li yıllar, Türkiye'de çoğulcu ya da korporatist çıkar grubu olgusunun gelişmesine pek uygun koşullara sahip değildi. Özelleştirmenin temelinde yatan ilk gerekçe, yani sermayenin halka yayılması, yerini yavaş yavaş mali bir gerekçeye, yani hükümetin gelirlerinin artırılmasına bıraktı. Kaldı ki 1980'lerin sonuna kadar ancak birkaç iktisadi devlet teşekkülü özelleştirilebilmişti.³ Yerinden yönetim, siyasi katılımı desteklemeye değil, geleneksel bürokratik seçkinlerin etkisini sınırlandırma çabasına dönüştü. Yerinden yönetim, İçişleri Bakanlığı ile Bayındırlık ve İskân Bakanlığı'nın büyükşehir belediyeleri üzerindeki vesa yet yetkisini azaltmaktan öteye gidemedi; ayrıca ilçe belediyelerini kapsamadı.⁴ Oysa gerçek siyasal katılım, hiç kuşkusuz, yalnızca ilçe düzeyinde olabilirdi. Anavatan Partisi (ANAP) hükümetlerinin (1983'ten itibaren), bu ve aşağıda ele alacağınız diğer konularda da örneklediği gibi, gerçek demokrasiye mesafeli yaklaşımı, çıkar grubu olgusunun gelişmesine yardımcı olmadı.

Ayrıca, ANAP hükümetleri, kamu bürokrasına, hâlâ sahip olduğu bütün yetkileri özerk bir şekilde kullanma olanağı tanımadı. Buradaki ilk hareket, bürokrasiyi biraz daha siyasileştirmek oldu.⁵ ANAP içindeki daha sonra kapatılmış olan dini odaklı Milli Selamet Partisi ile aşırı milliyetçi Milliyetçi Hareket Partisi'ne eğilimli olan iki hizip, yandaşlarının bazı önemli kurumlara atanmasını sağladı. İkincisi, kamu bürokrasisinde bazı makamlardaki memurlar daha az iş güvencesine sahip oldu; pek çok kamu görevlisi sözleşmeli çalışmak zorunda bırakıldı. Üçüncüsü, daha önce görece özerkliğe sahip olan bazı kurumlar hükümetin yakın denetimi altına alındı. Sözgelimi, bir kararname ile, Merkez

2. Bu onyılda başlatılan değişim süreçleri şu eserlerde ayrıntılı olarak ele alınmıştır: Üstün Ergüder, "Agriculture: The Forgotten Sector", *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*'in içinde, Metin Heper, der., Walter de Gruyter, Berlin, 1991, s. 27-40; Ayşe Öncü ve Deniz Gökçe, "Macro-Politics of De-Regulation and Micro-Politics of Banks", *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*'in içinde, Heper, der., s. 99-118; Ziya Öniş, "Political Economy of Turkey in the 1980's: Anatomy of Unorthodox Liberalism", *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*'in içinde, Heper, der., s. 27-40.

3. Selim İlkin, "Privatization of State Economic Enterprises", *Politics in the Third Turkish Republic*'in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford, 1994.

4. Ayrıca bkz., Metin Heper "Motherland Party Governments and Bureaucracy in Turkey, 1983-1988", *Governance* 2 (1989), s. 463-65.

5. Bürokrasinin siyasileştirilmesi, 1950 yılında, devletçilik karşıtı Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle başladı.

Bankası'nın normal bakanlıklardan neredeyse hiç farkı kalmadı.⁶ Böylece, olası korporatist politika yapımına katılımı olabilecek geleneksel bürokratlar büyük ölçüde etkisiz kaldı.

ANAP hükümetleri tarafından bürokraside başlatılan yeniden yapılandırmanın, bazı bürokratik birimlerde ya da kurumlarda yetkinin merkezileştirilmesine yardımcı olduğu doğrudur. Bu değişim, bürokrasinin korporatist biçimde politika oluşturulmasına etkin bir şekilde katılmasını sağlayabilirdi. Gerçekten de pek çok kurumda, komite, kurul, vb. gibi oluşumlar ortadan kaldırıldı ve yetki birkaç kişinin elinde toplandı.⁷ Sözgelimi, Devlet Planlama Teşkilatı içinde, Türkiye'de yapılacak yabancı yatırımlarla ilgili konulardan tek bir daire sorumlu oldu. Böylece, bürokrasinin dağınık yapısından kaynaklanan sorunlar azaltıldı.⁸ Ayrıca, Toplu Konut ve Kamu Ortaklığı İdaresi, Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı gibi yeni oluşturulan bürokratik kurumlara, geniş sorumluluklar verildi.⁹ Fakat, çoğunlukla dışarıdan atanmış ve çok geniş yetkilerle donatılmış yeni bürokrat kadrolar, yalnızca bürokrasinin içindeki geleneksel güç odaklarından değil, aynı zamanda çıkar gruplarından da bağımsız davrandılar.¹⁰ Politika oluşturma ve uygulama, hem sözü edilen bürokratik odaklardan hem de siyasi etkilerden bağımsız hareket edebilen ve yürütmede birkaç karar alıcıya bağlı olan çok dar bir teknokrat-planlamacı grubun tekelinde kaldı.¹¹

Ayrıca, ANAP'ın Meclis Grubu ve parti örgütü, çıkar grubu örgütleri ile üst düzey karar organları arasında etkili bir bağ kuramadı. Burada ayrıntılarına girilemeyecek nedenlerle,¹² partinin kuruluşu sırasında, çok az kişi partinin gelecek genel seçimleri kazanacağını düşündü. Bu nedenle, deneyimli pek çok kişi partiye katılmadı. Parti üyesi olanların siyasi deneyimi yoktu,

6. Metin Heper, "The State and Debureaucratization: The Turkish Case", *International Social Science Journal*, No. 126 (1990), s. 605-615.

7. A.g.e.

8. Öniş, "Political Economy of Turkey in the 1980's: Anatomy of Unorthodox Liberalism", s. 27-40.

9. A.g.e.

10. A.g.e.

11. Öncü ve Gökçe, "Macro-Politics of De-Regulation and Micro-Politics of Banks", s. 99-118.

12. 1980'den önceki ve sonraki siyasi gelişmeler için, bkz. Metin Heper ve Ahmet Evins, der., *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*, Walter de Gruyter, Berlin ve New York, 1988; Metin Heper ve Jacob Landau, der., *Political Parties and Democracy in Turkey*, I. B. Tauris Publishers, Londra ve New York, 1991.

dolayısıyla siyasi etkinliği pek fazla değildi ve Özal'a büyük bir kişisel bağlılık gösterdiler ve onun sözünden çıkmadılar. Ayrıca, parti çok acele kuruldu. Süreç içinde aşırı sağ ya da radikal İslamiyet'e eğilimli kişiler de partiye girdi. Bu kişilerin birçoğu Meclis'e de girdi ve daha sonra yerel parti örgütlerini denetlemeye başladı. Bu nedenle, lider grubundan çoğu kimse ile partideki diğerleri arasında anlaşmazlıklar çıktı.¹³ Dolayısıyla, 1980'li yıllarda çıkar grupları, milletvekillerini atlayarak doğrudan kamu bürokrasisi ya da Bakanlar Kurulu üyeleri ile ilişki kurma"¹⁴ eğilimi gösterdiler. Kaldı ki ANAP hükümetleri de yasa yapma sürecinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki birikimden yararlanma eğilimi göstermediler.¹⁵

Bu durumun sonucu olarak, hükümet içinde, Başbakan ve çevresindeki birkaç teknokrattan oluşan ve kendi başına hareket eden bir grup¹⁶ önemli kararların alınmasında birinci derecede rol oynadı. Çıkar grubu örgütlerinin yöneticilerine göre, "Ankara'da konuşacak kimse ... yok [tu]", çünkü söz konusu grup çok az kimsenin kendileri ile görüşmesine olanak tanıyordu. Kısa vadeli politik kararlar alıyor ve bunları hemen uygulamaya başlıyordu. Daha sonra, Başbakan ya da bu grubun bir üyesi, önceden alınmış önlemleri açıklamak için sahneye çıkıyordu ve bu önlemlerden olumsuz etkilenenleri, çıkar grubu temsilcileri ile özel toplantılar yaparak ya da önceden programlanmış olağan toplantılarda politikaların yerindeliği hakkında ikna etmeye çalışıyordu.¹⁷ Böylece, bu grup ile çıkar grubu örgütlerinin yöneticileri arasında yapılan ve

13. Metin Heper, "The State, Political Party and Society in post-1983 Turkey", *Government and Opposition*, 25 (1990), s. 332-333.

14. Ersin Kalaycıoğlu, "Cyclical Breakdown, Redesign and Nascent Institutionalization: The Turkish Grand National Assembly", *Parliament and Democratic Consolidation in Southern Europe: Greece, Italy, Portugal, Spain and Turkey*'in içinde, Ulrike Liebert ve Maurizio Cotta, der., Pinter, Publishers, Londra ve New York, 1990, s. 213.

15. A.g.e., s. 202.

16. Şebnem Gülfidan, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) yöneticileri ile yaptığı bir araştırmada, hükümete ulaşmak için hedef noktalar arasında yüzde 52,2'sinin ilk tercihinin "başbakan" olduğunu bulmuştur. Bkz. Şebnem Gülfidan, "Big Business and the State in Turkey: The Case of TÜSİAD", yayımlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1989, s. 118. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1989 yılında Turgut Özal Cumhurbaşkanı oldu. Fakat Türkiye'de aslında bir parlamenter sistem olmasına karşın, Özal ekonomiyi, bir süre neredeyse tek başına Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nden yönetmeye devam etti. Hükümet içindeki temsilcisi (Haziran 1991'e kadar) Devlet Bakanı Güneş Taner olmuştu. Taner'in, çıkar grubu örgütlerinin yöneticileri ile temel anlaşmazlıkları vardı. Bu anlaşmazlıklara aşağıda değinilmektedir.

17. Öncü ve Gökçe, "Macro-Politics of De-Regulation and Micro-Politics of Banks", s. 99-118.

çoğu zaman basın yayın organlarının dikkatini çeken üst düzey “görüşmeler”,¹⁸ aslında adı geçen grubun tek taraflı açıklamalarından başka bir şey değildi. Ek olarak, her “görüşme”den sonra açıklamalar yapılmıyordu. Genellikle bu “görüşmeler”, çıkar grubu temsilcilerine “Vergilerinizi yatırın”, “Villalarınızı satın sermaye arttırma-ya gidin” şeklindeki yön göstermelerinden oluşuyordu.¹⁹ Ersin Kalaycıoğlu’nun belirttiği gibi, “Özal’ın, büyük ticari grupların ve diğer çıkar gruplarının temsilcileri ile arada bir yaptığı toplantılarda ve konuşmalarında, konuşma tonu ve tarzı, onlarla görüş alışverişi yapmaktan çok onlara *talimat vermeye* daha eğilimli olduğunu göstermekteydi.”²⁰

Özal, özel sektöre karşı böyle hareket etmekte sakınca görmüyordu, çünkü, 1980’lerde de hükümetlerin ekonomi üzerinde büyük etkisi vardı. Kamu sektörünün yatırımları özel sektörün yatırımlarından daha fazla idi.²¹ Aynı şekilde, devlet bankaları mali sektörde daha öne çıkmıştı.²² Faiz oranları ve döviz kurları gibi temel fiyatları hükümetler belirliyordu, üstelik bu oranlar sıkça değişiyor ve iş dünyasında belirsizlik ve korunmasızlık yaratıyordu. Böylece ortaya çıkan değişiklikler, “neredeyse kasıtlı olarak tahmin edilemez kılınan politika değişiklikleri” izlenimi veriyordu.²³ Durum, dış ticaret şirketleri gibi kayırlı sektörlerde de farklı değildi. “Dış ticaret şirketi” statüsü elde etme koşulları zamanla değiştirildi.²⁴ Bununla birlikte, bu tür şirketler, doğrudan doğruya hükümetin özel olarak sağladığı teşvikler ile ayakta kaldı.²⁵ 1980’li yılların sonuna doğru, hükümet onlara da sırt çevirdi.²⁶

18. Kalaycıoğlu, “Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State”, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*’in içinde, Heper, der., s. 79-88.

19. Bu tür tehditlere örnek olarak, bkz. Güneş, 16 Ocak 1988.

20. Kalaycıoğlu, “Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State”, s. 135-144.

21. Yeşim Arat, “Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State”, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*’in içinde, Heper, der. s. 79-88.

22. Öncü ve Gökçe, “Macro-Politics of De-Regulation and Micro-Politics of Banks”, s. 99-118.

23. Ayşe Buğra, “Political Sources of Uncertainty in Business Life”, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*’in içinde, Metin Heper, der., s. 135-148.

24. İkin, “Exporters: Favoured Dependency”, s. 89-98.

25. Önış, “Political Economy of Turkey in the 1980’s: Anatomy of Unorthodox Liberalism”, s. 27-40.

26. İkin, “Exporters: Favoured Dependency”, s. 89-98.

Anavatan Partisi hükümetleri, ayrıca, 1980-1983 askeri yönetimi sırasında çıkar grubu örgütlerinin eylemlerine getirilen kısıtlayıcı yasal önlemlerde de önemli bir değişiklik yapmadı. Bu önlemler, örgütsel yaşamın doğal ve çoğulcu gelişiminin yarattığı derin güvensizliğin bir sonucu idi ve ordunun ve ara dönem hükümetlerinin, 1980'den önceki dönemde "işlevsiz siyasallaşma" olarak algıladığı gelişmelerin tekrarlanmasını önlemek amacıyla alınmıştı.²⁷ Dolayısıyla, ara dönemde çıkarılan oldukça ayrıntılı ve geniş kapsamlı mevzuat ile örgütlerin temel özgürlükleri kısıtlanmıştı. Çıkar grubu örgütlerinin siyasi amaç gütmeleri, siyasi faaliyetlerle uğraşmaları, siyasi partileri desteklemeleri ya da onlardan destek almaları ve sendikalarla ortak hareket etmeleri yasaklanmıştı. Kamu çıkarlarına zarar verecek faaliyetlerde bulunmak ya da bir toplumsal sınıfa dayalı hareket etmek amacıyla örgüt kurulamazdı. Örgütler, yasa ile belirtilen durumlarda, mahkeme kararı ile kapatılabilirdi. Kararın gecikmesinin kamu çıkarları için tehlikeli olabileceği durumlarda, karar alınıncaya kadar, örgüt faaliyetleri yasa ile yetkilendirilmiş idari makamlar tarafından geçici olarak durdurulabilirdi. 1961 Anayasası ile kıyaslandığında, 1982 Anayasası'nda, bir örgütün faaliyetlerinin idari makamlar tarafından askıya alınmasına izin veren istisnai durumların kapsamı genişletilmişti.²⁸ Üstelik, Özal arada bir hükümetin izlediği ekonomik politikaları eleştiren bazı çıkar grubu örgütlerini "siyasi faaliyetlerle ilgilendikleri için" kapatmakla tehdit ediyordu. Bu koşullar altında, 1980'li yıllar boyunca hem odalar ("kamu kurumu niteliğindeki meslek örgütleri") hem de gönüllü kuruluşlar hükümetle ilişkilerinde hayli sıkıntılı bir dönem geçirdiler.

Devlet ve çıkar grubu örgütleri

1980'den sonraki dönemde odalar bir süre eskisi gibi, yani hükümetlerin yarı bürokratik organları olarak çalıştı. Odalar, herşeyden önce, mesleklerin yürütülmesi sırasında uyulması gereken kuralların saptanması ve uygulanmasında hükümetlere yardım ediyorlardı. Bu konuda Üstün Ergüder, Robert Bianchi'den şu alıntıyı yapmıştı: "Örgütler, faaliyetlerini üyelerini temsil

27. Kalaycıoğlu, "Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State", s. 79-88.

28. Ergun Özbudun, "The Post-1980 Legal Framework for Interest Group Associations", *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*'in içinde, Metin Heper, der., s. 41-54.

etmekten çok onların çalışmalarını denetlemekle sınırlandırmıştır"; bu alıntı, 1980'lerdeki devlet-çıkar grupları ilişkisini çok isabetli bir biçimde ifade etmektedir. Nitekim, "Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin (TOBB) yapısı ve statüsü ile ilgili en önemli kararlar bile hükümet tarafından TOBB temsilcileri ile görüşülmeden alınmıştı."²⁹ Bu oldu bittiye, Ankara Ticaret Odası Başkanı Güngör Yener, "Ben yaptım, oldu" düşüncesine son verme zamanının geldiğini söyleyerek tepkisini gösterdi.³⁰ Yener, hükümetin bu tutumunun, onları hükümetle yollarını ayırmaya zorladığını da söyledi.³¹

İkincisi, odalar kredi dağıtmak, hükümet destekli ürünleri satın almak ve benzeri işlevleri yerine getiriyorlardı. Ticaret odaları, ihracatçılara ruhsat veriyor ve kimlerin ihracat izni alacağına belirlenmesine yardımcı oluyorlardı.³² Odalar giderek, sistematik bir şekilde ihtiyaçlarını hükümetlere iletemediler; daha ziyade, iktisadi devlet teşekkülleri gibi faaliyet gösterdiler.³³ Hükümetlerin istediği gibi çalışmayanlar bazen daha da "bürokratikleştirildi." Sözgelimi, 1984 yılında, tarım kredi kooperatifleri yeniden örgütlendi; seçimle gelen memurların yerini hükümetin atadığı personel aldı.³⁴

Üçüncüsü, hükümetler, özel sektörün ekonomik faaliyetlerinin genel ekonomik politika ile çelişmemesini odalar aracılığıyla sağlamaya çalıştılar. 1987 yılında bir sanayici, "Bugün bile bir işadamı Ankara'daki bürokratların buyruğu altındadır" demişti.³⁵ Bazı işadamlarına daha olumlu davranıldı, onlar bir bakıma kayırıldılar:

Bu ikinci kategori sanayiciler, ürünlerine yeni pazarlar bulabilmeleri için, başbakan ile yurtdışı seyahatlere götürüldüler.³⁶ Fakat, yukarıda belirtildiği gibi, kayırılan sanayiciler bile hep oldukça belirsiz durumda bırakıldılar; bir günden öbürüne hükümetten ne beklemeleri gerektiğini pek kestiremediler.

29. Bu konu aşağıda daha ayrıntılı bir biçimde ele alınmaktadır.

30. Kalaycıoğlu, "Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State", s. 79-88.

31. 1980'lerin sonuna doğru, odalar da Anavatan Partisi hükümetleri ile kendileri arasında mesafe koydular. Aşağıda bu konuya tekrar dönülecektir.

32. Kalaycıoğlu, "Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State", s. 79-88.

33. Ergüder, "Agriculture: The forgotten Sector", s. 27-40.

34. A.g.e.

35. Kalaycıoğlu, "Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State", s. 79-88.

36. A.g.e.

Kalaycıoğlu,³⁷ bu nedenle şu sonuca vardı: “1983’ten sonra, Türkiye’de ticari çıkar gruplarının etkinliklerinin örüntüsüne bakılırsa, sanki ülkede bir tür devlet korporatizmine kayma eğiliminin ortaya çıktığı söylenebilir”.³⁸ Türkiye’de, hükümetler kendileri ile çıkar grupları arasında belirgin bir mesafe koydukları için,³⁹ aslında eğilim devlet korporatizmine doğru değildi. Ortaya çıkmaya başlayan durum, hiyerarşik bir yönetim biçimi idi; hükümetler nasıl hareket edilmesi gerektiği konusunda direktifler veriyorlardı; çıkar gruplarının ihtiyaçlarını dile getirmelerinden hoşlanmıyorlardı.

Bu hükümetlere göre, “hükümet tarafından uygun bulunarak benimsenen ... şeyler ... Türkiye için de yararlı [idi]; çünkü ekonomik (ve aynı zamanda toplumsal) grupların çıkarlarından ayrı tutulan ve onların üstüne çıkan ... bir ‘kamu yararı’ bulunmaktaydı”.⁴⁰ Bu nedenle, hükümetler odaların yönetim kurullarına kimin seçileceği ile daima yakından ilgilendiler.

1986 yılında hükümet bir adım daha ileri gitti ve iş dünyasının şiddetle karşı koymasına rağmen TOBB’un örgütsel yapısını değiştirdi. Bu girişimin hazırlık aşamasında Birliğe danışılmadı.⁴¹ Yeni sistemde, Birlik tarafından temsil edilen beş sektörde, otuz üyeden oluşan uzmanlar kurulları kuracaktı ve bu kurullar ilgili sektörlerin sorunları ile uğraşacaktı. Birliğin onbeş kişilik yönetim kurulu da bu kurullar tarafından seçilecekti. Görünen gerekçe, Birliğin siyasetle ilgisini kesmektir. Ayrıca, Birlik Başkanı, bu görevde on yıldan fazla kalamayacaktı.⁴² Birliğin o sıradaki başkanı Ersin Faralyalı, bu düzenlemeye şu sözlerle tepki gösterdi: “Devlet memuru olmak niyetinde değilim.”⁴³ Ankara Ticaret Odası Başkanı Güngör Yener de şöyle dedi: “[Bu değişiklikler] böl ve yönet anlayışını yansıtmaktadır. ... Gerekirse hükümetle bütün bağlarımızı koparınız.”⁴⁴

Gerçekten de 1980’li yılların sonuna doğru böyle hareket ettiler.

37. A.g.e.

38. Yazarın vurgusu.

39. Metin Heper, “The State and Interest Groups with Special Reference to Turkey”, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*’in içinde, Heper der., s. 3-23. [Çevirisi bu kitapta II. bölüm]

40. Kalaycıoğlu, “Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State”, s. 79-88.

41.. *Milliyet*, 9 Nisan 1986.

42. *Cumhuriyet*, 30 Mart 1986 ve 11 Nisan 1986.

43. *Milliyet*, 9 Nisan 1986.

44. *Milliyet*, 9 Nisan 1986.

Odalar gitgide hükümetlerin iktisadi politikaları hakkında daha az karşı görüş belirttiler, hatta bu politikalar hakkında ılımlı tavır aldılar. Ancak yüksek faiz oranlarını ve enflasyonu şiddetle eleştirdiler.⁴⁵ Hükümetin tepkisi gene aynı oldu: Başbakan Özal odaları “siyasete karışmakla” suçladı.⁴⁶

Bu koşullarda, 1990 Odalar Birliği seçimleri daha fazla önem kazandı. Seçimler, iktidar partisi (ANAP) ile muhalefet partilerinden biri, 1965-1980 yılları arasında değişik dönemlerde başkanlık yapmış olan Süleyman Demirel'in liderliğindeki Doğru Yol Partisi (DYP), arasında yoğun bir çekişmeye yol açtı. Geçmişte ANAP tarafından (el altından) desteklenmiş olan dönemin Odalar Birliği Başkanı Ali Coşkun, bu kez DYP'nin desteğini kazanmaya çalıştı. Fakat DYP kendi adayı olarak Enis Yalın Erez üzerinde karar kıldı. Bunun üzerine Ali Coşkun, ANAP'ın önde gelen üyelerini dinlemedi ve adaylığını geri çekti. Sonunda Erez, Odalar Birliği'nin yeni başkanı olarak seçildi.⁴⁷ Erez, seçildikten sonra, “herkesin saygı duyacağı” bir Odalar Birliği yaratmaya çalışacağını bildirdi. Seçimlerden sonra birkaç ay, Odalar Birliği ile hükümet arasındaki ilişkiler oldukça gergin sürdü. Odalar Birliği, daha önce pek fazla ilgilenmediği konularda bile, hükümeti etkilemeye çalışmaktan ziyade ona “meydan okuma” yoluna gitti. Sözgelimi, hükümetin, kitlelerin durumuna kayıtsız kalmasını eleştirdi.⁴⁸ Devletin odalarla ilişkisinin kötüleşmesi, aynı dönemde devletin gönüllü kuruluşlarla ilişkisine benzedi, fakat ikinci ilişki daha fırtınalı idi.

1980'li yıllarda, genel olarak birtakım gönüllü çıkar grupları, özel olarak büyük sanayinin temsil edildiği Türkiye İşadamları ve Sanayiciler Derneği (TÜSİAD), büyük ilgi odağı oldu. Bu ikinci tür çıkar grupları genellikle hükümete daha mesafeli bir durumda idi.⁴⁹ Öte taraftan, Odalar Birliği ile ilişkileriyle kıyaslandığında, hükümetlerin gönüllü kuruluşların iç yapısına, dolayısıyla işleyişlerine pek fazla etkileri yoktu. TÜSİAD, seçilmiş üyeleri ile, görece küçük bir örgüt idi. Üyeler, Derneğin Yönetim Kurulu'nun

45. *Milliyet*, 13 Mart 1988; *Güneş*, 2 Mayıs 1988.

46. *Güneş*, 29 Mayıs 1988

47. *Milliyet*, 14 Mayıs 1990; *Hürriyet*, 17 Mayıs 1990, 18 Mayıs 1990 ve 20 Mayıs 1990.

48. *Milliyet*, 25 Temmuz 1990.

49. Yılmaz Esmer, “Manufacturing Industries: Giants with Hesitant Voices”, *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*'in içinde, Metin Heper, der., s. 119-134.

karan ile belirleniyordu.⁵⁰ 1990'ların başlarında, özel sektörün çıkarlarının temsili için, şirket sahiplerinin/yöneticilerinin yüzde 31'inin odaları tercih etmesine karşın yüzde 59'u gönüllü kuruluşları tercih etmişlerdi.⁵¹ Bu bulgu, gönüllü kuruluşların hükümetlerden görece özerk bir konumda olduklarını gösteriyordu.

Bu göreceli özerklik, siyasi etkinliğe dönüşebildi mi? Bu soruya olumlu yanıt vermek zordur. 1980'li yıllar boyunca, hükümetlerin devlet ile halk arasındaki aracı kurumlar hakkındaki geleneksel kuşkuları⁵² azalmadan devam etti. "Çıkar grupları" terimi, hâlâ aşağılayıcı bir çağrışım yapıyordu. İşadamları, *grup* çıkarlarından konuşmanın uygun olmadığını hissediyorlardı; tek meşru çıkar, *kamu* çıkarı idi ve bu da en doğru şekilde devlet tarafından saptanabilirdi.⁵³ Özel sektör, yalnızca hükümetin ilgili genel iktisat politikası ile çelişmeyecek ekonomik faaliyetleri yürütmekten sorumlu görülüyordu. Özel sektör temsilcilerinin başka meselelere karışmaması bekleniyordu.

Sözelimi, Mayıs 1990'da, Türkiye'nin ikinci büyük holdinginin sahibi ve o dönemde TÜSAİD Başkanı olan Sakıp Sabancı, Anavatan Partisi Hükümeti'ni övdüğü zaman, Doğru Yol Partisi Genel Başkanı Demirel bile Sabancı hakkında alaycı olmasa da küçümseyici bir yorum yaptı: "Sanayici, siyasetçi rolüne mi talip oldu?" Demirel, ayrıca Sabancı'yı üstü kapalı olarak tehdit etti: "İşadamı olarak, yaptığı akıllıca değil. Başka ne söyleyebilirim?" Türkiye'nin en çok satan gazetelerinden *Hürriyet*'te çıkan bir başyazıda da bir sanayicinin burnunu siyasete sokmasının şaşkınlık yarattığı dile getirildi: "Bizim olayı küçümsediğimiz sanılmasın; fakat herkesin sorumluluğunun ayrı olduğunu düşündüğümüz için Sabancı'nın yorumlarını ciddiye almadık. Aslında neredeyse herkes ... Sabancı'nın sözlerini aynı şekilde karşıladı".⁵⁴ Adı geçen "herkes"ten biri olan, DYP'nin ileri gelenlerinden Mehmet Gölhan, "Sabancı'nın televizyonda Bakanlar Kurulu üyesi gibi konuştuğunu" söyledi.⁵⁵ Bu konuşma ve tepkilerden kısa bir süre önce TÜSİAD, Türkiye'de eğitim hakkında önemli bir ra-

50. Arat, "Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State", s. 79-88.

51. Kalaycıoğlu, "Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State", s. 79-88.

52. Bu gelenek ile ilgili olarak sözelimi bkz., Metin Heper, "Recalcitrance of the Turkish Public Bureaucracy to 'Bourgeois Politics': A Multi-Factor Political Stratification Analysis", *Middle East Journal*, 30 (1976), s. 485-500.

53. Esmer, "Manufacturing Industries: Giants with Hesitant Voices", s. 119-134.

54. *Hürriyet*, 30 Mayıs 1990.

55. *Cumhuriyet*, 23 Mart 1990.

por yayımladığı zaman, ülkede genel hava, gene Hürriyet'te belirtildiği gibi, "herkesin kendi işine bakması gerektiği" idi.⁵⁶

Sonuç olarak, 1980'lerin iş dünyasında, yalnızca para kazanmak için yürütülen faaliyetlerin meşruluğu hakkında neredeyse tam bir güvensizlik vardı. Bu da iş dünyasını, çaresiz bir savunma taktiği olarak, yaptıkları işin toplumsal değeri ve genel olarak ekonomiye olumlu etkisini vurgulamaya yöneltti.⁵⁷ Bu yüzden, genel olarak toplumun çıkarına değinmeden, yalnızca bir toplumsal grubun çıkarlarını açıkça savunmaktan dikkatle kaçınıldı.⁵⁸ Amerika Birleşik Devletleri'nde sık sık dile getirilen, "General Motors'un yararına olan her şey ABD'nin de yararınadır" görüşünün Türkiye versiyonunu ileri sürmenin uygun olmayacağı düşünüldü.

Bu durumun sonucu olarak, gönüllü çıkar gruplarının, ülke için doğrudan ve kendileri için dolaylı yararlı olacak şeyleri "tarafsız bir şekilde" belirlemek amacıyla "araştırma bulgularına dayalı gerekçeli tartışmalara"⁵⁹ verdikleri önem arttı.⁶⁰ Görece ender durumlarda, hükümet ile gönüllü çıkar grupları arasında ortak bir nokta bulunduğu zaman, çıkar grupları bunu hükümetin görüşü gibi sundu.⁶¹ Bu nedenlerle, 1980'li yıllarda, gönüllü çıkar gruplarının hükümetlere karşı çok çekingen ve tedbirli davranmalarına şaşırılmamak gerekir. O yıllarda *Güneş* gazetesindeki bir başyazıda şu görüşler ileri sürülmüştü: "İşadamları, ne ekonomi ne de siyaset ile ilgili yeni fikirler üretmekte, ne de hükümete karşı çıkmaktadırlar. Onlar yalnızca sanat ve spor ile ilgileniyorlar. Bugüne kadar yaptıkları en dikkate değer öneri, doğum kontrolüne ihtiyaç olduğudur."⁶² Bir üye, TÜSİAD toplantıları hakkında şu genel gözlemi yapmıştı: "Toplantı, TÜSİAD'ın hükümetin iktisadi politikalarına katıldığını belirten bir bildiri ile başlar. Ardından, tüm iş dünyasının hükümetin, faiz oranları, ithalat, ihracat, bankacılık sektörü, vb. ile ilgili politikalarına karşı olduğu belirtilir. Fakat bu ikinci tür görüşler neredeyse hiç

56. *Hürriyet*, 20 Eylül 1990 ve 26 Eylül 1990; *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1990.

57. Arat, "Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State", s. 79-88.

58. Esmer, "Manufacturing Industries: Giants with Hesitant Voices", s. 119-134.

59. A.g.e.

60. Bir süre önce, o dönemin TÜSİAD Başkanı Cem Boyner, TÜSİAD'ın temsil ettiği sektörün sorunlarına bakmaksızın genel olarak ekonominin durumu ile ilgilenmesinin, Derneğin sorumluluklarından biri olduğunu söyledi (*Hürriyet*, 24 Haziran 1990).

61. Esmer, "Manufacturing Industries: Giants with Hesitant Voices", s. 119-134.

62. *Güneş*, 18 Kasım 1987.

kamuya açıklanmaz.”⁶³ Eğer TÜSİAD istisnai olarak görüşlerini açıklarsa, daha sonra bu görüşlerini tamamen inkâr etmemiş ise mümkün olduğu kadar yumuşatmak için elinden geleni yapar. Dernek bir keresinde Türkiye’nin borçları hakkında önemli bir rapor yayınlamıştı; hükümet bu rapor hakkındaki hoşnutsuzluğunu oldukça sert bir dille gösterdiğinde, Dernek, raporda ileri sürülen görüşlerin sorumluluğunun Derneğe değil raporu hazırlayan kişiye, o sırada Boğaziçi Üniversitesi’ndeki bir öğretim elemanına, ait olduğunu bildirdi. Dernek üyesi bazı işadamları, TÜSİAD’ın bu şekilde davranmasını, Özal’ın oldukça kinci bir kişi olduğu ve her an bir işadamını iş dünyasından sürebileceği iddiası ile haklı göstermeye çalıştılar.⁶⁴ 1980’li yılların büyük bir bölümünde, gönüllü çıkar örgütlerinin bütün yaptığı, dertlerini ve şikâyetlerini cılız bir ton ile ve politikalar uygulandıktan sonra dile getirmektir.⁶⁵

Bunu bile olağanüstü durumlarda ve dolaylı bir şekilde yapıyorlardı. 1987 yılında, o dönem TÜSİAD Başkanı olan Ömer Dinçkök, TÜSİAD’ın hangi koşullarda ve nasıl hareket ettiğini şöyle belirtmişti: “Hükümetin politikaları eğer düşüncelerimize aykırı ise, kendimizi durum hakkında basın yoluyla kamuoyuna bilgi vermek zorunda hissederiz.”⁶⁶ Daha sonraları TÜSİAD duyurularını, kurduğu bir basın bürosu aracılığıyla yaptı.⁶⁷ TÜSİAD, hükümetlere doğrudan ulaşmak yerine, görüşlerinin basın, çeşitli kimselere hazırlattıkları raporlar, seminerler, sempozyumlar konferanslar ve benzeri araçlar ile ve aynı zamanda ekonomik konuları tartışmak için siyasetçilerle, üniversite öğretim üyeleri ile, gazetecilerle ve benzeri kişiler ile bir araya geldiği akşam yemeklerinde duyurdu.⁶⁸ Hiç kuşku yok ki bu faaliyetler hükümetlerle görüş alışverişinin ya da düzenli toplantıların yerini tutuyordu. Başbakan Özal ve bazı TÜSİAD üyelerinin ender bir araya gelmeleri ile ilgili olarak, bir üye şunu söylemişti: “Sıcak karşılanırsınız. [Özal’ın] sorunlarımızı bildiği izlenimini edinirsiniz.”⁶⁹

63. *Milliyet*, 12 Ekim 1986.

64. A.g.e., 26 Ağustos 1986 ve 9 Ekim 1987.

65. Kalaycıoğlu, “Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State”, s. 79-88.

66. *Nokta Dergisi*, 22 Şubat 1987.

67. *Güneş*, 1 Ağustos 1987.

68. Arat, “Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State”, s. 79-88. Ayrıca, bkz. Gülfidan, “Big Business and the State” s. 140.

69. *Milliyet*, 21 Nisan 1988.

TÜSİAD üyelerinin Başbakan'ın kendilerini sıcak karşılamasına şaşkınlıkları ve Özal'ın, [işadamlarının] sıkıntılarını bildiğini beklememeleri de devlet-çıkarcı grupları arasındaki ilişkilere ışık tutan hususlardır.

Bu koşullarda, TÜSİAD siyasi yönden etkili olamadı. 1980'lerin sonunda görüşülen TÜSİAD üyelerinin yüzde 42'si, olumsuz idari kararların değiştirilmesinde çok başarılı olduklarını, ancak uygun mevzuatın çıkarılmasının sağlanmasında, olumsuz mevzuatın uygulanmasının engellenmesinde ya da olumlu idari uygulamaların benimsenmesinde çok daha az etkili olduklarını düşünüyordu.⁷⁰ 1987 yılında, dönemin TÜSİAD Başkanı Ömer Dinçkök, şundan yakınıyordu: "Bütün yük özel sektörün sırtında. Fakat, gerekli kararların alınmasında özel sektörün hiçbir rolü yok."⁷¹

1980'lerde, genel olarak çıkar gruplarına, özel olarak gönüllü örgütlere sert davranan yalnızca hükümetler değildi. Odalar da "hesapsız davranışları" için TÜSİAD'ı eleştirenlerin kervanına katılmıştı. Ali Coşkun TOBB Başkanı iken şunları söylemişti: "TÜSİAD hükümetin politikalarını eleştiremez. ... Böyle bir davranış, siyasete yapmak, dolayısıyla Anayasa'yı ve diğer yasaları ihlâl etmek olur."⁷² Coşkun ayrıca, "TÜSİAD'ın Türk ekonomisine zarar verdiğini ve bu örgütün zaman geçirmeden kapatılması gerektiğini" de ifade etmişti.⁷³

1980'li yılların sonuna doğru, devlet ile gönüllü çıkar grupları arasındaki ilişki, devlet ile Odalar arasındaki ilişki gibi, önce yavaş, ardından hızlı bir şekilde kötüye gitti. Yeni kuşak işadamları ve sanayiciler, "genç, iyi eğitilmiş ve kariyerlerinde hızla yükselen"⁷⁴ bir grup olarak ortaya çıkmıştı. Bu yeni kuşak arasından aktif bir ekip TÜSİAD'ı yönetmeye başladı. Ekonomik sorunların yanında toplumsal ve siyasi sorunlar ile de ilgilileniyorlardı. Hükümetin ekonominin ana hatlarını belirleyip bunlara uygun davranmamasından özellikle rahatsızlık duyuyorlardı.⁷⁵

Dolayısıyla, hükümetin ekonomiyi özensiz bir şekilde

70. Gülfidan, "Big Business and the State" s. 140.

71. *Cumhuriyet*, 20 Şubat 1987.

72. Kalaycıoğlu, "Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State", s. 79-88.

73. Esmer, "Manufacturing Industries: Giants with Hesitant Voices", s. 119-34. İstanbul Ticaret Odası Başkanı'nın buna benzer sözleri için, bkz. Güneş, 20 Ocak 1990.

74. Sinan Öz, "New Business Culture in Turkey", *Turkish Daily News*, 30 Ekim 1989.

75. Osman Ulagay, "TÜSİAD, Eğitim, SHP", *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1990. Ayrıca, dönemin TÜSİAD Başkanı (Cem Boyner) ile yapılan görüşme için, bkz. 23 Nisan 1990 tarihli *Milliyet* gazetesinin eki.

yürütmesini, yalnızca cılız yakınmalar ile değil sert bir biçimde eleştirmeye başladılar. Hükümetin sanayicileri yatırım yapmaya zorlamasının ve yeni önlemler alınmadan önce onlara hiç danışılmamasının ve aslında kararların önceden hazırlık yapılmaksızın, anında alınmasının artık kabul edilemez olduğuna işaret ettiler.⁷⁶ Bu yeni hükümet-TÜSİAD anlaşmazlığında, zamanın TÜSİAD Başkanı Cem Boyner, yavaş yavaş sözlerini esirgememeye başladı. Bir keresinde, hükümetin iktisadi politikalarının eskiden “peri masalı” gibi olduğunu, fakat artık “acıklı bir öykü” haline geldiğini belirtti.⁷⁷ Bir başka kez, halkın itip kakılabilecek tebaa ya da köle değil vatandaş olduğunu artık hükümetin anlaması gerektiğini söyledi.⁷⁸ Boyner, hükümetin özel sektörü düşman ya da rakip gibi algılamamasını, ortak gibi kabul etmesini önerdi; çağdaş toplumlarda halkın koruyucuya ihtiyacı olmadığını ekledi.⁷⁹ Ender görülen bir dayanışma örneği olarak, bütün TÜSİAD üyeleri, Boyner’e destek verdiler.⁸⁰

Hükümetin TÜSİAD’a tepkisi aynı şekilde sert oldu. O dönemde ekonomiden sorumlu devlet bakanı olan Güneş Taner, şu karşılığı verdi: “TÜSİAD üyeleri neden ağlıyorlar? Artık az mı kazanıyorlar? Banka borçları mı var? 1989 yılı kârlarını bize açıklamaları gerek.”⁸¹ Güneş, “Boyner’in holdinginde fahiş fiyatlarla giysi satıldığını” söyledi;⁸² “Sayın Boyner başkalarının [TÜSİAD] arkasına saklanması. Siyasete atılsın ve açıkça mücadele etsin.”⁸³ Bu sözleri Boyner derhal yanıtladı: “Kamu hizmetine talip olanların, siyasi amaçlarını toplumun uzun vadeli çıkarlarından ayıracak kadar olgun olduklarını düşünmek isterdim.”⁸⁴ Boyner, ayrıca, erken seçime ihtiyaç olduğunu söylediği zaman, Taner gene olağan suçlamalarda bulundu: “Sayın Boyner siyaset yapıyor.” Bunun ardından, Boyner Cumhuriyet Savcısı tarafından sorgulandı, bu Boyner’i daha da sertleştiren bir gelişme oldu: “Burada [Savcılıkta] olmam, demokrasiyi içine sindiremeyenlerin

76. *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1990.

77. A.g.e., 30 Mayıs 1990.

78. A.g.e., 24 Ocak 1990 ve 30 Mayıs 1990.

79. A.g.e.

80. A.g.e., 17 Eylül 1990.

81. A.g.e., 6 Haziran 1990.

82. *Milliyet*, 6 Haziran 1990.

83. A.g.e., 19 Haziran 1990.

84. A.g.e.

yanlışıdır.”⁸⁵ İstanbul Sanayi Odası Başkanının Boyner'i destekleyen açıklaması çok çarpıcı idi ve iş dünyasının süregelen kaygılarını gösteriyordu: “Darağacına kadar ... sizinleyiz [Boyner].”⁸⁶

1980'li yılların sonunda, Türkiye'de gönüllü örgütlerle devlet arasındaki ilişkiler açık ve sert bir siyasi ve kişisel meydan okumaya dönmüştü. Bir siyasetçi, olup biteni şöyle tanımladı: “Bu kez ... [işadamları] farklı bir şey yapıyorlar. Özel ekonomik sıkıntılarını dile getirmek yerine politikaya başvuruyorlar.”⁸⁷ İş dünyası mevcut siyasi kadrodan tüm umudunu kesmişti. Türkiye'nin en büyük şirketler topluluğu olan Koç Holding'in Yönetim Kurulu Başkan Yardımcısı Suna Kırac, 1989'un sonlarına doğru, Meclis'te seçkinlerin temsil edilmesini istedi: “Sağlıklı bir ekonomiyi kalıcı hale getirecek politikaları tasarlamak için Meclis'te iş dünyasının görüşlerini dile getirecek insanların bulunmasına ihtiyaç vardır.”⁸⁸ Daha önce de İzmir'in gözünü budaktan sakınmaz işadamları daha radikal bir çözüm önerisi ortaya atmışlardı: “Eğer sayın Özal bizi dinlemezse biz de sokaklara dökülürüz.”⁸⁹

İş dünyasının bu isyankâr tutumuna karşı hükümetin tepkisi üç yönlü oldu: (1) iş dünyasını yanına çekmeye çalışmak; (2) bu yöntem işe yaramazsa tehdit etmek; (3) asla yenilgiyi kabul etmemek. *Hürriyet* gazetesinin önde gelen bir köşe yazarı, hükümetin yaklaşımını şöyle özetledi: “Devlet Bakanı Güneş Taner Salı günlerini İstanbul'da geçirir. İsyanı bastırmak için sınır bölgelerine gönderilen Osmanlı paşaları gibi, işadamları ile görüşür. Ara sıra karşısındakilerin sorunlarını anlamaya çalışır; bazen de davranışlarının olası sonuçları hakkında onları tehdit eder.”⁹⁰ Hükümetin kendisi de kararsızdı. *Hürriyet* gazetesinin aynı köşe yazarı şöyle yazdı:

İki olasılık vardır. Ya ayaklanmış patronlara ders verilecek ya da hükümet onlarla karşılıklı konuşmaya başlayacak. Bu iki davranış biçimi

85. *Hürriyet*, 24 Temmuz 1990. Boyner'in sorgulanması hakkında Bakanlar da ikiye ayrıldı. Devlet Bakanı Işın Çelebi gibi bazı bakanlar, demokraside TUSİAD'ın görüşlerini özgürce ifade edebilmesi gerektiğini söyledi; diğerleri ise sessiz kaldı (*Hürriyet*, 27 Temmuz 1990). Taner, Boyner ile yalnızca inandığı görüşleri savunmak için tartışmaya girdiğini söyleyerek, Savcılığı Boyner aleyhine harekete geçirdiği dokundurmalarını reddetti (*Milliyet*, 24 Temmuz 1990).

86. *Milliyet*, 27 Temmuz 1990.

87. *Hürriyet*, 31 Mayıs 1990.

88. *Milliyet*, 17 Aralık 1989.

89. A.g.e., 18 Eylül 1989.

90. *Hürriyet*, 29 Temmuz 1990.

ile ilgili olarak, bakanlar zaten kendi aralarında şahinler ve güvercinler olarak ikiye ayrılmışlardır. Anavatan Partisi'nin bir süre önce TOBB seçimlerini kaybetmiş olması şahinlerin elini güçlendirmektedir.⁹¹

Bütün bunlara karşın, hükümet önceleri değişik stratejiler arasında kararsız kaldı. Taner önce 112 üyeli bir Çalışma Kurulu kurulacağını ve ekonomik kararların her ay bu Kurul ile hükümet arasında yapılacak toplantılarda alınacağını duyurdu.⁹² Bir ay sonra, "[hükümet ile iş dünyası arasındaki] diyalog sürekli hale gelecektir" dedi.⁹³ Fakat Taner, ileri gelen işadamları ile yaptığı bir sonraki toplantıya TUSİAD Başkanı (Boyner) ve TOBB Başkanı (Erez) davet etmedi.⁹⁴ İki hafta sonra *Hürriyet Gazetesi*'nde çıkan bir haberin başlığı şöyle idi: "Ekonomik Savaş Başladı." Taner, "Körfez krizinin olumsuz etkileri nedeniyle" ürünlerinin fiyatlarını gereksiz yere arttıran firmaların isimlerini basın yoluyla duyurmayı tercih etmişti.⁹⁵ Hükümet bir kez daha iş dünyasını ciddi bir şekilde tehdit etme yolunu seçmişti.

Sürüp giden tek taraflı ilişki

1980'li yıllarda, Türkiye'de devlet ile çıkar grupları arasındaki ilişki, hem çoğulculuğun (plüralizm) hem de yeni korporatizmin yokluğunda tek taraflı niteliğini korudu. Aslında çıkar gruplarının karşısında devlet daha güçlü durumda idi. Başbakan Turgut Özal ve çoğu ABD'de çalışmış kişiler arasından seçilen bakanlar ve teknokrat-planlamacı yöneticilerden oluşan beyin takımı, bütün ekonomik kararları, geleneksel sivil bürokrasiye, Meclis'e ve siyasi partilere ve aynı zamanda çıkar gruplarına neredeyse hiç danışmaksızın aldı. Bunlar, hemen uygulanmaya başlayan kısa vadeli politik kararlardı. Bu kararlar, dışardan gelen istekler ve baskılar sonucu değil, beyin takımı yeni politikalara ihtiyaç olduğunu düşündüğü zaman değiştirildi.

Yalnızca ekonomik karar sürecinin daha çok merkezileşmesi ve bu kararların teknokrat-bürokratlar tarafından alınması nedeniyle değil aynı zamanda 1980-1983 ara döneminde yürürlüğe

91. *Hürriyet*, 2 Ağustos 1990.

92. *Hürriyet*, 20 Haziran 1990.

93. *Milliyet*, 18 Temmuz 1990.

94. *Milliyet*, 1 Ağustos 1990.

95. *Hürriyet*, 14 Ağustos 1990.

koyulan ve ANAP hükümetleri döneminde de büyük ölçüde muhafaza edilen çıkar grupları üzerindeki yasal kısıtlamalar nedeniyle de devlet ile çıkar grupları arasında şimdi eski dönemlere göre daha büyük bir uçurum oluşmuştu. Bu uçurum, hükümetin dış ticaret şirketlerine bir süre yakın durduğu zaman bile kapanmadı. Fransa'da, devletin toplumsal bir grubun (noterlerin) gelişimini desteklemesinin, devlet ile söz konusu grup arasındaki ilişkinin himayeci bir ilişkiye dönüşmesine ve dolayısıyla devletin giderek bu gruba karşı güç kaybına uğramasına yol açmasına karşın,⁹⁶ Türkiye'de dış ticaret şirketleri devlete bağımlı kaldı; devletin karşısında hep bıçak sırtında durdu ve zaman geldi kolayca gözden düştü.^{97, 98}

Önceleri, ANAP hükümetleri, odalar da dahil, bütün diğer çıkar gruplarının temsilcilerine mesafeli durdu. Ancak 1980'li yılların sonuna doğru TOBB seçimleri ile ilgilendi; başarı sağlayamayınca Odalar Birliği'ni tümüyle gözardı etti. Odalar Birliği, partilerüstü tutumunu değiştirdi ve ANAP hükümetlerini siyasi platformda karşısına aldı. Ancak ANAP hükümetleri ile baş edemedi Aynı duruma, devlet ile gönüllü çıkar kuruluşları arasında da rastlandı.

Odalar Birliği ve gönüllü çıkar kuruluşları hükümetlere doğrudan muhalefet yolunu seçtikçe hükümetler de onları atlayıp işadamları ile bireysel olarak ilgilenmeyi tercih etti. Doğal olarak, hükümetlere karşı işadamları bireysel olarak daha savunmasızdı. İşadamları diğer işadamlarının temsilcileri olarak hareket ettiği zaman dahi, hükümetler işadamları ile bireysel düzeyde mücadeleyi seçti. Taner'in, Boyner'in diğerlerinin arkasına saklanmaması gerektiği sözü, bunun açık bir örneğidir. Hükümet üyelerinin bu davranışı, kendisi ile halk arasındaki aracı kurumlara meşruiyet yüklemeyen aşkın bir devlet olgusunun sonucu idi. Söz konusu devlet, toplum için neyin iyi olduğuna kendisi karar veren bir devlet idi. Dolayısıyla, devlet seçkinlerinin gözünde, çıkar grubu örgütlerinin yapabileceği tek şey, "Yüce devletten, üyelerinin sorunları için yardım dilemekti".⁹⁹ Sözgelimi, Anavatan hükümetleri, TÜSIAD'ın ekonomik kararların alınmasına katılmak bir yana,

96. Ezra Suleiman, "State Structures and Clientelism: The French State versus the Notaries", *British Journal of Political Science*, 17 (1987), s. 277.

97. Öniş, "Political Economy of Turkey in the 1980's: Anatomy of Unorthodox Liberalism", s. 27-40.

98. İlkin, "Exporters: Favoured Dependency", s. 89-98.

99. Kalaycıoğlu, "Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State", s. 79-88.

üyelerinin tercihlerini ve isteklerini bile kendilerine iletmesini istememişti.¹⁰⁰ İşadamları, bireysel olarak, ANAP'a katkıda bulunarak onu destekleyecek ve faaliyetlerini hükümetlerin işaret ettiği gibi yürüteceklerdi. Eğer önceden kararlaştırılmış rollerinden saparlarsa, hükümetlerin aldıkları bazı özel kararlar ile iflas edebilirlerdi. Sözelimi, Taner ile Boyner'in tartışmaları sırasında, Taner Boyner'i [Boyner'in] ürettiği mallardaki gümrük ithal vergilerini indirmekle tehdit etti. Bu tehdit gerçekleşmedi, fakat bu tür tehditlerin arkasının getirildiği durumlar da oldu.¹⁰¹

Bu koşullarda, iş dünyasında, siyasi etkinlikleri hakkında devlete karşı süregelen tedirginlikten kaynaklanan bir güvensizliğin egemen olması doğaldı. *Hürriyet* gazetesinin ekonomi sayfasını yönetmiş olan Meriç Köyatası, 1980'lerde Türkiye'de bir dernek kurmanın cesaret istediğini ve pek çok işadamı ve profesyonel yöneticinin, devlet ile başlarını derde sokmamak için kendi çıkar grubu derneklerini etkin bir şekilde desteklemediğini ileri sürdü.¹⁰²

İşadamlarının kendileri de hükümet ile çıkar grubu örgütleri aracılığıyla değil doğrudan kendileri ilişki kurmayı tercih ettiler.¹⁰³ Doğal olarak hükümetle bu tür bağlantılar kurarak politika oluşturulmasına katkıda bulunamadılar. Fakat son zamanlara kadar, bu onlar için çok fazla sorun olmadı, çünkü işadamları hükümetlere müdahale etmeye ve politikalarını etkilemeye çalışmadılar. 1987 yılında yapılan ve özel sanayi sektörünün çoğunluğunu kapsayan bir araştırmada, bu sektördeki firmaların yöneticilerine göre, hükümetlerin icraatı ile ilgili olarak, (1) "mevzuat ve yönetmelikler" (yüzde 22,6), (2) "kırtasiyecilik" (yüzde 21,5), (3) "sistemin yavaş işlemesi" (yüzde 19,4) ve (4) "alt kademe bürokratların tutum ve davranışları" (yüzde 12,4) gibi sorunlar, "üst düzey bürokratların tutum ve davranışlarından" (yüzde 9,7) ve "üst düzey memurların bilgisi ve yeterliliğinden" (yüzde 3,2) çok daha önemli olduğu bulundu.¹⁰⁴ Eğer işadamları, kamu politikalarının oluşturulmasını etkilemeye ya da bu sürece katılmaya ilgi duysalardı, yöneticiler üst düzey görevlilerin tutumlarına ve bilişsel özelliklerine aldırmayacaklardı. Onun yerine, özel

100. Gülfidan, "Big Business and the State", s. 137.

101. Sözelimi, Okumuş Holding bu şekilde batırıldı.

102. Meriç Köyatası, "Devlet Babanın Bayramı", *Hürriyet*, 2 Mayıs 1990.

103. Kalaycıoğlu, "Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State", s. 79-88.

104. Esmer, "Manufacturing Industries: Giants with Hesitant Voices", s. 119-134.

sektör yöneticileri yasalarla, bu yasaları ve politikaları uygulayan alt kademe bürokratlarla, dolayısıyla yasaların ve politikaların uygulanma biçimiyle ilgilendiler. Bu önemli bulgu, 1980'lerde Türkiye'de, etkin bir çoğulcu ve neo-korporatist çıkar grubu olgusunun bulunmadığını, dolayısıyla çıkar gruplarına danışmadan politika oluşturulmasının ülkenin gerçeği olmaya devam ettiğini göstermektedir.

İşadamları, birey olarak kendileri için ayrıcalıklar elde etmeye çalıştılar. TÜSIAD gibi saygın bir çıkar grubu örgütü bile yalnızca "Patronlar Kulübü" olarak anıldı.¹⁰⁵ Burada, "kişisel ilişki" iması açıktır. Böylece, yukarıda değinilen, 1987 yılında özel sanayi sektöründe yapılan yöneticiler araştırmasında, "*şirket çıkarları ile hükümet arasındaki ilişkilerin ... çok doyurucu olduğu, dolayısıyla görüşülen şirket sahiplerinin/yöneticilerinin yüzde 95'inden fazlasının ... hükümetten ... o anda ve ilerisi için herhangi bir istekte bulunmadıkları*" ortaya çıktı.¹⁰⁶ Fakat, Arat'ın dediği gibi, olay bundan ibaret değildi: "Girişimciler bireysel olarak kurdukları kişisel ilişkilerle sistemden yararlanmış olsalar bile [bütün olarak] özel sektör için elverişli koşullar yaratılamamıştı."¹⁰⁷

Bütün sistemi kapsayan değişiklikler, yeni kuşak işadamlarının peşinde olduğu değişikliklerdi, bu nedenle üstünde düşünülmesi gereken bir soru, 1980'lerin sonuna doğru Türkiye'de çıkar grubu siyasetinin çoğulculuğa ya da neo-korporatizme yönelip yönelmediğidir. Yukarıda kaydedildiği gibi, hükümetler Türkiye'de gelişen çıkar grubu olgusunun ne çoğulcu ne de neo-korporatist biçiminin hayata geçmesini istediler. Yeni kuşak işadamları bile sonuçta kendi adlarına, *mevcut modelde bazı gelişmeler* ile yetinebileceklerinin işaretlerini verdiler.

İşadamlarının yaptıkları bazı öneriler, [işadamlarının] neo-korporatist düzenlemelerin benimsenmesini istedikleri izlenimini verebilirdi. 1986 yılında, Sakıp Sabancı, Özal'a TOBB ile TÜSAİD'in birleştirilmesini önerdi.¹⁰⁸ 1987 yılında, dönemin TOBB Başkanı Ersin Faralyalı, Türkiye'de görüşmelerin yalnızca işçilerle işverenler arasında geçtiğini, hükümetin de bu görüşmelere katılması gerektiğini kaydetti.¹⁰⁹ Boyner, bütün partiler arasında görüş birliği

105. A.g.e.

106. Kalaycıoğlu, "Commercial Groups: Love-Hate Relationship with the State", s. 79-88.

107. Arat, "Politics and Big Business: Janus-Faced Link to the State", s. 79-88.

108. Milliyet, 1 Mayıs 1986.

109. Milliyet, 10 Aralık 1987.

olması gerektiğini vurguladı.¹¹⁰ İşadamları tarafından yapılan diğer bazı öneriler ise işadamlarının çoğulcu çıkar grubu olgusu peşinde olduklarının düşündürebilirdi. İşadamları, özellikle hükümetin işadamlarına danışmadan ekonomi ile ilgili kararlar almasından sürekli şikâyet etmişlerdi.¹¹¹ Fakat bugüne kadar Türkiye'de işadamları, kolektif çıkarlarını ve görüşlerini örgütlü ve dolayısıyla etkin bir biçimde dile getirmeyi düşünmediler. Hükümetlerin kendilerine danışmasını istediler, fakat bu konu ile ilgili sözlerinden, onlara göre en önemli şeyin, hükümetin [işadamlarının] kendilerine özgü ve çoğunlukla kişisel sorunlarına önem vermesi olduğu izlenimi edinilmektedir. İstikrarlı politikalara, yani sıkça değişmeyen politikalara ihtiyaç olduğunun özellikle altını çizdiler. Onlar için bu tür politikaları da kimin geliştireceği ikinci derecede önemli olmaya devam etti. Hükümetin benimseyeceğini ümit ettikleri ekonomik strateji önerileri ortaya attılar. Ancak Sakıp Sabancı'nın ifade ettiği gibi, son irdelemede hep şöyle bir yaklaşım içinde oldular: "Biz ev ödevimizi yapalım ve hükümeti önerilerimizi benimsemesi için ikna etmeye çalışalım; fakat son çözümlemede, karar verecek olan hükümettir, kararları bizim önerilerimizin tam tersi de olabilir."¹¹²

Theda Skocpol'un, "Siyasal hayattan ne beklendiği ve çıkar gruplarının siyasi hedefleri ve bunlara ulaşmak için birlikte başvurdukları yöntemler, hem toplumun hem de devletin niteliklerine bağlıdır" tespiti,¹¹³ güçlü bir devlete sahip Fransa için bile isabetlidir, fakat Fransa'dan de daha güçlü bir devlete sahip Türkiye için isabetli değildir. Fransa'da devlet sivil toplumu hegemonyası altına almamıştır; Türkiye'de devlet bunu başarabilmiştir. Bu nedenle, Türkiye'de çıkar grubu olgusu Fransa'dakinden oldukça farklı özellikler göstermiştir. Aynı nedenle, Türkiye'de çıkar grubu olgusu Fransa'dakine göre, zaman içinde değişime daha dirençli olmuştur.

110. *Milliyet*, 21 Ocak 1990.

111. Bkz. *Milliyet*, 10 Ekim 1987; *Güneş*, 4 Haziran 1988; *Hürriyet*, 27 Ocak 1990.

112. *Nokta*, 14 Ekim 1990.

113. Theda Skocpol, "Bringing the State Back In: Strategies of Analysis in Current Research", *Bringing the State Back In*'in içinde, P. B. Evans, D. Rueschmeyer ve Theda Skocpol, der., Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 27.

Ordu ve demokrasi¹ *

Hükümet ve ordu arasındaki ilişki yönünden, bölgeler hatta ülkeler arasındaki büyük farklılıklar, asker-sivil ilişkileri ve demokrasinin yerleşmesi hakkında kapsamlı bir kuramın geliştirilmesini olanaksız hale getirmektedir. Demokrasiye geçmeden önce, Latin Amerika'da askerler, devlet seçkini değil de siyasi seçkin gibi hareket ettiler ve kendi bildikleri gibi yetki kullandılar; Doğu Avrupa'da ise asker, aksine, komünist partinin denetimine girdi ve siyasi yönden yoğun bir beyin yıkamaya tabi tutuldu. Sonuç olarak, Latin Amerika'da demokrasinin yerleşmesi için siyasetin askerin etkisinden uzaklaştırılması gerekirken, Doğu Avrupa'da ordunun Komünist Parti tarafından içselleştirmek zorunda bırakıldığı ideolojiden arındırılması gerekti.²

Latin Amerika'da demokrasiye geçiş sırasında ordu, siyasete müdahalesinin sonucu olarak kazandığı pek çok ayrıcalığını korumuştur.³

Bu nedenle, siyasetçiler örneğin patronaj politikası takip edebilmek için ihtiyaç duydukları ve ordunun kontrolü altında bulunan kaynaklar üzerinde daha fazla söz sahibi olmak

1. * Çevrilen orijinal makale: Metin Heper ve Aylin Güney, "The Military and the Consolidation of Democracy in Turkey," *Armed Forces and Society* 26, No. 4 (2000), s. 625-647.

2. Zolan Barany, "Democratic Consolidation and the Military: The East European Experience", *Comparative Politics* 30 (Ekim 1997), s. 27.

3. Terry Lyn Karl, "Dilemmas of Democratization in Latin America", *Comparative Politics* 23 (Ekim 1990), s. 1-22; Frances Hagopian, "Democracy by Undemocratic Means? Elites, Political Pacts and Regime Transitions in Brazil," *Comparative Political Studies* 23 (Temmuz 1990), s. 147-170.

istediler.⁴ Aynı şekilde, askerleri kamu iktisadi kurumlarından uzaklaştırmayı ve böylece sivil hükümete daha fazla kaynak ayırmayı arzu ettiler.⁵ Doğu Avrupa'da ordu daha önce komünist partilerin egemenliği altına girdiğinden, siyasi seçkinlerin orduyu depolitize etmeleri önem kazandı. Bunun en iyi örneği, Batılı demokratik değerlerin orduya başarıyla aşılandığı Macaristan oldu.⁶

Demokrasi'nin Türkiye'de yerleşmesi ise, Latin Amerika ve Doğu Avrupa'dakinden farklı koşullarda ortaya çıktı. Türkiye'deki sivil-asker ilişkisi, iki Dünya Savaşı arasında Almanya'dakine ve 1960'ların başlarında Fransa'dakine benzemektedir.⁷ Türkiye'deki askerlere ve Batılı "aydınlar"ın büyük bir bölümüne göre, bir kimsenin kararını bilinçli bir temele dayandırmasının kaçınılmaz önkoşulu sekülerizm idi.⁸ Bunun nedeni, 19. yüzyılın başından günümüze kadar bu seçkinlerin İslamiyeti akıl dışıcılık (irrasyonalite) ile eş tutmaları idi; İslamiyetin yaşamın gerisinde kaldığını, dolayısıyla çağdaş koşullara uyaranamayacağını düşünmüşlerdi.⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ile 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarına kadar dinsel kurumların çağdaşlaşma çabalarına ısrarla karşı çıkması arasında yakın bir ilişki gördüler. Bu yüzden, bu seçkinler, laikliği/sekülerizmi Cumhuriyet ideolojisinin önemli bir boyutu olarak algıladılar. Cumhuriyet döneminde, askerler laikliğin gitgide en hararetli savunucusu oldular. Türkiye'de ordunun 1960-1961, 1971-1973 ve 1980-1983'de siyasete doğrudan müdahale ederek yönetimi eline almasının temel amacı, Türkiye'de laik-demokratik devleti korumaktır.¹⁰

Aynı zamanda, Türkiye'de "aydınlar"a ve diğer seçkinlere göre, çağdaşlaşma Batılılaşma demektir. Bu nedenle, Batılılaşmanın önemli bir unsurunun demokrasi olduğu sonucuna varıldı. Öte

4. Wendy Hunter, "Politicians Against Soldiers: Contesting the Military in Post Authoritarian Brazil", *Comparative Politics* 27 (Temmuz 1995), s. 425-43; aynı yazar, "Continuity and Change? Civil-Military Relations in Democratic Argentina, Chile and Peru", *Political Science Quarterly* 112 (Sonbahar 1997), s. 453-475.

5. Hunter, "Politicians against Soldiers", s. 429-440.

6. Barany, "Democratic Consolidation and the Military", s. 36.

7. Bu konu aşağıda tekrar ele alınmaktadır.

8. Niyazi Berkes, *Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964, 17. Bölüm.

9. Nur Yalman, "Islamic Reform and the Mystic Tradition in Eastern Turkey", *Archives Européennes de Sociologies* 10 (1969), s. 41-42.

10. Diğer kaynakların yanı sıra, bkz. Frank Tachau ve Metin Heper, "The State, Politics and the Military in Turkey", *Comparative Politics* 16 (Ekim 1983), s. 17-33.

yandan, liberal demokrasiyi değil, "rasyonel demokrasiyi",¹¹ yani demokrasiyi her konuda en iyi politikanın ne olabileceğine karar verebilecek donanımlı kimseler arasında rasyonel bir tartışma olarak algılayan görüşü desteklediler.¹² Sonuç olarak, 19. yüzyılın sonundan itibaren askerler ve diğer Batılı "aydınlar", Türkiye'nin selametini, değinilen anlamı ile demokratik, dolayısıyla laik bir devlet kurmak ve bu devleti korumakta gördüler. Öte taraftan, nihai yetkinin sivil hükümetin elinde olduğu da teslim edildi ve ordu da aynı görüşü benimsedi.¹³

Ordunun, Türk siyasetinde ayrıcalıklı bir yere sahip olma geleneği, kuruluşunda önemli bir rol oynadığı Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yıllarına kadar uzanır (13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başı). Osmanlı Devleti, iki rakip dinin ve uygarlığın sınırı üzerinde gazi (savaşçı) bir devlet olarak kuruldu.¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yüzyıllarında, ordu devlet işlerinde önemli bir rol oynamaya devam etti. Bu nedenle, Osmanlı'da devlet kurumları uzun süre "Askeri" olarak anıldı. 16. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın sonuna kadar süren Gerileme Devri'nde Osmanlı Devleti önemli ölçüde ordu, sivil bürokrasi ve dini kurumdan oluşan oligarşi tarafından yönetildi. 19. yüzyılda, ordu önce çağdaşlaştırılmaya başladı, ardından da çağdaşlaşmada birincil rol oynadı.¹⁵

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları olan Mustafa Kemal (Atatürk) ve İsmet İnönü de asker kökenli idi. 1923-1950 yılları arasındaki tek partili döneminde, ordu her ne kadar sivil hükümetin denetimi altında olsa da son kertede laik cumhuriyetin nihai güvencesi olarak düşünüldü. 1930'lar ve 1940'larda çağdaş, laik eğitim alan ordu, demokratik ve laik devletin savunucusu oldu. Böylece, 1940'ların sonunda, özellikle genç subaylar yeni serpilmekte olan ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP)

11. Metin Heper, "Extremely 'Strong State' and Democracy: Turkey in Comparative and Historical Perspective", *Democracy and Modernity*'nin içinde, S. N. Eisenstadt, der., E. J. Brill., Leiden, 1992. [Bu kitapta 7. bölüm]

12. "Rasyonalist demokrasi" kavramı için şu kaynaktan yararlandık: Giovanni Sartori, *The Theory of Democracy Revisited. Part One: The Contemporary Debate*, Chatham House Publishers, Chatham, NJ, 1987, s. 51-55.

13. William Hale, *Turkish Politics and the Military*, Routledge, Londra, 1994, 12. Bölüm. Son yıllarda, Yüksek Komuta kademesi defalarca bu noktanın altını çizmiştir. Bir örnek için, bkz. Sabah, 28 Ocak 1997.

14. Halil İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest," *Studia Islamica* 2 (1954), s. 104-129.

15. Örneğin bkz., Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, Eothen Press, Walkington, İngiltere, 1985), İkinci Bölüm.

“otoriter yönetimi”ne karşı çıkan Demokrat Parti’yi desteklemeye başladılar. 1950’lerde, ordu laik-demokratik devletin koruyuculuğu misyonunu CHP ile birlikte üstlendi. 1960’lardan itibaren, Türk siyasetinin sağ-sol, laik-Müslüman, vatandaşlık itibarıyla ya da kültürel milliyetçilik-etnik milliyetçilik boyutlarında bölünmesi ve kutuplaşması ve CHP’nin merkezden sol’a kaymasıyla, ordu Türkiye’de laik-demokratik devletin tek koruyucusu olarak kaldı.¹⁶

Ordunun bu rolü üstlenmesinin yasal bir temeli de vardı. 1961 tarihli Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu’nun 35. Maddesine göre, “Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyeti’ni kollamak ve korumak” idi. 1982 Anayasası’na göre, Türkiye Cumhuriyeti laik bir devlettir. Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Yönetmeliği’nin 85. Maddesi, “Türk Silahlı Kuvvetlerinin iç ve dış tehditlere karşı, gerekirse kuvvet kullanarak ülkeyi savunacağı” hükmünü getirir. Ordu, Milli Güvenlik Kurulu’na (MGK) katılan Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları aracılığıyla hükümete yaptığı tavsiyelerle ülke yönetiminde rol oynar. Milli Güvenlik Kurulu, Cumhurbaşkanı, Başbakan, Milli Savunma, İçişleri ve Dışişleri Bakanları ile Genelkurmay Başkanı ve Kara, Deniz, Hava ve Jandarma Genel Komutanlarından oluşur. Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanır. 1982 Anayasası’nın 118. maddesine göre, MGK, “ülkenin iç ve dış güvenliği ile ilgili önerilerini Bakanlar Kurulu’na sunar.” Aynı madde, Bakanlar Kurulu’nun, MGK’nın “Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin” korunması hususunda alınmasını zorunlu gördüğü önlemlere ilişkin önerilerine öncelik vereceğini hükme bağlar.¹⁷

Din odaklı Refah Partisi, 28 Haziran 1996 tarihinde, işte böyle bir ortamda, Necmettin Erbakan’ın liderliğindeki Refah Partisi ve Tansu Çillerin liderliğindeki Doğru Yol Partisi tarafından kurulan koalisyon hükümetinin büyük ortağı oldu. Refah Partisi’nin uzun siyasi hayatı olan lideri Necmettin Erbakan başbakan oldu.¹⁸ Bu gelişme, Türkiye’de askerler ve diğer Batı yanlısı seçkinler

16. Örneğin bkz., Tachau ve Heper, “The State, Politics and the Military in Turkey,” s. 17-33.

17. Bu hükümler sonraki yıllarda daha demokratik çizgide değiştirilmiştir. [Çeviren’in notu]

18. Necmettin Erbakan, aynı zamanda, Refah Partisinin selefleri olan iki din odaklı partinin de –Millî Nizam Partisi ve Millî Selamet Partisinin– genel başkanlığını yapmıştır.

arasında tedirginlik yarattı; laik-demokratik devletin geleceği ile ilgili olarak derin kaygı duyuldu.

Değinildiği gibi, Cumhuriyet'in ilk devrimci kurucularının amacı, dinin toplum ve siyaset hayatını etkilemesini önlemek idi.¹⁹ İslamiyet adeta, bireyin vicdanının mutlak gizliliğine önem veren Protestan geleneğine benzemeliydi. Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk'ün 1938 yılında ölümünden sonra, vaizlerin tekrar ordu saflarında görev alması ve ilkokulların programlarına seçmeli din dersleri konması dışında pek fazla bir şey değişmedi.²⁰ Çok partili dönemde (1945'den günümüze kadar), devlet İslamiyet'i yakından izlemeye devam etti. İsbetli bir şekilde ifade edildiği gibi "Türkiye, İslami kurumların devletin dışında ve devletten ayrı olarak yeniden yaratılmaması koşuluyla, İslamiyet'in yayılması için mümkün olan her türlü aracın kullanılmasına her zaman izin" verecekti.²¹ 1950'lerde, ezanın tekrar Arapça okunması ve ilkokullarda din eğitiminin biraz daha yaygınlaşması gibi sınırlı dini açılımlar, derin bir vicdan muhasebesinin ya da yaygın bir manevi krizin sonuçları değildi.²² Ortak erdem için sağlam bir temel araştırmanın, komünizme karşı birleşik bir cephe oluşturma gayretlerinin ve en önemlisi asla sonu gelmeyen siyasi rekabetin sonuçları idi.

Bu nedenle, Türkiye'deki Müslümanların "bağnaz" değil, fakat "samimi" olarak tanımlanmış olması şaşırtıcı gelmemelidir.²³ 1957 yılında yapılan bir araştırmada, dini vecibelere karşı uyanan yeni ilginin, Şeriata olası bir dönüş olup olmadığı araştırıldığında, kentlerde yaşayan ve okumuş vatandaşların büyük bir çoğunluğu, gülümseyek söz konusu davranışlarının "geriye gitme" olmadığı yanıtını verdi. Kırsal kesimdekiler de aynı görüşte idi.²⁴ 1986 yılında halkın yalnızca yüzde yedisi ülkenin Şariat

19. Şerif Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies* 2 (1971), s. 197-211.

20. Bernard Lewis, "Islamic Revival in Turkey", *International Affairs* 28 (Ocak 1952), s. 39-40.

21. C. H. Dodd, *Democracy and Development in Turkey*, The Eothen Press, Walkington, UK, 1979, s. 76.

22. Demokratlar iktidara gelmeden önce din dersini isteyen alıyordu; geldikten sonra, din dersini alınmaması için ebeveyninden yazı getirmek gerekti.

23. Geoffrey Lewis, "Islam in Politics -A Muslim World Symposium: Turkey", *Muslim World* 56 (Ekim 1966), s. 237.

24. Howard A. Reed, "The Religious Life of Modern Turkish Muslims", *Islam and the West*'in içinde, Richard N. Frye, der., Mouton, The Hague, 1957, s. 116.

hukukuna göre yönetilmesi gerektiğini düşünüyordu.²⁵ Şubat 1999'da ülke çapında yapılan bir araştırmada, ankete yanıt verenlerin yalnızca yüzde 0,6'sı kendisinin "aşırı dini eğilimli" olduğunu belirtmişti. Aynı araştırmaya yanıt verenlerin yüzde 82'si "Eğer bir kadın Allah'a ve Hazreti Muhammed'e inanıyorsa, başını örtmese bile Müslüman olarak düşünülecektir" ifadesine katıldığını, yalnızca yüzde ikisi zinanın İslami kurallara göre cezalandırılması gerektiğini ifade etmişti.²⁶

Bu nedenle, Dankwart A. Rustow'un Refah'ın selefi olan 1970'lerin Milli Selamet Partisi (MSP) hakkındaki şu değerlendirmesi yadırganmamalıdır: "[MSP] kendisini [İran'daki] Şii Ayetullahların rejimine benzetilmesini şiddetle reddedecektir."²⁷ MSP'nin halk tarafından da salt dini bir parti olarak algılanmış olduğu söylenemez. MSP, 1973 ve 1977 seçimlerinde, sırasıyla yüzde 11,9 ve yüzde 8,6 oy aldı. 1970'lerde Türkiye'de İslamiyet'in yükselişinden bahsediliyordu. Oysa 1973'e göre 1977'de MSP'nin oyları düşmüştü. 1995 seçimlerinde, Refah Partisi oyların yüzde 21,3'ünü almıştı. Bu sonuçlar da, dini etmenlerden ziyade seküler etmenlerle açıklanabilir. Seçimlerden önce, ılımlı sol ve ılımlı sağ kendi aralarında bölünmüştü; "laik partiler" in yolsuzluk olayları ve sürekli kendi aralarında çekişmeleri gibi olumsuz sicilleri vardı; oysa pek çok kişiye göre Refah Partisi bütünlüğün ve erdemnin sembolü idi. Ayrıca Partinin çok etkin çalışan taban örgütleri bulunmaktaydı.²⁸ Refah Partisi bir sosyal yardım kurumu gibi çalışıyordu. İhtiyacı olan halka hastahanelerden ve diğer kamu kurumlarından randevular alıyor, yönetimlerinde bulunduğu belediyeler aracılığıyla yoksullara kömür, giysi ve yiyecek dağıtıyordu.²⁹ Ardından, 18 Nisan 1999 genel seçimlerinde de laik kesim yine siyasi İslamı ciddi bir tehlike olarak gördüğü sırada Refah Partisi'nin halefi Fazilet Partisi, oyların yüzde 15,2'sini alarak Demokratik Sol Parti ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin ardından üçüncü büyük parti oluyodu.

"Laik kesim" in "dini yönelimli" siyasi partilere kuşku ile bakması

25. İlter Turan, "Religion and Political Culture in Turkey", *Islam in Modern Turkey*'nin içinde, Richard Tapper, der., I.B. Tauris, Londra, 1991, s. 55.

26. *Milliyet* (İstanbul), 9 Nisan 1999.

27. Dankwart A. Rustow, "Turkey's Travails", *Foreign Affairs* 58 (Sonbahar 1979), s. 98-99.

28. Sencer Ayata, "Patronage, Party, and State: The Politization of Islam in Turkey", *Middle East Journal* 50 (Kış 1996), s. 52.

29. Ruşen Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, Metis, İstanbul, 1994, s. 185.

konusuna dönersek, 1996 yılında Refah Partisi, Doğru Yol Partisi ile kurduğu ("Refahyol") koalisyon hükümetinin büyük ortağı olduğu zaman, laik kesim bu partinin laik-demokratik düzeni kabul etmesinin, takıyyeden,³⁰ yani çıkarları nedeniyle gerçek niyetini gizlemekten³¹ başka bir şey olmadığını düşünmüştü. Refah Partisi liderlerinin, partilerinin yalnızca diğer siyasi partilere değil aynı zamanda Türkiye'de laik demokratik düzene de bir alternatif olduğunu açıkça dile getirdiklerini ileri sürmüşlerdi.³²

Türkiye'de İslam ve siyaset üzerine çalışan bazı bilim insanlarının ise Refah Partisi hakkında daha olumlu görüşleri vardı. Bu kişiler, partinin alt kademesindeki belli sayıdaki militan üyelerin değilse bile partinin lider kadrosunun, iktidara seçim yolu ile gelmesi kuralına saygılı olduğunu düşünüyorlardı.³³ Refah'ın radikal söyleminin gerisinde çoğu zaman pragmatizm ve esneklik bulunduğunu ileri sürüyorlardı.³⁴ Bunun bir göstergesi olarak, partinin Ekim 1993 Büyük Kurultayı'nda, partiyi seçimlerde yeni gruplara açma stratejik kararını göstermişlerdi.³⁵

Yabancı gözlemciler, kötümserlerin tarafını tutma eğilimi gösterdiler.³⁶ Refahyol hakkında ciddi endişeleri bulunanlar arasında ordu da vardı. Bu nedenle, Refahyol'un kurulmasının ardından, kötümserler arasında ya siyasi İslam'ın sonunda başarılı olacağı ya da ordunun müdahale edeceği konuşuldu. Aslında her iki senaryo da gerçekleşmedi ve Refahyol'un yerine laik eğilimli bir koalisyon hükümeti kuruldu.

Aşağıda önce ordunun Türkiye'nin laik demokratik düzeni

30. Birol A. Yeşilada, "The Refah Party Phenomenon in Turkey", *Comparative Political Parties and Party Elites: Essays in Honor of Samuel J. Eldersveld*'in içinde, Yeşilada, der., The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1999.

31. Takiyye sözcüğünün tanımı için şu kaynaktan yararlandık: Faruq Sherif, *A Guide to the Contents of the Qur'an*, Garnet, Reading, İngiltere, 1995, s. 122. İslam'ın Şii öğretisine ait olan takiyye ilkesi, İslamiyet'in genel olarak onayladığı bir davranış değildir, fakat Kuran'da iki örnekte söz edilmektedir: gerektiğinde kâfirlerle dost olmak (III. 27) ve Allah'ı inkâr etmek (XVI. 28), A.g.e.

32. Sabri Sayarı, "Turkey's Islamic Challenge," *Middle East Quarterly* 36 (Eylül 1996), s. 39.

33. Jenny B. White, "Pragmatists or Ideologues? Turkey's Welfare Party in Power," *Current History*, No. 606 (Ocak 1997), s. 29.

34. Ergun Özbudun, "How Far from the Consolidation of Democracy in Turkey," *Journal of Democracy* 7 (Temmuz 1996), s. 134.

35. Metin Heper, "Islam and Democracy in Turkey: Toward a Reconciliation?" *Middle East Journal* 51 (Kış 1997), s. 37.

36. Aylin Güney-Avcı, "Politique interieure et politique exterieure dans la Turquie d'aujourd'hui," *Le Trimestre du Monde* 27 (Eylül 1996), s. 80-81.

için tehdit olarak gördüğü gelişmeleri ele alacağız. Ardından, ordunun, yasal sınırlar içinde kalmaya çalışarak bu "tehdit" ile nasıl başa çıkmaya çalıştığını ve sonunda krizin nasıl çözümlendiği konusuna döneceğiz.³⁷ Son olarak, Refah'ın krizini karşılaştırmalı açıdan tartışacağız ve yakın gelecekte Türkiye'de demokrasinin tam anlamı ile yerleşmesi olasılığı hakkında bazı görüşler sunacağız.

Ordu, laiklik/sekülerizm ve Refah Partisi

Ordu en başından beri Refah Partisinin hükümete katılmasına iyi gözle bakmadı. Refah'ın laiklik/sekülerizm ve demokrasi konularındaki geçmiş yaklaşımı hakkında ciddi kuşkuları olan ordu, Refah'ın planlarında "bir vatandaş, bir oy, sadece bir sefer" ("seçimle iktidara gelelim, bir daha gitmeyiz") gibi bir düşünce olmasından endişe duydu. Fakat, Refah'ın güvenoyu aldıktan sonra (7 Temmuz 1996), Cezayir Ordusu'nun aynı koşullarda yaptığının aksine, Türkiye'de ordu "bekle ve gör" stratejisini benimsedi. Türkiye'de ordu ilke olarak demokratik rejime her zaman saygılı olmuştur ve siyaset üstü kalmaya çalışmıştır. Cezayir'de ise ordu her zaman muhalefet saflarında yerini almıştı. Cezayir'de demokrasinin uygulamaya ilişkin kuralları hakkında bir görüş birliği yoktu ve ordu da tamamen yasa dışı davranma eğiliminde idi. Bu nedenle, 1992 yılında Cezayir'de ordu İslami Kurtuluş Cephesi'nin iktidarı ele geçirmesini engelledi, ayrıca Cephe'nin ılımlı siyasi liderlerini saf dışı bıraktı.³⁸

Türkiye'de, ordunun "bekle ve gör" stratejik kararından belli bir süre sonra, Milli İstihbarat Teşkilatı tarafından Milli Güvenlik Kurulu'na, bazı dini tarikatların ve derneklerin "alternatif devlet yapıları" oluşturmaya çalıştığını bildiren bir rapor sunuldu.³⁹ Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından sunulan başka bir raporda da üçyüzden fazla İslami örgütün "Türkiye'de Şeriata dayalı bir düzeni geri getirmeye" çalıştığı belirtiliyordu.⁴⁰ Emniyet Genel Müdürlüğü'nün

37. Bu dönemdeki olayların seyri ile ilgili olarak üç ulusal gazeteden –*Hürriyet*, *Milliyet* ve *Sabah*– yararlandık.

38. Lahouari Addi, "Algeria's Army, Algeria's Agony?" *Foreign Affairs* 77 (Temmuz/Ağustos 1998), s. 45-53; Eldin Shanin, *Political Ascent: Contemporary Islamic Movements in North Africa*, Westview Press, Boulder, 1997, s. 161.

39. *Milliyet*, 17 Ocak 1997.

40. *Milliyet*, 17 Ocak 1997.

hazırladığı ikinci bir raporda da, Hizbullah ("Allah'ın Partisi"), İslami Büyük Doğu Akıncılar Cephesi gibi İslami grupların özellikle tehlikeli olduğu kaydedilmişti.⁴¹ Bu raporların orduyu daha da tedirgin etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Bundan başka, ordu bazı İslamcı holdinglerin ellerinde büyük mali kaynaklar birikmesinden de rahatsızlık duyuyordu. Askeri istihbarata göre, başka ülkelerde kurulan bazı Türk-İslamcı örgütler yurtdışında çalışan Türk işçilerinden topladıkları paraları, Türkiye'deki İslamcı holdinglere gönderiyorlardı. Ordu, bu fonların siyasi İslam davasını desteklemek için kullanıldığı sonucuna varmıştı.⁴²

Ordu, ayrıca, İmam Hatip Okullarından (6.-11. sınıflar) mezun olan öğrencilerin sayısından da endişe duyuyordu. Askeri istihbarata göre, 1990'ların sonlarında Türkiye'nin yıllık din adamı ihtiyacının 3.000 civarında olmasına karşın bu okullardan her yıl 50.000 öğrenci mezun oluyordu. Ayrıca, örneğin sadece 1996-1997 ders yılında 1.685.000 öğrenci, yasa dışı çalışan Kuran kurslarına devam ediyor, bu sayı her yıl iki katına çıkıyordu.⁴³ İmam Hatip Okulları Milli Eğitim Bakanlığı'nın denetimi altında eğitim-öğretim yapsalar bile, bu okullarda öğrencilere onları siyasi İslam taraftarı yapabilecek değerler ve tutumlar aşılandığı iddiaları vardı. Ordu, "Refah'ın kamu bürokrasisine, kendi ideolojisini benimseyen kişileri yerleştirmesinden" de huzursuzluk duyuyordu.⁴⁴

Ordu'nun daha güncel kaygıları da bulunmaktaydı. Bunlardan biri, Refah Partisi'nin "Dışişleri Bakanlığı hakkındaki bir projesi" idi. Bu projeye göre, (1) yalnızca Arapça bilenler Dışişleri Bakanlığı'na kabul edilecekti; (2) yurtdışında görevli diplomatlar dinin gerekliliklerini yerine getireceklerdi ve bu amaçla Türk Büyükelçiliklerinde mescitler açılacaktı; (3) yurtdışında bulunan her temsilci İslam misyoneri gibi çalışacaktı. Orduya rahatsızlık veren ikinci güncel mesele, Refah Partisi'nin, Genelkurmay Başkanlığı'nın, Başbakanlığa değil de Milli Savunma Bakanlığı'na bağlanması gerektiği görüşü idi.

41. *Milliyet*, 17 Ocak 1997.

42. *Sabah*, 12 Haziran 1997.

43. Bu sayılar, 11 Haziran 1997 tarihinde, Genelkurmay Başkanlığı tarafından verilen bir brifingde basına açıklandı.

44. Bunun Refah'ın halefi tarafından –Milli Nizam Partisi– uygulanmasıyla ilgili olarak, bkz. Metin Heper, "Recent Instability in Turkish Politics: End of a Monocentrist Polity?" *International Journal of Turkish Studies* 1 (Kış 1979-1980), s. 102-113.

Refah Partisi'nin bazı militan üyelerinin açıklamaları da orduyu endişeye sevketti. O yıllarda laik kesim arasında, İmam Hatip Okullarının orta kısmının kapatılması (6.-8. sınıflar) ve sekiz yıllık temel eğitimin (beş yıl ilkokul ve üç yıl ortaokul) zorunlu kılınması gündeme getirilmişti. Bu düşüncelere tepki olarak, Refah Partisi Şanlıurfa milletvekili Halil İbrahim Çelik, "Eğer bu okulları kapatırsanız kan dökülür. Durum Cezayir'dekinden daha kötü olur. Böyle bir durumda kan dökülmesini görmekten memnun olurum! ... Ordu 3.500 PKK [Kürdistan İşçi Partisi] ile baş edemiyor. Altı milyon Müslüman ile nasıl başa çıkacak?" diye beyanat vermişti.⁴⁵ Aynı partinin Ankara milletvekili Hasan Hüseyin Ceylan, eğer okulların yönetimi Refah Partisi'ne geçerse Türkiye'nin daha huzurlu yaşanacak bir yer olacağını söylemişti. Ceylan ayrıca, tankların ve topların Refah'ı yıkamayacağını ileri sürmüş ve (laik bir kurum olan) Büyük Millet Meclisi tarafından yönetilmeye başlanmasıyla Türkiye'nin trajik sonunun da başladığını ifade etmişti. Bu milletvekiline göre, dini odaklı partilerin kurulmasıyla ülke yeniden küllerinden doğmuştu ve Refah bu partilerin sonuncusu idi.⁴⁶ Refah Partisi Rize milletvekili Şevki Yılmaz ise, o ilin belediye başkanı iken milli bayramlarda Atatürk heykeli önünde yapılan törenlere katılmadığını söylemişti. Yılmaz göre, "kör ve sağır bir taşı ziyaret etmek geri zekâlılık belirtisi" idi.⁴⁷

Ayrıca, ordunun, 5 Şubat 1997 tarihinde, Ankara'nın yakınında bulunan ve Refah Partisinin elindeki Sincan Belediyesi tarafından düzenlenen "Kudüs Gecesi"nden iyice keyfi kaçmıştı. Eğreti bir çadırda sahnelenen oyunda, Arafat'ı yuhalayan oyuncular, Hizbullah'ın çizgisinde sözler söylemişler ve Şeriat çağrısı yapmışlardı. Bu olay, bardağı taşıran son damla olmuştu. Dört gün sonra tanklar Sincan sokaklarından geçti. Ancak siyasete açıkça müdahale etmek istemeyen ordu, bunun önceden planlanmış bir askeri tatbikatın parçası olduğunda ısrar etti; fakat herkes mesajı alıyordu.

Refah Partisi bu gelişmelerin neresinde idi? Refah Partisi, Refahyol koalisyonunun büyük ortağı olduktan sonra, laiklik konusunda sistem yanlısı olma belirtileri göstermişti. Sözgelimi, Adil Düzen adı verilen ve diğerlerinin yanı sıra faize karşı olan İslami ekonomik programı bir kenara bırakmıştı. Ayrıca Refahyol

45. *Hürriyet*, 10 Mayıs 1997.

46. *Sabah*, 12 Kasım 1996.

47. *Hürriyet*, 1 Haziran 1997.

hükümeti, genel olarak Batı, özel olarak İsrail karşıtı söylemini terketmiş ve hatta İsrail ile zoraki de olsa bir savunma antlaşması imzalamıştı.⁴⁸ Erbakan, verilen bu “ödünler”in partisindeki militan üyelerin kendisine karşı tavır almalarını önlemek için partisnin bu militan üyelerinin yukarıda değinilen beyanatlarının ve eylemlerini görmezden gelmiş olabilir.

Ancak Ordu’nun, bekleneneği gibi, Erbakan’ın söz konusu beyanatlar ve eylemler konusunda sessiz kalmasını, Erbakan’ın da aynı yaklaşıma sahip olması şeklinde algılaması beklenebilir bir gelişme idi. Ne de olsa Refahiyol kurulmadan önce Erbakan da, her ne kadar daha sonra yanlış anlaşıldığını belirtmiş olsa da, benzer açıklamalar yapmıştı. Hatta bir keresinde İslamcıların “ya normal yollardan ya da kan dökerek iktidara geleceklerini” bile söylemişti.⁴⁹

Erbakan’ın, Başbakan olduktan sonra katı İslamcı olarak bilinen İran ve Libya gibi ülkeleri ziyaret etmesi orduyu daha da tedirgin etmişti. Erbakan İran’da iken, Milli İstihbarat Teşkilatı tarafından kendisine İran hakkında daha önce verilen olumsuz briefingın doğruluğundan kuşku duyduğunu ifade etmişti. Libya’da Muammer Kaddafi, Türkiye’deki daha önceki hükümetleri, Amerika ve İsrail’in çıkarına uygun davranmakla suçladığı ve Türkiye’nin güneydoğusunda bağımsız bir Kürt devleti kurulmasını istediği zaman da Erbakan sessiz kalmıştı. Kaddafi, aynı konuşmasında, kendi başkanlığındaki İslam Komuta Konseyi’nden söz etmiş ve Erbakan’ın da bu Konseyin bir üyesi olduğunu söylemişti; Erbakan bunu da reddetmemişti.

Erbakan’ın, aralarında militan görüşlere sahip olanlar da olmak üzere dini tarikat liderlerini Başbakanlık konutunda akşam yemeğine davet etmesi ve dini liderlerin de bu yemeğe dini kıyafetlerle gelmesinin (11 Ocak 1997), bardağı taşıran son damla olduğu söylenebilir. Başbakan, Cumhuriyet’in en önemli Batılılaşma yasalarından birinin, yani din görevlilerinin alenen dini giysilerini giymelerini yasaklayan Kılık Kıyafet Yasası’nın, hem de Başbakanlık resmi konutunda çiğnenmesine göz yummuştu. Daha da önemlisi, yemekten sonra dini liderlerden biri seçinlerde Refah’a yardım ettiklerini açıkça söylemişti.⁵⁰

48. Ziya Öniş, “The Political Economy of Islamic Resurgence in Turkey: The Rise of the Welfare Party in Perspective,” *Third World Quarterly* 18 (1997), s. 743-766.

49. *Sabah*, 14 Nisan 1997.

50. İslamcıların, orduda endişe yaratan diğer eylemleri ile ilgili olarak, bkz. Yeşilada, “Refah Phenomenon in Turkey” ve Sayarı, “Islamic Challenge in Turkey”.

Ordu, demokrasi ve Refah Partisi

Türkiye’de ordu daima, ülkede demokrasiyi yerleştirmek için en doğru formülü bulmaya çalışmıştır.⁵¹ Komutanlar siyasi İslam ile ilgili görüşlerini, ilk kez bir Milli Güvenlik Kurulu toplantısında (17 Ağustos 1996) militan İslamcılarının eylemlerinin Türkiye için büyük bir tehlike oluşturduğunu belirterek dile getirdiler. Milli Güvenlik Kurulu’nun, bu konuyu bir sonraki toplantıda ele almasını önerdiler.⁵² Toplantıya başkanlık eden ve ordu ile Refahyol koalisyonu arasında bir çatışmayı önlemek isteyen Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, ordunun görüşünü ne destekledi ne de karşı çıktı; yalnızca MGK’nın “kuşkusuz konuyu ele alabileceğini” belirtti.⁵³

Toplantıdan sonra, Cumhurbaşkanı Refahyol koalisyon hükümetinin liderleri Necmettin Erbakan’a ve Tansu Çiller’e birer yazı göndererek siyasi İslam konusunda sağduyulu davranmalarını öğütledi. Cumhurbaşkanı aynı zamanda komutanlardan da kışla-larında kalmalarını istedi. Refahyol liderleri, Cumhurbaşkanı’nın uyarısını gözönünde tutacaklarına dair bir işaret vermediler. 20 Aralık 1996’da, yüksek rütbeli bir general, hiç kimsenin siyasi sorunlara ordudan çözüm beklememesi gerektiğini söyledi; aksine, çözüm sivil toplumdan ve Meclis’ten gelmeliydi.⁵⁴ Bu görüşü destekleyen Genelkurmay Başkanı İsmail Hakkı Karadayı, hem “fıkri ilerlemenin, vicdan hürriyetinin ve demokrasinin özü” olan [sekülerizmin] laikliğin hem de “özgür, uygar ve çağdaş bireylerin yaşam tarzı” olan liberal demokrasinin, Türkiye Cumhuriyeti’nin temel özellikleri olduğunu belirtti.⁵⁵ Hükümetin bu sözleri de kulak ardı ettiği söylenebilir.

MGK’nın 26 Aralık 1996 tarihinde yapılan toplantısında komutanlar, Ağustos 1996’dan beri İslami tehdidin daha da artmış olduğunu kaydederek bu konunun MGK’nın gündemine alınması

51. Diğer kaynakların yanı sıra, bkz. Birol Ali Yeşilada, “Problems of Political Development in the Third Turkish Republic,” *Polity*, 21 (Kış 1988), s. 355.

52. MGK her ay toplanır. [Çev. makalenin yazıldığı tarihte]

53. Türkiye’de cumhurbaşkanının belli ölçüde güçlü olduğu parlamenter bir rejim vardır. Cumhurbaşkanı, Fransız cumhurbaşkanı gibi, devlet organlarının birbirleri ile uyumlu çalışmasından sorumludur. Cumhurbaşkanı, Anayasa Mahkemesi ve Devlet Denetleme Kurulu üyelerini, Yüksek Öğretim Kurulu üyelerini, Danıştay üyelerinin dörtte birini, Cumhuriyet Başsavcısını ve Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyelerini atar. Ayrıca, MGK’nın gündemini de hazırlar.

54. *Hürriyet*, 12 Aralık 1999.

55. *Sabah*, 12 Aralık 1996.

isteklerini tekrarladılar. Cumhurbaşkanı, konuyu inceleyeceğini söyleyerek gene tarafsız kaldı. MGK'nın toplantıdan sonra yapılan basın açıklamasında, Kurulun bu aşamada da siyasi İslam konusunda gerekli önlemler almayı hükümete bıraktığı ifade edildi.

Bu sırada komutanlar, Batı Çalışma Grubu (BÇG) adlı bir grup kurdular. BÇG, laik Cumhuriyeti tehdit eden faaliyetleri izleyecek ve gerekli olabilir diye uygun önlem planları yapacaktı. BÇG, diğer önlemlerin yanı sıra, eğer silahlı bir çatışma çıkarsa, ülkedeki hangi grupların orduyu, hangilerinin militan İslamcılarını destekleyeceğini de araştıracaktı.⁵⁶

Bu arada Demirel, Genelkurmay Başkanı Karadayı ile yakın bir ilişki sürdürerek ve Erbakan ve Çiller'e yeni uyarı sinyalleri göndererek, krizi yatıştırma çabalarını sürdürdü. 18 Ocak 1997'de, komutanlar Demirel'e verdikleri bir brifingde, siyasi İslam'ın bir numaralı tehlike haline geldiğini ve komuta kademesinin "bu tehditle fiilen ilgilenmekten" başka bir seçeneği kalmadığını bildirdiler.⁵⁷

MGK'nın bir sonraki kritik toplantısında (27 Ocak 1997), komutanlar, militan İslamcılarının eylemlerinin hâlâ MGK'nın gündeminde yer almadığından yakındılar. Cumhurbaşkanı, komutanlara hükümeti İslami tehdit hakkında uyarmaya devam ettiğini söyleyerek yanıtladı ve hiç kimsenin Türkiye'nin laik demokratik rejiminin yerine başkasını getiremeyeceğini söyledi. Komutanlar ise, Cumhurbaşkanı'nın bu konuda samimi çabalarının farkında olduklarını fakat Başbakan Erbakan ve Başbakan Yardımcısı Tansu Çiller'in gerekli önlemleri almaktan kaçındıklarını, daha da kötüsü, laikliği/sekülerizmi korumak için çıkarılan yasalara aykırı davrandıklarını dile getirdiler.⁵⁸ Başbakan'ın, dini tarikatların liderlerini resmi konutuna davet etmesine ve Başbakan Yardımcısının bir süre önce söylediği "siyaset dinin emrindedir" sözlerine dikkat çektiler.⁵⁹ Komutanlar, eğer konuyu ele almazsa MGK'nın gelecek nesiller tarafından sorumlu tutulacağını bilmesini istediler.⁶⁰

Cumhurbaşkanı, Kurulun meseleyi ayrıntılarıyla tartışmasını engellemenin artık doğru olmayacağı sonucuna vardı. Bu arada, konunun ordu tarafından tartışılmasının, ordunun işleri ele aldığı

56. *Hürriyet*, 12 Haziran 1997.

57. *Hürriyet*, 23 Ağustos 1997.

58. *Milliyet*, 14 Ağustos 1997.

59. *Hürriyet*, 24 Ekim 1996.

60. *Hürriyet*, 23 Ağustos 1997.

anlamına gelmediği izlenimini de vermek istedi. Komutanların, MGK toplantılarına silahlı kuvvetlerin temsilcileri olarak değil güvenlik konularında uzman devlet görevlileri olarak katıldıklarını ileri sürdü.⁶¹ Cumhurbaşkanı, bu konunun altını çizdikten sonra, siyasi İslam konusunun MGK'nın 28 Şubat 1997 tarihinde yapılacak toplantısının gündemine alınacağını bildirdi.

Cumhurbaşkanı bundan sonraki dört haftayı da komutanlarla Refahiyol arasında doğrudan bir çatışmayı önlemeye çalışarak geçirdi. Erbakana şöyle bir yazı gönderdi: "Anayasa'nın 2. Maddesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ... demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olduğu hükmümü getirmiştir. Laik Cumhuriyet'e tehdit oluşturacak laiklik karşıtı tehditler, hem toplumda hem de devlet kurumlarında ciddi kaygılara yol açar. Laikliği korumak amacıyla çıkarılan yasaların uygulanması ... ve aşırı tutucu (köktendinci) görüşlerin, okullara, yerel yönetimlere, üniversitelere, yargıya ve orduya sızmasını önlemek gerektiğini dikkatimize sunarım."⁶² Şeker Bayramı dolayısıyla 8 Şubat 1994 tarihinde Ulusa Bildiri'sinde Cumhurbaşkanı'nın tonu sertleşti: "Halkın dini duygularının siyasi amaçlarla sömürülmesi ağır bir suçtur."⁶³ Cumhurbaşkanı ek olarak, Cumhuriyet Savcılarını bu konuda dikkatli olmaya çağırdı ve sivil toplum örgütlerinden kayıtsızlıktan sıyrılıp daha etkin rol oynamalarını istedi. Hem Erbakan hem de Çiller durumun ciddiyetini hâlâ anlayamamışlardı. Hatta Çiller, gelecek seçimlerde partisinin Refah ile ittifak yapabileceğini bile söylüyordu.⁶⁴

Demirel 21 Şubat'ta Erbakan ile son defa konuştu ve anlatılanlara göre, "ona söylenebilecek her şeyi söyledi". Sonra Karadayı'ya sabırlı olmak ve "anayasal sınırlar içinde" kalmak gerektiğini, "eğer sabırlar taşarsa Türkiye'nin önümüzdeki günlerde büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalacağını" öğütledi. Demirel o sıralarda kendisine yakın kişilere, "yangını söndürmeye" çalıştığını söylemekteydi.⁶⁵

MGK'nın 28 Şubat 1997 tarihli toplantısında komutanlar, eğer ülkeyi yönetenler laik demokratik cumhuriyetin karşı karşıya olduğu sorunları gözardı ederlerse ve üstüne üstlük kendileri dini

61. *Hürriyet*, 23 Ağustos 1997.

62. *Hürriyet*, 25 Ağustos 1997.

63. *Hürriyet*, 25 Ağustos 1997.

64. *Hürriyet*, 25 Ağustos 1997.

65. *Hürriyet*, 25 Ağustos 1997.

siyasi amaçları uğruna kullanırlarsa, Cumhuriyetin temelinden sarsılacağını ifade ettiler. Komutanlar, Kurul üyelerine MGK'nın hükümete gerekli önlemleri almasını önermesi gerektiğini ısrarla söylediler ve aksi halde kritik noktanın aşılacağını ve ordunun tehlikeyi tek taraflı ele almak zorunda kalacağını belirttiler. Başbakan Yardımcısı Çiller, dinin siyasi amaçlarla kullanılamayacağını, çünkü kendisinin ve partisindeki (DYP'deki) arkadaşlarının laikliği korumak için nöbet tuttuklarını söyleyerek Refahyol'u savunma girişiminde bulundu. Komutanlar, sert bir şekilde, Çiller ve arkadaşlarının bunu fiilen değil yalnızca sözle yaptıklarını söyleyerek bazı örnekler verdiler. Erbakan, Çiller'e kıyasla daha yumuşak konuştu. Komutanlara itiraz etmedi; yalnızca Kurulun önerilerinin daha genel ifadelerle dile getirilmesini istedi, aksi halde bunları partililerine açıklamakta güçlük çekeceğini söyledi. Demirel de önerileri Refah için daha kabul edilebilir hale getirmeye çalıştı, çünkü Demirel'e göre böylece Erbakan sonuç bildirisini imzalayacak ve zaten gergin olan siyasi durum daha da ağırlaşmayacaktı. Toplantı, MGK'nın hükümete 18 öneri yapmasıyla sona erdi. Bunlar arasında, öğrencilerin İmam Hatip Okullarına devam etmeden önce sekiz yıl (seküler) temel eğitim almaları da vardı.

Hükümet, MGK'nın önerilerini ağırdan aldı. Bu arada, Erbakan, ordunun geri dönülmez bir yola sapmasını önlemek için partisinin ordu ile uyumlu bir ilişki içinde olduğunu söylemeye devam etti. Komutanlar ise, "Atatürk ilkelerine aykırı davrananlarla iyi ilişkiler içinde olamayacaklarını" kısa ve özlü bir şekilde belirttiler.⁶⁶

Komutanlar bir sonraki MGK toplantısında (Mart 1997), hükümetin kısa süre içinde harekete geçeceği ve kendilerinin tek taraflı bir müdahale zorunda kalmayacakları umuduyla konunun üstüne gitmediler. MGK'nın Nisan 1997 toplantısında ise, Komutanlar konuyu bir kez daha gündeme getirdiler. Toplantıda, alınacak önlemlerin, kısa, orta ve uzun vadeli planlamasının, programlamasının, bütçelendirilmesinin ve gerekli eşgüdümün sağlanarak izlenmesi gerekliliği kabul edildi.

Komutanlar tek taraflı harekete geçmek istemiyorlardı; fakat meselenin rafa kaldırılmasına izin vermek niyetinde de değillerdi. 29 Nisan'da, Genelkurmay, basın kuruluşlarına siyasi İslam'ın yarattığı tehlikeler hakkında bir brifing verdi. Bu arada, halk orduya desteğini göstermeye başladı. Bazı şehirlerde Mart ve Nisan

aylarında her akşam saat 21:00'de evlerde ışıklar on dakika yakılıp söndürülerek Refahyol protesto edildi. Geçerken işaret edelim ki, Ekim 1990'da ülke çapında yapılan bir araştırmaya göre, Türkiye'de halk diğer kurumlardan çok orduya güveniyordu (yüzde 91,7). Aynı araştırmada, halkın yalnızca 49,7'sinin hükümete güveni vardı.⁶⁷ 1997 baharında, hem işvereni hem de işçiyi temsil eden çıkar grubu örgütleri de, yaptıkları birkaç kamuoyu açıklaması ile Refahyol'dan hoşnutsuzluklarını dile getirdiler.

Hükümet hâlâ harekete geçmiyordu. Komutanlar, Refahyol'a biraz daha baskı yapmak için, 26 Mayıs'ta olağanüstü Yüksek Askeri Şura toplantısı yaparak siyasi İslam'ı destekledikleri gerekçesiyle bazı subay ve astsubayları ordudan ihraç ettiler. Demirel, bu konuda gazetecilere, Genelkurmay Başkanı Karadayı'dan ordunun bir basın açıklaması yapmaktan sakınmasını rica ettiğini söyledi. Cumhurbaşkanı, ayrıca, "bir erken seçim" ihtiyacından da söz etti.⁶⁸ 10 Haziran'da, Genelkurmay, Refahyol'un hareketsizliğine son vereceği umuduyla kamuoyunu harekete geçirmek için önce yargıya ve akademik çevrelere, ardından basına ve son olarak iş dünyasının öndegelen üyelerine brifingler verdi.

Refahyol'un üzerindeki baskı arttıkça, Çiller bunu Erbakan'dan başbakanlığı devralmak için bir fırsat olarak gördü. Önce Genelkurmay Başkanı Karadayı'ya yanaştı ve kuracağı bir azınlık hükümetini desteklemesini istedi. Karadayı Çiller'e, bunun yalnızca Cumhurbaşkanı'nın ve Meclis'in işi olduğu karşılığını verdi.⁶⁹ Ardından Çiller Erbakan'a giderek ordunun baskısının dayanılmaz hale geldiğini, bu yüzden Erbakan ile kendisinin görevlerini değiş tokuş etmeleri gerektiğini söyledi. Ordunun iktidarı ele alıp almayacağını kestiremediği anlaşılan Erbakan bu öneriyi kabul etti. 18 Haziran'da Erbakan Cumhurbaşkanı'na istifasını verdi, Erbakan ve Çiller, aralarında yer kapmaca oynayacaklarını düşünüyorlardı.

Fakat Cumhurbaşkanı Demirel, her ne kadar Erbakan'ın ve Çiller'in partileri (RP ve DYP) birlikte Meclis'te çoğunluğa sahip idiyse de, yeni hükümeti kurma görevini Anavatan Partisi Genel Başkanı Mesut Yılmaz'a verdi. Kısa bir sürede Meclis'te RP-DYP çoğunluğu eridi ve Anavatan Partisi, Demokratik Sol

67. Üstün Ergüder, Yılmaz Esmer, ve Ersin Kalaycıoğlu, *Türk Toplumunun Değerleri*, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği, İstanbul, 1991, s. 22.

68. *Hürriyet*, 31 Ağustos 1997.

69. *Hürriyet*, 22 Haziran 1997.

Parti ve Demokratik Türkiye Partisi'nin, yeni Cumhuriyet Halk Partisi'nin dışarıdan desteğini alarak, kurdukları koalisyon hükümeti güvenoyu aldı. Bu, laik eğilimli partilerin koalisyonu idi. Komutanlar siyasi İslam sorunundaki gelişmeleri izleyeceklerini, fakat "artık bu sorunu çözmeye çalışmak için yapılacak çalışmaların içinde fiilen yer almalarına gerek kalmadığını" bildirdiler. Fakat yeni Başbakan Yılmaz, siyasi İslam sorununu çözmenin ordunun değil hükümetin sorumluluğu olduğunu söylediğinde,⁷⁰ ordu, bu önemli meselenin bekçiliğini yapmanın ordunun anayasal görevi olduğu karşılığını verdi.⁷¹

16 Ocak 1998 tarihinde Anayasa Mahkemesi, İslama dayalı bir devlet kurma girişiminde bulunduğu gerekçesiyle Refah Partisi'ni kapattı. Mahkeme, Refah Partililerin yukarıda değinilen beyanlarından bazılarını kanıt olarak kullandı ve Erbakan ve Halil İbrahim Çelik, Hasan Hüseyin Ceylan ve Şevki Yılmaz da dahil olmak üzere diğer dört Refah Parti üyesinin beş yıl süreyle aktif siyaset yapmalarını yasakladı.

Refah'ın ardından, onu halefi olarak Erbakan'a göre daha ılımlı bir liderin, Recai Kutan'ın, başkanlığında Fazilet Partisi (FP) kuruldu. FP ile laiklik, "devlet işlerine karışmayan din ve dine karışmayan devlet" olarak tanımlanmaya başladı. Başlarını örtmeyen ve halka açık yerlerde içki içen kadınlar da yalnızca partinin elinde bulunan belediyelerde değil aynı zamanda Meclis'te yerlerini aldılar.⁷² Belki de en önemlisi, FP üyelerinden bazıları "Biz nerede hata yaptık?" diye kendi kendilerini sorgulamaya başladılar.⁷³

18 Nisan 1999 seçimlerinde, Fazilet büyük bir olasılıkla Refahyol krizi nedeniyle ancak dördüncü oldu. Üç laiklik taraftarı parti (Demokratik Sol Parti, Milliyetçi Hareket Partisi ve Anavatan Partisi) tarafından, Bülent Ecevit'in Başbakanlığında kurulan yeni hükümet, etkin ve sağduyulu bir yönetim sergilemeye başladı ve beklendiği gibi, ordu ile yakın bir ilişki kurdu. Aralık 1999'da, Türkiye Avrupa Birliği'ne tam üyelik için aday seçildi. Avrupa Birliği normlarına göre, her ne kadar ordunun sivil hükümetlerin denetiminde olması gerekiyorsa da ordu bu gelişmeden memnun oldu.

70. *Hürriyet*, 18 Mart 1998.

71. *Hürriyet*, 21 Mart 1998.

72. Kemal Saybaşı, "Giriş," *Onbir Aylık Saltanat: Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahyol Dönemi'nin içinde*, Gencer Özcan, der., Boyut, İstanbul, 1998, s. 40.

73. *Hürriyet*, 3 Eylül 1999.

Türkiye’de asker-sivil ilişkisi üzerine düşünceler

Burada ele alınan Refahyol ile ordu arasındaki siyasi İslam konusundaki cepheleşme ve varılan sonuç, her ne kadar ordu üzerinde sivil denetim henüz tam olarak kurulmamış olsa da, ülkede bundan böyle doğrudan askeri bir müdahale beklemek için pek bir neden kalmadığını göstermiştir. Askerler dolaylı bir müdahaleye de hevesli değillerdir. Askerler müdahalenin mutlaka gerekli olduğunu düşündükleri zaman, bunu demokratik güçleri harekete geçirerek ve yasal sınırlar içinde kalarak yapmayı tercih etmeye başlamışlardır. 1996-1997 döneminde komutanlar, siyasi İslamı Türkiye’de demokratik devlete karşı ciddi bir tehlike olarak görmelerine karşın doğrudan eyleme geçmediler. Aksine hükümete anayasal bir mekanizma ile, yani Milli Güvenlik Kurulu vasıtasıyla, daha sağduyulu davranması için baskı yapma yolunu seçtiler. Siyasete kısıtlı müdahalelerini, onlara Cumhuriyet’i iç ve dış tehlikelerden koruma sorumluluğu yükleyen Anayasa hükümlerine ve İç Hizmet Yasası’na dayanarak gerekçelendirdiler.

1980 yılında, ordunun siyasete müdahalesinin ardından Frank Tachau ve bu makalenin yazarlarından biri, “ordu (doğrudan ya da dolaylı bir şekilde) devletin bekçiliğini paylaşırsa ... bu pek yadırganmamalıdır” yorumunda bulunmuşlardı.⁷⁴ 1990’ların sonlarında ordu, yönetime el koymadan, hükümet değişikliği dahil, siyasal hayatta kendisinin tanımladığı biçimi ile ülke yararına gördüğü değişiklikleri yönetime doğrudan el koymadan gerçekleştirmeye yolunu seçmiştir. 1997 ilkbaharında ordu, elinden gelen her şeyi denemiş ve doğrudan müdahale etmeden siyasal hayatta arzu ettiği dönüşümün gerçekleşmesini sağlamayı başarmıştır.

Refahyol krizi sırasında, ordunun aslında bir baskı grubu gibi davrandığı ileri sürülebilir. Gerçi ordunun bir baskı grubu olarak eşitleri arasında birinci olduğu inkâr edilemez. Ve hiç kuşkusuz, mutlaka gerekse idi, uyarılarını etkili “yaptırımlarla” destekleyebilirdi. Gene de komutanlar siyasal ve toplumsal hayatın çeşitli kurum ve gruplarından destek alma yoluna gittiler. Çeşitli sivil toplum kuruluşlarını –laik eğilimli basın, işçi ve işvereni temsil eden çıkar grubu dernekleri–, yargıyı ve üniversiteleri ve genel olarak halkı “ortak bir amaç” etrafında harekete geçirmeye çalıştılar. Karşılarında olumlu reaksiyon veren ve hatta ortak amaç uğrunda birlikte çaba sarf etmeye istekli kurumlar ve kişiler buldular. Bunun nedeninin, toplumdaki saygınlıkları olduğuna

74. Tachau ve Heper, “The State, Politics, and the Military in Turkey”, s. 32.

kuşku yoktur. Böylece “dışarıdan” destek ile siyasal krizin temelinde “silahlı olmayan kuvvetlerle” çözümü” mümkün oldu.

Söz konusu çözüme ulaşılmasında, özellikle Cumhurbaşkanı Demirel çok önemli bir rol oynadı. Demirel, krizin dönüşü olmayan noktalara gelmesini önledi. Komutanları, “silahlı olmayan kuvvetlerle çözümün” mümkün olduğu hususunda ikna etti. Öte yandan, Refah yol karşıtı duyguların kabarmasına engel oldu ve böylece laiklerle İslamcılar arasında büyük bir cepheleşmenin önüne geçti.⁷⁵ Bu nedenle olsa gerek, laik kesimin bazı üyeleri, 1971 askeri müdahalesinden önce yapmış oldukları gibi, bu defa orduyu müdahaleye teşvik etmediler.⁷⁶

Krizin “silahlı olmayan kuvvetlerle çözümüne” yardım eden bir başka etmen de seküler eğilimli siyasi partilerin büyük bir kısmının, laik ve demokratik devlet ciddi bir tehdit ile karşı karşıya kaldığı zaman artık farklılıklarını bir kenara koyabilmeleri ve işbirliği yapabilmeleri idi. Burada, Çiller “aşağılayıcı bir şekilde iktidardan uzaklaştırıldığı” için öfkesinden ülkedeki çoğunluğun görüşüne aykırı hareket tarzını sürdürünce, kader birliği ettiği bazı politikacıların Çiller’i bırakıp yalnız bıraktığının altı çizilmelidir.

Bu davranış örüntüsünün gelecekte daha da genelleşebileceğine dair bir ipucu, Milli Nizam Partisi’nden Fazilet Partisi’ne kadarki gelişmede her geçen gün Türkiye’de dini eğilimli partilerin, geniş seçmen gruplarından destek aramak için İslam’dan belli derecelerde daha uzak durmaya başlamalarıdır. Bu partilerin, siyasi İslamı desteklediği gerekçesiyle, ya Anayasa Mahkemesi tarafından ya da askeri müdahalelerden sonra kapatılması, bu gelişmeye daha da hız kazandırmıştır. Sonuç olarak, Refah Partisi gitgide daha sistemle barışık bir siyasal parti oldu: Demokratik yollarla iktidara geldi; İslami temaları, temelde ülkede nelerin yanlış gittiğini ve eski hükümetlerin başlıca hatalarını seçmenlerine

75. Daha önce değinildiği gibi, 1982 Anayasası cumhurbaşkanına, herhangi bir parlamenter rejimin normal olarak verdiği daha geniş haklar tanımaktadır. Yine yukarıda belirtildiği gibi Anayasa, diğer görevlerinin yanında, cumhurbaşkanının devlet organlarının uyumlu bir şekilde çalışmasından sorumlu olduğu hükmünü getirmiştir. Bu yüzden Demirel, ülkede siyasi istikrar ve uyum ile ilgili olarak aktivist bir rol benimsemiştir. Siyaset adamlarının ve aydın kesimin büyük bir kısmı ise bu yüzden Demirel’i yetkisini aşmakla eleştirmiş, sadece simgesel bir devlet başkanı gibi davranmasını istemişlerdir. Bkz. Metin Heper ve Menderes Çınar, “Parliamentary Government with a Strong President: The Post-1989 Turkish Experience,” *Political Science Quarterly* 111 (Sonbahar 1996), s. 483-503. Demirel’in son krizin çözülmesinde önemli bir rol oynamasında, değinilen aktivist rolü dolayısıyla kazandığı saygınlığın ona yardımcı olmuş olduğu ileri sürülebilir.

76. Hale, *Turkish Politics and the Military*, s. 187.

göstermek amacı ile kullandı. İktidara geldikten sonra Refah Partisi, militan olmasa bile ütöpik İslami görüşlerinin pek çoğunu bir kenara bıraktı.

Aslında değişim, Refah'ın selefi Milli Selamet Partisi (MSP) iktidarda iken (1972-1980) başlamıştı. O yıllarda, MSP'nin selefi Milli Nizam Partisi dönemi (1970-1971) ile kıyaslandığında, (o zamanki) Avrupa Ekonomik Topluluğu ile ilişki kurmaya sıcak bakılmaya başlanmış ve Anayasa'da köklü değişikliklerden ziyade sadece belirli kamu kurumlarında "reform" yapma eğilimi belirmişti.⁷⁷ MSP'nin yerini Refah Partisi aldığı zaman ise, daha önceki "laik ve dini dünya görüşlerinin birbirleri ile çatıştığı" görüşü terkedilmiştir. Refah "laikliği", bir kimsenin dininin gerekliliklerini, kendi inançlarına göre ve herhangi bir müdahale görmeden yerine getirmesi olarak tanımladı.⁷⁸ Refah Partililer laik partilerin üyelerinden, seleflerinin yaptığı gibi "sahte Müslüman" olarak değil "beceriksiz siyasetçiler" olarak söz ettiler.⁷⁹ Kadınlar simgesel olarak kabul edilse de, gene de küçümsenemeyecek bir değişimin simgesi olarak parti kurultaylarına katılmaya başladılar. Bu kadınların başları kapalı idi; öte taraftan eskiye göre daha çok erkek üye kravat takmaya başlamıştı.⁸⁰

Refah Partisi genel olarak Türkiye'nin geri kalmış bölgelerinden oy almıştır.⁸¹ Doğu ve güneydoğu illerinden "etnik destek" görmüştür⁸² Fakat aslında Refah Partisi'nin vizyonu gerici değildi; çağdaş bilime ve teknokrasie ağırlık veriyordu. Sistem karşıtı bir siyasi parti de değildi. Eğer öyle olsa idi, Refah'ın oyları büyük olasılıkla çok daha az olacaktı, çünkü, bir yabancı bilim insanının da yazdığı gibi, genelde bir çok konuda "Türkler değişim taraftardır, eskiye hasret duymazlar."⁸³

Değindiği gibi, 1990'ların ortalarından itibaren Refah Partisi, demokrasini uygulamaya ilişkin usullerini, yani iktidara gelmek için siyasi yarışın nasıl yapılabileceğine ve iktidarda iken nasıl

77. Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: MSP Örnek Olayı*, Alan, İstanbul, 1985, s. 103-104.

78. Serdar Şen, *Refah Partisinin Teori ve Pratiği: Adil Düzen ve Kapitalizm*, Sarmal, İstanbul, 1995, s. 121-122.

79. Soner Yalçın, *Milli Nizam'dan Fazilete: Hangi Erbakan?* 6. basım, Su, İstanbul, 1999, s. 202.

80. Nuray Mert, *İslam ve Demokrasi: Bir Kurt Masalı*, İz, İstanbul, 1998, s. 15.

81. Ayata, "Patronage, Party and State", s. 53.

82. A. g. e., s. 53.

83. White, "Pragmatists or Ideologues?", s. 28.

davrarulabileceğine ilişkin yasal kuralları benimsemiştir.⁸⁴ Parti, Erbakan'ın bu konuda yukarıda değinilen beyanına karşın, seçimlerden başka bir yolla (şiddet kullanarak) iktidara gelmenin hesabını yapmamıştır.

Refah Partisi kapatıldıktan sonra da pek çok partili neredede yanlış yapılmış olduğu sorusuna yanıt aradı. Belirtildiği gibi, Refah Partisi'nin yerine kurulan Fazilet Partisi'nin Genel Başkanı Recai Kutan, laiklik konusunda Erbakan'dan daha ılımlı görüşler taşıyan bir lider olduğu izlenimi verdi. Muhtemelen, kısa bir süre sonra ılımlı ve daha yenilikçi ancak dine yakın duran bir siyaset kuşağı, daha az ılımlı ve daha tutucu olanlardan yönetimi devralacak ve Fazilet Partisi de sistem yanlısı bir parti olacaktır. Türkiye'de ufukta, ne siyasi İslamcı bir rejim ne de ordu yönetimi olası görünmemektedir. Belirtiler, yakın gelecekte, siyasete zaman zaman dolaylı askeri müdahalenin yerini daha demokratik bir rejimin alacağı yönündedir.

Bu dönüşümün gerçekleşebilmesi için, ordunun sivil hükümetlerin yeteneklerine ve sağduyusuna daha fazla güvenmesi gereklidir. Ordu böyle düşündüğü zaman, hem askeri müdahaleye gerek kalmayacak hem de ülkemiz "maksimalist" bir demokrasi anlayışına sahip olacak, yani düzenli seçimlere ek olarak siyasette demokratik değerlerin eksiksiz benimsendiği bir siyasal rejim yerleşecektir. Ordunun "rasyonalist demokrasi" eğilimi ve en azından yakın zamana kadar ülkede siyasi liderlerin çoğunun sağduyulu bir davranış örüntüsü sergileyememesi nedeniyle Türkiye'de "maksimalist" bir demokrasi anlayışının yerleşmesi biraz zaman alabilir.⁸⁵ Diğer taraftan, 18 Nisan 1999 seçimlerinden sonra laik eğilimli üç parti tarafından kurulan hükümet ile, Türkiye'nin bir süreden beri yokluğunu hissettiği sağduyulu ve etkin bir yönetim biçimini benimsediğini de burada kaydetmek gerekir.

Refahyol krizi sırasında ve krizden sonra Türk ordusunun siyasete yaklaşımı, daha önceki on yıllarda Fransa ve Almanya ordularının yaklaşımına benziyordu. O yıllarda hem Fransa'da hem de Almanya'da ordu kendi kaderini ulusun kaderi ile

84. Jeremy Salt, "Nationalism and the Rise of Muslim Sentiment in Turkey", *Middle Eastern Studies* 31 (Ocak 1995), s. 13-25.

85. Politikacıların genel olarak sorumsuzluğa varan davranışları konusu ile ilgili olarak, bkz. Metin Heper ve Fuat Keyman, "Double-Faced State, Political Patronage and the Consolidation of Democracy in Turkey", *Middle Eastern Studies* 34 (1998), s. 259-277. Türkiye'de bu gidişatin nasıl Refahyol krizine sebebiyet verdiği ile ilgili olarak, diğer kaynakların yanı sıra, bkz. Ben Lombardi, "Turkey: The Return of the Reluctant Generals", *Political Science Quarterly* 112 (Yaz 1997), s. 200.

özdeşleştirmişti.⁸⁶ Sözgelimi, hem 1958 yılında Fransa'da hem de 1996-1997'de Türkiye'de ordu sivillerin toplumun uzun vadeli çıkarlarına kayıtsız kaldığını düşündü. Her iki ülkedeki askerler, kendilerini ulusal siyasi denetçiler gibi gördüklerinden, ulusal çıkarlar tehlikede olduğu zaman, öte taraftan sadece o zaman, işleri yoluna koymaları gerektiği sonucuna vardılar. Ne söz konusu Fransız subayları ne de günümüz Türkiye'sinin subayları, iktidara susamış hırslı kişiler değillerdi; nitekim her iki ülkede ordu genelde günlük siyasete uzak kaldı. Tercihleri, siyasetin dışında kalmak ve siyasi hükümetlerin kararlarını uygulamaktı. Siyasete müdahale etmeyi düşündükleri zaman, hakem rolünü veto yetkisini kullanmaya, veto yetkisini kullanmayı da fiili müdahaleye tercih ettiler. "Olağan görevlerinin dışında faaliyetlere" giriştikleri zaman bir an önce kışkalarına dönmeyi istediler. Son on yıllarda Türkiye'de güçlü ve etkin hükümetlerin iş başında olmaması nedeniyle, Türk ordusu tercih ettiğinden daha sık olağan görevlerinin dışındaki faaliyetlere girişmiştir.

Daha önceki on yıllarda Fransa'da ve Almanya'da ve eskiden ve günümüzde Türkiye'de ordu, siyaset üstü olarak düşündükleri bir devletin (hükümetin değil) ayrılmaz parçası oldu. Üç ülkede de zaman zaman, siyasi seçkinler olarak değil devlet seçkinleri olarak siyasete müdahale ettiler. Siyasi seçkinler ile *siyasi* rekabet içinde olmadılar. Kendilerini siyasi seçkinlerin rakipleri gibi değil, tarafsız hakem gibi gördüler. Çoğu zaman siyasi tartışmaların içinde değil dışında kaldılar. Bu şekilde hareketi, böyle davranmaya zorlandıkları için değil, böyle davranmalarının uygun olacağını düşündükleri için tercih ettiler.

Türkiye'de asker-sivil ilişkilerinin sözü edilen özellikleri dikkate alındığında, ne Latin Amerika ülkelerindeki, ne de Doğu Avrupa ülkelerindeki demokratikleşme sürecine ilişkin kuramlar Türkiye'deki durumun anlaşılmasına yardım eder. Yukarıda değinildiği gibi, Latin Amerika'daki yakın tarihli demokratikleşme süreci, sivil siyasete geçişin biçimine ağırlık veren bir kuram ile açıklanmıştır. Bu kurama göre, çok partili siyasete geçiş sırasında ordunun kendisi için çok fazla siyasi haklar elde etmiş olup olmaması önemlidir. Buradaki varsayım, eğer ordu çok sayıda söz konusu haklardan sağlamışsa siyasetten uzaklaştırılmasının zor olacağıdır. Brezilya'da bir pazarlık süreci ile sivillerle bir antlaşma (*pact*)

86. Klaus-Jurgen Müller, "The Military, Politics and Society in France and Germany", *The Military in Politics and Society in France and Germany in the Twentieth Century*'nin içinde, Müller, der., Berg, Oxford, 1995, s. 10.

yapmaya mecbur bırakılan ordu, gene de Bakanlar Kurulu'ndaki 22 bakanlığın altısını elinde tutmaya devam etmişti. Bu bakanlar tarım reformu girişimini felce uğratmışlar ve işçilere grev hakkı tanınmasını bir süre engellemişlerdir.⁸⁷

Türkiye'de ordu 1980-1983 ara döneminde siyasete ağırlığını koydu. Fakat 1983'de tamamen kışlasına döndü. Kamusal faaliyetlere katılımı yalnızca Milli Güvenlik Kurulu'ndaki rolü ile sınırlı kaldı; Brezilya'da olduğu gibi toplumsal ve ekonomik politikalarla ilgilenmedi, kendisine kanunsuz özel çıkarlar sağlamaya girişmedi.

Arjantin'de, 1988 Ulusal Savunma Yasası ile, ordunun görev alanı olan dış savunma ile temelde kolluk kuvvetlerinin ve sınır devriyelerinin sorumlu olduğu iç güvenlik fonksiyonları birbirlerinden ayrıldı. Yasa, ayrıca, ordunun iç çatışma senaryoları planlamasını ve askeri istihbaratı iç meseleler için kullanmasını da yasakladı. Aynı yasa ile ordunun, sivillerin savunma önceliklerini kendi başlarına belirledikleri Ulusal Savunma Konseyi'nde üye bulundurmasına da izin verilmedi.⁸⁸ Hatta Brezilya'da dahi benzer değişiklikler yaşandı. Sözgelimi, savunma harcamaları kısıldı, yerel yönetimlere sağlanan ödenekler arttırıldı.⁸⁹

Türkiye'de rejimin giderek demokratikleştirilmesine karşın ordunun bazı yetkilerine hemen hiç dokunulmadı.⁹⁰ Ordu, ülkenin iç ve dış güvenliği için önemli gördüğü konularda ülke menfaatleri çizgisinde hükümet politikalarını etkilemek için MGK'yı kullanmaya devam etti.

Aynı şekilde, Doğu Avrupa ülkelerinin demokratikleşme deneyimini açıklamak için geliştirilen "seçim mantığı" (*electoral logic*) kuramının da Türkiye için açıklayıcı bir değeri yoktur.⁹¹ Bu kurama göre, adı geçen ülkelerde demokratikleşme, kendi aralarında oy almak için yarışan siyasi partiler tarafından ordunun yetkilerinin aşama aşama geri alınması sonucu meydana gelmiştir. Doğu Avrupa ülkelerinde komünist rejimlerin çökmesinden

87. Hagopian, "Democracy by Undemocratic Means?" s. 155-156.

88. Hunter, "Continuity or Change? Civil-Military Relations in Democratic Argentina, Chile and Peru", s. 464.

89. Hunter, "Politicians Against Soldiers: Contesting the Military in Post-Authoritarian Brazil", s. 440.

90. "Hemen hiç" diyoruz, çünkü bir keresinde (Temmuz 1987) ordunun Genelkurmay Başkanı adayı Başbakan tarafından reddedilmişti. Bkz. Metin Heper, "The Executive in the Third Turkish Republic, 1982-1989", *Governance* 3 (Temmuz 1990), s. 314.

91. Doğu Avrupa deneyimi için genellikle Barany'den ("Democratic Consolidation and the Military: The East European Experience") yararlanılmıştır.

sonra askerler eski saygınlıklarını yitirdiler. Ulusal çıkarlardan ziyade yabancı (Sovyetler) ve ideolojik (komünist) çıkarların hizmetkârları gibi görüldüler. Latin Amerika deneyiminin tersine, Doğu Avrupa'da demokratikleşme, etkisini kaybetmiş askeri kurumlarla başladı. Bu koşullarda, başkanlık sisteminin benimsendiği Romanya ve Polonya gibi ülkelerde, sivil yöneticiler, kendi amaçları doğrultusunda kullanmak amacıyla orduyu politize ettiler. Sözgelimi, Romanya'da cumhurbaşkanı, ordunun anayasal düzeni savunmak yerine kendi kişisel yönetimini desteklemesini bekledi. Bu durum Romen demokrasisini tehlikeye soktu; bu ülkede ordu, siyasi bir karışıklık çıkması halinde hemen iktidarı eline almaya hevesli görüldü. Bu coğrafyadaki diğer pek çok ülkede –bunlar arasında en iyi örnek Macaristan'dır– orduya demokratik değerler aşılandı; aynı zamanda kendi görevlerine odaklanmış ve o görevleri en iyi şekilde yapmaya çalışan profesyonel ordular haline getirilmelerine çalışıldı. Parlamenter sistemin benimsendiği bu ülkelerde, ordu sivil siyasetçilerin hizmetine girdi ve siyasete müdahale etme eğilimi göstermedi.

Türkiye'de demokrasiye geçildikten sonra, askerler etkisiz bir konuma düşmediler. Bu nedenle sivil seçkinler tarafından politize edilemediler ve siyasi seçkinlerin kendi çıkarları için kullanılabilecekleri bir kuruma dönüştürülemediler. Türkiye'de ordu, daima Cumhuriyet'in laiklik ve (vatandaşlık itibarıyla ve kültürel) milliyetçilik ilkelerine bağlı kaldı. Halkın büyük çoğunluğu tarafından ulusal çıkarların savunucusu gibi algılandı. Diğer yandan, 1950'lerden bu yana, özellikle Türkiye NATO'ya üye olduktan sonra ordu git-tikçe daha profesyonel bir kurum haline geldi. Bu durumun, ordunun günlük siyasetten daima uzak durmasının yanı sıra siyaset çarkı içinde yer almak istememesine de katkısı oldu. Orduya göre, siyasete müdahale savaş gücünü ve birlik ruhunu zayıflatırdı.

Siyasete geçişin biçimine ağırlık veren kuram, Douglas Chalmers'a göre, sözgelimi "Latin Amerika'nın siyasileştirilmiş devlet olgusunu açıklayabilir."⁹² "Seçim mantığı" kuramının ve siyasileştirilmiş orduya karşın profesyonel ordu ikileminin, ordunun ya tamamen siyasete katıldığı ya da profesyonel bir kuruma dönüştüğü Doğu Avrupa için açıklayıcı bir değeri vardır.

92. Douglas Chalmers, "The Politicized State in Latin America", *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*'nın içinde. James M. Malloy, der., University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1997. Paul E. Sigmund'un Latin Amerika üzerine olan "ordu ile siviller arasındaki pazarlık örüntüsünün dikkatli bir irdelenmesi gerekir" önermesi burada ileri sürülen görüşü destekler niteliktedir. Bkz. Paul E. Sigmund, "Approaches to the Study of the Military in Latin America", *Comparative Politics* 26 (Ekim 1993), s. 122.

Her iki kuram da, günümüz Türkiye'si ve daha önceki on yılların Fransa'sı ve Almanya'sında olduğu gibi, ülkenin uzun süreli menfaatlerinin bekçisi olmasının yanında profesyonel kalmış orduların bulunduğu ülkelerde asker-sivil ilişkilerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bu ülkelerde, toplumdan bağımsız ve siyasetin üstünde bir devlet anlayışı vardır.⁹³ Demokrasi yukarıdan bahşedilmiş bir rejimdir; belli bir fikir birliği ile sonuçlanan karşılıklı tartışmalarla ve pazarlıklar yolu ile ordunun sivil siyasetçiler tarafından kendi amaçları doğrultusunda profesyonelleştirildiği bir rejim değildir.⁹⁴ Böyle ortamlarda, özellikle Türkiye'de, askerlerin devlete ilişkin eğilimlerini belirlemek için tarihsel etmenlere odaklanan bir kuram (*theory of historical institutionalism*), demokrasinin yerleşebilmesinin ya da yerleşememesinin nedenlerini daha iyi açıklar.

93. Almanya'daki ve Türkiye'deki devletin karşılaştırmalı bir incelenmesi için bkz., Metin Heper, "The Strong State and the Consolidation of Democracy: Turkey and Germany Compared", *Comparative Political Studies* 25 (Temmuz 1992), s. 169-194.

94. Bu noktanın Türkiye, Güney Avrupa ve Latin Amerika'daki durumun karşılaştırılarak irdelenmesine örnek olarak, bkz. Metin Heper, "Transitions to Democracy Reconsidered: A Historical Perspective", *Comparative Political Dynamics: Global Research Perspectives*'in içinde. Dankwart A. Rustow ve Kenneth Erickson, der., Harper Collins, New York, 1991.

Avrupa Birliği, ordu ve demokrasi¹

Türkiye, Avrupa ve ordu

Türkiye'nin Avrupa ile ilk temasları 14. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanır. Bu süreç içinde yavaş yavaş Türkiye'de kimliklerin Avrupalılaşması isteği ortaya çıktı.² 1361'de, Sultan I. Murad Edirne'yi ele geçirdi. Osmanlılar, 1699 Karlofça Anlaşması'na kadar askeri uğraşlarında başarılı oldular. Fatih Sultan Mehmed (saltanatı: 1444, 1451-1481), Latince ve Yunanca biliyordu. İtalyan ressam Gentile Bellini'yi davet ederek portresini yaptırmıştı. Gene onun döneminde, seküler yasalar Şeriat yasalarının yanında yerini almaya başladı. İmparatorluk Macaristan'a kadar genişlediğinde Osmanlılar kendilerini Avrupa siyasetinin ortasında buldular. Fransa Kralı I. François, Avusturyalı Habsburglara karşı Kanuni Sultan Süleyman'dan (saltanatı: 1520-1566) yardım istedi. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı sırasında, güvenlik ve yönetim meselelerinin yanı sıra ekonomiyi de düzenleyen pek çok seküler yasa çıkarıldı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman tebaanın, önce savaş ve siyaset, daha sonra ekonomi yoluyla Avrupalılarla temas etmelerinin yanı sıra, ülkedeki gayrimüslimlerle de sıkı ilişkileri vardı. Çünkü Osmanlılar, zaptettikleri ülkelerin halkını asimile etmeye çalışmadılar. Cizye adı verilen özel bir tür vergi karşılığında, onlara din ve eğitim alanlarında özerklik tanındı. Bu düzenleme nedeniyle, İmparatorluğun Müslüman ve gayrimüslim tebaası arasında belirli bir ölçüde kültürel etkileşim oldu. Bunun yanı sıra, Müslümanlığı seçen bazı Avrupalılar, Osmanlı ordusuna

1. * Çevirisi yapılan orijinal makale: Metin Heper "The European Union, the Turkish Military and Democracy" *South European Society and Politics*, Cilt 10, No. 1 (Nisan 2005), s. 33-44.

2. Yazar, bu makalenin yazılabilmesi için yürütülen çalışmaya destek sağlayan Türkiye Bilimler Akademisi'ne teşekkür eder.

Batı'nın savaş sanatını ve tekniklerini öğretti. 17. yüzyılın sonundan 19. yüzyılın başına kadar süren gerilemeyi önlemek amacıyla, Osmanlı Sultanları Avrupa ülkelerine, "En azından savaş alanında, Avrupalıların neden kendilerinden daha üstün olduklarını öğrenmek için" temsilciler gönderdiler.³ Böylece Osmanlılar, "kâfirleri yenmek için" onların yöntemlerini taklit ettiler.

Batı'dan ödünç alma, önce orduda başladı. Ardından kaçınılmaz olarak sivil bürokrasiye uzandı. En önemlisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin hem Batılılaşmış ordusunun hem de sivil seçkinlerin gelecek kuşakları, Avrupa modellerine göre düzenlenmiş ve 19. yüzyılın son yirmi yılında kamu yönetimi, tıp ve askerlik bilimleri gibi alanlarda açılmış yüksek öğrenim kurumlarından mezun oldu.

Böylece, 19. yüzyılın son on yılından başlayarak, ordu, Osmanlı-Türk çağdaşlaşma çabalarının önce *nesnesi*, sonra *öznesi* oldu. Asker geçmişleri olan Mustafa Kemal (Atatürk) ve Atatürk'ün sağ kolu İsmet (İnönü), Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasında (1923) başrol oynadılar. Daha sonra İnönü, ülkeye çok partili demokrasiyi getirdi. Laiklik/sekülerizm, Cumhuriyetin temel ilkesi oldu. Dini kurumların, 19. yüzyılda bazı reformların gerçekleştirilebilmesinin önünde bir engel olduğunu düşünen Atatürk ve arkadaşları, bir konuda karar vermek için "Dinde yeri var nudur" diye soran değil, akli melekelerini kullanarak "mantıklı düşünen" yeni kuşaklar yaratmayı amaç edindiler.

Tahmin edileceği gibi, Türkiye'de askerler de sadece Batı uygarlığına değil, aynı zamanda demokrasiye de hayranlık duyuyorlardı; çünkü demokrasiyi Batı uygarlığının ayrılmaz bir boyutu olarak görüyorlardı.⁴ Askerler, başka bir nedenle de son sözün sivil hükümetlere ait olması gerektiğini düşünüyorlardı. 1912-1918 yılları arasında, İttihat ve Terakki Partisi yönetimi sırasında, askerler siyasetle çok ilgilenmişler, bu da onların profesyonelliğini olumsuz etkilemişti. Onlara göre profesyonelliğin en önemli özellikleri, bir kurum olarak ordunun birlik ve beraberliğinin korunması, disiplin ve hiyerarşi ve görevin en iyi şekilde yerine getirilmesi idi.⁵ 1940'ların sonunda,

3. Bu makalede, tırnak içindeki ifadeler, kaynak gösterilen yazarlardan tıpkı alıntıları değil onların genel düşüncelerini göstermektedir.

4. Askerler, daima asıl amacı toplumun uzun vadeli çıkarları olan demokrasiyi destekliyorlardı.

5. Ali L. Karaosmanoğlu, "Officers: Westernization and Democracy", *Turkey and the West: Changing Political and Cultural Identities* 'in içinde, M. Heper, A. Öncü ve H. Kramer, der., I. B. Tauris, Londra ve New York, 1993, s. 19-34.

özellikle genç subaylar, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) hükümetine karşı Demokrat Parti'yi (DP) desteklediler. Askerlerin demokrasi hakkındaki olumlu görüşleri, Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya girmesi ile pekişti. Askerler, NATO ülkelerinde ilave eğitim gördüler ve/ya da görev aldılar. Bu yüzden bakış açıları evrensel bir nitelik kazandı. Daha sonraki yıllarda, Ordu da çeşitli ülkelerde barışı koruma görevi yaptı ve etkinliği ve verimliliği daha da arttı.

Ordu ve demokrasi

1950'li yılların başından itibaren, yani DP'nin 1950 yılında iktidara gelmesinden sonra, askerler, Giovanni Sartori'nin terimleriyle, liberal demokrasiden ziyade "rasyonel demokrasi"ye değer vermeye başladılar.⁶ Kendilerini, Türkiye Cumhuriyeti'nin altı anayasal ilkesinin, yani cumhuriyetçilik, milliyetçilik, laiklik, (halkın refahını gözetmek anlamında) halkçılık, (ekonomide egemen bir rol oynayan devlet anlamında) devletçilik ve (değişen koşullara uygun olarak, gerektiğinde kapsamlı, reformlar yapma anlamında) devrimciliğin bekçisi gibi görmeye başladılar. Onlara göre, bu ilkeler doğrultusunda yürütülen politikalar, ulusal çıkarlara uygundu, dolayısıyla "akılcı" idi. Sonuç olarak, 1960 yılından günümüze kadar, ordu üç kez doğrudan iktidarı ele geçirdi (1960–1961, 1971–1973 ve 1980–19383), bir kez de bir hükümeti istifa etmek zorunda bıraktı (1997).⁷ Bu olayların hiç birinde ordu, müdahalesini antidemokratik bir davranış gibi düşünmedi. 1960 yılında, ordu, "DP'nin hızla mutlakiyetçi yönetimi benimsemesinin" ve "laiklik ilkesini hiçe saymasının" ardından bu partiyi iktidardan uzaklaştırdı. Müdahaleciler, önlem olarak, ilk önce bütün DP milletvekillerini gözaltına aldı. Müdahalenin başarılı olduğu anlaşılır anlaşılmaz, bu milletvekillerinin pek çoğu serbest bırakıldı. Fakat davet edilen bir grup hukuk profesörü DP milletvekillerinin ve hükümet üyelerinin meşruiyetini kaybettiği sonucuna varınca, tekrar gözaltına alındılar ve yargılanarak çoğu hüküm giydiler.

1961 Anayasası ile, Milli Güvenlik Kurulu (MGK) kurularak ordunun rejim üzerindeki vesayet rolü kurumsallaştırıldı. Bu Kurul, cumhurbaşkanının başkanlığında, başbakan, dışişleri, milli

6. Giovanni Sartori, *Theory of Democracy Revisited. Part Two: The Classical Issues*, Chatham House, Chatham, N.J., 1987.

7. Türkiye'nin siyasi hayatı üzerinde çalışan bazı araştırmacılar, subayların aylıklarının düşük olmasının, 1960 müdahalesine yol açan bir başka neden olduğunu düşünmektedirler.

savunma ve içişleri bakanları ile genelkurmay başkanı ve dört kuvvet komutanından oluşuyordu. Kurula, ülkenin güvenliğine yönelik tehditler hakkında hükümete danışmanlık yapma görevi verildi. Bu düzenlemeye paralel olarak, yine 1961 tarihli Türk Silahlı Kuvvetler İç Hizmet Kanunu ile orduya hem vatani hem de Cumhuriyeti iç ve dış tehditlere karşı savunma sorumluluğu uüklendi. Bu yasanın bazı hükümleri ile ilgili daha ayrıntılı düzenlemeler yapmak amacıyla çıkarılan Türk Silahlı Kuvvetler İç Hizmet Yönetmeliği ile de, Silahlı Kuvvetlerini, ülkeyi, “gerektiğinde kuvvet kullanarak”, sadece dış değil aynı zamanda iç tehditlere karşı savunması gerektiği hükmü getirildi.

Bir yandan, MGK'nın kurulması ileride rejime askeri müdahale olasılığını azaltabilirdi, çünkü artık ordu görüşlerini hükümete iletebileceği yasal ve kurumsallaşmış bir araca sahipti. Öte yandan, ordunun şimdi sık sık ülke yönetimine katılma ve “ülke bir tehlike ile karşı karşıya olduğu ve sivil hükümet tehlikeye karşı kayıtsız ya da bu tehlike ile başa çıkamayacak gibi görüldüğü zaman”, yerine getirmesi zorunlu yasal bir yükümlülüğü vardı.⁸

1960'larda ve 1970'lerde, Türkiye'de radikal sol ve sağ arasında silahlı çatışma yaşandı. 1970 yılından başlayarak, dini eğilimli siyasi partiler de iktidar için yarışmaya başladı ve 1973'ten sonra, önce küçük ortak, sonra büyük ortak olarak koalisyon hükümetlerine katıldı ve 2002'de gene dini eğilimli Adalet ve Kalkınma Partisi bir çoğunluk hükümeti kurdu. Dini eğilimli siyasi partilerin ilki olan Milli Nizam Partisi'ne (MNP) (1970–1971) göre, partinin dünya görüşü ile laik Cumhuriyet'in temel ilkeleri arasında uyumsuzluk vardı. Dini eğilimli partilerden dördüncüsü olan Saadet Partisi (SP) kurulduğunda, bu söylemin yerini artık “din ve devlet birbirinin işine karışmamalıdır” söylemi almıştı.⁹ Kasım 2002'den sonra, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tarafından kurulan çoğunluk hükümeti, dini devlet işlerinden titizlikle uzak tuttu.¹⁰ Bununla birlikte, laik kesimin büyük bir kısmı ve askerler bu partiyi cumhuriyet için ciddi bir tehlike gibi görmeye

8. Ümit C. Sakallıoğlu, “The Military and Politics: A Turkish Dilemma”, *Armed Forces and Society in the Middle East: Politics and Strategy*'nin içinde, B. Rubin ve T.A. Keaney, der., Frank Cass, Londra, 2002, s. 189–205.

9. Metin Heper, “Turkey: Yesterday, Today and Tomorrow”, *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, Cilt 1, No. 3 (2001), s. 1–19. [Çevirisi bu kitapta 2. bölüm]

10. Metin Heper, “Conservative–Democratic Government by Pious People: The Justice and Development Party in Turkey”, *Blackwell Companion to Contemporary Islamic Thought*'un içinde, I. Baskı, Abu-Rabi, der., Palgrave, Londra, 2006. [Çevirisi bu kitapta 19. bölüm]

devam etti.¹¹ 1984 yılından itibaren de Türkiye, Kürdistan İşçi Partisi'nin (PKK) ayrılıkçı hareketi ile 40.000'den fazla cana mal olan bir silahlı mücadelenin içinde bulmuştu. Sonuç olarak, 1960 askeri müdahalesinin ardından MGK "hükümete bilgi sunacak" iken, 1971-1973 müdahalesinden sonra "önlemler önerdi", 1980-1983 müdahalesinden sonra da "hükümet MGK'nın önerlerine öncelik vermek zorunda idi".

Tahmin edilebileceği gibi, MGK'nın asker üyeleri, "siyasi İslam'ın ve Kürt ayrılıkçılığının ülke için yarattığı tehlikelerden" endişe duyuyorlardı. Generaller, sivil hükümetlerin bu durumun üstesinden gelemediğine karar verdikleri zaman, gerekli gördükleri önlemleri önerdiler; eğer yeterli önlem alınmazsa hükümeti uyardılar; bazı durumlarda da ya iktidarı ele geçirdiler ya da hükümetleri istifaya zorladılar.

Fakat ordu, başından beri iktidar heveslisi olmadı. Komuta kademesi, temelde yüzbaşı-albay rütbelerindeki subayların yaptıkları 1960 müdahalesinin ardından benzer müdahalelerin yapılmamasını güvence altına almaya çalıştı. Aynı zamanda, "eğer bir müdahale yapılacaksa bunun komuta kademesi tarafından yapılmasının daha uygun olacağına" karar verdi.¹² 1960 müdahalesini yapanlar, Anayasa'ya bazı emredici hükümler koyarak kendilerine ekonominin yeniden yapılandırılması da dahil bazı önemli görevler verdiler, oysa daha sonraki müdahalecilerin amaçları sınırlı idi. Bundan başka, yıllar geçtikçe ordu siyasete karışmaya daha az istek duydu. Çünkü, "demokrasiyi kendisinden korumak" amacıyla anayasada değişiklik yapılırsa ya da tamamen yeni bir anayasa hazırlansa ve diğer önlemler alınsa bile, askerler kışlarına çekildikten sonra, siyasi dinamikler eski haline dönüşüyordu.¹³

Dolayısıyla, bazen, 1991 yılında Türkiye'nin Körfez Savaşı'na katılıp katılmaması konusunda Cumhurbaşkanı Turgut Özal ile Genelkurmay Başkanı Necip Torumtay arasında olduğu gibi, ordu ile hükümet arasında görüş ayrılığı ortaya çıktı, fakat Torumtay yetki sınırlarının dışına çıkmadı. Onun yerine istifasını

11. 1980 askeri müdahalesinden sonra askerler, 1960'larda ve 1970'lerde aşırı sağ ve radikal solun desteklediği sert ideolojilere karşı çare olarak İslamiyet'i kullanmak istemişlerdi.

12. Generaller de 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden sonra böyle düşünmeye başladılar. Bkz., George Harris, "The Role of the Military in Turkey: The Guardians or Decision-Makers?", *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*'in içinde, M. Heper ve A. Evin, der., Walter de Gruyter, Berlin ve New York, s. 177-200).

13. Bu husus, 1980 cuntasının üyelerinden Oramiral Nejat Tümer tarafından, 1983 yılında yapılan bir görüşme sırasında yazara ifade edilmiştir.

verdi.¹⁴ Bazen de ordu, “eşitler arasında birinci” bir baskı grubu olarak davrandı ve örneğin, yukarıda değinildiği gibi, 1997’de dini eğilimli Refah Partisi Başkanı Necmettin Erbakan’ı istifa etmek zorunda bıraktı.¹⁵ Bu olayda, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, siyasi krizin tırmanmasını önlemek amacıyla, MGK’nın asker üyelerinin güvenlik konularında Kurulun askeri üyesi gibi değil en yetkili uzman gibi davrandıklarını ileri sürdü. O sırada ve daha sonra, adı geçen komutanlar da kendilerinden söz ederken bu terimleri kullandılar. 20. yüzyılın sonuna doğru, Osmanlı-Türk siyasal hayatında yüzyıllarca önce başlayan “kimliklerin Avrupalılaşması” olgusu, Cumhuriyet Türkiye’sinde “siyasi dinamiklerin Avrupalılaşması” olgusuna belli düzeyde katkı sağladı.

Ordu ve Avrupa Birliği

1999 yılında Türkiye’nin Avrupa Birliği (AB) tarafından “aday” ülke olarak belirlenmesinin ardından, hükümetler kendilerini, siyasi rejimi AB müktesebatına uygun olarak liberalleştirme ve demokratikleştirmekle yükümlü hissetti. Ordunun, diğerlerinin yanı sıra, artık sivil hükümetlere bağlı bir konumda olması gerekiyordu. Nitekim, 2001 yılında AB Komisyonu, “Türkiye’de, demokratik sistemin başlıca özelliklerinin bulunduğunu, fakat askerin hükümet tarafından denetimi gibi bazı temel meselelerin üzerine etkin bir biçimde eğilinmesi gerektiğini” belirtmişti.¹⁶

Başlangıçta, Türkiye’nin siyasi hayatında böyle bir dönüşümün yapılabilmesi güç gibi göründü. Ordu, siyasi İslam ve Kürt ayrılıkçılığı gibi sorunların sivil hükümetlere bırakılamayacak kadar önemli olduğunu düşünüyordu. Üstelik, ordu son yıllarda bazı AB ülkelerine karşı olumsuz bir tavır almıştı.

Orduya göre, bazı AB üye devletleri, PKK’yı meşrulaştırmaya ve Türkiye’de Kürt meselesini siyasallaştırmaya çalışıyordu. Generaller, ayrıca, bazı AB ülkelerinde Türkiye karşıtı açıklamalardan ve özellikle Türkiye’nin bu ülkelerden satın aldığı silahları, bazen Türkiye’de insan hakları ihlâli olduğu “bahanesiyle”

14. Daha önce Özal, Silahlı Kuvvetlerin tercih ettiği bir adayın yerine Torumtay’ın Genelkurmay Başkanlığına atanmasında önemli bir rol oynamıştı (Necip Torumtay, *Orgeneral Torumtay’ın Anıları*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994).

15. Metin Heper ve Aylin Güney, “The Military and the Consolidation of Democracy in Turkey: The Turkish Case”, *Armed Forces and Society*, Cilt 26, No. 4 (2000), s. 625–647.

16. Meltem Müftüler-Baç, “The New Face of Turkey: The Domestic and Foreign Policy Implications of November 2002 Elections”, *East European Quarterly*, Cilt 37, No. 4 (2003), s. 433.

teslim etmemelerinden rahatsızlık duyuyorlardı.¹⁷

Fakat, 1999-2002 yıllarında iktidarda olan Anavatan Partisi-Milliyetçi Hareket Partisi-Demokratik Sol Parti koalisyon hükümeti ve özellikle 2002'de iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümeti, AB ile üyelik müzakerelerini başlatmak amacıyla, Türkiye'nin yasal sistemini ve siyasetini Kopenhag kriterlerine göre yeniden yapılandırmak için güçlü bir siyasi irade sergiledi.¹⁸ Bu hükümetler, sözgelimi Devlet Güvenlik Mahkemelerinden askeri üyeleri çıkardı, MGK'daki sivil üye sayısını artırdı ve daha da önemlisi, MGK'yı, "önlem öneren" değil "istendiğinde "görüş bildiren", bu arada hükümetin bu görüşlere "öncelik vermediği", ancak "değerlendirdiği" bir kurum haline getirdi. Bu arada, MGK'nın, resmi kuruluşlardan özel önlemler önerdiği tehditler konusundaki icraatları hakkında rapor istemek gibi daha önceki icrai yetkileri elinden alındı. Bu reformlar, Türkiye'nin siyasi alanda daha ileri bir düzeye ulaşmaya başlamasının önemli örnekleri idi.

Ordu'nun, bu reformlar hakkındaki görüşleri hem olumsuz hem de olumlu idi. Bunların, siyasi İslam ve Kürt ayrılıkçılığı ile mücadelede Türkiye'nin elini zayıflatacağı konusunda askerler arasında hemen hemen tam bir görüş birliği vardı. Fakat, daima ülkenin Batılılaşması taraftarı olmuş, dolayısıyla hiç değilse ilke olarak son sözü sivillerin söylemesi gerektiği düşünen ve son otuz yıldır siyasete müdahaleye gitgide daha gönülsüz olan ordu, bu konudaki çekincelerini hükümet ile paylaşmaya, ancak hükümetin alacağı kararları desteklemeye karar verdi. Bu tutum, Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Yaşar Büyükanıt tarafından şöyle dile getirildi (Ağustos 2003):

[Son] reform paketi ... hakkındaki görüşmeler sırasında, görüşlerimizi hükümete ilettik. Bazıları kabul edildi, bazıları edilmedi. Meclis şimdi bunları yasalacaktır; bizim görevimiz bunlara uymaktır. Şimdi yalnızca, endişelerimizin ve sıkıntılarımızın yersiz çıkmasını ümit ediyoruz.¹⁹

17. Metin Heper, "The Military-Civilian Relations in Post-1997 Turkey", *Globalization of Civil-Military Relations: Democratization, Reform and Security*'nin içinde, G. C. Major ve L. Watts, der., Enciclopedia Publishing House, Bükreş, 2002, s. 65-66.

18. Müftüler-Baç, "The New Face of Turkey: The Domestic and Foreign Policy Implications of November 2002 Elections".

19. Genelkurmay Başkanlığı, eğer MGK Genel Sekreterliği'ne bir general atanacaksa, kendilerine danışılması gerektiğine işaret etti. Hükümet yasa tasarısını buna göre değiştirdi. *Milliyet*, 11 Ağustos 2003.

Ancak, sivil hükümetin siyasi İslam ve Kürt ayrılıkçılığı sorunları ile başarıyla mücadele edemeyeceği hakkında kuşkuları devam eden bazı yüksek rütbeli generaller bu görüşe katılmadı. Ayrıca, büyük bir olasılıkla, bu ikinci grup generaller, artık Türkiye’de “nihai amacı kuşkulu olan dini eğilimli” bir hükümetin iktidarda olmasından, Genelkurmay Başkanlığı’na göre, daha rahatsız gibi görünüyordular. Dolayısıyla Türkiye’ye siyasi İslamı getirme konusunda daha rahat hareket edebilmek için AKP hükümetinin reformlar konusunda çok istekli davrandığını düşünüyorlardı. Bu generaller arasında en açık sözlü ve radikal görüşleri olan olan MGK Genel Sekreteri Orgeneral Tuncer Kılınç şunları söyledi:

Terörizmle Mücadele Yasası’nda yapılan değişikliklerin suçlular üzerinde artık caydırıcı bir etkisi olmayacaktır; Kürtçe yayın etnik ayrımcılığı körükleyecektir; seçimlerde Türkiye’ye gözlemci kabul edilmesi, yabancılara kapitülasyon verilmesi demektir.²⁰

Daha önce, üç yıllık Milli Savunma Bakanlığı Müsteşarlığı sırasında, bakanların Bakanlığa değil seçmenlerine hizmet ettiğini ileri sürmüş olan²¹ Orgeneral Kılınç, MGK ile ilgili reformlar hakkında daha da eleştirel davrandı:

[Bu] reform paketi, MGK’yı işlevsiz hale getirmiştir. Siyasi İslam ve etnik ayrılıkçılık, ciddi birer tehdit olarak durmaktadır. Bu kuruma sivil bir genel sekreter atanması, onu siyasileştirecektir. MGK’yı demokrasi ve AB uğruna zayıflatmamak gerekir.²²

Dönemin siyasi yorumcuları, Orgeneral Kılınç’ın yanı sıra Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Aytaç Yalman, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cumhur Asparuk, Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Şener Eruygur, Birinci Ordu Komutanı Orgeneral Çetin Doğan ve Ege Ordu Komutanı Orgeneral Hurşit Tolon’un da söz konusu reform paketi hakkında ciddi çekinceleri olduğunu, bu nedenle AKP Hükümeti’ni eleştirdikleri kanısında idiler. Orgeneral Yalman, “siyasetçilerin de AB kriterlerine uyması gerektiğini” bildirmişti.²³ Orgeneral Doğan, Başbakan’ın “silahlı kuvvetlere karşı

20. *Milliyet*, 25 Ağustos 2003.

21. *Hürriyet*, 18 Mayıs 2003.

22. *Milliyet*, 16 Ağustos 2003.

23. *Hürriyet*, 31 Ağustos 2003.

düşmanca politikalarını ve tavırlarını” sert bir biçimde eleştirmişti.²⁴ Orgeneral Asparuk, 31 Ağustos 2003 tarihinde emekliye ayrılmadan hemen önce yaptığı veda konuşmasında, “bayrağı taşımaya devam edecek olan meslektaşlarına” şunları söylemişti:

Ne AB'nin ne de Türk olduklarını ifade edenlerin Atatürkçülükten korkmasına gerek var. Komutanlarım, vatani, milleti, dili ve kültürü ile bir bütün olan laik demokratik Türkiye Cumhuriyeti'ni korumaya devam ediniz.²⁵

AB hakkında bu kadar kuvvetli çekinceler taşıyan generaller Türkiye'nin AB'ye üye olmasına da karşı çıktılar mı? Kılınç, daha önce Türkiye'nin AB üyeliğine karşı olduğu izlenimini bırakmıştı. Sivillerin ve askerlerin birlikte katıldığı bir seminerde, “Türkiye'nin belki de İran ve Rusya gibi ülkelerle başka ittifaklar yapmaya çalışması gerektiğini” ileri sürmüştü.²⁶ Fakat daha sonra, Kılınç ilke olarak AB'ye karşı olmadığını belirtti. Orgeneral Yalman da görüşlerinin, AB'ye karşı olduğu anlamında alınmaması gerektiğini söyledi:

Türk Silahlı Kuvvetleri (TSK), Türkiye'nin Batı ile bütünleşmesinde öncü rolü oynamıştır. Dolayısıyla kimse, TSK'nın AB'ye ve demokrasiye karşı olabileceğini düşünmemelidir.²⁷

Genelkurmay Başkanlığı bu görüşlere nasıl tepki gösterdi? Kılınç'ın, Türkiye'nin belki İran ve Rusya gibi ülkelerle yakın ilişkiler kurmayı düşünmesi gerektiği önerisinden sonra, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Hilmi Özkök, “MGK Genel Sekreterliği'nin Genelkurmay Başkanlığı'na değil Başbakanlığa bağlı olduğuna” işaret etti.²⁸ Ertesi gün, aklından geçenleri daha açık bir şekilde dile getirdi: “Tuncer Paşa her ne söylediyse kendi adına söyledi.”²⁹ Özkök daha sonra bu konuyu biraz daha açma ihtiyacı duydu. Bu

24. *Milliyet*, 6 Ağustos 2003.

25. *Milliyet*, 28 Ağustos 2003. Türkiye'de, ülkenin “vatani, milleti, dili ve kültürü ile bölünmez bir bütün” olduğu görüşü, “Atatürk milliyetçiliğinin” önemli bir boyutudur ve bu milliyetçilik geleceğin subaylarına Harp Okullarında öğretilir (Mehmet Ali Birand, *Shirts of Steel: An Anatomy of the Turkish Armed Forces*, I.B. Tauris, Londra ve New York, 1991, özellikle s. 52–67).

26. *Hürriyet*, 16 Mayıs 2003.

27. *Milliyet*, 29 Eylül 2003.

28. *Sabah*, 27 Mayıs 2003.

29. *Hürriyet*, 28 Mayıs 2003

kez verdiği mesaj kesindi: Genel Kurmay Başkanlığı, dile getirilen görüşleri paylaşmıyordu. Aynı zamanda, hiyerarşi ilkesine önem veren bir ordunun Kurmay Başkanı olarak, Özkök, bu ilkenin çiğnendiği izlenimi vermekten de kaçınıyormuş gibi konuştu:

Bugünlerde komutan arkadaşlarım, çeşitli vesilelerle kendi görüşlerini açıklamaktadırlar. Bu açıklamalar onların kendi kişisel görüşleri olarak alınmalıdır. Komutan arkadaşlarımdan düşüncelerinin yanlış olduğunu söylemek istemiyorum. Doğru olduğunu da söylemek istemiyorum. Fakat, bu görüşlerini emekli olduktan sonra dile getirirlerdi daha iyi olacaktı.³⁰

İkincisi, Orgeneral Özkök, [ordu içinde] birlik ve beraberliğe büyük önem veren bir ordunun Kurmay Başkanı olarak, *Cumhuriyet* gazetesinde yayınlanan, bir yandan generaller arasında, diğer yandan generallerle genç subaylar arasında bir çatlak olduğu iddiasını daha önce reddetmişti:

Orduda şahinler ve güvercinler ya da rütbeler arasında görüş ayrılığı nasıl olabilir? Genelkurmay Başkanlığım tarafından ifade edilen görüşler, meselelerin dikkatle incelenmesine dayanır ve TSK'nın *toplu kararıdır*.³¹

Özkök'ün bu açıklamasının ardından, 1997 siyasi krizi sırasında genelkurmay başkanı olan ve emekli olduktan sonra ordu ile ilgili hiç bir açıklama yapmama ilkesine titizlikle uyan Orgeneral Hakkı Karadayı,³² bu kez bu ilkesine aykırı hareket etti ve Özkök'ün açıklamasının TSK'da kararların nasıl alındığını doğru olarak yansıttığını ve orduda herkesin her zaman bu kararlara uyduğu söyledi.³³ Genelkurmay Başkanı iken 1980 askeri müdahalesini gerçekleştiren Orgeneral Kenan Evren de Özkök ve Karadayı'nın ifadelerini doğruladı.

Orduda fikir ayrılıkları her zaman vardır. Askerler görüşlerini serbestçe ifade ederler. Hatta bazıları sözünü bile esirgemez;

30. *Milliyet*, 26 Ağustos 2003; yazarın vurgusu.

31. *Sabah*, 27 Mayıs 2003; yazarın vurgusu.

32. Yazar, bir keresinde emekli olduktan sonra Hakkı Karadayı'ya Türkiye'deki asker-sivil ilişkilerini inceleyen Amerikalı bir doktora öğrencisi ile görüşüp görüşemeyeceğini sormuş, Karadayı görüşme yapmayı kabul etmemiş ve yazara, ilke olarak bu tür konularda konuşmadığını söylemişti.

33. *Hürriyet*, 9 Eylül 2003.

Genelkurmay Başkanı'nı bile eleştirirler. Genelkurmay başkanı herkesi dinler ve hepsini bağlayacak bir karar verir. Bazen bazı subaylar söylememeleri gereken hususlarda aleni beyanat verirler. Fakat bunlar, Genelkurmay Başkanlığı'nın kararlarını ve politikalarını şekillendirmez.³⁴

Evren son sözlerini gülümseyerek söylemişti. Fakat, fiilen görevde bulunan Özkök'e göre, mesele Evren'in konuyu ele alış biçiminden çok daha ciddi idi. Özkök, yurtiçinde ve yurtdışında hiç kimsenin TSK içinde anlaşmazlık olduğunu sanmamasını ve Genel Kurmay Başkanlığı tarafından onaylanmayan açıklamaların ciddiye alınmamasını sağlamaya çalışıyordu. Aynı zamanda, bazı generallere gerçek komutanın kim olduğu hatırlatmak ve ne söylemeleri ve ne söylememeleri gerektiği hakkında mesaj göndermek istiyordu:

Orduda neden anlaşmazlık olsun? Diğer generaller Genelkurmay Başkanının görüşlerini bilir. Bu görüşleri kimin dile getireceği de bellidir: Genel Kurmay Başkanı'nın kendisi, Genelkurmay İkinci Başkanı, Genelkurmay Başkanlığı Genel Sekreteri ve kendi komutanlıkları ile ilgili olarak Kara, Deniz, Hava ve Jandarma Genel Komutanları.³⁵ Özkök'ün de AB hakkında çekinceleri vardı. Bu çekincelerini, Türkiye'nin, devletin cumhuriyetçi niteliğini gözardı etmeksizin hukuk sistemini AB kriterlerine uydurmak için reform yapması gerektiğini savunduğu MGK toplantısında ve diğer bazı konuşmalarında belirtti. Fakat, MGK toplantısındaki konuşmasını yaparken herhalde hükümetin daima ordunun uygun gördüğü şekilde davranması gerektiği hususunda ısrar etmiyor, sadece "görüşlerini açıkladığı" anlaşıyordu. Özkök, bu konuşmayı yaparken, büyük bir olasılıkla, ordu içinde MGK'nın zayıflamakta olduğu konusundaki yaygın hoşnutsuzluğu gidermeye çalışıyordu. Nitekim Özkök bir defasında şöyle demişti:

Eğer bazı ordu mensupları hükümetin bazı politikalarından rahatsız olursa, biz hepimiz rahatsız oluruz.³⁶

Fakat, Orgeneral Kılınç ve adı geçen diğer generallerle kıyaslandığında, Orgeneral Özkök, o sırada İkinci Başkan ve bu makale yazıldığı sırada Kara Kuvvetleri Komutanı olan ve 2006 yılında (Özkök emekliye ayrıldıktan sonra) genelkurmay başkanı olması beklenen Orgeneral Büyükanıt, Türkiye'nin AB'ye tam üye olması taraftarı idiler. Son çözümlemede, bunu Türkiye'nin Avrupa

34. Yazar'ın Kenan Evren ile 14 Ağustos 2003 tarihinde Marmaris'te yaptığı görüşme.

35. *Milliyet*, 28 Mayıs 2003.

36. *Milliyet*, 26 Mayıs 2003

projesinin son aşaması olarak görüyorlardı. Özkök'e göre,

TSK Türkiye'nin çağdaşlaşmasında öncü bir rol oynadı. Dolayısıyla, TSK daima Türkiye'nin AB'ye üye olmasından yanadır.³⁷

Büyükanıt'a göre, TSK,

Laik ve demokratik bir devletin ... kararlı bir savunucusudur. Ordunun bu temel bakış açısı, AB'nin dünya görüşüne tam olarak uymaktadır.³⁸

Dikkat çekici bir şekilde, Özkök'ün, MGK'nın zayıflatılması-na karşı olmayan tutumunun bir nedeni Türkiye'nin AB'ye uyeli-ği önünde bir engel olarak durmama isteği olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, ordunun 1960 yılından beri siyasette oynadığı etkin rolün isabetli olup olmadığı konusunda da kuşku vardı. Özkök, ordunun, Cumhuriyeti koruma konusunda halka daha çok güven-mesi gerektiğini düşünüyordu. Ona göre ordu, bunu yapabilmesi için geleneksel düşünce tarzını geride bırakmak zorunda idi:

Ordu 27 Mayıs'ta [1960], 12 Mart'ta [1971] ve 12 Eylül'de [1980] müdahale etti. Bu müdahaleler başarılı oldu mu? Hayır! Eğer başarılı ol-sa idi siyasetten yasaklanan politikacılar aktif siyasete döneceklerdi. Fakat aktif siyasete döndüler; hatta başbakan oldular, cumhurbaşka-nı oldular. Bu demektir ki askeri müdahaleler Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı rahatsızlıkların çaresi gibi görülmemelidir. Silahlı kuvvetlerin bir vizyonu olmalıdır. Aksi halde kendimizi, yalnızca geçmiş i taklit etmeye çalışanlardan ayırt edemeyiz. Askerlerimizin daha güçlü düşünsel yete-nekleri olması gerekir. Daha olgun düşünce biçimlerine erişmeliyiz.³⁹

Dört gün sonra, önerilerinin subayların büyük bir kısmı tara-fından yorumlandığı ve içselleştirildiği kadarıyla Atatürkçülüğe uygun düşmediğinin farkında olması gereken Özkök, başka bir devrimci fikir gibi düşünülebilecek bir düşünceyi –Atatürkçülüğe yeni bir açıdan bakmayı– gündeme getirdi:

Zaman geçtikçe daha da tehlikeli bir hal alan gerici ve ayrılık-çı hareketler orduya yeni ve zorlu görevler yüklemektedir. Öte yan-dan, yeni demokratik değer yargıları ve değişen egemenlik kavranıla-rı, TSK'nın bu çetin görevi başarabilmesinde yeni fikirler ve öğretiler üretmemizi zorunlu kılmaktadır. ... Dogmalardan uzak, akla, bilime

37. *Milliyet*, 10 Ocak 2003. Orgeneral Büyükanıt, Ağustos 2006 yılında Genel Kurmay Başkanı olmuştur. [Çeviren'in notu]

38. *Sabah*, 30 Mayıs 2003.

39. *Hürriyet*, 27 Ağustos 2003.

dayalı olan Atatürkçü düşünce tarzı yeniden yorumlanabilir ve yorumlanmalıdır. Atatürkçülük ancak o zaman gelecek nesiller için de yol gösterici bir ışık olmayı sürdürecektir.⁴⁰

Tahmin edileceği gibi, diğerleri Ağustos 2003 sonunda emekliye ayrıldıktan sonra, Özkök'ün görüşlerine karşı çıkan grubun sayıları üçe inen üyeleri bu görüşe katılmadı. Orgeneral Yalman şöyle dedi:

Atatürkçülük çağdaşlığın çaresidir. Aksine yapılan bazı talih-siz açıklamalara karşın, statüko yanlısı bir dünya görüşü değildir. Günümüzün gereklilikleri ile çelişmez.⁴¹ Orgeneral Eruygur şu fikri savundu: Atatürkçülük akıl ve bilime dayanır. 1923 Türkiye'sine odaklanmış olarak kaldığını öne sürmek akla uygun değildir.⁴²

Grubun üçüncü üyesi Orgeneral Tolon, Genelkurmay Başkanı'nı dolaylı olarak vatansever davranmamakla suçladı, çünkü Kıbrıs meselesinin çözümünde hükümetin "uzlaşmacı politikası"na razı olmuştu. Ayrıca, Türkiye'nin AB'den katılım müzakereleri için bir tarih almasını eleştirdi.⁴³

Fakat bu üç komutan, Genelkurmay Başkanı ile aralarındaki önemli düşünce ayrılığı karşın, Genelkurmay Başkanlığı tarafından belirlenen talimatlara ve ilkelere göre hareket etmeyi sürdürdüler. Hatta, Kıbrıslı Türkler ve Rumlar arasında Ada'nın geleceği hakkındaki önemli görüşmeler yapıldığı sırada (Şubat 2004), bu meselede şahin olan Orgeneral Yalman, adadaki Türk askeri birliğine yapacağı planlı gezisini erteledi, çünkü bu, Kıbrıs konusunda daha uzlaşmacı bir tutum sergileyen Genelkurmay Başkanı'nın eleştirilmesine neden olabilirdi. Orgeneral Tolon da Genelkurmay Başkanı'nın vatansever davranmadığı hakkındaki sözlerini geri aldı.

Sonuç

Türkiye, 1999'dan sonra, akılcı demokrasiden liberal demokrasiye doğru sürekli ve kayda değer bir ilerleme kaydetti. Daha

40. *Milliyet*, 31 Ağustos 2003.

41. *Milliyet*, 30 Ekim 2003.

42. *Milliyet*, 30 Ekim 2003.

43. *Hürriyet*, 22 Ocak 2004. 19. yüzyılın sonundan başlayarak, ordu Batılılaşma anlamında çağdaşlaşmanın hem öznesi hem de nesnesi gibi davrandı. Düşüncelerini açık açık dile getiren bu generallere gelince, "Batı" olarak AB artık ordunun geleneksel vesayetçi rolüne karşı bir tehdit oluşturmuyordu. Çünkü MGK ile ilgili söz konusu reformlar, askerin geleneksel olarak Türkiye'nin siyasi hayatında oynadığı aktivist rolü, daha önce yaptıkları gibi, kendilerine Anayasa ve diğer yasalarla verilmiş olan bir görevi yerine getirdiklerini ileri sürerek haklı göstermelerini zorlaştırmıştı.

önce “kırılgan bir uyum” içinde olan asker-sivil ilişkileri,⁴⁴ Orgeneral Hilmi Özkök’ün Genel Kurmay Başkanlığı sırasında, büyük ölçüde uyum içine girdi. Türkiye’nin AB’ye tam üye olma isteği ve ödün vermeyen AB müktesebatı ile karşı karşıya bulunulması, bu konuda önemli bir hamle yapılmasını sağladı. Fakat bu değişime katkı yapan başka faktörler de vardı. Bunlar (1) Türkiye’nin Batılılaşma serüveninin 18. yüzyılın sonuna kadar uzanması, (2) Cumhuriyet döneminde ordunun en azından ilke olarak son sözü sivillerin söylemesi gerektiğini düşünmesi ve deneyimlerden ders alabilme yeteneği ve (3) ülkenin 1999 yılından sonra daha sorumlu ve etkin hükümetlere sahip olması idi.

Bu dönüşüme Türkiye Sanayiciler ve İşadamları Derneği’nin (TÜSİAD) öncülüğünde pek çok sivil toplum örgütünün de dolaylı da olsa katkısı oldu. Sivil toplum örgütleri ve özellikle TÜSİAD, ülkede siyasi istikrar görmek istediler. Bu konu ile ilgili olarak her zaman şu hususun altın çizdiler: Eğer ülkede daha liberal ve demokratik bir siyasal rejim olursa ve siyasi İslam’ın ve özellikle etnik ayrılıkçılık tehditlerinin başarıyla üstesinden gelinirse ülke siyasi istikrara kavuşur. TÜSİAD’a ve diğer sivil toplum örgütlerine göre Türkiye’nin AB’ye girmesi, ülkede liberal demokrasinin daha da gelişmesinin en iyi güvencesi olacaktı. Bu nedenlerle, ordu ile karşılaştırılırsa, TÜSİAD ve diğer sivil toplum örgütleri liberal demokrasinin ve dolayısıyla AB üyeliğinin daha da coşkulu taraftarı oldular.

Osmanlı-Türk siyasal hayatında, Avrupalılaşmanın başlangıç noktası, kimliğin Avrupalılaşması idi. Bu, önce toplumsal Avrupalılaşmadan çok devletin Avrupalılaşması olarak ortaya çıktı. Bu da siyasi Avrupalılaşmaya ya da siyasi hayatın Avrupalılaşmasına doğru yol alınmasını sağladı. Kimliğin Avrupalılaşmasının devlet modeli, yalnızca demokrasinin pekişmesine, diğer bir deyişle demokrasinin “tek seçenek” olmasına yol açabilirdi. Türkiye’nin AB’ye girme çabaları, demokratikleşmenin ikinci aşamasına, yani demokrasinin derinleştirilmesi aşamasına doğru bir ilerleme sağladı. Avrupalılaşmanın bu aşamasında, hem siyasi rejim daha demokratikleşti/liberalleşti hem de asker-sivil ilişkilerinde daha demokratik bir modele doğru daha da ilerleme sağlandı. İkinci süreç birinciyi hızlandırdı, her ne kadar asker-sivil ilişkileri henüz tam anlamı ile demokratikleşmemiş olsa da.

44. Nilüfer Narlı, “Civil–Military Relations in Turkey”, *Turkish Studies*, Cilt 1, No. 1 (2000), s. 107-127

Adalet ve Kalkınma Partisi ve ordu¹ *

Liberal demokrasilerde, asker sivil ilişkilerinde, son sözü sivil hükümet söyler. Öte yandan, ordunun iç işleyişlerinde ve çoğu askeri hareket konularında özerkliği vardır; genellikle ilgili konularda sivil hükümet ordunun görüşünü alır.² Türkiye'de uzun süredir sivil hükümetlerin ordu ile ilişkilerinde iki önemli davranış biçimi görülmektedir: Sivil hükümetler ya orduyu hiç dikkate almamışlar ya da orduya gereğinden fazla özerklik vermiştir.³ Ayrıca, sivil hükümetler, genellikle ülkenin karşılaştığı ciddi sorunları çözmekte başarılı olamamıştır. Bu nedenle, ordu sivil hükümetlerin yeterliliklerine çoğu zaman pek fazla güven duymamıştır. Bu nedenle, sivil hükümetler ile ordu arasında "kırılgan bir uyum" kurulmuş,⁴ siyasetçiler ve asker birbirleriyle *dost muhalif* olmak yerine *düşman muhalif* olmuşlardır.

Konunun biraz daha ayrıntısına girersek karşımıza şöyle bir resim çıkar. 1950'lerde olduğu gibi, sivil hükümetler üstünlüğü ele geçirdiği zaman, orduyu bütün yetkilerinden mahrum etmeye çalışmıştır. Ordu buna güçlü bir tepki göstermiştir. Örneğin, 1960 yılında Demokrat Parti'yi (DP) iktidardan uzaklaştırmıştır. İzleyen yıllarda, sivil hükümetler, genel olarak, orduya çok fazla özerklik vermişlerdir; zaman zaman ülkenin *iç* ve *dış*

1. * Çevirisi yapılan orijinal makale: Metin Heper, "The Justice and Development Party Government and the Military in Turkey", *Turkish Studies*, Cilt 6, No. 2, Haziran 2005, s. 215-231.

2. Kenneth W. Kemp and Charles Hudlin, "Civil Supremacy over the Military: Its Nature and Limits", *Armed Forces and Society*, 19, No. 1 (1992), s. 22.

3. Tanel Demirel, "Civil-Military Relations in Turkey: Two Patterns of Civilian Behavior Towards the Military", *Turkish Studies*, 4, No. 3, (Sonbahar 2003), s. 1-25.

4. Nilüfer Narlı, "Civil-Military Relations in Turkey", *Turkish Studies*, Vol. 1, No. 1, (Bahar 2000), s. 107-27.

güvenliğiyle ilgili politikaların hazırlanmasında sınırsız yetki tanıdıkları da olmuştur. 1980'lerde, Başbakanlığı sırasında Turgut Özal bu eğilimi değiştirme girişiminde bulunmuş ve bunda oldukça başarılı olmuş, hatta ordunun genelkurmay başkanı adayını veto edebilmiştir.⁵ Özal, aynı zamanda, başarılı bir iktisadi politika da izledi.⁶ Böylece 1980'lerin sonunda ordunun büyük ölçüde siyasetin dışında kalmış olduğunu görürüz. Fakat aynı zamanda asker-sivil ilişkileri bu dönemde son derece gergin idi. Çünkü Özal, hem uluslararası ilişkiler hem de güvenlik konularında tek başına davranma eğiliminde idi.⁷

Ancak 1999-2002 döneminde, Bülent Ecevit, Devlet Bahçeli ve Mesut Yılmaz'ın kurduğu koalisyon hükümeti döneminde, hükümet ve ordu yeniden *dost muhalif* oldu. Bu hükümet sorumlu hareket etti, ekonomide başarılı yapısal reformlar yaptı ve Türkiye'yi Avrupa Birliği'ne (AB) tam üye yapmak amacıyla, hâlâ devam etmekte olan liberalleşme ve demokratikleşme akımını başlattı. Bu hükümet, ayrıca, orduya karşı da saygılı fakat kararlı davrandı. Buna karşılık ordu, kendi iradesiyle, siyasete karışma eğilimi göstermedi.⁸

Umulanın aksine, ordu ile Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) arasındaki ilişki, seküler kesimin büyük bir kısmının, dindar AKP liderlerinin "art niyetleri" ile ilgili olarak hâlâ devam eden ciddi endişelerine karşın, Türkiye'de siyasetçilerle askerler arasındaki uyuma diğer bir örnek olmuştur. Bunda payı olan etmenlerin, bir taraftan ordunun 1980'li yıllardan beri giderek artan ölçüde siyasete karışmaya isteksizliği, diğer taraftan dini eğilimli partilerin bu dönemden itibaren gitgide demokratik sistem ile barışık

5. Feride Acar, "Turgut Özal: A Pious Agent of Liberal Transformation", *Political Leaders and Democracy in Turkey*'nin içinde, Metin Heper ve Sabri Sayarı, der., Lexington Books, New York, 2002; Ahmet Evin, "Demilitarization and Civilization of the Regime", *Politics in the Third Turkish Republic*'nin içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., Westview Press, San Francisco ve Oxford, 1994.

6. Dankwart A. Rustow, Cumhuriyet döneminde meydana gelen üç büyük dönüşümden söz etmiştir, bunlar Atatürk'ün kültür devrimi, İsmet İnönü'nün demokratik devrimi ve Turgut Özal'ın ekonomik devrimidir. Bkz. "Turkey's Liberal Revolution," *Middle Eastern Review*, 12 (1985), s. 1-11.

7. Özal resmi kurallara da çok dikkat etmiyordu; örneğin tatil yörelerinde, şortla askeri birlikleri teftiş etmişti.

8. Metin Heper, "Demokrasimizin Sorunları", *Doğu Batı*, VI/21, (2002-2003), s. 159-169; Metin Heper, "Seçim Sonuçlarının Değerlendirilmesi ile İlgili Bazı Düşünceler", *Türkiye Günlüğü*, No. 70 (2002), s. 23-27. Yazar, Bahçeli ile ilgili bölümde şu kaynaktan yararlanmıştır: Metin Heper ve Başak İnce, "Devlet Bahçeli and 'Far Right' Politics in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 42, No. 6 (Kasım 2006). [Çevirisi, bu kitap içinde 20. Bölüm].

bir tutum benimsemeleri olduğu söylenebilir. Bu konuda daha da önemli husus, Genelkurmay Başkanı General Hilmi Özkök'ün ve AKP Genel Başkanı ve (Mart 2003'ten beri) Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın özel olarak oynadıkları rollerdir.⁹ Bu makalede önce ordunun AKP Hükümeti'ne yönelik tutumları ve uygulamaları ele alınacaktır. Ardından AKP Hükümeti'nin ordu karşısındaki stratejisi incelenecektir. Makale, bazı sonuç gözlemler ile tamamlanacaktır.

Ordu

1923'ten bu yana, Türk Ordusunun siyasete katılma düzeyi, yükselip alçalmaktadır. En yüksek noktalar, hiç kuşkusuz, 1960-61, 1971-73 ve 1980-83 yıllarındaki askeri müdahaleler ve dini eğilimli Refah Partisi'nin (RP) Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın liderliğindeki koalisyon hükümetini iktidardan düşürüldüğü 1997 siyasi krizi idi. Öte taraftan, 1960 müdahalesinden sonraki dönemde birbiri ardına darbe yapılmasını önlemek için, bazı önlemler alındı:

(1) ordunun siyasi yaşamdaki rolü hem yasallaştırıldı, hem de kurumsallaştırıldı; (2) generaller, albayların ve diğer düşük rütbeli subayların girişimlerini etkisiz hale getirdiler; (3) müdahalelerin amaçlarının kapsamı sınırlandırıldı; ve (4) doğrudan müdahalenin yerini dolaylı müdahale aldı.¹⁰ Bu gelişmeler, aslında ordunun geçmişteki hatalarını tekrarlamama çabalarının sonucu idi. Aşağı yukarı 1999'dan itibaren, hükümetlerin, Türkiye'nin AB'ye tam üye olabilmesi için Türk demokrasisini AB müktesebatına uydurma çabaları, Türkiye'de asker-sivil ilişkilerinin, liberal demokrasilerde görülen biçime dönüşmeye başlaması için yeni bir ivme kazandırdı.

Orgeneral Hilmi Özkök, bu koşullarda Genelkurmay Başkanı oldu. Ordunun en yüksek kademesindeki bu değişiklik, asker-sivil ilişkilerinin dost muhalifler arasındaki ilişkiler gibi sürdürülmesinde önemli bir rol oynadı. Çünkü Özkök, Ordunun rehberi

9. Hem orduda hem de AKP'de, yönetim modeli demokratik merkezçiliği andırmaktadır: önemli bir karar alınacağı zaman, yoğun bir görüş alışverişi olur, ardından lider karar verir ve hemen hemen herkes bu karara isteyerek uyar.

10. George Harris, "The Role of Military in Turkey: Guardians or Decision-Maker?", *State, Democracy and the Military*'nin içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin, der., Walter de Gruyter, Berlin ve New York, 1988; Metin Heper ve Aylin Güney, "The Military and Democracy in the Third Turkish Republic," *Armed Forces and Society*, 26, No. 4 (Yaz 2000) s. 635-657.

olan Atatürkçülüğü, bir ideoloji, yani kapalı bir düşünce sistemi gibi değil değişime açık bir dünya görüşü gibi aldı. Bu yaklaşım, sözgelimi, Özkök'ün gazetecilere karşı davranışında görüldü; Özkök gazetecilere, belirli koşullarda nasıl davranmaları gerektiği hakkında *direktif* vermek yerine, onlar ile *düşüncelerini* paylaştı.¹¹

Çoğu zaman, basmakalıp sözleri tekrarlamaktan dikkatle kaçındı; onun yerine, değişen koşullara en uygun politikayı bulmaya samimiyetle çaba harcadı. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK), Türkiye'nin çağdaşlaşmasında öncü rolü oynadığını ve Türkiye'nin birkaç onyılda beri NATO'ya üye olduğunu "açıklamaktan gurur duyduğu" doğrudur; ancak, hem ordudaki bazı subayların hem de genel olarak toplumdaki bazı kimselerin aksine, Özkök çağdaşlaşmayı yalnızca bir şekil, dış görünüş, olarak değil, "değişik seçenekleri değerlendirmek ve en iyisini seçmek"e odaklı bir düşünce biçimi gibi algıladı.¹²

Özkök'e göre, TSK'nın yeni bir vizyona sahip olması gerekli idi. Askerlerin yalnızca eskiye özenmekle yetinmemeleri gerekiyordu. Askerlerin düşünsel ufuklarının da genişlemesine ihtiyaç vardı. Özkök, hatta Atatürkçülüğün yeniden yorumlanmasına gerek olduğunu bile düşünüyordu.¹³ Şöyle söylemişti: "Kimse yalnızca yakasına Atatürk rozeti takarak Atatürkçü olamaz: Atatürk ile aynı açıdan bakmak gerekir, aynı şekilde uzağı görmek gerekir."¹⁴ Daha da dikkat çekici olanı, Özkök'ün siyasete askeri müdahalenin akılcılığını sorgulaması ve daha demokratik bir çözüm taraftarı olması idi:

Ordu, 27 Mayıs'ta [1960], 12 Mart'ta [1971] ve 12 Eylül'de [1980] yönetime el koydu. Bu müdahaleler başarılı oldu mu? Hayır! Eğer başarılı olsaydı, aktif siyaset yapması yasaklanmış olan siyaset adamları siyasete geri dönemezlerdi. Siyasetten yasaklananlar daha sonra başbakan ve/ya da cumhurbaşkanı oldu. Bu göstermektedir ki askeri müdahaleler hiçbir şeyi çözmiyor. Bundan sonra halkın yargılarına daha fazla güvenmeliyiz.¹⁵

11. Sedat Ergin, "Manşet Vermeyen İlk Genelkurmay Başkanı", *Hürriyet*, 3 Kasım 2002.

12. *Hürriyet*, 20 Mayıs 2003.

13. Metin Heper, "The European Union Turkish Military and Democracy in Turkey", *South European Society and Politics, Southeast European Politics and Society*, 10, No. 1 (Mart 2005), s. 31-42 [Çevirisini bu kitapta 14. Bölüm].

14. *Hürriyet*, 3 Kasım 2002.

15. *Hürriyet* 23 Ağustos 2003.

Özkök'ün, halkın yargılarına güvenecek yeni kuşaklar yetiştirmek için askeri okulların ders programlarını değiştirme planları da vardı.¹⁶ Aynı şekilde, Özkök Türkiye'de yurtseverliğin ordunun tekelinde olmadığını da söylemişti.¹⁷

Özkök, halkın yargılarına daha fazla güven duymasının yanı sıra, dinin de bireysel ve toplumsal düzeyde ve/ya da devlet düzeyinde bir rolü olabileceğini düşünüyordu; yani dindar kimseler de laik politikalar güdebilirdi. Böylelikle, "siyasi İslam'ın sembolü olarak kamusal alana taşınmadığı sürece" halkın dini inançlarına ve tercihlerine saygı besliyordu.¹⁸ Bu nedenle, AKP 2002 seçimlerini kazandığı zaman, Özkök bir gazetecinin kendisine sorduğu bir soruya şu yanıtı verdi: "Demokratik kurallara uygun olarak seçim yapıldı ... Sonuçlar halkımızın tercihinin yansıtmaktadır; bu tercihe saygı duyuyorum."¹⁹ Ardından, o sırada henüz milletvekili seçilmemiş olan Recep Tayyip Erdoğan'a tebriklerini yollamıştı. Birkaç hafta sonra, ABD'yi resmi ziyareti sırasında, Washington'daki yöneticilere, Türkiye'de seçimlerin kurallara ve yönetmeliklere göre yapıldığını ve endişeye yer olmadığını söyledi.

Genelkurmay Başkanı'nın AKP'ye karşı bu dikkate değer duruşu, ordunun hukuk devleti fikrine saygısının da bir yansıması idi; bunun bir örneği, 1961 yılından sonra ordunun, kendisinin siyasi yaşamdaki rolünün yasallaşmasını ve kurumsallaşmasını istemiş olması idi. Ordunun bu yaklaşımı, AKP hükümetleri döneminde de sürdü. Özkök, Ocak 2003'te, herkesi Anayasa Mahkemesi'nin ve en yüksek idari mahkeme olan Danıştay'ın, başörtülü kız öğrencilerin üniversitelerde derslere başları kapalı olarak girmelerine izin verilip verilmeyeceği hakkındaki kararlarına uygun davranmaya çağırdı. Mart 2003'de, Irak'a savaş açmak üzere olan Amerika Birleşik Devletleri'nin bu ülkeye kuzeyden de cephe açmasına izin veren Hükümet tezkeresi Mecliste reddedildi. Bunun üzerine ordu, tezkerenin Meclis'ten geçmesini desteklemediği için eleştirildi. Özkök, ordu o sıralarda bu konuda bir öneride bulunmak isteseydi, bu öneriyi Meclis'e yapamayacağına, çünkü Anayasa'ya göre ordunun bu tür önerileri ancak hükümete yapabileceğine dikkat çekti. 2003 yazında, o sırada

16. *Hürriyet*, 9 Temmuz 2004.

17. *Milliyet*, 29 Ağustos 2004.

18. *Hürriyet*, 9 Ocak 2003. Burada, Özkök'ün Ramazan'da oruç tuttuğunu da kaydetmek gerekir; Özkök bir MGK toplantısında, Kurulun AKP'li üyeleri ile birlikte orucunu açmıştı.

19. *Milliyet*, 4 Ekim 2004.

2006 yılında Türkiye'nin Genelkurmay Başkanı olacağı beklenen Genelkurmay İkinci Başkanı Yaşar Büyükanıt, hükümetin Türkiye'nin demokrasisini AB müktesebatına uydurmak için hazırlamış olduğu reform paketleri hakkındaki tartışmalar sırasında, üst komuta kademesinin düşüncelerini hükümete bildirdiğini, hükümetin bu önerilerin yalnızca bazılarını benimsediğini, bu duruma karşın reform paketleri Meclis'ten geçip yasalaştıktan sonra ordunun görevinin bu mevzuata uymak olduğunu belirtti. O dönemlerde, Büyükanıt, hiç kimsenin devlet-hükümet ayrımı, yani genel çıkarlara odaklanan askerlerin de bir boyutunu oluşturduğu devlet seçkinleri ve yalnızca bölgesel çıkarları destekleyen siyasi seçkinler ayrımı yapmaması gerektiğini de bildirdi, çünkü Irak'a askeri birlik gönderilip gönderilmeyeceği hakkında son sözü ancak Meclis söyleyecekti.²⁰

Özkök'ün, liberal demokrasinin temel ilkelerine saygısı, onu günlük siyaset ile arasındaki mesafeyi elinden geldiğince korumaya itti. Kara Kuvvetleri Komutanı iken, gazetecilere çok az demec verdi. 2002 genel seçimlerinden hemen önce gazeteciler hangi partiye oy vereceğini sorduğunda, Özkök şu yanıtı vermişti: "Askerlere bu tür sorular sormamalısınız. Ben zaten siyaset hakkında yorum yapmamayı tercih ederim. Biz askerler, asker sıfatımızla değil vatandaş sıfatımızla gider oy kullanırız."²¹ Özkök daha sonra da aynı ilkeye mümkün olduğunca bağlı kaldı; ona göre, her kamu kurumu kendi işi ile ilgilenmeliydi. Bu yüzden, o sırada her an başlaması beklenen Irak savaşında ikinci bir cephenin açılması gerekip gerekmediği sorusu sorulduğunda, Özkök önce meselelerin *askeri* ve *siyasi* yönünü dikkatlice birbirinden ayırdı ve yalnızca askeri yönü hakkındaki görüşlerini açıkladı.²²

Özkök dahil komuta kademesi, başından beri, aralarında belli konularda anlaşmazlık olsa da AKP Hükümeti ile birlikte çalışmaya (*modus vivendi*) çaba harcadılar. AKP, tartışmalı bir konuda, komuta kademesine akla yakın gelen bir karşı görüş ortaya attığı zaman, komutanlar o görüşü kabul ettiler. 8 Kasım 2002 seçimlerinden sonra, Özkök Erdoğan'a, başbakan adayını sordu. Erdoğan,

20. Söz konusu reform paketleri MGK'nin elinden yürütme gücünü alıyor ve MGK'yı tamamen bir danışma organı haline getiriyordu. Ayrıntılar için, bkz. Margriet Drent "EU Conditionality Concerning Turkish Civil-Military Relations", "Governance and the Military: Perspectives for Change in Turkey" (Hollanda, Groningen, 13-14 Temmuz 2004) projesi için kurulan Çalışma Grubu'nun ikinci toplantısına hazırlanmıştır. Bu konu aşağıda yeniden ele alınmaktadır.

21. *Hürriyet*, 6 Kasım 2002.

22. *Milliyet*, 10 Ocak 2003.

bu ismi kendisinin değil Cumhurbaşkanı'nun açıklamasının doğru olacağını söylediğinde, Özkök bu düşünceye saygı gösterdi.²³

Ordu ve hükümet arasında kurulan uyumlu ilişkiler sonucunda, Özkök, çeşitli vesilelerle, AKP liderlerine ordunun dileklerini *dayatmak* yerine onları *ikna etmeye* çalıştı. Meclis Başkanı Bülent Arınç, genel özelleştirme politikasının bir parçası olarak subay lojmanlarının da özelleştirilmesi gerektiğini ileri sürdüğünde, Özkök, bu yerleşim biçiminin acil durumlarda birliklerin hızla toplanmasını kolaylaştırdığını, ayrıca askerlerin kişisel güvenliğini de sağladığını anlatarak onu bu düşüncesinden vazgeçirebilmişti. Aynı şekilde, AKP Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün, bazı subay ve astsubayların, "siyasi İslamı destekledikleri" gerekçesiyle Yüksek Askeri Şura (YAS) tarafından ordudan ihraç edilmesine çekince koyduğunda, Özkök, astsubayların, kendileri ile aynı dini tarıkata üye olan subaylara, bu tarikatlarda daha yüksek rütbede oldukları için emir verdikleri gibi örnekler de dahil olmak üzere, YAS'ın ihraç kararının arkasındaki nedenleri sabırla açıkladı. Bazen, Genelkurmay Başkanlığı, alınıp olduğu bir kararı Dışişleri Bakanlığı'nun ricası ile değiştirdi. Bir keresinde ordu, İran Genelkurmay Başkanı'nı Türkiye'ye davet etmeyi planlamıştı. Fakat Dışişleri Bakanı Gül, Genelkurmay Başkanı Özkök'e, ziyaretin amacının ABD tarafından yanlış yorumlanabileceğini söyleyince, plandan vazgeçildi. Ordunun, bazı konularda anlaşamasa da hükümet ile birlikte çalışmaya özen göstermesinin sonucu olarak, belirli bir noktada Genelkurmay Başkanı'nun bazı hükümet karşıtı beyanları için basın tarafından sıkıştırılan Başbakan'a, Genelkurmay Başkanı'nın önemli konularda aralarındaki ciddi görüş ayrılıklarını kamuoyunda tartışmak yerine bir araya gelerek gidermelerini önermesine yol açtı.

Tahmin edileceği gibi, ordunun ara sıra AKP hükümetine karşı uyumlu tutumundan uzaklaştıran mesele, "siyasi İslam" kuşkusunu, yani hükümetin İslamiyet'e dayalı bir devlet kurmaya çalıştığı varsayımı oldu. AKP iktidara geldikten yalnızca ikibuçuk ay sonra Özkök kısa ve özlü bir şekilde şunları söyledi: "28 Şubat, Türkiye'de bazı gelişmelerin sonucudur. Eğer nedenler devam ederse sonuç farklı olmayacaktır."²⁴ Mayıs 2004'te, hükümet İmam-Hatip Okulları (İHO) mezunlarına yüksek öğrenim kurumlarına giriş sınavında diğer lise mezunları ile eşit koşullarda yarışabilme imkanı

23. Sabah, 16 Kasım 2002.

24. 28 Şubat, ordunun, dini eğilimli Refah Partisi'nin Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın Başbakanlığındaki koalisyon hükümetinin istifa etmesi için baskısı yapmaya başladığı tarihtir (Haziran 1997).

sağlamaya çalıştığında, ordunun “nedenin” ortadan kalkmadığına karar verdiği görüldü. Genelkurmay Başkanlığı, ordunun “İHO’nun İslamiyet’e dayalı bir devlet arayışı içindeki tutucu/gerici mezunlarının devleti ele geçirme” olasılığı hakkındaki kaygısıru açıkça yansıtarak ya da alt kademelerde ve/ya da generaller arasında bu tür kaygıları gidermeye çalışarak, önerilen değişikliğin Cumhuriyet’in laiklik ilkesine aykırı olduğunu duyurdu.²⁵

Öte yandan, 1990’lı yılların sonundan itibaren ordu, Türkiye’nin AB’ye girmesi için, asker-sivil ilişkilerinde pek çok değişikliğe razı oldu. Devlet Güvenlik Mahkemeleri tamamen sivilleştirildi. 2001 yılında, Millî Güvenlik Kurulu’nda (MGK) sivil üye sayısı artırıldı ve MGK’nin hükümete yaptığı öneriler Bakanlar Kurulu’nu daha az bağlayıcı hale getirildi. 2003 yılında, Türk Silahlı Kuvvetleri, Sayıştay’ın tam yargı denetimine altına alındı. Aynı yıl, MGK Genel Sekreterliği’ne sivillerin atanmasına olanak sağlandı ve Ağustos 2004’te Büyükelçi Yiğit Alpoğan bu göreve getirildi.²⁶ Ordunun her zaman politikaya müdahalesini Anayasa ve diğer mevzuatın kendisine verdiği görevlere dayandırarak gerekçelendirmeyi tercih ettiği dikkate alındığında, bu reformlara rıza göstermesi kolay olmazdı diye düşünülebilirdi, fakat ordu rıza gösterdi.

Ordu ek olarak, Türkiye’de ve dünyada ordunun tercihlerini hükümete zorla kabul ettirdiği endişelerini gidermek için elinden geleni yaptı. Dolayısıyla, ordu hükümetin “İslamiyet yanlısı” söyleminden ve/ya da uygulamasından hoşnutsuzluğunu dile getirme ihtiyacı hissettiği zaman bunu dolaylı yollardan yaptı. AKP iktidara geldikten kısa bir süre sonra, Cumhurbaşkanı ve eşini yurtdışına resmi bir geziye uğurlayan TBMM Başkanı Bülent Arınç’a türbanlı eşi eşlik etti. Bunun üzerine, Komuta Kademesi, Arınç’a geleneksel nezaket ziyaretinde bulundu, fakat komutanlar kendilerine sunulan içecekleri redderek ve kısa sürede ziyareti bitirerek hoşnutsuzluklarını belli ettiler. Tersine, seküler bir akademisyenin cenaze töreni ve Halifeliğin kaldırılmasının 100. yıldönümü ve Tevhid-i Tedrisat’ın tamamen (laik eğitimin “birliğinin”) kabul edilmesi gibi etkinliklere hemen hemen bütün yüksek rütbeli subaylar/general-ler tören üniformalarıyla katıldılar. Ayrıca, İHO çekişmesinin ardından, Ankara’da, Gençlik ve Spor Bayramı törenlerinde, şeref tribünündeki diğer devlet erkânunun aksine komuta kademesi, imam-hatip okulundan bir öğrencinin konuşmasıru alkışlamadı.

25. Bu anlaşmazlık hakkında daha fazla bilgi aşağıdadır.

26. Ergun Özbudun ve Serap Yazıcı, *Democratization Reforms in Turkey, 1993-2004*, TESEV Publications, İstanbul, 2004, s. 37-41.

AKP Hükümeti

Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın partisi ve hükümet üzerindeki etkisi daima güçlü olmuştur ve bu etki zaman içinde daha da artmıştır. Erdoğan, tartışmaya ve görüş alışverişine değer verdi; aynı zamanda, başkalarının kendisinin verdiği son kararlara saygı göstermesini bekledi. Erdoğan, partiyi ve hükümeti, yakın meslektaş, Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Abdullah Gül ile işbirliği içinde yönetti. Aralarında ordu da olmak üzere seküler kurumların, AKP Hükümetinin uygun bir zamanda İslamiyet'e dayalı bir devleti geri getirmeye çalışabileceği kuşkusu dikkate alındığında, hükümetin geleceği Erdoğan ve birkaç yakın arkadaşının siyasetteki davranışlarına bağlı idi. Genel olarak, Erdoğan ve arkadaşları ordunun, siyasette akılcı ve sorumlu davranma ve aynı zamanda siyasi İslam ile aralarındaki mesafeyi koruma sınavından başarı ile geçtikleri söylenebilir.

Erdoğan'ın, siyaset yaşamının başında Erbakan'ın liderliğindeki dini eğilimli partilerde bulunduğu dönemde, bir süre o zaman ki rehberi Erbakan'ın savunduğu görüşleri paylaştığı görülmüştü. Fakat, Refah Partisi içindeki yıllarında Erbakan ile arasına mesafe koymaya başlamıştı. Sözelimi, kadınların, din eğilimli partilerin saflarında siyasete daha etkin bir biçimde katılmalarını sağlayan Erbakan değil Erdoğan idi. Gençliğinde İskenderpaşa cemaatine katılmış olan Erdoğan, Tasavvuf (Sufi) İslamına taraftardı, dolayısıyla başkalarını zorla Müslüman yapmak anlanına gelen küçük cihada değil insanın kendisinin ve başkalarının ahlakını yüceltme anlamına gelen büyük cihada taraftar idi. Erdoğan, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı iken yalnızca Belediyenin işlettiği lokantalarda alkollü içkiyi yasaklamıştı; belediyenin kiraya verdiği lokantalarda dahi içkiyi yasaklamamıştı. Erdoğan, İstanbul'daki kiliselerin ve sinagogların onarılması için ödenek ayıran ilk belediye başkanı oldu. Bir Mutasavvıf (Sufi) olan Erdoğan, İslamiyeti siyasi kazanç sağlamak için kullanmayı da tercih etmedi.²⁷

Erbakan'ın liderliğindeki dini eğilimli partilerin olumsuz kaderini gözlemiş olan Erdoğan, Gül ve diğer birkaç arkadaşı ile birlikte, o partilerin benimsediği öğretiyi ve o partilerin üyeleri ile

27. Burada söz edilen Sufiliğin özellikleri için, bkz., Mark J. Sedwick, *Sufism: Essentials* (Cairo: American University in Cairo Press, 2000). Sufi olarak Erdoğan hakkında, bkz. Metin Heper ve Şule Toktaş, "İslam, Modernity and Democracy in Contemporary Turkey: The Case of Recep Tayyip Erdoğan", *Muslim World*, Cilt. 93, No. 2 (Nisan 2003), s. 157-185 [Çevirisi, bu kitapta 18. Bölüm]

yollarını ayırdılar ve kendi partilerini, muhafazakâr-demokratik siyasi bir parti olarak tanımladıkları AKP'yi kurdular.²⁸ Erdoğan seküler devlet taraftarı idi; çünkü eğer devlet dinden ayrılmazsa "devletin yaptığı hataların dine mal edileceğini" düşünüyordu.²⁹ Ocak 2004'te, Cidde Ekonomik Forumu'nda, Erdoğan ve Gül, Müslüman meslektaşlarının önünde, dini siyasetten ayırmanın gerekliliğini anlattılar; Türkiye'de halkın, kendi ahlâki değerlerini korurken, ülkenin seküler-demokratik bir sistem ile yönetildiğini belirttiler. Ayrıca, AKP hükümeti, başörtüsü meselesini de bir kenara itti. Onun yerine, Türkiye'nin AB'den katılım müzakerelerine başlamak için tarih alabilmesi amacıyla Türkiye'nin mevzuatının AB müktesebatına uyumunu tamamlamak için çalıştı. Haziran 2004'te, AB, Türkiye'nin, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan hakları konularında AB standartlarına yaklaştığı sonucuna vararak, Türkiye'de demokratikleşme sürecini izlemekten vazgeçmeye karar verdi. Ekim 2004'te, AB Komisyonu'nun genişlemeden sorumlu komiseri Günther Verheugen, Türkiye'nin katılım müzakerelerine başlama tarihi almak için bütün koşulları yerine getirdiğini bildirdi. İki ay sonra AKP hükümeti bu tarihi aldı.

AKP hükümeti, ekonomide de hayli başarılı oldu. Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından hazırlanan ve önceki koalisyon hükümeti tarafından, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) üyesi, iktisatçı Kemal Derviş'in yönetimi altında yürürlüğe konulan tasarruf programını, her ne kadar biraz yumuşatsa da, uygulamaya devam etti. Hükümet popülizmden de uzak durdu. Mayıs 2004'te, Onduline Avrasya İnşaat Malzemeleri Genel Müdürü, Türkiye'de ilk kez yerel seçimlerin hemen öncesinde, gecekondü bölgelerinde yasal olmayan inşaat için inşaat malzemesi satışlarının artmadığını kaydetti.³⁰ İnsanlar iş istediği zaman, Erdoğan onlara işlerini kendilerinin bulmalarını ve çok çalışmaları gerektiğini söylüyordu. Temmuz 2004'te, hükümet, Ceza Yasası'nda, gecekondü bölgelerinde yasadışı inşaat yapanlara ağır cezalar getiren bir değişiklik başlattı. Şubat 2004'te, 28 yıldan beri ilk kez enflasyonun yüzde 10'un altına düşmesinin (yüzde 9,1), bu politikaların bir sonucu olduğu söylenebilir. Yine Şubat 2004'te, Sabancı Grubu'na ait olan Akbank'ın Yönetim Kurulu Başkanı Erol Sabancı, AKP

28. Metin Heper, "Conservative-Democratic Government by Pious People: The Justice and Development Party in Turkey", *Blackwell Companion to Contemporary Islamic Thought*'un içinde, İbrahim M. Abu-Rabi, der., Blackwell, New York, 2006.

29. *Radikal*, 22 Mart 2004.

30. *Sabah*, 19 Mayıs 2004.

hükümeti hakkındaki büyük korkularının gerçekleşmediğini, hükümetle iletişim kurabildiklerini ve hükümetin ekonomik sorunlarla başarıyla mücadele ettiğini belirtti.³¹ Mart 2004'te Türkiye Sosyal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı'nın (TÜSES) yaptığı bir kamuoyu araştırmasında, anketi yanıtlayanların yüzde 64'üne göre Türkiye'de ekonomik durumun 12 ay öncesine göre iyileştiği, yüzde 20'sine göre aynı kaldığı, yüzde 16'sına göre ise kötüleştiği bulundu.³²

Ekim 2004 itibariyle, bu gelişmeler henüz geniş kitlelerce hissedilmemişti; fakat gene de hükümetin ekonomideki bu gelişmeleri gerçekleştirmek için harcadığı çabalar ordu'nun gözünden kaçmadı.

AKP hükümeti, başından beri, orduya karşı dikkatli ve dengeli bir politika izledi.

Her şeyden önce, ordunun şiddetle karşı çıkacağı önlemleri almaktan kaçınma eğilimi gösterdi. Aralık 2002'de, Savunma Bakanı Vecdi Gönül, ordunun görüşü doğrultusunda, Genelkurmay Başkanlığı'nın Savunma Bakanlığı'na değil Başbakanlığa bağlı kalmaya devam edeceğini duyurdu; oysa pek çok AB ülkesinde ordu savunma bakanlığına bağlıdır.³³ Nisan 2004'te, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, mevcut hali ile ordunun siyasetteki rolünün artmasını ve ordunun gerektiğinde kuvvet kullanarak ülkeyi hem iç hem de dış tehlikelere karşı korumasını sağlayan bu kurumun İç Hizmet Yönetmeliği'ni değiştirmenin gündemlerinde olmadığını bildirdi.³⁴ Temmuz 2004'te, Adalet Bakanı Cemil Çiçek, Ceza Yasası'na, kız öğrencilerin üniversitelere başörtüsü ile girmelerini engellemiş olanları cezalandıran bir hüküm konmasını önledi. Çiçek, üniversitelerde başörtülü kız öğrenci görmek istemeyen ordu ile ters düşmemeyi tercih etmişti.

AKP Hükümeti, ordunun duyarlı olduğu meseleleri açıkça eleştirmekten sakındı:

Ocak 2003'te, Özkök, bazı subay ve astsubayların siyasi İslam içinde yer aldıkları gerekçesiyle Yüksek Askeri Şura tarafından ordudan çıkarılması ile ilgili karara Abdullah Gül'ün

31. *Zaman*, 13 Şubat 2004.

32. *Milliyet*, 9 Mart 2004.

33. *Hürriyet*, 9 Aralık 2002. Her ne kadar Türkiye AB'den katılım müzakerelerine başlamak için bir tarih almış olsa da ordunun hangi makama bağlı olacağı hususunun AB ile Türkiye arasında görüşmelerin ileri aşamalarında tekrar gündeme gelmesi muhtemeldir.

34. *Milliyet*, 21 Nisan 2004.

muhalefet şerhi koymasından şikâyet ettiği zaman, Erdoğan sessiz kaldı.³⁵ Üstelik, birkaç subay askeri bir uçak kazasında öldüğü zaman Erdoğan, Özök'e başsağlığı diledi.

Erdoğan bazen AKP'li milletvekillerini eleştirdi ve orduyu övdü. Temmuz 2003'te, AKP'nin bir Meclis Grubu toplantısında, af yasasının terörist örgütlerin şiddete karışmamış üyelerini kapsayıp kapsamayacağı görüşülürken, Erdoğan, "bu mesele hakkındaki değerlendirmeniz Genelkurmay Başkanlığı'nın değerlendirmesine uymamaktadır" diyerek AKP milletvekillerini uyardı; "Genelkurmay Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı ile birlikte böyle bir önlemi desteklemektedir" diye ekledi.³⁶

Erdoğanın bu yaklaşımının sonucu olarak AKP Hükümeti, ordunun, kendi uzmanlığı içindeki konularla ilgili görüşlerine gereken dikkat göstermektedir. Örneğin, Türkiye'nin Irak'a birlik gönderip göndermemesi konusunda Dışişleri Bakanı Gül şu yorumu yaptı: "Ordunun bu konudaki görüşü önemlidir. Fakat bu gerçek, bütün yetkimizi orduya devretmemizi zorunlu kılmaz. Bu tür siyasi kararları verecek son makam hükümettir. Ancak, bu meselede ordunun düşüncesini öğrenmemek yanlış olur."³⁷

Son olarak, ordunun hükümet ile geçici bir uzlaşmaya varmaya çabaladığı gibi, AKP Hükümeti de aynı amaç için çalıştı. Birer başbakan olarak, Gül ve Erdoğan, hükümet ve ordunun mümkün olduğunca sık bir araya gelmesi ve ordunun duyarlı olduğu meseleleri gözden geçirmeleri gerektiğini ileri sürmektedirler.³⁸

Öte yandan, bazen AKP Hükümeti orduyu överken satır aralarında orduya, sivil hükümetin hiyerarşide ordunun üstü olduğu mesajını gönderiyordu. Erdoğan, Gül ve Milli Savunma Bakanı Vecdi Gönül ve Adalet Bakanı Cemil Çiçek bu hassas meseleyi sıra ile dile getirdiler.

Erdoğan: "Türkiye çağdaşlaşmaya başladığı zaman, ordu siyasette rol oynamaya başladı, bu durum, Anayasa'nın [1924 Anayasası] ilgili hükümlerine uygundu. Ordu ancak bir siyasi boşluk olduğu zaman siyasete müdahale etti; ordu, siyasi irade zayıf olduğu zaman yetkilerini aşan bir rol oynadı. Bugün artık halkın yüzde 66'sının desteğine sahip bir hükümet var. Bu nedenle artık ordu siyasete

35. *Hürriyet*, 10 Ocak 2003. Gül'ün şerhi, Yüksek Askeri Şura kararlarının mahkemeye taşınabilmesi gerektiği hakkında idi.

36. *Milliyet*, 23 Temmuz 2003.

37. *Milliyet*, 8 Eylül 2003.

38. *Hürriyet*, 23 Mayıs 2003.

müdahale etmekle yükümlü değildir. Böyle bir durumla Özal yıllarında da karşılaştık.”³⁹

Gül: “Ordu görüşlerini hükümetle paylaşıyor. Hükümet, meseleleri tartışıyor ve kendi kararlarını veriyor.”⁴⁰

Gönül: “Ordunun bazı duyarlılıklarının olduğu yadırganmalıdır. Öte yandan, bu duyarlılıklarının hükümete sorun yaratacağını düşünmeye de neden yok. Devlet geleneğimize uygun olarak, hükümet ile ordu arasındaki ilişkiler uyumlu bir şekilde sürecektir. Ordunun, ülkenin yasalarına çok büyük saygısı vardır.”⁴¹

Çiçek: “MGK gladyatörlerin savaştığı bir arena değildir; MGK’nın her toplantısını siyasetçilerle askerler arasında bir çatışma gibi göstermek, ülkeye hizmet değildir. Genel olarak, MGK toplantılarında siyasetçilerin, izledikleri politikalar ve eylemleri hakkında MGK’ya hesap verdikleri izlenimi var. Öyle bir şey yok. Anayasa kimin kime hesap vereceğini açıkça belirtmiştir. Ben, bakan olarak, siyasi açıdan Meclis’e hesap veririm; eğer milletvekili olarak, yasal ceza gerektiren bir suç işlersem yargıya hesap veririm. Hiçbir sıfatımla MGK’ya hesap vermem. MGK, herkesin görüşlerini dile getirdiği anayasal bir tartışma ortamıdır. Tahmin edileceği gibi, her konuda görüş birliği yoktur. Fakat, son çözümlemede, Kurul’da alınan kararlar, bu Kurulun üyelerinin ortak aklının bir sonucudur.”⁴²

Bu konuda orduya gönderilen mesajlar arada bir daha açık oluyordu. Özkök bir basın konferansı düzenleyerek, yalnızca bazı generallerin değil bütün ordunun bütün askerlerinin hükümetin bazı politikalarından rahatsız olduğunu belirttiği zaman, Gül şunları söyledi:

39. *Sabah*, 6 Aralık 2002. Erdoğan gibi, ordunun AKP’ye karşı görece uyumlu tutumunun, AKP’nin güçlü bir seçmen desteğine sahip olmasından ve liderlerinin arkalarında geniş bir halk kitlesi bulunmasından kaynaklandığını ileri sürmek isabetli midir? Bu soru, Özkök’ün artık ordunun halkın yargılarına daha çok saygı göstermesi gerektiğini savunmasının yanı sıra ordunun Anayasa’ya temelde saygı duyduğu söylenerek yanıtlanabilir. Ordunun bu uyumlu tutumunun, seçmen desteğinden ziyade hükümetin “iyi işler yapmasına” bağlanabileceğini söylemek daha doğru olur. Çünkü, (1) eğer askerler, hükümetin “ülkenin karşı karşıya bulunduğu ciddi sorunlara yeterince önemsemediği” sonucuna varırlarsa, hâlâ rahatsızlık duyarlar ve hükümetin, halktan yetki aldığını hesaba katmazlar; (2) Türkiye’de kamuoyu yoklamaları, halkın gözünde ordunun hâlâ siyasetçilerden daha saygın olduğunu göstermeye devam etmektedir.

40. *Milliyet*, 5 Temmuz 2003.

41. *Hürriyet*, 9 Ocak 2003.

42. *Milliyet*, 29 Nisan 2003.

Demokratik bir ülkede herkes düşüncelerini açıklayabilir. TSK üyeleri [de] düşüncelerini ifade edebilirler, çünkü onlar da bu ülkenin vatandaşı. Eğer askerler bunu TSK olarak yapmayı istiyorlarsa, doğru yerde [yani MGK'de] yapmak zorundadır. Çünkü ne zaman ordunun görüşleri gazete manşetlerine taşınsa herkes ülkenin gene bir siyasi krizle karşı karşıya olduğunu düşünmeye başlıyor.⁴³

Aynı çizgide, MGK Genel Sekreteri General Tuncer Kılınc, reform paketinin bazı hükümlerinden hoşlanmadığını açıkça dile getirdiği zaman AKP Genel Başkan Yardımcısı Dengir Mir Mehmet Fırat, "Reform paketleri belki MGK toplantılarında tartışılabilir ve Kurul hükümete bazı önerilerde bulunabilir. Fakat, MGK Genel Sekreteri reform paketlerini kendi adına eleştiremez" dedi.⁴⁴

Erdoğan, bazı vesilelerle, ordunun iç işleyişi hakkında da birtakım önerilerde bulundu. Yukarıda değinilen Yüksek Askeri Şura (YAŞ) tarafından aşağı yukarı düzenli bir şekilde subayların ve ast-subayların ordudan ihraç edilmesine ilişkin olarak, bunun YAŞ tarafında değil kuvvet komutanları tarafından yapılmasının daha doğru olacağını, böylece YAŞ'ın daha genel konulara odaklanabileceğini ileri sürdü. Erdoğan, ayrıca, TSK oldukça özel bir kurum olduğundan personelin, gerektiğinde ihraç işlemlerini kolaylaştırmak için sözleşmeli olmasının düşünülebileceği fikrini ortaya attı.⁴⁵

Ek olarak, ordu hükümeti eleştirdiğinde, Erdoğan bazen bu eleştiriye, kendisi de orduyu eleştirerek karşılık verdi. MGK'nın Mayıs 2003 toplantısında, komutanlar "AKP hükümetinin sivil bürokrasiyi kendi yandaşları ile doldurduğundan" duydukları hoşnutsuzluğu dile getirdikleri zaman, Erdoğan'ın ordunun da bazen aynı şekilde davrandığını, aslında General Edip Başer'in ordu komutanlığına getirilmesi gerektiği halde General Aytaç Yalman'ın bu göreve getirildiğini söyledi.⁴⁶

İmam Hatip Okulu konusu

Ordunun ve AKP hükümetinin yukarıda ana hatları çizilen tutumları ve hareketleri, bu iki kurum arasındaki ilişkileri dost

43. *Hürriyet*, 27 Mayıs 2003.

44. *Milliyet*, 20 Mayıs 2003.

45. *Hürriyet*, 3 Ağustos 2003. Başbakanlar YAŞ toplantılarına başkanlık ettileri için, Erdoğan bu önerileri yapabilir, böylece askerlerin siyasi İslam'a karışıkları gerekçesiyle ordudan ihraç edilmesi kararlarını imzalamayabilirdi.

46. *Milliyet*, 2 Mayıs 2003.

muhalif ilişkisine dönüştürme eğilimine girmişken, Mayıs 2004'te, İmam Hatip Okulu (İHO) mezunlarının yüksek öğretim kurumlarına girmek için diğer orta dereceli okul mezunları ile eşit olanaklara sahip olup olmamaları ile ilgili bir kriz ortaya çıktı. Uzun süredir, gittikçe daha çok İHO mezunu, imamlık ve hatiplik yapmayı tercih etmiyor, yalnızca ilahiyat fakültelerinde değil diğer yüksek öğretim kurumlarında da yüksek öğrenime devam etmek istiyordu. Bu mezunların arasında İHO'ya giden fakat imamlık ya da hatiplik yapamayan kız öğrencilerle, çocuklarının seküler eğitime ek olarak kendi dinlerinde "iyi bir eğitim" almalarını isteyen dini eğilimli ailelerden gelen oldukça çok sayıda öğrenci de vardı. İHO mezunlarının seküler yüksek öğretim kurumlarına girmelerini önlemek için, diğer orta öğretim kurumlarından mezun olanlara göre üniversite giriş sınavlarında daha yüksek puanlar almaları kuralı bulunmaktaydı.

Mart 2004 yerel seçimlerinden hemen önce, AKP seçmenlerine İHO öğrencilerine karşı yapılan bu "ayrımcılığı" gidereceğine söz verdi. Mayıs 2004'te, hükümet İHO mezunları ile diğer liselerden mezun olanların üniversite giriş sınavında eşit koşullarda yarışmalarını sağlayacak bir yasa taslağı hazırladı.

AKP'nin bu girişimi, hem ordu hem de seküler kurumların büyük bir çoğunluğu tarafından sert bir muhalefetle karşılaştı. Özkök şöyle konuştu:

Önerilen değişiklik, ilgili yasanın hükümlerine ve ruhuna aykırıdır. İlgili yasa, imam hatip okulu mezunlarının yalnızca din hizmetlerinde görev almaları gerektiğini belirtmektedir. Cumhuriyetin dayandığı temel ilkelere değer verenlerin bu değişikliği destekleyecekleri beklenmemelidir.⁴⁷

Aynı açıklamada, Özkök son yıllarda ordunun Anayasa'da ve ilgili diğer yasalarda yapılan bazı değişikliklere karşı çıkmak için haklı gerekçeleri olduğunu, fakat Türkiye'nin AB'ye tam üye olma girişimini olumsuz etkileyeceği için ses çıkarmadığını da ekledi.⁴⁸ Özkök, önceki değişikliklerin tersine, önerilen bu değişikliği hoş karşılamayacaklarını ima ediyor gibi görünüyordu. Ordu, seküler kurumların büyük bir kısmı ile birlikte, bu değişikliğin, siyasi İslam'a yakın kadroların sivil bürokrasiye girmesini,

47. *Hürriyet*, 2 Mayıs 2004.

48. A.g.e.

böylece İslamiyet'e dayalı bir devletin geri gelmesini kolaylaştırmayı amaçladığını düşünüyordu.

Erdoğan, "Gizli niyetlerimiz yok. Ülkenin karşı karşıya olduğu bir sorunu çözmeye çalışıyoruz, halkın isteklerini göz ardı etme lüksümüz yok" diyerek bu kuşkuyla dağıtmaya çalıştı.⁴⁹ Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik, sorunun ayrıntılarına indi ve değişik öneriler getirdi: "İmam hatip okulu öğrencileri Türkiye'deki ortaöğretimdeki toplam öğrencilerin yalnızca yüzde 1,5'ini oluşturmaktadır [dolayısıyla hepsi birden siyasi İslam taraftan olsa bile seküler demokratik devlet için bir tehdit olamazlar]".⁵⁰ Çelik ayrıca, "ğrencilerin [İHO gibi] meslek okullarına gitmeye istekli olmadıklarını, çünkü şu anda bu okullardan mezun olanların üniversitelere girme olasılıklarının çok düşük olduğunu" belirtti. Başbakanlığa bağlı olan ve Türkiye'deki camilere imam ve hatip (vaiz) atayan ve bu din adamlarının "aydınlanmacı İslamiyet'ten" ayrılmamaları için onları yakından denetleyen Diyanet İşleri Başkan Yardımcısı Mehmet Görmez, önerilen değişiklikten yana ek görüşler ortaya attı:

İmam Hatip Okulları, öğrencilerin beynini yıkamakla uğraşan dini okullar değildir. Bunlar meslek okullarıdır. Bu okullarda okuyan öğrenciler, herkes gibi gibi değişik görüşler taşırlar. İnsanlar, ülkelerinin kültürü hakkında bilgi edinmek isterler. Din [yani İslamiyet] bu ülke halkının kültürünün önemli bir boyut değil midir?

Bu görüşlere yanıt olarak, o dönemin Birinci Ordu Komutanı ve daha önce de kaydedildiği gibi, Türkiye'nin bir sonraki Genelkurmay Başkanı olması beklenen General Büyükanıt şu görüşleri ileri sürdü:

Kanımca, Genelkurmay Başkanlığı [İHO mezunları ile ilgili] yasa taslağını ciddi bir şekilde değerlendirdi. Hükümet, Genelkurmay Başkanlığı'nın işaret ettiği noktalara önem vermeli ve bu doğrultuda davranmalıdır. Hükümeti o ya da bu şekilde davranmaya zorlamaya çalışmadığının altını çizmeliyim. Önerim, hükümetin Genelkurmay Başkanlığı'nın ilettiği mesajı dikkatlice okumasıdır.

Gene de hükümet aklında olan değişikliği gerçekleştirmek istedi ve çoğunluğa sahip olduğu Meclis'ten geçirdi. Cumhurbaşkanı

49. *Sabah*, 5 Mayıs 2004.

50. *Hürriyet*, 7 Mayıs 2004.

Ahmet Necdet Sezer ise yasayı veto etti. Anayasa'ya göre, eğer hükümet, yasayı Meclis'ten aynen bir kere daha geçirseydi Cumhurbaşkanı yasayı imzalamak zorunda kalacaktı. Fakat hükümet meseleyi rafa kaldırmayı tercih etti.

Sonuç gözlemler

AKP hükümeti ve ordu, aksinin beklenmesine karşın, iyi kötü yürüyen bir ilişki kurmayı başardı. Bu ilişki örüntüsü, liberal-demokratik asker-sivil ilişkisi modeline eskisinden daha fazla yakınlaştı. Ordu, son sözü hükümetin söyleyeceğini kabul etti. Bunun nedenlerinden biri, sivil hükümetlerin sorumlu davranması, ülkenin karşı karşıya kaldığı sorunlarla başarıyla mücadele etmek için gerçekten çaba harcaması ve hepsinden önemlisi, siyasi İslam'dan (ve aynı zamanda etnik ayrılıkçılıktan) uzak durması kaydıyla, ordunun demokrasiyi desteklemesi idi. Bugüne kadar AKP hükümetlerinin öyle davrandıkları söylenebilir. Daha önemli ve oldukça yeni bir olgu olan bir başka neden de ordunun ya da en azından bugünkü yüksek komuta kademesinin, askeri müdahale bir yana, ordunun siyasette yetkilerini aşan bir rolünü oynamasının bile demokrasinin sıkıntılarına çare olmayacağı sonucuna varmasıdır. En azından şimdiki komuta kademesi, ordunun halkın sağduyusuna güvenmeye başlaması gerektiği, böylece, gerekirse, Atatürkçülüğün de daha liberal doğrultuda yeniden yorumlanmasının zorunlu olduğu kanısındadır.

Ancak, Türkiye'nin daha az vesayetçi bir siyasal sisteme ihtiyacı olduğu ve ordunun belki daha farklı bir felsefeyi içseleştirmesi gerektiği düşüncesinin, aralarında bazı generaller de olmak üzere, bütün ordu mesupları tarafından paylaşılmadığı anlaşılmaktadır. Bu tutum, yakın gelecekte Türk demokrasisinin güçlendirilmesine zorluk çıkaracak mı? Büyük bir olasılıkla çıkarmayacak. Çünkü, yüksek komuta planlarını yapmış gibi gözükmemektedir; bundan sonraki muhtemel iki genelkurmay başkanı, sırasıyla Kara Kuvvetleri Komutanı Yaşar Büyükanıt ve Genelkurmay İkinci Başkanı İlker Başbuğ, asker-sivil ilişkileri hakkında Özkök'ün görüşlerini paylaşmaktadırlar. Bazı generaller yüksek komuta kademesinin asker-sivil ilişkilerine yaklaşımına bazen muhalefet etse bile yüksek komuta bir karar verdiği zaman diğerleri daima bu karara uymaktadırlar, çünkü Türk ordusunda hiyerarşi temel bir kuraldır. Ayrıca, ordunun üst kademesinde, benimsenmiş dünya görüşü hakkında fikir ayrılığı olamadığı; fikir

ayrılığının, bu dünya görüşünün belirli eylem stratejilerine dönüşürülmesi ile ilgili olduğu söylenebilir.

Orduda, mevcut üst kademenin görüşlerinin genel olarak kurumsallaşması için çare, genç subaylar arasında yeni bir sosyalleştirme sürecinin başlatılmasıdır. Değinildiği gibi, Özkök'ün bu doğrultuda bir dönüşümü gerçekleştirme planları vardır. Eğer önümüzdeki yıllarda üst komuta kademesi beklendiği gibi Özkök'ün görüşlerini paylaşan generaller tarafından oluşturulursa, bu toplumsallaşma sürecinde söz konusu değişikliği gidilmesini ve böylece ordunun zaman zaman değişik düzeylerde siyasete müdahale etmesi sorununun yavaş yavaş üzerinde durmaya gerekmecek kadar önemsizleşeceğini beklemek mümkündür.

Yukarıda, AKP hükümeti döneminde Türkiye'de asker-sivil ilişkilerinin liberal-demokratik modele *daha fazla yakınlaştığını* kaydedilmişti. Bu noktaya işaret edilerek, adı geçen modelin henüz tam olarak benimsenmediği ima edilmiştir. Her ne kadar ordu son kararı sivillerin vereceğini ve vatanseverliğin kendisinin tekelinde olmadığını kabul etse de, siyasi İslam ve etnik ayrılıkçılık gibi bazı önemli meseleleri, bu sorunların nedenlerini sivillerden daha iyi bildiğini düşünmektedir. Dolayısıyla ordu, her ne kadar sivil hükümetler kendisinin önerilerini dikkate almazsa onları buna zorlamayacağını ifade etse de sivil hükümetlerini kendi önerdikleri doğrultuda davranmasını beklemektedir.

Eğer sivil hükümetler, ordunun askeri konulardaki uzmanlıklarına yeterince güvendiği sivil danışmanlar edinirlerse, ordunun bazı konularda kendisinin tek uzman olduğu görüşünü terk edeceği açıktır. Böyle bir dönüşümün yakın gelecekte gerçekleşeceğini, böylece Türkiye'de ordu etmeninin artık Türkiye'nin AB'ye tam üyelik yolu üzerinde bir engel oluşturmayacağını beklemek uygun mudur? Bu konuda iyimser olmak için bazı nedenler vardır. Bir neden, ordunun Avrupalı değilse bile Batılı eğilime sahip olmasıdır. Ordu, 200 yıldan beri Batı doğrultulu bir çağdaşlaşmanın yalnızca *nesnesi* değil anı zamanda *öznesi* de olmuştur. İkincisi, ordunun, Türkiye'nin AB'ye girmesinin Türk ekonomisini daha geliştireceğinin, bunun da, daha güçlü bir ordu meydana getirmeye yardım edeceğinin farkında olması gerekir. Üçüncüsü, ordu, en azından üst komuta kademesi, geçmiş ve günümüzü dikkatli bir biçimde tahlil etme ve bunlardan ders çıkarma geleneğine sahiptir. Sözelimi, 1980'lerden bu yana, ordu dini ve boş inançları aynı kefeye koymamaktadır. Orduya göre, ideal bir Türk vatandaşının, dinin gerekliliklerini yerine getirmeyen

bir Müslüman olması gerekmez. Ordu, bir ahlâk kaynağı olarak dine karşı değildir. Ordu birey düzeyinde İslamiyet ile devlet düzeyinde İslamiyet arasındaki önemli ayrımı yapmıştır. Sonuç olarak, orduya göre, hem dindar olmak hem de seküler politikalar yürütmek, üstelik bu politikaları oldukça iyi yürütmek mümkündür. Bu etmenlerin yanı sıra ordunun demokrasiye, dolayısıyla hukuk devleti fikrine saygısı, ordunun Kasım 2002 seçimlerinin ardından AKP hükümetine karşı bir bekle-ve-gör duruşu beimmesinin nedenleridir.

Burada işaret edilen dönüşümlerin gerçekleşebileceğinin bir başka nedeni, AKP hükümetinin davranış biçimi olabilir. AKP hükümeti, yalnızca ekonominin yönetiminde ve dış politikanın yönlendirilmesinde başarılı bir performans sergilemekte, ucuz popülizmden kaçınmakta ve orduya yaklaşımında da oldukça dikkatli bir çizgi takip etmektedir. Hükümet orduya böyle davranmakta, fakat yavaş yavaş orduya son sözün kime ait olduğunu ima etmektedir. Bunu yapabilmektedir, çünkü orduya sorumluluklarını ciddiye aldıkları ve ülkenin karşılaştığı sorunları başarıyla çözmek için ellerinden geleni yaptıkları izlenimini vermektedir. Böylece hükümetin de her koşulda sivil hükümetin ordunun hiyerarşik üstü olduğunu vurgulayan yeni bir askeri etiğin gelişmesine katkıda bulunmuş olduğu muhtemeldir.

Bu iyimser tahliller, Erdoğan'ın ve AKP'nin üst yönetiminde ona yakın olanların, "aydın"-seküler kesimin büyük bir kısmının Erdoğan ve arkadaşlarına yüklediği gibi, "gizli niyet" taşımadıkları, dolayısıyla AB'ye tam üye olmayı istemelerinin amacının, sözgelimi ordunun siyasal hayatta oynadığı rolü azaltmak olmadığı varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayım birkaç nedenle akla yatkındır. Birincisi, Erdoğan gerçek bir Sufidir, dini siyasi amaçlarla kullanmayı düşünmez. İkincisi, muhafazakâr-demokrattır, halkın refahına gerçekten duyarlıdır, halkın refahı ile ilgilenir. Türkiye'nin AB'ye tam üye olarak katılmasıyla ekonominin büyük ölçüde gelişeceğini ve bunun da halkın yararına olacağını düşündüğü konusunda kuşku duymamak gerekir. Üçüncüsü, Türkiye'de bugün yalnızca ordu değil aynı zamanda aydın kesimin büyük bir kısmı, sivil toplum örgütleri ve genel olarak halk, İslamiyete dayalı bir devleti geri getirme girişimi önünde aşılamaz bir engel oluşturur; Erdoğan'ın bunun da farkında olmadığı düşünülemez.

İslamiyet, siyasal sistem ve toplum¹

Bir süre önce önerilen bir devlet-din ilişkileri tipolojisinde, hal-
kının tamamı ya da büyük çoğunluğu Müslüman olan ülkelerin
hepsi, dinin egemenliğindeki siyasal sistem kategorisine dahil edil-
mektedir.² Daha önce, Bernard Lewis İslamiyet'in Mısır'da, İran'da
ve Türkiye'de "önemli" bir etmen, diğer Müslüman ülkelerde ise
"başlıca" etmen olduğunu öne sürmüştü.³ İran Devrimi'nin ardın-
dan yukarıdaki ayırım bile yapılmamaktadır. "İslam'ın geri dönüşü",
aralarında Türkiye'de olmak üzere bütün Müslüman ülkelerde
güçlü bir olasılık gibi düşünülmektedir.⁴

Bu tahminin doğru bir irdemeleye dayanıp dayanmadığını
araştırmak için önce "İslam'ın geri dönüşü"nün ne olduğunun,
sonra buna neyin yol açtığının açıklığa kavuşturulması gerekir.
Güncel bir tanıma göre, İslam'ın geri dönüşü, "İran'da olduğu gi-
bi, bir kitle hareketi yoluyla İslam cumhuriyeti kurulmasıdır."⁵

1. * Çevirisi yapılan orijinal makale: Metin Heper, "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", *Middle East Journal*, 35, No. 3 (Yaz 1981), s. 345-363.

2. James A. Curry, "Church-State Developments around the World", *Annals (AAPSS)*, 446 (1979), s. 19-31.

3. Bernard Lewis, "The Return of Islam", *Commentary*, 1 (Ocak 1974) s. 39-49 ve *Middle East Review* 12 (1979), s. 17-30.

4. Her ne kadar Türkiye ile ilgili görüşler çelişkili olsa da böyle bir tahmin Türkiye için de yapılmıştır: Curry, "Church-State Developments Around the World", s. 23; Cheri Bernard ve Zalmay Khalilzad, "Secularization, Industrialization, and Khomeini's Islamic Republic", *Political Science Quarterly* 94 (1979), s. 229; Joseph Pincus, "Syria: A Captive Economy", *Middle East Review* 12 (1979), s. 56; Raphael Israeli, "The New Wave of Islam", *International Journal (Canada)*, No. 34 (1979), s. 369. Popüler literatürde de aynı doğrultuda görüşlere rastlamak mümkündür: John Laffin, *The Dagger of Islam*, Sphere Books, Londra, 1979; G. H. Jansen, *Militant Islam*, Pan Books, Londra ve Sidney, 1979.

5. Bernard ve Khalilzad. "Secularization, Industrialization, and Khomeini's Islamic Republic", s. 229.

Daha az aşırı tanımlar şunlardır: (1) Kitlelerin İslami ilkeleri daha belirgin bir şekilde benimsemesi, (2) kimliğin odak noktası olarak İslamiyet, "Üçüncü Dünyacı" eğilim, ve/ya da (3) ulusal politikaları etkileyen yerel bir İslami uyanış.⁶

Doğal olarak en fazla tedirginlik yaratan nokta, kitlelerin merkezi siyasi otoriteye karşı ayaklanması olasılığıdır. Bu ayaklanmaya yol açacak olan nedir? Buna verilen kesin bir yanıt yoktur. Bu konuyu araştıran bilim insanları, bu olasılığın nedenini oluşturabilecek etmenleri saptamaya çalışmaktan ziyade ayaklanmanın başlangıç noktasının ne olacağının varsayımına odaklanma eğilimindedirler. Bunun da halk arasında İslamiyet'in görünür-lüğünün artması olduğu noktasında birleşilmektedir. Bu sonuca şöyle bir akıl yürütme ile varılmaktadır.⁷ Son çözümlemede, İslamiyet gizemli bir güçtür. Zaman zaman bu gizemli güç harekete geçmeye karar verir. Tam olarak ne zaman harekete geçeceği de gizemlidir, böyle bir hareket, toplumsal, ekonomik ve siyasi etmenlerden etkilenmez. Fakat harekete geçmeye karar verdiği farkedebilir: açık belirtisi, halk arasında İslamiyet'in görünür-lüğünün artmasıdır.

Bu yaklaşım ikna edici olmaktan uzaktır. Halk arasında İslamiyet'in görünür-lüğünün artmasının, kaçınılmaz olarak merkezi siyasi otoriteye karşı kitlesel bir harekete yol açacağı savı hiç de akla yakın bir varsayım değildir. Benzer oluşumların, farklı işlevleri ve "sonuçları" olabilir. Kaldı ki dini hareketlerin dış nedenleri o kadar çeşitlidir ki o hareketleri gerçekten anlayabilmek için ilgili kişilerin öznel deneyimlerini, düşünce yapılarını ve amaçlarını bilmek, bir başka deyişle, dini davranışın öznel "anlamalarını" ortaya çıkarmak gerekir.⁸

Dini dürtülerin, toplumsal etmenlerden etkilenmediği varsayımına göre hareket etmek güçtür. Bunun yanı sıra, eğer Lewis'in, dinin bazı ülkelerde *önemli* bir güç, diğer ülkelerde ise *başlıca* güç olduğu düşüncesi yanlış değil ise, bu husus, yalnızca farklı teolojik yorumlamalara bağlanamaz.

Ayrıca, dinin kendisi çok işlevli bir kurumdur; İslamiyet'e değişik

6. Bu tanımlar için, bkz. Israeli, "The New Wave of Islam", s. 370 ve devamı.

7. Diğerlerinin yanı sıra bkz., Lewis, "The Return of Islam", s. 40; C. A. O. Van Nieuwenhuijze, "Islam as a Determinant of Middle East Civilization", *Islam and Modern Age* I (1970), s. 18.

8. Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Free Press, New York, 1957, s. 398; Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, Cilt 1, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1987, s. 399.

gruplar farklı amaçlarla başvurmaktadır.⁹

Daha genel olarak, teoloji kişilerin davranışlarının ne olacağı konusunda tahminler yapmaya yardımcı olamaz: "Çoğu zaman, dinler ... kendi içlerinde bir dizi güdü taşımıştır, bu güdülerin her biri, eğer ayrı ayrı ve sürekli içselleştirilmeye çalışılsa idi, birbirlerinin yolu üzerinde duracaklardı ya da birbirlerine tamamen ters düşeceklerdi."¹⁰ Bütün olguların teoloji açısından açıklanabileceği bir an varsayılsa bile hatırdta tutulmalıdır ki sözgeli mi İslamiyet'te de farklı teolojiler, yani farklı mezhepler ve Sünni mezhebinde olduğu gibi bazı durumlarda aynı mezhebin içinde farklı "cemaatler" vardır.

Bu demektir ki bir ülkede İslamiyet'in halk arasında görünür-lüğünün artmasının merkezi siyasal otoriteye karşı bir ayaklan-maya yol açıp açmayacağını tahmin etmek için, dini değişkenler-le birlikte dini olmayan değişkenlerin de hesaba katılması gere-kir. Guenther Lewy'nin işaret ettiği gibi, bu konu ile ilgili olarak, liderlik, dini öğreti, dini örgüt ve kültürel, ekonomik, siyasi, top-lumsal ve psikolojik değişkenler gibi "durumsal etmenlerin" her birinin herhangi bir anda ve yerde önemli olması ölçüsünde bu değişkenlerin dikkate alınması gerekir.¹¹ Ancak bu tür bir yak-laşım, genellikle farklılaştırılmadan ele alınan "Müslüman bağla-mındaki" farklı kümeleri ve özel durumları ortaya çıkarabilir.

Bu çalışma, bu yönde bir çabadır. Amacı, Türkiye'yi kendi için-de hemen hemen özel yapan Osmanlı-Türk gelişiminin özellikle-rinden bazılarını göstermektir. Ayrıca, Türkiye'de İslamiyetin halk arasındaki görünürlüğünün bazı yönlerini açıklamaya çalışmaktır.

Osmanlı dönemi

Osmanlı'da, pek çok etmenin dinin etkisini sınırlandırdığı bir "İslam devleti" görülür. Bu yönetimde "mülk" kavramı, yani dün-yevi yetki, sonuna kadar kullanılmıştır. Osmanlı padişahları,

9. Roger Owen, "Islam and Capitalism: A Critique of Rodinson", *Review of Middle East Studies* 2 (1976), s. 92. Ayrıca, bkz. Dawid Laitin, "Religion, Political Culture, and the Weberian Tradition", *World Politics* 30 (Temmuz 1978), s. 570-571.

10. H. H. Gerth ve C. Wright Mills, der., *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, New York, 1958, s. 291.

11. Guenther Lewy, *Religion and Revolution*, Oxford University Press, New York, 1974, s. 237 ve devamı. Bu türden iki örnek çalışma için, bkz. Ernest Gellner, "Post-Traditional Forms in Islam: The Turf and Trade, and Votes and Peasants", *Deadalus* 102 (1973), s. 191-206; Clifford Geertz, *Islam Observed: Religious Development in Morocco and Indonesia*, The University of Chicago Press, Şikago, 1968.

"örf-i sultani"lerini ya da egemen güçlerini kullanarak, İslami kararları ortadan kaldıran yasa ve yönetmelikler çıkarabilirlerdi.¹² 17. yüzyıldan itibaren, padişahlar bile güçlerini yitirdiler, güç yavaş yavaş "devlet"e geçti. Padişahlar artık devlet adına tahttan indirilebiliyorlardı.¹³ Diğer Müslüman ülkelerde, dünyevi sorunlardan sorumlu olarak devlet kavramı oldukça yeni bir gelişmedir.¹⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda ise, baştan itibaren siyasal sistem içinde, kendi özel kuralları ve normları olan özerk devlete önem verilmişti.¹⁵ Osmanlılar kendi devlet sistemlerini kurarken, İran örneğini kullandılar. Öte taraftan 16. yüzyıldan itibaren, Safavi devleti Şii hiyerarşisi karşısında görece özerkliğini yitirmeye başladı. Tam tersine, daha 16. yüzyılın ortalarında Osmanlılar İslam hukukunu ikinci plana atmaya başladı.¹⁶

Osmanlı örneğinde, toplumsal aracı olarak dinin kamu yönetimine dönüşümüne pek fazla ihtiyaç yoktu, çünkü devlet, "egemenliğe" ve "özerkliğe" ve kendi mali kaynaklarına sahip bir kurum olarak varlığını daima sürdürdü. O kadar ki 16. yüzyılda İslamiyet'in etkileri doruğa çıktığı zaman bile Osmanlı Devleti gerçek bir İslam devleti olmaktan, yani tam bir teokrasiden uzaktı. Dolayısıyla, Osmanlılarda dine önemsiz olmayan fakat sınırları kesin çizgiler ile belirlenmiş bir rol verildi.

Ashında Osmanlılarda din, devlete destek olan ve onun hizmetinde çalışan bir kurum idi. Osmanlı uleması, Şii kardeşlerinin tersine,

12. Halil İnalcık, "Islam in the Ottoman Empire", *Cultura Turcica*, 5-7 (1968-1970), s. 21. İnalcık, başka bir çalışmada da 16. yüzyıldan sonra da, yani Gerileme Devri'nde bile, dinden bağımsız bir devlet otoritesi fikrinin Osmanlı yönetiminde önemini yitirmediğini belirtmektedir: "On the Secularism of Turkey", *Orientalistische Literaturzeitung*, 64 (1969), s. 438. Bu yüzden Osmanlı Sultanı, "Zamanın gerektirdiği gibi hareket eden" Babür İmparatoru'na benziyordu: İbn Hasan, *The Central Structure of the Mughal Empire*, Oxford University Press, Londra, 1936, s. 61.

13. Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review* 1, No. 1 (1980), s. 85. [Çevirisi bu kitapta Bölüm 1]

14. M. S. Agwani, "Religion and Politics in Islamic Theory and Practice", *Islam and Modern Age*, 2 (1971), s. 49.

15. Bu İslami olmayan siyasal meşruiyet sisteminin ya da İslami boyutu asgari düzeyde olan sistemin arkasında yatan düşünsel arka plan için, bkz. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1992*, Princeton University Press, Princeton 1980, s. 8-12. Bugün bile [1980], ideolojilerden ya da liderlerden bağımsız siyasi meşruiyet fikri Ortadoğu'ya yabancı bir kavramdır. Ortadoğu'da pek çok devlet "ideolojik meşruiyete", kalan birkaç devlet de yöneticilerinin "kişisel meşruiyetine" dayanır. Bkz. Michael C. Hudson, *Arab Politics: The Search for Legitimacy*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1977.

16. Sözgelimi, bkz. Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1955, s. 274.

dünyevi gücü "adaletsizlik" ile eş tutmadı. Aksine, siyasi alan ile işbirliğinin ve bu alanda resmi bir konumun, dünyevi gücü sınırlamanın tek çaresi olduğunu düşündüler.¹⁷

Diğer taraftan, başka bağlamlarda oldukça sorun yaratan dini tarikatlar,¹⁸ Osmanlı'nın ortodoks din kurumuna hayatı aynı derecede dar etmedi. Aslında, Osmanlı örneğinde, bir dizi düşünce, ritüel ve sembollerin günlük hayatta dinin oynayacağı rolü oynamış olduğunu ileri sürmek mümkündür.¹⁹

19. yüzyılda, geleneksel İslami "adalet"in anlamı, "yönetilenlere, işlevlerine ya da toplumdaki konumlarına göre hak ettiklerinden ne az ne de çok olanaklar tanımak" demekti. Söz konusu adalet, "İslamiyet'in denetimi dışında ve ondan bağımsız seküler kuralların hayata geçirilmesi" demekti.²⁰ Böylece, sivil ve askeri seçkinler bazı alanlarda Şeriat'ın hükümlerine uymaksızın seküler kurallar koyabildiler. Bu grubun devlet hayatında oynadığı etkin rol, hem 19. yüzyıldan önce hem de 19. yüzyılda ulemanın ve aynı zamanda çarşı tüccarının desteğini sağlamak zorunda olan İranlı siyasi seçkinlerinkine tamamen zıt idi.²¹

Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nda, yaşamın, dinin bir tarafa bırakılıp insan aklına göre sürdürülebileceği düşüncesi daha 19. yüzyılda şekillenmeye başlamıştı. Osmanlıların, karizmanın önemini azaltan ve analojiyi ve mantığı vurgulayan Sünni mezhebinin Hanefi fıkıh ekolünün bu gelişmeyi ne ölçüde hızlandırdığını kestirmek güçtür. İyi bilinen bir nokta varsa o da Tanzimat Dönemi'nden (1839-1876) başlayarak, Osmanlı Devleti'nin politikaları belirlenirken, her seferinde temel İslami kuralları uyulması gerekmediği idi; çünkü bu politikaların belirlenmesinde başlıca ölçüt akılcılık olacaktı. Osmanlı yenilikçileri, İslamiyet'in çağdaş

17. Muhsin Mahdi, "Modernity and Islam", *Modern Trends in World Religions*'in içinde, Joseph M. Kitagawa, der., The Open Court Publishing Company, La Salle, Illinois, 1959, s. 14-15. Ayrıca, bkz. Avigdor Levy, "The Ottoman Ulama and the Military Reforms of Sultan Mahmud II", *Asian and African Studies* 7 (1971), s. 13-39.

18. Diğerlerinin yanı sıra, bkz. Jamil M-Abun-Nasr, *The Tijaniyya: A Sufi Order in the Modern World*, Oxford University Press, Londra, New York, Toronto, 1965; Michael Gilnesan, *Saints and Sufism in Modern Egypt: An Essay in the Sociology of Religion*, Clarendon Press, Oxford, 1973.

19. Uriel Heyd, "The Ottoman Ulama and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II", *Scripta Hierosolymitana*, 9 (1961), s. 64 ve devamı.

20. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964, s. 94-95.

21. Roger M. Savory, "The Problem of Sovereignty in an Ithna Ashari ("Twelver") Shi's State", *Middle East Review* 11 (1979), s. 5-11.

koşullara ayak uyduramadığı düşüncesini benimsediler.²² Bunu, bütün 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk yirmi yılında tutarlı bir Batılılaşma politikası izledi. Burada da Mısır'daki gelişmelerden farklılık oldukça belirgin idi. Mehmet Ali Paşa'nın reform programları 1840'lı yıllarda çabucak başarısızlığa uğradı; silahlı kuvvetleri dağıtıldı; okulları kapatıldı.²³

Genç Osmanlılar (1860'lı yıllar), tüm Ortadoğu'da kapsamlı bir siyasi ve fikri hareketin ilk ve uzun süre tek savunucusu oldular. Devlet ve millet olgularına odaklanmışlardı. Ziya Paşa ve Namık Kemal, ümmet ya da dini cemaat kavramına karşılık anavatan ve vatanseverlik kavramlarını ortaya attılar. Yüzyılın sonuna doğru II. Abdülhamit'in Panislamizm politikası, Pan Arabizm'in aksine, uluslararası değil ulusüstü bir ideoloji idi. Böylece dini olmayan milliyetçiliğin önünde ciddi bir engel oluşturmadı. Yüzyılın sonunda, Ziya Gökalp, din ve devlet ayrımının etkili bir destekçisi gibi davrandı. Gökalp'in fikirlerinden yararlanan Genç Türkler, devletin temeli olarak İslamiyetin yerini milliyetçiliğin alması düşüncesinin savunucusu oldular. Laik bir hükümet imgesini beraberinde getiren bir milliyetçilik anlayışı geliştirdiler, ulusun bütün yetkilerin kaynağı olduğu tezi ile ortaya çıktılar.

Cumhuriyet döneminde kültürel devrim: Kemalist reformlar

Türkiye'de İslamiyet'e büyük bir dönüş yalnızca Kurtuluş Savaşı (1919-1923) sırasında oldu. İslamiyet, kitleleri "kâfirlere" karşı harekete geçirme aracı olarak ve İstanbul'daki Sultan'ın iradesine karşı yürütülen milli mücadeleyi meşrulaştırmak için kullanıldı.²⁴

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Kemalist devrimciler dine başvurmaktan sakındılar; onların amacı, dinin siyaset ve toplum üzerindeki etkisini ortadan kaldırmaktı. Bu bağlamda, Atatürk ve arkadaşları, geleneksel sembollerin pek çoğundan yararlanan, fakat bu sembolleri somut içeriklerinin pek çoğundan ayıran ve eski düzeni ile ya da o düzenin herhangi bir boyutu ile

22. Nur Yalman, "Islamic Reform and Mystic Tradition in Eastern Turkey", *Archives Européennes Sociologie*, 10 (1969), s. 41-42

23. Bu konuda diğer Müslüman ülkelerle farklılıklar için, bkz. M. E. Yapp, "Contemporary Islamic Revivalism", *Asian Affairs* 11 (Haziran 1980), s. 181.

24. Dankwart A. Rustow, "Politics and Islam in Turkey: 1920-1955", *Islam and the West*'in içinde, Richard Frye, der., Mouton, S'gravenage, 1957, s. 74.

özdeşleştirmeyen "otoriter seçkinler" idi.²⁵ Temel amaçlardan biri, siyasal hayatı tamamen dinin etkisinden kurtarmak idi. İslamiyet'in Türkiye'nin siyasal hayatında "sivil bir din" işlevine sahip olmasına bile izin verilmedi; İslamiyet siyasi hayat için aşkın bir amaç teşkil etmeyecekti.

Kemalistler milliyetçiliği İslamiyet'in yerine koydular. Bu yaklaşım Türkiye'yi benzersiz bir konuma getirdi. Kemalistler dini milliyetçilik değil, territoryal milliyetçilik taraftarı idi. Bu özgün Anadolu milliyetçiliği Türkiye'yi, Pan Arabizm ideolojisinin gerektirdiği gibi, topraklarına yeni ülkeler katmaya zorlamadı.²⁶ Bundan başka, Atatürk geri kalmışlık olgusu için yalnızca gelişmiş ulusların baskın eğilimlerini sorumlu tutmadı.²⁷ Diğer pek çok Müslüman ülkede durum farklı idi. Onlar, daha önce Avrupalıların sömürgesi olmaları nedeniyle, saldırgan ve kâfirlerin vatanı olarak görülen Batı'ya olumlu bir biçimde yaklaşmıyorlardı.²⁸ O ülkelerde bu durum, İslamiyet'e sürekli vurgu yapılmasına yol açtı.

Bireysel düzeyde de yapılmaya çalışılan şey, Arap ülkelerinden farklı idi. Türkiye'de amaç, yeniden İslamiyet'e dönüş (rönesans) değil, İslamiyet'in yenileştirilmesi (reformasyon) idi. Bu konuda da gerekçe, İslamiyet'in çağdaş koşullara ayak uydurmadığı tezi idi. Amaç, Fransız Devrimi sonrası Batı'daki din anlayışı çizgisinde özgün Türkiye İslamiyet'ini meydana getirmektir.²⁹ Türkiye'de de din, bireysel vicdanın mutlak dokunulmazlığını vurgulayan Protestan geleneğine benzeyecekti.

Bu amaçla, tarikatlar ve tekkeler kapatıldı. Bu, geleneksel halk İslamiyeti'ne son verme girişimi idi. Hepsi de artık kamu bürokrasisinde memur olan din görevlilerinin niteliklerini arttırmak

25. Bu kavram için bkz., S. N. Eisenstadt, "Some Observations on the Dynamics of Traditions", *Comparative Studies in Society and History* 11 (1969), s. 454. Ümmet yerine halkçılığın bütünleştirici modeli koyulmaya çalışılmıştı. Bkz. Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1969.

26. Nikki Keddie, "Intellectuals in the Modern Middle East: A Brief Historical Consideration", *Daedalus* 101 (1972), s. 52; Bernard Lewis, "Turkey: Westernization", *Unity and Variety in Muslim Civilization*'in içinde, Gustave E. Von Grunebaum, der., The University of Chicago Press, Şikago, 1955, s. 312; Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, The New American Library, New York, 1957, s. 174, 176.

27. Niyazi Berkes, "The Two Facets of the Kemalist Revolution", *The Muslim World* 64 (1974), s. 305.

28. Nikki Keddie, "Intellectuals in the Modern Middle East", s. 44; Ayrıca, bkz. Carl Leiden, "Arab Nationalism Today", *Middle East Review* 11 (1978-79), s. 45.

29. Erwin I. J. Rosenthal, *Islam in the Modern National State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1965, s. xviii.

için de önlemler alındı. Ayrıca, doğrudan doğruya yerleşik dini gelenekler ve görenekler ile ilgili düzenlemeler yapıldı. Kuran ve Peygamber'in Hadisleri Türkçe'ye çevrildi. Ezan gibi kamusal alanda icra edilen dini etkinliklerde Arapça yasaklandı. Her türlü dini davranışın aleniyete dökülmesi engellendi.

Bu reformlar yapılırken, S. N. Eisenstadt'ın değindiği genel olarak değişime gösterilen dört tür tepkiden üçüne Türkiye örneğinde rastlanmadı: Ne takip edilen politikalarda bazı değişiklikler yapma çabası, ne değişime farklı şekillerde uyum sağlama çabası, ne hatta eski değerlerin hiç değilse bazılarını yeni ortamda koruma için aktif bir direniş görülmedi.³⁰ Sadece, Eisenstadt'ın kaydettiği gibi, oldukça ender görülen dördüncü tür bir davranış örüntüsü ortaya çıktı –olumsuz fakat tamamen edilgen bir tutum sergilemek. Eisenstadt'ın bu durumun olası nedenleri olduğunu öngördüğü etmenlerin ikisine de Türkiye'de rastlanmıştı– başarısız liderlik ve dolayısıyla yetersiz örgütlenme. 1950'ler Türkiye'sinde ne zaman genellikle dine dönüşü olarak algılanan olgular ortaya çıksa etrafta liderlik yapabilecek, kusursuz, yanılması olanaksız Şii imamlar benzeri din adamları yoktu. Yukarıda belirtilen, dini bürokrasinin sivil bürokrasinin denetimine girmiş olması da bir başka neden idi.

Sonuç olarak, sekülerlik gitgide hız kazandı. Dini bakımdan kutsal yerlerden uzaklaşma başladı. Sözelimi, insanlar daha az sıklıkla camiye gider oldular. Amaç, dini ortadan kaldırmak değildi. Bir zamanlar Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Kont Ostrorog'un kaydettiği gibi, "... din çatışma konusu olmayacaktı. Din, insanın vicdan kalesine yükselecek ve orada din görevlilerinin dünyevi çıkarlarını din temelli ahlaki amaçlar gibi sundukları zamankinden çok daha fazla saygınlık ve güven içinde bulunacaktı."³¹

Hatta, özellikle Atatürk sonrası "Kemalistlerin" çağdaş-seküler olarak takdim ettikleri politikaları, din karşıtı özellikler taşıdı. Atatürkçülüğün kendisi yüce bir amaç oldu. Atatürk'ün mesajı "bürokratikleştirildi". Atatürk'ün değer karizması devletin

30. "Some Observations on the Dynamics of Traditions", s. 459. Mardin'in belirttiği gibi, ancak çok sonra (1970'lerde) Milli Selamet Partisi (MSP), rasyonel kapitalizm benzeri İslamiyet ve ekonomik büyüme sentezi ile ortaya çıkma çabasında bulundu. MSP'nin "başarısı", İslamiyetin, Cumhuriyetin seküler ve gelişmişliği oranında kapitalist kesimi etkilemesinden çok, Cumhuriyet'in beraberinde getirdiği kurumsal oluşumların, yani sivil toplum'un İslamiyeti etkilemesinin sonucu idi. Bkz. Şerif Mardin, "Religion in Modern Turkey", *International Social Science Journal*, 29 (1977), s. 295.

31. Alıntı: Henry E. Allen, "The Outlook for Islam in Turkey", *The Muslim World* 24 (1934), s. 116. Ayrıca, bkz. Smith, *Islam in Modern History*, s. 193-194.

“egemenliğini” ve “özerkliğini” meşrulaştırmak için kullanıldı. Atatürkçülük resmi bir ideolojiye dönüştürüldü.³²

Çok partili dönem: 1940’lardan günümüze

1940’ların ortalarında çok partili döneme geçiş İslamiyetle ilgili olarak liberal bir politikaya yol açmadı. Paul Stirling’in gözlemlediği gibi, Türkiye’de devletin dinden bağımsızlaştığı, fakat dinin devletten asla bağımsızlaşmadığı ileri sürülebilir.³³ Çok partili dönemde verilen “ödünler”, ezanın yeniden Arapça okunmasının ve ilkokullarda din eğitiminin biraz daha genişletilmesinin ötesine geçmedi. Bu iki ödünden, din eğitiminin yeniden başlaması daha önemli gibi görünebilir. Ancak, bu eğitim laik devlete karşı uzak bir tehdit bile olmadı. Bu dersler meslekten olmayan öğretmenler tarafından verildi; ders kitapları Milli Eğitim Bakanlığı tarafından onaylandı.

Demokratlar İslamiyet ile ilgili Kemalist reformların temel taşlarını yerinden oynatmayı düşünmedi. 1950’li yılların başında, 1950’den sonra ortaya çıkma eğiliminde olan birkaç dini tarikatın lideri hakkında etkili yasal işlem başlatıldı. Aslında bu tarikatlar, sözgelimi Mısır’da İkinci Dünya Savaşı ile çöken Süfi tarikatlarının yerine ortaya çıkan Müslüman Kardeşlik hareketi ile kıyaslanamaz. İran’da, elbette farklı olsa da, daha gelişmiş dini örgütler vardı.³⁴ Türkiye’de tarikatların liderleri hafif hapis cezasına çarptırıldıklarında bile, bu tarikatların bazıları hemen dağıldı.

İslamiyet’in dönüşüne karşı alınan diğer önlemler arasında, 1951 yılında, Atatürk’ün anısına hakaret edilmesini yasaklayan bir yasanın çıkarılması bulunmaktaydı. Devlet din eğitimini denetlemeye devam etti. Devlet, köy ve mahalle imamlarının atanmasını bile denetledi. C. H. Dodd’un da işaret ettiği

32. Metin Heper, “Transformation of Charisma into a Political Paradigm: Atatürkism in Turkey”, *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, Cilt. I, No. 3-4, (Sonbahar-Kış 1980-81), s. 65-82. [Çevirisi bu kitapta 3. Bölüm]. Doğal karizma, liderin halkın duygularını etkilemesidir. Lider kendisine duygusal bir bağ ile bağlanmış taraftarlarında bir coşkunluk, yoğun bir mutuluk ve siyasetle ilişkili bir tutku yaratır. Değer karizmasında ise, liderin kişiliğinin parıltısı, taraftarlarının onun değerlerini sorgusuz sualsiz kabul etmelerine yol açar. bkz, Arthur Schweitzer, “Theory and Political Charisma”, *Comparative Studies in Society and History*, 16 (1974), s. 150-181.

33. Paul Stirling, “Religious Change in Republican Turkey”, *The Middle East Journal* 12 (1958), s. 339.

34. Mısır’da ve İran’da dini tarikatların gelişmiş örgütleri ve önemli işlevleri için, bkz. Gilsenan, *Saint and Sufi in Modern Egypt*, s. 202-203; James A. Bill, “Iran and the Crisis of ‘78”, *Foreign Affairs*, 57 (1978/1979), s. 332.

gibi, "Türkiye'de devlet, İslami kurumun devletin denetimi dışında ve devletten özerk olarak konumlandırılmaması koşuluyla, İslamiyet'in yaygınlaştırılması için her türlü aracın kullanılmasına daima izin vermiştir."³⁵

Geoffrey Lewis de bir keresinde, eğer çağdaş Türkiye İslamiyeti'ni bir sözcük ile tanımlamak zorunda iseniz, bu sözcük "bağnaz" değil "sade" olurdu demiştir.³⁶ Bunun nedeni muhtemelen, daha önce belirtildiği gibi, 1950'lerdeki "reformların", derin bir vicdan muhasebesinin ya da manevi bir krizin değil, ortak maneviyat için sağlam bir temel arama, Komünizme karşı birleşik cephe ihtiyacı ve hepsinden önemlisi oy için sonu gelmeyen rekabet temelli faydacı ve siyasi düşüncelerin ürünü olmasıdır. İşte bu nedenle Türkiye'de devlet, yeni imam hatip okulları açarak ve yeni camilerin yapılmasına katkıda bulunarak İslamiyet'in halk katında güçlenmesini desteklemiştir ve hâlâ da desteklemektedir.

Türkiye'de, Kurtuluş Savaşı'nın ilk yılları dışında, din kitleleri harekete geçirmek amacıyla kullanılmamıştır. Bu yönden de Türkiye ile Mısır arasında temel bir farklılık vardır. 1950'lerin sonuna doğru Nasır, milliyetçiliği İslamiyet ile birleştirerek Mısır halkına ulaşılabileceği ve halkın harekete geçirilebileceği sonucuna vardı. Çok geçmeden, milliyetçilik, dini bir temele dayalı Arap milliyetçiliği anlamına geldi. Bu beklenebilir bir gelişme idi, çünkü Arapların kazandığı tek zafer İslamiyet bayrağı altında gerçekleştirilmişti.³⁷ Türkler ise, aksine, milliyetçiliklerini İslamiyet'ten önceki tarihlerine dayandırdılar.

Türkiye örneğinde, dinin siyasette oynadığı rol de abartılmamalıdır. Çok partili siyasete geçildikten sonra, programlarında aynı şekilde dini vurgulayan partiler, Demokrat Parti'ye kıyasla çok daha az destek gördü.³⁸ Demokrat Parti'nin kendisi, yalnızca 1950'lerin ortalarında ciddi bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kaldığında dini daha fazla öne çıkardı.

1961 Anayasası, özgürlüklerin kapsamını genişletti. Kısa bir süre sonra din eğilimli siyasi partiler kurulmaya başladı. Bu siyasi

35. C. H. Dodd, *Democracy and Development in Turkey*, The Eothen Press, Hull, 1979, s. 76.

36. Geoffrey Lewis, "Islam in Politics – A Muslim World Symposium: Turkey", *The Muslim World*, No. 56 (1966), s. 237.

37. Lewy, *Religion and Revolution*, s. 445

38. Binnaz Sayarı, "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 33 (1978), s. 181-182. Yapp, Ortadoğu'da kitlelerin siyasete katılmasının siyasi hayatı daha fazla İslami yaptığını öne sürmüştür ("Contemporary Islamic Revivalism", s. 183). Böyle bir gelişmeye, Türkiye'de rastlanmamıştır.

partilerden biri, Türkiye Birlik Partisi (TBP) idi. Bu parti özellikle Alevi vatandaşlar tarafından desteklendi. Türkiye’de Aleviler geleneksel olarak, laikliğe bağlılığını, Sünni ayrımcılığına karşı en sağlam güvence gibi gördükleri Cumhuriyet Halk Partisi’ni destekliyorlardı.³⁹ TBP, 1969, 1973 ve 1977 seçimlerinde sırasıyla yüzde 2,8, yüzde 1,1 ve yüzde 0,4 oranında oy alabildi.

1970’lerde dini eğilimli başlıca parti Milli Selamet Partisi (MSP) idi. 1973 ve 1977 seçimlerinde, oyların sırasıyla yüzde 11,9’unu ve yüzde 8,6’sını aldı. Dankwart A. Rustow, MSP’nin “kesinlikle Sünni eğilimli olduğunu ve Şii ayetullahların rejim tipine muhakkak karşı çıkacağını, Şii din adamlarının Şah rejimine karşı en iyi örgütlenmiş muhalefeti yapmalarına yardım eden özenle kurulmuş hiyerarşik yapının, Sünniler arasında bulunmadığını” kaydetmiştir.⁴⁰ 1970’lerde, MSP’nin Kemalizm’in seküler boyutlarını ihlâl eden faaliyetleri⁴¹ nedeniyle, ordunun üst komuta kademesi, 27 Aralık 1979 tarihinde Cumhurbaşkanı’na gönderdiği bir muhtıra ile dolaylı fakat sert bir şekilde partiyi eleştirdi. 12 Eylül 1980 askeri müdahalesi, diğer nedenlerin yanı sıra, MSP’nin gitgide artan sekülerizm/laiklik karşıtı tutumuna bir tepki idi.

Türkiye’de dinini siyasete işlevsel bir alternatif olması olasılığı çok düşüktür; bu durum, siyasi nitelikli bir hareketin bazı dini motifleri benimsemesi ile aynı şey değildir.⁴² Eğer, Rustow gibi,⁴³ siyasi modernleşmenin önkoşulları, (1) yetki olgusu (yönetenlerin yönetilenlerde yetki almış olması), (2) kimlik (yönetilenlerde belirgin bir kimlik duygusu), (3) eşitlik (demokrasi, özgürlük ve toplumculuk) olarak tanımlanırsa, Türkiye’nin diğer Müslüman ülkelere göre, çağdaş bir siyasi sisteme sahip tartışılmaz. Türkiye’de siyaset kendi kendini devam ettirme yeteneğine sahiptir; siyaset, kendi başına bir anlam taşımakta ve dini meşruiyete ihtiyaç duymaksızın işlevini yerine getirebilmektedir. Son

39. Dankwart A. Rustow, “Turkey’s Travails”, *Foreign Affairs* 58 (1979), s. 98-99.

40. A.g.e., s. 99. Belki Türkiye’de Sünniler arasında hiyerarşi olmamasının daha temel bir nedeni, devletin önce dini ulemayı bir tür bürokrasiye (ulemâ-yı resmîye) dönüştürmesi, daha sonra Cumhuriyet döneminde ortadan kaldırmasıdır.

41. Bkz. Metin Heper, “Recent Instability in Turkish Politics: End of a Monocentrist Polity”, *International Journal of Turkish Studies* 1 (1979-80), s. 102-113. Ayrıca, bkz. Jacob Landau, “The National Salvation Party in Turkey”, *Asian and African Studies* 11 (1976), s. 1-57.

42. Bu ayırım için yararlanılan kaynak: David Martin, *A General Theory of Secularization*, Harper and Row, New York, 1978, s. 31.

43. Dankwart A. Rustow, *A World of Nations: Problems of Political Modernization*, Brookings Institutions, Washington D.C., 1967.

30 yılda Türkiye, baskıcı, bürokratik tek parti sisteminin yerine çevre güçlerinin egemen olduğu çok partili sistemi başarıyla tesis etmiş ve kültürel bölünmelerden ziyade işlevsel bölünmelere dayalı bir parti sistemi yaratmıştır.⁴⁴ Eğer herhangi bir gelişmekte olan bir ülkede etkili fakat demokratik bir siyasi gelişme ortaya çıkabilecekse, bunun Türkiye'de mümkün olacağı belirtilmiştir.⁴⁵ Türkiye'de 1980 askeri müdahalesinin de gerekçesi, kalıcı demokrasi için gerekli koşulları yeniden hazırlamaktır.

Eğer İran'da dinsel coşkunun, Şah'a karşı muhalefet hareketinin önemli bir boyutu olduğu anımsanırsa Türkiye'deki durum daha iyi değerlendirilebilir. İran'da, demokratik orta sınıfın, aydın kesimin, tüccarların ve azınlıkların gözünde rejimin yapısal bir meşruiyeti yoktu.⁴⁶ Türkiye çok partili sisteme hayli erken bir tarihte geçti. İran Şahı ise kapsamlı ekonomik ve toplumsal değişimi teşvik ederken temel siyasi değişimi engelledi. Aralarında Mısır, Cezayir ve Tunus gibi görece daha seküler ülkeler de olmak üzere, hemen hemen bütün Arap devletlerinde meşrulaştırıcı bir ilke olarak İslamiyet'in gücü hâlâ açıkça görülmektedir.⁴⁷

Kültür devriminin etkisi

Din ile ilgili reformların Türkiye'de başarılı olmuş olduğu hakkında antropologlar arasında görüş birliği vardır.⁴⁸ Robert F. Spencer'in belirttiği gibi, söz konusu değişimin iki boyutu

44. Ergun Özbudun, *Social Change and Political Participation in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, A.B.D., 1976.

45. Frederick W. Frey, "Patterns of Elite Politics in Turkey", *Political Elites in the Middle East*'in içinde, George Lenczowski, der., American Research Enterprise for Public Policy Research, Washington D.C., 1975. Ayrıca bkz., Joseph S. Szlyiowicz, "Elites and Modernization in Turkey", *Political Elites and Political Development in Turkey*'nin içinde, Frank Tachau, der., John Wiley, New York, 1975; Ersin Kalaycıoğlu, "Why Legislatures Persist in Developing Countries: The Case of Turkey", *Legislative Studies Quarterly* 5 (1980), s. 123-140. Türkiye'de demokrasi diğer Ortadoğu ülkelerinden daha sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Bu, elbette Türkiye'nin demokrasi ile ilgili sorunları olmadığı demek değildir. Devam eden bu sorunlardan bazıları için, bkz. Heper "Recent Instability in Turkish Politics: End of a Monocentrist Polity?"

46. L. P. Ewell-Sutton, "The Iranian Revolution", *International Journal* (Canada) 34 (1979), s. 405-406.

47. Hudson, *Arab Politics: The Search for Legitimacy*, s. 50. Ayrıca bkz., R. Stephen Humphreys, "Islam and Political Values in Saudi Arabia, Egypt and Syria", *The Middle East Journal* 33 (1979), s. 1-19.

48. Bkz., diğerlerinin yanı sıra, Robert N. Bellah, "Religious Aspects of Modernization in Turkey and Japan", *American Journal of Sociology* 64 (1958), s. 1-15.

bulunmaktaydı.⁴⁹ Birincisi, Türkiye'de vatansever kimlik bilinci- ni artırmak için sürekli ve tutarlı bir toplumsallaştırma progra- muna başvurulmuştur. Bu toplumsallaştırma, kitle iletişim ara- çları, okullar, halkevleri (1932-1954), bayrak töreni, İstiklal Marşı, geçit törenleri ve ulusal bayramlar yoluyla sağlanmıştır. Türkiye örneğinde, kimlik için din boyutuna ihtiyaç yoktu. İzmir'de bir dokuma fabrikasındaki daha 1960'larda işçilere "kendinizi na- sıl görüyorsunuz..." diye sorulduğu zaman, yüzde 50,3'ü "Türk", yüzde 37,5'i "Müslüman" yanıtını vermişti.⁵⁰ Ülke çapında yapı- lan bir araştırmada da Türk olmanın özelliği olarak milliyetçiliğin Müslümanlıktan daha güçlü olduğu görüldü.⁵¹ Din, önceden bir kimsenin kimliğinin başlıca unsuru idiyse de daha sonra bu ko- nuda önemini yitirdiği görülmektedir.

İkincisi, uzun yıllar boyunca din gittikçe ikinci planda kal- maya başlamıştır. Halk, piyasa ekonomisinden etkilenmeden önce bile birçok yenilikten derinden etkilenmiştir. Bunlardan bazıları, İslamiyet'in yapısındaki değişim, dini devletten ayıran devrimci önlemler, Batılı giyim tarzının benimsenmesi, soyadı alma, Batı'nın bilim anlayışının geçerli olduğu bir eğitim siste- mi, Arapça kökenli değil Latin kökenli harflerle okuyup yazma, erkeklerin çağdaş bir orduda görev yapması, haftanın günleri- nin ve takvim yılının değiştirilmesi ve kadınların oy kullanma hakkıdır.

1951 yılında, Gotthard Jaschke, Atatürk devrimlerinin toplum- da kalıcı olarak yerleştiği sonucuna vardı.⁵² Jaschke'nin izlenim- ci (*impressionistic*) gözlemi, izleyen yıllarda yapılan görgül (am- pirik) araştırma sonuçları ile desteklendi. 1964 yılında, köylüler artık komşu kasabayı, hatta büyük bir kenti (İstanbul) "kâfirle- rin murdar ettiği insan yığını" gibi görmüyorlardı.⁵³ 1960'ların ba- şında, seküler eğitimin değeri köylüler arasında yavaş yavaş an-

49. Robert F. Spencer, "Aspects of Turkish Kinship and Social Structure", *Anthropological Quarterly* 33 (1960), s. 1-11.

50. Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 132. [Daha sonraki on yıllarda, ülke çapında yapılan ben- zer güvenilir araştırmalarda "Türk" cevabı hayli arttı; "Müslüman" cevabı hayli azaldı. Çeviren'in notu].

51. Frederick W. Frey, "Socialization to National Identification among Turkish Peasants", *Journal of Politics* 30 (1967), s. 934-965. Ayrıca bkz., Spencer, "Aspects of Turkish Kinship and Social Structure", s. 42.

52. Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1972, s. 111. *Der Islam in der neuen Türkei: eine rechthsgeschichtliche* den çevrilmiştir, 1951.

53. Peter Suzuki, "Encounters with Istanbul: Urban Peasants and Village Peasants", *International Journal of Comparative Sociology* 5 (1964), s. 213.

laşılmaya başlıyordu.⁵⁴ 1968 ve 1969 yıllarında, iki köyde köylülerin yalnızca yüzde üçü, bir kimsenin dindar olduğu için güçlü olduğunu düşünüyordu.⁵⁵ 1969 yılında, Ankara'da, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nde göçmen erkek işçiler arasında yapılan bir araştırmanın bulgularından bir tanesi, sık camiye gitme ile dinin devletten ayrılmaması gerektiği inancı arasında pek fazla ilişki olmadığı idi.⁵⁶ 1970'lerin başında, kırsal bölgelerde yaşayan Türkler mahkemelere gidiyorlardı; vatandaşların mahkemeleri kullanması, eskiden dini hukukun (*Şeriat'ın*) yetki alanı içine giren ihtilaflarda da görülüyordu.⁵⁷ Ağustos 1969 ile Temmuz 1970 arasında bir köyde yapılan bir araştırmada, eğitim ile batıl inançlar ve ibadet arasında olumsuz bir ilişki olduğu bulundu, aynı şekilde kitle iletişim araçlarını izlemek ile dini katılık arasındaki ilişki de olumsuz çıktı.⁵⁸

Bu bulgular, Raphael Israeli'nin kısa bir süre önce Mısır halkı arasındaki gözlemlerinden elde ettiği "çağdaş uygarlığın çöktüğü ve hiçbir şeyin İslamiyet'in yerini alamayacağına ısrar etme" bulgusuna taban tabana zıttır.⁵⁹ Ayrıca, Israeli'nin son zamanlarda Mısır'da yapılan araştırmalardan elde ettiği bulgulara göre, dini inançlar, orta ve üst orta sınıflar, kentsel ve kırsal nüfus ve üniversite mezunları da dahil olmak üzere, Mısır toplumunun bütün kesimlerinde kök salmıştır.⁶⁰ Türkiye'de ise aksi bir gelişme olmuş, eğitilmiş seçkinler arasında, din büyük ölçüde etkisini kaybetmiştir. Hem kitleler hem de eğitimliler arasında, yavaş yavaş "her şeyi kutsallıktan arındırma anlamında normatif sekülerleşme" meydana gelmiş, fakat eğitimliler arasında ayrıca "kutsal düzenin varlığının inkâr edilmesi"ne de rastlanmıştır. Bütün bir kuşak, dinin zararlı, akla aykırı, kör bir inanç ve anlamsız bir gele-

54. Richard B. Scott, "The Turkish Religious Attitudes toward Religious Education", *The Muslim World* 55 (1965), s. 227.

55. Ayşe Kudat, "Derivative Analysis of Reputational Power Structure", Massachusetts Institute of Technology, Center for International Studies, 1972.

56. Ned Levine, "Value Orientations among Migrants in Ankara, Turkey: Case Study", *Journal of Asian and African Studies* 8 (1973), s. 58. Daha sonra, George S. Harris de Türkiye'de ibadetin sisteme tehdit oluşturmadığı sonucuna vardı: "Islam and State in Modern Turkey", *Middle East Review* 12 (1979), s. 26.

57. June Start ve Jonathan Pool, "The Impact of a Legal Revolution in Rural Turkey", *Law and Society Review* 12 (1974), s. 552.

58. Deniz Kandiyoti, "Some Social Psychological Dimensions of Social Change in a Turkish Village", *British Journal of Sociology* 25 (1974), S. 56.

59. "The New Wave of Islam", s. 385.

60. A. g. y., s. 385, 388.

nek olduğunu düşünecek şekilde yetiştirilmiştir.⁶¹

Bu durum, muhtemelen 1940'ların ortalarına kadar uzanan tek partili dönemde eğitilen kuşak için daha da böyledir. 1945-1960 döneminde üst kademedeki kamu görevlileri arasında hiç kimse şu görüşe katılmadı: "Türk siyasi hayatında gerginliği azaltmak ve darboğazları gidermek için, belki siyasi tartışmalarda Atatürkçülüğün laiklik, milliyetçilik ve devletçilik gibi bazı ilkelelerinden ödün vermek akıllıca olacaktır."⁶² 1957'de, Howard Reed, dini yükümlülöklere ilginin yeniden artmasının, Şeriat'a olası bir dönüşe yol açıp açmayacağı sorulduğunda, kentlerde yaşayan eğitimli Türklerin büyük çoğunluğunun gülerek, böyle "gerileme" anlamına gelecek bir davranış içinde olamayacakları yanıtını verdiklerini kaydetti. Onlar, eski "batıl", hurafelerden ve çağı geçmiş hükümlerden arındırılmış, liberal, "Protestan" türü bir İslamiyet'in peşinde koşuyorlardı. Reed, birlikte yaşadığı köylülerin de aynı şekilde düşündüklerini ekledi.⁶³

"Kutsallıktan arındırma olarak normatif sekülerleşmenin" uzun bir süre hem sade vatandaşlar hem de eğitimliler arasında meydana geldiği ileri sürülebilir. Bu sürecin başlangıçtaki itici gücü Atatürk'ün kültürel devrimi idi. Sanayileşme, kentleşme ve 1950'lerden itibaren giderek artan kitle iletişim araçları, bu değişime ivme kazandırmış olmalıdır. Muhtemelen İslamiyet'i daima siyasi gündemde tutan, dini milliyetçilik, Pan Arabizm'in Türkiye modeli ve benzeri etmenlerin olmaması, değişimi daha da hızlandırmıştır.

Din konusunda, eğitimli seçkinler sade vatandaşlara göre daha kararsız gibi görünmektedirler. Bunun başlıca nedeni, sade vatandaşlardan ziyade eğitimli seçkinlerin, İslamiyet'in değişime açık olmaması görüşünün etkisi altında kalmış olmaları olsa gerektir. Bu konuda izlenimci bir not düşmek gerekirse şu söylenebilir, Türkiye'de eğitimli seçkinlerin çoğu, uzun süre "Allah'a inan, O'na ve O'nun savunucularına açıkça belirli bir saygı gösteren, fakat O'nun adı ile ilişkili faaliyetleri sıkıcı ya da anlaşılmaz bulan Batı'daki çoğunluğa" benzemiştir. "Ölüm ile ilgili bazı belirsiz umutlar beslenmiş, siyasi ideoloji, eğitim, ekonomi ve sosyal refah gibi yaşamın her alanı dini kavramsallaştırmalardan uzak tutulmuş ve

61. Yalman, "Islamic Reform and Mystic Tradition in Eastern Turkey", s. 47.

62. Bkz. Metin Heper, "Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a 'Historical Bureaucratic Empire' Tradition", *International Journal of Middle East Studies* 7 (1976), s. 517.

63. Howard A. Reed, "The Religious Life of Modern Turkish Muslims", *Islam and the West* içinde, Frye, der., s. 116.

bu alanları dinin etkilemesine izin verilmemiştir.”⁶⁴ Bu konuda son olarak, Türkiye’de eğitilmiş seçkinlerin yalnızca “kutsallıktan arındırma olarak normatif sekülerleşme” değil, aynı zamanda “ayrıştırma olarak normatif sekülerleşme” sürecinden geçtikleri, böylece yaşamın bazı metafizik yönlerinin sorunlu görüldüğü; bunların tümüyle içselleştirilmiş, dinî olmayan bir dünya görüşü ile uzlaştırılmasında güçlüklerle karşılaşıldığı ve bu konuların bu seçkinlere yabancı, gizemli ve belki de anlamsız kaldıkları öne sürülebilir.

1970’lerin sonunda Türkiye’de İslamiyet’in görünürlüğü

Türkiye’de değişik boyutlarında sekülerleşme sürecinin Osmanlı döneminde başladığı ve Cumhuriyet döneminde daha fazla hız kazandığı doğru ise, bu ülkede İslamiyetin bugünkü görünürlüğü nasıl açıklanabilir? Bu olgunun temelinde en az iki neden olduğu ileri sürülebilir. Birincisi, kentsel göçmenlerle, belki daha genel olarak “geçici göçmenlerle” ilgilidir. İyi bilindiği gibi, sanayileşme beraberinde rol farklılaşmasını getirir. Bu olgu ile karşı karşıya kalan birey, çaresizlik içinde yeniden bütünleşmeye çabalayabilir. Amerika’da din ayakta kalabilmiştir, çünkü din, hem göçmenlerin yaşam sorunları karşısında psikolojik olarak güçlü kalmalarını sağlama hem de Amerikan yaşamını özümsemelerini kolaylaştırma işlevlerini başarı ile yerine getirmiştir.⁶⁵ Bu çalışmada ele alınan sorunsal bakımından Oscar Lewis’in çalışması yol göstericidir, Lewis göçten sonra kentsel göçmenler arasında dindarlığın arttığını ve bir süre devam ettiğini görmüştür.⁶⁶

Benzer bir sürece Türkiye’de de rastlanmış mıdır? Türkiye’de İslamiyet’in yeni görünürlüğünün bir nedeninin, benzer şekilde dinin Durkheimci biçiminin ortaya çıkışı olduğu düşünülebilir mi? Bu modelde din, toplumsal ilişkileri simgeleyen söylemler ve davranışlar bütünü olarak tanımlanır. Kolektivitenin üstün gücü, birleştirici kuvveti ve ahlâki yol göstericiliği sonucu, grup-ritüel boyutu önem kazanır.⁶⁷

64. David Martin, *Dilemmas of Contemporary Religion*, Blackwell, Oxford, 1978, s. 13.

65. Alasdair Mac Intyre, *Secularization and Moral Change*, Oxford University Press, New York, 1967.

66. Oscar Lewis, “Some Perspectives on Urbanization with Special Reference to Mexico City”, *Urban Anthropology: Cross-Cultural Studies of Urbanization*’ın içinde, Adrian Southall, der., Oxford University Press, New York, 1973, s. 131.

67. Dinin burada kullanılan farklı kavramlaştırılmaları için, bkz. Ernest Kraut, “Religion and Secularization: A Matter of Definitions”, *Social Compass* 17 (1971/2), s. 203-212.

İslamiyet'te akraba grupları, daima dinin temel toplumsal birimleri olmuştur. Osmanlı-Türk toplumsal yapısı da bu duruma istisna oluşturmamıştır. "Alt kültür" düzeyinde, geleneksel olarak söz konusu yapı, küçük akraba gruplarından oluşmuştur. Bireyler için, aile en önemli bütünleştirici araç olmuştur.⁶⁸

Bununla birlikte, Paul Stirling'in gösterdiği gibi, son onyıllarda, sözgelimi bir köyde, babanın otoritesinin azalması nedeniyle aile bu bütünleştirici işlevini yerine getirememeye başlamıştır. Gençler artık daha az saygılı ve daha az itaatkârdır, çünkü şimdi yeni iş olanaklarından yararlanabilecek olanlar gençlerdir. Bir başka gelişme de kültürel uzlaşmanın azalmasıdır. Kültürel uzlaşmanın azalması, toplumsal denetimin zayıflamasına yol açar.⁶⁹

Eğer artık Türkiye'de din, grup dayanışması unsuru olarak önemli bir rol oynamıyorsa, Türkiye'de İslamiyet'in yeni görünüşünün bir yönü belki bu sürecin tersine dönmesidir. Stirling'in kaydettiği gibi, Türkiye'de köylerde resmi dinin hızla gelişmesine karşın "halk 'alternatif dogmalar' hakkında çok daha fazla şey biliyor; özellikle tarım, tıp ve mekanik teknolojiye ilişkin olarak yeni neden-sonuç çözümlemeleri yapıyor."⁷⁰ Richard B Scott'ın, Türkiye'de en az gelişmiş illerde Kuran kurslarının sayısının en az, oysa en gelişmiş illerde bu sayının en fazla olduğu bulgusu da⁷¹ bu düşüncüyü desteklemektedir. Dolayısıyla ortaya çıkan yeni olgu, seküler bir dinin önem kazanmasıdır, doğaüstü olana inancın, metafizik eğilimin yoğunlaşması değil. Ned Levine'in yukarıda sözü edilen çalışması,⁷² bazı kentsel göçmenlerin de çareyi seküler dinde bulduklarını gösterir. Levine, göçmen erkek

68. Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 103; Spencer, "Aspects of Turkish Kinship and Social Structure", birçok yerde.

69. Paul Stirling, "Cause, Knowledge and Change: Turkish Village Revisited", *Aspect of Modern Turkey*'in içinde, William Hale, der., Bowker, Londra, 1976, s. 85-86.

70. A.g.e., s. 88.

71. Richard B Scott, "Qu'ran Courses in Turkey", *The Muslim World* 61 (1971), s. 239-155. Nermin Abadan-Unat ve Ahmet N. Yücekök de Kuran kurslarının ve dini örgütlerin Türkiye'nin daha gelişmiş bölgelerinde toplandığını bulmuşlardır. Ancak onların vardığı sonuçlar farklıdır. Türkiye'nin daha gelişmiş bölgelerinde, "İslam dininin, küçük burjuvazinin kapitalist gelişmeye ve büyümeye karşı yöneltilen 'status quo ante' (önceki) ideolojisi olduğunu" öne sürerler. "Türkiye'nin az gelişmiş bölgelerinde, İslam dininin, az gelişmişlikten çıkar sağlayan sınıfların elinde 'muhafazakâr' bir ideoloji" olduğunu da eklerler. Bkz. Nermin Abadan-Unat ve Ahmet N. Yücekök, "Religious Pluralism in Turkey", *Turkey Yearbook of International Relations*, 10 (1969-70), s. 24-49. Sözüünü etiketleri veriler, daha ayrıntılı olarak şu kaynakta yer almıştır: Ahmet N. Yücekök, *Türkiye'de Dinin Sosyoekonomik Tabanı (1946-1968)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1971, s. 175 ve devamı.

72. Bkz. yukarıda 55. not.

işçiler arasında üç grup değerler kümesinin etkili olduğunu bulmuştur. Birinci gruba “kırsal kimlik” adını verir: Birey kent halkını reddeder, köylülerle ve köyle özdeşleşir, dindar olabilir ya da olmayabilir. İkinci grup, “kentsel çağdaş kimliği” yansıtır: bireyin iyi bir ekonomik potansiyeli vardır, gerçekçi olmayan umutların peşinde koşmaz, kenti gereğinden fazla benimsemez ve dindar değildir. Üçüncü grup –“kentsel kimlik” bizim amacımız açısından önemlidir. Bu grup, çelişen değerlerin bir bileşimini sergiler: birey kent halkı ile fazlasıyla özdeşleşir, tüketim mallarına sahip olmaya heves eder ve aynı zamanda çok dindardır. Başka bir çalışmada da, zaman geçtikçe kentsel göçmenler arasında dindarlığın arttığı, kent ortamında daha uzun yıllar yaşandıkça azalmaya başladığı bulunmuştur.⁷³ Bu bulgular, “geçici göçmenlerle” ilgili İslamiyet’in yeni görünürlüğünün, her bir dalgada (değişik dönemlerde göçmen gruplarında) gelip geçici bir olgudan başka bir şey olmadığını göstermektedir.

Türkiye’de köylerde ve kentsel göçmenler arasındaki bu gelişmeler, son zamanlarda Mısır’da meydana gelen gelişmelere ancak kısmen benzemektedir. Benzer değişimler, Mısır’da akrabalık yapısını zayıflatmış ve erkekleri, köktendinci eğilimleri iyi bilinen geleneksel din kardeşliğine dönerek dayanışma aramaya itmiştir.⁷⁴ Türkiye’deki durum ise, dinin eski biçiminin değil, din temelli bazı kurumların yeniden canlılık kazanmasıdır. Aslında bütün Türkiye’de örgütlenmiş olan din temelli yerel kuruluşların dini olduğu kadar topluluksal (communal) işlevleri de vardır.⁷⁵

Türkiye’de İslamiyet’in yeni görünürlüğünün ikinci boyutuna, eğitimliler düzeyinde rastlanmaktadır. Burada da büyük ölçüde izlenimci verilerden yararlanılarak bir değerlendirme yapmak zorunluluğu vardır. 1950’lerde, Wilfred Cantwell Smith şu gözlemi yapmıştır: Eğer evrende kişi vicdanının bazı davranış örüntülerini hatta toplum yasalarını değerlendirebilmek için başvurabileceği aşkın bir adalet normu yok ise, toplumlar ve insanlar çok güvensiz bir ortamda yaşamlarını sürdürüyorlar demektir. Smith,

73. Kemal Kartal, *Kentleşme ve İnsan, Kentleşme Sürecinde İnsan Tutum ve Davranışlarında Meydana Gelen Değişmeler. Çankırı Köylerinden Ankara’ya Göç Edenler Üzerinde Bir Araştırma*, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara, 1978, s. 111.

74. Morroe Berger, *Islam in Egypt Today: Social and Political Aspects of Popular Religion*, Cambridge University Press, Cambridge, 1970, s. 75-79. Mısır’da Müslüman Kardeşler Cemaaati’nin köktendinci yaklaşımı hakkında, bkz. Israel Altman, “Islamic Movement in Egypt”, *The Jerusalem Quarterly* 10 (1979), s. 87-105.

75. Walter F. Weiker, *The Modernization of Turkey: The First Half Century of the Republic*, Holmes and Meier, New York, 1980, s. 105 ve devamı.

Türkiye'nin bu hususta İslamiyet'in ilahi yasalarının yerine geçecek bir seçenek oluşturup oluşturamayacağını henüz belli olmadığı eklemiştir.⁷⁶

Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve devrimcilik ilkelerinden oluşmuş resmi bir ideoloji olan Kemalizm, bu konuda bir seçenek olamazdı. Kemalizm, kişisel gelişim düzeyinde bir rol oynamadı.⁷⁷ Sonuçta olan, "Türkiye'de kültürün gerçekten zayıflaması idi; bu durum, aydınlar arasında, derinliği olmayan, duygusal fakat sevecenlikten yoksun ilişkilere yol açtı"; 1960'larda ve 1970"lerde, "Türkiye'de çok sayıda kişi arasında dini inançların yoğunluğunun sürmesi", bu kültür örüntüsü ile açıklanabilir.⁷⁸ Daha önce, E I. J. Rosenthal, din eğitimi almadan büyüyen ya da en azından bir kısmı dini inançları olmayan evlerde yetişen öğrenci kuşağının, inanacak bir şeyin arayışı içinde olduğunu ileri sürmüştü.⁷⁹ Kağıtçıbaşı'nın, İzmir'de lise öğrencileri arasında anomi [amaçsızlık: önceden var olan değer ve amaçların yitirilmesine bağlı yabancılaşma duygusu] ve metafizik boyutu ile kavramsallaştırılan dinselilik arasında pozitif bir ilişki olduğu bulgusu, Rosenthal'ın gözlemlerini desteklemektedir.⁸⁰ Kemalizmin, dinin metafizik işlevini yerine getiremediği, yani halkın bir kısmının, yaşamın temel sorunlarına bir anlam yüklemesine yardım edecek bir inanç ve ibadet sistemi sağlamadığı sonucuna varmak mümkündür.⁸¹ Bu durumun sonucu olarak, söz konusu toplum kesimlerinin yaşamlarının dini olmayan boyutu gittikçe daha az doyurucu olmuş ve bu eksikliği, Kemalizm'de bulunamayan, ondan çıkarsanamayan etik ilkelerle tamamlama ihtiyacı hissedilmiş olabilir.

Bununla birlikte, özellikle son yıllarda eğitimliler arasında dinin öneminin neden arttığı sorusu hâlâ ortadadır. 1950'den sonra -Türkiye'de genellikle "bir ev, bir araba felsefesi" olarak söz edilen, hümanist duygulardan ve bir işi iyi yapmanın verdiği hazdan (*professionalism*) yoksun materyalizmi benimsemiş bürokrat olmayan seçkinlerden bazılarının, son zamanlarda hayatlarında bir

76. Smith, *Islam in Madem History*, s. 200.

77. Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 120.

78. Mardin, "Religion in Modern Turkey", s. 279.

79. Rosenthal, *Islam in the Modern National State*, s. 314.

80. Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Sosyal Değişmenin Psikolojik Boyutları: İzmir Lise Öğrencileri Üzerinde Bir İnceleme*, Türk Sosyal Bilimler Derneği, Ankara. 1972, s. 92-93

81. Bu konuda esinlenen kaynak: J. M Singer, "Pluralism, Religion, and Secularism", *Journal for the Scientific Study of Religion* 6 (1967), s. 18.

şeylerin eksik olduğunun farkına varmış olabilirler.

Son zamanlarda aynı duygulara kapılmaları mümkün diğer bir zümre, geleneksel eğitim görmüş bürokratik seçkinler olabilir. Yakın zamana kadar bu zümre, Mardin'in sözünü ettiği "kültür fakiri" olmayı pek fazla hissetmemiş olabilir. Çünkü bu zümrenin, toplum ve siyaset ile ilgili bilişsel haritası uzun zamandan beri yalnızca merkez-çevre ayrışmasından meydana gelmişti ve bu kavramlaştırmada kendileri "merkez"i oluşturunuyordu. Başka ülkelerde genellikle yükselmekte olan burjuvazinin topluma empoze ettiği kapsamlı bir dünya görüşü ya da felsefesi Türkiye'de olmadığı için,⁸² adı geçen bürokratik seçkinler Kemalizm ile yetinmek durumunda idiler. Ancak Kemalizm'in, süregiden uzmanlaşma ve farklılaşma sürecine uygun kültür değişimini gerçekleştirememesi de⁸³ onları rahatsız etmemiş olmalıydı, çünkü uzun süre bu süreçler onları tehdit etmedi.⁸⁴ Bu zümre, Türkiye'nin siyasal hayatında giderek statü kaybettiğini ancak 1970'lerde farkına vardı.⁸⁵ Dolayısıyla, bu gibi durumlarda her zaman olduğu gibi, kaçınılmaz soru gündeme geldi: "Neden haklı zarar görür, neden haksız başarılı olur?" Bu duruma, kapitalizm tarafından bir ideoloji olarak devre dışı bırakılmamasına rağmen, Kemalizm'in bu yeni arayışlar karşısında yetersiz kalması sonucu ulaşıldı. Frey gelişmeyi şöyle özetledi: "Kemalist paradigma tükendi; bu, tam anlaşılamadı ve tükenen paradigmanın yerine yeni bir paradigma koyulamadı."⁸⁶

G. Y. Glock ve P. Spark, bu gibi durumların iki tür sonucu olabileceğini ifade etmişlerdir: "Ekonomik, toplumsal ve organizmik (örgensel) yoksunluk olduğunda ... yoksunluğun niteliğinin doğru algılanmadığı ya da yoksunluğu yaşayanların doğrudan doğruya nedenlerini ortadan kaldıracabilecek konumda olmadığı ortamlarda dine dönüş olasılığı yüksektir. Aksi durumda, yani yoksunluğu yaşayanların yoksunluğun niteliğini doğru değerlendirdikleri

82. Mardin, *Din ve İdeoloji*, s. 279.

83. Bu konu ile ilgili olarak şu kaynaktan ilham alınmıştır: Clifford Geertz, "Ideology as a Cultural System", *Ideology and Discontent*'in içinde, David Apter, der., The Free Press, New York, 1964, s. 64.

84. Metin Heper, "The Recalcitrance of the Public Bureaucracy to 'Bourgeois Politics' in Turkey: A Multi-Factor Political Stratification Analysis", *Middle East Journal* 30 (1976), s. 885-500.

85. Metin Heper, "Negative Bureaucratic Policies in a Modernizing Context: The Turkish Case", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies* 1 (1977), s. 65-84.

86. Frey, "Patterns of Elite Politics in Turkey", s. 70.

ve bununla doğrudan baş etmek için yeterli güce sahip oldukları ya da sahip olduklarını hissettikleri ya da bu gücü kazanabileceklerini hissettikleri durumlarda çözüm arayışı büyük bir olasılıkla seküler olacaktır".⁸⁷

Türkiye'de, geleneksel, bürokratik, eğitilmiş seçkinlerin çoğunluğunun seküler çözümü tercih ettikleri söylenebilir; büyük ölçüde solcular, daha az ölçüde sağcılar, değişime kapalı ideolojilere yöneldiler. Türkiye'de genellikle İslamiyet'in dönüşü olarak kabul edilen son kriz durumu⁸⁸ aslında bu kutuplaşmanın yan sonucudur. Türkiye'de demokrasi ve kuşkusuz aralarında öğrencilerin de bulunduğu, "aydın" kesimin özgüveni, İslami kitle hareketinin ortaya çıkmasını önledi/ Bu grup içinde daha az özgüveni olanlar, İslamiyet'in mevcut görünürlüğüne neden oldu. Ancak bu son grubun, İran'daki benzerleri gibi, sokak hareketleri başlatacakları hayal edilemez. Türkiye'de, eğitilmiş bürokratik seçkinlerin de kemalist eğilimlerinden kolay kolay vazgeçecekleri düşünülemez.

Sonuç gözlemler

Türkiye'de "Kültürel Devrim" genel olarak sanılandan daha başarılı olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hız kazanan ekonomik değişimin de bu konuda katkısı olmuştur.

Siyasi demokrasinin başarıyla kurumsallaştırılması, dini protesto hareketlerine alternatifler davranış örüntüleri sağladı. Sekülerleşme, çeşitli boyutlarıyla özünde birikerek artan (kümülatif) bir süreç olarak ortaya çıktı. Bu nedenle, R. Hrair Dekmejian'ın Ortadoğu'daki genel durum ile ilgili olarak sözünü ettiği "seküler eğilimler ile İslami eğilimler arasında gelgit" olgusuna⁸⁹ Türkiye'de rastlanmadı.

Türkiye'de dini dönüşümün en önemli boyutları psikolojik ve kültürel olarak ortaya çıktı. Kişilerin içine düştüğü psikolojik boşluk ve mevcut düşünce kalıplarının geçerliliklerini kaybetmeleri ilgili gelişmelerde önemli rol oynadı. Türkiye'de dinin dönüşü, dindarlığın güçlenmesi olarak değil, dinin az veya çok doğrudan etkin olduğunun sanıldığı ortamların, durumların kapsamının

87. G.Y. Glock and P. Stark, *Religion and Society in Tension*, Rand McNally, Chicago, 1965, s. 249.

88. R. Hrair Dekmejian, "The Anatomy of Islamic Revival: Legitimacy Crisis, Ethnic Conflict and the Search for Islamic Alternatives", *Middle East Journal*, 34 (1980), s. 4.

89. A.g.e., s. 2-3.

genişlemesi olarak ortaya çıktı.⁹⁰ Söz konusu din, Durkheim'cı ve metafiziksel işlevlere sahip oldu. Din doğaüstü güçlere inanışın artması olarak gündeme gelmedi.

Türkiye, İslam dünyasında kendine özgü bir yere sahiptir. Türkiye ile hem İran hem de Mısır arasında önemli farklılıklar vardır. Diğer Müslüman ülkelerle arasındaki farklılıklar ise daha büyük olsa gerektir.

90. Bu ayırım için yararlanılan kaynak: Geertz, *Islam Observed*, s. 111-112.

Devlet, din ve çoğulculuk¹ *

Giriş

Demokrasinin önemli bir boyutu olarak çoğulculuğun gelişmesi, devlet ile din arasındaki ilişkinin niteliği ile yakından ilgilidir. Bu açıdan Hristiyanlık ve Müslümanlık alemi, birbiriyle çelişen iki modeldir. Fakat, bu konuda Osmanlıların ve Cumhuriyet'in bazı özellikleri diğer Müslüman ülkelerden farklıdır ve bunun Türkiye'de çoğulculuğun kaderine önemli etkisi olmuştur. Bu makalede bu konu ele alınacaktır.

Çoğulculuk, ya da siyasi-kurumsal karşılığı olan poliyaş, çoklu yönetim demektir. Burada, "çok" sözcüğü ile bireylerden ziyade gruplar kastedilmektedir. Bu açıdan poliyaş, tüm vatandaşların yönetimi olan demokrasiden ve azınlığın yönetimi olan oligarşiden değişik bir yönetim biçimidir.² Ayrıca, yalnızca devletçi tekçiliğin (monizm) değil aynı zamanda klasik liberalizmin temel özelliği olan atomize bireycilikten de farklıdır.³ Poliyaşide, siyasi mücadele çeşitli "iktidar grupları" arasında geçer.⁴

Polyaşide de güç gene bireye aittir, fakat bu güç çoğunluğun iradesine *karşılık* azınlığın iradesi olarak ifade edilmez. Siyasi tercihler belirli meseleler çevresinde şekillenir; geçici ya da daha kalıcı bir grup oluşturan ve bazı meselelere yeterince ilgi duyan

1. * Çevirisi yapılan orijinal makale: Metin Heper, "State, Religion and Pluralism: The Turkish Case in Comparative Perspective", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Cilt 18, No. 1 (1991), s. 38-51.

2. Patrick Dunleavy ve Brendan O'Leary, *Theories of the State: The Politics of Liberal Democracy*, Macmillan, Londra, 1987, s. 17.

3. Andrew Wincent, *Theories of the State*, Basil Blackwell, Oxford, 1987, s. 186.

4. Agnes Heller, "On Formal Democracy", *Civil Society and the State: New European Perspectives*'in içinde, John Keane, der., Verso, Londra ve New York, 1988, s. 130.

vatandaşlar/seçmenler, bu meseleleri göz önünde tutarak oy verirler.⁵ Poliyarşi, herkesçe bilinen tanınuna göre, “seçmen birimlerinin belirsiz sayıda, gönüllü, rekabetçi, hiyerarşik olmayan bir düzen içinde örgütlendiği, çıkara dayalı bir temsil sistemi”dir.⁶

Bu sistemde, karar alma sürecinde her konu kendi içinde incelenir ve tartışmaların tarafları belirli ortak noktalarda uyuşmaya çaba harcarlar. Kararlar esasa dair meseleler hakkında görüş birliği ile alınmaz. Karar vericiler, her şeyi bilen planlamacılar gibi görülmezler. Yanlış kararlar alınabilir; yanlış kararlar düzeltilmeye çalışılır. Grupların siyasal karar organlarını sürekli etkileyebilmesi için, mümkün olduğunca yerinden yönetim benimser. Böylece, çıkar grupları merkezi karar organlarına ulaşabilecekleri birden fazla erişim noktasına sahip olur.⁷

Poliyarşide, ayrıca görüş birliğinden ziyade görüşlerin çatışmasına önem verilir. Hem Rousseau’nun “genel irade” ya da Hegel’in “evrensel irade” düşüncelerinin yol açabileceği “genelleştirici, bütүнleştirici ve meşrulaştırıcı bir devlet”⁸ hem de baskıcı bir “ahlaki” toplum anlayışına kesin olarak karşı çıkılır. Siyasetin kendine özgü bir mantıklılığı (rasyonalitesi) olduğu varsayılır; siyasi dinamikler ne devlet normlarının ne de toplumsal yapıda ikin, akrabalık, din ve benzeri kurumların normlarının hegemonyası altında olur. Poliyarşi, klasiklerin ve 19. yüzyıl liberallerinin demokrasiye yükledikleri kapsayıcı ahlaki içeriği bünyesinde taşımaz.⁹

Poliyarşide, egemenlik “çoğullaştırılır.” Mutlak yetkiye sahip ve başka hiçbir gruba karşı sorumlu olmayan bir yönetici grup düşüncesini ifade eden *Legibus solutus* öğretisi reddedilir. Poliyarşi taraftarları (çoğulcular) toplumun uzun vadeli çıkarlarını temsil eden devlete karşı değildir; çoğulcuların kabul edilemez bulduğu, mutlak hakimiyete sahip devlet görüşüdür.¹⁰ Sözgelimi, Robert A. Dahl, siyasi örgütlerin, her ne kadar özerk

5. Robert Dahl, *A Preface to Democratic Theory*, University of Chicago Press, Chicago, 1956.

6. Philippe Schmitter, “Still the Century of Corporatism?” *Review of Politics*, 36 (1974), s. 95.

7. Dunleavy ve O’Leary, *Theories of the State: The Politics of Liberal Democracy*, s. 54-59.

8. Bu devlet kavramını şu kaynaktan alınmıştır: Kenneth H. F. Dyson, *The State Tradition in Western Europe. The Study of an Idea and Institution*, Martin Robertson, Oxford, 1980.

9. Martin Carnoy, *The State and Political Theory*, Princeton University Press, Princeton, 1984, s. 36.

10. Wincent, *Theories of the State*, s. 188.

olması gerekse de aynı zamanda denetlenmeleri gerektiğini savunmuştur.¹¹ Otto Kirchheimer, rejimin felsefi temelini ve kurumlarının belli değer ve ilkeleri bünyelerinde taşımaları gerektiğini kaydetmiştir.¹² Bunun gerekli olduğu sonucuna şu nedenle varılmıştır: Samuel P. Huntington'ın ifade ettiği gibi, düzgün işleyen demokrasinin toplumsal grupların görece gücünü azaltacak, ılımlılaştıracak ve yeniden yönlendirecek siyasi kurumlara ihtiyacı vardır.¹³

Çoğulculuk modelleri

Egemenliğin çoğullaştırılması ve aynı zamanda siyasi kurumların normatif ve yapısal ayırt ediciliklerine sahip olma derecesi, kuşkusuz, koşullara bağlı olarak farklı dönemlerde ve yerlerde değişiklik göstermiştir. Bazı koşullarda, yalnızca egemenlik çoğullaştırılmadı, aynı zamanda devletin de egemenliğe sahip olması düşüncesi de reddedildi. Bazı İngiliz çoğulcular (plüralistler) ve aynı zamanda sözelimi Lonca (*guild*) Sosyalistleri, egemenliğin hükümetin elinde toplanmış değil büyük ölçüde toplumsal gruplar arasında dağılıp olması gerektiğini düşündüler.¹⁴ Bu görüşün temelinde, "toplumsal çoğulculuk" (*social pluralism*)¹⁵ düşüncesi yatıyordu; siyasal sistemde kuvvetler ayrılığının, kurumsal yöntemlerden ziyade kurumsal olmayan yöntemlerle sağlanması zorunlu idi. F. W. Maitland'e göre, toplumsal çoğulculuk bir zorunluluk idi, çünkü özgürlük ancak yetkinin *toplumda* paylaşılması ile güvence altına alınabilirdi. Toplumsal grupların, yatay düzeydeki karşılıklı ilişkilerde uyum sağlama yolu ile "toplumsal eşgüdüm" aktörleri gibi görev yapması bekleniyordu.¹⁶

Buna en iyi örnek, A. de Tocqueville'in Amerika'sı idi. A. de Tocqueville bu ülkede birey ile siyasi otorite arasında yer alan ve siyasi yönetimleri etkileyebilen sayısız aracı kurumlar

11. Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy v. Control*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1982.

12. Otto Kirchheimer, "Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs", *American Political Science Review*, 59 (1965), s. 964-974.

13. Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven ve Londra, 1965.

14. Wincent, *Theories of the State*, s. 37.

15. Toplumsal çoğulculuk kavramı için şu kaynaktan yararlanılmıştır: A.H. Birch, *Representation*, Macmillan, Londra, 1971, s. 78-86.

16. Dyson, *The State Tradition in Western Europe. A Study of an Idea and Institution*, s. 193.

bulmuştu.¹⁷ Amerika'da toplumsal gruplara merkezi otorite pa-hasına önem verilmesi, kuramda ve büyük ölçüde uygulamada iki çoğulcu devlet modelinin –“rüzgârgülü” (*weathervane*) ve borsa-cı/arabulucu (*broker*) modelinin– karışımını ortaya çıkardı.¹⁸

Rüzgârgülü modelinde, devlet yalnızca toplumsal grupların baskılarının sentezini yansıtır ya da o senteze duyarlı davranır. Arthur F. Bentley¹⁹ tarafından ortaya atılan ve David Truman²⁰ tarafından geliştirilen bu model, Amerika'nın siyasi dinamiklerini bir dereceye kadar yansıttı. Resim, büyük ölçüde arabulucu mo-del ile tamamlandı. Bu ikinci modele göre kamu politikaları, hü-kümet içindeki öncelikle çıkarıcı çekişmelerin bir sonucu olduğu kadar dış çatışmaların da bir sonucu idi.

Bu iki modelin birleştirilmesi ile ortaya çıkan karma model, Amerika'nın hemen hemen bütün kurucu liderleri tarafından be-nimsenen yönetim anlayışını yansıttı. James Madison temsili, temelde yerel çıkarların temsili şeklinde olması gerektiğini belirt-ti. Madison, seçilmiş bir yöneticinin büyük ölçüde belirli çıkar-ların temsilcisi gibi davranmasının kaçınılmaz olduğunu kaydet-ti. Temsilci, ya seçmenlerinin çıkarlarının sözcüsü olacaktı ya da mevkiiini kendi kişisel çıkarlarını için kullanacaktı –bunlardan il-ki tercih edilmeliydi. Madison, seçilmiş yönetici üzerinde bir de-netim mekanizması olması nedeni ile seçimlerin sık yapılmasını önerdi. John J. Calhoun, modele birden çok çoğunluk ve azınlık grupların bulunması olgusunu ekledi; Calhoun, azınlıktaki grup-ların haklarını çoğunlukta gruplara karşı teminat almaya çalışı-yordu. Calhoun'a göre, politika yaparken her gruba karşı duyarlı olmak zorunlu idi. Bir bütün olarak topluluk duygusu, tüm grup-ların “kolektif duygusundan” meydana geliyordu.

Madison-Calhoun modelinde, bir grup, bir kurum ve/ya da bir ki-şi tarafından bilinçli ve maksatlı olarak tanımlanan ve korunan bir “ortak çıkar” kavramına yer yoktu. Amerika'da, Walter Lippmann gibi birkaç siyasal kuramcı dışında, bu düşünceye olumlu bakıl-madı. Kuşkusuz kuram tam anlamı ile uygulamaya geçirileme-di. David Truman bile bireysel özgürlüklerin korunması ve anaya-sal yöntemlere uyulması gibi genel çıkarları ilgilendiren hususları

17. A. de Tocqueville, *Democracy in America*, Mentor, New York, 1956.

18. Bu iki çoğulcu devlet modeli için şu kaynaktan yararlanılmıştır: Dunleavy ve O'Leary, *Theories of the State: The Politics of Liberal Democracy*, s. 43-44, 47-51.

19. Arthur F. Bentley, *The Process of Government*, University of Chicago Press, Şikago, 1967. İlk basım 1908.

20. David Truman, *The Process of Government*, Knopf Press, New York, 1951.

dikkate almanın zorunluluk olduğunu düşündü.²¹

Amerika'da tekçil (monistik) devletin egemenliğinin çoğullaştırılmasına ve bu egemenliğin çeşitli güç gruplarına aktarılmasına karşın, Avrupa'da egemenlik devlet ve sivil toplum arasında "paylaştırıldı." Bu bağlamda, "genel irade", "evrensel irade", "ortak irade" ya da "ortak çıkar" gibi fikirler vurgulandı. Dolayısıyla, Avrupa'da egemenliği paylaştıran "karma anayasalar" (*mixed constitutions*) olgusu ile karşılaştıldı. Bu siyasi sistemlerde çoğulculuk, toplumsal çoğulculuk olarak algılanmadı; aksine "kurumsal çoğulculuk" (*institutional pluralism*) olarak algılandı. Bazı kurumlara, toplumun uzun vadeli çıkarlarını koruma sorumluluğu yüklendi.

Bu çoğulculuk modelinde, temsilcinin yalnızca temsil ettiklerini çıkarlarını ve görüşlerini savunması beklenmedi (*representation as delegation*); temsilcini sağduyusuna ve bilgisine güvenildi ve temsilcinin doğru bildiği gibi hareket etmesi sağlandı (*representation as trust*). Çünkü çıkarlar gibi fikirlerin de farklı düzeylerde olduğu da ileri sürüldü.²² Daha önce Max Weber ve ardından Joseph A. Schumpeter da, toplumda herkesin aynı gelişim aşamasında olmadığını, dolayısıyla bütün bireylerin amacı belirli/akılcı davranışlarda bulunamayacağını savunmuşlardı.²³

Bu nedenle, 18. yüzyılda, Parlamento'nun yetkilerinin artırılmasını, kişisel hak ve özgürlükleri ve ticaretin serbestleştirilmesini savunan Liberal Parti'nin kurulmasına önyak olan İngiliz Whig'ler, bir taraftan da Parlamento'nun bütün ulusu temsil ettiğini ısrarla savundular; parlamenterlerin kararlarını toplumsal grupların taleplerinin aritmetik toplamının üzerinde gördüler. Her ne kadar 18. yüzyılda, krala ve kiliseye bağlı bu grup daha sonra Muhafazakâr Parti'ye dönüşen İngiliz Tory'ler, politikacıları bölgesel çıkarları temsil etmekten sorumlu gibi algıladılarsa da, onlar da kralın ve hükümetin ulusal çıkarları gözetmekten birinci derecede sorumlu olduklarını düşündüler. 1871 Fransız Anayasası da Ulusal Meclis'in ulusun iradesini somutlaştırdığı hükmünü taşıdı; milletvekillerinin yalnızca belirli bir bölgenin

21. Truman, *The Process of Government*, birçok sayfada.

22. Birch, *Representation*, s. 94.

23. Max Weber, *Economy and Society: An Outline of Interpretative Sociology*, Guenter Roth ve Claude Wittich, der., çeviren E. Fischhoff ve diğerleri, Bedminster, New York, 1968); J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper, New York, 1942. Bu nokta, Carnoy, *The State and Political Theory*, s. 33 ve devamında ayrıntılıyla ele alınmıştır.

(*département*) temsilcileri olacağı beklenmedi.²⁴

Avrupa'da kurumsal çoğulculuğun iki modeli vardı. İngiltere'deki durum ile karşılaştırılırsa, bir fikir ve kurum olarak devlet, Kıta Avrupa'sında daha güçlü bir şekilde siyasal hayatta yerini almıştı.²⁵ Kıta Avrupası modelinde, temsil kurumu ile ilgili olarak idealist bir yaklaşım belirlenmişti. Bunun nedeni, toplumun organik bütünlüğüne olan inanç, dolayısıyla toplumun, belirli bazı değerleri ve özlemleri paylaşan bireyler topluluğu (kollektivite) olarak görülmesi idi.²⁶ Siyasal hayatta liderliğe hayli önem yüklenmiş ve siyaset, toplumsal grupların ihtiyaçlarını ve çıkarlarını iyi bilen insanlar arasında karşılıklı görüş alışverişi ile yapılması şart olan bir etkinlik olarak düşünülmüştü.²⁷

Her ne kadar T. H. Green, A. D. Lindsay ve Sir Ernest Barker gibi bazı İngiliz düşünürler de temsile İdealist bir biçimde yaklaşmış olsalar da Kıta Avrupası bu tür bir yaklaşım için daha uygun bir zemin oluşturmuyordu. İngiltere'de bir siyasal partinin birinci derecede temsilci nitelikte olması istenmişti. seçmenlerin partilere güven duyarak onları kendileri adına karar verebilmeleri için yetkilendirmelerinden ziyade, partilerin seçmenlere politika seçenekleri sunması ve seçmenlerin bu seçenekler arasında seçim yapabilmesi uygun görülmüştü.²⁸

Egemenliğin çoğullaştırıldığı ve toplumsal gruplar tarafından kullanıldığı toplumsal çoğulculuk modeline değil de egemenliğin devlet ve sivil toplum arasında paylaşıldığı kurumsal çoğulculuk modelinde rastlanan tarafsız devlet, özellikle özsöz/amaçsal anlamda tarafsız devlet modelidir. Bu modelde, devletin adil davranması ve demokrasinin istikrarını ve meşruiyetini koruması beklenir.

Fakat, devletin siyasal hayattaki rolünü tekrar gündeme getirmeye başlayan çoğulculuk taraftarı biliminsanları da gruplara önem vermeye devam ettiler. Düşündükleri devlet, grup yaşamındaki çeşitliliği, bir tür merkezi otorite ile dengeliyordu. Çoğulcuların desteklediği grup olgusu, yalnızca o grubu oluşturan bireylerle açıklanamazdı. Yukarıda belirtildiği gibi, grupların, ister kurumsal olsun

24. Birch, *Representation*, s. 38-46.

25. Dyson, *The State Tradition in Western Europe*, birçok yerde; Ayrıca, bkz., *The State and Public Bureaucracies: A Comparative Perspective*, Metin Heper, der., Greenwood Press, New York, 1987.

26. Birch, *Representation*, s. 94.

27. A.g.e. (yazarın vurgusu).

28. A.g.e., s. 98.

ister olmasın, bu grubu meydana getiren bireylerin iradelerinin aritmetik toplamından farklı bir kolektif iradesinin olduğu varsayılıyordu. Eğer grupların kendilerinin kolektif iradeleri olursa, hem sınırlarını aşma eğilimindeki (aşkın) devlet hem de “baskıcı” sivil toplum karşısında özerkliğe sahip olacakları ve bu grupların siyasi etkinliklerinin kendine özgü bir meşruiyetinin olacağı düşünülüyordu. Bu meşruiyete özellikle devletin ve sivil toplumun birbirinden ayrı olduğu yönetimlerde rastlanıyordu; bu yönetimlerde, hem devlet hem de sivil toplum, diğerini denetim altına alacak ya da diğeri üzerinde hegemonya kuracak konumda değildi.

Hristiyan dünyasında çoğulculuk

Devlet-gruplar-toplum ilişkilerinin yukarıdaki örüntüsünün ortaya çıkmasına katkı açısından, Hristiyan ve Müslüman dünyası, birbirine zıt iki model olmuştur. Hristiyan ülkelerde, devlet ve Kilise iki ayrı ve özerk yapı olarak ortaya çıkmıştır.

Sezar'a (Romalı İmparatora) ait olan ile Hristiyan felsefesinin ve dinbiliminin (teolojinin) temel ilkesi olan Tanrı'ya ait olan arasındaki ayrımın gerçekleştirilmesi, yani Alman krallıklarının kutsal temellere dayanan yürütme yetkisi formülü (*regna*) ile Roma kamu hukukuna dayalı kurumsal egemenlik (*Imperium*) formülü 6. yüzyıldan 8. yüzyıla kadar olan dönemde ortadan kalkması ile “İki Kılıç formülü”nün geride bırakılması kolaylaştırıldı. Rum Ortodoks Kilisesi hariç, kutsal hukuk/dini hukuk (*ius sacrum*) artık kamu hukukunun (*ius publicum*) ayrılmaz boyutu olmadı.²⁹ Dini yasaların yalnızca kendine özgü belli bir yaşam alanına sahip olması, özellikle Kıta Avrupası'nda, Kilise toprak sahibi soylular tarafından desteklendi.³⁰

İki Kılıç Kuramı'na sadık kalan Kilise, devlet üzerinde üstünlük kurmaya, hatta devleti denetimi almaya kalkışmadı. Amaç, eski Hristiyan evrenselciliğini yok etmektir; seküler kesimler ile kutsal dünya arasına mesafe konulacaktı. Bu yaklaşım, seküler otoritenin dini olamayan, rasyonel temellere dayandırılması idi: “siyaset” artık dinbilimden bağımsız olacaktı.³¹

29. Jenő Szűcs, “Three Historical Regions of Europe: An Outline” *Civil Society and the State: New European Perspectives*'in içinde, Keane der., s. 299-300; Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State: A Sociological Introduction*, Hutchinson, Londra, 1978, s. 120.

30. Carnoy, *The State and Political Theory*, s. 11.

31. Szűcs, “Three Historical Regions of Europe: An Outline”, s. 299-300.

Daha önceleri, Kilise, periyodik kurul, ruhani meclis ve kilise meclisleri gibi dini kurumlarını meydana getirirken “Devletten”, yani Roma ve Alman kurumlarından etkilenmişti.³² Feodalizmin yıkılmasının ardından devletin yeniden ortaya çıkması sırasında ise Kilise devleti, siyasi sistemin kendi meşrulaştırıcı ölçütlerini ve işleyiş biçimlerini geliştirmesine izin verilen geçici bir kurumsallaşma olgusu olarak gördü.³³ Kendisini siyasi etkisi olan bir sivil toplum kurumu olarak güvence altına alan Kilise, devlete, yeniden bir Leviathan haline gelmesini ve sivil toplumu yok etme-se bile egemenliği altına almasını önlemek için açık sınırsız yetki tanımadı. 1080’lerdeki bir Gregoryen siyasetnamesinde krallık yasası (*lex regia*) ilkesini şöyle tanımladı: Eğer dünyevi yönetici, “seçilmesinin” dayandırıldığı sözleşmeye sadık kalmazsa sözleşmenin iptali gereklidir ve adı geçen yöneticiye karşı direniş bir haktır.³⁴ Bu konuda da Kilise kendisini toprak sahibi soylularla ittifak içinde buldu. Dazlak Karl’ın en yüce kulları (vassala) olan Frenk ve Gaskon soyluları, eğer Kral “herhangi bir şekilde sözleşmeye aykırı hareket ederse” (*contra tale pactum*) görevinden uzaklaştırılması gerektiğini ifade ettiler.³⁵ Aziz Augustin, zorunlu kaldığı durumlarda Hristiyan toplumunun laik devletin işlerine karışması, bu işlerin içinde yer alması (*invicem permixtal*) gerektiğini ileri sürdü.³⁶ Bu formülde, devletin emrinde değil, aksine devlete yön verebilen bir sivil toplum kavramsallaştırmasına rast gelmeye başlarız.

Bu süreç, Kilise ile soylular sınıfı ittifakının önyak olduğu, “artık Kralın yetkisini *egemen* olarak değil, belli kurallara bağlı *yönetici* olarak kullanmasının ve dolayısıyla parçalanmış egemenliğin, toplumun yeni oluşmuş ‘siyaset’ alanına ait olmaya başlamasının mantıklı bir sonucu idi”.³⁷ Siyasetin töresel zincirlerden kurtulması, yalnızca dünyevi devletin yeniden ortaya çıkmasını sağlamakla kalmadı; aynı zamanda kendisini doğal varlık, teba ve Hristiyan olarak gören insana, yeni bir nitelik, Aristocu

32. H.A.R. Gibb, *Religion and Politics in Christianity and Islam* (London: Pall Mall Press, 1965), s. 8.

33. Bertrand Badie ve Pierre Birnbaum, *The Sociology of the State*, çeviren Arthur Goldhammer (Chicago ve Londra: University of Chicago Press, 1978), s. 86.

34. Szücs, “Three Historical Regions of Europe: An Outline”, s. 203.

35. A.g.e.

36. A.g.e., s. 300.

37. A.g.e., s. 303.

“siyasi varlık”³⁸ boyutu kazandırdı. Nitekim, 1250’lerde Batı’nın ortak diline ilk defa *politizare* (siyasallaşma) sözcüğü girdi. İnsanoğlunun siyasi niteliği “doğal” niteliğinden daha önemli olmaya başladı; bu yeni nitelik, birbiriyle çelişen doğal (*naturalis*) ve sivil (*civilis*) fikirleri ile ifade ediliyordu. Buradan, sivil toplum (*societas civilis*) kavramına geçmek kolay oldu.³⁹

Jeno Szücs, *societas civilis*’e ve sivil toplumun devletten bağımsızlığına aynı anlamı yükledi.⁴⁰ Fakat, *naturalis* ve *civilis* arasında yapılan ayırımın, *civilis*’in *naturalis*’ten bağımsız hale gelmesine ya da “siyasetin”, din de dahil olmak üzere, siyasi yapıdan bağımsızlaşmasına yol açmış olacağı olasıdır. Bu görüş, hiç kuşkusuz, Hristiyanlığa yabancı değildi. Hem 11. yüzyıldaki Gregoryen reformları hem de monarkın din adamlarını atama yetkisi konusundaki anlaşmazlık (*investiture conflict*), Katolik dünyasında kendi kendine örgütlenmiş ve toplumdaki özerk bir Kiliseyi ortaya çıkardı.⁴¹

Böylece, 12. ve 13. yüzyıllarda, “meşru hayatlarını sürdüren tüm kişilerin” aynı zamanda bir kurum, *universitas* [tek bir birlik olarak kabul edilen insan topluluğu] ya da *communitas* [topluluk] oluşturdukları anlayışına ulaşıldı.⁴² Bu kurumlar, yalnızca devlet karşısında değil (Kalvinistler yargının, bu tür kurumların iç yönetimine karışmaması gerektiğini iddia ettiler),⁴³ aynı zamanda grup üyeleri karşısında da özerk olacaktı. Kalvinist öğretisi, grubu bireylerin aritmetik toplamı olarak değil, bir kolektivite olarak ele aldı.⁴⁴ Grupların, üyelerinin kolektif iradelelerini temsil etme özellikleri, aşkın devlet anlayışının yerine “toplumsal ilişkiler” anlayışını koymalarını kolaylaştırdı ve tabandan gelen bütünleştirici girişimlere yol açılmasını sağladı.⁴⁵ Giderek, bu gruplar devletten bağımsızlaştı. Kilise, yalnızca tüzel kişiliğe sahip özerk grup fikrini değil, aynı zamanda bu fikrin çoğullaştırılmasını da meşrulaştırdı. Yetkinin yalnızca Papa’da değil bütün

38. A.g.e., s. 308.

39. A.g.e.

40. A.g.e.

41. Badie ve Birnbaum, *The Sociology of the State*, s. 87.

42. Szücs, “Three Historical Regions of Europe: An Outline”, s. 307.

43. Wincent, *Theories of the State*, s. 206.

44. A.g.e.

45. Bu iki gelişme Szücs tarafından dile getirilmiştir (“Three Historical Regions of Europe: An Outline”, s. 300, 301).

Kilisede olduğunu düşünen Konsilyer Hareket, grupların çoğulculuğunu teşvik etti. Aşağı yukarı 1000 yılından itibaren Kilise, özerk kurumlar fikrini yaygınlaştırmaya başladı. Hristiyanlık alanında, artık genellikle yöneticiler/yönetimler yerel seçkinlere/gruplara danışmaksızın ve onların yardımı olmaksızın (*consilium et auxilium*) politika belirleyemiyorlardı.

Müslümanlık dünyasında çoğulculuk

Hristiyan aleminin tersine, İslamiyet, devlet ve Müslüman topluluğun birliğini öngörmüştü.⁴⁶ Din ve devlet tek ve aynı kurum gibi düşünülüyordu. İslamiyet ile devlet bir tutuluyordu;⁴⁷ aslında ikisi arasında kurumsal bir örtüşme vardı. Yönetici, İslamiyet'i yaymak, dini kurumları korumak ve hem kamu işlerinde hem de özel işlerde İslamiyet'in genel ilkelerine saygı gösterilmesini sağlamak durumunda idi. Öte yandan, dini kurumların mensupları, devletin üst yönetiminde kendilerine uygun görevlere getiriliyordu.

İslamiyet evrenselliği kabul ediyordu; bu kavram devlet-toplum ilişkilerinde bir rehber olarak titizlikle korunuyordu. Sözgelimi, kamu politikalarının kaynağı olarak anlaşılan ulus fikrini de beraberinde getiren milliyetçilik (kavmiyya) şiddetle reddediliyordu.⁴⁸ Çünkü (laik) milliyetçilik, (dünyevi) devletin din-den ayrı olmasını gerektiriyordu.

Aynı şekilde, dini kurumlar, yani bu dini kurumların halk İslamiyeti (*folk Islam*) değil (resmi) geleneksel (ortodoks) inancı temsil eden üyeleri, fiili bir yetki merkezinin var olması durumunda bu otoriteye daima boyun eğdiler. Fakat, bu ilişki düşmanca olmasa bile gergin bir şekilde sürdü. Sünnilere göre bu durum, üstesinden gilemeyecek bazı tarihsel gerçeklere koşullu bir göz yumma idi. Özellikle, Sünni tarikatlarda örgütlenen halk İslamı, daima sorun çıkardı. Şiilere göre de Allah'ın hidayetline erişen Hazreti Mehdi ortaya çıkıncaya kadar, gücü zorla ele geçirmiş de olsalar yöneticilere biat etmek gerekli idi. Öte taraftan Şiiler, hükümdarlara, meşruiyet yani *yasal* temele

46. Aksi belirtilmedikçe, İslamiyet ile ilgili bu bölümde, Gibb'in bir çalışmasından (*Religion and Politics in Christianity and Islam*, s. 5-22) yararlanılmıştır. Burada sunulan İslamiyet, devlet ve toplum tartışmasının genellik düzeyi, Pakistan, İran ve Libya gibi ülkelerde karşılaşılan farklılıklara değinilmesini gerektirmemektedir.

47. Bernard Lewis, "The Return of Islam", *Commentary*, I (1974), s. 40.

48. Ergun Özbudun, "The Specificity of the State in the Middle East", "Dynamics of States and Societies in the Middle East" konferansında sunulmak üzere hazırlanan makale, Kahire, 17-19 Haziran 1989.

dayanan otorite yüklemeler, buna karşılık hükümdarlar da dine “özel” alan ile ilgili bir kurum olarak güvenmediler. Onların gözünde, sivil toplum özerk bir eylem alanı haline gelmemeliydi. Müslüman ülkelerde, genel olarak, sürekli birbiriyle sürtüşen ve birbirini rahatsız eden iki katmanlı bir “Kılıç” a rastlandığı söylenebilir.

Ayrıca, Müslüman ülkelerde, devletin ve dinin, birbirleri için kendi özgün normları ve ilkeleri olan kurumsal modeller oluşturamamış olmaları da dikkat çekicidir. Müslümanlık alanında, dinin, ortaya çıkmasından önce ve sonra din tarafından örnek alınacak bir devlet modeli yoktu. Dini kurumlarda da kendilerini dini cemaatten (umma’dan) ayıracak kurumsal bir tüzel kişiliğe sahip olamadı. Bir Müslüman için, kendi akraba grubu cami cemaatinden daha önemli oldu. Klasik İslami anlayışta, ne topluluğun ne de merkezi otoritenin yapılanmasında bürokrasi ve hiyerarşi kavramlarına yer vardı. Müslüman dünyası ile ilgili olarak, Batılı anlamda hem “dini kurum” hem de devlet, yanlış terimlerdi. Devlet, kişisel yönetimden başka bir anlam ifade etmiyordu; yönetici dini topluluğu ve bu topluluğun geleneklerini korumak ve kollamakla yükümlü idi. İslami siyaset kuramında ve Müslüman ortak bilincinde devlet yüce bir yere sahip olmadı.⁴⁹ Dolayısıyla, hükümdarların, dini topluluğu korumaya ve ideallerini savunmaya yönelik olanlar dışındaki bütün eylemleri, kendi çıkarlarını koruma amacıyla yapılmış bir davranış, kişisel kapris gibi düşünüldü. Müslüman dünyasında, devlet, topluluk gibi, yalnızca *etik* bir kurum olabilirdi.

Bu koşullar altında, sivil toplumsal gruplar, kendi özgün normları ve çıkarları olan tüzel kişiliğe sahip kurumsal varlıklar haline gelemediler. Bağımsız kentler, yerel seçkin örgütleri ve benzeri kurumlaşmalar, Müslüman yaşantısına yabancı idi. El sanatları, meslek loncaları vardı, fakat genel olarak bunlar akrabalık bağları ile bir arada tutuluyordu, dolayısıyla, toplumun geleneksel değerlerini taşıyordu. Ayrıca, merkezi otorite tarafından da sıkı bir şekilde denetleniyorlardı.

Bu duruma ancak özellikle eşitlikçiliğin vurgulandığı yerlerde rastlanabilirdi. Temel amaç, ortak bir inancın ve bilincin ortaya çıkması idi. Kutsal Hukuk’un bireysel yorumlarına izin verilmiyordu. Hatta din bilginleri düzeyinde bile, “yorum kapısı”

49. Albert Hourani’ye göre, bu nedenle bu ülkelerde siyaset, “bürokratik siyasetten” ziyade “seçkinlerin siyaseti” idi. [*The Emergence of the Modern Middle East*, Macmillan, Londra, 1981].

yüzyıllarca kapalı kaldı. Hem toplumsal hem de siyasal düzeyde, en üst düzeyde amaç ve eylem birliğine ulaşılmasına önem veriliyordu. Kişinin yalnızca kendisiyle ilgilenmesine ve kendi çıkarlarını gözetmesi kötü gözle bakılıyordu. Rekabetten, pazarlıktan ve özel çıkarların korunmasından kaçınılması gerekli idi.

Osmanlı-Türk yönetiminde çoğulculuk

Osmanlı-Türk siyasal sistemi ve toplumu, yukarıda çizilen tabloya bazı yönlerden benziyordu, fakat diğer Müslüman ülkelerden çok önemli noktada ayrılıyordu. Osmanlı-Türk bağlamında devlet, toplumdan belirgin bir biçimde ayrı idi. Söz konusu bağlamda, devlet modeli geliştirilirken aslında ordudaki kurumsallaşma esas alınmıştı. Bu beklenebilecek bir durumdu, çünkü devleti askerler şekillendirmişti. Ahi ocaklarının (dini yönleri güçlü olan esnaf örgütlerinin) kurumsal ayrıcalıkları olduğu ve Osmanlı Devleti'nin gelişme yıllarında önemli rol oynadıkları doğrudur. Fakat bir süre sonra, bu ocakların ayrıcalıkları ellerinden alındı.⁵⁰ Ayrıca, Selçuklulardan miras kalan feodal yapı da ortadan kaldırıldı.⁵¹ Dini kurumun üst yönetimi de, resmi din bilginleri zümresine (*ulema-i rüsum'a*) dönüştürüldü. Gittikçe, dinin etkisinin büyük ölçüde sınırlandırıldığı bir "İslam devleti" ortaya çıktı. Bu devlet, büyük ölçüde, dini olmayan, dünyevi otorite kavramı temelli bir devlet idi. *Örf-i sultani* olarak bilinen, Padişah'ın dini kaynaklı olamayan (seküler) irade ve emirleri özel bir ağırlığa sahipti. Osmanlı padişahları, İslami geleneklere aykırı yasa ve yönetmelikler çıkarma yetkisine sahipti.⁵²

Bu duruma paralel olarak, kamu bürokrasisinin üst kademe bürokratları için, akılcılık olarak özetlenebilecek olan "gereklilik" ve "nedensellik" ilkeleri temelli seküler ülküler ve değerlerden oluşan bir dünya görüşü formüle edildi. Üst kademe bürokratlar özel olarak seçildiler ve kendilerine verilen eğitim ve

50. Gabriel Baer, "Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, 1 (1970), s. 28-50.

51. Metin Heper, "Center and Periphery in the Ottoman Empire with Special Reference to the Nineteenth Century", *International Political Science Review*, 1 (1980), s. 82-83. "Millet"lere (dini azınlık gruplarına), işlerini düzenlemeleri için özerklik verildiği doğrudur, fakat bu özerkliğin parametreleri dikkatlice belirlenmişti; azınlıklar ne Müslüman topluluğun işlerine ne de tabii devlet işlerine katılabilirlerdi. Bkz. Kemal H. Karpat, "The Ottoman Views and Policies toward the Orthodox Christian Church", *Greek Orthodox Theological Review*, 31 (1986), s. 131-155.

52. Halil İnalcık, "Islam in the Ottoman Empire", *Cultura Turcica*, 5-7 (1968-70), s. 21

getirildikleri görevler yoluyla bu bürokratların söz konusu dünya görüşünü içselleştirmeleri sağlandı.⁵³ *Adab* adı verilen bu dünya görüşü, "seküler ve devlet odaklı" idi.⁵⁴

Osmanlılarda, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar süren Gerileme Devri boyunca bile, dinden bağımsız bir devlet otoritesi yaklaşımı önemini yitirmedi.⁵⁵ 19. yüzyılda, İslamiyet'in çağdaş yaşamın gerisinde kaldığı ve yeni koşullara uyarlanamadığı gerekçesi ile,⁵⁶ geleneksel İslami "adalet" normu, İslami geleneklerden bağımsız olarak yeni ve seküler yasa ve kuralların yürürlüğe konulmasının gerekli olduğu şeklinde yorumlandı.⁵⁷ *Adab* geleneği, şimdi tamamen seküler bir biçim almıştı; dolaşısıyla artık kamu politikalarının oluşturulmasında başlıca ölçüt akıl olacaktı. Giderek, Aydınlanma felsefesinin benimsenmesi ve buna uygun bir eğitimin sağlanması fikri ortaya çıktı. Bu yeni eğitim anlayışının sonucu olarak eğitim kavramı ile ilgili terminoloji de değişti. Ulemanın geleneksel "ilim" kelimesi yerine, bilinmeyenleri öğrenme anlamına gelen "maarif" sözcüğü benimsendi.⁵⁸

1860'lı yıllarda, Genç Osmanlılar, Ortadoğu'da hayli ayrıntılı şekilde tanımlanmış bir siyasi ve entellektüel hareketin tek savunucusu oldular ve bu durum uzun süre devam etti. Bu hareket, laik devlet ve milliyet kavramlarına dayanıyordu. Ümmet kavramının yerine anavatan (*fatherland*) ve vatanseverlik (*patriotism*) kavramlarını yerleştirmeye çalıştılar.⁵⁹ 1910'larda da, Ziya Gökalp'in fikirlerinden ilham alan Jön Türkler, her ne kadar Gökalp devletin dayandığı ilkelerin böylesine büyük çapta değiştirilmesini istememiş olsa da devletin temeli olarak İslamiyet'ten hemen tamamen vazgeçilmesi çizgisinde görüşler

53. Carter V. Findley, "The Advent of Ideology in the Islamic Middle East, Part I", *Studia Islamica*, Ex fasciculo LV, s. 158.

54. Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University Press, Princeton, 1980, s. 9.

55. Halil İnalcık, "On Secularism in Turkey", *Orientalistische Literaturzeitung*, 64 (1969), s. 438.

56. Nur Yalman, "Islamic Reform and Mystic Tradition in Eastern Turkey", *Archives Européennes Sociologie*, 10 (1969), s. 41-42.

57. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, McGill University Press, Montreal, 1964, s. 94-95.

58. A.g.e., s. 62.

59. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton University Press, Princeton, 1982.

ileri sürdüler.⁶⁰ Seküler bir devlet imgesine yol açan ve ulusun bütün yetkinin kaynağı olduğu anlayışına dayanan, kan değil, ülke yaşayan herkes temelli milliyetçilik (*territorial nationalism*) kavramı geliştirdiler.⁶¹

Cumhuriyet dönemine geçilmesi ile, yukarıdaki gelişmeler mantıksal sonucuna ulaştırıldı. Devletin İslami boyutlarından geriye kalan ne varsa tümüyle ortadan kaldırıldı ve yerine tamamen laik bir devlet kuruldu. Sonuç, bırakınız bireyler ile devlet arasında aracı rolü oynayacak toplumsal grupları, siyasi yönden etkili bir sivil toplumunda olmadığı her konuda etkin aşkın (*transcendental*) bir devlet idi.⁶² Gücünü, hiç kuşkusuz, bir dereceye kadar koruyan fakat *halk* egemenliğinden ziyade *ulusal* egemenlik siyasi felsefesi ile kamu politikalarını etkilemesi engellenen toplumun dindar kesimlere bakış açısı İslamiyet'in çağdaş yaşamın gerisinde kaldığı ve yeni koşullara uyarlanamayacağı varsayımı ile şekillendi.⁶³ Dolayısıyla, Cumhuriyet'in kurucusu Atatürk'e göre, yaşamdaki en gerçek rehber bilim idi. Bu, 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan ve akılcılığa önem veren Aydınlanma geleneğinden kaynaklanan bir görüş idi.⁶⁴

18. yüzyılın sonunda, burada değinilen devlet-toplum (ya da devlet-din) ilişkileri ve siyasi kültür örüntüsü bağlamında başlatılan Osmanlı-Türk çağdaşlaşma hareketi, Cumhuriyet döneminde benimsenen demokrasi anlayışına ve bunun yanı sıra Türkiye'de çoğulculuğun kaderine de belirli bir yön verdi. Müslüman Ortadoğu'nun diğer ülkelerinde değişik türlerde mutlakiyet rejimleri sürerken⁶⁵ Türkiye'de 1940'larda çok partili sisteme geçildi ve yapılan askeri müdahalelere karşın çok partili hayat sürdürülebildi. Tekrarlamak gerekirse, Türkiye'de rastlanan bu özel durum, ülkedeki burada değinilen devlet-toplum ilişkisi

60. Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization*, çeviren ve derleyen N. Berkes, Columbia University Press, New York, 1959.

61. Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1964.

62. Ayrıntılar için, bkz. Metin Heper, *The State Tradition in Turkey*, Eothen Press, Walkington, 1985.

63. Metin Heper, "Islam, Polity and Society in Turkey: A Middle Eastern Perspective", *Middle East Journal*, 35 (1981), s. 345-363.

64. Metin Heper, "Transformation of Charisma into a Political Paradigm: 'Atatürkism' in Turkey", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization*, 1 (1980-81), s. 65-82.

65. H.A. R. Gibb bu durumu İslamiyet'in her türlü görüş ayrılığına ve muhalefete olumsuz bakmasına bağlamıştır.

ile açıklanabilir. Türkiye'de demokrasi, Devlet seçkinlerinin tercihi idi; sivil toplum⁶⁶ ya da dini kurumların⁶⁷ baskısı ile demokrasiye geçilmedi.

Ancak, akılcılığın vurgulanması sonucu, Devlet seçkinleri, demokrasiyi değişik toplumsal grupların çıkarlarının ve görüşlerinin temsil edilmesi ve uzlaştırılması olarak değil kendilerinin en iyi politikayı belirlemesi gibi anladılar. Demokrasi, az sayıda bilgili kişi arasında tartışma olarak algılandı.⁶⁸ Atatürk'e

66. 1970'lerin başına kadar, Türkiye'de sivil toplum unsurları bırakınız siyasete yön vermeyi kendi gönüllü çıkar grubu örgütlerini bile kuramıyorlardı. 19. yüzyılın ortalarından itibaren, çıkar grubu örgütleri –yani, çeşitli odalar-, eski loncaların değiştirilmiş biçimleri, yani devletin uzantıları halinde ortaya çıktı. Ticareti ve daha sonra sanayiye geliştirmek için Ticaret Bakanlığı ile yakın işbirliği içinde olmaları gerekiyordu [Aysel Öncü, "Cumhuriyet Döneminde Odalar", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, 50 (1984), s. 1567-1568]. Cumhuriyet döneminde de, özellikle tek partili dönemde (1923-1945), odaların aynı rolü oynayacağı bekleniyordu. Sözgelimi, 1924 yılında çıkarılan bir yasaya göre, Ticaret ve Sanayi Odası Genel Sekreteri, Ticaret Bakanlığı'ndan bir memur olacaktı (A.g.e., s. 1569). 1945 yılında çok partili sisteme geçildikten sonra, hükümetlerin resmi denetimi biraz azaldı. Fakat, hükümetler, partiyi destekleyen ve partiye karşı olanlara karşı odaların üyelerini ödüllendiriyordu [Robert Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*, Princeton University Press, Princeton, 1984, s. 115]. 1980'lerde de gönüllü çıkar grubu örgütleri daha etkin bir duruma gelmedi. 1981 yılında, Türkiye'nin en saygın gönüllü çıkar grubu örgütü olduğu kabul edilen Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği Başkanı'na Türkiye'de işadamlarının isteklerini neden açıkça ve doğrudan dile getirmedikleri sorulduğunda şu yanıtı vermişti: "Bu ülkede felsefemiz her zaman Devlet Baba'yı her şeyin üstünde tutmak ... [ve] ona karşı çıkmaktan sakınmak olmuştur" (Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 103).

67. Türkiye'de çıkar grubu olgusu hakkındaki önemli bir çalışmada (Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey*), Türkiye'de çıkar grubu siyasetinin devlet korporatizmi ile çoğulculuk arasında bocaladığı görüşü ileri sürülmüştür. Bu durumda, Türkiye'de sivil toplum unsurlarının arada bir de olsa yönetimi etkileyebildikleri ve çoğulculuğun gelişimine katkıda bulundukları sonucu çıkarılabilir. Bianchi'nin bu yorumu ikna edici değildir. Douglas A. Chalmers'in belirttiği gibi ["The Politicized State in Latin America", *Authoritarianism and Corporatism in Latin America*'nin içinde, James M. Malloy, der., University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 1977, s. 34], bazı siyasi sistemlerde siyasi bağımlılık (*clientelism*) modellerinin yalnızca gayriresmi (kayırmacı) değil aynı zamanda resmi (siyasi destek karşılığında yasal ve mali ayrıcalıklar tanınması gibi) boyutları da vardır. Bazen "korporatist" terimi bu resmi ilişkilerin bazılarını tanımlamak ve özellikle düşey bağımlılık modellerini vurgulamak için kullanılmıştır. Bianchi de kitabında Türkiye'deki bu ikinci olguyu "devlet korporatizmi" olarak, söz konusu bağımlılığın az çok zayıfladığı durumları "çoğulculuk" olarak göstermektedir. Oysa, aynı Bianchi, Türkiye'de özellikle 1945 yılından sonra çok partili dönemde bile hükümetlerin sivil toplum unsurlarına duyarsız kaldığına dikkat çekmiştir. Türkiye'de genel olarak sivil toplum unsurlarının, özel olarak ekonomik çıkar gruplarının siyasi seçkinlere süregelen bağımlılığı hakkında bkz., Metin Heper, "The State, Political Party and Society in post-1983 Turkey", *Government and Opposition*, 25 (1990), s. 321-33; Metin Heper, der., *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience*, De Gruyter, Berlin ve New York, 1991.

68. Heper, "Extremely 'Strong State' and Democracy: Turkey in Comparative and Historical Perspective", *Democracy and Modernity*'nin içinde, S. N. Eisenstadt, der., Brill, Leiden, 1992.

göre, bu durum gelip geçici idi, çünkü [o] halkın gelişme ve daha bilgili ve doyasıyla akılcı olma potansiyeli olduğunu düşünüyordu. Bu gerçekleştiği zaman sivil toplum unsurlarının siyasi hayatta ağırlığı olabilecekti; egemen devlet, büyük oranda tarafsız devlete dönüşebilecek ve temsil fikrine daha olumlu yaklaşılacaktı.⁶⁹

Ne var ki Atatürk'ün ölümünden sonra, devlet seçkinleri halkın gelişme potansiyeline inanmaktan tümüyle vazgeçtiler. Böylece, siyasette bir "düşünce tarzı" olarak tanımlanabilecek Atatürkçü yaklaşımı Shilsian anlamda bir ideolojiye, yani siyasi bir manifestoya dönüştürdüler. Tahmin edileceği gibi, laiklik bu resmi ideolojinin temeli oldu.⁷⁰

Örneğin 1950'li yıllarda, siyaset insanlarının dini siyasi amaçlarla kullanıp kullanmadığı çok tartışıldı. Dinin siyasi amaçlarla kullanıldığı, 1960-1961 askeri müdahalesinde ve daha sonraki müdahalelerde ordunun ileri sürdüğü en önemli gerekçe oldu. Laikliğe bağlı kalmadığı düşünülen toplum kesimlerine ve özellikle siyasi partilere meşruiyet yüklenmedi. Bu kesimlerin laik bir çizgi izlemediği düşünüldüğü durumlarda devlet seçkinleri egemenliği onlarla paylaşmak istemediler. Fakat gene de rejimi uzun süreli bir otoriteryanizme dönüştürmediler, çünkü onlar için demokrasi bir amaç idi, araç değil. Bu nedenle, *siyasetçileri* suçladılar, *demokrasiyi* değil; yanlış olan demokratik rejimin benimsenmiş olması değildi; siyasetçiler hatalı hareket ediyorlardı. Nitekim, ordu siyasete her müdahale ettiğinde, demokrasiye daha fazla akılcılık enjekte etmek için demokrasiyi yeniden yapılandırmaya çalıştı.

1980'li yıllar, Türkiye'de devlet-din-çoğulculuk ilişkisinde yeni bir dönemin başlayacağı umudunu verdi. En önemli gelişme, Atatürkçülüğün artık siyasi bir manifesto olarak alınmaması eğilimi idi. Böylece, laikliğe ilişkin tutumlarda belli bir hoşgörü gösterildi. Genelkurmay Başkanı olarak 1980 askeri müdahalesinin başında bulunan ve 1982-1989 yıllarında Cumhurbaşkanı görevini yürüten Kenan Evren, "çağdaş" usulleri benimsemek gerektiği hakkındaki konuşmalarını Kuran'ın bazı Ayet'lerine gönderme yaparak gerekçelendiriyordu.⁷¹

69. Heper, *The State Tradition in Turkey*, 3. Bölüm.

70. Aynı yazar, "Transformation of Charisma into a Political Paradigm: 'Ataturkism' in Turkey", birçok sayfada.

71. Aynı yazar, "A Weltanschauung-turned-Partial Ideology and Normative Ethics: 'Ataturkism' in Turkey", *Orient. I* (1984), birçok sayfada.

Buna bağı bir gelişme, dinin, toplumsal denetimin sağlanması-na ve çıkar ya da sınıf siyasetinin sınırlandırılmasına yardım edeceği sonucuna varılması idi. 1982 Anayasası'nın Giriş bölümünde ilk defa, "Türkiye'nin tarihi ve ahlaki değerlerinden" söz edildi. Bu, değer ve tutumların bilimden çıkarsanmasını öğütleyen özgün Atatürkçülük yaklaşımından önemli bir "sapma" idi.⁷² Ordu gene Atatürkçülüğü vurguluyordu, fakat bu kez amaç, Türkiye'nin tarihsel ve ahlaki değerlerini ortaya çıkarmaktı. Genelkurmay Başkanlığı tarafından 1983 yılında yayımlanan *Atatürkçülük: Üçüncü Kitap*'ta, Atatürk'ün yalnızca Devlet ve Atatürkçülüğün ilkeleri hakkındaki sözlerine değil aynı zamanda kişisel ilişkiler, aile yaşamı, gençlik, hoşgörü, iş bölümü ve iş dayanışması gibi konular hakkındaki sözlerine de yer verilmişti.⁷³

Bu gelişmeler, İslami yaşam biçiminin toplum için önemi-nin anlaşılmasının sonucu idi ve bu nedenle o tarihlerde bu ya-şam biçimine belli bir hoşgörü ile yaklaşıldı. Çekinerek de ol-sa, İslamiyet, "bilimin" yanında, bir ölçüde de olsa artık bazı ka-mu politikalarının kaynağı olarak yerini almaya başladı. Bu olgu-ya ilk önce 1983 yılında iktidara gelen Anavatan Partisi (ANAP) içindeki teknokrat siyasetçilerin politika geliştirme süreçlerinde rastlandı. Bu politikacılar geleneksel kültürel eğilimleri ekono-mik kalkınmanın ve demokrasinin gereklilikleri ile bağdaştırma-ya, böylece İslami değerler - pragmatik akılcılık sentezine ulaşı-maya çalıştılar.⁷⁴ Bu tür bir sentez çabası, önce, "liberal" ve di-ni fraksiyonların bünyesinde bulunduğu ANAP'ın yapılanması-da, ardından eğitim gibi bazı alanlarda ANAP hükümetlerinin ka-mu politikalarını şekillendirmesinde görüldü.⁷⁵ Ayrıca, İslamiyet, siyasi katılım için, çoğunlukla siyasi protesto biçiminde olsa da bir tema oluşturmaya başladı. Türbanlı öğrencilerin başları ka-palı olarak üniversitelerde derse girmek istemeleri ve istekleri

72. Atatürkçülüğün bilime verdiği önem için, bkz. Şerif Mardin, "Religion and Secularism in Turkey", *Atatürk: Founder of a Modern State*'in içinde, Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun der., Hurst, London, 1981, s. 208-209.

73. Heper, *The State Tradition in Turkey*, s. 147.

74. Nilüfer Göle, "Towards an Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey", *Politics in the Third Turkish Republic*'nin içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin der., Westview Press, Boulder-San Francisco-Oxford, 1994. Bu tür senrez çabaları 1970'lerin başın-da Milli Selamet Partisi tarafından başlatılmıştı. Bkz. Şerif Mardin, "Religion in Modern Turkey", *International Social Science Journal*, 29 (1977), s. 295.

75. Örnekler Binnaz Toprak tarafından verilmiştir: "The State, Politics and Religion in Turkey" *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*'in içinde, Metin Heper ve Ahmet Evin der., De Gruyter, Berlin ve New York, 1988, s. 131-134

yetkililerce geri çevrildiği zaman oturma eylemleri yapmaları, bu tür siyasi katılım biçimlerinden bazıları idi.⁷⁶ Ayrıca, bu yeni siyasi katılım biçimleri insan hakları ve siyasi özgürlük konularında yeni tartışmaların gündeme gelmesine yol açtı ve 1980'lerin sonuna doğru hem bu alanda hem de diğer ilgili alanlarda önemli olumlu gelişmeler kaydedildi.⁷⁷

Özetle, 1980'lerde İslamiyet Türkiye'de seçkinler tarafından yeniden farkedilmeye başladı. İslamiyet'i devlet hayatında kullanmak amacıyla bazı girişimler yapılırken, kamu politikası kaynaklarının çoğalmasına katkıda bulunularak ve siyasi katılım için ek temalar gündeme getirilerek sivil toplumun siyasi hayatın önemli bir boyutu olarak ortaya çıkmasına yeşil ışık yakıldı. Bu gelişmelere, piyasa güçlerine, iktisadi devlet teşekküllerinin özelleştirilmesine ve yerinden yönetime daha fazla önem verilerek sivil toplumu bu yönde güçlendirme çabaları eşlik etti.⁷⁸ Türkiye'de 1980'lerin mirası, çoğulculuğun, belki de devlet ile din arasında daha az çelişkili bir ilişki ile pekiştirilerek er geç yerleşmesi olabilirdi. Din ile devleti birbirinden ayırmayı başaramayan diğer Ortadoğu ülkelerinde, o yıllarda çoğulculuğun varlığından söz edilemezdi.

76. Göle, "Toward the Autonomization of Politics and Civil Society in Turkey".

77. Ergun Özbudun, "Human Rights and the Rule of Law", *Perspectives on Democracy in Turkey*'in içinde, Ergun Özbudun der., Turkish Political Science Association, Ankara, 1988; Turkish Democracy Foundation, *Development and Consolidation of Democracy in Turkey*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1989.

78. Metin Heper, "The Motherland Party Governments and Bureaucracy in Turkey, 1983-1988", *Governance*, 4 (1989), s. 460-471.

Recep Tayyip Erdoğan, İslamiyet ve demokrasi¹ •

Osmanlılardan günümüze kadar Türkiye’de İslamiyet gittikçe seküler bir nitelik kazandı. Osmanlılarda toplum, bir dinler ve mezhepler mozayîği sergilemişti. Bu nedenle, yalnızca belirli bir tür İslamiyet’in desteklenmesi ve böylece tebaanın tek bir inanç ve ibadet biçimine zorlanması uygun değildi. Aynı nedenle, 19. yüzyılda çeşitli dinler ve etnik gruplar kendi bağımsız siyasi sistemlerini kurma peşinde koşarken, hükümdarlar seküler nitelikli Osmanlılık kavramına başvurarak imparatorluğu bir arada tutmaya çalıştılar. Osmanlılık, o dönemlerde, herkesi kucaklayan devlete sadık bir vatandaşlık kavramı olarak algılandı. Artık gayrimüslim unsurların pek kalmadığı 19. yüzyılın sonunda bu defa Osmanlı yöneticiler kurtuluşu pan-İslamcılık’ta aradılar. Bu demokrasi anlamında İslamiyet’e dönüş değildi; İslamiyet’ten sadece Osmanlı Sultanı’na bağlılık yaratması bekleniyordu.

1923 yılında Cumhuriyet’in kuruluşundan sonra, yeni devletin kurucuları, siyaseti ve toplumu daha fazla laikleştirme girişiminde bulundular. Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılmasını, “yozlaşan” İslamiyet’in Batılılaştırma reformlarına karşı çıkmasına bağladılar. Aydınlanmacı öğretileri örnek alarak, vatandaşların mantıklı düşünen kişiler olmasını istediler. Bu nedenle, yalnızca yeni Cumhuriyet’in laik olduğunu ilan etmekle kalmadılar, aynı zamanda halkın bilişsel yapısını “dogmatik” düşünceden “akılcı” düşünceye dönüştürmek için kapsamlı önlemler aldılar. Artık “Müslüman laiklik”, yani, sözgelimi, toplumun Müslüman niteliğinin resmen tanınması genel kabul görmedi. Aralarında Mısır’ın

1. * Çevirisi yapılan orijinal makale: Metin Heper ve Şule Toktaş, “Islam, Modernity, and Democracy in Contemporary Turkey: The Case of Recep Tayyip Erdoğan”, *Muslim World*, Nisan 2003, 93, No. 2, s. 157-185.

da bulunduğu pek çok Arap ülkesi, sekülerliğin bu daha az aşırı biçimini tercih etmişti.²

Genel olarak, bu sekülerizm projesi başarılı oldu. Giderek, daha fazla kişi dini, emredici siyasi kurallar dizisinden çok bir inanç ve ahlâk sistemi olarak algıladı. Pek çok kişi, kişisel ve toplumsal yaşamında dininin gerekliliklerini yerine getiren, diğer yandan seküler söylemi ve ilkeleri olan “gerçek Müslümanlık” nitelikleri göstermeye başladı.³ Nitekim, 1940’ların ortalarından itibaren, Türkiye, halkının çoğunluğunun demokrasiyi “en iyi rejim” olarak algıladığı tek Müslüman ülke oldu.⁴ 11 Eylül 2001’den sonra da, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri’nin öncülüğünde başlatılan “Teröre Karşı Savaş”ı destekleyen tek Müslüman ülke idi.

Eskiden Batı’nın sömürgesi olan Müslüman ülkelerde İslamiyet’in, genel olarak laikliğe ve çağdaşlığa düşman olması olağandır. Böyle yerlerde, sömürgeci ülkeler, saldırgan Hristiyan proselitizminin (bir dini yaymaya çalışma) ile yeni sekülerizmin taşıyıcısı ve savunucusu gibi düşünüldü.⁵ Türkiye hiç bir zaman sömürge olmadı, bu husus ve Osmanlılar’dan devralınan dinsel hoşgörü mirası, burada ele aldığımız konuda Türkiye’nin ayrı bir yere sahip olmasına yol açtı.

1970’den itibaren din eğilimli partiler, böyle bir bağlamda Türkiye’nin siyasi yaşamının önemli unsurları oldu. Bu siyasi partilerin ilkinin –Millî Nizam Partisi (MNP)– kurma girişimi Nakşibendi tarikatı tarafından yapıldı. Tarikatin o dönemdeki lideri Şeyh Esat Zahit Kotku, ahlâki gelişmeyi hem ekonomik gelişmenin hem de siyasi istikrarın önkoşulu olarak gördü. Ahlâki gelişim, İslamiyet’ten kaynaklanan erdemlerin içselleştirilmesi ile olacaktı. Şeyh’in nihai amacı, bu dünya idi öbür dünya değil; onun Türkiye’ye yeni bir ivme kazandırma projesinde, İslamiyet Protestan etiğine benzer bir rol oynayacaktı. Son çözümlemede,

2. “Müslüman laiklik” ve bunun Mısır’da ve pek çok Arap ülkesinde benimsenmesi konusunda bkz., William E. Shepard, “Muhammad Said Al-Ashmavi and the Application of the Sharia in Egypt”, *International Journal of Middle East Studies*, 28 (1996), s. 41.

3. Howard Reed, “Revival of Islam in Secular Turkey”, *Middle East Journal*, 8 (1954), s. 267-82.

4. Bernard Lewis, “Why Turkey is the Only Muslim Country?” *Middle East Quarterly*, 1, No. 1 (1994), s. 41-49. Bunu mümkün kılan tarihsel dinamik hakkında, bkz. Metin Heper, “The State, Religion, and Pluralism: The Turkish Case in Comparative Perspective”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 8, No. 1 (1991), 38-51. Türkçe çevirisi, bu kitapta 17. Bölüm.

5. Abdou Filali-Ansary, “Muslims and Democracy”, *Journal of Democracy*, 10, No. 3 (Temmuz 1999), s. 20-21.

Şeyh Kotku'nun yapmaya çalıştığı, halkın Şeriat ilkelerine göre yaşadığı Osmanlı döneminin "ahlâklı toplumunu" tekrar hayata geçirmekti.⁶

Hem MNP hem de onu izleyen partiler (Milli Selamet Partisi – MSP, Refah Partisi –RP, ve Fazilet Partisi –FP), Şeyh Kotku'nun projesini şekillendiren bu temel ilkedен saptılar. Tüm bu partilerin, siyasi İslam'ın en azından bazı unsurlarını içeren söylemleri, bazen de uygulamaları oldu. Sözgelimi, MNP, MSP ve RP'nin Genel Başkanlığını yapmış olan Necmettin Erbakan, bir keresinde şöyle demişti: "Mutlaka iktidara geleceğiz; fakat kanlı mı olacak yoksa kansız mı belli değil." Aynı şekilde, muhafazakâr bir kent olan Konya'da yapılan bir MSP mitinginde, MSP yandaşları İstiklal Marşı çalınırken ayağa kalkmadılar. MNP, RP ve FP Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı. MSP ise 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra, diğer bütün partilerle birlikte siyasetten yasaklandı.

Sonuçta, Türkiye'deki dini eğilimli siyasi kadrolar giderek laik ve demokratik sisteme ayak uydurmaya başladılar. MNP, dinin sekülerlik ile bağdaşabileceğini düşünüyordu. FP Haziran 2001'de kapatıldığı zaman ise partinin bazı ileri gelenleri devletin ve dinin birbirinin etki alanını çiğnememesi gerektiğini düşünüyorlardı. İlk dönemlerde, türbanlı kadınların bile bu partilerde görev alınmasına izin verilmedi; fakat daha sonra yalnızca başını örtmeyen değil aynı zamanda alkollü içki içen kadınlar bile bu partilerden Meclis'e girdi.

Din eğilimli bu partilerin içindeki gelenekçi hizipler bu gelişmeleri hoşgörüle karşılamadı. Erbakan bu hizipleri destekledi. RP'nin Ocak 1998'de siyasetten yasaklanmasının ardından, bu anlaşmazlık FP'liler arasında bölünmeye yol açtı. Yenilikçiler adı verilen grup, Gelenekçiler adı verilen gruba karşı çıktı. Recep Tayyip Erdoğan, Yenilikçiler arasında önde gelen bir isim idi. İlk önce Gelenekçiler üstünlüğü ele geçirdiler. Erbakan, RP'nin kapatılmasından sonra aktif siyasetten yasaklanmış olsa da Gelenekçilerin egemen olmasına yardım ederek parti üzerindeki etkisini sürdürdü. FP kapatıldıktan sonra Yenilikçiler partiden ayrıldı. Erbakan grubu kendi partisini –Saadet Partisi'ni (SP) kurdu. Yenilikçiler ise Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kurdular. Erdoğan partinin genel başkanlığına getirildi.

Erdoğan, 1994 yılında İstanbul belediye başkanlığına aday

6. "Osmanlı döneminin "etik topluluğu" hakkında, bkz. Şerif Mardin, "The Just and Unjust", *Daedalus*, 120, No. 3 (Yaz 1991), s. 115.

olduğundan beri halkın en fazla desteğine sahip lider oldu. 1994 yerel seçimlerinde, RP bütün ülkede oyların yüzde 19'unu alırken İstanbul'da yüzde 25 oy aldı. Temmuz 1998'de İstanbul'da yapılan bir ankette, deneklerin yüzde 15,2'si Erdoğan'ın Türkiye'nin en iyi siyasetçisi olduğu görüşündeydi. Bu oran, Bülent Ecevit için yüzde 7,6, Süleyman Demirel için yüzde 7,4, Erbakan için yüzde 6,8, Mesut Yılmaz için yüzde 4,6 ve Tansu Çiller için yüzde 2,8 idi.⁷ Haziran 2001'de ülke çapında yapılan bir araştırmada, Nisan 1999 genel seçimlerinde FP'ye oy vermiş olanların yüzde 65,7'si, Erdoğan'ın liderliğindeki yeni bir siyasi partinin başarılı olacağına inanıyordu. Erbakan'ın genel başkanlığındaki yeni partiyi destekleyenler ise yüzde 4,6'da kalmıştı.⁸ Temmuz 2001'de yapılan bir araştırma, Haziran 2001'de yapılan araştırmanın sonuçlarını destekledi.⁹ 2002 yazında yapılan pek çok anket, AKP'nin seçmenlerin çoğunluğunun desteğini aldığını gösterdi.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Erdoğan sevilen bir lider idi. Fakat pek çok "laik" kişi, onun "gerçek niyeti" hakkında kuşku besledi. Bu kişilere göre, "radikal" Erdoğan'ın eskiden İslamcı eğilimleri vardı idi; bu şimdi de devam ediyordu. Erdoğan, siyasi İslam (kamu hukukunu ve kamu politikasını şekillendiren İslamiyet) taraftarı idi. Zamanla değişmiş olabileceği düşüncesi kabul görmedi. Erdoğan'ın, başından beri herkesçe bilinen İslami bir uygulama olan takıyye yaptığını düşünüyorlardı; yani gerçek niyetini açıklamak için uygun zamanı bekliyor ve şimdi gerçek niyetini gizliyordu. Bu "laik" kişilerin çok azı, bu varsayımların doğru olmayabileceği olasılığını kabul etmeye hazırды.

Bu çalışmada şu önemli sorulara yanıt aranmaya çalışılmaktadır: Erdoğan, siyasi İslam'ı destekleyen radikal bir İslamcı mıdır? Yıllar geçtikçe değişti mi? Eğer değiştiyse, liberal demokratik bir siyasi rejimde çalışmak ona zor gelmeyecek miydi? Bütün bunların, Türkiye'de demokrasinin yerleştirilmesi meselesi ile ilgili önemli sorular olduğunu düşünüyoruz. Türkiye'de ordu, kesin yetkinin anayasaya göre sivil hükümette olduğunu kabul etmektedir, fakat diğer taraftan eğer ülkenin siyasi İslam (ve aynı zamanda ayrılıkçı milliyetçilik) tehdidi ile karşı karşıya olduğunu düşünürse siyasete müdahale etmektedir. Erdoğan örneğinin, Türkiye'nin İslamiyeti yerleştirmeye çalıştığı liberal

7. Muhammed Pamuk, *Yasaklı Umut: Recep Tayyip Erdoğan*, Birey, İstanbul, 2001, s. 144-145.

8. *Milliyet*, 27 Haziran 2001.

9. *Milliyet*, 4 Ağustos 2001.

demokrasinin gerekliliklerine uydurma yolunda mesafe alıp alamadığını gösterebileceğini düşünüyoruz.

Erdoğan'ın geçmişi, eğitimi ve kişiliği

Recep Tayyip Erdoğan, Türkiye'nin kültürel çevresinden gelmiştir. İstanbul'un alt-orta sınıf bölgesi olan Kasımpaşa'da doğdu (1954). Babası, Denizcilik İşletmeleri'nde kaptan, annesi ev hanımı idi. Erdoğan, aile bütçesine katkıda bulunmak amacıyla, sokaklarda limon, baharat, simit ve su sattı. Böylece, halkın değerlerinin ve isteklerinin farkına vararak büyüdü. Bu onun, aşağıda ele alacağımız, otantiklik –bozulmadan kalma– (*authenticity*) üstünde durmasına yol açmış olabilir. Erdoğan evlidir. Dört çocuğu vardır; bir tanesi dışında hepsi yurtdışında okumuştur.¹⁰ Buradan, Erdoğan'ın Müslüman olmayan ülkelere karşı önyargılı olmadığı sonucu çıkarılabilir.

Erdoğan siyasete atılmadan önce çağdaş bir eğitim aldı ve çağdaş bir iş yaşamı sürdürdü. İmam Hatip Okulu'nu bitirdikten sonra, İstanbul'da, Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nden mezun oldu (1980). Arapça ve biraz İngilizce bilmektedir. Toptan gıda sektöründe çeşitli özel şirketlerde yöneticilik yaptı.

Erdoğan aktif siyasete 1969 yılında girdi. Siyasi kariyerine, hem Milli Nizam Partisi'nin hem de Milli Selamet Partisi'nin (MSP) düşünce kuruluşu olan Milli Görüş Teşkilatı'nda başladı. Ardından MSP Beyoğlu Gençlik Kolları Başkanlığı'nı yaptı. 1984 yılında Refah Partisi Beyoğlu İlçe Başkanı oldu. Ertesi yıl, RP'nin İstanbul İl Örgütü'nün başına getirildi. Erdoğan 1986 yılında RP'nin Merkez Yürütme Kurulu'na seçildi. 1989 yerel seçimlerinde RP'nin Beyoğlu Belediye Başkan adayı oldu. Her ne kadar seçimi kaybetse de, Beyoğlu'da RP'nin oylarını önceki seçime göre üç kat artırdı. 1994 yerel seçimlerinde, RP Erdoğan'ı İstanbul Belediye Başkanlığı'na aday gösterdi. Diğer partilerin ulus çapında tanınmış adaylarına karşı yarışmasına rağmen seçimi kazandı. 1998 yılına kadar bu görevinde kaldı. 1998 yılında dört buçuk ay hapis cezasına çarptırıldı ve aktif siyaset yapması yasaklandı.¹¹ Yukarıda belirtildiği gibi, hapisten çıktıktan sonra RP içindeki Yenilikçiler hareketinde önemli bir rol oynadı, RP'ni kapatılmasın

10. Yazarlardan birini (Şule Toktaş'ın), 21 Kasım 2001 tarihinde Erdoğan ile yaptığı görüşme. Bundan sonra, "Görüşme" olarak anılacaktır.

11. Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi aşağıdadır:

üzerine, Abdullah Gül ve kendisine yakın diğer partililerle Adalet ve Kalkınma Partisi'ni (AKP) kurdu.

Erdoğan eğitime nasıl yaklaşıyordu? Bir keresinde şöyle demişti: "Eli öpülmesi gereken iki insan vardır. Birincisi diğer insanlara bilgi aktaran öğretmendir. İkincisi ise babadır. Bebeklerin elleri de öpülebilir, çünkü onlar umudun simgesidir".¹² Bu sözlerinde, yalnızca öğrenmeye verdiği değer değil aynı zamanda her şeyin daha da iyiye doğru gidebileceği anlayışı da görülebilir. Nitekim İstanbul Belediye Başkanlığı'na aday olduğu zaman, İstanbul Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi'ndeki öğretim üyelerinden belediyenin sorunları hakkında özel ders aldı. Erdoğan, hapis cezasını çekmeye başladığı sırada, iktisat ve siyaset ile ilgili okumalar yapma ve İngilizcesini ilerletme fırsatı yakaladığını söyledi.¹³ İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı iken, hem büyükşehir belediyesindeki hem de ilçe belediyelerindeki çalışanların, karşılaştırmalı belediye yönetimi tarihi, estetik, sanat tarihi, kent sorunları, planlama ve bölgecilik, çevre koruma, altyapı mühendisliği, inşaat teknikleri ve aynı zamanda ahlâk ve etik gibi derslere devam etmelerini sağladı.

Erdoğan yaşadıklarından kendine dersler çıkardı. Geçmişte hata yapmış olduğunu kabul etmeye hazırdı. Sözelimi, belediye başkanı iken belediyesinin yeteri kadar çok katlı otopark yaptıramadığına işaret etti. Bunun için başkalarını suçlamadı.¹⁴

Erdoğan'ın kişiliği hakkında ne söylenebilir? Erdoğan'ın yaşamını etkileyen dört faktör vardı: (1) babası, (2) Kasımpaşa, (3) ilkokuldaki öğretmeni ve (4) İslamiyet'in tasavvuf öğretisi. Babasının baskıcı bir kişiliği vardı.¹⁵ Erdoğan'ın da, babasının etkisine bağlanabilecek katı ilkeleri vardır. Erdoğan, gençliğinde futbol oynadığı sırada Refah Partisi İstanbul Gençlik Örgütü'nün başkanı idi. Fakat, futbol kulübünde parti propagandası yapmaktan sakındı. Erdoğan kurallara saygı gösterir. Çok güçlü dini duyguları olmasına karşın, İslam dininde erkeklerin göbek ile dizler arasındaki bölgenin gösterilmesi yasaklandığı halde, futbol oynarken uzun şort giymedi. Ayrıca, futbol oynadığı 16 yıl boyunca yalnızca bir kez oyundan çıkarıldı.

12. Turan Yılmaz, *Tayyip: Kasımpaşa'dan Siyasetin Ön Saflarına*, Ümit, Ankara, 2001.

13. A.g.e., s. 178.

14. Recep Tayyip Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, yedinci baskı, İbrahim Ethem Deveci, der., Nesil, İstanbul, 1999, s. 29.

15. Ruşen Çakır ve Fahmi Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan: Bir Dönüşüm Öyküsü*, Siyah Beyaz, İstanbul, 2001, s. 16-18.

Gençliğinde, Erbakan'a tapardı.¹⁶ Hatta oğullarından birine onun ismini verdi.

Erdoğan yumuşak başlı bir insan değildir; bu husus, Kasımpaşa'da yetişmesine bağlı gibi gözükmektedir. Erdoğan'ın kendi sözleriyle, o semtte "aileler arasındaki ilişkiler çok yakın idi. Ortak bir komşuluk bilinci vardı. Oranın insanları, aynı ailenin bireyleri gibiydi".¹⁷ Kasımpaşa kabadayılık kültürü ile tanınır. Erdoğan bunun kendisine etkisini şöyle anlatmıştır: "Yiğitliğim, açık sözlülüğüm ve ilkeli davranışım [Kasımpaşa'daki] köklerimden gelir".¹⁸

Erdoğan'da başkalarına meydan okuma tavrı gözlenebilir. Sözgelimi, bazı partililer Erdoğan'ın futbol oynamasına itiraz etmişti. O, gene de oynamaya devam etti. Arada bir Türkiye'de yaşayan bir kimseye göre çok fazla açık sözlü olabiliyordu. Bir keresinde, bir subay RP'nin laiklik karşıtı tutumunu eleştirdiği zaman, Erdoğan anında yanıt verdi: "O asker böyle açıklamalar yapmadan önce üniformasını çıkarsın".¹⁹ Nisan 1997'de ordu, Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla RP-Doğru Yol Partisi Hükümetini "siyasi İslam" tehlikesine karşı önlemler almaya zorladığı zaman, Erdoğan RP liderlerini ödün vermemeye teşvik etti.²⁰ Bir başka vesile ile, bir seçimde oy verme mahallinde hatalı bir davranış iddiaları ile ilgili olarak kararlı davranmadığı için bir yargıcı azarladı.²¹ Erdoğan'ın bazen fikirlerini ya da önerilerini, yalnızca Kasımpaşalı olmasından değil aynı zamanda halk tarafından henüz iyi tanınmadığı sıralarda kendisine dikkat çekmek için, aslında önemli bir özelliği olan geleneksel bilgeliğine aykırı bir şekilde, sözler sarf ettiği ileri sürülmüştür. Siyasi kariyerinin işte bu ilk yıllarında, bir kere, "Ayasofya'nın [Ayasofya, Bizanslılar döneminde St. Sophia Kilisesi idi. İstanbul'un Osmanlılar tarafından alınmasından (1453) sonra camiye dönüştürülmüştü, Cumhuriyet döneminde ise müze haline getirildi] Müslümanların ibadetine açılması gerektiğini" söylemişti, bir başka kez "eğer [belediye başkanı] seçilirse Pierre Cardin'den

16. Kıvanç Koçak, "Kasımpaşalı Haylaz: Merkez Sağda Yeni Umut", *Birikim* (İstanbul), No. 147 (Temmuz 2001), s. 56.

17. A.g.e., s. 21.

18. A.g.e., s. 46.

19. Yılmaz, *Tayyip*, s. 256.

20. A.g.e., s. 250. Erdoğan'ın devletin İslamlaştırılması taraftarı olmadığı, ancak toplumun gereksiz ölçüde İslamiyetten uzaklaştırılmasına karşı olduğu söylenebilir.

21. A.g.e., 61.

peçeli giysilerle defile yapmasını isteyeceğim” demişti.²²

Erdoğan üniversite mezunudur: Bu Türkiye’de seçkinler sınıfına ait olmak anlamına gelir. Fakat Kasımpaşalı olmak ve oranın sade halkı ile uzun süre yakın ilişkide bulunmak, ona Türkiye’nin kültürel çevresine ait olma duygusu kazandırdı. Bir keresinde şöyle demişti: “Bu ülkede ‘Siyah Türk’ ve ‘Beyaz Türk’ ayrımı vardır. Kardeşiniz Tayyip ‘Siyah Türk’lerdendir”.²³ Aynı zamanda, ülkesindeki pek çok seçkinin aksine, Erdoğan uzun zaman aynı berberde traş oldu ve ara sıra kendi alışverişini kendisi yaptı. Taşraya ait olduğunu hissetmesi ve sade vatandaş gibi davranması, RP’yi eleştiren subaya meydan okumasına yol açmış olabilirdi. Herhalde, Erdoğan’a göre asker, kültürel ve aynı zamanda demokratik olmayan “merkez”i temsil ediyordu.

Nitekim, Erdoğan otantikliğe değer verir. Sözelimi, Erbakan gösterişli elbiseleri ve Versace kravatları tercih ederken Erdoğan bu tür göz alıcı giysilerden uzak durdu. Erdoğan, yerli değerlere ve tutumlara sahip olmaktan gurur duyar. Her ne kadar Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne (AB) girmesine karşı olmasa da Türkiye’nin AB’ye girerken kendi kültürel mirasından kopmama dikkat etmesi gerektiğini düşünmektedir. Türkiye’nin, “Avrupa’nın kültürler mozayikine anlamlı bir katkıda bulunduğunu” görmek istemektedir.²⁴ İlkesi, “küreselleşen dünyada yerel odaklı bir duruştur”.²⁵ Şubat 2001 krizinin ardından, hükümet, Dünya Bankası’nın iktisatçılarından Kemal Derviş’i ekonomiyi kurtarmak için görevlendirmişti. Erdoğan, Derviş hakkında şunları söyledi: “Benim Amerikan pasaportum yok. Annem Alman değil. Yüzde 100 bu ülkenin vatandaşıyım. İthal bir mal değilim”.²⁶ Erdoğan, kişi olarak Derviş’e değil de, yetişkinlik yıllarının çoğunu Türkiye’de geçirmiş bir Türk’e ülkeyi mali güçlüklerden kurtarma fırsatı verilmemesine hayıflanıyordu.

Kasımpaşa’daki ilkökul öğretmeni Erdoğan’ı Haliç’in karşı tarafındaki bir İmam Hatip Okulu’na gitmeye teşvik etti. Erdoğan bu okula gitmeden önce de Müslümanlığın gereklerini yerine getiriyor ve düzenli namaz kılıyordu. İmam Hatip Okulu’nda bir gün öğretmen öğrencilere, aralarında namaz kılmayı bilen olup

22. A.g.e., 81.

23. *Zaman*, 4 Ekim 1998.

24. Görüşme. Bizim vurgumuz.

25. Görüşme.

26. www.haberturk.com (16 Haziran 2001).

olmadığını sordu. Erdoğan bildiğini söyledi. Bunun üzerine öğretmen yere bir gazete sererek Erdoğan'dan namaz kılmasını istedi. Erdoğan, gazete üzerinde namaz kılmanın uygun olmadığını, çünkü gazetede resimler bulunduğunu söyleyerek bunu reddetti.²⁷

İmam Hatip Okulu, Erdoğan üzerinde büyük etki bıraktı. Bir keresinde şöyle dedi: "Her şeyimi, okuduğum İmam Hatip Okulu'na borçluyum. Geleceğim bu okulda belirlendi. Vatan aşkını, insanları sevmeyi, ülkeye hizmeti, ibadet etmeyi, çevre bilincini, dayanışma ruhunu ve kendim için dilediklerimi başkası için de dilemeyi orada öğrendim".²⁸ Erdoğan, çok erken yaşlardan beri, dini bütün bir Müslüman idi. Futbol oynamadan önce daima dua ederdi. Daha sonra, futbol ile sakalını kesme arasında bir seçim yapmak zorunda kaldığı zaman futboldan vazgeçti.

Erdoğan, yetişkinliğinde, Nakşibendi Şeyhi Esat Zahit Kotku'nun İskenderpaşa Dergâh'ına katıldı. Tarihsel olarak Nakşibendiler, bu dünyada Sünni ahlâk'ın egemenliğini kurmayı amaç edinmişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda, inanç birliği yoluyla güç kazanmaya çalıştılar. Ancak Nakşibendiler Osmanlı devletinin meşruiyetini sorgulamadılar. 1980 yılında ölen Şeyh Kotku, çağdaşlığa duyarlı idi.²⁹ Bu Dergah, İstanbul'daki diğer Nakşibendi Dergâhı olan İsmail Ağa Dergâhı gibi, müritlerini geleneksel İslami giysiler giymeye zorlamadı.³⁰

İskenderpaşa Dergâhı'nın Erdoğan üzerinde büyük bir etkisi olsa gerektir. Erdoğan Tasavvuf'tan etkilendiğini kendisi söylemişti.³¹ Tasavvuf hem yüksek hem de aşağı kültüre sahiptir; Tasavvufun yüksek boyutunun simgesi, diğerlerinin yanı sıra, güzel şiirdir.³² Genç Erdoğan, okulda münazaralara katılmaya meraklı idi. 1973 yılında, *Tercüman* gazetesinin öğrenciler arasında düzenlediği en iyi şiir okuma yarışmasında birinci oldu.³³ O yıllarda, Erdoğan, kendisini hem daha güçlü hem de daha etkileyici bir şekilde ifade edebilmek için sıkça şiire başvurdu. Bunu

27. Yılmaz, *Tayyip*, s. 36-37.

28. Pamuk, *Yasaklı Umut*, s. 21-22.

29. Şerif Mardin, "The Naksibendi Order in Turkish History", *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State*, Richard Tapper, der., I. B. Tauris, Londra, 1991.

30. Çakır ve Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan*, s. 30.

31. Görüşme.

32. Burada ve bundan sonra, Tasavvuf konusunda şu kaynaktan yararlanılmıştır: Mark J. Sedgwick, *Sufism: The Essentials*, The American University in Cairo Press, Kahire, 2000.

33. Çakır ve Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan*, s. 21.

yaşamının daha sonraki dönemlerinde de yaptı. Nitekim, 1998 yılında mahkûm olmasının nedenlerinden biri de, Siirt'teki bir konuşmasına başlarken söylediği şiir idi.³⁴

Erdoğan aynı zamanda duygulu bir insan görünümü vermektedir. Hapis cezasını çekmeye giderken yandaşlarına şöyle veda etmiştir: “İsteklerinizi ve özlemlerinizi kamusal alana taşımak istedim. Bu istekler ve özlemler mütevazı evlerinizin gözlerden uzak odalarında saklıdır. Bu istekler ve özlemler başkalarına, işsiz çocuklarınızın yüzlerindeki umutsuz ifadelerle taşınır; analarınızın, babalarınızın yaralı yüreklerinde sessizce saklı kalır. Sizin seslerinizi seviyorum, çünkü ben de sizlerden birisiyim. Yaptıklarımın pişman değilim, çünkü bunu biz birlikte yaptık.”³⁵ Ankara Üniversitesi'nden Nuran Yıldız, Erdoğan'ı “gökyüzü ile arkadaş olan, yüreği ile yaşayan, şiir dolu bir yüreği ve simgesel söylemi olan” bir kişi olarak tanımlamıştır.³⁶

Erdoğan konuşmalarında çoğu zaman, İslami içerikli değilse de İslami temalı bir terminoloji kullandı. Ailesinin Karadeniz Bölgesi'nden İstanbul'a taşınmasından, Peygamberin, düşmanlarından kaçmak amacıyla M.S. 622'de Mekke'den Medine'ye göçü olan, “Hicret” olarak söz etmişti.³⁷ İstanbul Belediye Başkanı olduğu zaman, kendisini İstanbul'un “imamı” ilan etti. Erdoğan, söylemiş olduğu bu söz nedeniyle eleştirildiği zaman, “İmam sözcüğünü duyduğunuz zaman yalnızca camide namaz kıldırın kimseleri düşünüyorsunuz. İslamiyet'te imam, yönetim yetkisi olan kimsedir” diyerek sertçe karşılık verdi.³⁸ Erdoğan İstanbul'da Belediye Meclisi'nin ilk toplantısını Fatiha Suresi okuyarak açtığında doğal olarak gene şiddetle eleştirildi. İyi bildiği üzere, yedi Ayet'ten oluşan Fatiha Sûre'si, ölen bir kimsenin ardından okunur. Erdoğan, kendisinin eleştirenlere Fatiha'nın Kuran'ın ilk Sûresi olduğunu hatırlattı.³⁹

34. Bu olaya aşağıda yeniden döneceğiz.

35. *Zaman*, 25 Eylül 1998.

36. Alıntı: Yılmaz, *Tayyip*, 18-19.

37. A.g.e., s. 33.

38. A.g.e., 108. Osmanlılarda İmam, ilahi bilgeliğin (hikmetin) rehberliğinde Şariat'ı uygulardı. Bakınız Mardin, “The Just and Unjust”, s. 118. Medine'de inen Kuran Ayetlerinde, Peygamber yalnızca Allah'ın buyruklarını bildiren kişi değil, aynı zamanda bütün Müslümanların itaat etmesi gereken en büyük yetkinin sahibi olarak gösterilmektedir. Bkz., Faruq Sherif, *A Guide to the Contents of the Quran*, Garnet, Reading, İngiltere, 1995, s. 7.

39. Yılmaz, *Tayyip*, s. 85.

Erdoğan çoğu zaman yanlış anlaşılmaktan yakındı. Bir seferinde, “Bana asla inanmıyorsunuz. Söylemeye çalıştığım şeylerden daima farklı anlamlar çıkarmaya uğraşıyorsunuz, çünkü kullandığım terimlere farklı anlamlar yüklüyorsunuz” demişti.⁴⁰ Bu makalenin yazarlarından birinin Erdoğan ile yaptığı görüşme sırasında, basın kendisini “hiç acımadan” eleştirdiğinde, bazen ağladığını belirtmişti. Bir süre kendisine sorulan soruları, “Ne düşündüğümü ya da ne yaptığımı söylersem bana inanacak mısınız?” diye yanıtladı.

İslamiyet, demokrasi ve Erdoğan

Yukarıda değinildiği gibi, Erdoğan kendisi için Tasavvuf İslamını seçmiştir. Mutasavvıfların sıkça söz ettikleri bir Hadis'te iki tür cihattan söz edilir: savaş alanında İslamiyet düşmanlarına karşı yapılan “küçük cihat” ve nefse karşı yapılan “büyük cihat”. Daha önce de değinildiği gibi, Türkiye’de dini odaklı partilerin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamış olan Şeyh Kotku, “ahlaki gelişim” ihtiyacından söz ederken aklında olan büyük cihat idi. Erdoğan da cihadı aynı şekilde anlar: “Dinler insanoğlunun mutluluk aracıdır. Allah, İslamiyet’in amacının insanların refahı arttırmak olduğunu söyler”.⁴¹ Erdoğan’ın inandığı Sünni İslamiyet, vicdan olgunluğuna da önem verir, çünkü Sünni İslamiyeti’ne göre, insan yalnızca yasal kısıtlamalarla düzenli ve huzurlu bir yaşam süremez.

Tasavvufta olumsuz içgüdüleri azaltmak ve insanın kalbinde Allah’a bir yer açmak için çaba harcanır. Erdoğan göre, Allah insanı en yüksek erdem düzeyine ulaşabilecek bir potansiyel ile yaratır. Erdoğan’a göre, kişi Allah’tan gelen iyilikleri içselleştirdiği ölçüde en üst erdem mertebesine giden basamakları çıkar.⁴² Erdoğan bir vesile ile şunu söylemişti: “Bir şeyin değeri, yaratıcısının değeri ile ölçülür. [Edirne’de’ki] Selimiye Camii’ne baktığınız zaman [Mimar] Sinan’ı hatırlamamak mümkün mü? ... [Aynı şekilde] bir insana baktığınız zaman Allah’ı düşünmemek mümkün mü? Eğer insana bakan bir göz onda Allah’ı görmüyorsa o göz iyi bir göz değildir”.⁴³ Erdoğan’a göre,

40. A.g.e., s. 116.

41. Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, s. 57.

42. Mutasavvıflar, Kuran’ın, yüzeysel anlamının altında yatan gizil, derin anlamlarına nüfuz etmeye çalışırlar. Bkz. P. J. Stewart, *Unfolding Islam*, Garnet, Reading, İngiltere, 1994, s. 176.

43. Pamuk, *Yasaklı Umut*, s. 95.

insanoğlu, hemcinsinin refahını artırmakla yükümlüdür; o halde insan "Allah'ın rıza göstereceği şekilde davranmaktan" sorumludur.⁴⁴ Erdoğan İslamiyet'i başlıca kaynak olarak aldı ve ondan kişisel ve toplumsal yaşam için birtakım ahlâki ilkeler çıkardı. Sözgelimi, yılbaşında televizyonlarda yayınlanan bazı programları onaylamadı, çünkü onları yeterince ölçülü bulmadı.⁴⁵ Aynı şekilde, başkalarına saygısızlık olduğunu düşündüğü için gençliğinde ayak ayak üstüne atarak oturmadı.⁴⁶

Erdoğan'a göre, bir insan hemcinslerine yalnızca kendisini ahlâki yönden geliştirerek değil aynı zamanda onların kendilerini geliştirme çabalarına yardım ederek de hizmet eder. Bu nedenle, "imam"ı, insanlara rehber gibi davranarak hizmet edecek bir kişi olarak algıladı. Kendi sözleriyle, "Rehber yalnızca iyiliğe giden yolu göstermelidir, kötülüğe değil. Eğer insanların kötü davranışlardan alıkoyacak çareleri varsa bunlara başvurmadan kaçınmamalıdır".⁴⁷ Bu anlayışla, İstanbul'da Büyük Şehir belediye başkanlığı sırasında, belediyeye bağlı lokantalarda içki satılmasına izin vermedi. Fakat, belediyenin kiraya verdiği yerler de dahil olmak üzere diğer yerlerde içkiyi yasaklamadı. Dini bütün bir Müslüman olarak, İslamiyet'in dini inançların ve öğretilerin başkalarına zorla kabul ettirilmesine izin vermediğini biliyor olması gerekti. Gene de Erdoğan bu politikası nedeniyle eleştirildi. İslamiyet'e göre, Allah, sevap ve günahı birbirinden ayırt etmeyi müminlere bırakıyordu. Erdoğan bu eleştiriyi şöyle yanıtladı: "Kendi yargımızı iman sahibi kardeşlerimizin yargılarının yerine koymaya çalışmıyoruz. Fakat, Allah'ın bizden iyi davranışlara uygun ortamlar yaratmamızı beklediğini düşünüyoruz. Kendini öldürmeye karar veren bir insanın eline silah verir misiniz? Böyle kötü bir davranışı isteyerek kolaylaştırır mısınız?"⁴⁸ William E. Shepard'ın terimleriyle, Erdoğan ılımlı seküler bir kişi olarak görülebilir. Shepard, ılımlı seküler kişilerin, kişisel yaşamlarında İslami etik kurallara uyduklarını, diğer kişileri de ahlâki bir yaşam sürmeleri için teşvik ettiklerini ifade etmiştir.⁴⁹

44. Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, s. 63.

45. Yılmaz, *Tayyip*, s. 91.

46. Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, s. 57.

47. Yılmaz, *Tayyip*, s. 108.

48. A.g.e., 90.

49. William E. Shepard, "Islam and Ideology: Toward a Typology", *International Journal of Middle East Studies*, 19 (1987), s. 310.

Erdoğan, Allah'ın rızasını kazanmaya çalışan Müslümanlarla diğerleri arasında bir ayırım yapmamıştır, çünkü herkesin Allah tarafından yaratıldığına, dolayısıyla eşit olduğuna inanır. Bir kez, "...bu ülkede birlikte yaşıyoruz; eğer ülke batarsa hepimiz yok oluruz" demişti.⁵⁰ Nitekim, 1994 yılında İstanbul Büyük Şehir Belediye başkanlığını kazanmaya çalışırken bu kentteki RP'liler kampanyalarını, diğer yerlerin yanı sıra, barlara ve genelevlere de taşıdılar. Erdoğan'ın belediyesi yoksul öğrencilere burs verirken Sünnileri Alevilerden ayırmadı.⁵¹ Erdoğan, gayrimüslimlere yönelik ayrımcılığa da karşı idi. Belediyesi, yalnızca camilerin değil kiliselerin ve havraların da onarılması için mali yardımda bulundu. Erdoğan bir keresinde şöyle demişti: "Gerçekten iman sahibi olan bir kimsenin, hangi dinden olursa olsun yaşadığı topluluğa zarar vermek isteyeceğine inanmıyorum ... Bütün iman sahiplerinde hoşgörü, sevgi ve insanlara yardım etme içgüdüğü olduğu görülür".⁵² Erdoğan'ın kadınları ikinci sınıf vatandaş gibi görmedi. Eşinin başı kapalıdır, fakat Erdoğan öyle istediği için değil; kendisini anlatımı ile, eşi ile birlikte "oturdular, dünya görüşlerinin birbirine uyduğunu gördüler, ondan sonra evlendiler".⁵³

Mutasavvıflar, inanışları ve değerleri ne olursa olsun, bütün insanların Mutassavvıf Velisi'nin (*Sufi saint*) konukları olduğuna inanırlar. Aynı şekilde, Erdoğan da başında olduğu belediyenin bütün İstanbulluları kucaklaması gerektiğini düşünüyordu. Belediye Başkanlığı sırasında, çevresindekileri şöyle uyardı: "Unutmayın, biz cemaat değiliz; biz bir siyasi partiyiz. Türkiye'nin partisiyiz; kollarımızı herkese açmalıyız".⁵⁴ Erdoğan günlük yaşamında da onulmaz bir taraftar değildi; her ne kadar fanatik bir Fenerbahçeli olsa da Galatasaray'ın Avrupa kupası maçlarına, Galatasaray kulübünün renkleri olan sarı ve kırmızı renkte bir atkı ile katıldı. Erdoğan bu özel felsefesini kamu alanına da taşıdı. Bir siyasetçinin, "bir taraftan kendinden önceki siyasetçilerin artılarından yararlanmasını ve diğer taraftan da kendisinin yeni bir senteze varması"⁵⁵ gerektiği inancını taşıyordu.

Erdoğan, dini bütün bir Müslüman olarak, toplumda

50. Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, s. 59.

51. A.g.e., s. 43-44.

52. A.g.e., s. 16-17.

53. Yılmaz, *Tayyip*, 119.

54. A.g.e., s. 81.

55. Çakır ve Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan*, s. 178-179.

dini heyecanı yüksek tutmaya da çalıştı. 1997 yılında İstanbul'da, HABITAT-II'yi Mehter Takımının bir gösterisi ile açması, ulusal bayramların kutlandığı Taksim Meydanı'nda büyük bir cami yapma niyeti, hatta halkı yağmur duasına çıkmaya teşvik etmesi,⁵⁶ bunun bir kanıtıdır. Öte taraftan seküler aydınlar bu projeleri şiddetle eleştirdiği zaman, bunlarda ısrar etmedi

Erdoğan demokrasiye saygı duymaktadır. 1988 yılında mahkûm olduğu zaman, siyasi rejimi değil kararı veren mahkemeyi eleştirdi:⁵⁷ "İlke olarak, mahkeme kararlarına saygı duyduk. Bu demek değildir ki haksız mahkeme kararlarını yürekten kabul ederiz ... [Ancak] bütün haklarımızı demokratik çerçeve içinde kullanacağız".⁵⁸ Aynı konuşmada yandaşlarından, "Hükümetleri yalnızca seçim sandığında iktidardan düşürmeye çalışmalarını" istedi.⁵⁹

Tarih boyunca, Müslümanlar farklı siyasi rejim türlerine meşruiyet yüklediler. Onlara göre, amaç araçtan daha önemli idi. Erdoğan'a göre de İslamiyet gibi demokrasi de daha büyük bir amaca, "hayat kurtarma" amacına, götüren bir araçtır.⁶⁰ Erdoğan, "Demokrasiyi [her koşulda] ayakta kalmak için kaçınılmaz bir reçete olarak kabul etmek yanlıştır. Her sistem, iktidardaki kimselere göre iyi ya da kötüdür. Sözgelimi, bazı krallıklarda, yoksulluk yaygındı, diğer bazı krallıklarda ülkeler akılcıca yönetiliyordu" dedi.⁶¹

Erdoğan'ın düzgün işleyen demokrasi kavramı, İslami şura (danışma) temellidir. Demokrasiyi görüş alışverişi olarak tanımlar. Bir keresinde şunları söylemişti: "Kendimi demokrat olarak tanımlıyorum. İnançlarım ve düşüncelerim demokrasi ile aynı doğrultuda, çünkü, bana göre demokrasi mümkün olduğunca başkalarına danışmaktır".⁶² Belediye Başkanı iken, Refah Partisi üyeleri ile Bağımsızlar Belediye Meclisi'nde çoğunluğu ellerinde tutuyorlardı. Fakat Erdoğan, Anavatan Partisi'nin ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin üyelerinin de daimi komisyonlara katılmalarını istedi. Çünkü, demokrasinin "yalnızca seçimler" olmadığını, aynı

56. Oktay Ekinci, *Şeriatın Kravatlı Başkanı*, Çağdaş, İstanbul, 1998, s. 15, 19.

57. Bu konuşmayı ve mahkûmiyetini aşağıda tekrar ele alıyoruz.

58. www.rerodogan.com/ruzname/98/22usu98.htm. Yazarların vurgusu.

59. Pamuk, *Yasaklı Umut*, s. 94.

60. A.g.e., s. 25.

61. Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, s. 65.

62. Yılmaz, *Tayyip*, s. 117.

zamanda halkın temsilcilerine, iktidarda bulunanları izleme ve denetleme yetkisi vermesi de olduğunu düşünüyordu.⁶³

Erdoğan, çok sayıda insanın birbirlerine danıştığını ve böylece daha isabetli kararların alınmasını istediğinden seçim barajlarına karşı idi. Aynı nedenle siyasetçileri, koalisyon hükümetlerine alızmaya teşvik ediyordu. Öte yandan, demokrasinin amacının, yalnızca, belki biraz ülkenin uzun vadeli çıkarlarını da gözönünde tutarak kişisel ve/veya grup çıkarlarını uzlaştırmak olmadığını, neyin “âdil” olduğu ve neyin “âdil” olmadığı konusunda Allah’ın rızasını da almak gerektiğini düşünüyordu. Burada “adil”, İslami öğretilerden kaynaklanan, ahlâki toplumun temelini oluşturan erdem normudur. Bu norm, Allah’ın rıza gösterdiği iyi davranışlar için bir ölçüt sağlar.⁶⁴ Erdoğan ile bir görüşmeci arasında şu konuşma geçmişti:

-Erdoğan: “Diğer siyasi partiler, başarılarının meyvelerini hemen toplamayı umuyorlar. Tersine bizim partimizin üyeleri davranışlarından ötürü öteki dünyada ödüllendirmeyi beklerler. Bu çok önemlidir”.

- Araştırmacı: “Ödül nedir? Cennet mi yoksa Allah’ın rızası mı?”

- Erdoğan: “Allah’ın rızası”.⁶⁵

Erdoğan, toplumun ahlâki bütünlüğünü güçlendirme uğruna bazen gerçek bir demokrat olmadığını söylemiştir. Erdoğan demokraside halka gerçekte hangi rolü biçmiştir? Bu soruya kesin bir yanıt vermek güçtür. Nitekim, dört farklı yanıt verilebilir: (1) “Asıl amacınız Allah’ın rızasıdır. Halkın onayı ikinci derecede önemlidir”;⁶⁶ (2) “Allah’ın rızası önemlidir. Eğer davranışlarınız Allah’ın rıza gösterdiklerine uygun ise halkın onayını almış oluruz”;⁶⁷ (3) Halkın istekleriyle örtüşen politikaları izlemek gerekir”;⁶⁸ (4) “Arkasında halkın desteği olmayan bir hareket

63. Pamuk, *Yasaklı Umut*, s. 94.

64. Mardin, “The Just and Unjust”, s. 115. Mardin, Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk dönemlerinde, bu anlamda “adaletin” hem merkezin hem de çevrenin paylaştığı en önemli erdem olduğunu belirtmiştir. Merkez Batılılaşmaya başladığı zaman, yalnızca taşra “adalet”i önemsemeye devam etti. Cumhuriyet döneminde de durum değişmedi. “Adalet”in, erken Osmanlı felsefesinin en önemli normu olması konusunda bkz. Halil İnalcık, “The Nature of Traditional Society [Turkey]” *Political Modernization in Japan and Turkey*’in içinde, Robert E. Ward ve Dankward A. Rustow, der., Princeton University Press, Princeton, 1964.

65. *Nokta*, 18-24 Eylül 1994.

66. Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, s. 63.

67. *Nokta*, 18-24 Eylül 1994.

68. Yılmaz, *Tayyip*, s. 117, 191

başarılı olamaz.⁶⁹ Halk, engin deneyimi, önsezisi (basiret) ve sağduyusu (feraset) ile herşeyin anlamını hepimizden daha iyi kavrar. Yapmamız gereken, halka ne yapmaları gerektiğini söylemek değildir, halkın bize söylediğini doğru anlamaktır.”⁷⁰

Bu konuda nasıl bir sonuca varılabilir? Bu satırların yazarları şu kaniya varmışlardır: Erdoğan’a göre Allah’ın rızası başta gelmektedir, çünkü Allah bütün iyi davranışların kaynağıdır. Erdoğan bu noktanın altını çizmek ister (birinci yanıt). Erdoğan, çok uzun süredir yüreklerinde Allah’a bir yer açmış olan Müslümanları düşünmektedir; bu nedenle, Erdoğan’a göre söz konusu Müslümanlar Allah’ın rıza gösterdiklerini canı gönülden benimserler (ikinci yanıt). Erdoğan, Allah’ın rıza gösterdiği hususlar ile halkın dileklerinin bağdaştırmak ister, çünkü Partisinin “Türkiye partisine” dönüşmesini ister (üçüncü yanıt); Erdoğan artık İslami bir demokrat değildir, demokratik bir Müslüman olmuştur (dördüncü yanıt). Önemli olan bu son noktaya tekrar döneceğiz.

Erdoğan parti içi demokrasiden yanadır. İslam dininde, yönetim mevkiinde olup Allah’ın rızasına uygun yönetmeyen kimse zalimdir; hiç kimsenin kendi kişisel yönetimine başvurmasına izin verilmez. İlk Halife Ebubekir şöyle söylemiştir: “Allah’ın ve Peygamberin çizdiği yolda gittiğim sürece bana itaat ediniz. Eğer Allah’ıma karşı gelirsem artık bana itaat etmenize gerek yoktur”. Yukarıda söz edilen görüşmede Erdoğan’a “bir insanın değil sistemin takipçisi olduğunuzu söylediniz. Eğer Erbakan’ın doğru yolda olmadığını görseniz bunu yüksek sesle söyler miydiniz?” sorusu sorulmuştur. Erdoğan’ın bu soruya yanıtı olumlu olmuştur: “Bize göre en önemli şey, insana değil Doğru’ya (Allah’a) köle olmaktır. Peygamberler bile ‘doğru yoldan ayrılırsak bize itaat etmeyin’ demişlerdir”.⁷¹

Genel olarak değerlendirildiğinde, Erdoğan insanların birbirini sevmesi gerektiğine inanır, çünkü ancak o zaman Allah’ın rızasını alacaklardır. Siyasetteki amaç da halkı kötülüklerden korumak olmalıdır. Erdoğan’a göre hükümetlerin, Cumhuriyetin ilkeleleri ile küresel olarak paylaşılan değerler arasında ortak bir nokta bularak Cumhuriyeti güçlendirmeleri gerekliydi. Erdoğan, ülkenin güçlü bir Cumhuriyet kurmak ve demokrasiyi korumak için

69. Zaman, 19 Aralık 1998.

70. Pamuk, *Yasaklı Umut*, s. 127.

71. Nokta, 18-24 Eylül 1994.

sağlam bir ekonomiye ihtiyacı olduğu görüşünü taşımaktadır. Sağlam bir ekonomi, ahlâk temelli yeni bir hükümet felsefesinin benimsenmesine bağlıdır.⁷² Erdoğan seküler cumhuriyete, hukukun üstünlüğüne dayalı bir demokrasiye ve en yüce değer in kişinin dürüst olduğu halk odaklı siyasete inanır.⁷³ Ahlak'a, çağdaşlığa ve insancılığa verdiği önem kadar demokrasiye de önem verir. Erdoğan kendisinin demokrat olduğunu düşünür. Son çözümlemede, dünya görüşünü biçimlendiren, Tasavvuf İslamietinden ilham aldığı normatif değerler sistemidir.

Siyasi İslam, Erdoğan'ın mahkûmiyeti ve sonrası

Erdoğan için, Müslüman olmanın siyasi İslam'ı savunmak gerektiği anlamına gelmediğini ileri sürmek mümkündür. Ona göre, İslamiet, önemli olduğunu düşündüğü ahlâki gelişmenin temel noktasıdır. Fakat, 12 Nisan 1998'de Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi, Erdoğan'ı, halkı dine dayalı düşmanlığa teşvik etmekten ve İslam devleti kurmaya çalışmaktan suçlu buldu. Daha önce değinildiği gibi, 6 Aralık 1997'de, Siirt'te yaptığı siyasi bir konuşmanın ardından mahkûm edildi. Yargıtay, alt mahkemenin kararını onayladı.

Bu mahkûmiyete ne anlam verilebilir? Bu kararı, kendisi hakkında yukarıda işaret edilen hususları gözardı ederek, Erdoğan'ın siyasi İslam'a eğilimli olduğunu gösteren kesin bir kanıt olarak almak mı gerekir? Mahkeme Erdoğan'ın mahkûmiyetine hükmettiği zaman, büyük bir tartışma çıktı. Yargılama sırasında, Türkiye'de, seküler ve kendisinin Atatürkçü olduğunu söyleyen Profesör Sulhi Dönmezer'in başını çektiği bazı önemli ceza hukukçuları, konuşmanın suç oluşturmadağı görüşündeydiler. Alt mahkemenin savcısı, Erdoğan'ın beraatini istemişti; söz konusu mahkemenin üç yargıcından birisi karşı oy kullanmış, ayrıca Yargıtay'ın kararı da oybirliği ile alınmamıştı.⁷⁴ Söz konusu mahkeme kararlarının hukuka uygun olup olmadığı konusu bu kitabın amacı dışındadır. Öte yandan, Erdoğan'a yönelik suçlamalara ve Erdoğan'ın savunmasına sosyal bilimsel bir bakış açısı, Erdoğan'ın temelde kendisinin ve başkalarının ahlâki gelişimi ile mi ilgilendiği yoksa temelde siyasi İslam'a

72. Pamuk, *Yasaklı Umut*, s. 174-175.

73. Yılmaz, *Tayyip*, s. 260, 263.

74. *Recep Tayyip Erdoğan Davası*, Faruk Işık, der., Birleşik Avukatlar, İstanbul, 1998, birçok sayfalar.

eğilimli mi olduğu sorusuna ışık tutacaktır. Bu nedenle, burada Erdoğan'ın mahkûmiyetinin doğruluğu ya da yanlışlığı ile değil, Erdoğan'ın bu dava dolayısıyla ileri sürdüğü görüşlere odaklanılmaktadır.

Erdoğan Siirt'teki konuşmasına şu dörtlüğü okuyarak başladı:⁷⁵

Minareler süngümüz
Kubbeler miğferimiz
Camiler kışlamız
Müminler askerimiz

Konuşmasında, diğer konuların arasında, kendisinin atıf kaynağının İslamiyet olduğunu söyledi. Türkiye'de hiç kimsenin ezanı susturamayacağını belirtti. Eğer birisi buna çalışırsa, Erdoğan ve aynı düşüncedeki diğerleri bir volkan, bir şimşek olacaklar ve onlara patlayacaklardı. Diğer bir deyişle, insana kul olmayacaklardı; yalnızca “doğru'nun” önünde eğileceklerdi.

Bu ifadeler ve şiirler, Erdoğan'ın Türk halkını “dindarlar” ve “dindar olmayanlar” diye ayırmaya çalışarak ve “dindarları” “dindar olmayanlara” karşı kışkırtarak Şeriat'ı geri getirme isteğinin kanıtı gibi yorumlandı. Erdoğan'ın demokrasiyi bir “araç” olarak tanımlaması, Erdoğan'ın demokratik olmayan, “bir insan, bir oy, yalnızca bir kez” siyasi stratejisini desteklediğinin kanıtı olarak alındı.

Bu suçlamalara karşılık Erdoğan, yalnızca dininin gerekliliklerini yerine getiren ve İslamiyet'i kişisel ahlâkın tek kaynağı ve günlük davranışlarında bir rehber olarak gören dindar bir kimse olduğunu ileri sürdü. “‘Kaynağım İslamiyet’ dediğim zaman, ‘Allah’a şükür Müslümanım’ diyen herhangi bir Müslüman'ın belirtmek istediği hususu kastediyorum.” dedi.⁷⁶ Şeriat'ı kaynak göstermesinin de aynı anlama geldiğini savundu: “‘Müslümanım’ dediğim zaman aklımda ne varsa ‘Şeriat'tan yanayım’ dediğim zaman da o var ... Dünyada şeriatın ['dinin' demek istiyor, Yazarlar] olmadığı hiç bir ülke yoktur. Ne Müslüman, ne Hristiyan ne de Musevi, Allah'ın hükmünün doğruluğunu tanımayı reddeder. İnsanlar her yerde şeriatlarına önem verir.”⁷⁷ Erdoğan, bu

75. Aksi belirtilmedikçe, Siirt konuşması ve sonuçları hakkında aşağıdaki açıklamalarda, Recep Tayyip Erdoğan Davası'ndan yararlanılmıştır.

76. Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, s. 56.

77. Yılmaz, *Tayyip*, s. 111.

nedenle siyasi bir partinin kaynağının da İslamiyet olamayacağını düşündü. Ona göre RP dini odaklı bir parti değildi.⁷⁸ Daha sonra, “kaynağım İslamiyet” dediği zaman ne kastettiğine daha bir açıklık getirdi: “Kaynağım, kişisel düzeyde şeriatır. Siyasal açıdan kaynağım, Anayasa ve demokratik ilkelerdir”.⁷⁹ Erdoğan, “Türk halkının yüzde 99’unun İslamiyet’i bir yaşam biçimi olarak benimsediğini” savundu.⁸⁰ Erdoğan’ın bu düşüncelerinden kendisinin, İslamiyet’e göre dini odaklı devlet olamayacağı, Kuran’daki Ayet’lerin ve Peygamber’in Hadis’lerinin devletin niteliği ile ilgili değil, yöneticilerin nasıl davranmaları gerektiği hakkında olduğu görüşünü desteklediği anlaşılmaktadır.

Yukarıda değinildiği gibi, Erdoğan çoğunlukla simgesel söyleme başvurur ve “İmam”, “Fatiha” gibi dini terimlere oldukça özel anlamlar yüklerdi. Bu nedenle, büyük bir olasılıkla, Erdoğan, kaynağının İslamiyet olduğunu söylediği zaman onun aklında bir şey vardı, onu İslamiyet’e dayalı bir devlet kurmaya çalışmakla suçlayanların aklında ise başka şey. Dönmezer, Erdoğan’a yönelik suçlamalar hakkındaki hukuki görüşünde aynı sonuca varmıştı: “Bir kimse İslami köktencilığe tepki olarak radikal sekülerliği desteklemek gibi bir ikileme düşmedikçe, ... [Erdoğan’ın konuşmasına] gerici bir söylem anlamı yüklenemez”.⁸¹

Diyarbakır Devlet Güvenlik Mahkemesi savcısı da Erdoğan’ın, Siirt konuşmasında İslamiyet’i kişisel ahlâk kaynağı olarak aldığını ileri sürdü: “İslamiyet, yandaşlarına doğruluk, dürüstlük, toplumsal adalet, iyi ahlâk, çok çalışma ve benzer diğer ahlâki nitelikleri önerir. İslamiyet, yandaşlarından başkalarına zarar verecek davranışlardan sakınmalarını ister. Kişisel yaşamlarında ve başkalarıyla ilişkilerinde genel olarak herkesin, özel olarak Müslümanların, ahlâki yükümlülüklerini hep akıllarında bulundurmaları gerekir. Ancak o zaman, toplumdaki pek çok sorun kendiliğinden ortadan kalkacak, görüş birliği ortaya çıkacak ve karşılıklı sevgi duygusu, insanların birbirlerinin haklarına, çıkarlarına ve özgürlüklerine saygı göstermelerini sağlayacaktır. Sanık [Erdoğan] kaynağının İslamiyet olduğunu söylediği zaman yalnızca böyle bir toplumu özlediğini duyurdu”.⁸²

78. *Hürriyet*, 27 Mart 2000.

79. *Hürriyet*, 28 Ağustos 2001.

80. Çakır ve Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan*, s. 113.

81. *Recep Tayyip Erdoğan Davası*, s. v.

82. A.g.e., 160-161.

Demokrasiyi İslamiyet'e dayalı bir devlet kurmak için bir araç gibi algıladığı iddiası ile ilgili olarak Erdoğan şunları söyledi: "Bu ifade ile şunu anlatmak istedim: Bir kimse her davranışında ya da eyleminde halkın mutluluğunu, refahını ve güvenliğini sağlamalıdır. Bu belirli hedefe yararlı bir sistem, söz konusu amaç için bir araçtır."⁸³ Erdoğan daha önce aynı "araç" kavramını yalnızca demokrasi için değil İslamiyet'in kendisi için de kullanmıştı: "Dini, siyasette başarı aracı olarak kullanmak uygun değildir. Dinlerin, halkın mutluluğunu sağlamak için bir araç olduğuna inanıyoruz. ... [Aynı şekilde], siyaset halkın düşüncelerini ve inançlarını ifade etmelerine olanak sağlama sanatıdır. ... Fakat, dinin bu amaçla bile siyasallaştırılmasına karşıyım".⁸⁴ Ona göre, "belirli bir amaca ulaşmak için, bir başka amaca hizmet etmesi beklenen bir araçta başvurmak ahlaki değildi".⁸⁵

Eğer Erdoğan'ın aklında İslamiyet'e dayalı bir devlet yok idiyse ve demokrasiyi bu amaca ulaşmak için bir araç olarak görmeydiyse neden Siirt'teki konuşmasına, onu suçlayanlara bir amaca ulaşmak için halkı kuvvete başvurmaya, yani küçük cihada, kışkırtıyor gibi gözükken bir dördlük ile başladı? Birincisi, yukarıda söz ettiğimiz gibi, Erdoğan çoğu zaman kendisini duygusal şiirler okuyarak ifade eder. Bu nedenle, Erdoğan'ın Siirt'teki konuşmasına şiirle başlayarak dindarları, dindar olmayanlara karşı kaba kuvvete teşvik etmek gibi bir art niyeti olduğu sonucuna varmamak gerekir.⁸⁶ Profesör Turhan Tufan Yüce, yasal görüşünde, aynı sonuca vardı: "Sanığın, dinleyicilerinin duygularına hitap etme alışkanlığı, konuşmacı tarafından sıkça başvurulan bir taktiktir ve yasa dışı değildir".⁸⁷ Erdoğan da bir keresinde, şiirin "yoğun sevdayı, aşkı ve heyecanı ifade etmenin bir yolu olduğunu" söylemişti.⁸⁸

Erdoğan'ın söz konusu şiir ile, "dindarları" "dindar olmayanlara" karşı kışkırttığını ileri sürmek bir başka neden ile de yerinde değildir. Siirt'teki şiiri ile ilgili olarak Erdoğan şöyle demişti: "Her zamanki gibi, [Siirt'teki] konuşmama bir şiir okuyarak başladım.

83. *Hürriyet*, 29 Haziran 2001.

84. Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, s. 65.

85. Çakır ve Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan*, s. 179.

86. Burada Erdoğan'ın Siirt'te okuduğu şiiri, daha önce, eğitim yapmış olduğu İmam Hatip Okulu'nda da söylediği kaydedilmelidir.

87. Recep Tayyip Erdoğan Davası, s. v.

88. Çakır ve Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan*, s. 122.

... Okuduğum dörtlük, bir fikir adamı olarak kuruluş yıllarında Cumhuriyet'e çok değerli hizmetleri geçen Ziya Gökalp'indir".⁸⁹ Nitekim, bu dörtlüğün yer aldığı şiir, Milli Eğitim Bakanlığı'nın ortaokullarda okutulmasını önerdiği bir kitapta yer almaktadır.⁹⁰ Dörtlük, Romen Diyojen'in şu dörtlüğüne bir yanıtıdır:

Kuran'ı yaktırmalıyım
Kabeyi yıktırmalıyım
[Böylece] Doğu'ya gidenler
Artık minareli kubbeler görmesinler

Gökalp, 11. yüzyılda, Doğu Anadolu'da Bizans Ordusunu yenerek Türklere Anadolu'ya giden yolu açan Sultan Alparslan aracılığıyla Diyojen'i, onca yıl sonra Erdoğan'ın Siirt'te okuduğu dörtlük ile, simgesel olarak yanıtlıyordu. Gökalp, hem Osmanlı İmparatorluğu'nu hem de Türkiye'de insanları bir arada tutan şeyin, her şeyden önce İslamiyet'in bir ürünü olan kültürleri olduğunu düşünüyordu. Aynı şekilde, Erdoğan mahkemede yaptığı savunmasında, Siirt konuşmasında toplumsal bütünlük ve ülkenin toprak bütünlüğü için inanç bütünlüğünün önemini vurgulamak istediğini ileri sürdü. Gerçekten de Siirt'teki konuşmasında şunu söylemişti: "Malazgirt'ten Çanakkale'ye kadar, atalarımızın birbiri ardına zafer kazanmasını sağlayan ... inanç birliği idi."⁹¹ Kardeşlerim, bu ülkede hiç bir ayırım yapmaksızın herkesi seviyoruz ve sevmeye devam edeceğiz. Hepimiz aynı değerleri paylaşıyoruz. Hepimiz Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşıyız. ... Bizim tek bir vatanımız vardır".⁹²

Erdoğan, hem dinleyicilerini psikolojik olarak etkilemek hem de insanların güçlerini birleştirmelerine ve ortak çabalarında başarıya ulaşmalarına yardımcı olan şeyin, İslamiyet'ten

89. Pamuk, *Yasaklı Umut*, s. 32.

90. *Türk ve Türklük*, Ömer Naci Bozkurt, der., Türk Standartları Enstitüsü, Ankara, [1994]. Erdoğan, savunmasında konuşmalarındaki pek çok fikri bu kitaptan aldığını belirtmiştir. Gerçekten de bu kitapta, toplumda uyum ihtiyacı vurgulanmış, devletin ve dinin birbirine düşman olmadığı savunulmuş, Allah sevgisinin, bir kimsenin içinde erdemli olma isteğine yol açarak kişiyi yüce bir mertebeye erdirdiği belirtilmiş ve dinin, diğer işlevlerinin yanı sıra, bir ahlâk kaynağı olduğu dile getirilmiştir (s. 274, 283, 284-285). Bu kitabın Erdoğan üzerinde büyük bir etkisi olmuş olmalıdır; her ne kadar bu konuşmayı doğaçlama biçiminde (önceden hazırlanmadan) yapmış olsa da konuşma sırasında değeri nilen konularla ilgilidir.

91. Recep Tayyip Erdoğan Davası, s. 27

92. Pamuk, *Yasaklı Umut*, s. 95.

kaynaklanan ahlâkın, bir kez daha altını çizmek için Siirt'teki konuşmasını Necip Fazıl'a ait şu dördlük ile bitirdi:

Mihraptan ilahi kelimeler geliyor
Yere dipsiz gökten selam geliyor
Ne para, ne pul, ne makam, ne mevki
Savrulun kalplere adil düzen geliyor

Profesör Doğan Soyarslan, alt mahkemenin yargıçları ve karşı oy kullanan Yargıtay üyeleri, Erdoğan'ın konuşmasında toplumsal birlik yaratmak amacıyla halkın dini duygularına seslendiğini öne sürmüşlerdir.⁹³

İslamiyet'e dayalı bir devletten çok kişinin ahlâki gelişimi ile ilgilendiğinden, hiç kuşkusuz devletin dindarları karşı ayrımcılık yapmaması koşuluyla, Erdoğan'ın Atatürkçülük ya da seküler Türk devleti ile bir sorunu olmamıştır. Erbakan Ankara'da Cumhuriyet Bayramı kutlamalarından uzak durmuştu; Erdoğan ise Büyük Şehir Belediyesi başkanı iken İstanbul'daki söz konusu kutlamalara düzenli olarak katıldı.⁹⁴ Hatta bu törenlerde yakasına Atatürk rozeti taktı.⁹⁵ Erdoğan sadece "ideolojik bir devlete" karşı olduğunu belirtti.⁹⁶ Türkiye'de İslamcıların İslamiyet'e dayalı bir devlet kurmayı düşünmediklerini açıkça dile getirdi.⁹⁷ "Asker, yargı ve [seküler] sermaye ile barışık olmaya" taraftardı.⁹⁸

Özde süreklilik, biçimde değişiklik

Erdoğan Fazilet Partisi'nin içindeki Yenilikçiler hareketinde başrol oynamaya başladığı andan itibaren Türkiye'de seküler basın, Erdoğan'ın İslamiyet'e dayalı bir devlet kurmayı düşünmedikleri ifadesine kuşku ile baktı. Erdoğan, onulmaz bir köktendinci (*fundamentalist*) olarak tanımlandı. 14 Ağustos 2001 tarihinde Adalet ve Kalkınma Partisi kuruldu ve Erdoğan Genel Başkanlığa seçildi. Erdoğan'a yöneltilen eleştirilerin dozu daha da arttı. 21 Ağustos 2001'de Cumhuriyet Başsavcısı Anayasa

93. Recep Tayyip Erdoğan Davası, s. 274-275.

94. *Tempo*, 18 Ocak 1995.

95. İkinci, *Şeriatın Kravatlı Başkanı*, s. 198.

96. Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, s. 56.

97. *Hürriyet*, 27 Ağustos 2001.

98. Çakır ve Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan*, s. 101.

Mahkemesi'nden, Erdoğan'ın 1998'deki mahkûmiyeti nedeniyle kurucu üyelik statüsünü kaldırmasını istedi. Aynı gün, alt mahkemenin savcısı da Erdoğan'ın 1992 yılında yaptığı bir konuşma nedeniyle dava açtı.⁹⁹ Bu konuşmasında Erdoğan bir kimsenin hem seküler ["laik"] hem de Müslüman olamayacağını ileri sürmüştü. Bu görüş, Erdoğan'ın İslamiyet'e dayalı bir düzene özlem duyduğu anlamında alındı.

Erdoğan 24 Ağustos 2001'de bir basın toplantısı yaptı, bundan birkaç gün sonra da *Hürriyet* gazetesinden bir gazeteci ile görüşmeyi kabul etti. Her iki tarihte de yıllar içinde değişip değişmediği meselesini ele aldı. Bu konudaki soruya verdiği yanıt, hem olumlu hem de olumsuz idi. Hemşehrileri ile aynı uygarlığa ve tarihi değerlere katılmaktan ve kendisinin ve partisinin siyasete katmak istediği ahlâki değerlerden hâlâ gurur duyduğunu, bu anlamda değişmediğini söyledi. Öte yandan, değişmenin, yani deneyimlerden ders çıkarmanın erdemli bir davranış olduğunu ifade etti. Örnek olarak, şimdi Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) girmesini desteklediğinden söz etti.¹⁰⁰ Üç gün sonra, 27 Ağustos 2001'de, başına iş açan 1992 Siirt konuşmasını yaptığında ne düşündüğünü açıkladı. Müslümanların, "doğru"nun kaynağının Allah olduğunu düşündüklerini, oysa bazı "laik"lerin kaynağın Allah değil insan olduğunu iddia ettiklerini ileri sürdü. Erdoğan'a göre, bu ikinci görüşte sekülerizm bir başka din olmuştu ve bu kabul edilemezdi. Dolayısıyla, bir kimsenin iki dini olamayacağı gibi, hem Müslüman hem de seküler olamayacağını ileri sürdü.¹⁰¹

Erdoğan temelde değişmedi; İslamiyet'e dayalı bir devlet kurarak değil, kişisel gelişim yoluyla hemcinslerini ahlâki yönden yüceltmeye çalışmaya devam etti. Ancak, bu ahlaki gelişmeyi sağlamak için İslamiyet'ten alınmış temalara ve kavramlara dayalı söylemlere başvurmaması gerektiğini düşünmeye başlamış olmalı idi. Yani, İslamiyet'i zorla yaymaya çalışmayan bir kimse büyük cihat çağrısı yapmamalıydı; Anayasal ve yasal sistemin seküler

99. Cumhuriyet Başsavcısı'nın hareketi çelişkili bulundu, çünkü Ceza Yasanın aynı maddesine göre hüküm giyen bir başka siyasetçinin, Hasan Celal Güzel'in, daha sonra bir siyasi partinin üyesi olmasına Anayasa Mahkemesi tarafından izin verilmişti. Çünkü artık yürürlükteki mevzuat, bu maddeden mahkûm olanların partiye üyeliğini silmekle yetinmekle kalmıştı. Savcının dava açmasının ayrıca tartışılabilir olduğu da düşünüldü. Çünkü Erdoğan'ın 1992 yılında yaptığı konuşma hakkında yasal kovuşturma başlatıldığı ve kat yasal sınırlama nedeniyle durdurulmuştu. Savcı Erdoğan'ın bir başka mahkûme göre (Madde 312) suçladı.

100. *Hürriyet*, 24 Ağustos 2001.

101. *Hürriyet*, 27 Ağustos 2001.

niteliğini değiştirmeyi düşünmeyen kimse kendisinin “Şeriat” yanlısı olduğunu söylememeli idi. Erdoğan, kendi terminolojisine bağlı kaldığı zaman genellikle yanlış anlaşıldığı sonucuna varmış olsa gerektir. Hemcinslerini ahlâki yönden geliştirmeye çalışırken bunu onlara dayatmak isteyen bir kişi gibi görünmenin doğru olmadığını düşünmeye başlamış olsa gerektir.

Erdoğan’ın siyasal hayatta benimsediği yeni hareket tarzına gelmeden önce, bir hususun altını bir kere daha çizmek gerekir. Erdoğan hemcinslerini ahlâki yönden yüceltmeye çalışırken bunu siyasî İslamiyet yolu ile, yani ülkenin hukuk düzenini dini çizgiye çekmeye çalışarak, yapmaya çalışmıyordu. Bu nedenle, Erdoğan’da gözlenen değişim siyasî İslamiyet’ten geri dönüş olarak yorumlanamazdı. Erdoğan hiçbir zaman siyasî İslam’a taraf olmamıştır. Sonuç olarak Erdoğan’da değişim, yıllarca önce, ilk olarak kendini çağdaşlaştırması, ikincisi İslamiyeti ve demokrasiyi uzlaştırma çabaları ve üçüncüsü, İslami görünüm ve söylemden kaçınmak olarak ortaya çıktı. Şimdi, Erdoğan’daki değişimin bu üç boyutuna biraz daha yakından bakalım.

Çağdaşlaşma

Önceleri, Erdoğan’ın idolü Erbakan idi. Ona beslediği büyük saygıyı göstermek için Erbakan’ı elini bile öpmüştü. Fakat daha sonra, “El öpmek kölelik işaretidir” diyerek bundan vazgeçti. Erdoğan’ın Erbakan’dan yollarını ayırmaya başlaması, Milli Selamet Partisi’nin (MSP) 1978 Kurultayı’na kadar uzanır. Bu kurultayda, Erdoğan, Erbakan’ın karşı olduğu bazı parti üyelerini Parti’nin Merkez Yürütme Kurulu’na seçtirmek için bazı parti üyeleri ile işbirliği yaptı. 1970’lerin sonunda Erdoğan, MSP’nin manevi değil, siyasî yönüne odaklanılmasından yana idi.¹⁰² 1991 yılında Erdoğan, Fazilet Partisi’nin (FP) Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ile seçim ittifakı yapmasını onaylamadı. O sırada Erdoğan Parti’nin Yürütme Kurulu üyesi idi. 1990’lı yılların ortalarından itibaren Erdoğan, Erbakan’ın parti üzerindeki hegemonyasını açıkça eleştirmeye başladı. FP’nin 14 Mayıs 1996 tarihinde yapılan kurultayında, Erdoğan, Türkiye’de lider egemenliğindeki siyasetin yerini artık halk demokrasisinin alması gerektiğini, bunda da FP’nin öncü olması gerektiğini söyledi.¹⁰³ 1998’de

102. Çakır ve Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan*, s. 98.

103. Yılmaz, *Tayyip*, s. 198.

Trabzon'da yaptığı bir konuşmada, artık kimsenin sırça köşkün- den siyaseti yönetmemesi gerektiğini dile getirdi.¹⁰⁴ Erbakan'ın aktif siyaset yapması yasaklandıktan sonra, "Erbakan beş yıl sonra, olsa olsa bir efsane olarak kalacaktır"¹⁰⁵ dedi.

Erdoğan, 1985 yılında İstanbul İl Başkanı olduktan sonra, kadınların siyasete katılmalarını ve RP saflarında aktif rol almasını sağladı. İlk kez partinin seçim kampanyalarına müziği dahil etti. 1994 yerel seçimlerinden hemen önce, partinin seçim merkezlerini bilgisayarlarla donattı. Seçim kampanyalarında, çağdaş giysiler giyen, kravat takan sakalsız gençleri çalıştırdı.¹⁰⁶

Belediye Başkanı iken çağdaş yönetim tekniklerini benimsemişti. Uzman personelden yararlandı.¹⁰⁷ Dindarlıktan çok yetenek ve deneyime önem verdi.¹⁰⁸ Üniversite öğretim üyelerinin fikrini aldı. Ekip çalışmasına ve katılımcı karar almayı önemsemişti. Başkanlığındaki İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nde, müteahhlik hizmetleri ve müşteri merkezli pazarlama gibi yönetim araçlarını kullandı.

İslamiyet'i ve demokrasiyi uzlaştırma

Halkın ihtiyaçlarına ve isteklerine karşı duyarlı davranma endişesi içindeki Erdoğan, belediyede "Beyaz Masa" adı verilen bir üniteyi faaliyete başlattı; burada halk yeni hizmetler isteyebilecek ya da mevcut hizmetlerin iyileştirilmesini talep edebilecekti. Ayrıca, her hafta ayrı bir semtte, halkın karşılaştığı sorunları saptamak ve bu sorunların olası çözümleri hakkında halkın görüşünü almak için anketler yaptırdı. Belediye'nin internet sitesinde Erdoğan'ın ve üst yönetiminde görev yapan diğer personelin elektronik posta adresleri yer alıyordu; bu, halkın dertlerine belediyeye iletebilecekleri bir başka yol idi. Belediyeye ulaşmak için diğer bir araç, alınmayan çöpleri ya da benzer sorunları bildirmek için kullanılabilecek özel bir telefon hattı idi. Belediye memurları, motosikletle sürekli semtleri dolaşarak hizmetlerde aksama olup olmadığını araştırıyorlardı. Her semtte ayrıca,

104. A.g.e., s. 199.

105. A.g.e.

106. Pamuk, *Yasaklı Umut*, s. 16, 27, 30, 138 ve Yılmaz, *Tayyip*, s. 59.

107. Erdoğan'ın belediye başkanı olarak benimsediği yönetim biçimi hakkında özellikle şu kaynaktan yararlandık: Mehmet Emin Gerger, *Belediyelerden İktidara Refah, Çevre, İstanbul*, 1996.

108. Çakır ve Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan*, s. 64-65.

sağlanan hizmetleri izleyen “fahri müfettişler” vardı.

Erdoğan'ın belediyesi, İstanbul'un pek çok ihtiyacını başarıyla karşıladı. Altı adet baraj (Elmalidere, Sultanbahçedere, Kazandere, Madradere, Çavuşdere ve Panayırdere) yapıldı. Barajlardan kente su taşıyan boruların pek çoğu yenilendi. Daha ucuza içme suyu sağlamak amacıyla bir su dağıtım şirketi kuruldu.¹⁰⁹ Hava kirliliğini azaltmak için, fabrikalar yasalara ve yönetmeliklere sıkı sıkıya uymak zorunda bırakıldı. Yeni yeşil alanlar yaratıldı. Doğalgaz ve metro altyapı çalışmaları hızlandırıldı.¹¹⁰ Yeni kavşaklar ve otoparklar yapıldı. Son olarak, yeni otobüsler ve deniz otobüsleri hizmete sokuldu.¹¹¹

İslami görünüm ve söylemden kaçınma

Erdoğan mahkûmiyetini tamamladıktan sonra, “Artık dini sembollerle siyaset yapmayı geride bıraktık. Diğer taraftan, müminlerin siyasette nasıl davranmaları gerektiğini herkese göstereceğiz” dedi.¹¹² Belirtildiği gibi, artık seküler kesime Şeriat yönetimi gibi gözükecek bir söylem kullanmayacaklarını söylemeye çalışıyordu. Erdoğan artık, “çok şükür, Şeriat yanlısıyım”, “bize göre demokrasi, amaca ulaşmak için bir araçtır”, “referansım İslamiyet'tir” ve “bir kimse aynı anda hem laik hem Müslüman olamaz” gibi ifadeler kullanmayacaktı. Erdoğan yalnızca sözlerine değil davranışlarına da dikkat etti. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kuruluş belgelerini İçişleri Bakanlığı'na götürülenlerin yarısı kadın idi ve hiç birisinin başı kapalı değildi. Erdoğan Ankara'da Atatürk'ün Mozolesine çelenk koyarken kendisine eşlik eden bütün kadınlar çağdaş giyinmişlerdi. AKP'nin ilk toplantısında, Fatiha Suresi yine programa konmuştu fakat bu defa okunmadı.¹¹³

Ancak Erdoğan, halkı ahlâki yönden yüceltmek amacına bağlı kaldı. Fazilet Partisi'nde ciddi bir hizipleşmenin ortaya çıkmasında baş rol oynadığı zaman, siyasette tek bir hedef olduğunu öne sürdü, bu da halkı ahlâki yönden yüceltmekti.¹¹⁴ Erdoğan

109. Erdoğan, *Bu Şarkı Burada Bitmez*, s. 84-85.

110. A.g.e., s. 30.

111. A.g.e., 134.

112. Yılmaz, *Tayyip*, s. 23.

113. *Hürriyet*, 18 Ağustos 2001; *Sabah*, 17 Ağustos 2001, *Milliyet*, 17 Ağustos 2001.

114. www.reldogan.com/bulten/hzr_95-19-3.htm

ve yandaşları FP'de, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin temeli olan "Erdemliler Hareketi"ni başlattı.

Erdoğan, adından da anlaşılacağı gibi, AKP'nin hedefinin, Türkiye'nin acil sorunlarını çözmek olduğunu ifade etti. Türk adalet sisteminin, halkın adalet sistemine güvenini yitirmesinin ve gerçek adalet arayışı içinde olmasının sıkıntısını çektiğini belirtti. Erdoğan, Türk halkının yıllardan beri enflasyon ve işsizlikten çok çektiğini, ekonominin derhal gözden geçirilip düzeltilmesi gerektiğini de kaydetti.¹¹⁵ Bekleneceği gibi, Erdoğan'ın AKP'si ayrıca, (1) siyasette maneviyatın, güvenin ve liyakatin öneminin altını çizdi; (2) dini, insanlığın en önemli kurumlarından biri olarak gördü; (3) Cumhuriyet'in ve Anayasa'nın temel ilkelerine bağlı kalacağını ifade etti; (4) laikliği birey için değil, fakat devlet için yönlendirici bir ilke olarak tanımladı, böylece, laikliği özgürlük ve toplumsal uyuma götüren bir araç ve vicdan özgürlüğünün bir garantisi olarak algıladı; (5) dinin ve aynı zamanda etnisitenin siyasi çıkar için kullanılmasını reddetti; (6) yerel değerlerle küresel normlar arasında bir denge kurulmasının öneminin altı çizdi; (7) siyasi yaşamda karşılıklı saygının, uyumun ve işbirliğinin önemini vurguladı; (8) lider hegemonyasını ve siyasi kayırmacılığı kınadı; iyi düşünülmüş politikalara yol açan ortak aklın ehemmiyetini kaydetti; söz konusu politikaların etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesinin gerekli olduğunu ifade etti; ve (9) Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmesini ve Avrupa İnsan Haklarını ve Temel Özgürlüklerini Koruma Sözleşmesini temel kaynak olarak aldığını bildirdi.¹¹⁶

Erdoğan parti genel başkanlığına seçildiği zaman, "Hiçbir şey eskisi gibi olmayacak" dedi. Arkada, 1492 yılında Amerika'nın keşfi motifli "Cennetin Keşfi" (*The Conquest of Paradise*) filmi- nin fon müziği çalıyordu. Erdoğan, genel başkanlığı kabul konuşmasında, Fransız Aydınlanma Döneminin önde gelen filozoflarından Voltaire'den bir alıntı yaptı:

"Sizinle aynı görüşte değilim, fakat görüşlerinizi özgürce dile getirebilmeniz için elimden geleni yapacağım." Partinin simgesi, yanan bir elektrik ampulü idi. Erdoğan konuşurken arkasında Türk Bayrağı, Atatürk resmi ve üzerinde "Aydınlığa açık, karanlığa kapalıyız"¹¹⁷ yazan bir pankart vardı. Erdoğan'ın konuşmasını

115. *Yeni Şafak*, 16 Ağustos 2001.

116. *Sabah*, 15 Ağustos 2001; *Hürriyet*, 15 Ağustos 2001; *Yeni Şafak*, 15, 16, 17 Ağustos 2001; Çakır ve Çalmuk, *Recep Tayyip Erdoğan*, s. 244.

117. *Hürriyet*, 24 Ağustos 2001; *Yeni Şafak*, 24 Ağustos 2001, *Milliyet*, 24 Ağustos 2001.

yaptığı salonda, İslamiyet'e açıkça gönderme yapan bir sembol yoktu.

Sonuç gözlemler

Erdoğan, İslamiyet ile siyaset ilişkisine yeni bir nitelik kazandırabilir. Türkiye'de halk, İslam devleti kurulmasını istememektedir. Gerçek dindarlar günlük davranışlarında İslamiyet temelli olmayan normları kendilerine rehber almaktadırlar. Erdoğan da siyasi İslam'a uzak durmaktadır Fakat İslamiyet temelli olmayan normların halkı ahlâki bakımdan yüceltmediği sonucuna varan Erdoğan, onların yerine İslamiyet temelli normları koymak istemektedir.

Erbakan ve yandaşları da aynı temel amacı güdüyorlardı. Fakat bazen bu amaçtan sapmalar sergilediler. Milli Nizam Partisi'nden Fazilet Partisi'ne kadar bütün din eğilimli partilerde zaman zaman yalnızca militan partiler değil, Erbakan'ın kendisi de siyasi İslam yanlısı gibi yorumlanabilecek sözler söylediler. Erdoğan, Erbakan'ın aksine, radikal İslami görüşlere sahip olabilecek AKP üyelerine benzer ödün vermeyeceği izlenimi vermektedir.

Erdoğan Belediye Başkanı iken Türkiye'nin demokrasisini güçlendirme çabalarına tehdit olarak yorumlanabilecek davranışlarda bulunmadı. Ülkedeki laiklerin büyük bir çoğunluğu tarafından siyasi İslam özlemi olarak algılanan sözleri, ahlâki gelişimini hedeflemişti. Kuran'da hükümet etmenin iki anlamı bulunmaktadır. Bir anlamına göre, toplum hayatının her konuda İslami esaslara göre sürüp gitmesini temin etmek gerekir; diğer anlamına göre, siyaset, İslamiyet'in muhtaca yardım, dürüstlük ve adalet gibi, genel normlarına ve ilkelerine uymalıdır.¹¹⁸ Erdoğan'ın yaklaşımı İslam'ın ikinci hükümet anlayışına uygun düşmektedir.

Erdoğan, toplumun ahlâkını yüceltme çabalarında, halka yalnızca Allah'tan gelen iyilikleri içselleştirmelerini öğütlemekle kalmamış, eline yetki geçtiği zaman, halkı Allah'ın yaydığı "Doğru"yu gözardı ederek günaha girmekten "korumaya" da çalışmıştır. Öte taraftan Erdoğan, öğütlerine kulak verip vermeme nin halkın kendisine kaldığını düşünmüştür. Yine vardığı bir sonuç, bazı kendince masum ifadelerinin, seküler-demokratik bir siyasal rejimi kurumsallaştırmak için her türlü çabayı gösteren bir ülkede uygun olmadığıdır.

Erdoğan'ın hükümet etme projesinde İslamiyet önemli bir rol

oynamakta, fakat liberal-demokratik siyasal sistem ülküsü ile çatışmamaktadır. O halde, Türkiye'nin yalnızca, demokrasiyi benimseyen tek Müslüman ülke olmadığını, aynı zamanda Erdoğan projesindeki İslamiyet-demokrasi ilişkisinin bu gibi ülkelerde demokrasinin yerleşmesine katkıda bulunabileceğini öne sürmek isabetli midir? Bu makalenin yazarlarından biri, daha önceki bir çalışmasında, şu görüşü ifade etmişti: "Eğer Türkiye'de radikal seküleristler dindarlara kendi tercih ettikleri yaşam biçimini ve değerlerini dayatmaktan vazgeçerse ve eğer İslamcılar sözleriyle ve/ya da davranışlarıyla Türkiye'de laik-demokratik siyasal sistemin temel ilkelerine son vermeye çalışmazsa o ülkede İslamiyet ile demokrasi birlikte yaşayabilir."¹¹⁹ Bugün dindarlar, sözleriyle ve davranışlarıyla, ülkenin kurumsallaştırmaya çalıştığı laik siyasal sistemin temel ilkelerine son verme eğilimi içinde değildirler. Fakat seküler seçkinlerin büyük bir çoğunluğu, dindarların siyasal hayatta kendilerinkine benzer hak ve özgürlüklerle yer almalarını kabule yanaşmamaktadırlar. Bu seküler seçkinler, İslamiyet'i gericilik gibi görmektedir. Daha radikal İslamcılar ve marjinal ve ayrık Hizbullah'ın son eylemleri bir yana, Erbakan'ın bazı sözleri bile, dindarların dar kafalı ve bağnaz olduğu inançlarını pekiştirmektedir. Erdoğan'ın son zamanlarda söylediği, "Türkiye'nin nüfusu mümkün olduğunca artmalıdır" sözü de, onun niyeti hakkındaki kuşklar doğrulamıştır.

Türkiye'de seküleristlerin bu tutumu, ülkede demokrasinin yerleştirilmesinin önünde ciddi bir engel oluşturmaktadır. Alfred Stephan'ın anımsattığı gibi, 20. yüzyılın başlarında, 1905'de Fransa'da ve 1931'de İspanya'da, devletin ve kilisenin birbirlerine büyük düşmanlık besledikleri, fakat daha sonra hem Fransa'da hem de İspanya'da bu iki kurumun uyum içinde çalıştıkları görüldü. Bugün, hemen hemen hiç bir Batı Avrupa demokrasisinde bu iki kurum arasında birbirlerine karşı düşmanca bir tavır bulunmamaktadır. Bu nedenle, bu "ikiz hoşgörü"nün, Batı Avrupa demokrasilerinin ayırtıcı özelliği olduğu ifade edilmiştir.¹²⁰

119. Metin Heper, *Islam and Democracy in Turkey: toward a Reconciliation?* *Middle East Journal*, 51, No. 1 (Kış 1997), s. 45.

120. Alfred Stephan, "Religion, Democracy and the 'Twin Tolerations'", *Journal of Democracy*, 11, No. 4 (Ekim 2000), s. 42.

Adalet ve Kalkınma Partisi, muhafazakârlık ve demokrasi¹

Cumhuriyet'in kurucuları, tamamen Batılılaşmayı tercih ettiler. Osmanlı İmparatorluğu'nun (1299-1918) yıkılmasına yol açan başlıca unsurun İslamiyet olduğu düşüncesinden yola çıkarak, halkı "İslamiyet'in aşıladığı dogmatik düşünceden" kurtarmak için bilişsel bir devrim başlattılar. Amaçları, "mantıklı düşünebilen" yeni kuşaklar yetiştirmekti. Bu nedenle dini okulları, dini mahkemeleri, tarikatları, tekkeleri ve türbeleri kapattılar. Diyanet İşleri Reisliği (Başkanlığı) kuruldu. Başbakanlığa bağlı olan bu kurum, aydınlanmacı bir İslamiyet'in şekillendirilmesine ve sürdürülmesine yardım etmek için ülkede camilere imam ve vaiz atamakla ve camilerde verilen vaazları izlemekle görevlendirildi. Aydınlanmacı İslamiyet, kişisel ahlâk kaynağından başka bir şey olmayacaktı. Dolayısıyla, din ile devletin kesin olarak birbirlerinden ayrılması istendi.

Genel olarak, Cumhuriyet'in kurucularının, yalnızca eğitim sisteminde kapsamlı bir yenileşmeyi değil aynı zamanda İsviçre, İtalya, Fransa ve Almanya'dan sırasıyla medeni hukukun, ceza hukukunun, idare hukukunun ve ticaret hukukunun alınmasını da içeren Batılılaşma projesi çok başarılı oldu. Halk bir yandan dinlerinin gerekliliklerini titizlikle yerine getirdi, diğer yandan oldukça seküler bir yaşam sürdü.² 1945 yılında başlayan çok partili

1. * Çevirisi yapılan orijinal kitap bölümü: Metin Heper, "A 'Democratic-Conservative' Government by Pious People: The Justice and Development Party in Turkey" *The Blackwell Companion to Contemporary Islamic Thought*'ün içinde, İbrahim M. Abu-Rabi, der., Blackwell, Oxford, 2006.

2. Bkz. diğerlerinin yanı sıra, Selma Ekrem, *Turkey: Old and New*, Scribner and Sons, New York, 1947, s. 19-71; Howard Reed, "Revival of Islam in Secular Turkey", *Middle East Journal*, 8, 1954, s. 267-282.

dönemde, halk bir siyasi partiye yalnızca dini eğilimli olduğu için oy vermedi; o siyasi partiden somut hizmetler bekledi. 1979'dan sonraki dönemde pek çok Müslüman ülkede siyasi İslam yaygın bir hale geldikten sonra bile Türkiye'de dini eğilimli siyasi partilerin seçimlerde aldıkları oylar sürekli bir artış göstermedi.

Bilişsel devrim *kültürel* bir devrim ile tamamlanamadı. *Kemalizm*, günlük davranışlar ve ahlâk için rehber olamadı. Hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Cumhuriyet Türkiye'sinde, halka kendi kültürel normlarını aşılayabilecek aristokrasi ve burjuvaziye de rastlanmadı. Bu durumda, İslamiyet yalnızca halkın değil yöneticilerin de tutumlarının ve değerlerinin pek çok boyutunu şekillendirmeye devam etti. 1924 Anayasası ile, vatandaşlığa dayalı milliyetçilik benimsenmişti; devlete bağlılığını ifade eden herkes, dini ve etnik aidiyeti ne olursa olsun "Türk" kabul edilecekti. Gene de Bosnalı göçmenlerin, Türkçe bilmeseler de Müslüman oldukları için Türkiye'ye yerleşmelerine izin verildi, fakat Romanya'daki Gagavuz Türklerine, Türkçe konuşmalarına rağmen Hristiyan oldukları için Türkiye'ye göç etmelerine izin verilmedi. Ayrıca, eğitimliler de dahil halk, hem konuşurken hem de yazarken, sözgelimi "ziyan" yerine "günah" gibi, seküler anlamlardan ziyade dini anlamlar çağrıştıran sözcükler kullanmaya devam etti.

1923 yılında başlayan tek parti dönemi, fiili olarak Demokrat Parti'nin (DP) Cumhuriyet Halk Partisi'ni (CHP) ağır yenilgiye uğratıp iktidara geldiği 1950 genel seçimlerinin ardından sona erdi. Fakat Cumhuriyet reformlarının başlatılmasında önemli bir yeri olan CHP, kendisini bu reformların bekçisi gibi görmeye devam etti. DP de kendisini "devletin iradesine" karşılık "ulusal iradenin" savunucusu olarak algıladı. Ulusal irade, halkın dinsel tercihlerini ve isteklerini de içeriyordu ve daha önceki bilişsel devrim dolayısıyla, sekülerizme tehlike oluşturmuyordu: Halk öncelikli olarak daha fazla cami inşa edilmesini ve tarikatlara, tekkelere ve türbelere kötü gözle bakılmamasını istiyordu, böylece dinlerini daha özgürce yaşayabileceklerdi. Demokratlar daha fazla cami yapmaya ödenek ayırdılar ve her ne kadar hâlâ yavaş olsa da tarikatların, tekkelerin ve türbelerin yeniden faaliyete geçmelerini önlemek için ciddi bir çaba harcamadılar. Halk ise, o zaman ve daha sonra, Şeriat düzenine geri dönülmesini istemedi. Yüzyılın bitiminde yapılan kamuoyu yoklamalarında, her ne kadar halkın yüzde 20'si Şeriat taraftarı olduğunu söylese de biraz daha derinlemesine araştırıldığında, halkın yalnızca yüzde 10,7'sinin erkeklerin dörde kadar eş almasından, yüzde 14'ünün

mirasta kadınların payının erkeklerden daha az olmasından, yüzde 13,9'unun İslam hukukuna göre boşanmaktan ve yalnızca yüzde ikisinin zina yapan kadının taşlanarak öldürülmesinden (recmedilmesinden) yana olduğu görüldü.³

Gene de DP'nin, "halkın İslami özlemlerine ve tercihlerine karşı tutumunun fazla tavizkâr (ödün verici) olduğu sonucuna varıldı ve bu durum, 1960 yılında ordunun Demokratları iktidardan uzaklaştırmasının nedenlerinden biri oldu. Pek çoğu CHP yanlısı olan yeni anayasayı (1961) hazırlayanlar, "laik yoldan sapan ve kendisini eleştirenlere karşı sert önlemler alan" DP olgusunun tekrarlanmamasını istediler. Böylece, çoğunluk yönetimini önlemek için seçimlerde nispi temsil sistemini getirdiler ve temel hak ve özgürlüklerin kapsamını genişlettiler; Türkiye'de hükümetler artık kendisini eleştirenlere karşı baskı rejimine başvuramayacaktı. Bu hükümlerin öngörülemez sonuçları, siyasetin kutuplaşması ve nispi temsilin sonucu olan koalisyon hükümetlerinin, demokrasinin ve sosyoekonomik yaşamın karşı karşıya kaldığı bu kutuplaşma tehlikesi ile başa çıkamaması oldu. 1961 Anayasası'nın liberal hükümleri, solun ve sağın ideolojik politikalarının canlanmasına ve sokaklarda çatışmalara girmelerini kolaylaştırdı. Koalisyon hükümetleri, uyumlu bir şekilde çalışmadılar, çünkü koalisyon ortaklarının arasında bağdaştırılmaz farklılıklar vardı. CHP, "devlet iradesinin" bekçisi, Adalet Partisi (AP) "ulusal iradenin" bekçisi gibi davranmaya devam etti. AP'nin iktidarda, CHP'nin muhalefette olduğu 1965-1971 döneminde de neredeyse yalnızca rejim meselelerine odaklanmaya devam edildi. Sonuç olarak, bu iki seküler parti, yaygın siyasi şiddete karşı işbirliği yapamadı ve etkili önlemler alamadı.

İşte bu çalkantılı ortamda, Cumhuriyet döneminin ilk dini odaklı partisi olan Milli Nizam Partisi (1970-1971) kuruldu. Bu partinin kurulması girişimi, Türkiye'nin ahlâki gelişime ihtiyacı olduğunu düşünen Nakşibendi Tarikatı Şeyhi Mehmet Zait Kotku'dan geldi. Kotku'ya göre ahlâki gelişme, "ülkenin şiddetle ihtiyaç duyduğu" maddi refaha ve siyasi dengeye yol açacaktı. Kotku'nun bu Püritanizm'i andıran ahlâki gelişim projesi, siyasi İslam'ı desteklemiyordu; İslamiyet'e dayalı bir devlet özlemi yoktu. Kotku'ya göre İslamiyet bir amaç değildi, dünyevi amaçları gerçekleştirmeye

3. Bkz. Ali Çarkoğlu ve Binnaz Toprak, *Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset*, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı (TESEV), İstanbul, 2000, s. 70-79. Ayrıca, bkz. Ali Çarkoğlu, "Religiosity, Support for Şariat and Evaluation of Secularist Politics in Turkey", *Middle Eastern Politics*, 40, 2004, s. 111-136.

yarayan bir araç idi. Kotku'nun projesi, halkın daha çok çalışması-na yol açacak ruhani (spiritüalist) bir kendine geliş sağlamak için İslamiyet'in bazı ilkelerini yeniden etkili kılmayı amaçlıyordu.

Söz konusu ahlâki gelişme fikri, MNP ve onu izleyen dört di-ni eğilimli partinin [Milli Selamet Partisi (MSP) (1972-1980), Refah Partisi (RP) (1983-1998), Fazilet Partisi (FP) (1998-1999) ve Saadet Partisi (SP) (1999-günümüze kadar] ilham kaynağı ol-du. MNP ve MSP, "Milli Görüş", yani hem maddi hem de mane-vi gelişime zemin hazırlayan devlet ve ulusal bilincinin doğması-nı kolaylaştıran ahlâki gelişimi, yani genel olarak toplumun yara-rına çaba harcayacak bir iradenin ortaya çıkması fikrini benimse-di. RP, FP ve SP, "âdil bir düzen", yani hem akılcı hem de âdil bir toplumsal düzen hedefledi.

Fakat, gerek iktidarda gerekse muhalefette, Necmettin Erbakan'ın genel başkanlığını (MNP, MSP ve RP) ya da perde ar-kasında liderliğini yaptığı (FP ve SP) bu partiler, yalnızca dün-yevi amaçlar için İslami temalara başvurmanın ötesine geçti, hem toplumu hem de devleti bir ölçüde İslamlaştırmaya çalış-tı.⁴ Sözelimi, Ayasofya'yı müzeden camiye çevirmeye, hafta so-nunu Cuma'ya almaya, zorunlu temel eğitimin sekiz yıla çıkarıl-ması ise önlemeye çalıştı. Daha da önemlisi, zaman zaman hem Erbakan hem de bu partilerin diğer üyeleri, gerekirse zor kulla-narak iktidarı ele geçirmekten söz ettiler.

Her ne kadar Erbakan ve partili arkadaşları, bu amaçları-nın hiçbirine ulaşamamış olsalar da ve her ne kadar Erbakan ateşli konuşmalarına, bu partilerin içindeki ve dışındaki radi-kal İslamcıları yatıştırmak için başvurmuş görünse de özellikle Erbakan'ın sözleri ve bu siyasi partilerin "toplumu ve dev-leti İslamlaştırma çabaları", bu partilerden üçünün Anayasa Mahkemesi (MNP, RP ve FP) ve birinin ordu (MSP) tarafından kapatılmasına neden oldu. Ayrıca, 2002 genel seçimlerinde başa-rılı bir bilişsel evrim geçirmiş bir toplumda, bu tarz dini eğilimli partilerin sonuncusu olan SP'nin oyları yüzde 3'ün altına indi.

Adalet ve Kalkınma Partisi

Kimliği

Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP), dini eğilimli siyasi partilerin bazı üyelerinin, MNP'den SP'ye kadar bütün bu partilerin

4. MSP, 1973-1979 döneminde birkaç kez, RP ise 1998-1999 döneminde bir kez iktidara geçmiştir.

söylemleri ve uygulamalarından hoşnut olmamaları sonucu ortaya çıktı. Aslında MNP'den SP'ye kadar dini eğilimli siyasi partiler seküler sistem ile gitgide daha fazla barışık hale geldi. Bu siyasi partilerin birincisi olan MNP, İslamiyet ile seküler düzenin bağdaşmayacağını düşündüğü halde sonuncusu olan SP, devlet ile İslamiyet'in birbirinin alanına girmemesini istemişti. Aynı şekilde, MNP kadınların parti çalışmalarında yer almasına izin vermedi, fakat SP'nin kadın adayları Meclis'e seçildi, hatta bunlardan bazıları herkesin içinde sigara ve içki bile içtiler.

Fakat aynı zamanda, MNP-SP çizgisi, Protestan ahlâkının İslami tarzının daha da ötesine geçmekte ısrar etti; siyasi İslam'a yakın düşen söylemleri oldu ve seküler siyasi partileri "bize karşılık onlar" olarak algıladı. Dolayısıyla bu partiler siyasi sistemden dışlanmalarına neden oldular; sonunda hepsi kapatıldı. SP'nin, Recep Tayyip Erdoğan ve yakın arkadaşları Abdullah Gül önderliğindeki Yenilikçiler olarak adlandırılan muhalif üyeleri, önce SP'de liderliği ele geçirmeye çalıştılar. Az bir farkla da olsa başarısız olunca, AKP'yi kurdular (14 Mayıs 2000). 4 Kasım 2002'de yapılan seçimlerde AKP yüzde 34,6 oranında oy alarak Meclis'te çoğunluğu sağladı ve tek başına hükümeti kurdu.

Yenilikçiler, hâlâ SP üyesi iken siyasi çoğulculuğa taraftar olduklarını ve seküler eğilimli siyasi partilere karşı hoşgörülü olduklarını vurgulayarak, kendilerini "Müslüman demokrat" olarak tanımladılar.

Ardından MNP-SP çizgisinden tamamen uzaklaştılar ve siyasi İslam temelli olmayan, Kotku'nun siyasi ahlâk fikrine geri döndüklerini ifade etmek için kendilerinin "Müslüman demokrat" değil "muhafazakâr demokrat" olduklarını söylediler. Kendilerini, çalışkanlık, âdil davranma, insanlara saygı, rakiple karşı hoşgörü ve toplumda barış ve uzlaşma arayışı gibi manevi özelliklerinin kaçınılmaz olarak siyasetlerine yansıtacağı dindar insanlar olarak gördüler. Böylece İslamiyeti, politikalarının ve programlarının kaynaklarından sadece biri gibi bile düşünmediler. Erdoğan'ın bir keresinde dokunaklı bir biçimde belirttiği gibi, onlar "dindar insanlardı, fakat seküler politikaları tercih ediyorlardı".⁵

Erdoğan'ın bu beyanı, AKP'nin siyaset anlayışını yeterince özetlese de bunu ayrıntılarıyla ele almak yerinde olacaktır.

AKP'nin siyasal hayattaki bu yeni yaklaşımın bazı önemli boyutları aşağıdadır.⁶

Devlet-din ilişkisi

Vicdan özgürlüğü çok önemlidir. Bu özgürlük, bir kimsenin dinini kendi inançlarına göre yaşamasını da içerir. Devlet kendi inancını topluma dayatmamalıdır.

Devlet, bütün dinlere ve düşüncelere eşit uzaklıkta durmalı ve barış içinde bir arada var olmalarına olanak sağlamalıdır.

Devlet de dogmatik yaklaşımların zincirlerinden kurtarılmalıdır. Din adına bir siyasi parti kurmak, hatta böyle bir izlenim vermek, bir kimsenin dine verebileceği en büyük zarardır. Din, ortak bir inanç sistemidir: Hiç kimsenin dini partizanca amaçlarla kullanmaya, böylece toplumda ve siyasette bölünmeye yol açmaya hakkı yoktur. Ayrıca, hiç kimsenin diğerlerini daha dindar yapmaya çalışmaya hakkı yoktur.

Siyasette geleneksel değerlerden ilham alınmalıdır, fakat bunlar ideolojiye dönüştürülmemelidir. Bir kimsenin din hakkındaki kişisel görüşlerini ve duygularını siyasete yansıtması beklenebilir, fakat böyle bir davranış laiklik ile çatışmamalıdır.

Gelenek, düzen ve özgürlük

Özgürlük ve düzen birbirini reddeden olgular değildir; aslında biri olmadan diğeri de olmaz. Gelenekler, görenekler, ahlâk kuralları ve dini yaşam konularında kimsenin fetva verme hakkı yoktur. Diğer taraftan, toplum bireyselliğin sonu değil başlangıcıdır. Aile, okul, sivil toplum örgütleri gibi kurumlar, bireylerin haklarını ve özgürlüklerini devlete karşı savunmalarını sağlar.

Genel düşünce birliği ve uyum

Bölücülüğün, köktencililiğin (radikalizm) ve anlaşmazlıkların yerini birlik, ılımlılık ve genel düşünce birliği almalıdır.

Demokrasi

Demokrasiye özel bir önem verilmelidir, çünkü demokrasi, (a) yukarıdan aşağıya dogmanın dayatılmasını önler; (b) farklı görüşlerin dile getirilmesine olanak tanır; (c) geçmiş hatalardan ders çıkarılmasını sağlar.

⁶. Aksi belirtilmedikçe, AKP'nin muhafazakâr demokrasisi hakkında şu kaynaktan yararlanılmıştır: Yalçın Akdoğan, *Muhafazakâr Demokrasi*, AK Parti, Ankara, 2003. Akdoğan, Erdoğan'ın danışmanıdır. Kitabın Önsöz'ünü Erdoğan yazmıştır.

Toplu ve bireysel hakları ve özgürlükleri ayaklar altına alan keyfi yönetim reddedilmelidir.

Devletin, aile, okul ve diğer sivil toplum kurumlarının zararına güçlenmesi, devleti siyasallaştırır ve bireysel hak ve özgürlüklerin kapsamını daraltır. Devlet otoritesi, bireysel hak ve özgürlüklerin ortadan kaldırılmasına yol açmamalıdır.

Köktendencilik demokrasi için en büyük tehlikedir, çünkü görüş alışverişini reddeder. Bir kimse, kendisinin yanılabilirliğini, başkalarının haklı olduğunu kabul etmelidir. Demokrasinin en önemli özelliği, halkın sağduyusuna güvenmektir.

Devlet kendi sorumluluk alanına çekilmelidir. Fakat devlet, kendi sorumluluk alanı içinde etkili ve dinamik bir performans sergilemelidir. Yetkinin tek elde toplanması ve tekelleşmesi doğru olmaz, çünkü her insanın akıl yürütme melekelerinin sınırları vardır. Dolayısıyla, yetkinin yalnızca sınırlandırılmasına değil toplum ile paylaşılmasına da ihtiyaç vardır. Sivil toplum, demokrasinin kaçınılmaz bir unsurudur. Devlet, ülkenin karşı karşıya kaldığı bütün sorunları doyurucu bir biçimde çözemez.

Hem toplumsal gerçeklerin hem de çağdaş dünyanın gerekliliklerinin dikkate alınması gereklidir.

Değişim

Toptancı değişimleri desteklemekten kaçınmak gereklidir. Sağduyu, "herşeyi ben bilirim" tarzı akılcılığın (rasyonalizm) hem de toptancılığın yerini almalıdır. İdealler önemlidir; fakat idealler ile ayrı derecede önemli diğer etmenler arasında denge kurulmalıdır.

Her türlü değişime karşı olmaktan kaçınılmalıdır. Bugün var olan her şey anlamsız olamaz, çünkü yüzyıllar boyunca deneme yanılma yoluyla benimsenmiştir. Gelenek, yalnızca geçmişe bağlı olduğu için değil aynı zamanda eski deneyimlerin ve bilgilerin taşıyıcısı olduğu için de önemlidir. Fakat geleneklere duygusal bir biçimde yaklaşımdan kaçınılmalıdır; gerektiğinde bazı gelenekler geride bırakılmalıdır.

Küreselleşme

Bireyleri devlete karşı savunmak ve onların kişisel girişimlerde bulunabilmesini sağlamak, toplumsal grupları ve örgütleri siyasi yönden etkili aktör haline getirmek, azınlıkların haklarını ve özgürlüklerini anayasa ile güvence altına almak ve dini ve etnik grupların ifade özgürlüklerini ve temsil biçimlerini korumak gereklidir.

Kimlik farklılığı günümüzün temel özgürlüklerinden biridir; öte yandan vatandaşlığın ve ortak değerlerin bilincinde olmak da çok gereklidir.

Farklılık zenginliktir; aynı zamanda farklılıkları bağdaştırmak ve uyumlu hale getirmek gerekir. Yöresel kültürler korunmalıdır; fakat kültürel görecelik, evrensel ilkelerin ve değerlerin reddedilmesine neden olmamalıdır.

2003 yılı yazında, AKP Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Abdullah Gül, partisinin felsefi bir derinliği bulunduğunu, AKP'yi diğer partilerden ayıran özelliğin bu olduğunu söyledi. Değerlerini ve inanç sistemlerini çağdaşlıkla başarıyla bağdaştırdıklarına işaret etti. Gül, daima bir Müslüman vizyona ve aynı zamanda kadınların ve erkeklerin şeffaf bir hükümette eşit bir biçimde görev yaptığı çağdaş bir ülkeye sahip olduklarını söyledi. Son çözümlemeye, projelerinin bir uygarlık projesi olduğunu belirtti; ona göre, Türkiye, bulunduğu coğrafyadaki diğer ülkelere esin kaynağı olabilecekti.⁷ AKP'nin Eylül 2003'te yapılan ilk Genel Kurul toplantısında Erdoğan da aynı görüşleri ifade etti. Genel Kurul'un, "Asil milletin" genel kurulu olduğunu ve "ülkeyi yeni ufuklara taşıyacağını" belirtti. Kurulun, ülkenin "derin kültürel kökleri ve onurlu geleceği" arasında yakın bir bağ kurmakta olduğunu ekledi. Ardından Erdoğan, Martin Luther King'in ünlü deyişini anımsatırcasına, "Uygarlıklar arasında sağlam köprü olacak bir Türkiye hayal ediyorum" diyerek sözlerini tamamladı.⁸

AKP'nin yukarıda değinilen ilkeleri temelli muhafazakâr demokrasisi, yukarıda işaret edildiği üzere geçmişin ve geleceğin, geleneğin ve çağdaşın, dinin ve devletin, İslamiyet'in ve demokrasinin, görüş ayrılığının ve görüş birliğinin, düzenin ve özgürlüğün, ahlâkın ve akılcılığın ve evrenselin ve yerlinin başarıyla uzlaştırılmasını amaç edinmiştir. AKP de, kendinden bir önceki dini eğilimli siyasi parti (SP) gibi, devletin ve dinin birbirinin alanına girmesini onaylamamaktadır. Ayrıca, yalnızca devletin değil dinin de dogmaları olabileceğini kabul etmekte ve her ikisini de sakıncalı görmektedir. Bu nedenle AKP, *dini dogmalara* sahip İslamcıların değil, *ahlâki ilkeleri* olan dindar insanların kurduğu bir siyasi parti olarak düşünülmektedir. Böylece AKP, halkın

7. Milliyet, 25 Ağustos 2003.

8. Hürriyet, 12 Ekim 2003.

dini tercihlerine ve isteklerine duyarlı olacaktır; fakat halka hizmet ederken çağdaş dünyanın gerekliliklerini gözardı etmeyecektir. Erdoğan'a göre, "AKP, halkın tercihleri ve istekleri ile sorumluluğunun bilincinde olan bir yönetim anlayışını bağdaştırmaya çalışacaktır".⁹

AKP demokrasinin, dogmatik düşüncenin hem yukarıdan (devlet tarafından) hem de aşağıdan (toplum tarafından) dayatılmasına karşı sağlam bir güvence oluşturduğu ve devlet ve toplumun yetki alanlarının kesin çizgiler ile ayrılmasına olanak verdiği görüşündedir. Devletin yetkilerini biraz kısıtlamayı, geriye kalan devlet yetkilerinin de daha etkin ve verimli kullanılmasını sağlamayı hedeflemektedir. Toplumdan, yani aile, okul ve sivil toplum örgütlerinden, bireylere, başkalarıyla dayanışma içinde olmaları gerektiği duygusunu aşılama ve bireyin devlete karşı hak ve özgürlüklerini savunabilmesini sağlamalarını beklemektedir. AKP, bazı toplum kesimleri tarafından desteklense bile, köktendinciliğe karşı güçlü bir duruş sergiler. AKP'nin demokrası anlayışı, halkın sağduyusuna inanmaktan ve uyum ve karşılıklı görüş alışverişine önem vermesinden kaynaklanmaktadır. Erdoğan bir seferinde, gene adeta King'i anımsatarak, "Düşümde, anlaşmazlıkların rekabete, gerginliğin karşılıklı görüş alışverişine, kutuplaşmanın demokratik uyuma dönüştüğünü görüyorum" demişti.¹⁰ Erdoğan "demokratik uyum"dan söz etmektedir; çünkü bir grup tarafından diğerine dayatılan ve değiştirilmesine karşı çıkılan *durağan genel fikir birliğinin* değil, karşılıklı ikna yolu ile ulaşılan *dinamik genel fikir birliğinin* gerekli olduğunu düşünmektedir. AKP demokrasinin sorumlu bir biçimde hareket etme boyutu ile halkın tercihlerini ve isteklerini karşılayacak şekilde hareket etme boyutunu bağdaştırmayı da amaç edinmiştir. Bu konuda Erdoğan şöyle demiştir: "AKP iktidara gelmeden önce, ideolojik siyaset gütmeyi tercih edenler, siyaset ile köktencilik aynı kefeye koydular, popülizmi tercih edenler de genel bir siyasi vizyona sahip değillerdi. Birinci grup, siyaseti önyargılarına mahkûm etti, ikinci grup da siyaseti siyasi kayırma aracı haline getirdi".¹¹

AKP değişime ünlü İngiliz düşünürü Edmund Burke (1729-1797) gibi yaklaşmaktadır. Akılcılığın aşırı biçimde yüceltilmesinin

9. Hürriyet, 12 Ekim 2003.

10. Milliyet, 14 Ekim 2003.

11. Hürriyet, 12 Ekim 2003.

akıllıca olmadığını düşünmektedir, çünkü AKP'ye göre insanın akıl yürütme melekelerinin sınırları vardır. Parti toptancı yaklaşımı ütopya gibi görmekte, dolayısıyla kabul edilemez olarak algılamaktadır. AKP tek kişinin çok üstün niteliklere sahip olabileceğini düşünmemekte, halkın deneyimden kaynaklanan sağduyusuna saygı göstermektedir. AKP'nin karı bir gelenek anlayışı da yoktur; gerektiğinde geleneksel değerlerin yerine çağdaş değerlerin yerine konmasının doğru olduğu fikri benimsenmiştir.

AKP'nin küreselleşmeye yaklaşımı da dengelidir. Parti, farklılıkları hoş karşılamaktadır, ancak farklılıkların arasında uyum sağlanmasını da zorunlu görmektedir Erdoğan, bir keresinde bu hususu şöyle dile getirmiştir: "Dışlayıcı bir vatandaşlık anlayışına sahip değiliz. Bizler [eğer "Türk" sözcüğü *isim* değil *sıfat* olarak kullanılırsa] Türk değil, Türkiye vatandaşıyız. Aynı zamanda, Türkiye'nin vatandaşı olmanın bilincini her zaman pekiştirmeliyiz. Din, dil ve etnik kökenin ikincil kimlikler olduğunu aklımızdan çıkarmamalıyız. Bunların üstünde, herkesi kapsayan anayasal vatandaşlık kavramı [Türk Devleti'ne bağlılık gösterilmesi nedeniyle Türkiye vatandaşı olma] vardır".¹²

AKP, gayrimüslim vatandaşların haklarının korunmasını ve onlara karşı ayrımcı politika güdülmemesini de bir politika olarak benimsemiştir.¹³ 2003 yılında, İstanbul'da iki havraya bombalı saldırının ardından, Başbakan Erdoğan, saldırıya uğrayan Musevi Türk vatandaşlarından özellikle bahsetmediği için eleştirildiğinde, bu eleştiriye şu karşılığı verdi: "Türkiye'nin Başbakanının, neden vatandaşlarının özel [etnik, dini ve mezhep] kimliklerinden söz etmesi gereksin?"¹⁴

İzlenen politikalar

AKP, hükümetteki ilk yılında, "demokratik Müslüman" yerine tercih ettiği muhafazakâr demokrat parti kimliği ile ilgili söylemine ne ölçüde bağlı kaldı? Sektüler karşıtlarının büyük bir bölümünün ileri sürdüğü gibi, AKP takıyye yaptı mı, yani İslamiyet'e dayalı bir devlet kurma isteğini başarıyla gizledi mi ya da kendinden önceki din eğilimli siyasi partilerin katettiği yoldan farklı bir yol seçti mi?

12. *Hürriyet*, 29 Haziran 2003; 3 Eylül 2003.

13. 1924 yılında imzalanan Lozan Anlaşması'na göre, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, Türkiye'nin yalnızca gayrimüslim vatandaşları azınlık statüsündedirler. Bu nedenle, kendi dinlerinin gerekliliklerini yerine getirme ve toplumlarının ihtiyaçlarına göre eğitim sistemlerini düzenleme hakkına sahiptirler.

14. *Sabah*, 19 Kasım 2003.

AKP, din gibi bazı toplumsal kurumları bireysel ahlâkın kaynağı olarak görmekle birlikte (laik) Cumhuriyet'in ilkelerinin toplumsal ve siyasi dayanışmanın temeli olduğunu düşünmektedir. Erdoğan'a çok yakın bir AKP milletvekili olan Ömer Çelik, Mayıs 2003'te, bir gazetede, Türkiye'de resmi bir ideolojiye ihtiyaç bulunduğunu ve referansının Kemalizm'den başka bir şey olmadığını ileri sürdü. Çelik, Dankwart A. Rustow gibi, ulusal birliğin, yaşayabilir bir demokrasinin kaçınılmaz önkoşulu olduğu kanısında idi. Çelik Kemalizm'in "ortak varoluşun ilkelerini" belirlediğini, dolayısıyla bu dünya görüşünün Türkiye'de demokrasinin temel koşulu (*sine qua non*) olduğunu düşünmekteydi.¹⁵ Aynı şekilde, Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı görevine getirilen Ziya Selçuk, Türkiye'de Kemalizm dışında "çok az ortak payda" olduğu düşüncesindedir.¹⁶ 2003 yılı sonbaharında, Milli Eğitim Bakanlığı, Atatürk'ün ve reformlarını öğrencilere daha iyi nasıl anlatılacağı projesi üzerinde çalışıyordu. Bu projede, seküler Türk ordusunun sözcüsü olan Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği ile işbirliği yapıyordu. Hem Çelik hem de Selçuk, muhafazakâr demokrasi hakkındaki kitabın önsözünde demokrasi ve cumhuriyetçilik arasında bir çelişki olmadığını ve aslında ikisinin birbirini tamamlamadığını kaydeden Başbakan Erdoğan'ın görüşlerini yansıtıyordu. Daha önce, 19 Mayıs 2003'te, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nı başlatmak için Samsun'a çıkışının 84. yıldönümünde, Erdoğan Samsun'da, Atatürk ve arkadaşlarının o dönemde inandığı her şeye kendilerinin de inandığını ve onlar gibi Türkiye'yi aydınlık yarınlara götürmeye çalışacaklarını söylemişti.

AKP'nin Kemalizm kavramının, Türkiye'deki seküler seçkinlerin büyük bir bölümünün anladığı Kemalizm'den farklı olduğunu söylemeye gerek yoktur. AKP liderleri, seküler seçkinleri Kemalizm'i, "devletin halka dinlerini nasıl uygulayacaklarını zorla kabul ettirmek isteyen bir ideoloji" gibi algıladıkları için eleştirirler ve bu uygulamaya örnek olarak sözcelimi Anayasa Mahkemesi'nin üniversitelerde kız öğrencilerin başörtüsü konusunu düzenlemesini gösterirler. AKP liderleri, devletin halkın sağduyusuna daha fazla güvenmesi gerektiğini düşünmektedirler. Hatta Kemalizm yorumları, Atatürk ve arkadaşlarının cumhuriyetçiliği algılamalarına çok yakın olduğu söylenebilir. Daha önce

15. *Star*, 8 Mayıs 2003.

16. *Hürriyet*, 21 Eylül 2003.

de belirtildiği gibi, Atatürk ve arkadaşları bilişsel devrim –halkın akılcı düşünmelerini sağlama çabası– için çalıştı ve bu proje çok başarılı oldu. Bu noktadan hareket eden AKP, bu koşullarda seçkinlerin neden genel olarak halkın sağduyusuna ve özel olarak Meclis'teki temsilcilerine güvenmediği sorusunu ortaya atmıştır. Nitekim AKP, Türk halkının sahip olduğu “birkaç ortak paydadandan biri” olan Kemalist “ortak yaşam ilkelerini”, *ne* düşünülmesi gerektiğini bildiren bir ideoloji gibi değil *nasıl* düşünülmesi gerektiğini gösteren bir dünya görüşü olarak algılamıştır. AKP, Avrupa Birliği'ni (AB) ülkeyi çabucak demokratikleştirmek için bir çerçeve gibi kullanmakla eleştirildi. Eleştirilerde, AKP'nin bu çabalarının arkasında gizli, “bir seçmen, bir oy, bir kez” niyeti görüldü. Buna cevap olarak, Başbakan Yardımcısı Gül, Ağustos 2003'te, vatandaşların yeterince olgun olmadığı ve dolayısıyla demokrasiyi hak etmediği varsayımına dayanan bu eleştirilerin yanlış olduğunu belirtti.

AKP'nin demokrasi konusundaki görüşünün temelinde halkın sağduyusuna olan inancı yatmaktadır. AKP'ye göre, halk sağduyulu olduğu için halk ile herşey paylaşılabılır. Dolayısıyla, baskıcı yönetimlere ve uygulamalara gerek yoktur. Nitekim Irak Savaşı'ndan hemen önce ve savaş sırasında hükümetin, Amerikan birliklerinin Türkiye'nin güneydoğusunda konuşlanması ve bu bölgeden transit geçmesi hakkındaki kritik tezkeresinin oylanmasından önce AKP liderleri Meclis Grubu'nda bağlayıcı karar alınmasına gerek duymadılar. Onun yerine, AKP milletvekilleri ile “ikna toplantıları” yaptılar. Aralık 2003'te AKP Hükümeti, siyasal sistemi “demokratikleştirmek ve daha akılcı” kararlar alınmasını sağlayabilmek için merkezi yönetimin yetkilerinin büyük ölçüde yerel yönetimlere devri için Meclis'e bir yasa tasarısı sundu. Erdoğan'ın açıklamasına göre amaç, “İnsan haklarına önem vermeyen sorumsuz yönetimlerin yerine, evrensel ve demokratik ölçütlerle dayalı yönetimleri getirmektir”. “Kaynakları verimli ve akılcıca kullanan ve halkın yerel yönetimlere katılmasını sağlayan bir yönetimin devleti ve vatandaşları bir araya getireceği ve Türkiye'nin büyük potansiyelini gerçekleştireceği” umulmakta idi.¹⁷

Erdoğan'ın, AKP üyelerinin ülkeyi laik bir sistem ile yönetmeyi tercih eden dindar kimseler olduğu ifadesine uygun olarak, parti İslamiyet'i ve ona bağlı meseleleri, siyasi gündemin ilk sıralarına koymadı. Aksine, bir yandan Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğine,

diğer yandan özellikle işsizlik, eğitim, sağlık ve yasal sistem başta olmak üzere sosyoekonomik sorunlara öncelik tanıdı. AKP liderleri, AB konusunun ve sosyoekonomik sorunların, aşağıda ele alınacak olan türban meselesinden çok daha önemli olduğunu dile getirdiler. Türkiye'nin yasal sistemini Kopenhag kriterlerine uydurmak için bazı önemli reformlar yaptılar. Ayrıca hükümetteki birinci yıllarının sonuna doğru ekonomi kayda değer bir gelişme göstermeye ve enflasyon yüzde 30'un altına düştü.

AKP, aynı zamanda, İslamiyet'i titizlikle politikadan uzak tuttu. Bu konudaki kararlılıklarının sınıandığı durumlardan biri, din eğilimli Müstakil Sanayiciler ve İşadamları Derneği'nin (MÜSİAD) 23 Nisan 2003 tarihinde yapılan ve Başbakan Erdoğan ile beş bakanın katıldığı Genel Kurul toplantısı idi. MÜSİAD, Irak Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında hükümetin ABD yanlısı politikasına karşı çıkmıştı. Hükümetin bu savaş ile ilgili politikasını etkilemek umuduyla, Genel Kurul salonunda, şu üç Ayet ekrana yansıtılmıştı:

Ey iman edenler! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız, olanlara sevgi göstererek, gizli muhabbet besleyerek onları dost edinmeyin. Oysa onlar, size gelen gerçeği inkâr etmişlerdir. (Mühtehine, 1)

Onlara: Yeryüzünde fesat çıkarmayın, denildiği zaman, "Biz ancak ıslah edicileriz" derler. (Bakara, 11)

Şunu bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir, lâkin anlamazlar. (Bakara, 12)¹⁸

Erdoğan, derneğin kendisine vermeye çalıştığı mesajı şöyle yanıtladı: Türkiye oldukça hassas bir dönemden geçiyordu. Hükümet, bazı özel meselelerin tutsağı olmaktan sakınarak resmin tamamını gözden kaçırmamaya çalışıyordu. Türkiye'nin çağdaş uygarlığa doğru ilerlemesini hızlandırmak için, büyük ülkelerle yakın bir ilişki sürdürmeye gerek vardır. Bu ülkenin vatan-daşları olarak herkes aynı vizyona sahip olmak zorundadır; fakat herkes her konuda ayu düşünmek zorunda değildir. Bazıları, eğer iktidarda olsalardı Türkiye'nin Uluslararası Para Fonu (IMF) ile yaptığı bütün anlaşmaları feshedeceklerini söyleyebilir. Fakat çağımızda IMF'yi dikkate almak zorundasınız. Eğer IMF'yi reddetseydiniz bütün dünya da sizi reddederdi. Erdoğan bu açıklamaları yaptıktan sonra bakanlarla birlikte toplantıdan ayrıldı. İki ay sonra, Erdoğan'ın *Muhafazakâr Demokrasi*

kitabının önsözüne şöyle yazdı: “AKP geçmişi ya da diğer bazı uygarlıkları taklit etmeye çalışmamaktadır. Her ne kadar kendine özgü bakış açısı olsa da, evrensel ölçülerde siyaset yapmaya çalışmamaktadır”. Erdoğan, *New York Times* ile yaptığı bir görüşmede (8 Ocak 2003), (a) seküler devlet ilkelerine değer verdiğini; (b) AKP'nin vizyonunda dine dayalı bir devlet olmadığını; (3) bir insanın dini olabileceğini, fakat devletin dini olamayacağını dile getirdi. AKP programında, bu konuda, partinin laikliği demokrasi için kaçınılmaz olarak gördüğü, bu nedenle, siyasi amaçlar için kutsal değerlerin sömürülmesini onaylamadığı belirtildi. Aynı şekilde, AKP hükümeti, sözcüleri, üniversiteli kız öğrencilerin başörtüsü yasağını kaldırmaya çalışmadı. Bu soruna AKP'nin 2002 seçim kampanyasında da yer verilmedi. AKP'nin iki Milli Eğitim Bakanı tarafından hazırlanan üniversite reformu yasa taslaklarında da başörtüsü ile ilgili bir hüküm yoktu.

Fakat seküler kesim bu meselede ihtiyatlı olmaya devam etmekte, kuralların en ufak bir şekilde ihlal edilmesine izin vermemektedir. AKP iktidara geldikten kısa bir süre sonra, Meclis Başkanı Bülent Arınç, resmi bir geziye giden Cumhurbaşkanı ve eşini uğurlamak için havaalanına türbanlı eşi ile birlikte gitti. Bu, sekülerlerin büyük bir kısmı arasında büyük bir huzursuzluk yarattı. Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı'nda (23 Nisan 2003), Cumhurbaşkanı ve yüksek komuta kademesi, Meclis'te Milli Egemenlik resepsiyonuna katılmayacaklarını, çünkü Arınç'ın türbanlı eşinin de ev sahibesi olarak orada bulunacağını duyurdular. Arınç'ın son anda eşinin resepsiyona katılmayacağını söylemesi, kararlarını değiştirmede. Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Cumhuriyet resepsiyonuna, Başbakan da dahil olmak üzere AKP'li milletvekillerini davet ettiğinde başları kapalı eşlerini davet etmedi, oysa eşleri kapalı olmayan AKP'liler eşleri ile birlikte davet edildi. Cumhurbaşkanı, yalnızca üniversitelerin değil aynı zamanda Cumhurbaşkanlığı Köşkü, Meclis Genel Kurul salonu gibi yerlerin de kamusal alan olduğunu ve “laik Türkiye’de başörtülü kadınların buralara girmelerine izin verilmeyeceğini” bildirdi.

Tahmin edileceği gibi, AKP liderleri bu görüşe katılmadılar. Anayasa'nın, vicdan özgürlüğünü kutsal kabul ettiğini ileri sürdüler. Başörtüsü konusu, yaşam biçimine ilişkin özgürce yapılması gereken kişisel bir tercih idi. Ekonomiden sorumlu Devlet Bakanı Ali Babacan'ın eşi Zeynep Babacan, AKP'li siyasetçilerin eşlerine gösterilen davranışa “taktığım başörtüsü siyasi bir simge değildir. Bazılarına bağnaz ve fanatik bir davranış

gibi görünebilir, fakat başörtüsü takan herkesin geri kafalı fanatik olduğu düşünülmemelidir”¹⁹ diyerek tepki gösterdi. Maliye Bakanı Kemal Unakıtan’ın eşi Ahsen Unakıtan başörtüsünü, Türkiye’deki bazı seküler kadınlar gibi, ensesinde bağlıyordu. Ahsen Unakıtan şunları söyledi: “Türbanını bu şekilde bağlamaya, Londra’da eşimle birlikte Türk Büyükelçiliği’nde verilen bir resepsiyona gittiğim zaman başladım. Diplomatlarımızın türbanım yüzünden zor durumda kalmalarını istemedim. ... Eğer türbanımı bu şekilde bağlarsam Türkiye’de herkes rahatlayacaktır”.²⁰

Unakıtan’ın son cümlesi, AKP’nin siyasete karşı genel tutumunu yansıtmaktadır; parti siyasette uyum istemekte ve bu doğrultuda davranmaktadır. Meclis Başkanı Arınc, sanki Unakıtan’ın düşüncesini doğrular gibi, eşini resmi bir toplantıya götürmeyeceğini belirtti ve şöyle konuştu: “Siyasette gerilime yol açmak için, yaptığımdan utansam bile bu şekilde davranacağım.”²¹ Partinin türban meselesindeki görüşünü en iyi ifade eden, din işlerinden sorumlu Devlet Bakanı Mehmet Aydın oldu: “Türban sorununu biz kendimiz çözmeyeceğiz; fakat bu sorun, eninde sonunda kendi kendine çözülecektir.”²² Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik, “Türban meselesi yasalarla çözülemez. Geniş kapsamlı bir uzlaşmaya ihtiyaç vardır”²³ derken Aydın’ın kapalı bir şekilde belirttiği düşüncesine açıklık getirdi.

AKP hükümeti, eğitim, sivil bürokrasi gibi diğer önemli konularda da İslamiyet’ten yararlanmadı; aksine, her ne kadar seküler kesim inanmasa da ve bunları art düşüncelere bağlasa da, seküler görüşler ortaya attı. Türkiye’de eğitim ile ilgili olarak, Erdoğan ve Milli Eğitim Bakanı, Türkiye’de daha çağdaş üniversiteler görmek istediklerini belirttiler. Üniversitelerin “ideolojik ve siyasi klüpler” olmaması gerektiği düşüncesinde idiler. Üniversite öğretim üyeleri, yurtdışındaki saygın kuruluşlar tarafından ödüllendirilmiş, dünyaca tanınmış bilim insanları olmalıydılar. Üniversiteler, sanayi ve halkla yakın ilişki içinde bulunmalıydı. Mali özerklikleri sahip olmalı idi. Bu arada, gelirlerinin

19. *Hürriyet*, 12 Mayıs 2003. Türkiye’de kadınların yalnızca yüzde 15,7’si türban, yüzde 53,4’ü de geleneksel başörtüsü takmaktadır, yüzde 27,3’ünün başı açıktır. Çarşaf giyenler ise yüzde 3,4’ten fazla değildir (Çarkoğlu ve Toprak, *Türkiye’de Din, Toplum ve Siyaset*, 22).

20. *Hürriyet*, 1 Haziran 2003.

21. *Sabah*, 25 Nisan 2003.

22. *Milliyet*, 6 Haziran 2003.

23. *Hürriyet*, 10 Haziran 2003.

bir kısınunu kendileri sağlayabilmeliydi daha iyi olacaktı. Son olarak, yükseköğrenim kurumlarında daha fazla demokrasi olmalıydı: Yükseköğretim Kurulu'nun bazı yetkileri Üniversitelerarası Kurul'a devredilmeliydi; aynı şekilde, rektörlerin ve dekanların bazı yetkileri, üniversitelerin yönetim kurullarına ve senatolarına bırakılmalıydı.

Milli Eğitim Bakanlığı, yeni bir yasa tasarısı önerdiğinde ve bu yasanın yürürlüğe girmesiyle mevcut rektörlerin ve dekanların sürelerinin sona ereceği hükmünün getirilmesiyle, laik kurumların büyük bir kısmı, aslında AKP'nin, hükümete yakınlık duyan üniversite öğretim üyelerini kilit görevlere getirmeye çalıştığını ileri sürerek reform projesine karşı olduklarını güçlü bir şekilde ve yüksek sesle belirttiler. Bunun üzerine Bakanlık, yasa tasarısını internet sayfasına koyarak üniversite yönetimlerinin ve diğer ilgili kurumların değerlendirmelerini ve eleştirilerini beklediklerini açıkladı. Milli Eğitim Bakanı, bazı üniversiteleri ziyaret ederek rektörler ve öğretim üyeleri ile görüştü. Fakat Yüksek Öğretim Kurulu'nun o zamanki Başkanı olan ve AKP'ye karşı hep şiddetle muhalefet etmiş olan Kemal Gürüz ve aynı zamanda bazı rektörler, AKP Hükümeti'nin yükseköğretimde yapacağı bu reforma ısrarla karşı çıktılar. Erdoğan, gerginliği azaltmak için Milli Eğitim Bakanını değiştirdi. Yeni bakan yasa tasarısını oldukça yumuşattı. Seküler kesim bunu da kabul etmedi. Başbakan, rektörleri makamına davet ederek onlara bakanlıkla yakın işbirliği içinde çalışıp bir reform yasası hazırlamaları gerektiğini söyledi. Bu makalenin yazıldığı sırada (Ekim 2005), bu konuda da herhangi bir ilerleme kaydedilmemişti.

Meslek okullarına gelince, AKP hükümeti, kendisinden önceki hükümetlerin, diğer pek çok ülkede olduğu gibi, mesleki eğitimi teşvik etmediğini ileri sürdü. Bu okullarda eğitimin kalitesini yükseltmeye önem verilmemişti; hatta bu okullarda okuyan öğrencilerin üniversiteye girmelerini zorlaştırarak öğrencilerin gözü korkutulmuştu. Hükümet, bu durumu düzeltmeyi düşündüklerini duyurdu. AKP Hükümetinin bu politikası, Türkiye'nin siyasi gündemine derhal imam hatip okullarını getirdi. Bu okullar, imam ve hatip yetiştirmek için açılmıştı. Eğitim programları, normal okullarla aynı idi, ek olarak İslamiyet konusunda dersler vardı. Fakat bu okullardan mezun olanların, üniversiteye girebilmek için normal liselerden mezun olanlardan çok daha yüksek puan almaları gerekiyordu.

Bekleneceği gibi, seküler kesimin büyük bir bölümü gene çok

rahatsız oldu. Bu okullardan Türkiye'nin ihtiyacından çok daha fazla imam ve hatip yetiştirdiğini belirttiler; devlette görev alamayanlar "siyasi İslam'a hizmet edecek ek bir kesim oluşturacaklardı". Bu okulların mezunlarına üniversite kapısını açmanın, AKP hükümetinin kamu kurumlarının üst düzey yönetimini siyasi İslam yanlıları ile doldurma çabalarını kolaylaştıracağı ileri sürüldü.

Millî Eğitim Bakanı bu savlara, çocuklarını bu okullara gönderen pek çok ailenin, çocuklarının imam ve hatip olmasını istemediklerini söyleyerek karşı çıktı. Bakan, pek çok ailenin, çocuklarının kendi dinlerinin eğitimini almalarını ve ahlâklı insanlar olarak yetişmelerini istediğini ileri sürdü. Bakana göre, Türkiye demokratik bir ülke olduğuna göre, hükümet ailelerin tercihlerine saygı duy-mak zorunda idi. Eğer halk dinini öğrenmek istiyorsa, imam hatip okulları buna en uygun yerdi; "aksi halde hurafeleri öğrenebilirler ve bunların İslamiyet olduğunu zannedebilirlerdi." AKP hükümeti, bu düşüncelerle, mevcut yasada gerekli değişiklikleri yaptı; Tasarı Meclis'te AKP'nin oyları ile kabul edildi. Fakat Cumhurbaşkanı yasayı veto etti. Eğer Meclis veto edilen yasa-yı tekrar aynen kabul etmiş olsaydı Cumhurbaşkanı ikinci kez veto edemeyecekti. Fakat AKP hükümeti bu konuda daha ileri gitmek istemedi.

AKP hükümetinin iktidardaki ilk yılında diğer tartışma-lı bir mesele, hükümetin kamu görevlerine yaptığı atamalar idi. Seküler kesim, AKP'nin bu atamaları, kamu görevlerine "İslamcılar" getirerek İslamiyet'e dayalı bir devlet oluşturma-nın başka bir yöntemi olarak kullandığını düşündü. Bu nedenle, AKP'nin üst makamlara yaptığı hemen hemen her atamaya çok eleştirel davrandı. AKP hükümeti burada da muhaliflerinin ken-disine yüklediği art niyet reddetti. Hükümet, eski hükümetlerin, son seçimlerde alınan sonuçlarla da doğrulanan başarısızlıkların-dan yalnızca siyaset adamlarının sorumlu tutulamayacağını ileri sürdü; eski hükümetlerin izlediği başarısız politikalardan bürokratlar da sorumlu idi. AKP liderleri, Türkiye için büyük projeleri olduğunu, bu nedenle başarılı geçmişleri olan ve takım ruhuna sahip, nitelikli, dinamik, çalışkan, ve dürüst bürokratlardan oluş-an yeni bir kadroya ihtiyaç duyduklarını söylediler. Başbakan Erdoğan şöyle dedi: "Benim bürokratlarım, politikalarını, onlara ayrıntılarıyla açıklamama gerek olmadan anlayabilmelidir. Hatta benim beden dilimi bile iyi bilmelidirler".²⁴ Muhalefet ise, kamu görevlerine yeni atanan bürokratların geçmişteki "siyasi İslam yanlısı ifadelerini" dile getirdiler. Başbakan Erdoğan, buna yanıt

olarak, hükümetin devlet görevine getirdiği bürokratların 15 yıl önce kim olduklarını değil bugün kim olduklarını göz önüne alarak değerlendirmek gerektiğini söyledi.²⁵ Kilit görevlere getirilen kimselerin, kendilerine yüklenen görevlerin gerektirdiği niteliklere sahip olduklarını ileri sürdü. Hazine'nin yeni müsteşarından, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra ABD'de, Northwestern Üniversitesi'nde İşletme alanında yüksek lisans derecesi alan ve daha önce Hazine Genel Sekreterliği yapmış olan Mesut Pektaş'tan söz etti; aynı kuruma yapılan bir başka atamadan, 14 yıl ABD'de Lehman Brothers'da çalışmış olan İbrahim Çakmak'tan ve Lehman Brothers'ın Direktörünün bu kararı alkışladığından bahsetti. Başbakan aynı zamanda bu atamalardan bazılarının en uygunu olmayabileceğini teslim etti; eğer bir atamanın siyasi İslam ölçütüne göre yapıldığını anlarsa, bu atamayı bizzat kendisinin iptal edeceğini söyledi.

Yukarıda değinildiği gibi, AKP hükümeti Türkiye'deki gayrimüslim vatandaşlar ve onların inançları hakkında eşitlikçi bir söylem ve uygulama sergilediler. İstanbul'da iki havra bombalandığı zaman Erdoğan şöyle söyledi: "Ulusumuza ve insanlığa karşı bu suçu işleyenler, derhal yakalanacak ve kim olurlarsa olsunlar, ve amaçları ne olursa olsun hak ettikleri cezaya çarptırılacaklardır. Hiçbir ideal, hiçbir amaç, masum insanlara yönelik terörü haklı çıkaramaz."²⁶ Ardından aralarında bazı bakanların da bulunduğu 70 parlamenter ile birlikte İstanbul'da Hahambaşı'nı ziyaret etti ve başsağlığı diledi. Türkiye'de ilk kez bir başbakan Hahambaşı'nı ziyaret ediyordu. Noel Günü (2003), Erdoğan, "İsa Peygamber'in doğum günü olarak kutlanan bu günde, daima yoğun bir şekilde hissedilen sevgi, dayanışma ve hoşgörü duygularını büyük bir sevinçle paylaşıyorum, bunları insanlığın ortak değerleri olarak görüyorum. İsa Peygamber'in bu doğum gününün herkese huzur getirmesini diliyorum"²⁷ diyerek Hristiyan vatandaşlarının bu kutsal gününü kutladı. AKP hükümeti, ayrıca, İmar Yasası'ndaki "cami" sözcüğünü "ibadethane" olarak değiştirdi, böylece Akdeniz kıyısına yerleşen Almanlar orada kendi ibadethanelerini kurabileceklerdi.

Burada AKP milletvekillerinin ve parti örgütünün bir bütün olarak, parti liderlerinin yukarıda açıklanan yeni söylem ve

25. *Hürriyet*, 2 Mayıs 2003.

26. *Hürriyet*, 19 Kasım 2003.

27. *Sabah*, 24 Aralık 2003.

uygulamalarını ne derecede onayladıkları akla gelebilir? Ağustos 2003'te AKP ve SP'nin yerel örgütlerinde, 220 yönetici ile yapılan bir araştırmada, APK'li yöneticilerin SP'li yöneticilerden çok daha fazla seküler eğilimli oldukları bulundu. SP'li yöneticilerin yüzde 60,5'i kendilerini "İslamcı" olarak tanımlarken APK'li yöneticilerin ancak yüzde 13,1'i kendilerini böyle tanımladı. Aynı şekilde, SP'li yöneticilerin yüzde 24,4'ü, "İslamiyet siyasi amaçlarla kullanılmamalıdır" sözüne katılırken bu oran APK'li yöneticilerde yüzde 67,7'ye çıktı. Fakat genel görünüş AKP genel başkanlığı açısından o kadar da umut verici değildi. Örgüt başkanlarının yüzde 40'a yakını kendilerini İslamcı olarak görüyorlar, üçte birinden fazlası da İslamiyet'in siyasi amaçlarla kullanılmasını diliyorlardı. Her ne kadar Başkanlık partiyi kurarken "eski ideolojilerini geride bırakıp ileriye bakan kimseleri"²⁸ partiye almak için elinden geleni yapmış olsa da en azından yerel düzeyde durum böyle idi. Meclis'te, Hükümetin Amerikan birliklerinin Güneydoğu'dan geçmesine izin verilmesi hakkındaki ikinci yasa tasarısı, bazı AKP milletvekillerinin oyu ile reddedilmişti. Ve bazen AKP milletvekilleri, hatta bakanlar, İslamcı ve/ya da Üçüncü Dünyacı gibi görünen açıklamalar yapmışlardı. Meclis Başkanı Arınç, Japonya'ya resmi ziyareti sırasında, "İnşallah Japon halkı bu gezdiğim camiye gördüğü ve burada dua eden insanları tanıdığı zaman Müslüman olacaktır"²⁹ diyerek diplomatik bir gaf yapmıştı. Bayındırlık Bakanı, Türk müteahhitlerinin, Irak'ın yeniden kurulması için "Irak'ı perişan eden bir ülkenin",³⁰ yani ABD'nin müteahhitleri ile ortaklık yapmasına itiraz etti.

AKP Genel Başkanlığı, bu tür eğilimleri kendi çizgilerine çekebilmek için çaba harcamaktadır. Erdoğan birkaç kez AKP'li bakanları ve milletvekillerini "duyarlı" davranmaları için uyardı: Erdoğan partinin çizgisinden ayrılan bakanları görevden bile aldı. Başkanlık her geçen gün bu doğrultudaki çabalarında daha da başarılı olmaktadır.

Sonuç

Türkiye'de AKP Hükümeti, dini siyasete alet etmekten uzak durmaktadır. Öte yandan, dindar kimseler olarak, siyasete

28. Abdullah Gül'ün açıklaması (*Sabah*, 11 Ağustos 2003).

29. *Milliyet*, 5 Haziran 2003.

30. *Hürriyet*, 19 Nisan 2003.

katılmak ve çoğunluğun yararına çalışmak için İslamiyet'ten ilham aldıkları söylenebilir. Eğer bu tür çabaları cihad gibi algılıyorlarsa, bu cihad kişisel bir cehit, "*insanın kendi* içindeki kötülüklere karşı kutsal mücadele" olarak anlaşılmalıdır. Puriten oldukları izlenimini vermektedirler; fakat hiç kuşkusuz (kapsamlı değişim taraftarı anlamında) devrimci değillerdir. Sekülerizme karşı olmayan, ancak dinin gerekliliklerini yerine getiren Müslümandırlar. Batı'yı, karanlık ve anlaşılmaz, dolaşısıyla korkutucu gibi görmemektedirler. Dindardırlar, fakat aynı zamanda gerçekçidirler. İslamiyet'te değil, siyasette, ekonomide ve toplumsal sorunlarda yenilikçidirler. Batı düşüncesini ve pratiğini benimsemekte ve bunları Türkiye'ye uyarlamaya çalışmaktadır. Geçmişin, çağdaş sorunlar ile akılcı bir şekilde başedebilme çabalarına engel olmasına izin vermemektedirler. AKP'nin İslamiyet anlayışı, uygarlıklar çatışması kuramının inandırıcı bir şekilde çürütülmesi gibi düşünülebilir. Pek çok Batı ülkesinde de genellikle Hristiyanlık ya da Musevilik kişisel ahlâkın önemli temellerini oluşturur; diğer taraftan da din ile devlet tam anlamıyla birbirinden ayrılmıştır. AKP projesi de bu modelden farklı değildir. Bu projenin diğer Müslüman ülkelere için başarılı bir model olup olamayacağı ise ayrı bir konudur.

Devlet Bahçeli ve sağ siyaset¹

Bazı Batı Avrupa ülkelerinde, 1980'den sonra meydana gelen önemli değişikliklerden biri, ayırt edici özellikleri etnik milliyetçilik, ırkçılık, yabancı düşmanlığı, otoriter yönetim ve güçlü devlet olan aşırı sağın ortaya çıkmasıdır.² Avusturya'da, Jörg Haider'in Özgürlük Partisi (*Freiheitliche Partei Öster Reich – FPÖ*), Belçika'da önce Karel Dillen'in daha sonra Philip Dewinter ve Gerolf Annemans'ın Flaman Blok'u (*Vlaams Blok – VB*) ve Fransa'da Jean Marie Le Pen'in Ulusal Cephe'si (*Front Nationale – FN*) bunun başlıca örnekleridir. Bu partiler, yabancı düşmanlığının ortaya çıkmasına önayak olmuştur. Le Pen, Dillen ve Haider, demokratik vatandaşlıktan ve herkese eşit hak verilmesinden ziyade "ırk ayrımcılığına" dayalı "Yeni Avrupa" görüşünü paylaştılar.³

Avrupa'nın aşırı sağ partileri hakkındaki uluslararası literatürün büyük bir kısmında, ya bir sağ parti ya da bir ülkedeki sağ partiler ele alınır. Sağ partiler hakkında karşılaştırmalı araştırmalar çok kısa süre önce başlamıştır.⁴ Bu çalışmaların hiçbirinde Türkiye ve özellikle Türkiye'deki sağ parti liderleri ele

1. * Çevirisi yapılan makale: Metin Heper ve Başak İnce "Devlet Bahçeli and 'Far Right' Politics in Turkey, 1999–2002", *Middle Eastern Studies*, 42, No. 6 (Kasım 2006), s. 873–888.

2. Aşırı sağın bu tanımı için şu kaynaktan yararlanılmıştır: C. Mudde, "The War of Words: Defining the Extreme Right Family", *West European Politics*, 19, No. 2 (Nisan 1996), s. 225–248.

3. G. Harris, *The Dark Side of Europe*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 1990, s. 78.

4. Diğerlerinin yanı sıra, bkz. H.G. Betz, *Right-Wing Populism in Western Europe*, St. Martin's Press, New York, 1994; H. Kitschelt ve A. McGann, *The Radical Right in Western Europe: A Comparative Analysis*, University of Michigan Press, Ann Arbor, MI, 1995; C. Mudde, *The Ideology of the Extreme Right*, Manchester University Press, Manchester, 2000.

alınmamıştır. Bu makalenin amacı, bu boşluğu doldurmaktır.

Türkiye’de 1999-2002 dönemindeki “aşırı sağ” hakkında bir araştırma özellikle yararlı olacaktır. Avrupa’da, siyasi partiler tarafından temsil edilen aşırı sağ, etnik milliyetçi eğilimden kaynaklanan, özellikle yabancı düşmanlığı ve bir dereceye kadar otoriteriyenizm sergiledi. Türkiye’de “aşırı sağ”, siyasi bir parti olarak hiçbir zaman etnik milliyetçiliğe taraftar olmadı; 1980’den itibaren kendisini otoriteriyenizmden ve militanlıktan kurtarmaya başladı; 1990’ların sonunda da siyasi hayatın saygın bir üyesi oldu.

1960’ların sonunda ve 1970’lerde, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) militan sağcı bir parti idi. “Komünizm tehlikesini önlemek için” çoğu zaman siyasi şiddete başvurdu.⁵ Kendilerini ulusun maneviyatını yükseltmekle ve ülkeyi güçlendirmekle görevlendiren Türkçü eğilimli gençlik örgütleri çoğaldı ve solcularla silahlı çatışmalara girdi.⁶

Bu kanlı çatışmalar 1970’li yıllarda doruğa çıktı. Süreç içinde, solcu olarak bilinen birkaç üniversite profesörü, siyaset adamı ve gazeteci hayatını kaybetti.⁷ O sırada MHP’nin Genel Başkanı olan Alparslan Türkeş, gençliğinde etnik milliyetçiliğe yönelmişti. Fakat 1965 yılında MHP’yi kuruncaya kadar geçen süre içinde bu eğilimini geride bırakmıştı. O dönemlerde, Türkeş yalnızca “komünizm tehlikesi” ile başa çıkmak için değil aynı zamanda Türkiye’yi mümkün olan en kısa sürede güçlü bir ülke haline

5. J. M. Landau, *Radical Politics in Modern Turkey*, E. J. Brill, Leiden, 1974, 6. Bölüm; H. Poulton, *Turkish Nationalism and the Turkish Republic: Top Hat, Grey Wolf and Crescent*, Hurst, London, 1997, özellikle s. 145–163.

6. MHP, kurulmuş olan bazı gençlik örgütlerini yanına aldı ve yenilerini kurdu. Bu örgütlerin üyeleri kendilerine komando adı verdiler. Bu gençlerin pek çoğu, Ankara, İstanbul ve İzmir yakınlarındaki kamplarda, diğerleri de başka bölgelerdeki kamplarda eğitildiler. Bu kamplarda günlük program şöyle idi: *kahvaltı*, namaz, kılma, iki saat beden eğitimi (judo, güreş ve boks), *kahvaltı*, okuma saati; *öğlen yemeği*, iki saat daha beden eğitimi (yukarıdaki etkinliklerin yanı sıra ipe ve duvara tırmanma), namaz, uzun yürüyüşler ve spor, namaz; *akşam yemeği*, konferans/ders (komünizme karşı olarak milliyetçiliğin önemi). Gençlere ayrıca ateşli silah kullanılmasının da öğretildiği söylentileri vardı, fakat parti bunları kesin bir şekilde reddetti. Bkz. Landau, *Radical Politics in Modern Turkey*, s. 214–215.

7. A. N. Çağlar, “The Greywolves as a Metaphor”, *Turkish State, Turkish Society*’nin içinde, A. Finkel ve N. Sirman, der., Routledge, Londra, 1990, s. 85–86. Buna karşılık sol, ülkeyi kurtarmak için otoriter bir rejimin kitleler tarafından memnuniyetle karşılanacağı bir ortam yaratmak amacıyla, önce Amerikan askerlerini ve önemli kişileri kaçırmak gibi Batı ve kapitalizm karşıtı eylemler yaptı, daha sonra ise kargaşaya ve moral çöküntüsüne yol açmaya yöneldi. Bkz. F. Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Routledge, Londra, 1993, s. 163–164.

getirmek için otoriteryen eğilimler göstermişti.⁸

1980-83 askeri müdahalesinden sonra, Türkeş eski siyasi tutumunu değiştirmeye başladı.⁹ 1997 yılında Türkeş ölünce yerine Devlet Bahçeli MHP Genel Başkanı oldu. Yüzyılın sonunda MHP, 1999 seçimlerinden sonra kurulan hükümetinin saygın bir ortağı, Bahçeli de Başbakan yardımcısı olmuştu. Bahçeli 3 Kasım 2002 seçimlerine kadar bu görevde kaldı. Seçimlerde, hem MHP hem de koalisyon hükümetinin diğer iki ortağı (Demokratik Sol Parti – DSP ve Anavatan Partisi – ANAP) ve ana muhalefet partisi (Doğru Yol Partisi – DYP) yüzde 10'luk seçim barajını aşamadı ve Meclis'e milletvekili gönderemedi.¹⁰ Bahçeli seçimlerdeki başarısızlığa, istifa edeceğini duyurarak tepki gösterdi. Fakat partisinin yoğun baskıları üzerine başkanlık görevini sürdürdü, fakat bundan sonra siyasette pek ikinci planda kalmaya çalıştı.

MHP hakkında daha önce yapılmış ve daha önceki ve 20. yüzyılın sonundaki MHP'yi aşırı milliyetçi olarak tanımlayan ve liderlerinin aşırı sağ görüşleri taşımayı sürdürdüğünü ileri süren bazı araştırmalar vardır. Bu araştırmalarda, hem Türkeş'in hem de Bahçeli'nin etnik milliyetçi eğilimleri olduğu ifade edilmiştir.¹¹ Bu çalışmada bu konu, Bahçeli'ye ağırlık vererek ele alınmıştır. Bahçeli'nin hem insan hem de siyasetçi olarak ayrıntılı bir şekilde incelenmesi özellikle önemlidir, çünkü MHP, önce Türkeş, yakın yıllarda da Bahçeli ele alınmadan anlaşılamaz. Türkiye'de bütün liderlerinin siyasi partiler üzerinde güçlü bir denetimi olduğu doğrudur.¹² Bu denetim Bahçeli örneğinde özellikle daha da güçlü olmuştu, çünkü Bahçeli'nin, özellikle MHP'nin alt kadrosundaki bazı militan milliyetçileri partiden uzak tutmak gibi zor bir işlevi vardı.

8. J. M. Landau, "The Nationalist Action Party in Turkey", *Journal of Contemporary History*, 17, No. 4 (1982), s. 587–606; E. Burak Arıkan, "The Programme of the Nationalist Action Party: An Iron Hand in a Velvet Glove", *Middle Eastern Studies*, 34, No. 4 (1998), s. 120–134.

9. Bu husus aşağıda tekrar ele alınmaktadır.

10. Hükümet partilerinin seçimdeki başarısızlığının başlıca nedenleri, işsizlik ve enflasyon idi; ana muhalefet partisinin başarısızlığı ise özellikle liderlik sorunlarından kaynaklanıyordu.

11. Bkz., diğerlerinin yanı sıra, Arıkan, "The Programme of the Nationalist Action Party: An Iron Hand in a Velvet Glove"; B. Aras ve G. Başı, "The Nationalist Action Party and Turkish Politics", *Nationalism and Ethnic Politics*, 6, No.4 (Kış 2000), s. 48–64; ve S. Tepe, "Kemalism, Islamism, and the Nationalist Action Party", *Turkish Studies*, 1, No. 2 (Sonbahar 2000), s. 59–72.

12. *Political Leaders and Democracy in Turkey*, M. Heper ve S. Sayarı, der., Lexington Books, Lanham, MD, 2002.

Bu çalışmada, önce Bahçeli'nin kişiliğini ve kişiliğinin genel olarak siyasetine, özel olarak milliyetçiliğine yansımaları ele alınmaktadır. İkinci olarak, Bahçeli'nin siyasi eğilimlerinin ve milliyetçiliğinin sistem yanlısı özellikleri ne ölçüde sergilediği incelenmektedir. Bahçeli'nin milliyetçiliğini irdelerken yer yer Avusturya, Belçika ve Fransa'daki milliyetçi liderlerle arasındaki farklılıklara dikkat çekilmektedir. Son olarak, Türkiye'de ve bazı Avrupa ülkelerinde aşırı sağın farklı yapılanmaları hakkında gözlemler sunulmaktadır.

Bahçeli'nin kişiliği

Bahçeli, büyük ve saygın bir aile olan Fettahlıoğlu ailesindedir. Ailede yaşlılara saygı göstermek gibi geleneksel değerler çok önemli olmuştur. Bahçeli, kendinden sadece birkaç yaş büyük olan ağabeyini, Türkiye'de yaşlılara saygı ifadesi olarak kullanılan bir terim olan "baba" gibi görmektedir.

Büyük Bahçeli ailesinin bireyleri arasında güçlü bağlar vardır. Ailenin mülkü aile bireyleri arasında paylaştırılmıştır, fakat hiçbirisi için ayrı tapu almamıştır. Bahçeli, İstanbul'da lise eğitimi görürken, Fettahlıoğlu ailesinin orada yaşayan bireylerinin kendisini ev yemeği yiyebilmesi için davet ettiklerinden şükranla söz etmiştir.

Bahçeli, büyük bir olasılıkla birbirine çok bağlı bir ailenin değer sistemi içinde yetişmiş olması nedeniyle, gelenekleri ve yerel değerleri siyasette gözardı etmemektedir. İnsanlara gerçek bir sevgi ve saygı besler. Onlara karşı büyük bir sorumluluk duygusu hisseder. Bu nedenle, Bahçeli MHP'yi, bütün ulusu temsil eden ve bütün ulusun hizmetinde olan merkezîyetçi bir parti gibi algılar. Kendi sözleriyle, "MHP, Türk milletinin hakiki ve köklü değerlerinin ve tercihlerinin bir ürünüdür ... Ulusun ahlâki ve kültürel değerlerinin bekçiliğini yapmaya çalışır ... Bütün milleti kucaklar."¹³

Bahçeli ailesi, kendilerini tanıyanlar arasında çok saygı görür. Aile bireyleri, son dönemde Türk toplumunda ve Türk siyasetinde çok yaygın olan maddiyatçılıktan, fırsatçılıktan, bencillikten ve ilkesiz davranışlardan uzak durur.

Bahçeli'nin kardeşlerinden bir tanesi bir keresinde babasının İsmet İnönü'ye büyük saygı beslediğini söylemişti. Bu kardeş

13. A. Tekin, *Milliyetçi Hareket'te Devlet Bahçeli Dönemi*, Tütübay Yayınları, Ankara, 2000, s. 76-77.

İnönü'den dürüstlük simgesi olarak söz etmişti.¹⁴

Bahçeli ailesinin üstün tuttuğu değerlerin başka bir kaynağının da İslamiyet olduğu görülmektedir. Bahçeli sık sık Hazreti Muhammed'in bir Hadis'ine başvurur: "Müslümanlık güzel ahlâktan ibarettir".¹⁵ Bahçeli'ye göre dini bayramlar, hem ahlâkı hem de sosyoekonomik boyutları olduğunu düşündüğü toplumsal dayanışmayı pekiştirmeye yarayan güzel fırsatlardır. Bahçeli, aylığını, 1982-1987 yılları arasında İktisat dersi verdiği Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde (daha sonra Gazi Üniversitesi) okuyan muhtaç öğrencilere burs olarak dağıtmıştı. Daha sonra, bazı parti görevlilerinin maaşını da kendi cebinden ödemişti.

Ancak Bahçeli, siyasette popülizmden, dolayısıyla himaye ve kayırmacılıktan uzak durur. Yalnızca oy toplamak amacıyla, belirli kişilere ya da gruplara mal ve hizmet sunmaktan ve kendisine yakın kişileri, gerekli niteliklere sahip olmadıkları sürece önemli görevlere getirmekten kaçınır. Bahçeli, kamu politikalarının, kısa vadeli siyasi kazançlara değil, ülkenin uzun vadeli çıkarlarına hizmet edecek şekilde yapılması gerektiğini düşünür. Türkiye'deki diğer siyasi partilerle karşılaştırıldığında, MHP iktidarda iken, partinin taraftarlarını bürokraside üst görevlere getirme konusunda daha ölçülü davranmıştır.

Bahçeli ağırbaşlı bir kişidir. Popülizmden hoşlanmadığı gibi, tanıdıkları da dahil olmak üzere herkesle arasına mesafe de koyar. Bu tür davranışı, onun çağdaş yaşam anlayışının sonucu gibi gözükmektedir. Sözgelimi, Türkiye'de çoğu kimsede yaygın olan bir davranıştan, erkekler tarafından yanaklarından öpülmeekten ya da konuşurken kolunun tutulmasından hoşlanmaz. Çoğu kimse tarafından "yetenekli bir demagog"¹⁶ olarak görülen Le Pen'in aksine, insanların duygularına hitap etmeye çalışmaz, onların akıllarını ve mantıklarına hitap eder.

Bu hususlarla bağlantılı olarak Bahçeli, yaşamı belki de gereğinden fazla ciddiye alır. Siyaseal hayatında bırakın gülmeyi, gülümsediğini bile pek fazla gören olmamıştır. Bahçeli bir keresinde şöyle demiştir: "Ben de gülerim. Fakat ciddi meseleleri konuşurken gülümsemek, hele gülmek doğru değildir."¹⁷ Devlet

14. İsmet İnönü'nün ahlâklı olmaya verdiği önem için, bkz. M. Heper, *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman*, E. J. Brill, Leiden, 1998, 3. Bölüm.

15. M. Grubu, *Kutlu İktidar Yürüyüşü*, Tutibay Yayınları, Ankara, 1997, s. 58.

16. P. Davies, *Extreme Right in France. 1789 to the Present: From Maistre to Le Pen*, Routledge, Londra, 2002), s. 221.

17. *Hürriyet*, 21 Haziran 1999.

meselelerinde, uzun süredir yakından tanıdığı bakanlarla bile resmîyetini korur.

Bahçeli'nin İktisat doktorası vardır. Bilgilidir ve derin düşünmeye (tefekküre) eğilimli bir kişiliği bulunmaktadır. İlkesi daima, "bilim, düşünce ve inanç"¹⁸ olmuştur. Kendisine ait geniş bir kütüphanesi vardır. Bir keresinde, genç partililere sol ideolojiyi solculardan daha iyi bilmeleri gerektiğini söylemiş ve *Das Kapital*'i okumalarını önermiştir. Tahmin edileceği üzere, Bahçeli'nin en mutlu anları evinde kitaplarıyla birlikte olduğu saatlerdir. Belki de bu nedenle ve aynı zamanda mütevazı bir kişi olması nedeniyle daimi olarak dikkat çekmekten hoşlanmaz. Türkiye'nin ölümüne kadar onu çok az kişi tanırdı. O dönemlerde Bahçeli, sözgelimi televizyon programlarında ve basın toplantılarında görünmezdi.

Derin düşünen bir kişi olan Bahçeli, genel olarak geçmiş olaylardan, özel olarak kendi hatalarından dersler çıkarır. Bir keresinde, bir parti üyesinin başkanlığa adaylığını koyarken önu kesildiğinde (çünkü parti bu üyenin yönetime gelmesine karşı idi), Bahçeli, "Çok talihsiz bir olay. Olmamalıydı ... Bu tür olayların tekrarlanmaması için önlem almalıyız" demiştir.¹⁹

Rasyonel bir kişi olan Bahçeli, değişikliklere açıktır. Yıllar geçtikçe, önce kendisini değiştirdi. Sakalını kesti, ağızlık kullanmayı ve tespih taşımayı bıraktı. Bütün bunlar Türkiye'de milliyetçilerin geleneksel simgeleri olmuştur. Ona göre, "MHP [de], [yalnızca] geçmiş ile bugün arasında [değil], aynı zamanda bugün ile gelecek arasında [da] bir bağıdır".²⁰ Bahçeli'ye göre, "Bugün [20. yüzyılın sonunda] Türkiye, artık 1930'lardaki, 1940'lardaki, 1950'lerdeki Türkiye değildir."²¹ Nitekim MHP'nin Kasım 2000'de yapılan kurultayında ana tema, "[Yeni] Yüzyıl İle Anlaşmaya Varmak" idi. Kurultayda, eski sorunlara yeni çözümler bulma ihtiyacı vurgulandı. Ayrıca, sağlam kökleri ve önemli amaçları olan hareketlerin tamamen farklı hareketlere dönüşmemesi gerektiğine de dikkat çekildi.²² Bahçeli bu bakış açısını, gelişmiş toplumların [da] ... geleneksel ve ulusal değerlerini yeni gelişmelerle bağdaştırdıklarını ileri sürerek gerekçelendirdi.²³

18. D. Bahçeli, *Milliyetçi Hareket ve Türkiye'nin Geleceği*, Hareket, İstanbul, 1998.

19. *Milliyet*, 5 Haziran 2000.

20. D. Bahçeli, *Yeni Çağa Bakış : Eleştiriler, Tespitler ve Öneriler*, MHP, Ankara, 2000, s. 1.

21. Tekin, *Milliyetçi Harekette Devlet Bahçeli Dönemi*, s. 170.

22. Bahçeli, *Yeni Çağa Bakış*, s. 59.

23. A.g.e.

Bahçeli, siyaset ve sağ

Bahçeli'nin, burada değinilen özelliklerinden dolayı, değiştirilmesi güç olan aşırı görüşlerden kaçınmasına şaşırmamak gerekir. Çünkü ona göre, "Siyaset, ideal olan ile mümkün olan arasında bir bağ kurma sanatı"dır.²⁴ Bahçeli, genel olarak her konuda ılımlı bir yaklaşım benimsemiştir. Ekonomi-demokrasi ilişkisinde, "ekonomik gelişmenin, Türkiye'nin kalkınmış ülkeleri yakalamasının önkoşulu olduğunu" düşünmüş, "fakat, [Bahçeli için] bu amaca demokratik sistem içinde ulaşmak da aynı derecede önemli" olmuştur.²⁵ Türkiye'de İslamîyet ile devlet ilişkisi konusunda, Bahçeli, hem siyasi İslam yanlılarına, yani İslami kamu hukukunu ve kamu politikasını benimseme çabalarına, hem de inançlı kimselerin yaşam biçimlerine sınırlama getirme gayretlerine karşıdır.²⁶ Ülkedeki yalnızca ülkenin uzun vadeli çıkarlarına önem veren "Cumhuriyetçiler" ile yalnızca özel çıkarları vurgulayan "demokratlar" arasındaki çatışma hakkında da Bahçeli dengeli bir yaklaşım izlemiştir. Bir keresinde şöyle demiştir: "Demokrasi olmaksızın Cumhuriyet, Cumhuriyet olmaksızın demokrasi olamaz".²⁷ Bahçeli, benzer şekilde, eğer demokrasinin "düşey" (siyasi sorumluluk) ve "yatay" (siyasi katılım) boyutları arasında bir denge var ise demokrasinin yaşayabileceğini öne süren Giovanni Sartori ile aynı görüştedir.²⁸ Aynı çizgide, Bahçeli, bir taraftan "siyasi partilerin kapatılmasının kural değil istisna olması gerektiğini"²⁹ düşünür, diğer taraftan "siyasi partiler de dahil olmak üzere hiçbir kurumun ya da hiçbir kişinin suç işlemesi ve yaptığının yanına kâr kalmaması gerektiğini"³⁰ savunur.

Bahçeli'nin yüksek ahlâk peşinde olmasının, kendisinin idealist bir yaklaşım sergilemesine yol açtığı düşünülebilir. Bir kez

24. D. Bahçeli, "Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Reformu", *Türkiye ve Siyaset*, No. 3 (Temmuz-Ağustos 2001), s. 5.

25. D. Bahçeli, 'Kriz Sürecinde Demokrasi ve Sağduyunun Önemi', *Türkiye ve Siyaset*, No. 2 (Mayıs-Haziran 2001), s. 7.

26. D. Bahçeli, *Gündemi Oluşturan Sorunlar ve MHP*, MHP Genel Merkezi, Ankara, 2000, s. 75.

27. M. Heper, "Başkalaşmadan Değişen Milliyetçi Hareket Partisi", *Türkiye Günlüğü*, No. 55 (Mart-Nisan 1999), s. 19.

28. G. Sartori, *The Theory of Democracy Revisited*, Chatham House Publishers, Chatham, N.J., 1987.

29. A. Tekin, *Milliyetçi Hareket'te Devlet Bahçeli Dönemi*, s. 196.

30. A.g.e.

söyle söylemiştir: “Bizim için siyasi makam ölüm kalım meselesi değildir. Siyaset,yalnızca iktidarı geçirme yarışı değildir ... Siyaset, ülkeye hizmet etme aracıdır ve siyaset etik kuralları içinde kalınarak yapılmalıdır”.³¹ Bahçeli’nin öncelikler listesinde ilk sırada *ülke*, ikinci sırada *parti* ve üçüncü sırada *kendi siyasi kaderi* vardır.

Devlet Bahçeli, bu sözüne sadık kalarak, iktidarda iken ilkel bir davranış örüntüsü sergilemiştir. 1999 genel seçimlerinde partisi ikinci geldiği zaman, diğer partilerden bazı milletvekilleri MHP’ye geçmek istedi. Her ne kadar bu transferler, MHP’yi Meclis’te en fazla milletvekiline sahip parti ve kendisini de Başbakan yapabilecek idiyse de Bahçeli bu önerileri tereddütsüz reddetti; seçmenlerin tercihiine karşı hareket edilemeyeceğini belirtti.³² Bahçeli daha sonra, partisinin geleceğini önemli ölçüde etkilememesi halinde partisine transferlere razı oldu; ancak MHP’ye geçmek isteyenlerin MHP’nin felsefesini iyice özümse-diklerini göstermeleri gerektiğinde ısrar etti.³³

Bahçeli halka verdiği sözleri tutmak için de elinden geleni yaptı. Bu sözlerden bir tanesi, yıllardır PKK terörünü sürdürmüş olan ayrılıkçı Abdullah Öcalan’ın “hak ettiği gibi” cezalandırılması idi. Dolayısıyla, her ne kadar idam cezasının bir süre sonra kaldırılmasına karşı çıkmasa da, mahkemenin Öcalan için verdiği idam cezasının uygulanması gerektiği hususunda ısrarlı oldu.³⁴

Bahçeli’ye göre, siyasi yaşamda ilkeli davranış, yerleşik kurallara uygun hareket etmek demektir. Görevin, ancak böyle hareket edilirse başarılı bir şekilde yürütüleceğini düşünür. 1999-2002 döneminde işbaşında olan koalisyon hükümetinin liderlerinin yaptığı bir toplantıda, hükümet idam cezasının kaldırılmasına, fakat bu değişikliğin hemen yürürlüğe konmamasına karar verildi. Koalisyon hükümetinin diğer başbakan yardımcısı ve aynı zamanda Avrupa Birliği ile ilişkilerden sorumlu Mesut Yılmaz ise Türk Ceza Yasası’nın ilgili maddesinin bir an önce ilga edilmesi (yürürlükten kaldırılması) konusunda ısrar etti. Bahçeli

31. *Hürriyet*, 24 Nisan 2002.

32. *Sabah*, 27 Haziran 2001.

33. *Sabah*, 3 Mart 2002.

34. Bahçeli genel olarak kindar bir siyasetçi değildir. Alparslan Türkeş öldükten sonra, daha önce, sözelimi oğlu Tuğrul Türkeş’i destekleyerek, kendisine muhalefet edenleri MHP’ye üye yapmıştı. Fakat Öcalan meselesinde, idam cezasının uygulanması gerektiğini düşünüyordu, çünkü [Öcalan’ı], daha önce de belirttiğimiz gibi, [Bahçeli’nin] Türkiye’de büyük bir sevgi ve şefkat beslediği vatandaşların evlatlarının ölümünden sorumlu tutuyordu. Daha sonra bu meselenin nasıl çözüldüğü aşağıda ele alınmaktadır.

Yılmaz'dan koalisyon liderlerinin daha önce aldıkları karara saygı göstermesini ve siyasi kazanç uğruna bu şekilde davranmamasını istedi. Bahçeli'nin siyasetteki ilkeli davranışlarına başka örnekler de verilebilir. Sözgelimi, Başbakan yurtdışında olduğu için başbakanlığa vekâlet ettiği zaman, önemli belgeleri imzalamadı. Aynı şekilde, MHP'li milletvekillerinden kamu ihalelerine katılmamalarını istemişti. 1999 genel seçimlerinden önce, parti ciddi bir para sıkıntısı içindeyken bazı işadamlarının yardım tekliflerini de tereddütsüz reddetmişti.

Daha önce de belirtildiği gibi Bahçeli, siyasetin yerleşik kurallara uygun bir şekilde yürütülmesi gerektiğinde ısrar eder; fakat öte yandan ülkenin uzun vadeli çıkarlarının gerektirdiği durumlarda uzlaşmaya hazırdır. Çünkü siyasette uyuma önem verir, bu nedenle aşırı görüşlerden uzak durur. Büyük bir olasılıkla Türkiye'de çatışmalarla dolu geçmiş on yıllara tepki olarak bir keresindeç "Türkiye çatışma istemiyor" demişti.³⁵ Bahçeli, MHP'nin siyasetteki birinci önceliğinin diyalog ve uzlaşma olduğunu belirtmiştir. 1999 genel seçimlerinin ardından kurulan ve partisinin de katıldığı koalisyon hükümetini "Uzlaşma ve Atılım Hükümeti" olarak adlandırmıştı. Partisinin bazı üyeleri, kendisini koalisyon ortaklarına karşı fazlaca uzlaşmacı davranmakla eleştirdikleri zaman, şu görüşleri dile getirmişti:

Ülkenin uzun vadeli çıkarları için koalisyon hükümetinin ortakları olarak birbirimize katlanmak zorundayız. Bir koalisyon hükümetiniz varsa o hükümet içindeki hiçbir parti yalnızca kendi için uygun gördüğü politikayı izleyemez. Eğer hepimizin birlikte yaşayabileceği ortak bir zeminde buluşmayı başarabilirsek ancak o zaman güç sorunlar çözülebilir, etkili bir hükümete sahip olabiliriz.³⁶

Bahçeli'nin uzlaşmaya hazır olduğu, üstelik Öcalan meselesindeki davranışında açıkça görüldü. Yukarıda kaydedildiği gibi, Bahçeli, ilke olarak, idam cezasına karşı idi. Fakat Türk Ceza Yasası'nın bununla ilgili 125. maddesinin hemen kaldırılmasını desteklemedi. Çünkü 1999 seçim kampanyasında, eğer Öcalan yakalanır ve mahkeme tarafından idam cezasına çarptırılırsa, konu Meclis'e geldiği zaman partisinin cezanın uygulanması yönünde oy kullanacağına halka söz vermişti. Daha sonra Öcalan

35. D. Bahçeli, *Hoşgörü ve Uzlaşma İkliminde Türkiye*; MHP Genel Merkezi, Ankara, 2000, s. 7.

36. *Milliyet*, 19 Temmuz 1999.

yakalandı ve idam cezasına çarptırıldı. Dava ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de ilgileniyordu. Aynı zamanda Türkiye, Avrupa Birliği'ne üye olabilmek için, başka hususların yanı sıra, Ceza Yasası'ndan idam cezasını çıkarıp çıkarmayacağı konusunda bir karar verme durumunda idi. Bu nedenlerle Bahçeli, koalisyon ortaklarına, yasa değişikliği Meclis'e getirilirse MHP'nin buna karşı çıkmaya devam edeceğini, fakat, eğer Yasa diğer koalisyon üyelerinin ve muhalefetin oyları ile kabul edilirse, MHP'nin koalisyonu bozmayacağını söyledi.³⁷

Kendisi açısından uzlaşmanın mümkün olmadığı durumlarda, Bahçeli çözümsüzlük yaratmak ve böylece hükümetin elini kolunu bağlamak yerine sorunu ertelemeyi tercih etti. Sözgelimi, uzun süredir içten içe kaynayan başörtüsü konusunda böyle davrandı. Türkiye'de, üniversiteler de dahil olmak üzere, kamu binalarında başörtüsü yasaktır. Çünkü başörtüsü siyasi İslam'ın simgesi olarak görülür. Özellikle ordu bu görüşte olmuştur. Bahçeli, halkın dini tercihlerine ve isteklerine saygısı nedeniyle bu yasağa karşıdır. Fakat ülkede siyasi istikrarın sürmesi için, bu yasağın hemen kaldırılmasında ısrar etmemiştir. Nitekim Bahçeli, MHP milletvekili Nesrin Ünal'dan, Meclis Genel Kurullarına katılırken başörtüsünü çıkarmasını istedi. Nesrin Ünal bu isteğe uydı. Siyasi uyuma verdiği önem ile aynı doğrultuda, Bahçeli MHP'li bakanlara şunları öğütledi: "Başkalarına karşı daima saygılı davranın; başkalarının sizi daha sonra pişman olacağınız davranışlara sürüklemesine izin vermeyin; pişman olabileceğiniz sözleri söylemeden önce iki kez düşünün; ... eleştirileri, hatta kötü niyetli saldırıları görmezden gelin; kamuoyu önünde başkalarıyla tartışmayın".³⁸

Bahçeli uyum politikalarına dolayısıyla fikir birliğine değer verdiğinden, koalisyon hükümetlerinin, ülkenin karşı karşıya olduğu önemli sorunların niteliği ve bu sorunları çözmek için uygulanacak politikaların ana hatları üzerinde en çok anlaşılan partiler tarafından kurulması gerektiğini düşünüyordu. Bu dileğini, "*Siyasi partiler koalisyonunu değil ilkeler koalisyonunu*" tercih ettiğini belirterek dile getirmişti.³⁹ Hükümetin sorunsuz çalışmasına engel olduğunu düşündüğü MHP'li bakanları görevden almakta tereddüt etmedi. Bunun bir örneği, dönemin ekonomiden sorumlu

37. Hürriyet, 8 Haziran 2002.

38. Sabah, 23 Ocak 2000 ve 27 Ocak 2002.

39. Sabah, 27 Haziran 2001.

Cumhuriyet Halk Partili Devlet Bakanı Kemal Derviş ile Türkiye Telekomünikasyon Kurumu'nun özelleştirilmesi konusunda ortak bir noktada birleşmek için çaba harcamayan dönemin MHP'li Ulaştırma Bakanı Enis Öksüz'ü görevden alması idi.

Bahçeli'ye göre, siyasi rekabet temelde "siyasetin", siyasi bir makam elde etmek ve o makamda kalmak için yapılan faaliyetler değil, ülkenin sorunlarını çözmek için geliştirilecek politikalar, kamu politikaları, etrafında dönmelidir. Bahçeli, Türkiye'de genel olarak aksinin olduğunu düşünmüştür. Türkiye'de demokrasinin yalnızca "beyanat demokrasisi" olduğunu, siyaset adamlarının sorunlara en iyi çözümü bulmak amacıyla, sorunları dikkatlice inceleyip tartışmadıklarını öne sürmüştür.⁴⁰

Bu nedenle Bahçeli, muhalefetteki siyasi partilerin de ülkenin sorunlarının çözümü için alternatif politikalar önerme sorumluluğu olduğunu fkrindedir. Bu, yerleşik demokrasilerdeki muhalefet partilerinin siyasete yaklaşım biçimidir. Türkiye'de ise Bahçeli'nin bu görüşü muhtemelen büsbütün yeni bir fikir gibi anlaşılır, çünkü Türkiye'de muhalefet partileri genellikle hükümetin "ak" dediğine "kara" ve "kara" dediğine "ak" der ve iktidarın her politikasını şiddetle eleştirir. Ardından kendi alternatif politikalarını belirtmeden ve neden kendi politikalarının hükümetin politikalarından daha iyi olduğunu açıklamadan halktan "kendilerini denemelerini" ister. Bahçeli'ye göre Türkiye'de muhalefet partilerinin benimsediği bu siyasi strateji "Siyasi fırsatçılıktır"; çünkü Bahçeli, "yapıcı eleştirilerden ders çıkarmanın, erdemli ve sorumlu devlet adamlığına dayalı siyasetin önemli bir özelliği" olduğunu düşünür.⁴¹

Bu nedenle Bahçeli siyasetin, siyasi rejimin kendisi ve temel öncelikleri ile ilgili meselelerden ziyade günlük sorunlar hakkında birbiriyle yarışan politikalar çevresinde döndüğünü de görmek ister. Dankwart A. Rustow'un otuz yılı aşkın bir süre önce öne sürdüğü gibi,⁴² Bahçeli de "yüksek siyaseti" ilgilendiren konularda görüş birliğinin, demokrasinin sağlıklı işleminin önkoşulu olduğu kanısındadır. Ahlakçı, aydın ve dürüst bir kişi olan Bahçeli, Türk siyasetinin ve demokrasisinin, entellektüel düzeyleri düşük siyasi aktörlerin, siyasi yozlaşmanın ve ilkesiz

40. D. Bahçeli, "İktidar ve Muhalefet İlişkileri ve Meclis Çalışmaları", *Türkiye ve Siyaset*, No. 1 (Mart–Nisan 2001), s. 7.

41. A.g.e., s. 8.

42. D.A. Rustow, "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model", *Comparative Politics*, 2, No. 3 (1970), s. 337–363.

davranışların sıkıntısını çektiğini düşünür. Bahçeli'ye göre, bu koşullar altında, Türkiye'de siyaset, sorunları çözme ve böylece ülkeye hizmet etme yarışına dönüşemez. Dolayısıyla, Bahçeli "demokratik cumhuriyet, toplumsal adalet, hukukun üstünlüğü ve vicdan hürriyetinin ve Türkiye'nin üniter devlet yapısının bekçisi olacak laik devlet konularında milli uzlaşmaya ihtiyaç olduğunu"⁴³ savunur. Ayrıca, Bahçeli'ye göre, "çağdaş demokrasilerde, halk arasındaki kültürel ve etnik farklılıklar gibi konular artık siyasi çatışma malzemesi olmamalıdır. Çünkü günümüzde demokrasi, din, mezhep ve ırka dayalı ayrılıkları geride bırakmıştır. Yerleşik demokrasilerde çatışma ve görüş birliği arasında ölçülü bir denge vardır".⁴⁴

Türkiye'de tek partili dönemde (1923–1945) olduğu gibi, çok partili dönemde de "işlevsel [sosyo-ekonomik] ayrılıklardan" ziyade "kültürel [siyasal rejime ilişkin] ayrılıklar" öne çıkmaya devam etmiştir. Siyasi seçkinler arasında, ve aynı zamanda "aydınlar" arasında, laikliğe karşı İslamiyet, sağ ve sol ile ilgili sert ideolojiler, ordunun siyasetteki gerçek rolü ve devlet-sivil toplum ilişkileri konularındaki anlaşmazlıklar siyasete egemen olmayı sürdürmüş ve bu durum zaman zaman ordunun iktidara el koymasına neden olmuştur. Bugün bile Türkiye'de ordunun siyasete etkisi, yerleşik demokrasilerde ordunun siyasetteki rolünden çok fazladır. Türkiye'deki siyasetin bu özelliğine Bahçeli dikkati çekmiş ve bundan hoşnutsuzluğunu şöyle dile getirmiştir:

Geçmiş olaylar, inançlar, etnik duyarlılıklar ve mevcut siyasi ve ideolojik çekişmeler, siyaset adamlarının birbirlerine sık sık çektikleri başlıca silah olmaya devam etmektedir. Bu, bir yandan etnik ve kültürel sorunların örtüşmesine, diğer yandan da siyasi ayrılıklara ve çatışmalara yol açmaktadır.⁴⁵

Bahçeli'nin Türkiye'de siyasi seçkinlerden "eski kan davalarını" geride bırakmalarını istemesinin nedeni bu olmalıdır.⁴⁶

Bahçeli, bir milliyetçi olarak, Balkanlarda ve Ortadoğu'daki istikrarsız komşularının yarattığı tehlikelere karşı dış güvenliğini etkin bir şekilde sağlayabilen müreffeh bir Türkiye'nin özlemini

43. D. Bahçeli, *Yeni Çağın Eşiğinde Türkiye ve Dünya*, MHP Genel Merkezi, Ankara, 2000, s. 50.

44. A.g.e., s. 21.

45. D. Bahçeli, *Sorumluluk Kültürü*, MHP Genel Merkezi, Ankara, 2001, s. 41.

46. Bahçeli, *Milliyetçi Hareket ve Türkiye'nin Geleceği*, s. 55.

duymaktadır. Aklında, küreselleşmeye ayak uydurmuş, uluslararası piyasalarda başarıyla rekabet edebilen bir Türkiye vardır. Fakat, Bahçeli'ye göre, Türkiye'nin böyle bir güce ve refaha kavuşması için önce "yüksek siyaset" in yerine "normal siyaseti"⁴⁷ benimsemelidir. Dolayısıyla, anayasa meseleler, devletin temel öncelikleri, ve aynı zamanda demokratik ilkeler konularında siyasi seçkinler arasında görüş birliği gereklidir. Bahçeli, böylece siyasi seçkinlerin dikkatlerini özellikle Türkiye'de ekonominin sorunlarına, örneğin ülkenin Kasım 2000 ve Şubat 2001'deki gibi ciddi bir ekonomik kriz ile yeniden karşı karşıya kalmaması ve Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üye olması gibi acil meselelerine çevirebileceklerini umut etmiştir.

Bahçeli'nin milliyetçiliği "ne ırka, ne etnik kökene ne de emperyalizme" dayanır. Onun milliyetçiliği ölçülü vatanseverlikten kaynaklanır. Bu nedenle, Kasım 2001'de yapılan MHP Kurultayı'nda, irredantist-etnik milliyetçiliği kınamıştır. Hatta Bahçeli "milliyetçilik" terimine bile karşıdır, "milli" terimini tercih eder, çünkü, ona göre "milliyetçilik", dışlayıcı dolayısıyla ayrımcı bir terimdir; oysa "milli" kapsayıcı dolayısıyla ayrımcı olmayan bir terimdir.⁴⁸ MHP'nin 2000 Parti Programında, ulus, (1) bir arada yaşama iradesi; (2) ortak kader ve ortak gelecek duygusu; ve (3) uluslar topluluğunda, her ulusun kendine özgü (*sui generis*) bir kimliği bulunduğu toplumsal bir varlık olarak tanımlanmıştır.

Böylece, Bahçeli kültürel milliyetçilik, yani temelde ortak kültürü paylaşanların bir ulus oluşturmaları yanlısı iken, Fransa'da Le Pen ve Belçika'da *Flaman Blok* etnik milliyetçiliğe yönelmişlerdir. Le Pen'e göre, Fransız ulusuna ait olmak "doğrudan doğruya aynı soydan gelmek" ile belirlenir.⁴⁹ *Flaman Blok*'a göre, ulus, diğerlerinin yanı sıra, "etnik bir kökeni" paylaşan insan grubu olarak tanımlanır.⁵⁰ Bunun aksine, Bahçeli bir keresinde şöyle demişti: "[Türkiye'nin] güneydoğusunda oturan [Kürt] halkın[ın] kendilerini hangi kimliğe ait hissettikleri önemli değildir. Önemli olan, Türkiye'nin kendileri için vazgeçilemez

47. Bahçeli, *Siyasette İlke Ekonomide Kararlılık*, MHP, Ankara, tarih yok, s. 128.

48. The MHP, *Milliyetçi Hareket Partisi Programı*, MHP Genel Merkezi, Ankara, 2000, s. 8.

49. M. Vaughan, "The Extreme Right in France: Le Penisme or the Politics of Fear", *Far Right in Western and Eastern Europe*'in içinde, L. Cheles, R. Ferguson ve M. Vaughan, der., Longman, Londra, 1995, s. 224.

50. M. Swyngedouw, "The Extreme Right in Belgium: Of a Non-Existent Front National and an Omnipresent Vlaams Blok", *The New Politics of the Right: Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies*'in içinde, H. G. Betz ve S. Immerfall, der., St Martin's Press, New York, 1998, s. 64.

olduğunu düşünmeleridir.⁵¹ Bu konu ile ilgili olarak, Bahçeli bir keresinde Mevlana Celaledin Rumi'den (1207-1273) şu alıntıyı yapmıştı: "Aynı dili konuşanlar değil, aynı duyguları paylaşanlar anlaşabilirler".⁵²

Bahçeli'nin "ötekine" karşı tutumu ile bir keresinde "kızlarını kuzenlerime, kuzenlerimi komşularıma ve komşularımı yabancılara tercih ederim"⁵³ diyen, hatta bir başka sefer de İkinci Dünya Savaşı'ndaki gaz odalarının tarihin ayrıntılarından başka bir şey olmadığını⁵⁴ söyleyen Le Pen'in tutumundan çok farklıdır. Le Pen'in Musevi karşıtı (anti-Semitik) söylemi kendi partisi içinde bile eleştirilmektedir.⁵⁵ Le Pen, yabancı düşmanlığı nedeniyle, "Fransızlar için Fransa"⁵⁶ ister. Haider de, Le Pen gibi, Avusturyalı soyundan olmayanlardan hoşlanmaz. Haider'a göre, ulusal bütünlüğü artık "barbar Slavlar ya da Museviler değil göçmenler" tehdit ediyorlardı.⁵⁷ Belçika'da Flaman Blok, Flaman olmayanlara karşı aynı tutumu benimsemiştir. Bu partiye göre, Belçika'da, etnik hiyerarşi içinde Flamanlar en üst sırada yer alıyordu. Hemen altında Hollandalılar ve Hollanda kökenli Güney Afrikalılar vardı. Bunları, asimile olmuş Brüksel, Valonya ve Flamanca Flamanları izliyordu. Ardından Avrupalı yabancılar geliyordu. Etnik hiyerarşinin en alt basamağını ise Avrupalı olmayan yabancılar oluştuyordu.⁵⁸

Bunların aksine, Bahçeli etnik yönden homojen bir "Türk ulusu" üzerinde durmaz. 1930'ların sonunda ve 1940'ların başında, bir grup sağcı aydın, ülkede farklı etnik grupların bulunmadığını ve Kürtlerin "dağ Türklerinden" başka bir şey olmadığını ileri sürmüştü.⁵⁹ Belirtildiği gibi, daha sonra Türkesç de farklı şive ile

51. M. Nihat ve E. Cemiloğlu, *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Hareket: Tarihi Gelişim, Partileşme ve İdeoloji*, Turkuaz Ajans, Ankara, 1995, s. 128.

52. M. Grubu, *Kutlu İktidar Yürüyüşü*, s. 31.

53. Harris, *The Dark Side of Europe*, s. 64.

54. Davies, *The Extreme Right in France*, s. 136.

55. N. Mayer, "The French National Front", *The New Politics of the Right*'in içinde. Betz ve Immerfall, der., s. 23.

56. Harris, *The Dark Side of Europe*, s. 72.

57. M. Riedlsperg, "The Freedom Party of Austria: From Protest to Radical Right Populism", *New Politics of Radical Right*'in içinde, Betz ve Immerfall, der., s. 31.

58. Swyngedouw, "The Extreme Right in Belgium", s. 63.

59. G. G. Erdoğan, "The Case of Racism-Turanism: Turkism During Single-Party Period. A Radical Variant of Turkish Nationalism" (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 1990).

konuşanların Türk olarak düşünölemeyeceklerini söyleyerek etnik milliyetçilik fikrini benimser gibi olmuştu. Bahçeli'nin görüşleri, Türkiye'nin siyasi evriminde zaman zaman görönen bu etnik görüşlerden her zaman uzak olmuştur. Bahçeli bir keresinde şöyle demişti: "Her ölkede, değişik düzeylerde de olsa bir kültürler mozağı sergiler. Beklenen, bu kültürlerden birine ait olanların kendilerini aynı zamanda daha geniş bir siyasi varlığa da ait hissetmeleri ve bu varlığa bağlılık göstermeleridir. Buna karşılık, devlet de farklı kültürleri ortadan kaldırmaya çalışmamalıdır"⁶⁰

Bahçeli yalnızca ölkedeki kültürler mozağını yaşamın bir gerçeğı olarak almakla kalmamış, aynı zamanda bunu olumlu karşılamıştır: "Ölkemizdeki bölgesel ve geleneksel farklılıkları ulusal yaşamımızın zenginliğı olarak göröyoruz".⁶¹ Bu nedenle, farklı kimlik taşıyanlara karşı önyargısı yoktur: "Kürde 'Kürt' denmesi bizi rahatsız etmez. MHP'nin içinde de Kürtler var. Biz, 'Türk' teriminin ayrımcı bir biçimde kullanılmasına karşıyız. Biz kendimiz o anlamda kullanmıyoruz. Bize göre 'Türk', bu ölkede yaşayan herkes için kullanılan nominal bir terimdir. Herkesi kucaklayan bir kavramdır".⁶² Bahçeli, "Türk" terimini sıfat olarak değil isim olarak kullanmaktadır.

Tahmin edileceğı gibi, Bahçeli, bir siyasi partinin yalnızca bir etnik grubu temsil etmemesi gerektiğı fikrindedir. Bahçeli Başbakan Yardımcısı iken, Kürt eğilimli Halkın Demokrasi Partisi (HADEP) ile yakın ilişkileri vardı. Eylül 2000'de parti-nin Diyarbakır İl Başkanlığını ziyaret etmiş ve kentin HADEP'li belediye başkanının yaptığı konuşmayı alkışlamıştı. Belediye Başkanının konuşmasını neden alkışladığı sorulduğunda, Başkanın üniter devlet yanlısı olduğı yanıtını vermişti.⁶³ MHP'nin güttüğü amaç, Türkiye'yi çağdaş uygarlık düzeyine yükseltmektir.

Daha önceki yıllarda MHP, "Türk-İslam Sentezi" adı verilen görüşü benimseyerek, İslami ahlâkı ve erdemi, bu dönüşümün meydana gelmesi için gerekli itici gücü sağlayacak önemli unsurlardan biri olarak görmüşü. MHP, 20. yüzyılın sonunda artık İslamiyet'i fazla vurgulamamaktadı idi. Bahçeli, İslamdan soyutlanmış milliyetçiliğın "Türkiye'yi 21. yüzyılın önde gelen bir

60. D. Bahçeli, "Milliyetçilik ve Küreselleşme", *Türkiye ve Siyaset*, No. 5 (Kasım-Aralık 2001), s. 11.

61. Bahçeli, *Yeni Çağı Bakış*, s. 55.

62. *Hürriyet*, 21 Haziran 1999.

63. Bahçeli, *Yeni Çağı Bakış*, s. 55.

ülkesi haline getirme projesine idealizm ve coşku katmak" için yeterli olduğunu düşünmektedir.⁶⁴

Bahçeli'nin milliyetçiliği hümanist bir milliyetçilik. Bahçeli'ye göre, milliyetçilik, "değişik görüşlere ve fikirlere saygıyı besleyecek, [böylece] toplumsal barışa ve uyuma önemli katkıda bulunacak olan"⁶⁵ demokrasi ile tamamlanmalıdır. Diğer yandan, en azından 2000 yılından itibaren Bahçeli'nin söyleminde Türk-İslam Sentezinin yerini, "üzerinde Türk milliyetçiliğinin inşa edildiği çerçeveyi oluşturan ... ahlaki ve insancıl meseleler" söylemi almıştır.⁶⁶

Bahçeli'nin milliyetçiliği dış dünya ya açıktır. Kendi deyişiyle, "Eğer ulusal bir devlet var ise ulusal bir kimlik olacaktır; eğer ulusal bir kimlik var ise milliyetçilik olacaktır. Fakat, bu, Türkiye milliyetçiliğinin içe dönük olduğu anlamında değildir".⁶⁷ Bahçeli'nin MHP'si, "Türkiye'nin evrensel değerleri benimsemişi gerektiği"⁶⁸ taraftandır. Parti, küreselleşmeyi yaşamın kaçınılmaz bir gerçeği olarak algılar; dolayısıyla en azından ilke olarak küreselleşme konusunda bir tedirginliği yoktur. Parti programında şu satırlar yer almaktadır: "Sermayenin serbest dolaşımı, parasal ve teknolojik yenilikler, rekabetçi piyasalar ve açık toplum olarak kendisini gösteren küreselleşme olgusu artık gözardı edilemez, hatta küçümsenemez".⁶⁹ Bahçeli'ye göre, küreselleşme MHP'nin felsefesine yabancı değildir:

Milliyetçiliğimiz, milletlerin eşitliğini, aralarında işbirliğini ve küresel adaleti vurgular ... Milliyetçiliğimizin sloganı, "Yaşa ve yaşat"tır; böylece, milli ideallerimiz bizi yeni küresel değerlerden çıkarsılan (istihraç edilen) hedeflere katkıda bulunmaya sevkeder. MHP, Türk ulusuna ve bütün insanlığa barış getirecek her türlü projeyi destekler.⁷⁰

Daha müreffeh bir Türkiye yaratma arzusu içindeki Bahçeli, Türk ekonomisinin dünya ekonomisi ile tam olarak bütünleşmesi gerektiğini düşünür. Bir keresinde, dünyanın en büyük 500

64. A.g.e.

65. A.g.e.

66. A.g.e.

67. Nihat ve Cemiloğlu, *Türk Siyasi Hayatında Milliyetçi Hareket*, s. 12.

68. MHP, *Türk Siyasetinde Yozlaşma ve Arayış Sürecinde Milliyetçi Hareket Partisi*, MHP Genel Merkezi, Ankara, 2002, s. 49–50.

69. *Milliyetçi Hareket Partisi Programı*, MHP Genel Merkezi, Ankara, 2000, s. 28.

70. A.g.e., s. 29–30.

şirketi arasında yalnızca iki Türk şirketi olduğuna, bu sayının artırılması gerektiğine işaret etmişti.

Bahçeli, "Türkiye'nin [tam üye olarak] AB'ye katılmasının diğer pek çok ülkenin katılmasından daha anlamlı ve önemli olacağı"⁷¹ görüşündedir. Bahçeli'nin bu görüşünün nedeni, Türkiye'nin 18. yüzyılın sonuna kadar uzanan bir Batılılaşma serüveni bulunması⁷² ve yaşam biçimi olarak demokrasiyi benimseyen tek Müslüman ülke olması olabilir.

Bahçeli, Le Pen ve Haider

Bahçeli'nin Türkiye'nin kısa zamanda AB'ye tam üye olacağı umudunun aksine, Le Pen ve Haider'in AB ile ilgili bazı çekinçleri vardır. 1991 yılında Fransa Ulusal Cephesi, Avrupa ile bütünleşmeyi Fransa için bir tehlike olarak görmüştü. Ulusal Cephe, o sırada, "Brüksel'in Avrupası'nın, egemen devletlerin ve halkların yok olmasına yol açacak Amerikan federal modelinden esinlenen kurumsal bir yapı olarak kurulduğunu"⁷³ dile getirmişti. Tek Avrupa Senedi'nin ve Maastricht Antlaşması'nın benimsenmesi üzerine, Parti militan bir şekilde Avrupa karşıtı haline geldi ve Avrupa ile ekonomik ve siyasi bütünleşmeye karşı çıktı. "Avrupalı bir Avrupa'da Fransız Fransa" istedi ve hem Maastricht'e hem de Euro'ya karşı⁷⁴ mücadele verdi. Avusturya'nın Özgürlük Partisi de, Brüksel'in artan merkezi gücüne ve ortak para birimi uygulamasına karşı popülist muhalefetin başını çekti.⁷⁵

Bahçeli'nin bu konuya yaklaşımı dengelidir. Bahçeli, Türkiye'nin bir taraftan küreselleşmenin yükselen değerlerine kendisini uyarlaması, bir taraftan da bu gelişmelerin ülke üzerinde olumsuz etkiler yaratmasına izin vermemesi gerektiğini düşünmektedir: "Türkiye, ulusal ve ahlâki değerlerinden fedakârlık etmeksizin küreselleşen dünya ile bütünleşmelidir".⁷⁶ Bahçeli bir yandan barışı,

71. D. Bahçeli, *Son Gelişmeler Işığında Türkiye'nin AB Üyeliği ve Milliyetçi Hareket Partisi: Temel Yaklaşım Biçimimiz ve Görüşlerimiz*, MHP Genel Merkezi, Ankara, 2002, s. 14.

72. M. Heper, "Political Culture as a Dimension of Compatibility", *Turkey and the West: Changing Political and Cultural Identities*'in içinde. M. Heper, A. Öncü ve H. Kramer, der., I. B. Tauris, Londra, 1993.

73. Davies, *The Extreme Right in France*, s. 138.

74. A.g.e.

75. Riedlsperg, "The Freedom Party of Austria", s. 32.

76. D. Bahçeli, "Türkiye-AB İlişkilerinde Kırılma Noktaları", *Türkiye ve Siyaset*, No. 7 (Mart-Nisan 2002), s. 7.

insancıl değerleri, çağdaşlığı, demokrasiyi ve konuşma özgürlüğün desteklerken diğer yandan da ulusal egemenliğin, ulusça kutsal sayılan varlıkların, iç ve dış güvenliğe yönelik tehditlerin, dolayısıyla ulusal bütünlüğün önemini vurgulamaktadır.

Bahçeli gibi, Le Pen de Fransa'nın Avrupa'nın bütünleşmesi karşısında kültürel kimliğini korumasını istemektedir.⁷⁷ Fakat Le Pen, Bahçeli'nin aksine, bu konudaki görüşlerini demokrasinin gereklilikleri ile bağdaştırmaz. [Le Pen'in] Ulusal Cephe'si, siyasi meselelerde özgürlükçü değerleri reddeder, Le Pen'in güçlü otoriter eğilimleri vardır.⁷⁸

Bahçeli, uluslar arasındaki ilişkiler küresel adalete dayanırsa, insanların barış ve uyum içinde yaşayacağına inanır. Bi keresinmde şöyle bir gözlemlerde bulunmuştur:

Sermaye hareketini, parasal ve teknolojik yenilikleri, rekabetçi piyasaları ve açık toplumu, insanlığın kaderinin ve küresel Sağın son aşaması gibi algılamak yanıltıcı olur. Şu andaki haliyle küreselleşmenin, yeni bir ahlâkın ortaya çıkması ile tamamlanması gerekir ... Eğer ulusal ve ahlâki değerlere saygı gösterilirse ve eğer yerleşik demokrasilerin dayandığı toplumsal kaynakların dengesini bozacak uygulamalarla bu demokrasiler kargaşa içine itilmezse, bir ideal olarak küreselleşme tam olarak gerçekleşebilir.⁷⁹

Bahçeli, bazı yabancı devletlerin Kürtlerin ulusal özlemlerini teşvik etme çabalarının, Türkiye'de demokrasiyi yerleştirme çabalarını engelleyeceğini düşünmektedir. Bu çabalar, demokratik yöntemlerle çözülmesi zor olan yeni bir kültürel bölünmeye yol açacaktır. Bahçeli'nin bu kaygıları, genel olarak Batı ülkelerine, özel olarak AB ülkelerine karşı eleştirel bir tutum takınmasına yol açmaktadır. Demokrasileri yerleşmiş ve bu nedenle Türkiye'nin son birkaç on yıldan beri karşı karşıya bulunduğu düzeyde bölgesel sorunları olmayan ülkelerin bile etnik sorunlara yalnızca anayasal milliyetçilik ve yasalar önünde eşitlik ilkeleri ile yaklaştıklarını savunmaktadır. Dolayısıyla, neden bu ülkelerin Türkiye'nin bazı vatandaşlarına azınlık hakları verilmesinde direttiklerini anlamamaktadır. Bahçeli, bu ülkelerin endişelerini kabul edilemez görmekte ve Türkiye'ye, yalnızca ekonomik yönden bile büyük bir darbe indiren yıkıcı terörle yıllarca yüz yüze kaldığını hatırlatmaktadır. AB'nin terörizm ile insan hakları arasında kesin bir

77. Davies, *The Extreme Right in France*, s. 138.

78. Mayer, "The French National Front", s. 23.

79. Milliyetçi Hareket Partisi 3 Kasım 2002 Seçim Beyannamesi: Türkiye'nin Onurlu Geleceği, MHP, Ankara, 2002, s. 1-4.

ayırımı yapması gerektiğini düşünmektedir. Bir keresinde bu mesele hakkında şöyle demiştir: “AB, Türkiye’nin AB’ye tam üyeliğini bir katile [Öcalan] bağlamamalıdır. Bütün uluslararası antlaşmalarda insanlığa karşı bir hareket gözüyle bakılan terörizm konusunda çifte standart sergilenmemelidir ... Kısaca, AB Türklere karşı hak-sız davranışlarda bulunmaktan sakınmalıdır.”⁸⁰

Bahçeli’nin MHP’sinin Türkiye’nin dış politikası hakkındaki görüşleri, adalet, siyasi eşitlik ve ulusal çıkarların karşılıklı olarak korunması ilkesine dayanır. MHP, 1990’ların başına kadar AB’den uzak durmuştu. Fakat o zamandan beri AB’ye karşı ihtiyatlı olsa da daha yakın bir politika izlemektedir. Bahçeli, Türkiye’nin AB ile ilişkilerinde ılımlı bir politika benimsenmesi gerektiği sonucuna varmıştır: “Türkiye’nin hem Batı ile bağlarını koparmaması, hem de Batı’nın esiri olmaması gerektiğini”⁸¹ vurgulamıştır.

Fransa’da, 2002 seçimlerinde, diğer bütün partiler Le Pen’in Ulusal Cephe’sini durdurmak için işbirliği yaptı. Avusturya’da, 1999 genel seçimlerinin ardından Haider, AB tarafından istifaya zorlandı. Belçika’da da 1999 genel seçimlerinden ve 2000 yerel seçimlerinden sonra diğer siyasi partiler, Flaman Bloku ile koalisyon hükümeti kurmak istemedi. Bunun aksine, Türkiye’de 1999 genel seçimlerinden sonra, MHP, demokratik sol bir parti olan Demokratik Sol Parti ve liberal sağ bir parti olan Anavatan Partisi ile koalisyon yaptı ve Bahçeli başbakan yardımcısı oldu. Bahçeli’nin ve MHP’nin Öcalan ve Türkiye-AB ilişkilerinde, milliyetçiliğin öne çıktığı doğrudur; fakat bu etnik milliyetçilik değil; vatanseverliğe dayalı bir milliyetçiliktir.

Avusturya Belçika ve Fransa gibi ülkelerde, aşırı sağ kuvvetli etnik milliyetçilik, ırkçılık, yabancı düşmanlığı, otoriteryenizm ve güçlü devlet olarak ortaya çıkarken neden Türkiye’de “aşırı sağ”, ırkçılığı ve yabancı düşmanlığını gündemine almamış, etnik milliyetçilik ve mutlak otoriteryenizm “aşırı sağın” 1960’tan itibaren geçirdiği evrimde ancak kısa süreli olgular olmuş ve Bahçeli MHP’yi Türkiye’nin siyasi hayatının hemen hemen diğer partiler ile eşit düzeyde saygı duyulan bir siyasi partisi haline getirebilmiştir? Burada 19. yüzyılda, Avrupa’da milliyetçilik gelişirken, Osmanlı’da yüzyılın sonuna kadar milliyetçilik kavramına yabancı kalındığı anımsanmalıdır. O dönemde, Osmanlı İmparatorluğu’nda halk kendisini “Türk” ya da “Türk

80. Bahçeli, “Türkiye-AB ilişkilerinde Kırılma Noktaları”, s. 6-7.

81. A.g.e., s. 9.

olmayan" olarak değil, "Müslüman" ya da "gayrimüslim" olarak tanımlıyordu. "Türk" terimini ilk kez kullananlar, Türkler değil, Avrupalılardır.⁸² Bundan başka, Osmanlıların o sırada İmparatorluktan geri kalanı kurtarmakla uğraştıkları göz önüne alınırsa, yüzyılın sonuna doğru ortaya çıkan milliyetçilik, özgüvenli ve iyi yetişmiş yeni bir Türk yaratmayı amaç edinen savunmacı bir milliyetçilikti; Türkleri "ötekileri hor görmeye" götüren bir milliyetçilik değildi. Bu nedenle milliyetçilik, etnik kökenden ziyade vatanseverlik üzerine bina edilmişti.

Cumhuriyet döneminde (1923'ten günümüze kadar), Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü İslamiyetin çağdaş reformlara karşı olmasına bağlayan Cumhuriyetin kurucuları, din toplumunun yerine seküler bir ulus koymayı amaçlayan bilişsel (*cognitive*) bir devrim başlattılar.⁸³ Söz konusu *ulus devleti* kurmanın gerisinde yatan amaç akılcı düşünen, yani artık ilhamını "İslamiyetin dogmalarından" almayan vatandaşlar yaratmaktı. Bu savunmacı çağdaşlaşma projesinin sloganı, kendini üstün görmek yerine kendini geliştirme özlemini teşvik eden, "Türk! Öğün, çalış, güven" idi. Kaldı ki, yeni Cumhuriyet'in temel ilkesi, "Yurtta sulh, dünyada sulh" olmuştu. Çağdaşlaşma projesinin diğer bir sloganının, "Bir Türk dünyaya bedeldir" olduğu gerçektir. Fakat bu ilke kısaca "Sen de başarabilirsin" anlamında kullanılıyordu. Gene, etnik milliyetçiliği gündeme getirmeden vatanseverliği özendirme çabası vardı.⁸⁴

1970'li yıllarda, MHP "komünistlere" karşı ölüm kalım savaşı- na işte bu koşullarda girdi; Parti Kürtlere karşı düşmanca bir tutum takınmadı. Bunun nedeni, MHP'nin söylemini ve uygulamalarını da etnik milliyetçilikten ziyade vatanseverliğin şekillendirmesi idi. Bu nedenle, komünizmin giderek tehlike olmaktan çıkmasıyla MHP de otoriteryenizmi terk etmeye başladı ve kendisini Türkiye'nin demokratik siyasi sistemi ile daha fazla bütünleştirdi.

Son yıllarda Avrupa'da nüfus artışının başlıca nedeni göçtür. 2002'de Avrupada 19 milyon yabancı yaşıyordu, bu da nüfusun

82. R. Davison, "Nationalism in the Ottoman Empire", *Nationalism in a Non-National State: The Dissolution of the Ottoman Empire*'nin içinde. W.V. Haddad ve W. Ochsenwald, der., Ohio State University Press, Columbus, 1977.

83. Ş. Mardin, "Ideology and Religion in the Turkish Revolution", *International Journal of Middle East Studies*, 2, No.3 (1971), s. 197-211.

84. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Cumhuriyet Türkiye'sinde vatanseverlik ve milliyetçilik ile ilgili olarak, bkz. Ş. Mardin, "Patriotism and Nationalism in Turkey", *Nationality, Patriotism, and Nationality*'nin içinde. R. Michener, der., Minnesota Paragon House, St. Paul, MN, 1993.

yüzde 5,1'ini oluşturunuyordu.⁸⁵ Bu sayılar pek çok Avrupa ülkesinde gelecek kaygısına, siyasi güvensizliğin artmasına, düşük istihdam ile birleşen aşırı servet ve fırsat farklılıklarına yol açtı. Göç düşmanlığı, Avrupa'da bazı liderleri aşırı sağa itti.

1980'li yıllardan bu yana Türkiye'ye de büyük göçler olmaktadır. Fakat göçmenler genellikle eskiden Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında bulunan ülkelerden gelmektedir ve çoğu Müslümandır. Bu nedenlerle, Türkiye'de onlara karşı bir düşmanlık duyulmamıştır. Türkiye'ye ayrıca Ortadoğu (çoğunlukla Irak ve İran), Asya (çoğunlukla Bangladeş, Pakistan ve Sri Lanka) ve Afrika (çoğunlukla Kongo, Nijerya ve Somali) gibi bölgelerden de göçmenler geldi. Fakat bu ikinci kategori göçmenler, Avrupa ülkelerine gitmek isteyen transit göçmenlerdi.⁸⁶ Dolayısıyla, onlara da olumsuz bakılmadı. Bu nedenlerle, pek çok Avrupa ülkesindeki durumun aksine, Türkiye'de göç ulusal bütünlüğe karşı bir tehlike gibi algılanmadı.

Türkiye'de güçlü bir devlet geleneği olduğu doğrudur. Fakat Türkiye'de güçlü devletin herhangi bir toplumsal ya da siyasi grubun adına hareket etmesi beklenmez. Aksine, Türkiye'de devlet toplumun uzun vadeli çıkarlarının gözardı edilmemesini sağlamaya çalışır.⁸⁷

Etnik milliyetçiliğin, ırkçılığın, yabancı düşmanlığının, otoriter yenezmin ve belirli bir toplumsal ya da siyasi grubun çıkarına davranan güçlü bir devletin bulunmadığı bir ortamda, bir siyasi liderin bunları amaç edinmesinin bir nedeni yoktu. Hatta eğer bu lider, yüksek ahlâki standartları, siyasete dengeli yaklaşımı, aşırı ve ütopyacı görüşlerden sakınması ile tanınan Bahçeli gibi bir lider ise, bu daha da düşük bir olasılıktı. Nitekim Bahçeli'de, ne Le Pen'in demagogisine, retorik aşkına ve değişime karşı hoşgörüsüzlüğüne,⁸⁸ ne Musevi düşmanlığı sınırlarında dolaşan despotça eğilimlere,⁸⁹ ne de Haider'in neo-Nazizm'e yol açan sağ kanat aşırılığına, popülizme ve otoriter yenezmine⁹⁰ rastlanmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, son on yıllarda, birtakım

85. "The Social Situation in the European Union, 2002" Raporu, http://ec.europa.eu/employment_social/news/2002/jun/inbrief_en.pdf

86. A. İçduygu, *Irregular Migration in Turkey*, International Organization for Migration, Cenevre, 2003, s. 17-18.

87. M. Heper, *The State Tradition in Turkey*, The Eothen Press, Walkington, İngiltere, 1985.

88. Vaughan, "The Extreme Right in France", s. 22.

89. Mayer, "The French National Front", s. 23.

90. Riedlsperg, "The Freedom Party of Austria", s. 3, 34, 37.

Avrupa ülkelerinde, “aşırı sağın” bazı siyasi liderlerinin göçe karşı bir tepki olarak ortaya çıkmasına ve etnik milliyetçilik, ırkçılık, yabancı düşmanlığı, otoriteriyenizm ve “güçlü devlet” eğilimleri göstermesine karşın, Türkiye’de bazı siyasi parti liderlerinin “aşırı sağ” eğilimleri, komünizme karşı bir tepki olarak gelişti ve vatanseverlik temelli idi. Türkiye’ye göçmenler geldi, fakat bunlar siyasi liderler tarafından bir tehlike gibi görülmedi, çünkü Türkiye’ye yerleşenler etnik yönden yabancı değildi, etnik yönden yabancı olanlar ise Türkiye’de kalmıyordu. Türkiye’de, yerleşen göçmenlerin bir tehlike olarak görülmesi için nedenler ol- saydı bile, Türkiye’de “aşırı sağın” etnik milliyetçilik, ırkçılık, yabancı düşmanlığı, otoriteriyenizm ve “güçlü devlet” eğilimi göstermesine uygun bir ortam yoktu. Aynı şekilde, Avusturya, Belçika ve Fransa’da “aşırı sağcı” liderlerin aksine, Bahçeli’nin kişiliği Türkiye’de bu Avrupa ülkelerindeki gibi “aşırı sağın” gelişmesine izin vermezdi.

Bahçeli’ye ve bir ölçüde siyasette olgunlaşmış Türkeş’e gelince, bu liderler, Avrupa’daki bazı siyasi liderlerde karşılaştığımız aşırı sağ eğilimlere sahip olmadı. Özellikle Türkeş’in ve daha az ölçüde Bahçeli’nin Avrupa’daki bazı siyasi liderlere benzeyen tek yönü, otoriteriyen eğilimleri idi; fakat bunun nedeni, “komünizm tehlikesini” önlemektir, etnik milliyetçilik politikası izlemek değil. Bahçeli, yalnızca bazı MHP’liler arasındaki sola karşı şiddete başvurma eğilimini önlemek amacıyla otoriteriyenizme yöneldi. Her iki liderin de “AB’nin Türkiye konusundaki art niyetleri” hakkında bazı çekinceleri vardı; fakat iki lider içinde de Avrupa daima bir ideal olarak kaldı.

MHP, hem Türkeş’in hem de özellikle Bahçeli’nin liderliğinde sistem yanlısı bir kimlik kazandı. Bazı partililer aşırı sağ eğilimler göstermeye devam etti; fakat, değinildiği gibi, Bahçeli bunların yüzeye çıkmasını ve Türkiye’nin ulusal bütünlüğü ve demok-rasisi için bir tehlike oluşturmasını başarı ile önledi.

TÜRKİYE'NİN SİYASAL HAYATI

Tarihsel, Kuramsal ve Karşılaştırmalı Açıdan...

METİN HEPER

DK
DOĞAN
KİTAP

1970'lerin başından itibaren Türkiye'nin siyasal hayatı konusunda yurtiçi ve yurtdışındaki çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Metin Hepar, ülkemizde çok tartışılmış ve bugün de tartışılan temel siyasal sorunlarla ilgili özgün gözlemlerde bulunuyor. Kitap, yazarın 1980-2006 yılları arasında yurtdışında İngilizce olarak yayımlanmış makaleleri ve bazı kitaplar için kaleme aldığı bölümlerin çevirilerini içeriyor. Osmanlı mirasından devlet ve çıkar gruplarına, Atatürk ve kamu bürokrasisinden ordu ve AKP'ye açılan yelpazede, Türkiye siyaset dünyasının ayrıntılarına dalan kuramsal, karşılaştırmalı, kapsamlı ve öğretici bir inceleme...

Prof. Hepar'ın basımı 2007'de İngiltere'de yapılan *State and Kurds in Turkey: The Question of Assimilation* adlı kitabının çevirisi 2008'de *Devlet ve Kürtler* adıyla Doğan Kitap tarafından yayımlanmıştır.

Prof. Dr. Metin Hepar, Bilkent Üniversitesi'nde, Siyaset Bilimi Bölümü Başkanı, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı ve Akademik İşler Rektör Yardımcısı, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurulu (TÜBİTAK) Bilim Kurulu Üyesi ve Türkiye Bilimler Akademisi Kurucu ve Şeref Üyesidir. İsrail'de Kudüs İbrani, İngiltere'de Manchester ve Amerika Birleşik Devletleri'nde (ABD) Harvard Üniversitelerinde Misafir Araştırmacı ve yine ABD'de, Connecticut, Brandeis ve Princeton Üniversitelerinde Misafir Araştırmacı ve Misafir Öğretim üyesi olarak bulunmuştur. Yurtiçinde ve özellikle yurtdışında

çok sayıda makaleleri, kitap bölümleri, editörlüğünü ve katkı yaptığı kitapları yayımlanan Prof. Hepar, ayrıca bizzat kendisinin yazdığı *The State Tradition in Turkey* (İngiltere, 1985), *Historical Dictionary of Turkey* (Amerika Birleşik Devletleri, 1994, 2002, 2010), *İsmet İnönü: The Making of a Turkish Statesman* (Hollanda, 1998) ve *State and Kurds in Turkey: The Question of Assimilation* (İngiltere, 2007) başlıklı kitapların yazarıdır.

ISBN 978-605-111-991-8

Sertifika No: 11940